

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय जे. ए. ए. १
सं. क्र. १८६

१२५२

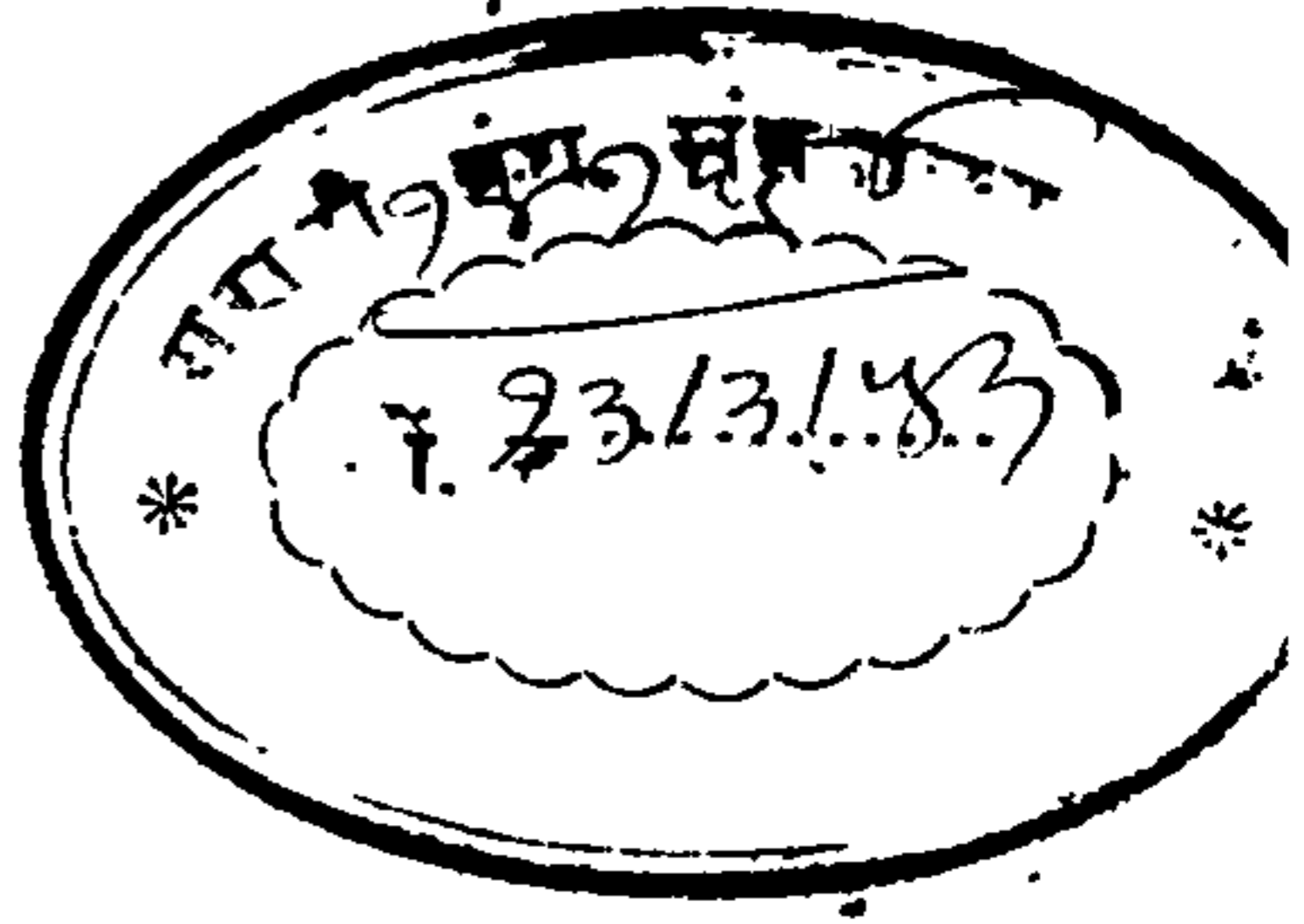
REFBK-0007880

REFBK-0007880

श्री गुरुदेव

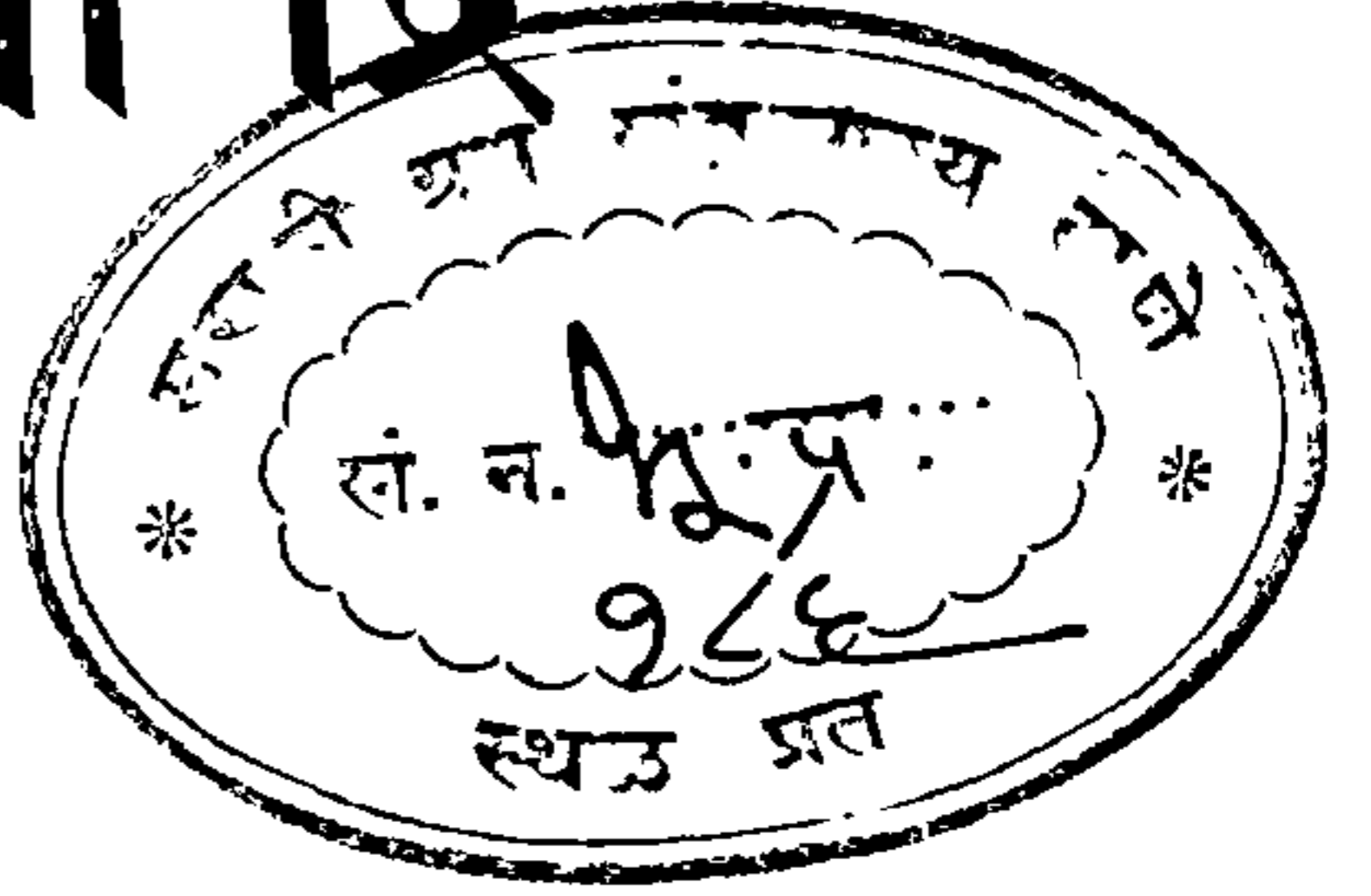
श्री गुरुदेव

१२.५.१८८

(महाराष्ट्र - स्तोत्र)

स ह्या दि

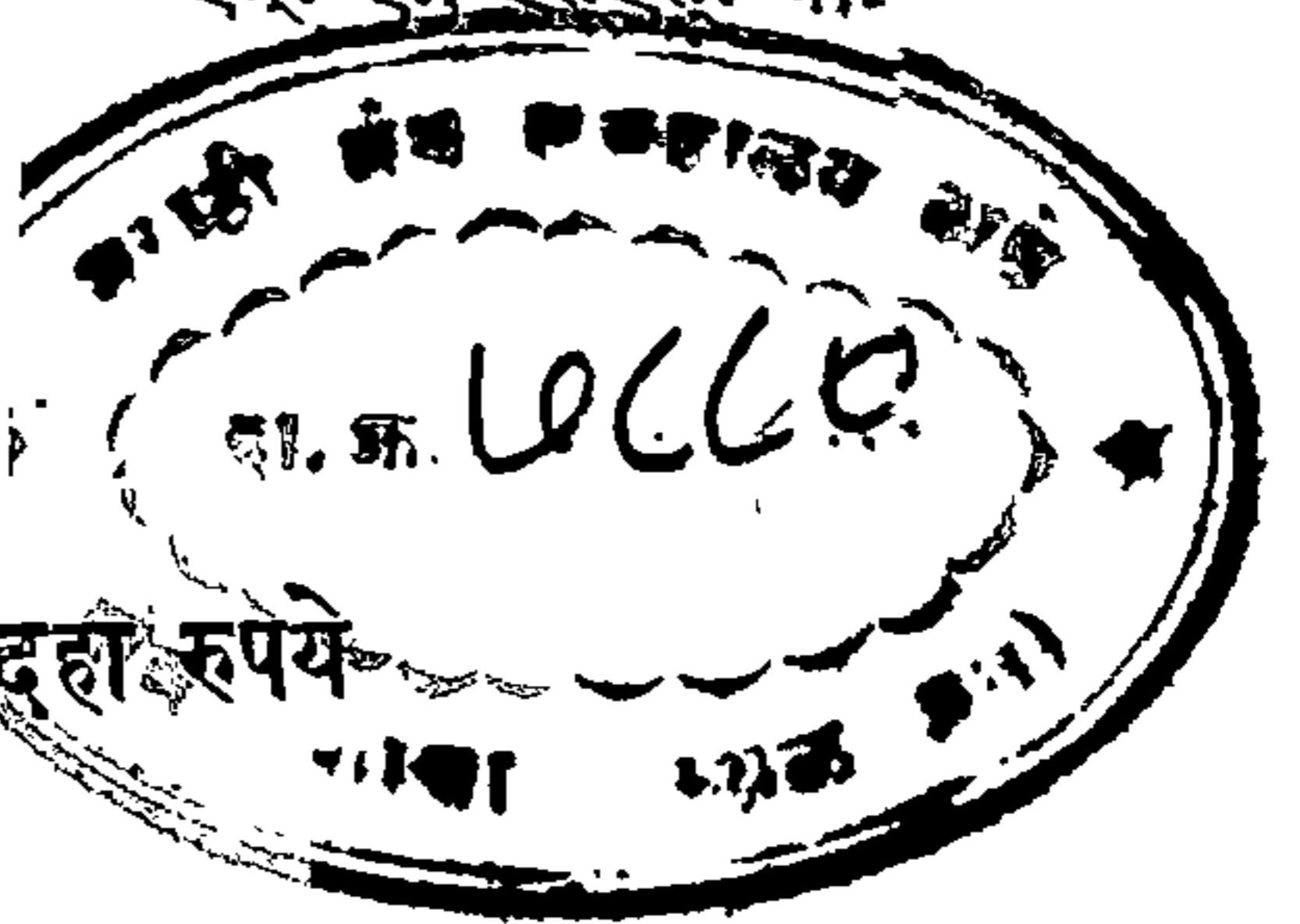
लेखक :

श्री. सदाशिव आत्माराम जोगळेकर,

एम्. ए., एलएल. बी.

REFBK-0007880

प्रकाशक :

श्री. यशवंत गोपाळ जोशी, प्रसाद - प्रकाशन - कार्यालय,

६२३/१५ सदाशिव पेठ, पुणे नं. २.

मुद्रक :
श्री. र. राजगुरु,
राजगुरु प्रेस,
४०५ नारायण पेठ,
पुणे नं. २.

मुखपृष्ठावरील चित्र श्री. जि. भि. दीक्षित

प्रकाशन दिनांक : ३।८।१९५२

याच लेखकाचीं इतर पुस्तके

१. मानवी कर्तव्ये : (Duties of Man)
प्रथमावृत्ति : १९२१. किंमत १ रुपया. अप्राप्य.
द्वितीयावृत्ति : १९२४. किंमत १ रुपया. अप्राप्य.
२. जोसेफ मॅझिनी : चरित्र, काल व विचार
१९२३. किंमत २ रुपये. अप्राप्य.
३. स्वातंत्र्याचीं मूलतत्त्वे : (Principles of Freedom)
१९२७. किंमत १।। रुपया. अप्राप्य.

आगामी

गाथा सप्तशती

प्राकृत गाथा, संस्कृत छाया, मराठी भाषांतर व टीका,
पाठभेद, संदर्भ, परिशिष्टे, शब्दकोश आणि
विस्तृत विवेचक प्रस्तावना.

— पितृचरणी —

१११

२०

१२

११

१३

प्रस्तावना

या ग्रंथांत समाविष्ट केलेल्यापैकी ' महाराष्ट्र-स्तोत्र ' हा लेख प्रथम ' प्रसाद ' मासिकाच्या पहिल्या अंकांत प्रसिद्ध झालेला आहे; आणि ' सहाद्री ' ही लेखमाला ' प्रसाद 'च्या चवथ्या व पांचव्या वर्षांच्या अंकांतून क्रमशः प्रसिद्ध झालेली आहे. पैकी ' महाराष्ट्र-स्तोत्र ' हा लेख स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी लिहिलेला. पुनर्मुद्रणापर्यंत झालेल्या विविध घटना विचारांत घेऊन मूळ लेखाचा जागोजाग संक्षेप केलेला आहे. उलटपक्षां ' सहाद्री 'तील मूळ मजकुराचा पुनर्मुद्रणाचे वेळीं विस्तार केलेला आहे; कधी सन्मित्रांच्या सूचनांवरून आणि केव्हां संकल्पित विवेचनापैकी कालाभावीं अगर अनवधानामुळे राहून गेलेला मजकूर लेखांत समाविष्ट करण्याची पुन्हां संधि उपलब्ध झाल्यामुळे. तसें पाहिलें तर महाराष्ट्र-स्तोत्र हीच सहाद्रीची प्रस्तावना आहे.

भूगर्भशास्त्रज्ञ सांगतात की सहाद्री पर्वत उद्रेकजन्य आहे. ' सहाद्री ' ह्या लेखाची जन्मकथा अशीच आहे. महात्मार्जींच्या वधानंतर महाराष्ट्रांत जातीयतेचा डोंब जाळपोळीच्या रूपांत उसळला. त्यानंतर सुमारे आठवडाभर पुण्यांत संचारबंदीचा अंमल होता. या फुरसतीच्या दिवसांत प्रक्षुब्ध मनःस्थितींत मी सहाद्री हा लेख लिहिला. तेव्हां त्याचा विस्तार मर्यादित होता; पण त्यांतील विचार व भावना अत्यंत प्रक्षोभक होत्या. त्या स्वरूपांत लेख प्रसिद्ध झाला असता तर कांहीं तरी विपरीत प्रकार खास ओढवला असता. हें जाणून तो लेख वाचून पाहिल्यावर माझे स्नेही व सहकारी श्री. यशवंतराव जोशी यांनी मला संयमाचा सल्ला दिला. विचारांतीं तो मला पटला. म्हणून सहाद्री फिरून लिहून काढावयाचें ठरविलें. पुनर्लेखनाचें काम सुरू झालेंही; पण अनेक विषयांच्या भट्ट्या लावलेल्या असल्यामुळे हें काम रेंगाळलें. पुढें श्री. जोशी यांनीं लेखाबाबत एवढा तगादा लावला कीं तो देण्याघेण्याच्या व्यवहाराबाबत असता तर ऋणकोर्नें पोलिसांत वर्दी देणें न्याय्य ठरलें असतें ! नियतकालिकासाठीं ठराविक वेळांत लेख

लिहून द्यावयाचा सराव मोडलेला असल्यामुळे आणि चरितार्थाचा व्यवसाय सांभाळून हा उद्योग करावयाचा असल्यामुळे गेल्या दोन वर्षांत फार कष्ट करावे लागले. सावकार तगादा करतो, तेव्हांच ऋण फिटतें. त्याचप्रमाणें नियतकालिक-नेट लागतो, म्हणूनच आमच्या-सारखे आळशी व चुकार अन्यव्यवसायी लोक थोडेंबहुत लेखन करूं शकतात ! पहिल्या लेखांकाचा मजकूर लिहून होतो न होतो तोंच दुसऱ्या लेखांकाचा तगादा सुरू होऊं लागला. याप्रमाणें लेखमाला अपुरी राहण्याचा धोका पत्करून, खणपटीस बसून श्री. जोशी यांनीं हा ग्रंथ मजकूरून पुरा करून घेतला. मोचदल्यावर नजर ठेवून मी लेखन करित नाहीं; शिवाय मी लिहितों त्या धर्तीच्या व दर्जाच्या लेखनाला कोण व कितीसा मोचदला देणार? श्री. जोशी हे प्रसादचें प्रकाशन किफायतीसाठीं करित नाहींत, तोंडमिळवणीही होत नाहीं, हें उघड आहे. म्हणूनच कीं काय कोण जाणें, आम्हां तिघां संपादकांच्या सहकार्यांच्या अल्पजीवित्वाबद्दल आमच्या हितचिंतकांकडून आगाऊ वर्तविण्यांत आलेलीं भविष्यें पडताळ्यास उतरूं शकलीं नाहींत ! 'सह्याद्री'त प्रसाद आहे किंवा कसें हें वाचकांनीं ठरवावयाचें आहे; 'प्रसाद' मध्ये सह्याद्रि प्रथम प्रकाशित झाला, एवढेंच नव्हे, 'प्रसाद'मुळेच सह्याद्रीचा संकल्प व संभव झाला, हें मात्र अगदीं खरें !

सह्याद्रि ही लेखमाला सुरू झाल्यानंतर प्रसादच्या सुसंस्कृत वाचकांपैकीं अनेकांनीं मला प्रोत्साहन दिलें आणि कांहीं स्नेह्यांनीं वेळोवेळीं अनाहूत प्रशंसा केली. यामुळे हा विषय वाचकांना प्रिय आहे असें प्रत्ययास आलें आणि लेखमाला पुरी करण्याचा उत्साह अखेरपर्यंत टिकला; यामुळेच, मला वाटतें, हा लेख कांहीं ठिकाणीं विशेष रंगला आहे; निदान असें माझ्या कांहीं स्नेह्यांचें म्हणणें आहे. व्यासपीठावरील साथीदारांच्याच नव्हे, भोंवतालच्या रसग्रहणोत्सुक श्रोत्यांच्या व प्रेक्षकांच्या समरसतेमुळे व प्रोत्साहनामुळे गायनाची मैफल किंवा कुस्त्यांची दंगल रंगते, हा अनुभव होता; वाचकांच्या आनुकृत्यामुळे लेखनही रंगतें, हा अनुभव नवा व अनपेक्षित. लेखकाला जीवनाचा साक्षात्कार एकांतांतच होतो; स्वानुभवांच्या निवेदनामुळे प्राप्त होणाऱ्या

स्वानंदाच्या लहरींत लेखन होत असतें; वाचकांच्या भावनेची प्रतिक्रिया अपेक्षित असली तरी ती प्रकाशनानंतर लेखकाच्या प्रत्ययास यावयाची असते. सह्याद्रीच्या वाचतींत अशी प्रतिक्रिया मला अल्पांशानें आगाऊ समजू शकली; कारण सह्याद्रि लेखमालेच्या स्वरूपांत प्रसिद्ध झाला; अर्थात् या लेखांतील कांहीं भाग कोणास आवडला तर त्याचें श्रेय प्रसादच्या वाचकांच्या सहानुभूतीला व आश्वासक उत्तेजनालाच दिलें पाहिजे.

प्रसादच्या वाचकांनीं अनुग्रहाची कृपा केली. त्याचप्रमाणें थोडेंबहुत दोषदिग्दर्शनही केलें आहे. त्यांपैकी कांहींचा येथें उल्लेख करणें जरूर आहे.

ज्योतिर्लिंगसंकेताबाबत शिवपुराणाच्या मूलस्तंभांतील उतारा पृ. ३८ वर उद्धृत केलेला आहे. त्यांत 'ओंकारममलेश्वरम्' असा पाठ आहे. प्रथम भौगोलिक स्थान द्यावयाचें आणि नंतर ज्योतिर्लिंगाचें अभिधान, अशी मुळांतील मांडणी आहे. ओंकारमांघाता येथील अमलेश्वर, असा या पाठाचा सरळ अर्थ आहे. अर्थात् महाराष्ट्रांतील ज्योतिर्लिंगांची संख्या मीं तेथें नमूद केल्याप्रमाणें आठ नसून सात आहे; त्याचप्रमाणें पृ. ३९ वर ममलेश्वर म्हणजे महाबळेश्वर असें सांगितलें आहे तेंही या संदर्भापुरतें चूक आहे. चूक व्याकरणाची व गणिताचीही. माझे हे दोन्ही विषय मुळापासून कच्चेच. मसूरचे श्री. कृष्णाजी धोंडो तळवलकर यांनीं ही चूक माझ्या निदर्शनास आणली. समर्थन म्हणून नव्हे, चुकीचें कारण सांगतों : महाबळेश्वराचें मूळचें नांव ममलेश्वर आणि येथें ज्योतिर्लिंग आहे अशी स्थानिक आख्यायिका आहे. एवढेंच ध्यानांत राहिल्यामुळे ही चूक झाली. साधी बेरीज करून पाहण्याचेंही व्यवधान राहिलें नाहीं. अधिकृत ज्योतिर्लिंगांत महाबळेश्वर व गोकर्ण यांचा समावेश होत नाहीं (ज्योतिर्लिंग : श्री. मुळे, पृ. ५७). ज्ञानकोशांत मात्र गोकर्ण हें ज्योतिर्लिंग आहे असें सांगितलेलें आहे.

लाटप्रकरणांत दाला देसायाच्या कन्येची दंतकथा दिलेली आहे (पृ. २७६-७). या कथेंतील कांहीं चुका माझे मित्र श्री. लालजी पेंडसे यांनीं माझ्या निदर्शनास आणल्या. वाघजी पटेल हा

वीरसदचा रहिवासी आणि दाजी पटेल वसईचा, असें मी सांगितलें आहे, तें चूक आहे. हीं गांवें बोरसद व डभई हींच असलीं पाहिजेत. श्री. पेंडसे कळवितात, “ पादरा, बोरसद व बडोदें हीं गांवें त्रिकोणांत वीस-पंचवीस मैलांच्या परिघांत आहेत. डभोई बोरसदच्या ओळीला जरा तिरपेंसें आहे. सुजातखानानें मुलीला पळवावयाची तर ती उत्तर गुजरातेंतीलच असली पाहिजे. पटेल्यांची मुख्य वस्ती खेडा जिल्ह्यांत. त्यांतलें बोरसद हें तालुक्याचें ठिकाण आहे. उन्हई ही आदिवासींची देवी आहे. हें बिलिमोरा-वघई या आगगाडीच्या फाट्यावरील एक स्टेशन आहे. येथें वज्रेश्वरीप्रमाणें गरम पाण्याचीं कुंडें आहेत. येथून सोनगड सुमारे चाळीस मैलांवर आहे. आपण ही जी गोष्ट सांगितली ती मी डभईस लहानपणीं ऐकलेलीहि आहे. अर्थात् तिला ऐतिहासिक आधार किती आहे कोण जाणे! पण विस-नगरसारखीं संबंध गांवेंच्या गांवें मुसलमानांनीं भ्रष्टावलेलीं आहेत.”

रत्नागिरीचे श्री. शामनाथ काशीनाथ जोशी यांनीं सह्याद्री-खण्ड आणि महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांतील सारस्वत, कऱ्हाडे व चित्पावन या गटांबद्दल बरीच माहिती कळविलेली आहे. ही माहिती फार उशीरां हातीं आली. शिवाय या विषयाचा परामर्श मी स्वतंत्र लेखांत घेणार आहे, म्हणून आतांच त्याची चर्चा करित नाहीं. ठाणें येथील श्री. रामचंद्र गोविंद शेळकंदे कळवितात कीं मी सांगितल्याप्रमाणें (पृ. ४६३) जव्हारचे राजे मल्हार कोळी नसून महादेव कोळी आहेत. ह्यांचें म्हणणें बरोबर आहे. ज्ञानकोशांत संदर्भ पाहिला, तोही तसाच आहे.

पुनर्मुद्रणाच्या वाचकांनीं या चुका दुरुस्त करून वाचाव्यात अशी विनांति आहे. या चुका निदर्शनास आणणाऱ्या सज्जनांचे आभार मानतो.

जशी दृष्टि तशी सृष्टि; व्यक्ति तितक्या प्रकृति, या म्हणींचा प्रत्यय व्यक्तिमात्राला हरघडीं येत असतो. सह्याद्रीकडे जो ज्या वृत्तीनें व दृष्टीनें पाहिल त्याला त्यांना पोषक अशीं सत्त्वे येथें हमखास आढळतील, इष्ट, तशींच अनिष्ट. येथें कोणाला संवर्धक बीजशक्ति आढळेल, तर

कोणाला विघटनेची बांडगुळ दिसतील. इतकेच नव्हे, व्यक्तिशः जसे आपण असतो तसा तो भासतो; सह्याद्री व त्याचा परिसर एवढेच नव्हे, त्यावरून दिसणारी दृश्येही. सह्याद्रीच्या काही उत्तुंग शिखरांवरून उन्हाळ्यांत सकाळच्या वेळांत प्रेक्षकाला आपली पडछाया मेघमंडलांत सतरंगी वर्तुलाकृति इंद्रवज्रांत अतिवर्धित स्वरूपांत दिसते. इंद्रधनुष्य अर्धवर्तुलाकृति असतें, हें धनुष्य वर्तुलाकृति असतें, म्हणून त्याला इंद्रवज्र हा शब्द योजला आहे. १८३५ सालीं कर्नल साइक्स घोडेस्वार होऊन हरिश्चंद्रगडाच्या कोंकणकड्यावर गेला होता. वेळ सकाळची होती. पूर्वेकडे निरभ्र आकाशांत कोंवळा सूर्यप्रकाश होता; पश्चिमेकडे अपरान्तांतून दाट व शुभ्र धुकें वर चढत होतें. त्याच्या पृष्ठभागावर, सुमारे साठ फूट व्यासाच्या सतरंगी इंद्रवज्रांत साइक्सला एकाएकी आपली पडछाया दिसू लागली (Bombay Gazetteer : Ahmadnagar : p. 718). माझे स्नेही वै. श्री. पुरोहितस्वामी हे तपश्चर्येसाठीं लोणावळ्यानजीक तुंगारलीवर वास्तव्य करून राहिले होते; त्यांनाही स्वतःची आसनस्थ पडछाया वैशाखांत वारंवार दिसत असे, असे त्यांनीं सांगितल्याचें स्मरतें. अशीं दृश्ये दिसलीं म्हणजे आपणांस कांहीं साक्षात्कार होत आहे असें आमच्यासारख्या अनभिज्ञांस भासतें. अशाच कांहीं स्वसंतुष्ट गैरसमजुतीमुळे माझ्या हातून या ग्रंथांत कांहीं अनधिकारी विचार व भावना प्रकट झाल्या असल्यास सुज्ञ वाचकांनीं त्यांबद्दल क्षमा करावी अशी विनंति आहे.

सह्याद्रीचा प्रदेश व त्यावर स्थायिक झालेले मानव या आणि तद्भव व तत्सम विषयांचा अभ्यास अनेक शास्त्रीपंडितांनीं आजवर केलेला आहे. त्यांनीं संशोधित व संकलित केलेल्या सामुग्रीमुळेच मला हा लेख लिहितां आला हें उघड आहे. त्यांच्या लेखनापैकीं जें माझ्या तुटपुंज्या वाचनांत आलें त्याचा मी भरपूर उपयोग केलेला आहे आणि शक्य व अवश्य तेथें जागोजाग मूळाचा निर्देशही केलेला आहे. सह्याद्री या विषयाची मांडणी मी स्थूल मानानें भौगोलिक-समाज-नियोजन-शास्त्राच्या अनुरोधानें केलेली आहे. हें शास्त्र नवीन आहे. त्याचे

सिद्धांत अद्याप सर्वमान्य झालेले नाहीत. कारण ते अद्याप अपरिपक्व अवस्थेत आहेत आणि प्रत्यक्ष प्रयोगांच्या अशक्यतेमुळे त्यांची मान्यता अनुभवजन्य नसून अनुमानजन्य आहे. ही लेखमाला मी शास्त्री-पंडितांसाठी लिहिलेली नाही; कारण तेवढा या शास्त्राचा माझा अभ्यास नाही; सर्वसाधारण मराठी वाचकांसाठी लिहिलेली आहे. या दृष्टीने विषयाची मांडणी केलेली आहे. प्रसादच्या पहिल्या वर्षीत 'गोदावरी' हा लेख मी याच धोरणाने लिहिला होता. संकल्पित मांडणीचा तोल कांहीं ठिकाणी ढळलेला आहे; जागोजाग विषयाच्या ओघांत मीही वहावलों आहे; ठिकठिकाणी पुनरुक्ति झालेली आहे; हे आतां कळते. मुद्रणप्रत संपूर्ण तयार झाल्यानंतर प्रकाशनाला दिली असती तर किती तरी भाग वगळतां आला असता; पण आतां झाल्या-गेल्याला इलाज राहिलेला नाही. ह्या दोषांबद्दल वाचकांनी मला क्षमा करावी अशी विनंति करतो आणि या ग्रंथातील दोष कोणी माझ्या निदर्शनास आणले व पुनरावृत्तीचा सुप्रसंग आला तर ते सुधारण्याचा प्रयत्न मी प्रामाणिकपणे करीन असे आश्वासन देतो.

सह्याद्रि ह्या लेखमालेचा विस्तार माझ्या व प्रसादच्या संपादकीय संकल्पाबाहेर वाढला. मी स्वतः प्रसादच्या संपादकांपैकी एक असल्यामुळेच तो पुरा झाला व प्रसादमध्ये प्रसिद्ध होऊं शकला. एका लेखांकाच्या विसारावर कोणत्याही अन्य संपादकाने लेखमालेच्या प्रसिद्धीला सुरुवात केली नसती, त्याचप्रमाणे एवढी लांबण लावूं दिली नसती.

ह्या ग्रंथाच्या कामी अनेक स्नेह्यांचे साह्य झालेले आहे. त्या सर्वांचे नामनिर्देश न करतां आभार मानतो. मे. राजगुरु प्रेसचे श्री. गानू तर सांगतात कीं मुद्रितांत फिरवाफिरव करण्याचे बाबतींत त्यांना माहीत असलेल्या लेखकांत माझा क्रमांक दुसरा लागतो! त्यांचे सौजन्य तर आम्ही विसंबण्यासाठी गृहीत धरले होते !

आरंभिलेला ग्रंथ पुरा झाला याबद्दल आतां समाधान वाटत आहे. तीन-चार वर्षे ज्या विषयाच्या अध्ययनांत घालविली त्याचा सहवास संपल्यामुळे आतां चुकल्यासारखे वाटत आहे. तारुण्यांत विद्यालयीन अध्ययनकालांत स्नेह्यांसोबत्यांसह अनेक दिवस-रात्री सह्याद्रीच्या

सान्निध्यांत व पर्यटनांत घालविल्या ; त्या वेळीं पाहिलेलीं दृश्ये व अनुभवलेले प्रसंग, उचंबळलेल्या भावना व उसळणारे विचार अंधुक, पण आतां उजळूं पाहणाऱ्या स्मृतींच्या स्वरूपांत चित्तासमोर वावरत आहेत. सहाद्रीचीं अनेक स्वरूपे व वैशिष्ट्ये, ज्यांचा निर्देशही ह्या लेखमालेंत झालेला नाही, तीं आतां निदर्शनास येऊं लागलीं आहेत. ही लेखमाला वाचणाऱ्या माझ्या स्नेह्यांनीं आणखी किती तरी नवी माहिती अलीकडे पुरविली आहे, नवे सिद्धांत निवेदित केले आहेत, नव्या समस्या सुचविल्या आहेत. उदार ग्राहकांच्या अनुग्रहामुळे सहाद्रीच्या पुनर्मुद्रणाची दुर्भिल सुसंधि प्राप्त झाली तरच या सामग्रीचा परामर्श घेतां येईल. त्या उभेदींत तोंवर टिपणें-टांचणें करीत रहावयाचें हाच या विषयापुरता या पुढचा उद्योग !

माझी ही चतुर्थ कृति महाराष्ट्राला प्रिय होईल अशी आशा आहे.

ता. १ ऑगस्ट १९५२. १
३७४ शुक्रवार पेठ, पुणे. }

स. आ. जोगळेकर

सहाद्री

हें पुस्तक लेखमालेच्या रूपानें पहिल्यांदां आमच्या प्रसाद - मासिकांतून प्रसिद्ध झालें, आणि तें आज पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध होत आहे. ही लेखमाला प्रसाद - मासिकांतून प्रसिद्ध होत असतांना अनेक वाचकांचीं गौरवपर पत्रें आलीं, आणि ही माला पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करावी अशा अनेकांच्या सूचनाही आल्या. रियासतकार सरदेसाई, महामहोपाध्याय दत्तोपंत पोतदार, प्रा. न. र. फाटक इत्यादींचें लक्ष या लेखमालेनें वेधून घेतलें होतें. आज ती लेखमाला पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध होत आहे. सहाद्री मराठी वाङ्मयाचें भूषण ठरेल असें अनेक विद्वानांनीं सांगितलें आहे. विषयाचें वैशिष्ट्य लक्षांत न घेतलें तर लोकमान्यांच्या गीतारहस्यानंतर हेंच महत्त्वपूर्ण पुस्तक प्रसिद्ध होत आहे असें एका सर्वमान्य विद्वानानें माझ्यापुढीं उद्गार काढले

आहेत. यांत अतिशयोक्ति आहे असें मलासुद्धां वाटतें; पण त्यांत अर्थही खास आहे !

हें पुस्तक प्रकाशित होत असतांना माझी एक जुनी वैयक्तिक आठवण येथें ग्रथित करून ठेवावी असा मोह होतो आहे.

सुमारे बावीस वर्षांपूर्वी या ग्रंथाचे लेखक श्री. स. आ. जोगळेकर हे त्या वेळीं नवीनच निघालेल्या 'यशवंत' मासिकाचे संपादक होते आणि ज्याच्या कथा बहुतेक सर्व मासिकें नियमानें परत करीत असा मी एक अप्रसिद्ध लेखक होतो. त्या वेळीं मी सदुभाऊ जोगळेकरांना प्रथम भेटलों व माझी "एक रुपया दोन आणे" ही अनेक मासिकांकडून परत आलेली कथा त्यांना वाचनाकरितां दिली व त्या गोष्टीचा परतीचा इतिहासही त्यांना सांगितला व "माझी ती कथा आपणांस न आवडल्यास परत करण्याऐवजीं फाडून टाका व मला तसें कळवा म्हणजे माझ्याजवळ घरीं लिहून पडलेलें इतर लेखन फाडून टाकून मीं लेखनव्यवसायाच्या नांवानें आंधोळ करण्याचें ठरविलें आहे" असें त्राग्यानें सांगितलें ! पण श्री. सदुभाऊ जोगळेकर यांनीं ती माझी कथा अगत्यानें छापली आणि 'यशवंत' मध्येच माझ्या 'शेवग्याच्या शेंगा' स्पर्धेत पहिल्या आल्या आणि मराठी वाङ्मयांत मला जागा मिळाली ! श्री. सदुभाऊ जोगळेकरांना भेटतांना ही गोष्ट मला नेहमीं आठवते आणि आज श्री. सदुभाऊ जोगळेकर आणि मी प्रसादचें सहकारी संपादक आहोंत. त्यांचें 'सह्याद्रि' हें पुस्तक मी प्रकाशित करीत आहे आणि आशा वाटते आमचें सहकार्य लक्षांत घेतां मराठी वाङ्मयाची आमच्या हातून आणखी सेवा होईल अशी अपेक्षा करायला हरकत नाही !

तसेंच माझे पहिलें पुस्तक कोणी छापायला तयार होईना म्हणून कांहीं स्नेह्यासोबत्यांच्या मदतीनें मीं माझे पहिलें पुस्तक छापलें आणि त्यांत यश आल्यामुळें मी प्रकाशनव्यवसायांत पडलों. त्यामुळें एकंदर 'अडचणींविपर्यां' मला फार लोभ वाटतो. त्यांतूनच कांहीं तरी चांगलें निर्माण होतें असा माझ्या आयुष्याचा अनुभव आहे. या

अडचणीतून 'लोभ' निर्माण होतात - माणसें एकत्र येतात - कांहीं तरी कार्य होत राहते ! आणि मला वाटते माणसाचें फार चांगलें चालूच नये - त्या वेळीं माणसामाणसांत चलबिचल होते - कार्यावरचें लक्ष उडून वैयक्तिक स्वार्थाकडे जाते - किंवा कार्याचीं मनोराज्ये निर्माण होतात - आणि कांहीं बरे होत नाही !

मी प्रकाशनव्यवसायांत पडल्यापासून 'राजगुरु प्रेसमध्ये' माझे काम चालू आहे आणि अडचणीतून कार्य कसें होतें पहा - त्यांचें मला कांहीं देणें आहे - तें येण्याकरितां त्यांना माझे पुढचें काम नाकारतां येत नाही आणि पुढें काम चालू राहिलें कीं मला पहिले पैसे द्यावे लागतात आणि तात्पर्य काम चालू राहते ! आणि या लोकांचे आतांपर्यंत मी इतके आभार मानले आहेत कीं, या वेळेला औपचारिकसुद्धां राजगुरु - गानू या मंडळींचे आभार मानीत नाहीं.

पण राजगुरु प्रेसमधील कंपॉझिटर श्री. काठे यांचे मात्र मुद्दाम आभार मानतो. श्री. जोगळेकर हे विद्वान् असल्यामुळें आणि रोज रोज त्यांची कल्पनाशक्ति आणि विचार पालवत असल्यामुळें ते मजकुरांत इतका बदल करीत - श्री. काठे यांना मुद्रितांत इतकी फिरवाफिरव करावी लागे कीं, मला वाटते सह्याद्रि पूर्ण झाला याचा सर्वापेक्षां त्यांनाच जास्त आनंद झाला असेल ! संपली ती फिरवाफिरव आणि कोष्टकें ! सह्याद्रीचीं तपासून आणलेलीं पुफें न्यायला ते सह्याद्रीचा एखादा घाट चढून आल्यासारख्याच दमलेल्या चेहऱ्यानें येत - आणि "मागच्यापेक्षां या फॉर्ममध्ये फिरवाफिरव कमी आहे" असें सांगून मी त्यांचें सांत्वन करीत असें. तात्पर्य, काय - अडचणीतून आणि कष्टांतूनच चांगलीं कामें निर्माण होतात !

तात्पर्य, माझ्या अडचणी हरहमेश वाढाव्या आणि 'सह्याद्रि' सारखीं अनेक प्रकाशनें माझ्या हातून व्हावीत हीच परमेश्वरापाशीं प्रार्थना !

सर्वांचा कृपाभिलाषी,
यशवंत गोपाळ जोशी

अनुक्रमणिका

(येथें फक्त महत्त्वाच्या शीर्षकांचा निर्देश केलेला आहे.)

(१) महाराष्ट्र - स्तोत्र : १-८

महाराष्ट्र-माहात्म्य १. अर्वाचीन न्यूनगंड १. सौंदर्य २. वैभव ३. स्वातंत्र्य-परंपरा ४. लढाऊ ब्राह्मण, बुद्धिमान् क्षत्रिय ५. महापुरुष-परंपरा ६. सहिष्णुता ६. युद्धप्रधान पिंड ६. बुद्धिप्रधान पिंड ६. साहित्य व संस्कृति ७. महान् भवितव्य ८.

(२) सहाद्रि : ९-५०९

प्रास्ताविक ९-३० : भूगोलशास्त्राची पुनर्घटना ९. निसर्गशाक्त व समाजशाक्त ९. समाजशास्त्र व नियोजनशास्त्र १०. सहाद्रि, महाराष्ट्राचा निर्माता ११. सामर्थ्यसंवर्धन ११. प्रयोजन : हिंदुस्थान, विस्तीर्ण व संकीर्ण १२. सांस्कृतिक संकेत १२. अश्रद्धा युग १३. हिंदुस्थानचें स्वयं-सिद्ध अखण्डत्व १३. निसर्गसिद्ध प्रादेशिकता १४. ऊर्ध्वपतींचा महाराष्ट्रावर अराष्ट्रीयतेचा आरोप १४. प्रादेशिक पुनर्घटना १४. धोक्याची सूचना १५. हिंदुस्थानची नैसर्गिक उत्क्रांति : ढालींचा सिद्धान्त १६. सहाद्रि-प्राचीन, प्रबल व प्रतिकारक्षम १७. सहाद्रि-पठार १७. अगास्तिकथा १८. कुलपर्वत १८. हिंदुस्थानचे नैसर्गिक विभाग : हिमालय १९. महानद्यांची घाटणी १९. सिंधु १९. धर्मरक्षण व चर्मरक्षण २२. गंगाजमुनी २३. अरवली २६. रणाचें आक्रमण २६. सौराष्ट्र व राजस्तान २७. विन्ध्याद्रि २७. अगास्ति-दक्षिणापथांतील वसाहतींचा नेता २८. विक्रमादित्य व शालिवाहन २९. उत्तर-दक्षिण संघर्ष २९. सहाद्रीचें दौर्बल्य ३०.

सहाद्रि :

प्रास्ताविक ३०-५४ : महाराष्ट्र, विविधता व ऐक्य ३०. महाराष्ट्राचें अंतर्ग्राम ३०. सातपुडा ३२. नर्मदा ३३. कृष्णप्रस्तरप्रदेश ३३.

गोंडवन ३६. मलवार ३६. नैसर्गिक प्रभाव ३६. ज्योतिर्लिंगे ३८. विभाग-स्वामी ३९. धर्मक्षेत्र, कर्मक्षेत्र, वीरक्षेत्र ३९. सह्याद्री ऋग्वेदी, सातपुडा यजुर्वेदी ४०. सह्याद्रीचें दृश्य ४०. घाटमाथा : व्याप्ति ४२. उत्तरभागाची उपेक्षा ४४. कळसूचाई ४४. संग्रामक्षेत्र ४६. नांणे-घाट ४६. शक्तीची उपेक्षा ४७. मावळें व नेरें : व्युत्पत्ति ४८. यादी ४९. आन्ध्र मावळ, महाराष्ट्र महावंशाचें मूलस्थान ५०. मूलक ५०. यादी अविश्वसनीय ५२. वतनदारी विभागणी ५२. लक्षणें ५३. भीमथडी ५४. सूचना ५४.

सह्याद्रींतील किल्ले : ५५-१३३

प्राचीन किल्ले ५५. किल्ल्यांचें वर्गीकरण ५६. स्वातंत्र्यलक्ष्मीचें यज्ञकुण्ड ५७. सह्याद्रीचें वैशिष्ट्य ५८. देवभूमि व वीरभूमि ५८. उत्तर हिंदुस्थानी भुईकोट ५८. सुरजमल्ल जाट ५९. धर्मातीत व स्वामिनिष्ठ ६०. डोंगरी राजधान्या ६१. किल्ल्यांचीं नांवे ६१. किल्ल्यांचें कार्य ६२. प्रादेशिक वर्गीकरण ६५. नेतृत्व ६६. दुर्गमता ६७. प्रादेशिक संरक्षण व नियंत्रण ६७. सातवाहनकालीन टेक ७१. किल्ले व लेणी ७४. बौद्ध धर्मप्रसार व परकीयांचा प्रवेश ७४. दगडी दुर्ग ७६. अजंठा श्रेणींतील किल्ले ७६. देवगिरी ७६. महाराष्ट्राचें उत्तरेकडील संघर्षक्षेत्र ७८. किल्ल्यांचें सामर्थ्य व दौर्बल्य ७९. मैदानी साम्राज्य, डोंगरी सामना ८०. सह्याद्रींतील किल्ल्यांचें माहात्म्य : स्वातंत्र्याधिष्ठान ८४. पाण्डित्याधिष्ठान ८५. हेमाडपंती शिल्पपद्धति ८६. सह्याद्रीकडे दुर्लक्ष ८७. स्वयंमन्य व स्वसंतुष्ट राज्यकर्ते ८८. रामदेव यादव ८८. कोंकणच्या राण्या ८९. कर्णदेव ९१. ब्राह्मणीबद्दल क्षत्रियांची आसक्ति ९१. देवलदेवी ९२. यादवांचा पुनर्घटना प्रयत्न ९३. दुर्गादेवीचा दुष्काळ ९५. कोंडाणा ९७. स्वातंत्र्याचे नंदादीप ९७. विशाळगड प्रकरण ९८. यादवी-महाराष्ट्राला शाप १०३. अहिंसेचा अतिरेक १०३. आक्रमकांची वृत्ति १०४. चाकण-प्रकरण १०५. श्रीशिवछत्रपति : दुर्गराज : दुर्गराज १०७. शिवसंभव ११०. शंभुमहादेव, भवानी व परशुराम १११. सह्याद्री-

बदल शिवाजीचे उद्धार १११. मावळे व कोंकणे ११२. स्वराज्याच्या किल्ल्या ११२. अलौकिक घटना ११३. दुर्गनिर्मिति योजना ११५. सिंधुदुर्ग ११८. रायगड ११९. सह्याद्रीची युद्धपद्धति १२२. शेंदरी बुरूज १२५. महाराष्ट्राचें परिवर्तन १२६. घाटमाथ्याची वृत्ति १२८. प्रभावी व्यक्तिमत्व १३१. मुलुखगिरी-सह्याद्रीची प्रेरणा १३२. महापुरुषांची प्रेरणा १३३.

सह्याद्रींतील लेणी : १३४-२६४

प्रास्ताविक : सह्याद्रीचें वैशिष्ट्य १३४. याचीं कारणें १३५. धार्मिक सहिष्णुता १३६. शशांक नरेंद्र १३६. लेणीं, व्युत्पत्ति १३९. वर्गीकरण १४०. ब्राह्मणी १४१. कालवर्ग व कलावर्ग १४२. हीनयान व महायान १४३. चैत्य व स्तूप १४५. बुद्धपूर्व चैत्य १४६. धातु १४७. धर्मप्रचार योजना १४८. वैदिका १५०. तोरण १५०. आवरण १५१. जवनिका १५३. विहार १५४. चैत्यगृह १५७. सह्याद्रींतील लेण्यांचे गट : १५७. पुणें गट : १६०. (अ) लोणावळें गट : १६०. प्राचीनत्वाचीं गमकें १६१. गवाक्ष १६३. स्तंभ १६४. सिंह-स्तंभ १६४. पर्सिपोलिटन स्तंभ १६५. सातकर्णी स्तंभ १६७. कार्ले चैत्यवर्णन १६८. भाजें-सूर्यगुंफा १७२. (आ) जुन्नर गट : १७३. नहपान १७७. चिमट्याची चढाई १७८. रंगीत चित्रें १७९. (इ) नाणें घाट : १७९. सातवाहनांचें देवकुल १८१. सिमुक व सातकर्णी १८१. (२) मुंबई गट : १८३. कान्हेरी १८३. (३) नाशिक गट : १८५. गोतमीपुत्र सातकर्णी हाच शालिवाहन १८६. नहपानस्तंभ व गोतमीपुत्रस्तंभ १९०. अपहरणकथा १९२. स्वातंत्र्ययुद्ध व धर्म-संग्राम १९५. यज्ञ श्री स्तंभ १९६. (४) देवगिरी गट : १९७. (अ) औरंगाबादचीं लेणीं : १९७. भ्रष्ट कला १९९. कुरळ स्त्रिया २०१. प्रार्थना-पट २०२. नृत्य-पट २०३. (आ) वेरूळचीं लेणीं : २०३. दंतकथा २०३. बौद्ध लेणीं : २०४. धेडवाडा २०८. बौद्धांचा ब्राह्मणी वैशिष्ट्यांचा स्वीकार २०८. विश्वकर्मा २०९. जैन लेणीं :

२१०. ध्वजस्तंभ २११. ब्राह्मणी लेणी : २१२. शैव-वैष्णव २१२.
 दशावतार २१३. कालभैरव व सप्तमातृका २१५. शिवपार्वती
 यांचें मूलस्वरूप २१६. शाक्त केंद्र २१८. कैलास २१८. कर्तृत्व
 २२१. विध्वंस २२३. शतसांवत्सरिक योजना २२५. वर्णन २२५.
 (इ) अजंठ्याचीं लेणी : २२७. दंतकथा २२७. अजंठा-व्युत्पत्ति
 २२८. शापित प्रतिकृति २३०. रम्य स्थान २३२. नागराज २३५.
 बुद्धनिर्वाण २३६. मारविजय २३६. अजंठ्याची चित्रकला : २३७.
 चित्रकार व चित्रपद्धति २३८. जातककथा २३९. छदन्त जातक
 २४०. आशियांतील चित्रकलेचें मूलस्थान २४१. नागराज व द्रविड
 २४२. पुरुपांचे अंगीं पौरुषाचा अभाव २४२. भरत-बाहुबली युद्ध
 २४४. अजंठ्याच्या स्त्रिया २४६. प्रेम व मद्यपानप्रसंग २४८.
 दरबारी नृत्य २४९. राजकन्येचें प्रसाधन २४९. श्यामला २५०.

सहायिंतील लेण्यांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमि : २५०-२६०.

अपरान्त : २६५-३९९

प्रास्ताविक २६५. कोंकण २६६. व्युत्पत्ति २६९. कोंकणदेवी
 २७०. लाट २७१. इतिहास २७२. यवन व शक आणि बौद्ध व जैन
 २७२. सातवाहनांचा प्राकृत पुरस्कार २७३. हिरण्यगर्भ महादान
 २७५. राजकीय व्यूहरचना २७५. गायकवाडांचें गुजरातेंत पदार्पण
 २७६. डांग : २७८. अर्वाचीन इतिहास २७८. व्युत्पत्ति २८१.
 वर्णन २८२. मध्ययुगीन इतिहास २८३. मिलवाडा २८४. रहिवासी
 २८६. लैङ्गिक अराजक २८७. भाषा २८८. मराठीकरणाचा अभाव
 २८८. डांग व शिवाजी २८९. शूपरिक व अष्टागर : सौंदर्य व
 समृद्धि २९०. नागरिका व सागरिका २९१. अष्टागरवर्णन २९२.
 सोपारा २९३. पूर्णकथा २९४. विमलअसुरकथा २९५. बुरुडराजाचा
 किल्ला २९६. चौल २९६. महाराष्ट्राची प्राचीन भरभराट व मध्ययुगीन
 निकृष्टावस्था २९७.

सागर-संस्कृतींशीं संघर्ष : ३००-३९९

प्रास्ताविक : सागर-निरीक्षण ३००. हिंदी महासागर ३०१. सरिता-संस्कृति व सागर-संस्कृति ३०२. प्राचीन व मध्ययुगीन हिंदी नौकानयन ३०४. मिश्र विवाह ३०५. त्रिसमुद्राधिपति गोतमीपुत्र सातवाहन ३०६. मोसमी वाऱ्यांचा शोध ३०७. चांचांचा किनारा ३०८. सागर-संस्कृतींचीं आक्रमणे ३०९. मुसलमानी आक्रमणे ३१०. चेरमण पेरुमाळ ३१०. ख्रिस्ती धर्मयुद्धे ३१२. **फिरंगाण :** वास्को दिगामा व झामोरीन ३१३. कोचीनची कत्तल ३१४. दर्यासारंग मीर-हुसेन ३१५. सामुद्रींचा निकराचा प्रतिकार ३१७. अलबुकर्क ३१६. राजधानी गोवें ३१८. क्षत्रिय व वैश्य, स्वत्व व स्वास्थ्य ३१९. संकराची योजना ३२१. ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या योजना ३२४. **सागरसत्तांच्या आक्रमणापूर्वी व नंतर :** ३२६. दौर्बल्य, वैमनस्ये व औदासीन्य ३२६. (१) **गोमंतक :** माहात्म्य ३२७. कदम्ब, दंतकथा व इतिहास ३२८. सारस्वत ३२९. शिलाहार ३३०. चालुक्य मौर्य जलयुद्ध ३३३. गोपकपट्टण ३३४. जयकेशींचें आरमार ३३४. मुसलमानी आक्रमण ३३५. रामेश्वरची मशीद ३३६. शिवाजीची स्वारी ३३८. लैङ्गिक व औदारिक शुचिता ३३९. संभाजीचें व्यक्तिमत्त्व ३३९. संभाजीची स्वारी ३४०. फिरंग्यांना सह्याद्रीचा आधार ३४०. वसईची मोहीम ३४२. दक्षिणापथाचें नन्दनवन ३४५. गोमन्तकाचे रहिवासी ३४७. पूर्वग्रहदूषित वृत्ति ३४७. गोमन्तकांतील मंदिरे ३४९. मराठीची जोपासना ३५०. तुकतुकीत लाचारी ३५१. महाराष्ट्राचें श्वापदीकरण ३५२. शिकाऱ्याची सत्यकथा ३५३. (२) **जंजिराप्रकरण :** अपरान्तांत परक्यांच्या प्रादुर्भावाचीं कारणे ३५५. दण्डकारण्य ३५९. महाराष्ट्राच्या प्राचीन बंदरांचें वैशिष्ट्य ३६१. परप्रदेशांत परक्यांचें परस्परांशीं सहकार्य ३६३. हबशी ३६४. दंडाराज-पुरीचा वेढा ३६६. स्वजनद्रोह व स्वधर्मद्रोह ३६७. जंजिऱ्याचा कोट ३६७. लूटमारीची शाही सनद ३७०. जंजिरा व शिवाजी ३७२. मराठी राज्याला नररत्नांचा लाभ. ३७५. शिवाजीचें आरमार ३७६. सिद्दीची

सही ३७७. दगा ३७८. बाबा याकृत ३७८. जंजिरा व संभाजी ३८०. खंडोजी फर्जेद ३८१. मराठी आरमाराचा पहिला विध्वंस ३८२. कान्होजी आंग्रे ३८२. पुरुषस्य भाग्यम् ३८५. सरंजामीची सुरुवात ३८६. आचार्यांची थोतांडें ३८७. ब्रह्मंदस्वामी ३८७. हत्तीप्रकरण ३८८. परशुरामक्षेत्राचा विध्वंस ३९०. अपेशी महाराष्ट्र ३९२. लुचपती मुत्सद्देगिरी ३९२. चिमाजीची चढाई ३९५. मराठी आरमाराचा उच्छेद ३९६.

परशुराम : ३९९-४५५

अद्वितीय, अग्रगण्य अवतार ३९९. साल्हेर ३९९. महेंद्रगिरी ३९९. परशुरामदर्शन ४०१. भार्गवकुल ४०४. दिव्या ४०५. सुकन्या ४०६. शुक्र ४०७. देवयानी व शर्मिष्ठा ४०८. अरजा. ४०९. भार्गवांची कत्तल ४१०. सत्यवती ४११. चरुंच्या कथा ४१२. जमदाग्नि ४१३. चित्रांगद गंधर्व ४१४. कामधेनु ४१६. प्रतिज्ञा ४१८. रेणुका ४१९. क्षत्रियसंहार ४२०. पृथ्वीदान ४२२. तेजोभंग ४२३. अपरान्त-निर्मिति ४२३. केरलोत्तति ४२४. चित्पावन ४२५. भौगोलिक सत्ये ४२७. परशुराम-अवतार-रहस्य-पौराणिक कथांचें वर्गीकरण ४२८. ब्राह्मण व क्षत्रिय ४२९. हैहय संघ ४३१. क्षत्रियसंहाराची व्याप्ति व ऐतिहासिकता ४३३. अतिशयोक्तीची प्रतिक्रिया ४३७. अवतार-सिद्धान्त ४३८. दशावतारांत परशुरामाचें स्थान ४४१. रेणुकेचा वृत्तांत ४४३. शास्त्र व शस्त्र या आदिशक्ति ४४६. स्त्रीहरण ४४७. उन्मत्तनिर्दालन ४४८. सहकारी व युद्धपद्धति ४४९. परशु ४५०. चिरंजीव ४५१. जीवितकार्य ४५४.

सहाद्रीचा पिंड : ४५५-४७६

संमिश्र पिंड ४५५. मराठे ४५६. महाराष्ट्र ४५७. ब्राह्मण ४५८. निर्वासितांचें आश्रयस्थान ४५८. पळशे व पाठारे ४५८. प्रभु ४५९.

नागर ४६०. चित्पावन ४६०. कऱ्हाडे ४६१. भिल्ल ४६३. कोळी ४६४. आगरी ४६६. वारली, कातवडी व ठाकर ४६६. वांशिक वर्गीकरण ४६७. ऋग्वेदी व यजुर्वेदी यांची छाप ४६८. मराठी कुटुंब-व्यवस्था ४७१. दियेरवट्टू ४७३. वन्य-समस्या ४७४.

सह्याद्रीशीं सहकार्य : ४७६-४९०

भूगोलशास्त्र व सामुद्रिकशास्त्र ४७७. संस्कृतीची आदिशक्ति ४७७. राष्ट्र ४७८. संभूयसमुत्थानाची योजना ४७९. किनारी, डोंगरी व पठारी राजकारण ४७९. मुंबई ४८०. किनारी जमातींची उन्नति ४८२. कोंकणांतील वाहतुकीची साधने ४८३. सह्याद्रीची श्वेतशक्ति ४८३. वृक्षारोपण ४८४. वन्य जमातींची समस्या ४८५. सह्याद्रीचे आव्हान ४८६. अस्पृश्य ४८६. जातीयतेचा उच्छेद ४८८. संकर ४८८. महाराष्ट्राच्या संस्कृतीचीं प्रतीके ४८९. महाराष्ट्र-मंदिराची उभारणी ४८९.

सह्याद्रि-महात्म्य : ४९०-५०४

सह्याद्रि-खण्ड ४९०. कुलपर्वत ४९०. नगाधिराज हिमालय ४९१. हिमालय व सह्याद्रि ४९२. वीरात्मा सह्याद्रि ४९८. अश्र्वरील जैन-मंदिरे ५००. सह्याद्रीतील स्वातंत्र्य-मंदिरे ५०१. सह्याद्रीचा प्रसाद ५०३.

सह्याद्रि-स्तोत्र : ५०४-५०९

वैशिष्ट्य व प्रतीके ५०४. पूजन ५०५. प्रतिसहकारी वृत्ति ५०५. परशुराम व शिवाजी ५०६. भगवा झेंडा ५०६. फलप्राप्ति ५०८. सह्याद्रि-स्तोत्र ५०९.

नकाशे, कोष्टकें व आकृति

- १ परशुराम.
- २ ढालींचा सिद्धान्त. २४-२५.
- ३ नर्मदा व तापी-खोरीं. ३२.
- ४ कृष्णप्रस्तरप्रदेश. ३४.
- ५ घाटमाथा. ४३.
- ६ मावळें व नेरें.
- ७ सह्याद्रींतील किल्ले : उत्तरभाग.
- ८ " " दक्षिणभाग.
- ९ " " अक्षांश-रेखांश वर्गीकरण : कोष्टक ६५.
- १० " " घाटांच्या नियंत्रणाचें कोष्टक ६८-७०.
- ११ शिवाजीच्या किल्ल्यांचा प्रादेशिक तपशील. १०९.
- १२ लेण्यांचें वर्गीकरण. १४०.
- १३ लोमश गवाक्ष. १६३.
- १४ कार्ले सिंहस्तंभ. १६५.
- १५ वेडसें-स्तंभ. १६६.
- १६ भाजें-गवाक्ष. १६९.
- १७ कार्ले-गवाक्ष. १७०.
- १८ अजंठा-गवाक्ष. १७०.
- १९ जुन्नर लेण्यांच्या तपशिलाचें कोष्टक. १७३.
- २० नाशिक " " " १८७.
- २१ नहपान-स्तंभ. १९०.
- २२ गोतमीपुत्र-स्तंभ. १९१.

-
- २३ श्री यज्ञ सातकर्णी-स्तंभ. १९६.
 २४ औरंगाबाद लेण्यांच्या तपशिलाचें कोष्टक. १९८.
 २५ वेरुळ येथील बौद्ध लेण्यांच्या तपशिलाचें कोष्टक २०५.
 २६ वेरुळ-स्तंभ. २२५.
 २७ सह्याद्रींतील लेण्यांचें कोष्टक. २६१.
 २८ डांग संस्थानें. २७९.
 २९ " " नकाशा.
 ३० डांगची लोकसंख्या. २८३.
 ३१ मुंबई भोंवतालचीं प्राचीन व मध्ययुगीन ठाणीं. ३६९.
 ३२ भार्गवांची वंशावळ. ४०३.
 ३३ भार्गवांचे नातेवाईक. ४०९.
 ३४ परशुरामाशीं समकालीन क्षत्रिय राजघराणीं. ४३६.
 ३५ सह्याद्रीच्या परिसरांतील आदिवासींची जिल्हावार संख्या. ४६४.
 ३६ वैवाहिक निषिद्धतेचें कोष्टक. ४६९.
 ३७ स्त्रीपुरुषांच्या विषम संख्येचें कोष्टक. ४७६.
 ३८ कन्याकुमारी ५१०.
-

संपादक - प्रा. शं. वा. ऊर्फ सोनोपंत दांडेकर, एम्. ए.

[विस्तृत प्रस्तावना - महत्त्वाचे पाठभेद - ज्ञानेश्वरीचा शब्दकोश
इत्यादि वैशिष्ट्यांसह.]

आपाढी एकादशी शके १८७५ ला प्रसिद्ध होईल.

प्रसिद्धीनंतर किंमत २० रुपये

- ★ पण आज फक्त पंधरा रुपये पाठवून आपण नांव नोंद-
विल्यास ज्ञानेश्वरी प्रसिद्ध होतांच आपणांस आमचे खर्चाने घरपोहोंच
मिळूं शकेल. तरी पंधरा रुपये पाठवून आपली प्रत आजच कायम
करून ठेवा. प्रसिद्धीनंतर किंमत २० रुपये राहिल. इतर ज्ञानेश्वरी-
पेक्षां या ज्ञानेश्वरींत प्रस्तावना, कोश मिळून सुमारे ३०० पानांच्या-
वर पाने आहेत. शिवाय उत्कृष्ट कागद व सुंदर छपाई !
- ★ हीच ज्ञानेश्वरी उत्कृष्ट मोहरेदार कागदावर - उत्कृष्ट बाइंडिंगची
(डी लक्स एडिशन) किंमत शंभर रुपये. ग्राहकांचे नांवही
या प्रतीवर सोनेरी अक्षरांत छापून देण्यांत येईल. प्रतीची मागणी
सर्व रक्कम आगाऊ पाठवून आतांच करायला हवी. कारण या प्रती
मोजक्याच काढणार आहेत.

यशवंत गोपाळ जोशी,

‘प्रसाद’ - प्रकाशन, ६२३/१५ सदाशिव, पुणे २.

मराठी वाङ्मयाचीं भूषणे

किंमत

- १ सुलभ-विश्वकोश : (सहा भागांत संपूर्ण पृष्ठसंख्या तीन हजारांचेवर. उत्कृष्ट कापडी बांधणी. सचित्र) १५०-०-०
- २ महाराष्ट्र शब्दकोश : (सात भाग) ७०-०-०
शब्दकोश - पुरवणी विभाग १०-०-०
- ३ काळांतील निवडक निबंध : (११ पुस्तके) ४५-०-०
- ४ सार्थ ऋग्वेद : (तीन भाग) १६-०-०
- ५ म्हणींचा कोश : (दोन भागांत संपूर्ण) ३५-०-०
- ६ शास्त्रीय परिभाषाकोश : ४०-०-०
- ७ मराठी ग्रंथसूची : (१८०० ते १९३७) ६०-०-०
- ८ यजुर्वेद : (सार्थ) १०-०-०

सर्व पुस्तकांस ट. ख. व सेल्सटॅक्स निराळा.

यशवंत गोपाळ जोशी,
६२३/१५ सदाशिव पेठ, पुणे २.

श्रीपरशुराम

त्रावणकोरमधील मूर्ति

(मिसेस हॅच यांच्या 'त्रावणकोर' वलन)

१ :

महाराष्ट्र स्तोत्र

महाराष्ट्राच्या माहात्म्यावर व महान् भवितव्यावर माझी पूर्ण निष्ठा आहे.

महाराष्ट्र, महाराष्ट्रीय व महाराष्ट्र-संस्कृति यांना हीन लेखण्याची प्रवृत्ति भारतांत फिरून रुढ होऊं पाहत आहे. त्याग व कार्य यांमुळे वंच, सदाचार व विद्वत्ता यांनी संपन्न, संपत्ति व साधनें यांनी समृद्ध असलेल्या अनेक व्यक्ति आपल्या वैयक्तिक माहात्म्याच्या आधारावर वेळी-अवेळी विधानें करीत असतात की महाराष्ट्र हे बालराष्ट्र आहे, की महाराष्ट्रीय लोक केवळ बुणगे आहेत, की महाराष्ट्र-संस्कृति रांगडी आहे. या विधानांचा प्रचार अखंडितपणें चालू असल्यामुळे त्यांना सिद्धांतांचें स्वरूप येऊं पाहत आहे. हे निष्कर्ष खरे असलेच पाहिजेत असा भ्रम आमचेपैकी कांहीं विद्वानांनाही झाला आहे; यामुळे महाराष्ट्रांत न्यूनगंड निर्माण झालेला आहे. भूतकाळाबद्दल शरमण्याचें, वर्तमानकाळाबद्दल मिथेपणा वाटण्याचें अगर भविष्य काळाबद्दल निराश होण्याचें महाराष्ट्रीयाना कांहींही व केव्हांही कारण नव्हतें व नाही.

विस्ताराच्या दृष्टीने हिंदुस्थानांतील कोणत्याही एकजिनसी प्रदेशापेक्षां महाराष्ट्र देश मोठा आहे. महाराष्ट्राची पश्चिम सीमा सिंधुसागराच्या किनाऱ्यालगत कारवारपासून दमणपर्यंत आहे. तेथून सोनगडावरून नर्मदेपर्यंत व पुढे ओंकार मांधात्यापासून बऱ्हाणपुरावरून जबलपूरपर्यंत उत्तर सीमा आहे. पूर्व सीमा येथून दक्षिणेकडे राजनांदगांवावरून गोदावरी व इंद्रावती यांच्या संगमापर्यंत असून दक्षिण सीमा येथून निर्मळ, बेदर, गुलबर्गा, विजापूर, बेळगांव या शहरांवरून कारवारपर्यंत आहे. गुजरात, तेलंगण व कर्नाटक या आमच्या सीमांवरील देशांपेक्षां महाराष्ट्राचा प्रदेश अधिक विस्तृत आहे. मग याची जाणीव

मुद्दाम कां करून द्यावी. लागते? कोंकण हा एक वेगळाच भूप्रदेश आहे, तेथील वस्तुमात्राचा दर्जा आपल्याहून हीन आहे, असे देशावरील लोकांना अधून मधून वाटते; गोमंतकांतील रहिवाशांच्या मनांत तुटकपणाची अंधुक कल्पना असते; परप्रांतीयांनी मोठ्या प्रमाणावर वसाहती केल्यामुळे व भांडवल गुंतविल्यामुळे मुंबई महाराष्ट्रापासून स्वतंत्र आहे, निदान असावी, असे कित्येकांना वाटते. इंग्रजांच्या राज्य कमावण्याच्या क्रमानुसार इलाख्यांची मांडणी केलेली असल्यामुळे विदर्भ व नागपूर हे प्रदेश तुटक झालेले आहेत; मोंगलाईतला मराठवाडा तर पुष्कळांना पाकिस्तानाइतका परका वाटतो. पण हे भेदभाव क्षुल्लक, क्षणिक व कृत्रिम आहेत. महाराष्ट्राचे ऐक्य नैसर्गिक आहे, ऐतिहासिक सत्य आहे; आणि हा विस्तृत देश हा एक एकजिनसी, सजीव घटक आहे; आज नाही, उद्यां, तो एकछत्राखाली येणार आहे; हे स्वप्न नाही, ध्येय आहे, आणि ते क्षणाक्षणाला मूर्त स्वरूप धारण करित आहे.

आणि हा महाराष्ट्र देश सौंदर्याने नटलेला आहे. येथे हिमाच्छादित गिरिशिखरे नाहीत अगर काश्मीरसारखी वनश्री नाही; गंगायमुनेसारख्या नद्या नाहीत किंवा गिरसप्पासारखे धबधबे नाहीत. म्हणून काय महाराष्ट्रांत सृष्टिसौंदर्य नाही? कारवारपासून दमणपर्यंत पडावांतून जावे, कोंकणपट्टीतून तेलगाडीने जावे, सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांतून पायी हिंडावे आणि देशावरील मार्गक्रमण आगगाडीने करावे. मात्र हा प्रवास उघड्या डोळ्यांनी, संवेदना ग्रहण करण्याच्या भावनेने करावा; म्हणजे महाराष्ट्राचे सौंदर्य प्रत्ययास येईल. यात्रेकरू लोक नेहमी प्रवास करतात, पण त्यांचे अंतःकरण आराध्य दैवतावरच एकाग्र झालेले असते; खेडवळ लोक अधून मधून आपल्या गांवच्या आजूबाजूच्या मुलखांत प्रवास करतात, पण त्यांचे अंतःकरण संवेदनाक्षम नसते; सुशिक्षित म्हणवून घेणारे नागरिक या ना त्या कारणाने प्रवास करतात, पण त्यांची बुद्धि ऐहिक व्यवसायांत गुरफटलेली असते. महाराष्ट्राच्या सौंदर्याची स्वरी प्रतीति येण्यासाठी उत्तर, पूर्व व दक्षिण हिंदुस्थानांतूनही प्रवास केला पाहिजे. तेथील जमिनी सुपीक आहेत, नद्या विस्तृत व बारमहा

वाहणाच्या आहेत; पण तेथील सुबत्त-आकर्षकता नाही, निसर्गात विविधता नाही. महाराष्ट्राचे सौंदर्य क्षणाक्षणांला नवोनव वाटते, पावलागणिक त्याच्या भिन्न भिन्न कला प्रत्ययांला येतात. असा कोणता प्रदेश आहे की जो गोमंतकाइतका आकर्षक आहे, गोदातीराहून सुंदर आहे, कृष्णाखोऱ्याहून रम्य आहे, महाबळेश्वराहून भव्य आहे?

सांगितले तर थोडा वेळ खरेंही वाटणार नाही - पण विधान सत्य आहे - की महाराष्ट्र देश संपन्न आहे. महाराष्ट्र दरिद्री आहे हे आपण अनेक वर्षांपासून ऐकत आलों आहोंत. निराश झालेल्या दरिद्रांना सारे जग आपल्यासारखे दिसते. कोण म्हणतो महाराष्ट्र दरिद्री आहे? महाराष्ट्रांतील बोलके लोक दरिद्री आहेत आणि त्यांनाच आमच्या दरिद्राचा खोटा बोभाटा केला आहे. महाराष्ट्रांत खनिज संपत्ति नाही, पंजाबसारखा गहू नाही, बंगालसारखा तांदूळ नाही, सिंध-सारखा गाई व दिल्लीसारखा म्हशी नाहीत. खरें आहे, पण जें आहे तें काय कमी आहे? मावळासारखा तांदूळ कोठेही पिकत नाही. कोंकणासारखा आंचा कोठेही निघत नाही. हिंदुस्थानांत साखरेचे कारखाने ठिकठिकाणी आहेत, पण महाराष्ट्राइतके साखरेचे प्रमाण मात्र कोठल्याही उंसांत आढळत नाही. एकदां कपाशीला भाव आला होता, तेव्हां आमच्या शेतकऱ्यांनी बैलगाड्यांना चांदीच्या धांवा घातल्या होत्या. माळ्यांनी, मराठ्यांनी आणि ब्राह्मणांनीही गेल्या पंचवीस वर्षांत महाराष्ट्राच्या शेतीत क्रांति करून दाखविलेली आहे. कारखानदारीच्या बाबतीतही महाराष्ट्र देश मागासलेला नाही. कापड व वीज यांच्या उत्पादनांत आपण अग्रेसर आहोंत. अनेक धंद्यांत आपण आघाडीवर आहोंत. ह्या धंद्यांत या जातीतलीं माणसें जास्त आहेत, त्या धंद्यांत त्या प्रांतांतल्या व्यापाऱ्यांचे प्राबल्य आहे; सावकारी मारवाड्यांकडे आहे, कारखानदारी गुजरात्यांचे हातांत आहे; हे विचार गैरलागू आहेत. राष्ट्राच्या जमाखर्चात ह्या कलमाही जमेच्या बाजूलाच मांडल्या पाहिजेत.

महाराष्ट्रांतील उद्योगधंदे, मग ते कोणाच्याही मालकीचे असोत, ते आमच्या जमिनीवर आहेत, आमच्या श्रमाने उभारलेले आहेत व आमच्या मिढळाच्या घामावर चालले आहेत. आज नाही उद्यां, ते

आमचेच आहेत. निसर्गाच्या व समाजाच्या सुप्त शक्ति संघटनेची वाट पहात आहेत. भांडवलवाल्यांच्या सामर्थ्यावर नियंत्रण घालणारी शक्ति राष्ट्राच्या हातांत आहे ; उद्योगधंद्यांची संस्थापना व संवर्धन करण्याचें सामर्थ्य राष्ट्राच्या मनगटांत आहे. तें सामर्थ्य जागृत होत आहे हें खास ; आणि तें संघटित झालें कीं आमच्या संपन्नतेत जें काहीं न्यून असेल तें नियोजनपूर्वक भरून काढतां येईल.

महाराष्ट्र या सांस्कृतिक व्यक्तीचे मार्गें अनेक महावंशांचा इतिहास उभा आहे. स्थलमात्राभोंवतीं अनेक महाकृत्यांचीं स्मारके उभीं आहेत. महाराष्ट्रानें भारतांत ठिकठिकाणीं मिळविलेल्या विजयांचीं चिन्हे अटकपासून मद्रासपर्यंत आणि काठेवाडपासून कलकत्यापर्यंत अजून अस्तित्वांत आहेत. भारतावर राजकीय व सांस्कृतिक परचक्रें आलीं तेव्हां तेव्हां त्याचें निवारण व निर्मूलन महाराष्ट्रानें केलें आहे. शकपूर्वकालापासून ही महाराष्ट्राची परंपरा आहे. स्वातंत्र्यलक्ष्मीची पूजा महाराष्ट्राइतक्या एकनिष्ठेनें हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या कोणत्याही प्रदेशानें केलेली नाहीं. ग्रीक, शक व क्षत्रप यांच्यासारख्या परक्यांच्याच नव्हे तर खारवेल व हर्षवर्धन यांसारख्या स्वकीयांच्याही आक्रमणाला महाराष्ट्रानें धीरानें तोंड देऊन हटवलें आहे. अर्वाचीन काळांत स्वदेश, स्वधर्म व स्वातंत्र्य यांच्या नांवानें मुसलमानांविरुद्ध पहिली उठावणी हिंदुस्थानांत झाली ती महाराष्ट्रांतच. औरंगजेबानें रामेश्वराला मशीद उभारल्याची थाप मुसलमानी इतिहासांत नमूद होते न होते तोंच मराठ्यांचा झेंडा एकीकडे अटकेवर व दुसरीकडे बंगालवर फडकूं लागला. हें माहात्म्य काय आम्ही डोळे मिटून ध्यानस्थ बसलेले असतांना एखाद्या वरदानाप्रमाणें आमच्यासमोर येऊन व्यक्त स्वरूप धारण करतें झालें ? नाहीं. भारतीयांच्या पापक्षालनासाठीं महाराष्ट्रीयानीं जागोजाग रक्ताचे अर्घ्य दिले आहेत ; आणि ही परंपरा आम्हीं कायम ठेवली तरच आमचें माहात्म्य चिरस्थायी व कार्यक्षम होईल आणि उज्ज्वल राहील.

हें माहात्म्य महाराष्ट्राला प्राप्त झालें, कारण महाराष्ट्राची जनता या माहात्म्याचा झेंडा उभारण्यास व पेलण्यास समर्थ आहे.

महाराष्ट्रांतले लोक देहयष्टीनें अफगाणांसारखे अगडबंब नाहींत ; त्यांच्या चेहऱ्याचा काट सप्तसिंधूंतल्या लोकांसारखा रेखीव नाहीं ; त्यांच्या वागणुकींत उत्तर हिंदुस्थानी आर्जव नाहीं. खरें आहे. पण माणसें कशीं आहेत ? डोंगरी किल्ल्यांसारखीं - मित्राला आश्रय देतील व शत्रूला दाद देणार नाहींत ; बाभळीच्या बांडासारखीं - जळतील, पण फुटणार नाहींत ! उपाशी मरतील, पण वांकणार नाहींत, राजीखुषीनें गुलामी पत्करणार नाहींत ! मरतील, पण हटणार नाहींत - आणि हटलींच तर फक्त उसळीच्या उशीसाठीं ! महाराष्ट्रांत होऊन गेले तसे व आहेत तसे, शापादपि शरादपि या वृत्तीचे, बुद्धिमान् व लढाऊ प्रवृत्तीचे ब्राह्मण अखिल भारतांत इतरत्र आढळणार नाहींत. तेलंगणांतील ब्राह्मण वेदाध्ययनांत अधिक पारंगत व जास्त कर्मठ आहेत, पण त्यांना राजकीय कर्तृत्वाची परंपरा नाहीं. गुजरातेंतल्या ब्राह्मणांना महाराज म्हणतात - पण ते केवळ आचारी व पाणके झाले आहेत. सातवाहन कुलांतल्या ब्राह्मण राजांनीं वैदिक यज्ञकर्म केलीं आणि खड्ग धारण करून आक्रमकांचा उच्छेद केला. ही परंपरा अजूनही चालू आहे. महाराष्ट्रांतील क्षत्रियांसारखे बुद्धिमान् लढवय्ये हिंदुस्थानांत दुसरीकडे क्वचितच सांपडतील. रजपूत अधिक कडवा, शीख जास्त जोरदार; पण त्यांच्या कर्तृत्वाला बुद्धिमत्तेची जोड नसल्यामुळे भारतांत एकमेव सत्ताधारी हे स्थान त्यांना मराठ्यांप्रमाणें मिळवितां आलें नाहीं. महाराष्ट्रांतील महार ही जमात तर अशी अद्वितीय आहे कीं त्याच्यावरूनच महाराष्ट्र हे अभिधान निर्माण झालें असाही एक सिद्धांत आहे. महाराष्ट्रांतील लोकांचें आणखी एक वैशिष्ट्य आहे. जो तो आपआपल्या परीनें राजा आहे. अशोककालीन शिलाशासनांच्या लेखकांनींही नमूद करून ठेवलें आहे कीं महाराष्ट्र हा राजांचा देश आहे. आमचा शेतकरी हा आपल्या रयतावा जमिनीचा मालक. त्यांचा राजा त्यांच्यावर केव्हांपर्यंत राज्य करूं शकतो ? त्यांच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर व हक्कांवर घाला घालीत नाहीं तोंपर्यंतच. स्वतंत्र वृत्तीचीं ताठ माणसें हेंच राष्ट्राचें वैभव आहे व तें महाराष्ट्रापाशीं भरपूर आहे.

हिंदुस्थानांत आजवर जी जी उठावणी झालेली आहे तिची पहिली ललकारी प्रथम महाराष्ट्रांत उठलेली आहे ; प्रत्येक चळवळ व संघटना महाराष्ट्रांत निर्माण झालेली आहे आणि महाराष्ट्राच्याच प्रेरणेने इतरत्र प्रसृत झालेली आहे. जरा आठवा, राष्ट्रीय जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रा-कडे पहा आणि विचार करा - म्हणजे या विधानाची सत्यता प्रत्ययास येईल ; आणि ही कर्तव्यगारी महाराष्ट्रांतील महापुरुषांची आहे. रानडे, टिळक, गोखले, भांडारकर, राजवाडे, केतकर, कर्वे, आंबेडकर अशीं नररत्नें दुसऱ्या कोणत्या देशांत पन्नास-पाऊणशें वर्षांत निर्माण झालीं आहेत ? शिवाय कोठेही सुरु झालेली चळवळ वा संघटना-जोंवर तिचा स्वीकार महाराष्ट्रानें केलेला नाही तोवर ती विफल आहे ; आणि हें कर्तृत्व महाराष्ट्रांतील चिकित्सक बहुजनसमाजाचें आहे. हा आमचा, म्हणून तो जें सांगतो त्याचा स्वीकार हा समाज करणार नाही - आणि तो परका असला तरी तो सांगतो तें ग्राह्य आहे असें वाटल्यास केवळ वैयक्तिक अगर प्रांतिक अभिमानाच्या आहारीं जाऊन त्याचा पुरस्कार केल्यावांचून राहणार नाही. महत्कार्यांचा आरंभ व जोपासना करणारे असे महापुरुष आणि त्यांना चिकित्सापूर्वक पाठिंबा देणारे अनुयायी इतरत्र आढळणार नाहीत.

धर्माचे बाबतीतही महाराष्ट्राच्या परंपरेत असेंच वैशिष्ट्य आहे. पंढरीचा विठोबा हें महाराष्ट्रांतील बहुजनसमाजाचें अधिदैवत ; ज्ञानेश्वर व तुकाराम हे वारकरी पंथाचे आद्य प्रणेते ; त्यांच्या समकालीन नव्हे तर सांस्कृतिक सहकार्यावर या सांप्रदायाची उभारणी व संघटना झालेली आहे. यामुळे महाराष्ट्राची धार्मिक दृष्टि सहिष्णु व व्यापक झालेली आहे. जितकें भावनेवर तितकेंच बुद्धिप्रामाण्यावर आमच्या धर्मवृत्तीचें अधिष्ठान आहे. कारण आम्ही कर्मठ नाहीं ; कारण आम्ही सहिष्णु, अधिक कणस्वर आहोंत. बुद्धिप्रामाण्य धार्मिक भावनांशीं सुसंगत असेल तरच आम्ही त्याचा स्वीकार करतो. आमची भवानी आम्हांला युद्धप्रवण करते, यज्ञप्रवण करीत नाही. आमचा पिंडच युद्धप्रधान आहे. महाराष्ट्रांतील विचारक्रांतीच्या नेत्यांनीं जेव्हां जेव्हां धर्मग्रंथांचें

स्पर्धीकरण केलें आहे तेव्हां तेव्हां तें समाजाला संग्रामाकडे प्रवृत्त करण्यासाठीच केलें आहे.

महाराष्ट्रीयींची मनोवृत्ति कलाप्रधान नाही हें खरें आहे; पण म्हणून ते सुसंस्कृत नाहीत असें थोडेंच ठरतें ? हिंदुस्थानांतील अस्तित्वांत असलेल्या शिल्पकृत्यांत अशोकाच्या वास्तु सर्वांत प्राचीन मानण्यांत येतात ; महाराष्ट्रांतील कोरीव लेण्यांचा अनुक्रम नंतर लागतो. जवळजवळ अशोककालापासून तों राष्ट्रकूटांचे कालापर्यंत फक्त महाराष्ट्रांतच लेणी खोदण्याची व तीं हरतऱ्हेच्या कलाकौशल्यानें सजविण्याची परंपरा अखंडितपणें अस्तित्वांत होती. कालें, वेरूळ व अजंठा येथील लेणी आणि महाराष्ट्रभर विखुरलेलीं चालुक्य व यादव-कालीन मंदिरे, आणि आधुनिक महाराष्ट्रीय चित्रकारांच्या व शिल्पकारांच्या कलाकृति पाहिल्यानंतर महाराष्ट्रांत कलाकौशल्याचा व संस्कृतीचा अभाव आहे असें म्हणावयाची कोणास हिंमत होणार नाही.

महाराष्ट्राचें वाङ्मय, नाट्य व संगीत पाहिल्या दर्जाचें आहे. हिंदुस्थानांतील प्राचीन प्राकृत भाषांमध्ये महाराष्ट्रीला अग्रस्थान देण्यांत येतें. उपलब्ध प्राकृत वाङ्मयांत महाराष्ट्रींतील वाङ्मय कालानुक्रमेंच नव्हे तर गुणानुक्रमेंही आद्य श्रेणींत ठेवावें लागतें. महाराष्ट्राचा पिंड भावनाप्रधान नाही हें खरें आहे. कथा वाचतांना, काव्य ऐकतांना अगर चित्र पाहतांना, विशेषतः इतरेजन आजूबाजूला असतांना घळघळ अश्रु ढाळणारे श्रोते, वाचक व प्रेक्षक आमच्यांत कमी आहेत ; पण म्हणून आमच्या अंगी रसिकताच नाही असा निष्कर्ष काढतां येणार नाही. जी गोष्ट साहित्याची, तीच नाट्याची. आमच्यापेक्षां बंगाली वाङ्मय अधिक भावनामय व समृद्ध आहे ; गुजराती साहित्य अधिक मृदु व पृथुल आहे ; उर्दू लिखाण अधिक ठसकेबाज व उत्तेजक आहे. पण आमच्यासारखें बांधेसूद व समर्थ वाङ्मय इतर भाषांत फार थोडें आहे. कथावस्तूचा अगर प्रतिपाद्य विषयाचा परिपोष कौशल्यानें, निश्चयानें व संयमानें करणारे लेखक महाराष्ट्राव्यतिरिक्त इतरत्र क्वचितच आढळतील.

आणि हें सर्व जर खरें तर महाराष्ट्र मागासला आहे असें कां

मानण्यांत येते ? महाराष्ट्राची उपेक्षा कां करण्यांत येते ? महाराष्ट्राविरुद्ध बुद्धिपुरःसर प्रचार कां करण्यांत येतो ?

कारण आमचा देश विस्तृत असला तरी तो विभागला गेला आहे ; या विभागांचें एकीकरण होऊन संघटित अशा संयुक्त महाराष्ट्राची उभारणी झाली पाहिजे.

कारण महाराष्ट्र देश संपन्न असला तरी संपत्तीच्या उत्पादनाची साधनें तिऱ्हाइतांच्या व पुंजीवाल्यांचे हातीं गेलीं आहेत, तीं राष्ट्राच्या मालकीचीं झालीं पाहिजेत व त्यांच्या शक्तीचा पूर्ण फायदा जनतेला मिळाला पाहिजे.

कारण महाराष्ट्र हा महापुरुषांचा देश असला तरीहि जो तो आपापल्या परीनें स्वतःलाच महापुरुष मानित असल्यामुळे बजबजपुरी माजली आहे. पुढारी होण्यास लायक लोक आमच्यांत नाहींत असें नाहीं ; जे आहेत त्यांची लायकी ओळखून आपण आपखुशीनें आपलें पुढारीपण त्यांना दिलें पाहिजे. त्यांनीं निःस्वार्थीपणें महाराष्ट्राचें माहात्म्य वाढवावें या अटीवर ते इच्छितील तेवढें वैयक्तिक महत्त्व आपण त्यांना दिलें पाहिजे.

कारण महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक दर्जा उच्च असला तरी परदेशांत व परप्रांतांत महाराष्ट्र संस्कृतीचा प्रसार व प्रचार करण्याचे बाबतींत आपण आजवर कुचराई केलेली आहे आणि म्हणूनच सर्वत्र महाराष्ट्राची उपेक्षा चाललेली आहे.

आणि आपण आपला न्यूनगंड नष्ट केला पाहिजे. सहनशीलतेची सीमा झाली, कडेलोटाची वेळ आली, आतां निर्धार केला पाहिजे, प्रतिपक्ष केला पाहिजे आणि जरूर तर प्रतिकारही.

हिंदुस्थानच्या शासनसंस्थांमध्ये आणि राष्ट्राच्या सांस्कृतिक व आर्थिक जीवनांत महाराष्ट्राला त्याच्या माहात्म्याच्या प्रमाणांत महत्त्व मिळालेंच पाहिजे — आणि आम्ही तें मिळवूंच, असा आपण निर्धार केला तर तें आपणांस स्वचित प्राप्त होईल आणि एकाहून एक महाकार्ये करण्यास स्फूर्ति व शक्ति प्राप्त होईल.

सहाय्ये

प्रास्ताविक :

या शतकांत सर्वच शास्त्रांची प्रगति होत आहे व ज्या क्षेत्रांत संशोधनाला वाव राहिलेला नाही असा शास्त्रज्ञांना भ्रंवसा वाटत होता त्या भूगोलशास्त्राचीही. भूगृष्ट्याची तपशीलवार माहिती उपलब्ध होऊ लागली तेव्हां नव्या दृष्टीच्या संशोधकांना वाटू लागले की भौगोलिक परिस्थितीचा समाजाच्या प्रगति-परागतीशी संबंध असावा. पदार्थ-विज्ञान, रसायन, वगैरे शास्त्रांत प्रयोग करता येतात; भूगोलशास्त्रांत हे अशक्य आहे; म्हणून इतिहास, अर्थशास्त्र, वगैरे शास्त्रांतील सिद्धान्तांच्या अनुरोधाने भूगोल-शास्त्राची पुनर्घटना करण्यांत आली. सामाजिक दृष्टीने विचार करणाऱ्या भूगोलशास्त्रज्ञांमध्ये दोन पंथ आहेत : निसर्गवादी (एन्व्हिरोन्मेन्टॅलिस्ट्स्) व संवर्धनवादी (पॉसिबिलिस्ट्स्). या पंथांना माझ्या एका स्नेह्याने नेचरिस्ट्स् व नर्चरिस्ट्स् हे अधिक समर्पक प्रतिशब्द सुचविले आहेत. या पंथांची अतिरंजित स्वरूपे म्हणजे निसर्गशाक्त व समाजशाक्त. मानवसमाजाची उत्क्रांति, प्रवृत्ति व कर्तृत्व ही सर्वस्वी भौगोलिक परिस्थितीवर व निसर्गाच्या प्रेरणेवर अवलंबून असतात, नैसर्गिक परिस्थिती पालटली म्हणजे समाजाच्या वृत्तीत, कृतीत व संस्कृतीत फरक होतो आणि त्यांची प्रगति किंवा परागति होते, हा निसर्गवाद्यांचा सिद्धान्त. निसर्गशाक्त हे निसर्गवाद्यांच्या सिद्धांताला आक्रमक स्वरूप देतात, स्वदेशाला आक्रमणाकडे प्रवृत्त करतात आणि आक्रमणांचे समर्थन करतात. संवर्धनवादी मानतात की मनुष्य हा निसर्गाचा दास नाही, समाज सर्वसमर्थ आहे, व्यक्तीप्रमाणेच समाजाच्याही प्रवृत्तीचे नियंत्रण करून त्याला कर्तृत्ववान् करता येते. या सिद्धांताच्या अनुरोधाने समाजशाक्त हे स्व-

देशाला आक्रमणाकडेच प्रवृत्त करतात; यांचें आक्रमण थोडें सौम्य स्वरूपाचें असतें एवढेंच. निसर्गशाक्त तर म्हणतात कीं जेथें निसर्गाच्या प्रेरणेचा अभाव असतो तेथेंच समाजशाक्तांच्या तत्त्वांचा प्रसार होतो आणि म्हणूनच ते यशस्वी होत नाहींत. आग्रहाचा आत्यंतिक भाग सोडला तर असें दिसून येतें कीं दोन्ही पंथांच्या सिद्धांतांत तथ्य आहे. या सिद्धांतांच्या ग्राह्यांशांचा समन्वय समाजशास्त्र करतें. मानवी समाजाची उत्क्रांति आणि विशेषतः संवर्धन हीं अनेक शक्तींचे संघर्ष, संकर व संघटना यांची निष्पत्ति असल्यामुळें त्यांची सांगता एकाच एका कारणाच्या अनुरोधानें लावतां येत नाहीं; म्हणून समाजशास्त्राला अनेक शास्त्रांचा आधार घ्यावा लागतो; म्हणूनच हें शास्त्र संकरजन्य आहे, किंवाहुना हें शास्त्रच नाहीं, असें शुद्ध शास्त्रज्ञ हेटाळणीनें म्हणतात. अभ्यासाच्या सोयीसाठीं समाजशास्त्राचे अनेक पोटविभाग पाडण्यांत आलेले आहेत, तेही संकरजन्य आहेत. उदाहरणार्थः ऐतिहासिक भूशास्त्र, भौगोलिक अर्थशास्त्र, वगैरे. समाजशास्त्राच्या ज्या विभागांत भौगोलिक परिस्थिति व मानवी संस्कृति यांचा समन्वय होतो आणि ज्याच्या आधारानें प्रगतीच्या योजना निश्चित करण्यांत येतात त्याचें नांव जिओपॉलिटिक्सः भौगोलिक-समाज-नियोजनशास्त्र. मॅकाइंडर व हौशॉफर या भूगोलशास्त्रज्ञांनीं हें नवेंच शास्त्र चालू शतकांत निर्माण केलें आहे. जिओपॉलिटिक हा शब्द मूळचा जर्मन; यांतील पॉलिटिक या शब्दाचा अर्थ धोरण, राजनीतिशास्त्र नव्हे. बोडेन पॉलिटिक व लेबेनस्त्रौम हीं जर्मन आक्रमणाचीं धोरणें हौशॉफरच्या सिद्धांतांतून निर्माण झालीं. स्पर्धा व संघर्ष यांच्या युगांत विशिष्ट राष्ट्राला स्वतःच्या व भोंवतालच्या भौगोलिक, राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक परिस्थितीचा फायदा कसा घेतां येईल, राष्ट्राच्या प्रगतीसाठीं व वृद्धीसाठीं शासनसंस्थांनीं संरक्षण, नियंत्रण व आक्रमण यांच्या योजना कशा ठरविल्या असतां त्या यशस्वी होतील, राष्ट्राची शक्ति वृद्धिंगत व्हावी म्हणून निष्क्रिय सुप्तावस्थेंत असलेल्या स्थानिक सामर्थ्यांची संघटना कशी करावी, वगैरे तार्विक व व्यावहारिक प्रश्नांचा विचार ' जिओपॉलिटिक्स ' या शास्त्रांत करण्यांत येतो.

भौगोलिक दृष्ट्या सह्याद्रि हा महाराष्ट्राचा निर्माता व हिंदुस्थानचा मूलाधार आहे; महाराष्ट्राचे व्यक्तिमत्त्व ज्या भौगोलिक परिस्थितीच्या व ऐतिहासिक घटनांच्या अनुरोधाने उत्क्रांत झालेले आहे त्यांचे सह्याद्रि हे बीज आहे. हिंदी संघराज्यांत अग्रस्थान मिळावे एवढे कर्तृत्व महाराष्ट्राचे अंगी आहे, ते स्थान मिळावे म्हणून जे नवे संघटन व राजकारण महाराष्ट्रीयानीं आंखावयाचे त्याची उभारणी सह्याद्रीच्याच अनुरोधाने केली पाहिजे; आर्थिक उन्नतीसाठी ज्या ठळक योजना तांतडीने हाती घ्यावयाच्या त्यांची मांडणी सह्याद्रीतच केली पाहिजे; संघटित ज्ञान्याशिवाय आधुनिक संघर्षक्षेत्रांत महाराष्ट्राचा निभाव लागणार नाही. सह्याद्रि हाच महाराष्ट्राला प्रेरणा देतो, महाराष्ट्राची धारणा करतो; सह्याद्रि हेच महाराष्ट्राचे आशास्थान आहे, पूजास्थान आहे, असें माझे म्हणणे आहे.

या लेखांत ठिकठिकाणी विषयांतर झालेले आहे, याबद्दल आरंभीच वाचकांची क्षमा मागून ठेवतो. कोठे विषयांतर हेतुपुरःसर केलेले आहे; कांही ठिकाणी प्रकृतिदोषामुळे झालेले आहे. हा विषय सर्वसाधारण वाचकांना अपरिचित असल्यामुळे कोठे विषय रंगविण्यासाठी, तर कोठे दृष्टिकोनाच्या स्पष्टीकरणासाठी विषयांतर केलेले आहे; कोठे आनुषंगिक विषयांच्या प्रवाहाबरोबर मीही वाहवलों आहे. या लेखांत कोणाला कांही ठिकाणी अभिनिवेशाचा भाग आढळेल; तो कोणाला रुचला नाही तर त्यांचीही आगाऊ क्षमा मागून ठेवतो. या बाबतीत नाइलाज झाला; कारण, सामर्थ्य-संवर्धन हा लेखाचा विषयच आहे; आणि हे युग संघर्षाचे आहे. टाळू पाहिले तरी तो टळणार नाही; आणि संघर्षाशिवाय समुत्थान संभवतच नाही, असा समाजशास्त्राचा सिद्धांत आहे; शिवाय यांत वैयक्तिक असे कांहीच नाही.

प्रयोजन :

हिंदुस्थानांत आहे तितकी विविधता, त्याचप्रमाणे एवढे ऐक्य दुसऱ्या कोणत्याही देशांत आढळत नाही, एवढ्या खंडप्राय देशांत तर नाहीच नाही; केवळ भौगोलिक दृष्टीनेच नव्हे तर सांस्कृतिक दृष्टीनेही.

एकीकडे रम्य व भव्य हिमालय तर दुसरीकडे रुक्ष व भयाण हिंदु-कुश ; इकडे निर्जल, नापीक, निर्मनुष्य मरुभूमि तर तिकडे आर्द्र, सुपीक व मनुष्यवस्तीनें गजबजलेलीं मळईचीं मैदानें ; या पहाडांत यक्षकिन्नरां-सारख्या सौंदर्यसंपन्न जातींचा निवास तर त्या जंगलांतले रहिवासी असे विद्रूप कीं केवळ द्विपाद म्हणूनच त्यांना मनुष्य म्हणावयाचें ; मानव-तेच्या कल्याणासाठीं तपश्चर्या करणारे ऋषि व अहर्निश झटणारे महात्मे या अरण्यांत किंवा आहारांत, तर त्या जंगलांत किंवा वस्तींत मान-वांचा संहार करण्यास सदैव सज्ज व उत्सुक असलेले सैतान ; एकीकडे प्रजा साक्षर तर दुसरीकडे अक्षरशत्रु ; इकडे मूर्तिपूजक तर तिकडे मूर्ति-भंजक ; एकीकडे मुंगीचीही हिंसा करावयाची नाही असा कटाक्ष तर दुसरीकडे रुधिराच्या अभिषेकाशिवाय देवदेवतांची दैनिक पूजाही पूर्ण होत नाही, असा आग्रह.

भौगोलिक दृष्ट्या हिंदुस्थान विस्तीर्ण आहे व सांस्कृतिक दृष्ट्या संकीर्ण आहे. ही विविधता व तज्जन्य परस्पर-विरोधाची शक्यता विचारांत घेऊन तिचा समन्वय करण्यासाठीं, समाज एकजीव करण्यासाठीं आणि बहुसंख्य पण सांस्कृतिक दृष्ट्या कंनिष्ठ असलेल्यांचा विशिष्ट परि-स्थितीत शक्य तेवढा उद्धार करण्यासाठीं आर्य संस्कृतीच्या प्रवर्तकांनीं अनेक प्रयत्न नियोजनपूर्वक केले. या खण्डप्राय देशांतील अफाट वस्तीत संस्कृतीचा विस्तार व ज्ञानाचा प्रसार करणें उपलब्ध साधनांच्या मानानें अशक्यप्राय आहे असें दिसून आल्यामुळें त्यांनीं श्रद्धेचें अधि-ष्ठान निर्माण केलें, सांस्कृतिक संकेत निर्माण केले आणि त्यांचें आक-लन व्हावें म्हणून त्यांवर धार्मिक आचारांचें अवगुंठन चढविलें. संस्कृ-तीचा विस्तार होऊं लागला तसतशा या संकेतांच्या मर्यादाही विस्तृत झाल्या. ऋग्वेदकाळांतील प्रार्थना ऐकण्यासाठीं फक्त मध्यदेशांतील नद्यांना आवाहन करण्यांत येत असे ; आर्य संस्कृतीचा प्रसार हिंदु-स्थानभर झाल्यानंतर, पुराणकाळांत, अर्घ्यदानांत समाविष्ट होण्यासाठीं हिंदुस्थानांतील सर्व प्रमुख नद्यांना आवाहन करण्यांत येऊं लागलें. संस्कृतीच्या प्रवर्तकांनीं मध्ययुगाच्या उत्तरकाळांत व संस्कृतीच्या उत्-रत्या काळांत या संकेतांना विकृत स्वरूप दिलें, हा भाग वेगळा. मात्र

याचा परिणाम असा झालेला आहे कीं मक्केकडे तोंड करून नमाज पडणाऱ्या मुसलमानांचें कौतुक होतें आणि संध्यावंदन करून सूर्याला अर्ध्य देणारांची हेटाळणी होते.

जीवनकलहाची तीव्रता संस्कृतीच्या स्थैर्याला किंवा विकासाला पोषक नसते ; आणि ज्ञानाचा प्रसार श्रद्धेला ; विशेषतः राजकीय पारतंत्र्याच्या काळांत, जेव्हां आचार अधोगतीला गेल्यामुळे धर्मच विकृत असावा असा भास निर्माण होतो. आर्य संस्कृतीच्या प्राचीन व मध्ययुगीन प्रवर्तकांनी निर्माण केलेल्या संकेतांना व सिद्धान्तांना आधुनिक सुशिक्षितांनी झुगारून दिलें. राष्ट्रीय पुनरुद्धाराच्या व राजकीय चळवळीच्या प्रवर्तकांनी परिस्थितीच्या अनुरोधानें कांहीं नवे सिद्धांत व संकेत निर्माण केले, तेहि नष्ट होऊं लागले आहेत. सध्यांचें युग हें अश्रद्धा-युग आहे, जोंवर ही अश्रद्धा पुरातन किंवा भूतकालावर आधारलेल्या श्रद्धांपुरती आहे. सध्यांचें युग हें श्रद्धायुग आहे, जोंवर या श्रद्धा अर्वाचीन व भविष्यकालावर आधारलेल्या आहेत ! राजकीय व धार्मिक आणि श्रद्धांच्याही विफलतेमुळे आम्ही आतां संशयात्मे झालों आहोंत. संशयात्म्यांचा नाश होतो हा सिद्धांत पुरातन असला तरी अबाधित आहे. या परिस्थितीत आपण कोणत्या सिद्धान्तांवर निष्ठा ठेवावयाची ?

हिंदुस्थान हें एक राष्ट्र आहे, त्याचें अखण्डत्व स्वयंसिद्ध आहे, हा सिद्धान्त हें स्वातंत्र्याच्या उठावणीचें आरंभापासूनचें अधिष्ठान. स्वातंत्र्य-विरोधक म्हणत, हिंदुस्थान हें राष्ट्र नाही, खण्ड आहे, एकराष्ट्रीयत्व हें उच्च वर्णीयांचें व सुशिक्षितांचें आधुनिक सुखस्वप्न आहे. एकाएकी आणि ध्यानीमनीही नसतांना हिंदुस्थानची फाळणी झाली, एकराष्ट्रीय-त्वाच्या सिद्धान्तावर आपणांस निभूटपणें, अगतिकपणें तिलांजलि द्यावी लागली. भाषावार प्रांतरचना हें राष्ट्रीय चळवळीचें दुसरें अधिष्ठान. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर हा सिद्धान्त कोणाकोणाला गैरसोयीचा वाटूं लागला ; कुजबूज सुरू झाली ; आतां जाहीर झालें आहे कीं भारताच्या आत्म्याला प्रांतीयतेची कीड लागलेली असून तिचा उच्छेद केल्यावांचून लोकशाही सुरक्षित होणार नाही. या विचारप्रणालीमुळे प्रादेशिक संघटनेंत विघटनेची बीजे आहेत असा नवा प्रवाद रूढ होऊं पहात आहे आणि

प्रादेशिक व्यक्तिमत्त्वाला मूर्त स्वरूप देण्याच्या तांतडीबद्दल व इष्टतेबद्दल संशय व अनास्था निर्माण झाली आहेत. ही परिस्थिति अत्यंत घातुक आहे, प्रांतीयतेच्याच नव्हे तर एकराष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीनेही.

हिंदुस्थानांत प्रादेशिक भावना अनेक शतकांपासून अस्तित्वांत आहेत; कारण त्यांना नैसर्गिक व सांस्कृतिक अधिष्ठान आहे. संकल्पित प्रांतांच्या व्यक्तिमत्त्वावर झालेले संस्कार भिन्न आहेत. भिन्नतेची जाणीव सर्वांना आहे. मतभेद आहे तो फक्त तिला मान्यता देण्याचे बाबतीत. याविषयी उघड बोलण्यास कोणाला संकोच वाटतो, कोणाला धास्ती. राजकारणांत प्रत्यक्ष भाग घेणारांना अशासाठी संकोच वाटतो की न जाणों, या बाबतीत आग्रह धरला तर आपले ऊर्ध्वपति (High Command) आपल्यावर अराष्ट्रीयतेचा, निदान पक्षद्रोहाचा आरोप करतील. सर्वसाधारण लोकांना वाटते, न जाणों, आपलेंच चुकत असेल. कोणाची धास्ती प्रामाणिक तर कोणाची अप्रामाणिक. प्रामाणिक धास्ती अशासाठी की त्यामुळे भिन्नतेला संघटित स्वरूप देऊन त्याचें पर्यवसान राष्ट्राच्या विच्छेदनांत होईल. अप्रामाणिक धास्ती अशासाठी की त्यामुळे आपल्या वा आपल्या जमातीच्या हितसंबंधांना धोका पोंचेल.

या संशयी वृत्तीचें मूल कारण हें की या भिन्नतेच्या अंतरंगांतून संथपणें, अविरतपणें वाहत असलेल्या संस्कृतीच्या प्रवाहाकडे किंवा अखण्डितपणें तेवत असणाऱ्या नंदादीपाकडे आपलें दुर्लक्ष झालेले आहे.

हिंदुस्थानांतील भाषा व प्रदेश याची सांगड निसर्गानेंच घातलेली आहे. विशिष्ट प्रदेशांत विशिष्ट जमाती बहुसंख्य आहेत. भाषावर प्रांतरचना केली तर राजकारण त्यांच्या हातांत जाईल आणि अनवस्था उद्भवेल, असे सांगण्यांत येतें. हें सत्य आहे, हें संभवनीय आहे, पण म्हणून काय संघटनाच होऊं घावयाची नाही? सांगण्यांत येतें, असें झाले तर कांहीं बळी जातील. चालेल, ते शहीद होतील. सर्वांच्या हितासाठी बळी जातील तेच योगी. बहुसंख्य पण अल्पशिक्षित आणि म्हणून अदूरदृष्टि, यामुळे आपपरभावानें मलिनचित्त झालेल्या जमातींना दूरदृष्टीचें राजकारण व समातन धर्मकारण शिकविणें, स्वतः सत्तासंपादना-

पासून अलिप्त राहून, हें आजच्या सुशिक्षितांना परिस्थितीचें आव्हान आहे. तें स्वीकारलेंच पाहिजे.

परक्यांची सत्ता होती तोंवर सारेंच पराधीन होतें. आतां आपण स्वतंत्र झालों आहोंत. स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठीं जनतेच्या शक्ति संघटित करतांना आपण एकमेकांना जीं अभिवचनें दिलीं तीं पाळलींच पाहिजेत. पुनर्घटनेच्या योजना डावलणें अगर लांबणीवर टाकणें हें केवळ कार्यक्षमतेच्या अभावाचें अगर अदूरदर्शित्वाचें लक्षण आहे असें नव्हे— हें विश्वासघाताचें लक्षण मानण्यांत येईल; आणि संभवनीय आहे, त्यांतून ठिणग्या उडूं लागतील, वणवे भडकतील.

स्वतंत्र हिंदी राष्ट्रानें संघराज्य हें अभिधान हेतुपुरस्सर व अभिमानपूर्वक धारण केलेलें आहे. तें सर्व दृष्टींनीं यथार्थ ठरलें पाहिजे. हिंदी संघराज्य म्हणजे इलाख्यांच्या व विलीन संस्थानांच्या क्षेत्रफळांची व त्यावर वावरणाऱ्या द्विपादांची बेरीज नव्हे. संघराज्याचें अधिष्ठान सुसंघटित घटकांवरच असलें पाहिजे; हे घटक स्वयंनिर्णीत असेच असले पाहिजेत. ते सर्वस्वी स्वयंपूर्ण व स्वयंशासित असावे, असा कोणाचाही आग्रह नाही. प्रश्न अहंकाराचा नाही, अभिमानाचा आहे; विघटनेचा नाही, संघटनेचा आहे; प्रांतीयतेचा नाही, राष्ट्रीयतेचा आहे. भावनेचा आहे आणि व्यवहाराचाही आहे.

इस्लाम धर्मीयांच्या संख्येच्या प्रमाणाच्या परिमाणानुसार परकीय सर्वसत्ताधारी लवादानें नकाशावर आंखलेल्या रेघोट्यांच्या अनुरोधानें मातृभूमीची फाळणी ज्यांनीं स्वीकारली व ती स्वीकारण्यांत आपण मुत्सद्देगिरीची पराकाष्ठा केली असा ज्यांचा दावा, ते आमचे पुढारी प्रादेशिक पुनर्घटनेच्या बाबतींत शेष हिंदुस्थानच्या—म्हणजे भारताच्या—अखंडत्वाचा अडाणी, अदूरदर्शी व आत्मघातकी आग्रह धरून अडून बसणार नाहीत आणि पुनर्घटनेच्या रेघा समंजस लोकमतानुसार नकाशावर ओढल्या जाण्याऐवजीं त्या रक्तानें किंवा जळीतांच्या अवशेषांनीं प्रत्यक्ष भूमीवरच डागल्या गेल्या पाहिजेत, असा आग्रह धरणार नाहीत, अशीच स्वतंत्र हिंदुस्थानच्या प्रत्येक प्रामाणिक नागरिकाची अपेक्षा आहे.

हिंदुस्थानची नैसर्गिक उत्क्रांति :

भूपृष्ठ व भूस्तरशास्त्रज्ञांनी भौगोलिक उत्क्रांतीबद्दल कांहीं सिद्धांत अलीकडेच निश्चित केलेले आहेत. यांपैकी ढालींचा सिद्धांत प्रस्तुत विषयाला आनुषंगिक आहे. ढालं (Shield) म्हणजे भूपृष्ठाचा पुरातन, प्रबळ व प्रातिकारक्षम प्रदेश; अंतर्गत उद्रेकांमुळे पृथ्वीच्या पापुऱ्याबरोबर चिरडला न जाणारा स्थिर व अचल असा भूप्रदेश. भूपृष्ठावरील जमिनीचा बहुतेक भाग उत्तर ध्रुवाभोंवती व भूमध्यरेषेच्या उत्तरेस आहे. भूपृष्ठाचा पापुद्रा किती जाडीचा आहे याची अद्याप निश्चित कल्पना आलेली नाही. कॅनडा, ब्राझील, सहारा, (युरोपियन) रशिया, (एशियाटिक) सैबीरिया, सह्याद्रि व पश्चिम ऑस्ट्रेलिया या सहा ढालींच्या आधारावर भूप्रदेश स्थिर झालेला आहे. शास्त्राला अजून अज्ञात असलेल्या कारणांमुळे पृथ्वीच्या अंतर्भागांतील उष्णतामान कमीअधिक होतें; यामुळे पृथ्वीचा पृष्ठभाग आकृततो व तडकतो आणि सुकलेल्या जमिनीचा पापुद्रा कमजोर असेल तेथे ढालींच्या दाबामुळे चिरडला जातो; कोठे पाया ढांसळल्यामुळे तो समुद्रांत गडप होतो तर कोठे उफाळून आलेला भूभाग ढालींच्या दरम्यान चिमटला गेल्यामुळे पर्वतांच्या रूपाने वर उचलला जातो; यामुळे भूपृष्ठभागाच्या मांडणीत फेरबदल होतो. ज्वालामुखींच्या उद्रेकांच्या व धरणीकंपांच्या धूमधडाक्यांत पृथ्वीचा हल्लीचा पृष्ठभाग निर्माण झाला त्या 'अल्पाइन स्टॉर्म' च्या काळांत आफ्रिका व हिंदुस्थान यांना जोडणारा गोण्डवनाचा भाग समुद्रांत गडप झाला; सैबीरिया, रशिया, सहारा व सह्याद्रि या ढालींच्या प्रचण्ड चिमट्यांत मधला पापुद्रा जरा चिमटला गेला. मध्ययुरोपांतील आल्प्स पर्वत, कृष्णसागर (Black Sea) व कश्यपसागर (Caspian Sea) यांचे दरम्यान कॉकेशस् पर्वत, इराण व अफगाणिस्तानचे पठार, पामीर पर्वत, हिंदुकुश व सुलेमान पर्वत, सिंक्रियांगच्या उत्तरेकडील तिआनशान व दक्षिणेकडील अल्तीनतघ पर्वत, तिबेटचे पठार, हिमालय पर्वत, ब्रह्मदेशापासून सुमात्रा व जावा यांमधून सेलिंबसपर्यंत पसरलेले पर्वत-ही एकच पर्वतश्रेणी

असून ती या उद्रेककालांत निर्माण झाली. पामरि हें या श्रेणीचें केंद्रस्थान, असें आधुनिक भूपृष्ठशास्त्रज्ञ मानतात आणि हेंच मानव-जातीचें मूलस्थान, असें वंशशास्त्रज्ञ सांगतात. ढालींच्या या सिद्धान्ता-वरून स्पष्ट दिसून येतें कीं सह्याद्रीचें पठार हा हिंदुस्थानांतील सर्वांत प्राचीन, प्रचळ व प्रतिकारक्षम असा प्रदेश आहे.

गेल्या शतकांत ढालींचा सिद्धांत उत्क्रांत झालेला नव्हता आणि भूपृष्ठ व भूगर्भशास्त्रांची विशेष प्रगति झालेली नव्हती. हिंदुस्थानां-तील पर्वतांच्या बाबतींत तेव्हांच्या भूगर्भशास्त्रज्ञांनीं लावलेला अनुक्रम वेगळा होता. त्यांची उपपत्ति थोडक्यांत सांगतो : अरवली हा हिंदु-स्थानांतील जुन्यांत जुना पर्वत. त्यानंतर गोंडवन प्रदेश निर्माण झाला. भूगर्भशास्त्रांत गोंडवन ही संज्ञा विशिष्ट अर्थानें वापरण्यांत येते. हल्लीं गोंड लोकांची वस्ती असलेल्या प्रदेशाशीं या संज्ञेचा विशेष संबंध नाही. पुढें ज्वालामुखींच्या उद्रेकांचा काळ सुरू झाला. या काळांत गोंडवनाचा बहुतेक भाग बुडाला आणि हिमालय व सह्याद्रि या पर्वत-श्रेणी मोठ्या धूमधडाक्यांत भूगर्भातून वर आल्या. विंध्याद्रीचें पठार त्यानंतर निर्माण झालें. भडकलेल्या ज्वालामुखींतून उफाळणारा तप्त रस दक्षिणापथांत सुमारे दोन लक्ष चौरस मैलांच्या प्रदेशावर अनेक शतकेपर्यंत खदखदत होता. या रसानें गोंडवनाच्या अवशिष्ट भागापैकीं पुष्कळसा प्रदेश व्यापून टाकला. या पुराण प्रदेशाचे मूळ स्वरूपांतील अवशेष आतां सिरोंचा, राजमहाल, वगैरे तुटक भागांत आणि दगडी कोळशाचें उत्पादन होतें त्या भागांत आढळतात. ज्वालामुखींचा रस थंड झाल्यानंतर त्याच्या सुकलेल्या थरांवर ऊन व पाऊस यांची प्रति-क्रिया होऊन दक्षिणापथाचें पठार सिद्ध झालें. सिंध, पंजाब, संयुक्त प्रांत, बिहार, बंगाल या प्रांतांच्या प्रदेशांत पूर्वी समुद्र होता. घरणी-कंपांमुळें त्याचा तळ वर आला. सिंधु, गंगा, वगैरे नद्यांनीं ठिसूळ हिमालयांतून वाहून आणलेल्या मातीमुळें गोंडवनाच्या उत्तरेकडील ही प्रचंड दलदल भरून निघाली. हिंदुस्थानच्या भूपृष्ठाच्या उत्क्रांतीतील या तपशिला बाबतींत गेल्या व चालू शतकांतील शास्त्रज्ञांची एक-

वाक्यता आहे. फरक आहे तो फक्त अरवली व सह्याद्रि यांच्या अग्रत्वाबद्दल आणि हिमालय व सह्याद्रि यांच्या समकालीनत्वाबद्दल. अरवली हा क्षुद्र पर्वत आहे हे आपण जाणतो; म्हणून त्याची उपेक्षा करावयास हरकत नाही. गेल्या शतकांतील या सिद्धांतावरून दिसते की कालमानाच्या दृष्टीने सह्याद्रीची तुलना जर कोणा पर्वताशी करण्याजोगी असेल तर ती फक्त नगाधिराज हिमालयाशी !

आपण ज्यांची वारंवार हेटाळणी करतो—आणि अलीकडे तर हा शिष्टाचारच होऊन बसलेला आहे—त्या आपल्या प्राचीन ग्रंथकारांना या सिद्धांताची अंधुक कल्पना होती, असे दिसते. पृथ्वीचा आंस चल आहे, तो फिरल्यामुळे ध्रुवतारा उत्तरेकडे व अगस्ती दक्षिणेकडे दिसू लागला, त्यापूर्वी ध्रुवप्रदेश विंध्याद्रीवर होता, असे योगवासिष्ठांत भुशुंडाने वसिष्ठाला सांगितलेले आहे. अगदी अलीकडे डॉ. इमॅन्युएल वेलिकोव्स्की यांनी हे व असे वृत्तांत एकत्रित केलेले असून ते सत्य व यथार्थ असल्याचे अनेक प्रमाणांवरून सिद्ध केलेले आहे (पहा : Worlds in Collision. संक्षेप : Reader's Digest, मार्च १९५०). प्राचीन मेरु हाच आधुनिक पामीर. मेरु हा भूपद्मामध्ये कर्णिकेसारखा असून त्याच्याभोंवतालचे पर्वत हे कमळाच्या पाकळ्यांसारखे आहेत, असे विष्णुपुराणांत सांगितलेले आहे. आधुनिक शास्त्रांचा निष्कर्ष आहे की भूपृष्ठावरील पर्वतांत हिमालयाची शिखरे अत्युच्च व त्याचा विस्तार सर्वांहून अधिक असला तरी त्याला स्वतंत्र स्थान नाही. हिमालय ही पामीर श्रेणीची शाखा मात्र आहे. हिंदूंची अनेक पवित्र तीर्थे हिमालयांत आहेत, अनेक पवित्र नद्यांचा उगम हिमालयांत आहे; यामुळे हे विधान करण्यांत पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञांचा कांहीं कावा असावा असे सकृद्दर्शनी वाटते. पण शास्त्रज्ञ हे क्वचितच प्रचारक असतात. हिमालयाच्या दुय्यम दर्जाची प्राचीन भारतीयांन ही कल्पना होती, असे दिसते. विष्णुपुराणांतील कुलपर्वतांची यादी पहा—

महेद्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ।

विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः ॥ २. ३ ३. ॥

इतर पुराणांत ऋक्ष पर्वताचे जागी गंधमादन पर्वत दिलेला आहे आणि अग्निपुराणांत त्याचे जागी हिमपर्वत समाविष्ट केलेला आहे. एकूण

कुलाचलांचे यादीतील सह्याद्रीचे स्थान अचल असून हिमालयाचे वैकल्पिक आहे, हा निष्कर्ष आपल्याला नवा नाही.

हिंदुस्थानचे नैसर्गिक विभाग :

हिमालय, अरवली, विन्ध्य व सह्याद्रि हे हिंदुस्थानचे मुख्य पर्वत. त्यांनी हिंदुस्थानची प्रादेशिक विभागणी व मांडणी केलेली आहे.

सिंधूचे मैदान, गंगेचे मैदान व सह्याद्रीचे पठार असे हिंदुस्थानचे तीन मुख्य नैसर्गिक विभाग आहेत. काश्मीर व आसाम हे प्रदेश निसर्गतः स्वतंत्र आहेत.

हिमालयाने हिंदुस्थानला आशियापासून अलग केलेले आहे. विन्ध्याद्रीने हिंदुस्थानचे उत्तर व दक्षिण असे दोन भाग पाडलेले आहेत. सह्याद्रि हा दक्षिणापथाचा निर्माता आहे. नैसर्गिक ठेवणीच्या अनुरोधाने या पठाराची आणखी विभागणी झालेली आहे. अरवली हा आतां हिंदुस्थान व पश्चिम पाकिस्तान यांचे सरहद्दीवर आहे.

हिमालय व हिंदुकुश पर्वतांनी सिंधूचे मैदान निर्मिले ; हिमालयाने पंजाबचे, हिमालय व विन्ध्य यांनी गंगेचे, आणि अरवली व विन्ध्य यांनी मध्यभारताचे पठार निर्मिले. या नैसर्गिक विभागांच्या प्रकृति व प्रवृत्ति भिन्न आहेत व भौगोलिक रचना हे या भिन्नतेचे मूलकारण आहे.

हिमालयाएवढा विस्तीर्ण व उत्तुंग पर्वत जगांत दुसरा नाही. शिवाय हिमालयाच्या एवढे पठारही दुसऱ्या कोणत्याही पर्वताला नाही. हिमालयाच्या पठाराने संपूर्ण तिबेट व्यापलेला आहे. यामुळे त्याचा विस्तार आहे त्याहून अधिक भासतो. हिमालयाला हिंदुस्थानच्या बाजूला पठाराचा प्रदेश नाहीच म्हटले तरी चालेल. सिंधु, गंगा व ब्रह्मपुत्रा या महानद्या हिमालयांत एकमेकींच्या आसपास उगम पावतात. सिंधु व ब्रह्मपुत्रा या हिमालयाला वळसा घालून हिंदुस्थानांत प्रविष्ट होतात ; सिंधु मध्य आशियाच्या सरहद्दीवरून आणि ब्रह्मपुत्रा तिबेटच्या पठारावरील घळीतून. हिंदुकुशच्या ढाळांवरील पाणी वाहून आणणारी काषूल नदी सिंधूला अटकजवळ मिळते. यामुळे सिंधूची घाटणी मध्य-एशियाटिक आहे. तिबेटच्या सान्निध्या-

मुळें ब्रह्मपुत्रेला मंगोलियन धाटणी आलेंली आहे. हिमालयाच्या पश्चिम भागांतील दक्षिण ढाळांवरील पाणी वाहून आणणाऱ्या पहिल्या दर्जाच्या नद्या पंजाबांत सिंधूंत विलीन होतात. हिमालयाच्या हिंदी उतारांवर गंगा व तिच्या उपनद्या उगम पावतात ; अर्थात् गंगेच्या पाण्यांत परदेशी भेसळ नाही. पंजाबवर पंच नद्यांचें प्रभुत्व आहे आणि सिंधेवर सिंधूचें ; युक्त प्रांत व बहार यांवर गंगेचें, आणि बंगाल-वर गंगा व ब्रह्मपुत्रा यांचें. या नद्यांच्या धाटणीची छटा त्यांच्या प्रभुत्वाखाली असलेल्या प्रदेशांवर उमटलेली आहे.

पामीरचे प्रचण्ड पहाड फोडून व सरहद्द ओलांडून सिंधु हिंदु-स्थानच्या मैदानांत येते ; ती पंजाबांत येते न येते तोंच तिला अटक-जवळ काबूल नदी मिळते. ही वेदकालीन कुमा. हिंदुकुशच्या ढाळां-वरील पाणी ती वाहून आणते. हिंदुकुश हा वेदकालीन निषध पर्वत. हिंदुकुश म्हणजे हिंदूंची कत्तल. सिंधूच्या काठांवर, गांधार प्रांतांत व खुद्द काबूल येथें हिंदूंचीं राज्ये होती. त्यांचा निःपात झाला त्या सुमारास या पर्वताला हें नांव देण्यांत आलेलें असावें ; कारण हिंदु लोकांना हिंदु हें नांव सिंधूवरून यापूर्वीच मिळालेलें होतें. नारमहा दुथडी भरून वाहणारा सिंधूचा अथांग प्रवाह हीच मध्य-एशियाटिक आक्रमकांना थोपवून धरणारी, खैबर खिंडीच्या अलीकडची अखेरची आडकाठी ; अटकेच्या अलीकडे त्यांना अडविण्यास नैसर्गिक सोयींनी युक्त असें स्थान लांबवरपर्यंत नसल्यामुळें अटक हें नांव यथार्थ आहे.

अटकेनजीक सिंधूचें दृश्य ज्यानें एकदां पाहिलें त्याला त्याचा विसर पडणें शक्य नाही. उत्तरेस सिंधु व कुमा यांच्या संगमाचें विस्तीर्ण मैदान, जेथें मध्य आशियांतून व सरहद्दीवरील दऱ्या-खोऱ्यांतून अव्यवास्थितपणें घुसलेल्या आक्रमकांनी विश्रांति घेऊन पुढील कार्यक्रमाची आंखणी करावी. स्वच्छ रेंतीनें भरलेल्या रुंद पात्रांतून वाहणारा गडद निळ्या व थंडगार पाण्याचा अथांग पण अरुंद प्रवाह. रेंतीच्या पांढुरक्या पार्श्वभूमीवर रंगीत रत्नांसारख्या चमकणाऱ्या, भडक वस्त्रें परिधान केलेल्या, धिप्याड लालबुंद स्त्रिया. जरा अलीकडे, उंच उंच कड्यांमधून लांबवरपर्यंत वाहणाऱ्या

प्रवाहावरून वाऱ्याचा झोत आला कीं कडेकपाऱ्यांमधून घुमणारी सिंहनादासारखी गर्जना. सणावारासाठीं मुसलमान लोक रोट बनवतात त्या आकाराचे व मापाचे पण रंगीबेरंगी वर्तुळाकार चपटे दगड या पात्रांत सर्वत्र विखुरलेले आहेत. वाऱ्याच्या सोंसाट्यासरशीं प्रवाहावर लाटा उसळतात तेव्हां हे किनाऱ्यावरले दगड एकामेकांवर आपटून विजा कडाडल्यासारखे ध्वनि होतात, लागोपाठ होत राहतात आणि त्यांचे प्रतिध्वनि कडेकपाऱ्यांतून सारखे घुमत राहतात. वाटतें कीं त्या तीरावरून 'अल्ला हो अकबर' आणि या तीरावरून 'हर हर महादेव' च्या रणगर्जना चाललेल्या आहेत ! वाऱ्याच्या लोटाबरोबर कांठावरली पांढरी स्वच्छ सिकता गिरक्या घेत घेत धूम्रचक्रासारखी वर वर उडते, नंतर शरद ऋतूंतल्या मेघांसारखी विरळ होते आणि संथपणें चाळल्यासारखी खाली पडते; कांहीं प्रवाहाबरोबर वाहून जाते आणि कांहीं कांठावर स्थिर होते ; स्थिर होते न होते तोंच वाऱ्याची दुसरी लहर सळाळूं लागते. सिंधूच्या व काबूलच्या प्रत्येक पुराबरोबर, आणि सिंधूला असे पूर वर्षांतून दोनदां येतात, हिमालयांतून, पामीरांतून, गांधारांतून, सरहद्दीवरून, टोळीवाल्यांच्या प्रदेशांतून, प्रचण्ड प्रवाहानें पहाडांच्या मर्दनानें सिद्ध केलेली सिकता दऱ्याखोऱ्यांतून वहात येते, अटकच्या कांठावर कांहीं काळपर्यंत ती विश्रांति घेते, उडते, बागडते आणि पुढल्या पुराबरोबर पंजाबच्या व सिंधूच्या मैदानांकडे घांव घेते. अचेतन सृष्टीत अहोरात्र व हरहंगामी चालू असलेल्या या प्रकाराच्या आवृत्ति सचेतन सृष्टीतही सारख्या घडत आहेत, अलेक्झँडरच्या स्वारीपासून कालपरवांपर्यंत.

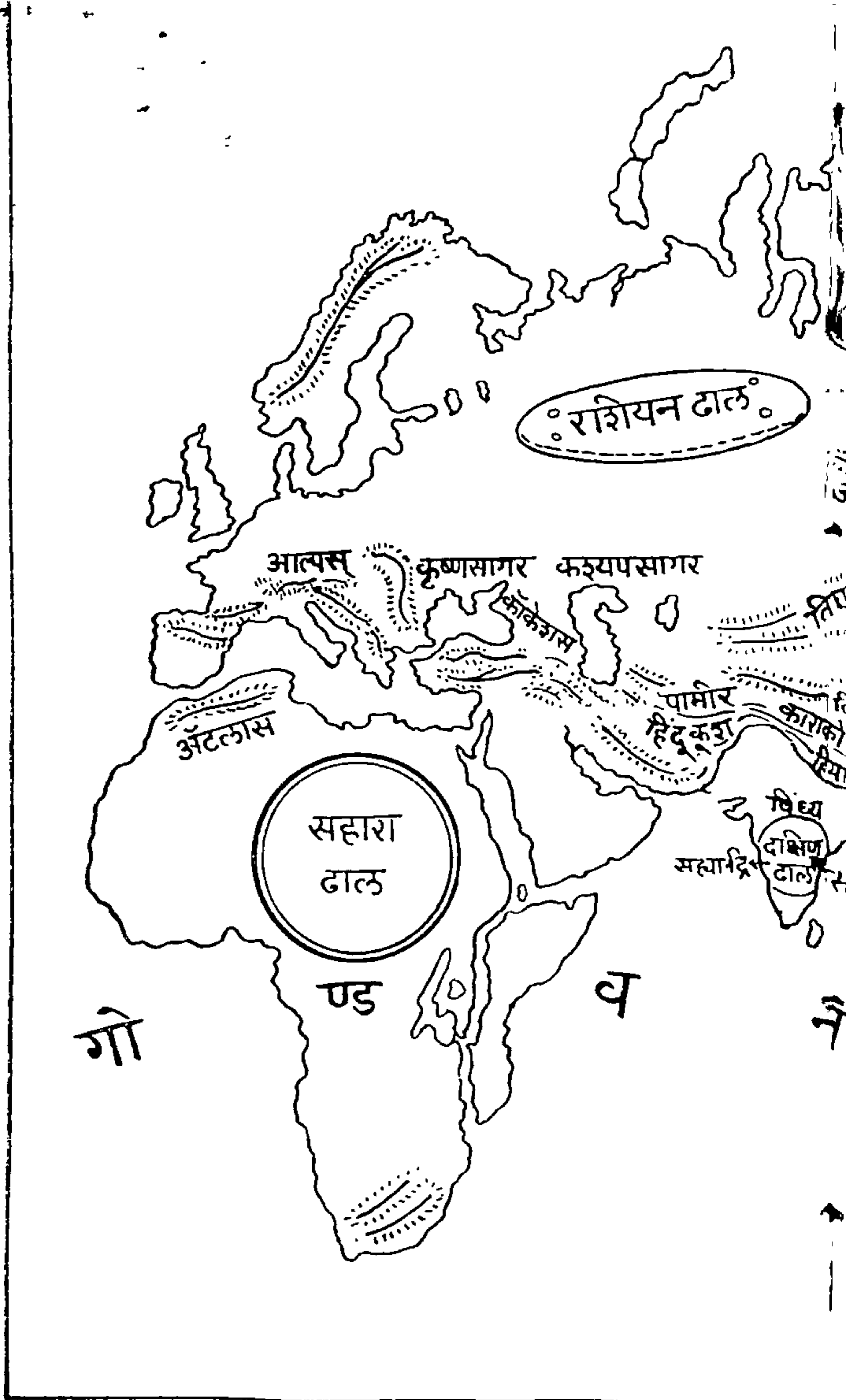
अटकेनजीक सिंधूचें दृश्य ज्यानें एकदां पाहिलें त्याला त्याचा विसर कधींही पडणें शक्य नाहीं. हें दृश्य पाहतांना त्याचें अंतःकरण ऐतिहासिक आठवणींनीं भरून येईल. ग्रीकांनीं व कुशाणांनीं, हूणांनीं व यवनांनीं अटकेच्या आसपास सिंधु ओलांडून हिंदुस्थानांत प्रवेश केला. आपण कधीं त्यांना प्रतिकार केला, तर कधीं त्यांना फितूर झालों. आक्रमक यवनांचा लोंढा थोपवून धरण्यासाठीं अकबरानें अटकेचा किल्ला उभारला आणि याचसाठीं इंग्रजांनीं तो शाबूत

राखला. येथून सिंधूच्या पात्राकडे पाहतांना मनाचा थरकांप होतो. वाटतें कीं पलीकडल्या तीरावर मध्य-आशियांतील अर्बुज टोळीवाल्यांचा तळ पडलेला आहे आणि त्यांचे विनीवाले उतार हुडकीत आहेत; क्षणभरांत ते अलीकडे येतील आणि विजन सुरू करतील. मन जरा कचरतें, तोंच आठवतें कीं याच किल्ल्यावर मराठ्यांनीं भगवे झेंडे रोंवले होते. विजयी मराठ्यांचा नेता राघो भरारी अटकेच्या किल्ल्याच्या बुरुजावर रोंवलेल्या भगव्या झेंड्याशेजारीं उभा आहे; तो व त्याचे कणखर अनुयायी काबूल-कंदाहारकडे डोळे वटारून पहात आहेत आणि इस्लामी जगाला आव्हान देत आहेत! सत्यसृष्टींत घडलेल्या पण आतां कल्पनेलाही अकल्पित वाटणाऱ्या या घटनेचा आम्हांला तरी विसरं पडणें शक्य नाहीं. या घटनेची ज्याला आठवण होईल त्याची छाती अभिमानानें भरून येईल आणि तशाच आवेशांत तो इकडे तिकडे पाहूं लागेल तर त्याला काय दिसेल? जमीनदोस्त झालेलीं हिंदूंचीं घरे, उध्वस्त केलेलीं हिंदूंचीं मंदिरे! फाळणीपूर्वींच झालेले हे अत्याचार पाहून तो शरमेनें मान स्वार्ली घालील व स्वतःला विचारील, याचें कारण? कारण हिंदुस्थानच्या अखंडत्वावरील अविश्वास, कणखर मनगटाच्या नेत्यांचा व द्रष्ट्यांचा अभाव आणि यादवी व आर्जवी वृत्तीचा प्रादुर्भाव.

सिंधूनें अनेक खडक फोडले आहेत, तिला अनेक खडक अजून फोडावयाचे आहेत. तिनें एक संस्कृति निर्माण केली तर अनेक संस्कृतींचा उच्छेद केला; अनेक राज्यांचा विध्वंस केला, अनेक धर्म-पीठांची धूळघाण केली. सिंधूचा प्रवाह घातकी आहे, सिंधूची परंपरा विध्वंसक आहे. सिंधूनें अलेक्झंडरला उतार दिला आणि सिंधूनें शकांना आश्रय दिला. इस्लामी आक्रमकांचें हिंदुस्थानांत पहिलें पाऊल पडलें तें सिंधूत आणि हिंदुस्थानच्या विच्छेदनाला पहिला विधियुक्त पाठिंबा मिळाला तोही येथेंच. पूर्वावार प्रथाच आहे कीं हिंदुस्थानला जें जें विघातक त्याचा प्रारंभ येथें व्हावा. समाज सुसंपन्न झाला कीं त्याचा कणखरपणा कमी होतो, त्याच्या अंतरात्म्याला सुखासक्तीची कीड लागते; त्याला धर्मरक्षणापेक्षां चर्मरक्षणाची मातबरी विशेष वाटूं

लागते; आचारानें व विचारानें भ्रष्ट झालेला समाज स्वतः देशोधडीला लागतो. समाजशास्त्राचा हा सिद्धांत अचल आहे. सिंध व पंजाब-मधील हिंदु व शीख यांची प्रचलित परिस्थिति हें या सिद्धांताचें प्रात्यक्षिक आहे. सिंधमधील हिंदु आपलीं संस्कारकर्में ब्राह्मणांकडून करवीत, पूजा ज्योतीची करीत आणि शीखांचा गुरुग्रंथ पूज्य मानीत. त्यांनीं धर्म राखला नाहीं, आचारविचार पाळले नाहींत; फार काय, त्यांनीं आपली भाषाही सांभाळली नाहीं. शेवटीं ते मातृभूमीला पारखे झाले. आणि आपण हें सहन केलें, कारण आपणां सर्वांची वृत्ति जवळजवळ अशीच झालेली आहे. धार्मिक ढिलाईचें व सांस्कृतिक संकराचें समर्थन करणारांनीं आणि नव्या युगधर्माच्या व संस्कृतिनिर्मितीच्या वल्गना करणारांनीं हें प्रात्यक्षिक अभ्यासण्यासारखें आहे, एवढें तरी कोणीही मान्य करील.

सिमल्यापासून दार्जिलिंगपर्यंत अनेक दक्षिणवाहिनी नद्या गंगेला मिळतात. गंगेच्या मैदानांत पहाड नाहींत, खडक नाहींत व पत्थरही नाहींत. हरिद्वारापासून तों सहस्रमुखांनीं गंगा सागराला मिळते तेथपर्यंत पुराचें पाणी थोपवून धरण्याची व्यवस्था करतां येईल असें नैसर्गिक सोयीचें स्थान नाहीं; त्याचप्रमाणें परचक्राचा प्राणपणानें प्रतिकार करण्याकडे नैसर्गिक प्रवृत्ति नाहीं आणि अशा वृत्तीची जोपासना करीत असलेल्या लढवय्या जमातीही नाहींत. बौद्धांनीं व जैनांनीं अहिंसा धर्माचा आत्यंतिक प्रचार करून हिंदुस्थानच्या प्रतिकारशक्तीचा कणा प्रथम या भागांत मोडला. एकदांच नव्हे तर अनेकदां सिद्ध झालेले आहे कीं या प्रचारामुळे आक्रमकांना नेटाचा प्रतिरोध करण्यास हा प्रदेश असमर्थ झालेला आहे. गंगा मैदानांतील रहिवाशांचे देह सौष्टवपूर्ण आहेत, आविर्भाव मिजासी आहेत, भाषा मिठास आहे, रीतरिवाज दरबारी आहेत; हे लोक धर्मनिष्ठ आहेत, सुसंस्कृतही आहेत; सकृद्दर्शनीं वाटते कीं त्यांचें कौतुक करावें, अनुकरण करावें. पण या लोकांचे अंगीं कणस्वरपणा नाहीं. अहिंसेच्या अतिरिक्त प्रचारामुळे व पुरस्कारामुळे आणि अनेक शतकांच्या गुलामगिरीमुळे त्यांच्या अंगीं लाजिरवाणी लाचारी भिनलेली

नकाशा क्रमांक १.

या नकाशात कॅनडा व ब्राझील या ठाली दाखविलेल्या नाहींत. नकाशात सिंधु व गंगा यांचीं मैदानें भरून आलेलीं नव्हतीं.

डार्वीनचा सिद्धांत :
 शांतील आफ्रिका खण्डाची परिस्थिति अति प्राचीन आहे. या काळांत

आहे, इतकी की तिलाच जरा शिष्टाचाराची मुरड घालून त्यांनी वागणुकीची अशी एक विशिष्ट लकब व प्रथा निर्माण केलेली आहे की ती पाहून आपण क्षणभर चकित होतो, नंतर क्षणभर स्वतःच्या रांगड्या रिवाजांबद्दल शरम वाटते आणि थोड्या वेळाने अशी शिसारी येते ! वाटते, की देव पावला, या शिष्टाचारांच्या संसर्गापासून आम्ही अलिप्त राहिलो ! आठवते की इखितयारुद्दीन मुहम्मद खल्जीने फक्त अठरा घोडेस्वारांच्या आधारावर नडियाच्या लक्ष्मणसेनाचे राज्य एका सपाट्यास जिंकले. गंगा गये गंगादास, जमना गये जमनादास, ही म्हण हें या गंगाजमनी वृत्तीचेच प्रतीक आहे. ज्या प्रदेशाला पर्वताचा कणा नसतो व जेथील मैदाने सुपीक मळईची असतात त्याची वृत्ति अशीच असते. मैदानी मनोवृत्ति तडजोडीला नेहमी तयार असते आणि डोंगरी वृत्ति प्रतिकाराला नेहमी सज्ज असते, हा सिद्धांत येथेही प्रत्ययाला येतो.

अरवलीचे मूळचे नांव आडाबला. आषू हें याचे अत्युच्च शिखर. विस्ताराने लहान असला तरी याचे माहात्म्य मोठे आहे. अरवली हा राजस्तानचा आधार आहे. उत्तरेस सप्तसिंधूचा प्रदेश आणि पश्चिमेस थर पारकरचे रण व त्यापलीकडे सिंधूचे मैदान. हें रण एवढे विस्तीर्ण व तहानलेले आहे की त्यावर सिंधूसारख्या प्रचंड शक्तीलाही आक्रमण करतां आलेले नाही. या रणांतील रेतीच्या लोटांपासून राजस्तानांतील जमिनीचे रक्षण करणे हें अरवलीचे भौगोलिक कार्य. तें त्याने अनेक शतके शक्य तेवढ्या कसोशीने चालविले आहे. पण मानवी सहकार्याच्या अभावी व एकाकी तो काय करूं शकणार ? या रणाने भारतावर आक्रमण करून अरवलीला हतप्रभ केले आहे—इतके की आतां अरवलीची शिखरे तेवढी या सिकतासागरांतून वर आलेली दिसतात ; दऱ्या-खोरी रेतीने भरून गेली आहेत आणि आसमंतांतला प्रदेश शेतीला किंवा वसाहतीला कायमचा निरुपयोगी होऊन गेलेला आहे. या मरुभूमीचे रूपांतर कृषिभूमीत करण्यासाठी भगीरथाचा अवतार केव्हां होईल तो होवो. सिंध-पंजाबच्या मैदानांतून भारतावर झालेली आक्रमणेही कांहीं काळपर्यंत अरवलीने थोपवून धरलेली आहेत. या संघ-

षींची प्रतीकें त्याच्या अंगाखांद्यावर गडांच्या रूपांत अद्याप अस्तित्वांत आहेत. या कार्यांत भारतांतून मिळावयास पाहिजे होतें तेवढें सहकार्य अरवलीला मिळालें नाहीं, म्हणूनच तो हतप्रभ झाला. अरवलीच्या दक्षिणेकडील ढाळांचें पाणी गुजरातेंतून खंबायतच्या आखातांत जातें व पूर्वेकडील उतारांवरील पाणी राजपुतान्यांतून चंबळमार्फत गंगेला मिळतें. सौराष्ट्र, राजपुताना व मारवाड हे तिन्ही प्रदेश अरवलीनें निर्माण केलेले आहेत. पण त्यांच्या मनोवृत्तींत व परिस्थितींत केवढा फरक आहे ! एवढासा पाऊस आला तर गुजरातेंत महापूर लोटतात ; आणि सरस्वतीसारखी महानदी गडप करूनही मरुभूमि मात्र तृषार्त व कोरडी. सौराष्ट्राची वृत्ति राजस व वैश्य तर राजस्तानची तामस व क्षात्र. सौराष्ट्र ही भोगभूमि आणि राजस्तान ही त्यागभूमि. शकक्षत्रपां-पासून इंग्रजांपर्यंत, अनेक परकीय आक्रमकांना सौराष्ट्रानें आमंत्रणपूर्वक आश्रय दिलेला आहे. व्यापाराला सोईस्कर असा समुद्रकिनारा, समृद्धीला पोषक अशी सुपीक जमीन आणि वाहतुकीला सुलभ अशी सपाट भूमि, या वैशिष्ट्यांमुळे सौराष्ट्रांत प्राचीन काळींच वैश्य वृत्ति निर्माण झाली ; म्हणूनच चालू वैश्ययुगाची पहिली चाहूल सौराष्ट्राला लागली. तागडी-चोपडी यशस्वी झाली आणि ढाल-तलवार गंजत पडली. कारस्थानांच्या व कवाडती सैन्यांच्या जोरावर इंग्रजांनीं हिंदुस्थानांत शांतता प्रस्थापित केल्यामुळे व्यक्तिशः शूर पण असंघटित राजपुतांना हिंदुस्थानांत मानाचें स्थान राहिलें नाहीं ; यापुढेंही असें स्थान त्यांना मिळेल असें दिसत नाहीं ; कारण राजस्तान अद्याप मध्ययुगीन क्षात्रधर्माच्या कुसुंबी सुखस्वप्नांत दंग आहे ; आणि हिंदुस्थान ? - संमार्जनीच्या पावित्र्याच्या !

विन्ध्याद्रि हा भारताच्या कुलपर्वतांपैकीं एक प्रमुख पर्वत आहे. विन्ध्याद्रि हा हिंदुस्थानांतील सर्वांत प्राचीन पर्वत आहे, असें प्राचीन लेखक सांगतात. कुलपर्वतांच्या यादींत समाविष्ट केलेले ऋक्षवान् व पारियात्र हे स्वतंत्र पर्वत नसून ते विन्ध्य पर्वतश्रेणीचे भाग आहेत असें आधुनिक संशोधकांचें म्हणणें आहे ; या तिन्ही पर्वतांबद्दलचे आधार-ग्रंथांतील उल्लेख गोंधळलेले आहेत. अमरकंटकपासून अलीराजपूरपर्यंत

नर्मदेच्या उत्तर किनाऱ्यालगत पसरलेल्या पर्वतश्रेणीला विन्ध्याद्रि ही संज्ञा अर्वाचीन आधारग्रंथांतून देण्यांत येते. विन्ध्याद्रीने हिंदुस्थानचे उत्तर व दक्षिण असे दोन भाग पाडलेले आहेत. विन्ध्याद्रि ही उत्तर हिंदुस्थानची सीमारेषा आहे. विन्ध्याद्रि हा मध्य-हिंदुस्थानचा आधार आहे. नर्मदेच्या दक्षिण किनाऱ्यावरून उत्तरेकडे पाहिलें असतां विन्ध्याद्रि हा उत्तुंग तटबंदीसारखा दिसतो आणि वाटतें कीं जणुं या तटबंदीच्या संरक्षणासाठींच नर्मदेचा खंदक पहाड फोडून खोदून काढलेला आहे; आणि नर्मदेच्या उत्तर किनाऱ्यावरून उत्तरेकडे पाहिलें असतां दिसून येतें कीं विन्ध्याद्रि हा पर्वत नसून पठाराचा कडा आहे; नर्मदेच्या कांठावर तो तुटलेला असल्यामुळें तो पर्वतप्राय भासतो, एवढेंच. या कड्यांपासून गंगाकिनाऱ्यापर्यंत उत्तर हिंदुस्थानच्या बड्या मैदानाला उत्तराभिमुख ठाय ढाळ आहे.

पुराण वाङ्मयांत सांगितलें आहे कीं एके काळीं विन्ध्य अतिशय उंच होता आणि त्याच्या उंचीपेक्षां त्याची महत्त्वाकांक्षा मोठी होती. विन्ध्य मेरुशीं स्पर्धा करण्याच्या ईर्ष्येला पेटला आणि विन्ध्यदेवता सूर्य-चंद्रांना म्हणूं लागली कीं तुम्ही आजवर मेरुभोंवतीं प्रदक्षिणा घालीत आलांत, आतां माझ्याभोंवतीं फिरूं लागा. विन्ध्याच्या विरोधामुळें सूर्यचंद्रांची गति कुंठित झाली, जगावर अंधकार पसरला, धरणी कंपायमान झाली, प्रलयकाल येऊन ठेपला. या संकटांतून देवांच्या विनंतीवरून अगस्तीनें जगाला सोडविलें. अगस्ती हा विन्ध्याद्रीचा गुरु. अगस्त्य या शब्दाचा अर्थ पर्वतांचें स्तंभन. आपण दक्षिणेंत जात आहोंत, तेथून परत येईपर्यंत अष्टांगांवर पडून रहा अशी त्यानें विन्ध्याद्रीला आज्ञा दिली. विचारा फसला, त्यानें दण्डवत घातल्यानंतर अगस्ती दक्षिणेकडे निघाला व इकडेच स्थायिक झाला. नगर जिल्ह्यांत अकोल्याजवळ अगस्तीचा आश्रम आहे. ही त्याची पहिली वसाहत असावी. कन्याकुमारीनजीक अगस्त्येश्वरावर त्याचा आश्रम आहे. या स्थानावरून त्याच्या प्रवासाची व कार्याची कल्पना करतां येते. उत्तरे-तून आर्यांच्या टोळ्या अगस्तीच्या नेतृत्वाखालीं विन्ध्य ओलांडून दक्षिणेंत आल्या, हें ऐतिहासिक सत्य अगस्तीच्या कथेंत निवेदन केलेलें

आहे. हा प्रसंग ख्रि. पू. आठव्या शतकांत घडलेला असावा, असे डॉ. अयंगर यांचे म्हणणे आहे. 'दक्षिण दिशेला अगस्त्या नव्हत्या असे मी पाहिलेले आहे' असे मुशुंडाने वसिष्ठाला सांगितल्याचे योगवासिष्ठांत नमूद केलेले आहे (निवारण प्रकरण ; पूर्वार्ध, सर्ग २१), त्याचे रहस्य हेच आहे. सृष्टीच्या रचनेत झालेल्या बदलामुळे ओढवलेल्या आणि बायबलांत नमूद केलेल्या अशाच प्रसंगांचा काळ ख्रि. पू. ७४७ च्या सुमारास असावा आणि यामुळेच यापूर्वी वर्ष ३६० दिवसांचे होते, ते त्यानंतर ३६५ दिवसांचे करावे लागले. असे डॉ. वेलीकोव्स्की यांचे प्रतिपादन आहे.

उत्तरेकडून दक्षिणेत येणारांना किंवा दक्षिणेतून उत्तरेकडे जाणारांना, मग ते प्रवासी असोत किंवा आक्रमक असोत, आपल्या विस्ताराच्या, निविड अरण्यांच्या व जंगली जमातींच्या जोरावर विरोध करणे, हे विन्ध्याद्रीचे प्राचीन काळातील प्रधान कार्य. अगस्तीने विन्ध्याद्रीला नमविले पण त्याने आपले अडवणुकीचे धोरण सोडले नाही. उत्तरेला दक्षिणेत किंवा दक्षिणेला उत्तरेत आक्रमण करू घाबयाचे नाही हा त्याचा बाणा. इतिहास सांगतो, सातवाहनांनी उत्तर दिग्विजय करून मगघांत आपले साम्राज्य प्रस्थापित केले, पण त्यांची सत्ता तेथे फार काळपर्यंत टिकली नाही. दंतकथा सांगते, दक्षिण दिग्विजयाला निघालेल्या विक्रमादित्याचा पराभव करून उत्तर दिग्विजयाच्या इच्छेने त्याचा पाठलाग करणाऱ्या शालिवाहनाचे सैन्य विन्ध्यकन्या नर्मदा हिने बुडविले. दक्षिण दिग्विजयासाठी निघालेल्या हर्षवर्धनाचा पराजय पुलकोशि चालुक्याने विन्ध्याद्रीत नर्मदातीरीच केला. अर्वाचीन इतिहासही हेच सांगतो. वाहतुकीचे मार्ग सुलभ झाले व साधने विपुल झाली, तरी आताही विन्ध्याद्रीचा विरोध शांततामय वसाहतवाल्यांनाही बाधल्यावाचून राहत नाही.

अगस्तीच्या नेतृत्वाखाली आर्यांच्या वसाहती दण्डकारण्यांत होऊ लागण्यापूर्वीच भृगूच्या नेतृत्वाखाली आर्यांच्या टोळ्या सौराष्ट्रमार्गे दक्षिणेत दाखल झाल्या होत्या. भृगूचे सौराष्ट्राशी आणि परशुरामाचे अपरान्ताशी असलेले साहचर्य दर्शविते की या टोळ्या विन्ध्याद्रीला

बगल देऊन गुजरातेतून दक्षिणेंत घुसल्या. शकक्षत्रपांनीं याच मार्गानें दक्षिणापथावर आक्रमण केलें. अर्थात् सौराष्ट्र हें सह्याद्रीच्या पठाराचें दौर्बल्य आहे. खंचायतच्या आखातापासून अष्टागरापर्यंत अपरान्ताचा भाग मैदानी आहे. म्हणून उत्तरेकडून या भागांत सहज प्रविष्ट होतां येतें. या भागांतून पठारावर येण्यासाठीं असलेले अनेक घाट पुरातन काळापासून सह्याद्रीच्या मोक्याच्या शिखरांवरील प्रबळ किल्लेकोटांनीं रोखून धरलेले आहेत. ते दर्शवितात कीं महाराष्ट्राचें दौर्बल्य कोठें आहे याची जाणीव येथील मध्ययुगीन पुढाऱ्यांनाहि झालेली होती.

सह्याद्रि :

जशी विविधता हिंदुस्थानांत तशीच महाराष्ट्रांत, आणि तसेंच ऐक्यही. एकीकडे घाटमाथ्यावरील उचुंग व प्रचण्ड प्रस्तर आणि दुसरीकडे सपाट व सुपीक मळई; एकीकडे निरक्षर व संस्कारशून्य जंगली जमाती तर दुसरीकडे संस्कारांनाच सर्वस्व मानणाऱ्या पण्डितांच्या वसाहती. एकीकडे मनुष्यवस्तीनें गजबजलेलीं सुसंपन्न शहरे व दुसरीकडे खोपटांचीं खेडी व निर्मनुष्य अरण्ये. एकीकडे झुडपेही उगवणार नाहीत असे कोरडे माळ तर दुसरीकडे झुडूप रुजण्यालाही अवसर नाही अशीं घनदाट अरण्ये. इकडे घाटांच्या उतारांवर बीजमात्रासाठीं खडकांत छेद घेऊन धान्याची लागवड करण्याची दरिद्री शेती तर तिकडे आजतागाईत शास्त्रीय साधनांनीं युक्त व समृद्ध अशा व्यापारी पिकांची पैदास. एकीकडे पावसाची समृद्धि तर दुसरीकडे सदैव अवर्षणाची धास्ती. या विविधतेचें कारण सह्याद्रि आणि या विविधतेच्या अंतरंगांतून एक ऐक्याचा प्रवाह अविरतपणें वहात आहे, त्याचेंही आदिकारण सह्याद्रि.

गुजरात, महाराष्ट्र व कर्नाटक हे पश्चिम किनाऱ्याचे तीन मुख्य विभाग. त्यांची विभागणी सह्याद्रीनेच केलेली आहे.

कोंकण व घाटमाथा आणि पठार व मैदाने, हे महाराष्ट्राचे मुख्य भौगोलिक विभाग. हे भिन्न असले तरी त्या सर्वांचें अंतर्ग्राम एकच आहे. हें अंतर्ग्राम म्हणजे सह्याद्रि.

हिंदुस्थानांतील पर्वतांमध्ये हिमालयाच्या खालोखाल विस्तार सह्याद्री-चाच आहे. सह्याद्रीची मुख्य रांग तापीतीरापासून कन्याकुमारीपर्यंत पसरलेली आहे. सह्याद्रीची लांबी सुमारे अकराशें मैल आहे. सह्याद्रीची मुख्य रांग पश्चिम किनाऱ्यालागत असली तरी ती समुद्राला प्रत्यक्ष अशी कोठेंच भिडलेली नाही. त्याच्या पश्चिमेकडील तोकड्या शाखा कोठें अगदीं समुद्रापर्यंत आलेल्या आहेत, तर कोठें त्या समुद्रांत घुसून छोट्या बेटांच्या किंवा खडकांच्या रूपांत वर डोकावत आहेत.

तापी नदीपासून पालघाटपर्यंत सह्याद्रीची रांग सलग असून तिची लांबी आठशें मैलांवर आहे. पालघाटनजीक सुमारे दहा कोस रुंदीची खिंड आहे. तिच्या दक्षिणेस कन्याकुमारीपर्यंत सुमारे दोनशें मैल लांबीची सह्याद्रीची दक्षिण श्रेणी पसरलेली आहे. महेंद्र पर्वत हें सह्याद्रीचें दक्षिणेकडील अखेरचें शिखर. तें त्रिवेंद्रमच्या आग्नेयेस असून अगस्त्येश्वर हें शिखर ईशान्येस आहे. महाराष्ट्रांत सह्याद्रीची उंची सरासरी तीन हजार फुटांची आहे. कळसूबाई हें या सह्याद्रीचें अत्युच्च (५४२७ फूट) शिखर. मलबारनजीक सह्याद्री व नीलगिरि यांची भेट होते तेथें सह्याद्रीच्या शिखरांची उंची सात ते आठ हजार फूट आहे. महेंद्र पर्वताची उंची सुमारे चौपनशें फूट आहे. म्हणजे सह्याद्रीच्या उत्तरान्त व दक्षिणान्त शिखरांची उंची जवळजवळ सारखीच आहे.

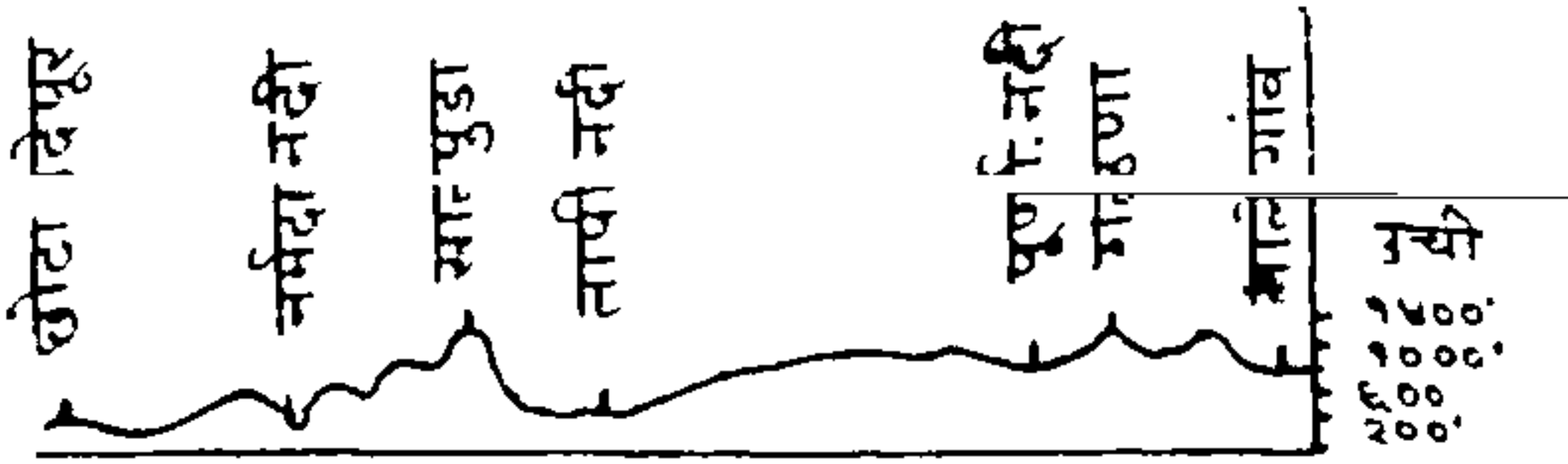
भूगर्भशास्त्राच्या दृष्टीनेही सह्याद्रीचे दोन भाग पडतात. मालवण-पर्यंतचा प्रदेश कृष्णप्रस्तरांचा व दक्षिणेकडील स्फटिकप्रस्तरांचा. हा फरक ठळकपणें सहज दृष्टीस येतो. खानापूरच्या दक्षिणेकडील टेकड्या आकारानें गुंडगोळ्या आहेत. त्यांच्या अंतर्भागांतील प्रस्तर ठिसूळ आहेत; त्यांवरील माती लाल आहे व आंतील खडक तांबूस व ठिसूळ आहेत. हे खडक क्वचितच उघडे दिसतात. कृष्णा पूर्वेकडे वळते तेथपासून तुंगभद्रे-पर्यंतच्या प्रदेशांत ही भिन्नता वारंवार दृष्टोत्पत्तीस येते.

सह्याद्रीचे पूर्वेकडील फांटे दक्षिणापथाच्या पठारावर महाराष्ट्राच्या पूर्व-सीमेपर्यंत पसरलेले आहेत. सातपुडा, सातमाळ, बालाघाट व महादेव ह्या सह्याद्रीच्या महाराष्ट्रांतील मुख्य शाखा. पालघाटनजीक उत्तरेस असलेल्या सह्याद्रीच्या फांट्याला नीलगिरि व दक्षिणेकडील फांट्याला

अनैमलै अशीं नांवे आहेत. कोचीन व त्रावणकोर भागांतल्या सह्याद्रीच्या फांट्यांना पाश्चिमात्य व्यापाऱ्यांनी उत्पादनावरून वेलदोड्याचे पर्वत हें नांव दिलेलें आहे.

सह्याद्री व सातपुडा हे पर्वत एकामेकांशीं काटकोनांत आहेत. ते भिन्न व स्वतंत्र आहेत असा ग्रह आहे तो बरोबर नाही. त्यांचें अंतर्याम एकत्र आहे.

सातपुडा हा पर्वत अमरकण्टकपासून तापीच्या मुखापर्यंत पसरलेला आहे. त्याची लांबी सुमारे सहाशें मैल असून रुंदी वीस ते शंभर मैल आहे. महादेव व मैखल पर्वत हे सातपुड्याचेच भाग आहेत. सातपुड्याची सर्वसाधारण उंची सुमारे दोन हजार फूट आहे. विन्ध्य व नर्मदा, सातपुडा व तापी आणि महाराष्ट्राचें पठार यांची उंची सोबतच्या आकृतीवरून स्पष्टपणें लक्षांत येईल. विन्ध्य हा स्वतंत्र पर्वत नसून

नर्मदा व तापी यांची खोरी (श्री. देशपाडे, 'वेस्टर्न इंडिया' वरून)

माळव्याच्या पठाराचा कडा आहे हें यावरून निदर्शनास येईल. आखराणी (४३४६), पचमढी (४३५८) आणि अमरकण्टक (३४३३) हीं सातपुड्याचीं अत्युच्च शिखरे. तोरणमाळ व पचमढी हीं अत्युच्च व विस्तीर्ण पठारे. पचमढीचें भव्य पठार प्रवाशांना सोईस्कर आहे. तें तसें असलें तरी तोरणमाळ त्याहून भव्य आहे. या पठाराची सरासरी उंची ३३३६ फूट आहे. त्याचा विस्तार सुमारे सोळा चौरस मैल आहे. भोंवतीं तोरणाचीं झाडे पुष्कळ असल्यामुळें त्याला हें नांव देण्यांत आलेलें आहे. तोरणमाळाच्या नैर्ऋत्य कोपऱ्यांत एक विस्तीर्ण सरोवर आहे. हें कृत्रिम आहे. त्याचें पाणी अडवून धरणारा बंधारा कोणी उभारला हें निश्चित झालेलें नाही. या सरोवराचा परिघ सुमारे पावणे-दोन मैलांचा आहे. डोंगराच्या एका दर्यांत सुमारे दोन फर्लांग

लांब, चारशें फूट उंच आणि पायथ्याशी सुमारे दोनशें फूट रुंदीचा मातीचा बंधारा उभारून याचें पाणी अडविलेलें आहे. तलावाभोंवतीं अनेक पडकीं मंदिरे आहेत. स्थानिक दंतकथा सांगते कीं हीं मंदिरे गोरखनाथांनीं उभारलेलीं आहेत. असे विस्तीर्ण माळ सातपुड्यावर पुष्कळ आहेत, किंबहुना हें सातपुड्याचें वैशिष्ट्य आहे असें म्हटलें तरी चालेल. सातपुड्याच्या पश्चिम भागांत गर्द अरण्ये आहेत, पूर्व भागांत गवती राने आहेत.

नर्मदा ही मेखलकन्या; कारण मेखल पर्वताच्या भृकुटीवर तिचा उगम झालेला आहे. तिच्या शक्तीपुढें सृष्टीचा निभाव लागेना. तेव्हां तिला आवरण्याचें कार्य महादेवानें विन्ध्य व त्याचे सप्त पुत्र यांचेकडे सौंपविलें. त्यांनीं तिचा प्रवाह नियंत्रित केला. तेव्हांपासून तिचा प्रवाह मर्यादेनें वाहूं लागला. सप्तपुत्र ही सातपुडा या नांवाची एक व्युत्पत्ति. एकामागे एक अशा सात रांगा असल्यामुळें या श्रेणीला सातपुडा हें नांव प्राप्त झालें अशी सर्वसाधारण समजूत आहे. संभवनीय आहे कीं महाराष्ट्राचे आद्य ऐतिहासिक राज्यकर्ते जे सातवाहन त्यांच्या कुलनामाच्या संक्षेपावरून व त्यांच्या येथील निवासावरून या श्रेणीला हें अभिधान प्राप्त झालेलें असावे. विन्ध्यपुराणांत सातपुड्याला विन्ध्यपादपर्वत असें नांव दिलेलें आहे. खुद्द सह्याद्रीच्या एका श्रेणीला सातमाळा हें नांव आहे.

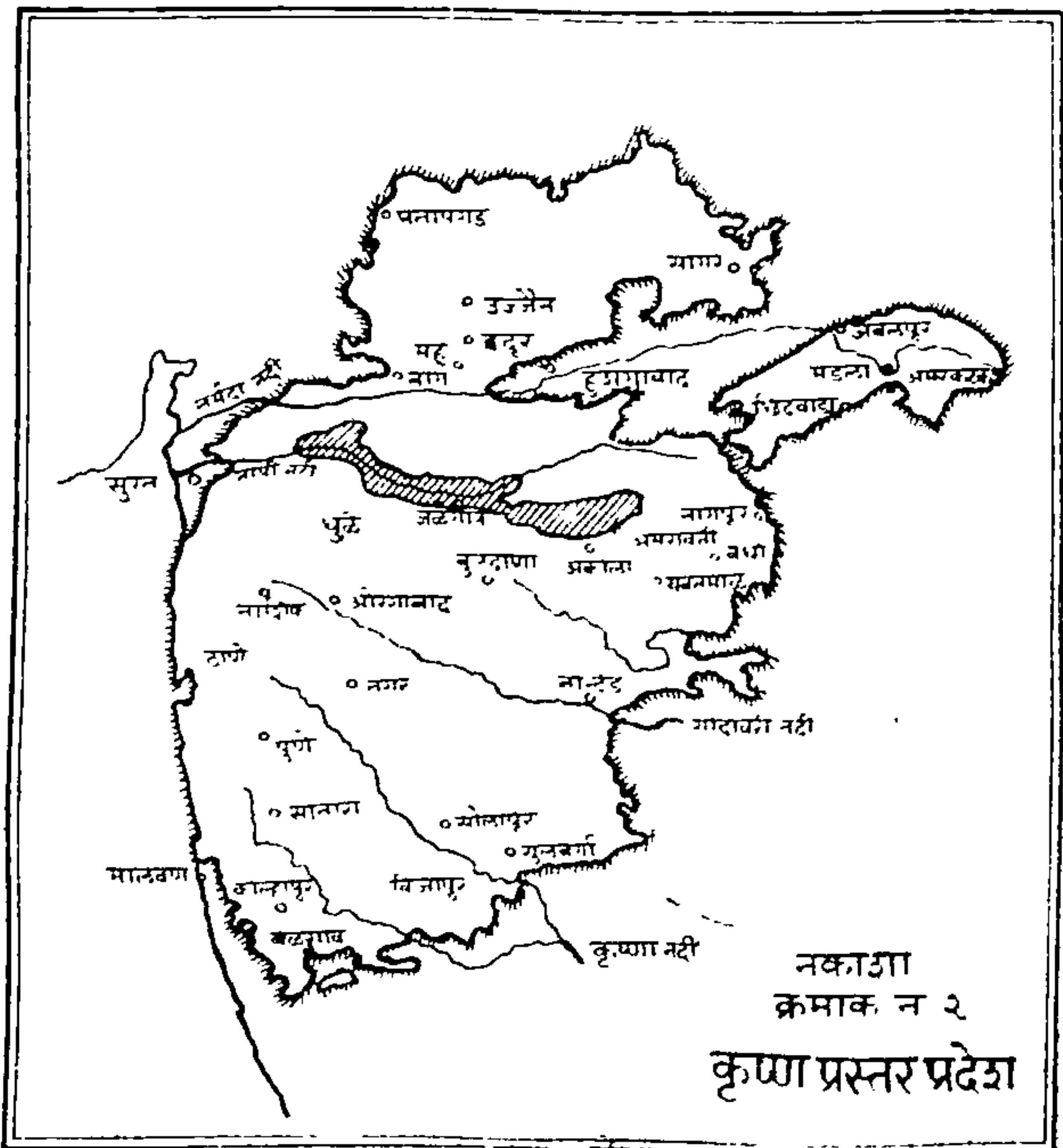
सह्याद्रि व सातपुडा यांचा गाभा एकच आहे असें वर सांगितलें; त्याचें आतां स्पष्टीकरण करतो.

ज्वालामुखीतून उफाळलेल्या तप्त रसापासून सिद्ध झालेल्या खडकांना कृष्णप्रस्तर (Trap-rock) अशी संज्ञा आहे. एकेका उद्रेकाबरोबर तप्त रसाचा एकेक लोट उसळून वर येतो व जमिनीच्या पृष्ठभागावर पसरतो. तो थंड झाला कीं त्याचा एक थर तयार होतो. पुढल्या उद्रेकाबरोबर आलेला थर नंतर त्यावर पसरतो. अशा प्रकारें सिद्ध झालेल्या प्रदेशाला कृष्णप्रस्तर प्रदेश (Trap-region) अशी संज्ञा आहे. कृष्णप्रस्तर प्रदेशाची निर्मिती क्रांतिजन्य आहे. दक्षिणापथाच्या

निर्मितीतील ही अखेरची क्रांति. पठारनिर्मिती ही या घटनेची उत्क्रांति. या क्रान्तीनंतर महत्त्वाची अशी भौगोलिक घडामोड झालेली नाही. उत्क्रांतिकार्य सृष्टिक्रमानुसार अविरतपणे चालू आहे.

कृष्णप्रस्तर प्रदेश म्हणजेच महाराष्ट्र. थोडा भाग सोडला, जरा देवाण-घेवाण केली, कीं हें समीकरण बसते.

भूगर्भशास्त्राच्या सर्वमान्य नकाशावरून या प्रदेशाच्या मर्यादा सांगतो : मालवणपासून खानापूरावरून बेळगांव, तालीकोट, कलादगी-वरून वाडी ; मालखेड, कल्याणी आणि बेदर यांना समाविष्ट करून घेऊन

मुधोळ, हिंणघाटवरून नागपूर ; तेथून अमरकंटकवरून जबलपूर ; पुढें सागर, चंदेरी व गुणावरून नीमच ; येथून प्रतापगड, झाबुवा व राजपिंपळा यांवरून दमणपर्यंत ; अखेर दमणपासून समुद्रकांठानें मालवणपर्यंत. नर्मदेच्या खोऱ्यांत नरसिंगपुरापासून मोरटक्यापर्यंतची

सुमारें दहा ते वीस मैल रुंदीची पट्टी विंध्यप्रस्तरांची आहे आणि या भागांत जागोजाग गोंडवन-प्रस्तरांचे अवशेष आहेत. तापीकांठी तळोद्यापासून अमरावतीपर्यंतची पट्टी मळईची आहे. ही पट्टी संयुक्त महाराष्ट्रांत सामील करून घ्यावयाची आणि गुजरातेंतील राजपूत संस्थानें त्यांतून वगळावयाचीं. या कणखर प्रदेशांत सातपुड्याचा समावेश होतो. म्हणूनच मी म्हणतो की सह्याद्रि व सातपुडा यांचें अन्तर्याम एकच आहे.

सातपुडा हा सह्याद्रीचाच एक भाग आहे. जणुं सह्याद्रीनें स्वतःच्या शरीराशीं काटकोनांत उचलून धरलेला हा त्याचा दण्डच आहे. जें कार्य सह्याद्रीच्या किल्लेकोटांचें तेंच सातपुड्यांतील गडांचें.

नाशिक जिल्ह्याच्या वायव्य कोंपऱ्यांत सह्याद्रीच्या सातमाळ या शाखेचा प्रारंभ होतो. सातमाळ्याची चांदूर शाखा हातगडापासून मनमाडपर्यंत सलग पसरलेली आहे. घोडप (४७६१ फूट) हें या शाखेचें अत्युच्च शिखर. या श्रेणींत सप्तशृंगीचें स्थान आहे व अनेक डोंगरी किल्ले आहेत. चांदूरचा प्राचीन ऐतिहासिक किल्ला ह्याच रांगेंत आहे. मनमाडपलीकडे अंकाई-टंकाईपासून सातमाळ्याची अजंठा शाखा सुरू होते. या शाखेची एक फांदी कन्नडवरून वुळढाण्यापर्यंत गेलेली आहे आणि दुसरी देवगिरी, सिंदखेडवरून परभणीपर्यंत. पहिल्या रांगेंत अजंठ्याची लेणी आहेत आणि दुसऱ्या रांगेंत वेरूळचीं. चांदूरच्या आसपास असलेली डोंगरी किल्ल्यांची रांग, अजंठा येथील अद्वितीय लेणी आणि सातवाहनांचा निवास, यांमुळे या श्रेणीला हीं तीन वैकल्पिक अभिधानें देण्यांत आलेलीं आहेत.

हरिश्चंद्रगडापासून पश्चिमेकडे फुटलेली सह्याद्रीची शाखा अकोळनेर-नजीक पठारांत विलीन होऊन जेऊरनजीक पुन्हा डोकें वर काढते ; येथून एका बाजूनें बेदरपर्यंत व दुसऱ्या बाजूनें गुलबर्गापर्यंत ही शाखा पसरलेली आहे. या रांगांना बालाघाट ही संज्ञा आहे. तुळजापूर व आंबे जोगाई हीं स्थानें बालाघाटावर आहेत. रायशेखरापासून किंवा मांढरदेवापासून शिंगणापुरापर्यंत विस्तार असलेल्या शाखेला महादेवाचे डोंगर असें नांव आहे.

महाराष्ट्राच्या पठारावर आणि कोंकणांत सह्याद्रीच्या अनेक लहान-

मोठ्या शाखा सर्वत्र पसरलेल्या आहेत. हे जणुं महाराष्ट्राचे समर्थ स्नायु आहेत ; त्यांमधून वाहणाऱ्या नद्या ह्या धमन्या. मेहनत करून समर्थ झालेले स्नायु कणखर व प्रतिकारक्षम करण्याकरतां पहिलवान त्यांवर दगडी कड्यांचे प्रहार करतात. सह्याद्रीचे घाटमाथ्यावरील दुर्ग व समुद्रकांठचे जंजिरे हीं अशाच पद्धतीनें सिद्ध केलेलीं सामर्थ्याचीं केंद्रे आहेत. सह्याद्रीला पारतंत्र्य असह्य आहे, पारतंत्र्याच्या प्रतिकाराला तो सदैव सज्ज असतो याचीच जणू हीं प्रतीके आहेत.

उद्रेक कालापूर्वी दक्षिण हिंदुस्थान आफ्रिका खंडाशी जुळलेले होते. या जोडप्रदेशाचें नांव गोंडवन. शास्त्रीय सिद्धान्तानुसार त्या काळांत या भागांत लोकवस्ती नव्हती, प्रचण्ड श्वापदे मात्र होती. भूकंपांमुळे दरम्यानचा प्रदेश वुडाला. कांहीं संशोधक सांगतात कीं आफ्रिका हें नांव संस्कृतोद्भव असून तें अपरक - पश्चिम प्रदेश या शब्दावरून सिद्ध झालेले आहे. दरम्यानचा भाग एकाएकी समुद्रार्पण झाल्यामुळे सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडे फार थोडा चिंचोळा प्रदेश राहिला. या पट्टीचें प्राचीन नांव अपरान्त आणि प्रचलित नांव कोंकण.

पालघाटच्या विंडीमुळे सह्याद्रीचे दोन भाग झाले आहेत, त्याचप्रमाणें कोंकणांचेही. पालघाटाच्या उत्तरेकडील कोंकण डोंगराळ आहे व जमिनी नापीक आहेत. दक्षिणेकडील कोंकणांत विस्तीर्ण व सुपीक मैदानें आहेत. तेथील शेती वरिष्ठ दर्जाची आहे आणि लोकवस्ती दाट आहे. मलबार व त्रावणकोर हें दक्षिणापथाचें नन्दनवन आहे. मुंबई राज्यांत जसें गोंवें, तसें. जें या प्रदेशाचें सुदैव तेंच त्याचें दुदैव. गोंव्याप्रमाणेंच या भागांतही पोर्तुगीजांनीं पंधराव्या शतकांत पाऊल रेंवले. डच व पोर्तुगीज धर्मप्रचारकांनीं या भागांत इतक्या लोकांना ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिलेली आहे आणि येथील ख्रिस्ती लोकांच्या जीवनाला असें वैशिष्ट्य आणलेले आहे कीं त्यांचा प्रश्न आज नाहीं उद्यां, हिंदुस्थानला सह्याद्यावांचून राहणार नाहीं.

महाराष्ट्राचें हवामान, पाऊस व पाणीपुरवठा हीं सह्याद्रीवरच अवलंबून आहेत. पर्जन्यमानाचा नकाशा सह्याद्रीच्याच अनुरोधानें काढावा लागतो. खुद्द सह्य पर्वतांत दरसाल सरासरीनें दीडशें इंच पाऊस

पडतो. पर्जन्याचें मान ज्या त्या स्थळाची उंची व तेथील झाडी यांवर अवलंबून असतें. महाबळेश्वरास सुमारे अडीचशें इंच पाऊस पडतो. पांचगणी याच पठारावर, नजीकच आहे, महाबळेश्वराचें उपनगरच आहे. पण येथें दरसाल सुमारे साठच इंच पाऊस पडतो. महाराष्ट्रांत पावसाचें मान वर्षानुवर्ष कमी होत आहे हें निश्चित. खुद्द महाबळेश्वरास पाऊस कमी कमी पडत चालला आहे. याचें कारण जंगलांची नियोजनशून्य अशी तोड. सह्याद्रीच्या बागलाण श्रेणीवर आणि भोंवतालच्या प्रदेशांत पावसाचें मान चाळीस इंचांहून कमी आहे. अपरान्त हा अपरिमित पर्जन्याचा प्रदेश ; उत्तर कोंकणांत चाळीस ते सत्तर इंच आणि दक्षिण कोंकणांत पंचाहत्तर ते शंभर इंच. देशभागांत सह्याद्रीपासून जसजसें दूर जावें तसतसें पावसाचें मान कमी होत जातें. मात्र इकडील प्रदेश उताराचा असल्यामुळे सह्याद्रीवरील दऱ्यांत बंधारे घालून अडविलेलें पाणी या भागांत पाटांनीं आणून शेतीसाठीं उपयोगांत आणतां येतें.

सह्याद्रि व सातपुडा या दोन्ही श्रेणींवर जंगलें आहेत, पण तीं नांव घेण्यासारखीं मात्र नाहींत. जिकडे पहावें तिकडे बोडके डोंगर दिसतात आणि दऱ्यांखोऱ्यांमध्ये खुरटलेलीं झाडे तेवढीं आढळतात. जुने लोक सांगतात कीं जे डोंगर आतां उघडे बोडके झालेले आहेत ते हिरव्यागार व प्रचंड वृक्षांनीं आच्छादलेले त्यांनीं पाहिलेले आहेत. सरकारनें जंगलांच्या रक्षणाची व वाढीची तजवीज केली नाहीं आणि जनतेनें लांकूडफांट्यासाठीं त्यांची लूटमार करण्याचे बाबतींत कसूर केली नाहीं. जंगलांची वाढ खुंटल्यामुळेच पावसाचें मान कमी झालेलें आहे आणि जमिनी धुपून जात आहेत.

महाराष्ट्रांतील अपरान्ताच्या बाजूला सह्याद्रीचे कडे तुटलेले आहेत. त्यालगतच्या भागाला ढाळ फार आहे आणि समुद्रकिनाऱ्याजिक मात्र तो ठाय आहे. यामुळे येथें लांब, रुंद, नांव घेण्यासारख्या नद्या नाहींत. त्यांची लांबी वाढते वळणांमुळे आणि मुखांजवळ रुंदी वाढते खाड्यांमुळे. या नद्या पावसाळ्यांत तेवढ्या भरून वाहतात. त्याचा ओघ द्रुत असल्यामुळे, प्रवाह हंगामी असल्यामुळे व त्यांचें पाणी अडविण्यास सोयीच्या अशा जागा नसल्यामुळे त्यांच्या पाण्याचा आपणांस अजून

फारसा उपयोग करून घेतां आलेला नाही. भूगर्भशास्त्रज्ञ सांगतात कीं या भागांत कृष्णा-गोदावरीसारख्या महानद्या होत्या. पृष्ठभागा-बरोबर त्याही सागरांत लुप्त झाल्या. पश्चिम किनाऱ्यालगतचा समुद्र उथळ आहे. यावरून अनुमान करतां येतें कीं या बाजूचा त्याखालचा भूप्रदेश खचलेला नसून कललेला असला पाहिजे. सह्याद्रीच्या पूर्वेकडील प्रदेश पठारांचा, विस्तीर्ण मैदानांचा व कलत्या ढाळाचा असल्यामुळे दक्षिणापथाच्या मुख्य नद्या पूर्ववाहिनी झालेल्या आहेत. नर्मदा व तापी यांच्या खोऱ्यांचा ढाळ मात्र पश्चिमाभिमुखी आहे.

सह्याद्रि पर्वत व त्याचे पठार हा प्रदेश ज्वालामुखींच्या उद्रेकांपासून सिद्ध झालेला आहे याची जाणीव गेल्या शतकांत भूगर्भशास्त्रज्ञांना झाली. आपल्याला हा सिद्धांत फार प्राचीन काळापासून माहीत होता असें निश्चितपणे म्हणतां येतें. हा सिद्धान्त ज्योतिर्लिगांच्या संकेतांत नमूद केलेला आहे. ज्योतिर्लिगांबाबतचा पुढील उल्लेख पहा—

सौराष्ट्रे सोमनाथं च श्रीशैले मल्लिकार्जुनम् ।
 उज्जयिन्यां महाकालमोङ्कारममलेश्वरम् ॥
 परल्यां वैजनाथं च डाकिन्यां भीमशंकरम् ।
 सेतुबंधे तु रामेशं नागेशं दारुकावने ॥
 वाराणस्यां तु विश्वेशं त्र्यंबकं गौतमतिटे ।
 हिमालये तु केदारं घृसुणेशं शिवालये ॥

हिमालय पर्वत एवढा प्रचण्ड व पवित्र; आणि त्यावरील शिखरें हीं शंकराचीं आवडतीं वसतिस्थानें; पण हिमालयाच्या वांट्याला एकच ज्योतिर्लिग आलेलें आहे. गंगा तर प्रत्यक्ष शंकराच्या जटांतून अवतीर्ण झालेली; पण तिच्या वांट्याला विश्वेश्वर हें एकच ज्योतिर्लिग आलें. हिंदुस्थानच्या उत्तरेस जसें केदार तसें दक्षिणेस रामेश्वर. सौराष्ट्रांत सोमनाथ आणि अवन्तींत महाकाल, प्रत्येकीं एकएकच. बाकीचीं आठही ज्योतिर्लिगें महाराष्ट्रांत, सह्याद्रीच्या शिखरांवर, पठारांवर अगर मैदानांवर आहेत. नर्मदातीरावरील ओंकार मांधाता ह्या स्थानाचा समावेश या

भागांत करण्यास कांहींच प्रत्यवाय नाही. मामलेश्वर (महाबळेश्वर), भीमाशंकर व त्र्यंबकेश्वर ही तिन्ही ज्योतिर्लिंगे व सह्याद्रीची शिखरे विख्यात आहेत. घृणेश्वर (वेरूळ), वैजनाथ (परळी वैजनाथ) व नागेश ही स्थाने भागानगर राज्यांत असून श्रीशैल हें मद्रास राज्याच्या सीमेवर, कृष्णाकाठी आहे. अधिकृत अशीं द्वादश ज्योतिर्लिंगे ही व एवढीच असली तरी ज्वालामुखींचा प्रत्यक्ष प्रत्यय येत असलेली व लोककथांशी संबद्ध असलेली आणखी किती तरी स्थाने या भागांत आहेत.

शंकर हा सह्याद्रीचा स्वामी, विशेषतः घाटमाथ्याचा. त्याचा पुत्र स्कंद - खंडोबा हा स्वामी कडेपठारांचा ; विठोबा हा देशभागाचा ; आणि परशुराम हा अपरान्ताचा.

सातमाळा व बालाघाट या श्रेणींच्या दरम्यानचें खोरे गोदावरीचें ; त्र्यंबकेश्वर हा ह्या खोऱ्याचा स्वामी. बालाघाट व महादेव या श्रेणींचे दरम्यानचें खोरे भीमेचें ; भीमाशंकर हा या खोऱ्याचा स्वामी. महादेवाच्या डोंगरांच्या दक्षिणेकडील खोरे कृष्णेचें ; महाबळेश्वर हा या खोऱ्याचा स्वामी. गोदावरीची वृत्ति सार्विक आणि कृष्णेची वृत्ति तामस. भीमा ही या वृत्तींचा समन्वय करते. भीमा ही मोक्षाची सीमा असें भीमाशंकर-माहात्म्यांत सांगितलेलेच आहे. गंगथडी ही भूमिप्रभु रामचंद्राची, भीमथडी ही पंढरीरायाची. गंगथडी हा प्रदेश सतशृंगीच्या महिषासुरमर्दिनाचा ; भीमथडी हा तुळजापूरच्या भवानीचा आणि कृष्णथडी हा कोल्हापूरच्या अंबाबाईचा. कृष्णथडीचा नामदेव आणि गंगथडीचा ज्ञानेश्वर यांचा समन्वय तुकारामानें भीमथडींत केला. गंगथडींतलें नाशीक हें धर्मक्षेत्र ; कृष्णथडींतला सातारा हें वीरक्षेत्र ; भीमथडींतलें पुणे हें कर्मक्षेत्र. या कर्मक्षेत्रीं धर्मक्षेत्र व वीरक्षेत्र यांचा समन्वय होतो ; आणि जेव्हां असा समन्वय होतो तेव्हांच महाराष्ट्राच्या संस्कृतीचा आविष्कार होतो.

सह्याद्रीमुळे महाराष्ट्राची नैसर्गिक विभागणी झालेली आहे. कोंकण व देश ही एक जोडी ; घाटमाथा आणि मावळे व नेरें ही दुसरी. महाराष्ट्राचा दक्षिण भाग खुद्द सह्याद्रीच्या प्रभुत्वाखाली आहे आणि उत्तर भाग सातपुड्याच्या. घाटमाथा कोंकणापासून तुटक असला तरी त्यावर कोंकणची छटा दिसते आणि मावळांवर देशाची व सातपुड्यावर

विदर्भाची. महाराष्ट्रांत सर्वत्र मराठे बहुसंख्य आहेत, तसेच ते कर्नाटकाच्या उत्तर भागांतही आहेत. ब्राह्मणी दृष्टीने व स्थूलमानाने पाहिले तर दिसते की सह्याद्रि हा ऋग्वेदी आहे व सातपुडा यजुर्वेदी. सह्याद्रि महाराष्ट्राला कर्नाटकाशी जोडतो व त्यापासून तोडतोही. ऋग्वेदी समाज हा त्यांना जोडणारा दुवा. सातपुडा हा महाराष्ट्राला गुजरात व मध्यप्रदेश यांशी जोडतो व त्यांपासून तोडतोही. यजुर्वेदी समाज हा त्यांना जोडणारा दुवा. सह्याद्रि ही भूमि मूळची कातवडी व रामोशी या जमातींची आणि सातपुडा ही भिल्लांची व गोंडांची. कोळी व वारली जमाती हा त्यांना जोडणारा दुवा. सह्याद्रि हा पठाराला अपरांतापासून तोडतो व जोडतोही. कोंकण ही भूमि कोळी व भंडारी यांची; मावळ हा त्यांना देशाशी जोडणारा दुवा. हे दुवे जितके प्रबळ होतील तितकेच महाराष्ट्राचे ऐक्यही प्रबळ होईल. प्रचलित भिन्नता व ऐक्य ही दोन्ही राज्यव्यवस्थेमुळे किंवा राजकीय कारणांसाठी झालेली आहेत.

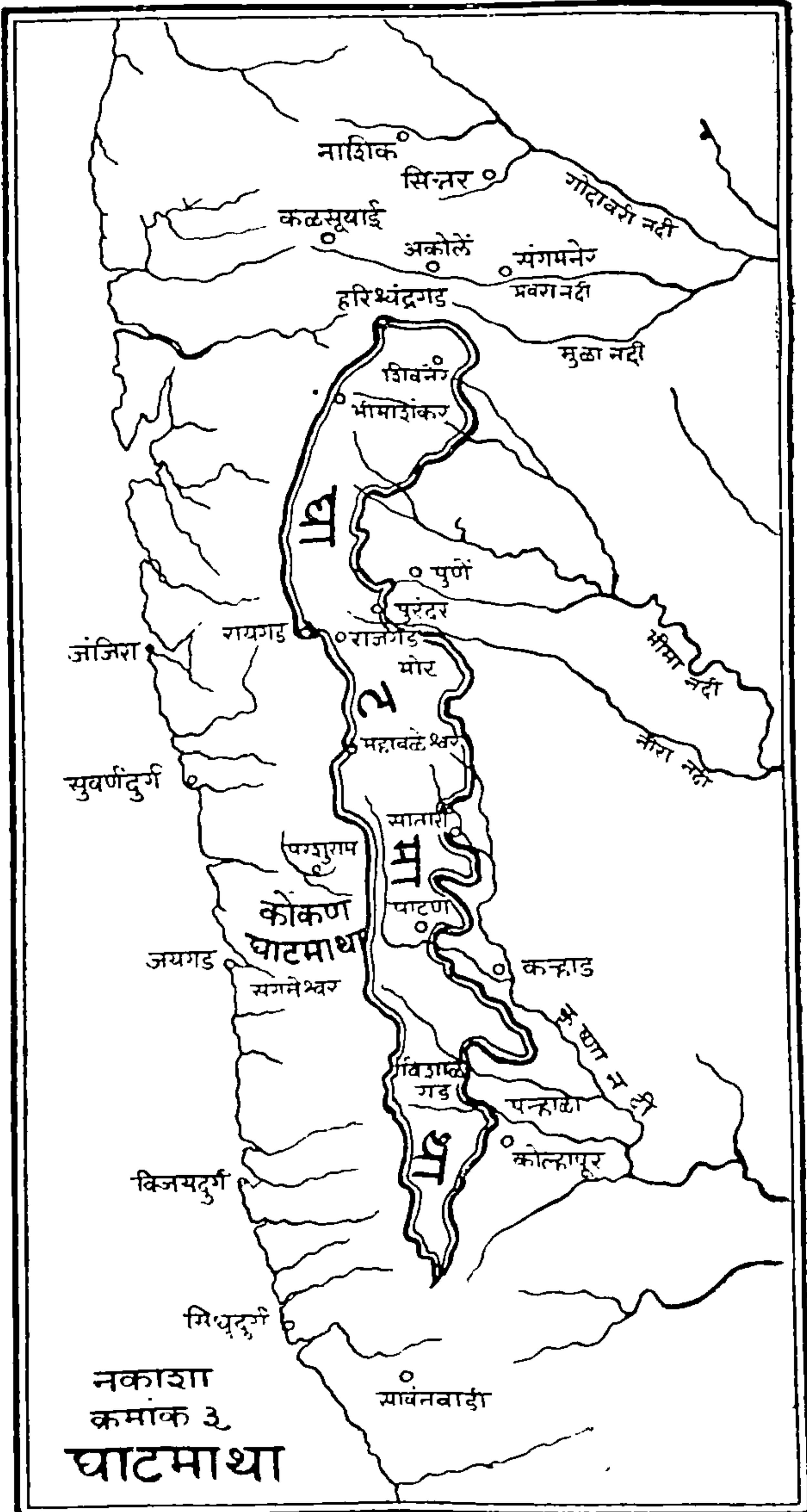
एवंगुणविशिष्ट सह्याद्रीचे दृश्य कसे दिसते? दर्शन घेणारा ज्या विशिष्ट प्रदेशांत उभा असेल किंवा तो ज्या मोसमांत दर्शन घेत असेल त्यावर हे अवलंबून आहे. कोंकणांतून सह्याद्रीकडे पाहणारास प्रचंड, उत्तुंग, काळेभोर, तुटलेले कडे समोर खडे असलेले दिसतात. कोठे उतारांवर किरी झाडी दिसते किंवा कड्यांच्या पायथ्यांशी गर्द अरण्ये दिसतात. ही अरण्ये व कडे जणुं त्याची हेटाळणी करून बजावीत असतात की पहा, आम्ही किती उच्च व तू किती क्षुद्र. प्रचंड नागराजाने फडा उभारावी तसा खडा असलेला नागफणीचा कडा त्याला विचारतो की मी जसा तुझ्या क्षुद्र देहाकडे उंचावरून वांकून पहात आहे तशाच आविर्भावांत पठारावरले लोक तू देशावर येशील तेव्हां तुझ्याकडे पाहतील, ते तुला सहन होईल ना? घाट चढावे आणि कडे तोडावे कोंकणच्या किंवा मावळच्या काटकुळ्या पण कणस्वर लोकांनीच; त्यांनीच सह्याद्रीचे आव्हान स्वीकारले. सह्याद्रीला क्वचित् कोठे कोठे उंचच उंच सुळके आहेत. जणुं आभाळ कोसळू नये म्हणून जागोजाग धिरे दिलेले आहेत! तर कोठे अशा सुळक्यांचे पुंज दिसतात; जणुं आकाशाला लाथ मारणाऱ्या सूर्यवंशी उत्तानपाद राजाच्या पायाची बोटेंच आहेत! प्राचीन काळी कडेपठारावर मुक्कामा-

साठीं उतरलेल्या श्रीमंत वऱ्हाडांचें व त्यांच्या सामानसुमानाचें हें आदिमक रूप आहे असें दंतकथा डोळे मिचकावून सांगते. पठारावरून लांबवरून सह्याद्रीकडे पाहणारास वाटतें कीं देशाच्या सरहद्दीवर सृष्टीनें ही तटबंदीच उभारलेली आहे. घाटमाथ्यावरून आजूबाजूला पाहणारास नंजर पोंचेल तेथवर अनेक आकारांचे लहानमोठे डोंगर टेकड्या दिसतात, त्यांमधील प्रारंभीं चिंचोळ्या असणाऱ्या दऱ्या व त्यांचीं पुढें रुंदावलेलीं खोरीं दिसतात. कांहीं डोंगर झाडाझुडपांनीं आच्छादलेले तर बरेच उघडे बोडके; सृष्टीनें, वनश्रीनें अलंकृत केलेले, पण मनुष्यानें अदूरदृष्टि स्वार्थासाठीं मुण्डन केलेले; कालमानाप्रमाणें कांहीं निळे तर कांहीं ताबूस, कांहीं हिरवट तर कांहीं पिवळसर, कांहीं करडे तर कांहीं काळेभोर; जणुं खुल्या मैदानांतील बाजारांत रंगी बेरंगी कडधान्यांच्या राशी घातलेल्या आहेत! आणि कांहीं असे संमिश्र रंगाचे कीं जणुं सरकारी वखारींतील धान्याची रास! घाटमाथ्यावर कोठेंही उमे रहा. आजूबाजूच्या ओबडधोबड प्रदेशाच्या उफाळणाऱ्या अंतर्त्यामासारखा एक तरी किल्ला दृष्टिपथांत येईल. त्याच्या दंतकथा व संग्रामकथा चित्तासमोर येतील. डोंगरांचे उतार खणून सपाट केलेल्या जागांवर, गर्द राईत किंवा टेंकाडांच्या माथ्यांवर वसलेलीं खेडीं व वाड्या लांबवरून किती मनोहर दिसतात. गवताच्या पेंढ्यांनीं किंवा नारळीच्या झांबळ्यांनीं शाकारलेल्या झांपांच्या व झोंपड्यांच्या पुंजक्यांमधून मंगलोरी कवलांचीं बंगलेवजा घरे मोठ्या डौलांत वर डोकें काढून उभीं असतात; वाटतें, जणुं कुस्ती मारणारा पहिलवान डोक्याला लाल पागोटें गुंडाळून आपल्या सहकाऱ्यांच्या खांद्यांवर बसलेला आहे! सह्याद्रींत पळसाचीं झाडें पुष्कळ. वसंतांत त्यांना कोंवळी पालवी फुटते आणि उन्हाळ्यांत लाल भडक फुलें. गाथासप्तशतींतील एका कवीला हीं पानें मुंगसाच्या कानांसारखीं दिसलीं. आणि फुलें? एकाला तीं मांसभक्षक राक्षसांसारखीं दिसलीं तर दुसऱ्याला वाटलें कीं रानांत बुद्ध भिक्षूंचा थवाच जमलेला आहे! पावसाळ्यांत कड्यांवरून कोसळणारे पांढरे शुभ्र प्रपात पाहिले कीं वाटतें, काळ्याभोर पार्श्वभूमीवर ही रजतरेखा ओढ-

आहे ; पाण्याचा झोत वाऱ्याच्या झुळकीबरोबर हेलकावे घेऊं लागला कीं वाटतें, ही कड्याला चिकटलेली सर्पाची कात आहे, आणि कात टाकून सटकलेला सर्पाचा देह दऱ्याखोऱ्यांमधील नागमोडी मार्गानें सळसळत आहे. प्रपातांचा संतत घोष धुंद वातावरणांत दऱ्याखोऱ्यांमधून सारखा घुमत असतो ; वाटतें कीं त्यांनीं सह्याद्रीच्या वर्षासंगीताचा सूर धरलेला आहे ! काळीभोर मेघमाला काळ्याकभिन्न खडकांना बिलगते तेव्हां सोसाऱ्याचे वारे वाहूं लागतात, विजा कडाडूं लागतात, पावसाच्या सरीवर सरी कोसळूं लागतात ; तेव्हां चिंच झालेला विचारा मानव एखाद्या कपारीचा, वृक्षाचा किंवा जाळीचा आश्रय घेतो आणि चाकित चित्तानें हा कल्लोळ पाहूं लागतो, तेव्हा त्याला वाटतें कीं जणुं रानावनांत, दऱ्याखोऱ्यांत किरात-भिल्लिणीचा प्रेमप्रसंग चाललेला असून तो कोणीं पाहूं नये किंवा तो आपणांस दिसूं नये म्हणूनच सृष्टीनें रौद्र रूप धारण केलें आहे ! पावसाळ्यांत केव्हांही आणि पावसाळा होऊन गेल्यानंतर सूर्याच्या अस्तोदयाच्या सुमारास दऱ्याखोऱ्यांमध्ये धुक्याचे ढग जमतात आणि सूर्योदयाबरोबर ते वर वर येऊन विरळ होत होत नाहींसे होतात ; तेव्हां वाटतें कीं जणुं स्वप्नसृष्टींत सत्यसृष्टि विलीन होत आहे, किंवा सत्यसृष्टींत स्वप्नसृष्टि विलीन होत आहे ; किंवा पावसाळ्याच्या आठवणीनें सह्याद्रि रुद्ध चित्तानें निःश्वास सोडीत आहे !

घाटमाथा :

ठाणें, नाशिक व नगर या जिल्ह्यांच्या सीमा कळसूबाईच्या डोंगरांत एकीमेकींना भिडतात. कळसूबाईच्या दक्षिणेस हरिश्चंद्रगडाचे पहाड आहेत. येथपासून फौडा घाटापर्यंत पसरलेल्या सह्याद्रीच्या अत्युच्च शिखरांच्या व पठारांच्या प्रदेशाला घाटमाथा अशी संज्ञा आहे. या भागाची लांबी सुमारे दोनशें मैल व रुंदी सुमारे पन्नास मैल आहे. हरिश्चंद्रगड (४६९१'), भीमाशंकर (३४४८') आणि महाबलेश्वर (४७१९') हीं घाटमाथ्यावरील अत्युच्च शिखरे. घाटमाथ्याची पश्चिम सीमा नाणेघाट, भीमाशंकर, रायगड, प्रतापगड व विशाळगड यांवरून भूधरगडापर्यंत गेलेली आहे ; पूर्वसीमा जुन्नर, पुणे, सातारा व कोल्हापूर या महाराष्ट्राच्या राजधान्यांच्या जवळून, पण त्यांना टाळून, गेलेली

आहे. शिवनेरी, सिंहगड, प्रतापगड, रायगड वगैरे महाराष्ट्राचीं राष्ट्रीय तीर्थस्थाने या भागांतच आहेत.

नाशिक जिल्ह्याच्या वायव्य कोंपऱ्यांत साल्हेर (५२६३'), मुल्हेर (४२७५') व हातगड हे किल्ले आहेत. त्यांच्याभोंवतीं डोंगरांची जणुं निरगांठ मारलेली आहे. स्थानिक दंतकथा सांगते कीं मुल्हेरचा किल्ला पाण्डवांच्या काळांत मयूरध्वज व ताम्रध्वज या भावांच्या ताब्यांत होता. तारीख-इ-फिरोझशाही या ग्रंथांत सांगितलें आहे कीं १३४० सालीं साल्हेर-मुल्हेरचे किल्ले मानदेव राजाच्या ताब्यांत होते. आईन-इ-अकबरींत नमूद केलेलें आहे कीं या किल्ल्यांनीं मोंगलांच्या वेढ्याला बारा वर्षपर्यंत दाद दिली नाहीं. मुल्हेरचा किल्ला पडला तेव्हांच तिसरें व अखेरचें मराठा युद्ध समाप्त झालें. या बाजूला सह्याद्रीचीं शिखरे उत्तुंग आहेत, त्यांवर प्राचीन व मध्ययुगीन, प्रबळ व प्रचंड आणि ऐतिहासिक महत्त्वाचे किल्ले आहेत, तरीही या भागाचा समावेश घाटमाथ्यांत करण्यांत येत नाहीं.

कळसूबाई हें महाराष्ट्राच्या सह्याद्रीतील अत्युच्च (५४२७') शिखर. आर्चडीकन गेल यानें १८६० सालीं रात्रीं प्रवास करून या शिखरावर आरोहण केलें. सुप्रभातीं त्यानें आजूबाजूला पाहिलें, तेव्हां त्याच्या तोंडून उद्गार निघाले : “खरोखर, हा दक्षिणेतील पर्वतांचा राजा आहे !” कळसूबाईच्या उत्तरेस बितनगड व दक्षिणेस अलंग कुलंग हे किल्ले आहेत. दक्षिणेस पायथ्याशीं रत्नगडाजवळ प्रवरेचा उगम होतो आणि हरिश्चंद्रगडाच्या दक्षिणेस मुळेचा. इतिहासप्रसिद्ध असला तरी या भागाचा समावेश घाटमाथ्यांत करण्यांत येत नाहीं.

या उपेक्षेचें भौगोलिक कारण असें, कीं सह्याद्रीचा सलग असा घाटमाथा हरिश्चंद्रगडापासूनच सुरू होतो. शिवाय घाटमाथा ही संज्ञा नेहमीं कोंकणच्या साहचर्यानें वापरण्यांत येते. कोंकण व देश यांचे दरम्यान असलेल्या अनेक घाटांवरूनच या प्रदेशाला घाटमाथा हें नांव मिळालेलें आहे. हरिश्चंद्रगडाच्या उत्तरेकडचीं शिखरे तुटकीं आहेत, स्वतंत्र आहेत ; हा भाग महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक केंद्रांपासून दूर व अलग आहे. सामाजिक कारण असें, कीं या बाजूला कोळी व ठाकूर

लोक बहुसंख्य आहेत व ते मागासलेले आहेत. ऐतिहासिक कारण असे की या भागांतले लोक मराठेशाहीशी कधीच एकजीव झाले नाहीत ; किंबहुना मराठेशाहीत या भागांतिल प्रजा व तिचे पुढारी यांना शत्रुवत् लेखण्यांत येत असे. खुद्द घाटमाथ्यावर अशाच जंगली जमातीच्या वसाहती आहेत ; पण येथे ब्राह्मणांनी व मराठ्यांनी आपले राजकीय वर्चस्व व सांस्कृतिक महत्त्व प्रस्थापित केलेले आहे.

कळसूबाईचे शिखर हा सह्याद्रीचा कळस आहे ; पण या शिखराला यावरून ही संज्ञा प्राप्त झालेली नाही ; संभवनीय आहे की हे शिखर अत्युच्च आहे अशी येथील जंगली जमातींना जाणीव होती. कळसूबाईची स्थानिक दंतकथा ऐकण्यासारखी आहे. कळसू ही एका गरीब कोळ्याची मुलगी. तिला रानावनांत भटकण्याची फार हौस. एकदां फिरत फिरत ती इंदूर या खेडेगांवीं आली. हे गांव कळसूबाईच्या पायथ्याशी आहे. येथे एका कोळ्याच्या कुटुंबांत ती कामाला राहिली. भांडीं घासणार नाही आणि झाडलोट करणार नाही, या अटीवर ती वरकामाला राहिली होती. सुरळीत चालले होते, तीं एके दिवशीं कोणी तरी तिला भांडीं घासायला व केर काढायला सांगितले. सांगितलेलीं कामे आज्ञेप्रमाणे तिनें पुरीं केलीं ; पण काम होतांच तिनें तें घर सोडलें आणि ती कळसूबाईच्या पठारावर येऊन राहिली. मरेपर्यंत ती येथेच राहिली. तिनें भांडीं घासलीं त्या जागेला थाळेमेळ व केर काढला त्या जागेला काळदरा अशीं नांवे आहेत. कळसूबाईच्या येथील जीवनक्रमामुळे येथील लोक तिला देवीचा अवतार मानूं लागले. त्यांनीं कळसूबाईच्या शिखरावर छोटेंसें मंदिर उभारलें. कोळी लोक तिला आपली कुलदेवता मानतात, तिला नवस करतात. कळसूबाई ही जशी कोळ्यांची देवता, त्याचप्रमाणे महाबलेश्वर हेही त्यांचेच दैवत. महाबलेश्वराच्या व कृष्णाबाईच्या मंदिरांत कोळ्यांना विशिष्ट हक्क आहेत. सिंघण यादवाच्या कारकीर्दीत (१२१० ते १२४७) या देवळांची व्यवस्था बाबाजी नांवाच्या कोळ्याकडे असल्याचा उल्लेख आढळतो. शिरके व मोरे या घराण्यांचे या भागावर प्रभुत्व होते तेव्हांही हीच व्यवस्था चालू होती. सतराव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास येथील वतनदार कोळ्यांनीं

पूजेचें काम गुरवांवर तात्पुरतें सोंपविलें, तेव्हांपासून हा हक्क गुरवांनीं बळकावला. या हक्काचे बाबतींत तंटे व निवाडे झालेले आहेत आणि या भागाचे प्रथेप्रमाणें खूनही पडलेले आहेत.

घाटमाथा हा प्रदेश महाराष्ट्राच्या इतिहासांत प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे; सांस्कृतिक व ऐतिहासिक दृष्टींनींही. प्राचीन व प्रसिद्ध अशीं लेणीं याच भागांत - भाजें व कालें, बेडसें व कोंडाणें येथें - आहेत. महाराष्ट्राच्या संस्कृतीचा आविष्कार याच भागांत प्रथम झाला असें यावरून दिसतें. सातवाहन हे स्थानिक राज्यकर्ते आणि क्षहरात क्षत्रप हे आक्रमक. त्यांचे संग्राम कोठें कोठें झाले हें निश्चितपणें सांगतां येणार नाहीं. जुन्नरच्या परिसरांत त्यांपैकीं एक संग्रामक्षेत्र होतें हें मात्र निश्चित. म्हणजे घाटमाथ्याच्या प्रारंभीच महाराष्ट्राचें पहिलें स्वातंत्र्य-संग्राम-क्षेत्र आहे, हिंदुस्थानांतील प्राचीन शिलालेखांचा एक संच जुन्नरनजीक नाणेघाटांत आहे. या लेखांना पहिल्या दर्जाचें ऐतिहासिक महत्त्व आहे; हिंदुस्थानच्या व महाराष्ट्राच्या दृष्टींनींही. हे महाराष्ट्रांतले आद्य शिलालेख आहेत. वैदिक यज्ञांचा शिलालेखांतील पहिला उल्लेखही त्यांतच आलेला आहे. प्रजेच्या सुखसोयीसाठीं अशोकानें अनेक सार्वजनिक कृत्यें केल्याचें त्याच्या शिलालेखांत नमूद केलेलें आहे; त्यांचे अवशेषही आतां अस्तित्वांत नाहीत. हिंदुस्थानांतील अत्यंत प्राचीन, निश्चितपणें सार्वजनिक आणि अद्याप अस्तित्वांत व वापरांत असलेलें सार्वजनिक कृत्य म्हणजे जुन्नर व चौलसोपारा यांना जोडगारा नाणेघाट हें होय. हा घाट सुमारे दोन हजार वर्षापूर्वी सातवाहनांच्या अमदानींत खोदण्यांत आला. नाना व गुणा या दोन लोक-कार्य (Public Works) अधिकाऱ्यांनीं किंवा ठेकेदारांनीं परस्परांशीं स्पर्धा करून येथें दोन घाट खोदले व बांधून काढले; पैकीं जो प्रथम पुरा झाला त्याला अगोदर जाहीर झालेल्या अटीनुसार अधिकृत मान्यता देण्यांत आली, असें दंतकथा सांगते. ती खरी असो वा नसो, येथें अगदीं जवळ जवळ असे दोन घाट आहेत आणि त्यांपैकीं नाणेघाट हा अधिक सोडस्कर आहे, एवढें मात्र खरें. व्यापारी व रहदारी वाहतुकीसाठीं सह्याद्रींत अनेक घाट खोदलेले आहेत.

सह्याद्रीवर आणि महाराष्ट्राच्या पठारावर अनेक दुर्ग आहेत. त्यांपैकी बहुसंख्य घाटमाथ्यावर आहेत. यांपैकी काही सातवाहनकालीन असणे संभवनीय आहे. शिवनेरी किल्ल्याचा कडा तर मधाच्या पोळ्यासारखा या काळांत खोदलेल्या विहारांनी भरलेला आहे. चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलाहार व यादव यांनी घाटमाथ्यावर उभारलेल्या किल्ल्यांचे उल्लेख ऐतिहासिक साधनांत जागोजाग आढळतात. घाटमाथ्याच्या पूर्वेकडील ढाळांवर उगन पावणाऱ्या सर्व लहानमोठ्या नद्या एकमेकींना मिळत मिळत प्रथम भीमेंत व अखेरीस कृष्णेत विलीन होतात. या नद्यांमध्ये एवढा तरी एकोपा आहे. पश्चिमेकडील ढाळांवरील नद्यांमध्ये एवढेही सहकार्य नाही. जी ती स्वतंत्रपणे वाहते व खुद्द सागरालाच जाऊन मिळते. घाटमाथ्यावर पडणाऱ्या अपरिमित पर्जन्याचे पाणी वाहून नेतांना या नद्या सह्याद्रीचे कडे व दऱ्या फोडून काढतात आणि त्यांतील अक्षत रजःकण पाण्याच्या लोटांबरोबर देशावर वाहून नेतात. अविरतपणे चालू असलेल्या या कार्यामुळे महाराष्ट्राच्या सुपीकतेत भर पडत आहे. मात्र या क्रियेचा खरा फायदा मिळतो कर्नाटकाला व आंध्राला ! कधी काळी पूर आला तर गांवेच्या गांवे सर्वस्वासह वाहून न्यावयास या नद्या कमी करीत नाहीत. सह्याद्रीच्या साहाय्याशी आपण सहकार्य करीत नाही किंवा शक्तीचे नियंत्रण करीत नाही ; झाडे तोडतो, मळई वाहून जाऊ देतो व जमिनी धुपून जाऊ देतो ; हा दोष आपला, सह्याद्रीचा नव्हे. हिंदुस्थानच्या इतिहासांत ज्यांनी नांव गाजविले त्या मावळ्यांचे निवासस्थान घाटमाथ्यालागतच आहे. एकूण महाराष्ट्राचे माहात्म्य, जीवनसामर्थ्य व समृद्धि ही पर्यायाने घाटमाथ्यावरच अवलंबून आहेत, असे म्हणावयास हरकत नाही.

मावळ व नेरें :

महाराष्ट्राच्या इतिहासाची थोडीबहुतही माहिती आहे त्याला मावळ व नेरें या संज्ञा परिचित असतात ; पण त्यांची निश्चित माहिती नसते. पुणे जिल्ह्यांत मावळ आणि (माजी) भोर संस्थानांत पवन मावळ या नांवांचे तालुके आहेत. महाराष्ट्राच्या इतिहासांत विख्यात असलेला

मावळ भाग तो हाच व एवढाच आणि त्यांतील शेतकरी तेच मावळे, अशी पुष्कळांची समजूत असते, पण ती सर्वस्वी बरोबर नाही.

मावळ या शब्दाची व्युत्पत्ति अनेक प्रकारें लावण्यांत आलेली आहे. महाराष्ट्राच्या प्राचीन शिलालेखांत मामलाहार असा प्रादेशिक उल्लेख आढळतो. महाबळेश्वराचें जुनें नांव भामलेश्वर असें आहे. मनुस्मृतींत मल्ल नांवाच्या संकरजन्य जमातीचें नांव आहे; मल्ल किंवा तत्सम शब्द अंतर्भूत असलेलीं ग्रामनामं विशेषतः नगर, पुणे व सातारा या जिल्ह्यांत आढळतात. या साधनांवरून श्री. आबा चांदोरकर यांनीं सिद्धांत मांडला आहे कीं मावळ म्हणजे 'मल्लराष्ट्र'; किंवा महामल्ले - मामल्ल - मावळ = 'अत्युच्चपर्वतवेष्टित' प्रदेश; ज्या प्रदेशांतील अरण्यांत महामल्ल, मोठीं अस्वलें पुष्कळ असतात तो प्रदेश; देशाच्या मावळतीला, म्हणजे पश्चिमेला असलेला प्रदेश - अशाही व्युत्पत्ति संशोधकांनीं दिलेल्या आहेत. मल्ल वा तत्सदृश नांवें असलेलीं ग्रामनामं इतरत्रही अशा प्रदेशांत आढळतात कीं ज्यांचा ज्ञात मावळांशीं यत्किंचितही संबंध नाही; किंवा तेथील मल्लांच्या निवासाबद्दल थोडासाही पुरावा आढळत नाही. महामल्ले हा समास घेडगुजरी आहे; कारण त्यांतील मल्ले हा शब्द कथूलीनें तेलगू, तामीळ किंवा कानडी आहे; म्हणून ही व्युत्पत्ति समाधानकारक वाटत नाही; शिवाय महामल्ल या समासानें खुद्द उच्च पर्वत सूचित होतो, अशा पर्वतांनीं वेष्टित असलेला प्रदेश, असा अर्थ सूचित होत नाही. सबब अधिक स्वीकारार्ह अशी व्युत्पत्ति आढळेपर्यंत महाराष्ट्रांतील शेतकऱ्यांची व्युत्पत्तिच मान्य केली पाहिजे. महाराष्ट्राच्या-म्हणजे देशविभागाच्या मावळतीस, म्हणजे पश्चिमेस, घाटमाथ्यालगत, सह्याद्रीच्या कुशींत, पूर्वेकडील उतारांवरील कांहीं नद्यांच्या खोऱ्यांना मावळें व नेरें अशा संज्ञा देण्यांत आलेल्या आहेत. (मावळ म्हणजे मावळतीकडील प्रदेश; विशेषतः मावळतीकडील खोरी. घाटमाथा ही संज्ञा जशी कोंकणच्या लोकांनीं निर्माण केली तशीच मावळे ही संज्ञा देशावरील लोकांनीं निर्माण केलेली आहे. नेर म्हणजे नहर, पाण्याचा प्रवाह. सह्याद्रीच्या घाटमाथ्याच्या पूर्वेकडील प्रदेश, ज्यामधून नद्या वाहतात, जेथें विपुल पर्जन्य पडतो व तांदूळ पिकतो, त्या भागाला मावळ किंवा

नेर म्हणतात. पण मावळतीकडील सर्वच खोऱ्यांना ही अभिधाने देण्यांत येत नाहीत.

बारा मावळें पुण्याखालीं व बारा मावळें जुन्नरखालीं, असा उल्लेख तुळशीदास शाहीराच्या पोवाड्यांत आहे; दुसऱ्या एका पोवाड्यांत अठरा मावळें असा संख्यादर्शक उल्लेख आहे; मात्र कोणत्याही पोवाड्यांत या मावळांचीं नांवे दिलेलीं नाहीत. श्री. राजवाड्यांनीं एका ठिकाणीं बारा नेरांची यादी दिलेली आहे. ही यादी आपण एका जुन्या दप्तरांत पाहिल्याचें ते सांगतात. ती यादी अशी : जुन्नर, शिवनेर, मोन्नेर (किंवा मीन्नेर), घोडनेर, भीमनेर, भामनेर, पारनेर, संगमनेर, जामनेर, पिंपळनेर, अकोळनेर व सिन्नेर. या यादीपैकीं सिन्नर हें नाशिक जिल्ह्यांत आहे; जामनेर खानदेशांत; पारनेर, अकोळनेर व संगमनेर हीं नगर जिल्ह्यांत; आणि बाकीचीं पुणें जिल्ह्यांत आहेत. जुन्नर व पुणें या शीर्षकांखालीं त्यांची मांडणी होऊं शकत नाही. श्री. राजवाड्यांनीं इतरत्र पुणें ते शिरवळ या भागांतल्या बारा मावळांची यादी दिलेली आहे. यांपैकीं कांहींना त्यांनीं ' खोरीं ' असेंही म्हटलेलें आहे. ही यादी अशी : अंदर, पवन, घोटण, नाणें, गुंजण व हिरडस—हीं मावळें; मुसे, मुठे, पौड, भोर, वेलवंड व शिवतर—हीं खोरीं. हीं सर्व पुणें व भोर भागांतच आहेत. श्री. सरदेसाई यांनीं मावळांचें वर्गीकरण परंपरेप्रमाणें पुणें व जुन्नर या केंद्रांभोंवतीं केलेलें आहे, मात्र या रहाळांबाहेरचीं नेरें त्यांनीं दूरदृष्टीनें वगळलीं आहेत. रोहिड खोरे, वेलवंड, मुसे, मुठे, जोर, कानद, शिवतर, मुरुम, पौड, गुंजण, भोर व पवन हीं मावळें पुण्याखालीं; आणि शिवनेर, भीमनेर, घोडनेर, पारनेर, वगैरे जुन्नरखालीं.

मावळांच्या व नेरांच्या यादीतील बरीचशीं पुष्कळांना परिचित आहेत; आणि कांहींबद्दल बहुतेकांच्या कल्पना अस्पष्ट आहेत. बहुजनांच्याच नव्हेत तर संशोधकांच्याही. जुन्नर व शिवनेरी हीं तर महाराष्ट्राचीं राष्ट्रीय तीर्थस्थाने आहेत. मीना, घोड, भामा व भीमा या नद्या जुन्नर व खेड तालुक्यांतील असून त्यांच्या नांवांवरून त्यांच्या

खोऱ्यांना नेरांची नांवे दिलेली आहेत. पुणे-मुंबई रस्त्यालगत कार्याची लेणी आहेत. ती ज्या डोंगरांत आहेत त्याच्या उत्तरेस आंध्रा नदीचे खोरे आहे. ही नदी भिवंपुरीच्या डोंगरांत उगम पावते आणि राजापु-जवळ इंद्रायणीला मिळते. या नदीच्या खोऱ्याला आंध्र - अंदर - मावळ म्हणतात. शककर्ता शालिवाहन ज्या कुळांत निर्माण झाला त्या सातवाहन या महाराष्ट्र-महावंशाचे मूलस्थान आंध्र मावळांत असले पाहिजे, म्हणूनच पुराणकारांनी त्यांना आंध्र हें नांव दिलें असले पाहिजे, असें माझे म्हणणें आहे. नाणें मावळ म्हणजे इंद्रायणीचे खोरे. नाणें हें गांव इंद्रायणीच्या उत्तर तीरावर खडकाळ्यासमोर आहे. पवना नदी मावळ तालुक्यांत तुंग किल्ल्याचे उत्तरेकडील डोंगरांत उगम पावते आणि दापोडी व बोपोडी यांचे दरम्यानचे मैदानांत पुण्यानजीक मुळा नदीस मिळते. बेडसा येथील अद्वितीय लेणी या मावळांत आहेत. चिंचवडच्या पलीकडे पवनेच्या दक्षिण तीरावर पवनाळें या नांवाचे खेडे आहे. या नांवावरून पुणे या नांवाचाही संबंध पवनेशी जोडण्याचा मला वारंवार मोह होतो. पौड खोरे हें मुळा नदीचे खोरे. महाराष्ट्रांत मुळा या नांवाच्या दोन नद्या आहेत. एक नगर जिल्ह्यांत व दुसरी पुणे जिल्ह्यांत. प्राचीन लेखांत 'मूलक' हें प्रादेशिक नांव वारंवार येतें. या दोन मुळा नद्यांच्या दरम्यानच्या प्रदेशाचे तर हें नांव नसेल ? मूलक या नांवाची आंध्र ब्राह्मणांची एक शाखा आहे आणि मुळे या आडनांवाची अनेक जातीतील कुटुंबे महाराष्ट्रांत आहेत. मुठा व मुसा (मोसे) या नद्या खडकवास-त्याच्या धरणानजीक एकत्र होतात. त्यांच्या कांठावर त्या त्या नांवांची खेडीही आहेत. या नद्यांची खोरी त्यांच्या नांवावरून ओळखली जातात. मोसे या नांवाच्या दोन नद्या सूक्ष्म प्रमाणाच्या सरकारी नकाशांत दाखविलेल्या आहेत. त्यांच्या कांठांवरच्या व दरम्यानच्या प्रदेशाला मोसे खोरेच म्हणतात. गुंजण मावळ म्हणजे गुंजवणी नदीचे खोरे. गुंजवणी या नांवाच्याही दोन नद्या सूक्ष्म नकाशांत दिलेल्या आढळतात. पैकीं ज्या नदीवरून गुंजण मावळ हें नांव पडलेलें आहे ती राजगडाच्या उत्तरेकडील डोंगरांत गुंजवणें खेड्यानजीक उगम पावते आणि आळंदें या खेड्यानजीक नीरेस मिळते.

कानद नदी गुंजवणीस मिळते ; वेळवंड नदी भाटघरच्या जलाशयात विलीन झालेली आहे. त्यांच्यावरून त्यांच्या खोऱ्यांना त्या त्या नावे मिळालेली आहेत. हिरडस भावळ म्हणजे नीरा नदीचे खोरे. नीरेच्या कांठावर हिरडोशी नावाचे गावही आहे. या भागांत हिरड्याची झाडे विपुल आहेत ; त्यावरून या भागाला हे नांव प्राप्त झालेले असणे संभवनीय आहे. रोहिड खोरे रायरेश्वराच्या पठाराच्या पायथ्याशी आहे. शिवाजीने व त्याच्या सहकाऱ्यांनी रायरेश्वरासमोर स्वराज्याच्या शपथा घेतल्या, असा समज आहे ; म्हणून शिवनेरीप्रमाणेच हेही महाराष्ट्राचे एक तीर्थस्थान आहे. नीरेच्या दक्षिण तीरावर, आणखी पुढे भोर व शिरवळ ही खोरी आहेत. वस्तुतः शिरवळ हे मैदान आहे, खोरे नाही. जोर खोरे म्हणजे जावळीचा प्रांत. श्री. राजवाड्यांनी कर्नात व खेडेंबारे या मावळांचाही उल्लेख केलेला आहे. कर्नात म्हणजे दहा-बारा खेड्यांचा लहान महाल. कर्नात मावळ म्हणजे पुण्याच्या आजूबाजूचा पठारी प्रदेश. या भागांत छत्तीस गावे होती. ही शिवाजीची मूळची जहागीर. खेडेंबारे म्हणजे खेड-शिवापुराभोंवतालचा भाग, शिवगंगा नदीचे खोरे. श्री. शंकरराव वत्स जोशी यांनी मुळशी सत्याग्रहाचे वेळी 'स्वावलंबन' या नियतकालिकांत मुळशी पेट्याचा इतिहास दिला होता. त्यांत त्यांनी सावड खोरे आणि जुने, मुरुम व चिमण या मावळांचा उल्लेख केला होता ; पण त्यांची स्थळे निश्चित केली नव्हती. मुरुम खोरे हा गुंजण मावळाचाच एक भाग आहे ; राजगडावर मुरुमदेव नावाचे स्थान आहे, त्यावरून या भागाला हे नांव मिळालेले आहे, असे श्री. खरे सांगतात. सावड, जुने व चिमण या मावळांचा मला अद्याप उलगडा झालेला नाही. श्री. जोशी यांनी कोर बारसे या आणखी एका मावळाचा उल्लेख केलेला आहे. हे स्वतंत्र मावळ नसून पौड मावळाची ही एक तफ मात्र आहे. कोळवण व कोरी गड यांचे दरम्यानचे भागाला कोर बारसे हे नांव होते. या भागांत कोळी लोकांची वस्ती प्राचीन काळापासून आहे. लगतचा कोंडाणे (सिंहगड) हा किल्ला मुसलमानी अमदानीपूर्वी कोळी नाइकांचे ताब्यांत होता. कोरी हे कोळ्यांच्या एका पोटजमातीचे नांव आहे. या जमातीची वस्ती

या भागांत असल्यामुळे या मावळाला हे नांव देण्यांत आलेले असणे संभवनीय आहे.

आतांपर्यंत सांगितलेली सर्व मावळे घाटमाथ्याच्या पूर्वेस आहेत. शिवतर मावळ मात्र पश्चिमेस आहे. वरंध घाटांतले मोठे वळण व उरमोड चढ आहे, तेथून उत्तरेकडे पाहिले असतां पारमाचीची वस्ती दिसते; पलीकडे कुंभे, अंबे व कसबे अशीं तीन शिवतरें आहेत. हीं तिन्ही खेडी खडक ओढ्याचे कांठी आहेत. वेळवंड खोऱ्यांतून अथवा बोचे-घोळी घाटाच्या मार्गानेही या मावळांत उतरतां येतें.

आतांपर्यंत दिलेल्या माहितीवरून दिसून येईल कीं संशोधकांनीं आजवर प्रसिद्ध केलेल्या मावळांच्या व नेरांच्या याद्या अविश्वसनीय आहेत. त्यांची बैठक अस्सल साधनांवर नाही आणि त्या पारखून घेतलेल्या नाहीत. पहा : जुन्नर ते चाकणपर्यंतच्या नेरांच्या यादींत या कक्षेबाहेरचीं नेरें समाविष्ट केलेलीं आहेत; उदाहरणार्थ, संगमनेर, सिन्नर, वगैरे. विपुल पर्जन्य व तांदळाचें पीक हीं नेरांचीं लक्षणें कांहीं ठिकाणीं आढळत नाहीत; उदाहरणार्थ, संगमनेर, पिपळनेर वगैरे. घाटमाथ्याशीं सान्निध्य हें लक्षण कांहीं नेरांना लागू पडत नाही; उदाहरणार्थ, संगमनेर, पारनेर वगैरे. मावळतीकडे स्थान हें लक्षण कांहीं नेरांना लागू पडत नाही; उदाहरणार्थ, जामनेर, अकोळनेर वगैरे. यादीतील कांहीं नेरांचा कोणत्याही नदीशीं यत्किंचितही संबंध लावतां येत नाही; उदाहरणार्थ, शिवनेर, अकोळनेर वगैरे. जुन्नरच्या उत्तरेस कुकडी नदी आहे व दक्षिणेस थोड्या अंतरावर मीना. मीनेला स्वतंत्र नेर आहे. सबब जुन्नर हें कुकडीचें नेर मानलें तर शिवनेर हें स्वतंत्र नेर होऊं शकत नाही. शिवाय या याद्यांमध्ये एकाच नदीच्या नेराला अनेक नावे दिलेलीं आढळतात. नीरेच्या खोऱ्याला हिरडस मावळ हें नांव आहे; तरी नीरेच्याच कांठच्या भोर व शिरवळ या भागांना स्वतंत्र खोरीं मानण्यांत आलेले आहे. ही या खोऱ्याची वतनदारी विभागणी असणे संभवनीय आहे. हिरडस मावळ, भोर खोरे व शिरवळ खोरे, हीं नीरेच्याच कांठीं असलीं तरी त्या त्या भागांचे वतनदार देशमुख वेगवेगळे आहेत : हिरडसचे बांदल, भोरचे ढोर व शिरवळचे निगडे. वतनदारी विभागणीबाबतचें हें विधानही अनिश्चित

स्वरूपाचें आहे, कारण एकट्या रोहिड खोऱ्यांत जेधे व खोपडे अशी दोन देशमुख घराणीं आहेत. नेरांत संगमनेरचा समावेश करावयाचा मग थाळनेर, अमळनेर यांनीं काय पाप केलें आहे? जी स्थिति नेरांची तीच मावळांची. पुणे व शिरवळ हीं खुल्या भैदानांत आहेत; येथें विपुल पर्जन्य पडत नाही आणि तांदूळही पिकत नाही. सबब हीं मावळे होऊंच शकत नाहीत. त्याचप्रमाणें शिवतर हें घाटमाथ्याच्याही पश्चिमेस असल्यामुळे त्याचाही समावेश मावळांत करतां येणार नाही.

पारनेर, संगमनेर, जामनेर, पिंपळनेर, अकोळनेर व सिन्नरे या नेरांचा संबंध त्या त्या नांवांनीं प्रसिद्ध असलेल्या तालुक्यांच्या ठाण्यांशीं लावण्यांत येतो. नेर व मावळ यांच्या सर्वमान्य व्याख्या पाहतां ही ओळख बरोबर नाही असें मला वाटते. हीं सारीं ठिकाणें घाटमाथ्यापासून दूर आहेत, मोकळ्या भैदानांत आहेत, येथें अपरिमित पर्जन्य पडत नाही, तांदूळ पिकत नाही, तीं देशविभागाच्या मावळतीस नाहीत; शिवाय साधारणतः मावळे या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या विशिष्ट रीतरिवाजाच्या जमातींची वस्ती या भागांत नाही. ऐतिहासिक दृष्ट्याही त्यांचा समावेश नेरांत किंवा मावळांत करतां येणार नाही. त्याच खोऱ्यांना मावळें किंवा नेरें म्हणावें कीं जेथें त्यांचीं नैसर्गिक लक्षणें अस्तित्वांत असतील आणि जेथील शेतकरी लढवय्यांनीं शिवाजीशीं स्वराज्यस्थापनेच्या उद्योगांत प्रारंभीं सहकार्य केलें असेल. अशी उठावणी झाल्याचें ज्या नेरांच्या व मावळांच्या बाबतींत नमूद नाही त्यांची मान्यता काढून घेतली पाहिजे.

मावळें व नेरें निश्चित करतांना आणखी एका दृष्टीनें विचार केला पाहिजे. महाराष्ट्राच्या देश या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या प्रदेशाचे स्थूलमानानें चार भाग पडतात. पैकीं कृष्णेच्या दक्षिणेकडील कुंतल भागाचा प्रस्तुंत विषयाशीं संबंध नाही. कुंतलाच्या उत्तरेकडील बालाघाट रांगेपर्यंतच्या प्रदेशावर भीमेचें प्रभुत्व आहे; येथून सातमाळा रांगेपर्यंतच्या भागावर गोदावरीचें आणि खानदेश, वऱ्हाड भागावर तापीचें. रायश्वर पठाराच्या पूर्वेस सुरू झालेली महादेव श्रेणी शिंगणापुरापर्यंत पसरलेली आहे. बालाघाट श्रेणी नगरनजीकच्या जेऊरपासून नांदेड जिल्ह्यांतील मांजरा-गोदावरी संगमापर्यंत पसरलेली आहे. महादेव व बालाघाट यांच्या

दरम्यानचा प्रदेश ही भीमथडी ; कारण या भागांतील सर्व लहानमोठ्या नद्यांचा ओघ भीमेकडे आहे. भीमथडीच्या घाटमाथ्यानजीकच्या भागांत, जुन्नरपासून रायशेखरापर्यंतच्या प्रदेशांत, बहुतेक सर्व नेरें व मावळें आहेत. कृष्णा व गोदावरी ही महाराष्ट्राच्या अनुक्रमें तामस व सार्विक वृत्तींचीं प्रतीकें आहेत आणि भीमा ही या दोन्ही वृत्तींचा समन्वय करणारी शक्ति आहे. भूगोल हें सांगतो व इतिहासही. शिवाजीमहाराजांचें नेतृत्व व कर्तृत्व भीमथडीतच सिद्ध झालें आणि मराठेशाहींत भीमथडीतील तडें हिंदुस्थान-भर थयथयलीं. शिवाजीमहाराजांना पहिला प्रबळ प्रतिरोध भीमथडीच्या दक्षिणेस जावळी प्रांतांत झाला आणि मराठेशाहीची पहिली फाळणी कृष्णा खोऱ्यांतच झाली. प्रस्तुत विषयापुरतें सांगावयाचें म्हणजे जीं मावळें व नेरें रायशेखराच्या दक्षिणेस मांडलेलीं असतील तींही आपण मान्य यार्दी-तून वगळलीं पाहिजेत. नेर हें नगर या शब्दाचें रूप असणेंही संभवनीय आहे. खुद्द नेर या नांवाचीं अनेक गांवें महाराष्ट्रांत आहेतही. म्हणून या बाबतींत कांटेकोरपणें खबरदारी घेतली पाहिजे. नाहीं तर या रूपांत आढळणाऱ्या गांवांचा समावेश झाल्यामुळें नेरांची संख्या फुगत जाईल आणि या संज्ञेचें वैशिष्ट्य नष्ट होईल.

नेरांच्या ओळखींत कांहीं फरक सुचवावेसे वाटतात. नगर जिल्ह्यांत प्रवरेचे कांठी अकोलें हें तालुक्याचें गांव आहे. येथें नेराचीं सर्व लक्षणे अस्तित्वांत आहेत. यावरून वाटतें कीं नेरांच्या यार्दीतलें अकोळनेर तें हेंच असावें. त्याचप्रमाणें सिन्नर हें सीना नदीचें खोरे असावें. शिवतर हें शिवगंगा नदीच्या खोऱ्याचें नेर असणें संभवनीय आहे ; येथें शिवतरे या आडनांवाचीं मराठा कुटुंबें आहेतही.

स्वातंत्र्यसाधन हा विषय महाराष्ट्रीयाना मोठा जिव्हाळ्याचा आहे. कारण हिंदुस्थानांतील अनेक स्वातंत्र्य-संग्रामांत त्यांनीं आघाडीची उडी घेतलेली आहे. खुद्द महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याच्या इतिहासाशीं मावळांचा व नेरांचा निकटचा संबंध आहे. म्हणूनच महाराष्ट्रीयाना त्यांच्याबद्दल विशेष आस्था वाटते.

सहाद्रीतील किल्ले :

हिंदुस्थानातील किल्ले उभारण्याची प्रथा फार प्राचीन आहे. ऋग्वेदांत कडेकोट चंदोबस्त असलेल्या किल्ल्यांचे अनेक उल्लेख आढळतात. (उदा० : ५.३४.७ ; ७.२५.२.) ; एके ठिकाणी तर चिरेबंदी कोट असलेल्या नगरांचा उल्लेख (४.३०.२०) केलेला आहे. सुसंस्कृत आर्यांनीच नव्हे, अनार्यांनीही अभेद्य दुर्ग उभारले होते जाणि इंद्राच्या नेतृत्वाखाली आर्यांनी ते नष्ट केले, असे कांहीं ऋचांवरून दिसते. पुराणवस्तुसंशोधकांनी सिंधु नदीच्या खोऱ्यांत तटबंदीचीं अनेक शहरे उकरून काढलेली आहेत. ऋग्वेदांतील अनार्यांचे दुर्ग हेच वा असेच असले पाहिजेत, असा अर्वाचीन संशोधकांचा निष्कर्ष आहे. महाभारत व रामायण या सर्वसंग्राहक ग्रंथांत किल्ल्यांचीं अनेक वर्णनें आढळतात. तट, वेस, बुरुज, मोर्चे, माऱ्याचीं ठिकाणे, गुप्त मार्ग, जलाशय, खंदक वगैरे योजना तत्कालीन किल्ल्यांमध्ये असत, असे या (उदा० : महाभारत : शांतिपर्व : राजधर्म) वर्णनांवरून दिसते. या प्राचीन किल्ल्यांचा अद्याप मागमूसही लागलेला नाही. शिशुनाग हा हिंदुस्थानातील पहिला ज्ञात ऐतिहासिक राजवंश. त्यांची पहिली राजधानी गिरिज येथे होती. नांवाच सांगते की ही राजधानी डोंगरी होती. राज्यविस्तारानंतर तेथून ती त्यांनी राजगृहास आणली. येथील दुर्गाच्या चिरेबंदी तटांचे अवशेष अद्याप अस्तित्वांत आहेत. साम्राज्याचा विस्तार वाढू लागल्यामुळे मराठेशाहीची राजधानी रायगडाहून साताऱ्यास व तेथून पुण्यास न्यावी लागली. त्याच कारणासाठी शिशुनागांनी आपली राजधानी गिरिज येथून राजगृहास आणली आणि त्यांचे उत्तराधिकारी जे मौर्य त्यांनी आपली राजधानी मैदानी मुलखांत, पाटलीपुत्र येथे प्रस्थापित केली. येथे शोण व गंगा यांच्या संगमावर अजातशत्रूने किल्ला बांधला होता. मेगॅस्थेनिसने केलेले पाटलीपुत्राचे वर्णन उपलब्ध आहे. त्यावरून दिसते की या शहराची लांबी नऊ मैल व रुंदी अर्धा मैल होती. शहराभोवती भक्कम लांकडी तटबंदी होती ; तटांत चौसष्ट वेशी होत्या ; तटावर पांचशें सत्तर बुरुज होते ; तटाभोवती सहाशें फूट रुंदीचा व

चाळीस फूट खोलीचा पाण्याने भरलेला खंदक होता. पाटलीपुत्रांत अलीकडे झालेल्या उत्खननांत या लांकडी तटबंदीचे अवशेष उपलब्ध झालेले आहेत. या तटाचे आंत मातीची तटबंदी असलीच पाहिजे. उज्जयिनी येथेही तटबंदीच्या फळ्या आढळलेल्या आहेत. यावरून हे किल्ले समकालीन असावे असा निष्कर्ष निघतो. भुवनेश्वरानजीकच्या शिशुपालगडाच्या उत्खननाचा अहवाल नुकताच प्रसिद्ध झालेला आहे. ख्रि. पू. ३०० ते इ. स. ३५० पर्यंत हा गड वापरांत होता. याचीही सर्वांत प्राचीन तटबंदी मातीचीच होती. कौटिल्याने अर्थशास्त्रांत (२ : ३ व ४.) दुर्ग या विषयाला दोन प्रकरणे दिलेली आहेत. औदक (जलदुर्ग, जंजिरा), पार्वत (गड, डोंगरी किल्ला), धानवन (भुईकोट) व वनदुर्ग (जंगली छावणी) असे किल्ल्यांचे चार प्रकार त्याने नमूद केलेले आहेत. कौटिल्याचे जंजिरे समुद्रांतील खडकांवर उभारलेले असून मुख्यत्वेकरून नदीकांठी किंवा नद्यांच्या प्रवाहांमधील बेटांवर उभारलेले आहेत. कौटिल्याच्या किल्ल्यांची तटबंदी मातीची असे आणि भोंवती खंदक असत. वरून रथ चालण्याइतके हे तट रुंद असत. तट मातीचे असले तरी बुरुज विटांचे असत. शुक्रनीतीत दुर्गांची वर्गवारी लावलेली असून गिरिदुर्गांना सर्वोच्च स्थान (४ : ६, ११, १२) दिलेले आहे. मनुस्मृतीतही किल्ल्यांचे वर्गीकरण (७ : ७०, ७१) सांगितलेले आहे.

धनुदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।

नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।

एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥

“ धनुदुर्ग (सभोंवार वीस कोसपर्यंत उदकरहित प्रदेशानें युक्त असलेला दुर्ग), महीदुर्ग (बारा हातांहून उंच, युद्धार्थ वरून फिरतां येईल एवढा रुंद आणि आवरणयुक्त गवाक्षादिकांनी संपन्न अशा तटांनं वेष्टित असलेला दुर्ग), अब्दुर्ग (जलानें परिवेष्टित असा दुर्ग), वार्क्षदुर्ग (तटाबाहेर चार कोसपर्यंत मोठमोठे वृक्ष, कांटेरी झाडे व जाळ्या यांनी व्याप्त असलेला

दुर्ग), नृदुर्ग (हत्ती, घोडे, रथ व पायदळ यांनी रक्षित असा दुर्ग) आणि गिरिदुर्ग (ज्यावर चढण्यास एकच मार्ग आहे, ज्यावर जलसंचय, वृक्ष व धान्य निर्माण करणारी क्षेत्रे आहेत असा दुर्ग) यांपैकी कोणत्या तरी दुर्गाचा आश्रय करून नगर रचावे. या सर्व दुर्गांत अनेक गुणयुक्त असलेला गिरिदुर्ग प्रशस्त आहे. यास्तव प्रयत्न करून त्याचा आश्रय करावा. ” दुर्गाचा आश्रय करून राहणाऱ्या राजाला त्याचे शत्रु मारू शकत नाहीत आणि दुर्गाच्या आश्रयाने लढणारा एक एक धनुर्धर शंभर शंभर शत्रूंची लढू शकतो, असेही मनुस्मृतीत सांगितलेले आहे. या वर्णनावरून तत्कालीन दुर्गांची व युद्ध-पद्धतीची ठोकळ मानाने कल्पना करता येते. मनूने निर्वाळा दिला आहे की गिरिदुर्गांचे ठायी देवादिकांचा निवास असतो. गिरिशिखरांवर देवादिकांची स्थाने असतात अशी सर्वसाधारण समजूत असल्यामुळे मनूने हे उद्गार काढले आहेत की गिरिदुर्गांवर होणाऱ्या निर्वाणाच्या संघर्शात आत्मयज्ञ करून देवलोकीं अढळपद मिळविणाऱ्या वीरांना अनुलक्षून त्याने हे वैशिष्ट्य नमूद केले आहे, कोण जाणे.

गड व दुर्ग ही संघर्षाची प्रतीके. दुर्ग हे शस्त्रसज्ज दुर्गेच्या आराधनेचे आसन. भवानी ही स्वातंत्र्याची अधिष्ठात्री देवता. दुर्ग हे स्वातंत्र्य-लक्ष्मीचे यज्ञकुंड. तरवारीचे खणखणाट आणि तोफांचे धडधडाट, रणवाद्यांच्या भैफळीत दुर्गाची वास्तुशांति व्हावी लागते. आत्मार्पणाची अहमहमिका व मर्दुमकीची शर्थ यांवर त्यांचे अस्तित्व अवलंबून असते. महाराष्ट्रातील किल्ल्यांनी स्वातंत्र्यलक्ष्मीची पूजा अनेक वेळां हरप्रकारच्या साहित्याने केलेली आहे.

महाराष्ट्रांत आहेत तसे किल्ले हिंदुस्थानांत इतरत्र कोठेही नाहीत. असलेच तर फक्त राजपुतान्यांत आहेत. येथे आहेत तितके किल्ले तर कोठेच नाहीत. कोणत्याही पर्वतश्रेणीत किंवा कोणत्याही देशांत येथे आहेत तशा किल्ल्यांच्या रांगा व पुंज आढळत नाहीत. डोंगरी किल्ले हे महाराष्ट्राचे वैशिष्ट्य आहे. असे किल्ले महाराष्ट्राच्या प्रत्येक पोट-विभागांत आहेत. इतिहासाची आठवण आहे तेव्हांपासूनचे गड व दुर्ग महाराष्ट्रांत आहेत.

या वैपुल्याचें, वैशिष्ट्याचें व परंपरेचें आदिकारण सह्याद्रि. सह्याद्रीच्या सान्निध्यामुळें नैसर्गिक अनुकूलता; राजकीय उलाढालींमुळें संरक्षणाची आवश्यकता आणि यांहून महत्त्वाचें कारण, येथील जनतेची दुर्दम्य व स्वाभाविक स्वातंत्र्यप्रीति व लढाऊ वृत्ति.

हिमालयांत किल्ले नाहींत ; कारण तेथें किल्ले उभारण्याची जरूरीच नाहीं. हिमालयापलीकडून शत्रूंचें आक्रमण होणें शक्य नाहीं आणि सिंधु-गंगा मैदानांवर शत्रूंचें आक्रमण झालें तर हिमालयाचा आश्रय घेणें शक्य नाहीं. स्वातंत्र्यरक्षणासाठीं किंवा उठावणीसाठीं हिमालयाचा आश्रयस्थान किंवा संघटनास्थान म्हणून उपयोग होणें अशक्य. हिमालय निवृत्तिप्रधान आहे आणि सह्याद्रि प्रवृत्तिप्रधान. हिमालय ही देवभूमि आहे आणि सह्याद्रि ही वीरभूमि आहे. आक्रमकांपासून बचावणी करण्यासाठीं किंवा शत्रूंचा निःपात करण्याकरितां उठावणी करण्यासाठीं सह्याद्रीसारखी सोयीची पर्वतश्रेणी नाहीं. गैरमाहितगाराला दुर्गम व धोक्याची आणि माहितगाराला सुगम व विनधोक. स्वतः सह्याद्रि हा मैदानी लोकवस्तीपासून दूर आहे आणि हीं मैदानें.त्याच्या टप्प्यांतही आहेत. पादचारी व अश्वारूढ सैन्यांच्या काळांत या किल्ल्यांत मुक्काम ठेवून बंदोबस्तानें राहतां येत असे, राज्यकारभारावर देखरेख ठेवतां येत असे आणि भोंवतालच्या मुलखांत शत्रूंच्या छावण्या पडल्या तर त्यांवर अग्निवर्षाव करून किंवा छापे घालून त्यांचा परामर्ष घेतां येत असे. या दृष्टीनें विशेष सोयीचे असे फक्त दोन पर्वत हिंदुस्थानांत आहेत : अरवली व सह्याद्रि. म्हणूनच दुर्गनिर्भित्तीचें तंत्र येथें अनेक वैशिष्ट्यांसह पराकोटीला पोचलेलें आहे.

सिंधु व गंगा यांच्या मैदानांत अनेक लहान-मोठे, प्राचीन व मध्य-युगीन भुईकोट आहेत. त्यांच्या तोडीचे कोट आपल्याकडेही आहेत. या मैदानांतील रेती व मातीच्या लोटांखालीं गाडले गेलेले असे अनेक कोट व नगरे संशोधकांनीं उत्खनन करून उजेडांत आणलीं आहेत. आमच्या भागांतले प्राचीन कोट रणधुमाळींत नष्ट झाले, त्यांचे अवशेषही आढळत नाहींत. नांव घेण्यासारखे महाराष्ट्रांतील भुईकोट मैदानी मुलखांत आहेत. हे कोट मुख्यत्वेकरून येथें कांहीं काळपर्यंत राज्ये

करणाच्या परकीय सत्ताधाऱ्यांनी किंवा त्यांच्या हस्तकांनी उभारलेले आहेत ; ते त्यांनी स्वतःच्या वा निकटवर्तीयांच्या संरक्षणासाठी उभारलेले आहेत किंवा पूर्वीपासून अस्तित्वांत असलेल्या कोटांचा गणवेश बदलून सिद्ध केलेले आहेत. त्यांचे वैभव आतां केवळ उध्वस्त अवशेषांच्या स्वरूपांत निदर्शनास येते. उलटपक्षी अशाच परकीयांनी हिंदुस्थानाच्या उत्तर भागांत उभारलेले किल्ले उत्कृष्ट स्थितींत अस्तित्वांत आहेत ; कारण त्यांवर तेथील जनतेनें निकराचे हल्ले चढविलेच नाहीत. उदाहरणार्थ, दिल्ली व आग्रा येथील मोंगली किल्ले पहा. दिल्लीच्या व भोंवतालच्या हिंदु राजांचीं राज्ये व त्यांचे किल्ले मुसलमानांनीं-मोंगलांनीं आवेशानें व हेतुपुरःसर उध्वस्त केले ; तेथील प्रजेनें तसा आवेश त्यांना विरोध करतांना कधीं दाखविला नाही. त्यांच्या हिंदु अधिकाऱ्यांनीं हिंदू-वरच चढाई करतांना मात्र तो दाखवला. अखिल हिंदुस्थानच्या वतीनें दुराणीशीं लढावयासाठीं मराठे पानिपतावर गेले तेव्हांचा प्रसंग. भाऊसाहेबांच्या बखरींतील पुढील उतारा पहा : “ स्वर्चाचो टंचाई जाणोन पातशहा याचे तक्तावरतें कचेरीस छत रुप्याचें होतें, त्याजवर सोनेरी वर्वीं मुलाम्याचें काम होतें. त्याजवर नजर भाऊसाहेबांची गेली. विचार केला कीं हें छत आहे. हें काढून फौजेस रोजमुरा द्यावा, म्हणोन मसलत ठीक केली, आणि उगेच फुलें द्यावीं म्हणोन शिंदे, होळकर व सुरजमल्ल जाट यांस विचारणा केली. ते समर्थी सुरजमल्ल जाट यांनीं अर्ज केला कीं ‘ भाऊसाहेब, पातशाही तक्ताची जागा मर्यादेची आहे. पूर्वीं नाजरशाही जाली होती ते वेळेस तक्तावर सोन्याचें कवच होतें तें नेलें, परंतु या छतास हात लावला नाही. प्रस्तुत मी पातशाही उमराव तुम्हांपार्शीं आहे. आम्हां देखत या गोष्टी होऊं नयेत, आम्हांस या गोष्टीनें यश येणार नाही आणि स्वामीद्रोह पदरीं पडेल. ’ ” आणि हे सुरजमल्लजी हिंदुपदपातशाहीच्या प्रस्थापनेसाठीं मराठ्यांच्या लष्करांत सामील झालेले ! भाऊसाहेबांनीं छत फोडल्यानंतर वर ते सांगतात : “ ‘ आमचे चित्तांत हिंदु धर्म आहे, ’ आणि विचारतात, ‘ यमुनेचें पाणी हातांत घेतलें त्याचें सार्थक हेंच कीं काय ? ’ ... भाऊसाहेब यांनीं जाबसाल केला कीं ‘ आम्ही कांहीं दक्षण सोडून तुमचे बळावर आलों नाही. तुम्ही रहावेल तर रहावें नाही

तर आपले ठिकाणास जावे. गिलचांचें पारिपत्य केल्यावर तुम्ही आम्ही सम-
 जून घेऊं '...उपरांतिक सुरजमल्ल जाट अजुरदा होऊन आपले डेरियास गेला.
 चित्तांत विवंचना करता जाहला कीं आतां येथून जाण्याची तजवीज
 कोणत्या रीतीनें होईल." पुढें सुरजमल जाट गुप्त रूपें कोणास न कळवितां
 पळून गेला हें वेगळें सांगणें नकोच. खरोखर, धन्य त्या मोंगल सम्राटांची, कीं
 त्यांना असे स्वामिनिष्ठ उमराव लाधले. शोधूं जातां त्रिखण्डांत अशी
 धर्मनिष्ठ व स्वामिनिष्ठ प्रजा लाभणार नाही. आश्चर्याची गोष्ट ही कीं पुढें
 मोंगलांची सत्ता खिळखिळी झाल्यानंतर येथील इमारतींवरील नक्षींत
 जडविलेलीं रत्नें याच महाभागांनीं उखडून नेलीं ! असो. वस्तुतः दिल्ली
 व आग्रा येथील किल्ले हे राजवाडे आहेत. छावणींतल्या जनानखान्या-
 भोंवतीं रेशमी कनाती लावतात. या राजवाड्यांभोंवतीं अशीच देखणी
 तटबंदी आहे. तटबंदी आहे म्हणूनच त्यांना किल्ले म्हणावयाचें. त्यांची
 तटबंदी सुंदर लालसर दगडांची आहे. त्यांच्या कंगोऱ्यांना किंवा महा-
 दारांवरील नक्षीलाही धक्का लागलेला नाही. कसा लागणार ? कारण
 राज्यकर्त्यांची धर्मातीत व स्वामिनिष्ठ प्रजा त्याभोंवतीं छातीचा कोट
 करून उभी होती ! या किल्ल्यांच्या अंतर्भागांत संगमरवरी महालांच्या
 रांगा आहेत. त्यांचें सौंदर्य अद्वितीय आहे. पृथ्वीवरील स्वर्ग तो हाच,
 हाच, असें त्यांचें वर्णन करण्यांत आलेलें आहे. असें कांहीं ऐकलें म्हणजे
 उत्तर हिंदुस्थानांतील लोक निःश्वास सोडतात, तल्लीनतेनें डोळे किलकिले
 करतात ! विचाऱ्यांच्या लक्षांतही येत नाही हा स्वर्ग त्यांच्या पूर्वजांच्या
 मुडद्यांवर उभारलेला आहे, कीं या किल्ल्यांतील अद्वितीय वैभवाचें अभंग
 अस्तित्व हें आपल्या नामुष्कीचें प्रतीक आहे. या महालांत पाऊल टाकलें
 कीं भासतें, येथें अद्याप अत्तरांच्या फवाऱ्यांचे सुगंध व मद्यांच्या प्रवाहांचे
 दर्प दरवळत आहेत, रमणींच्या नूपुरांच्या झणत्कारांचे प्रतिध्वनि अद्याप
 घुमत आहेत. अधून-मधून कारस्थानांची कुबट घाणही प्रत्ययास येते. या
 किल्ल्यांनीं प्रत्यक्षपणें मर्दुमकी कधीं पाहिलेली नाही. येथें शस्त्रांची जी चमक
 दिसली ती फक्त खुनी खंजिरांची ; मसलती झाल्या असतील तर त्या हिंदूंच्या
 व त्यांच्या राज्यांच्या निःपातांच्या ; शाही वैभवाच्या या अवशेषांना मोंगलांच्या
 मर्दुमकीचीं प्रतीके मानतां येणार नाही. शोभिवंत पण निरुपगोगी अशा

सोन्यारुप्याच्या तोफांप्रमाणेच यांचेही फक्त कौतुक करावयाचे. आग्याच्या किल्ल्यांत कोणाची मर्दुमकी प्रकट झाली असेल तर ती शिवाजीची. धन्य त्याची की मोंगल साम्राज्य वैभवाच्या कळसावर व सामर्थ्याच्या शिखरावर असतांना आणि स्वतः एकाकी असतांना भरदरबारांत, शहान-शहाच्या समोर, त्याने विश्वासघाताबद्दल औरंगजेवाचा जाहीर निषेध केला—आणि तरवार उपसली ! आणि धन्य त्याची की हे वैभव पाहून स्वदेशीं परत आल्यावर त्याने मोंगलांचे अनुकरण करून रंगमहाल उठवले नाहींत, तर त्यांच्या प्रतिकारासाठी त्यांच्याच मुलखांतून गोळा केलेल्या लुटीतून स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यसाधनेसाठी त्याने जागोजाग दुर्दम्य दुर्ग व दुर्गम गड उभारले.

आमच्या मध्ययुगीन राज्यकर्त्यांच्या राजधान्याही डोंगरी किल्ल्यांवरच असत, सम्राटांच्या आणि त्यांच्या सामन्तांच्याही. चंद्रादित्यपुर (चांदूर) ही राजधानी राष्ट्रकूटांची, वातापिपुर (बदामी) ही चालुक्यांची आणि देवगिरी-दौलताबाद ही यादवांची. त्याचप्रमाणे पन्हाळा ही राजधानी सामन्त शिलाहारांची. राजधानी हे संघर्षांचे अंतिम केंद्र असल्यामुळे हे किल्ले उध्वस्त झालेले आहेत ; तरी येथील अवशेषांवरूनही त्यांचे महत्त्व अनुमानतां येते. हे किल्ले मैदानांलगत तरी आहेत. सर्वस्वी डोंगरी अशी राजधानी फक्त शिवाजीची — रायगड.

हिंदुस्थानांतील किल्ल्यांच्या नांवांच्या अखेरीस कोट, गड, गिरि व दुर्ग हे शब्द बरेच वेळां आढळतात ; आणि महाराष्ट्रांतही. कधीं असे शब्द न वापरतां नजीकच्या गांवाच्या नांवावरून किल्ले ओळखण्यांत येतात : जसें, अर्नाळा, धोडप. नांवाचा पहिला भाग कधीं विशिष्ट अर्थाचा द्योतक असतो : जसें, प्रचण्डगड ; तर कधीं नजीकच्या गांवाचा : जसें, पिसोळगड. कोट म्हणजे तटबंदी, मुख्यत्वेकरून भुईकोट, मैदानी किल्ला : जसें, बागलकोट. असे किल्ले सह्याद्रीच्या रहाळांत नाहींतच. मात्र येथे समुद्रकांठच्या किल्ल्यांना अनुलक्षून ही संज्ञा वापरण्यांत येते : जसें, सर्जेकोट. गिरि ही संज्ञा साधारणतः तुटक टेंकड्यांवरील किल्ल्यांना दिलेली आढळते : जसें, देवगिरी. दुर्ग म्हणजे जंजिरा (जझीरा = बेट), समुद्रकिनाऱ्यावरील किंवा बेटावरील किल्ला : जसें, सुवर्णदुर्ग. श्री. काळे

सांगतात, गड शब्दामध्ये चढावाचा अवघडपणा, दुर्ग शब्दामध्ये प्रवेशाची कठिणाई व कोट शब्दामध्ये सभोंवारची तटबंदी यांचा तत्काळ बोध होतो. अर्थाच्या दृष्टीने पाहिले असतां दिसून येते कीं महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांच्या नांवांच्या बाबतीत या संज्ञांचा उपयोग इतक्या ढिलाईने केलेला आहे कीं नुस्त्या नांवावरून त्यांची जात ओळखतां येत नाही.

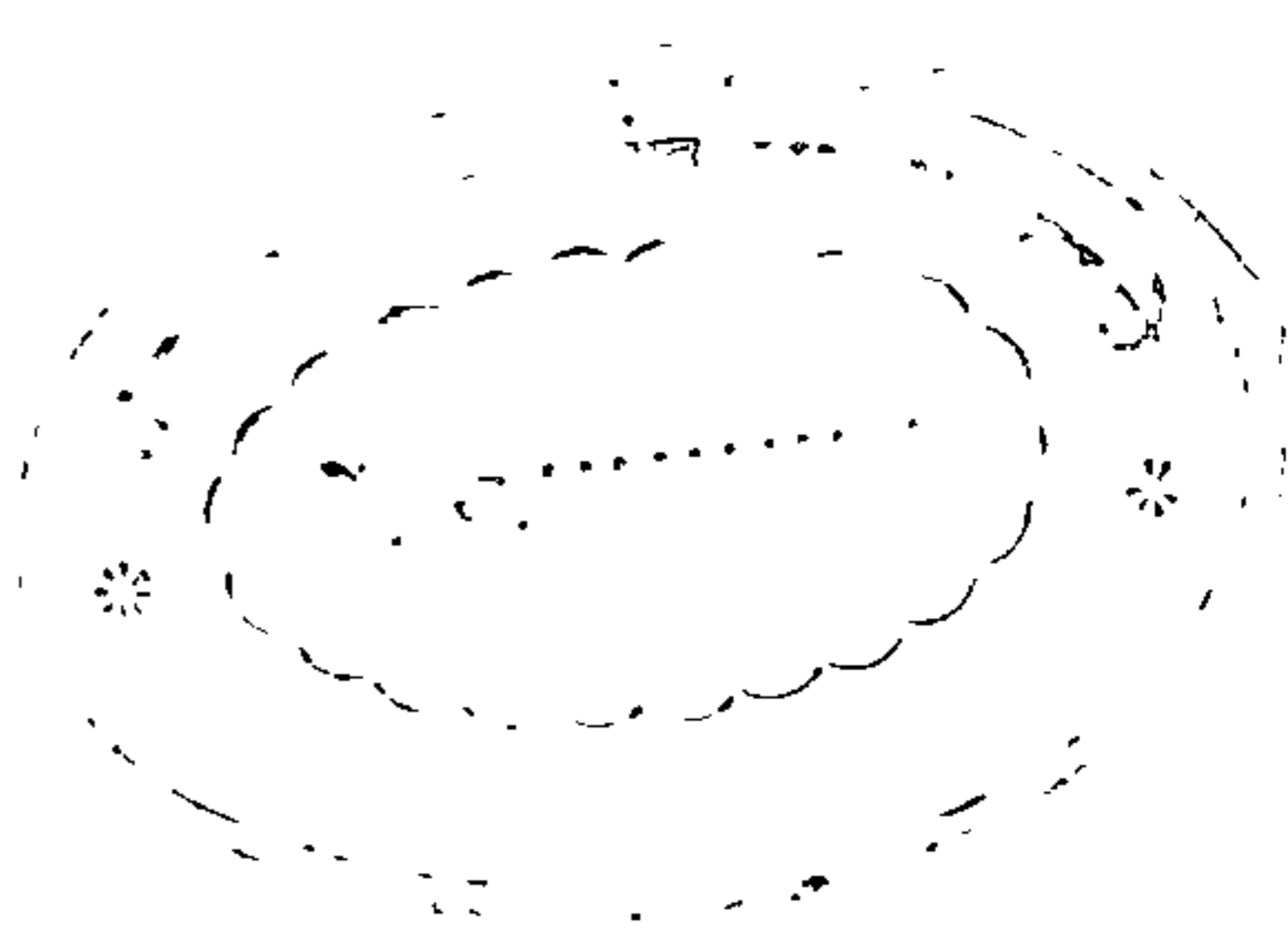
किल्ले कां बांधण्यांत येतात ? शांततेच्या काळांत स्थानिक बंदोबस्तासाठीं व रहदारीच्या नियंत्रणासाठीं ; आणि आक्रमणाच्या काळांत संरक्षणासाठीं किंवा चढाईच्या सोयीसाठीं. किल्ले कसे बांधण्यांत येतात ? त्यांचा आकार व बांधणी ही त्यांसाठीं निवडलेल्या भूमीच्या ठेवणीवर अवलंबून असतात ; आणि त्यांची मजबुती त्यांच्या उद्दिष्ट कार्यावर. किल्ले कोठें बांधण्यांत येतात ? भैदानी किल्ले बहुधा नदीकाठीं, एखाद्या नैसर्गिक किंवा कृत्रिम उंचवट्यावर आणि मुख्य शहरानजीक ; डोंगरी किल्ले रहदारीच्या मार्गांवर हुकमत ठेवतां येईल, पण तिचा उपसर्ग होणार नाही, एवढ्या अंतरावर ; निसर्गतः दुर्गम अशा ठिकाणी ; मात्र तेथे मुबलक पाणी असले पाहिजे आणि भोंवतालच्या मुलखांतून भरपूर रसद मिळण्याची तरतूद असली पाहिजे.

स्वराज्यांत, शांततेच्या काळांतही, मुलखाच्या बंदोबस्तासाठीं व रहदारीच्या सुरक्षिततेसाठीं जागोजाग किल्ले ठेवावे लागतात. व्यापाऱ्यांना लुटारूंपासून संरक्षण हवे असते ; सरकारी दत्तर व स्वजिना कमीअधिक बंदोबस्ताचे जागीं ठेवावा लागतो ; विशेष प्रसंगीं सरकारी अधिकाऱ्यांनाही सुरक्षित आसऱ्याची तरतूद करून ठेवावी लागते. कारण एकदिलाची, एकजीव आणि फक्त सनदशीर मार्गांचा अवलंब करणारी प्रजा स्वराज्यांत व शांततेच्या काळांतही क्वचितच संभवते. संरक्षक वर्गातील किल्ले मुख्यत्वेकरून दोन जातींचे असतात : मुलकी प्रजेचें संरक्षण करणारे आणि लढाऊ शिबंदीचें रक्षण करणारे. मुलकी प्रजेच्या रक्षणासाठीं वस्ती-भोंवतींच तटबंदी उभारण्यांत येत असे. या धर्तीचे किल्ले मुख्यत्वेकरून भैदानी मुलखाच्या संपन्न भागांत आढळतात. यांची तटबंदी पगारी शिबंदीच्या किंवा लढाऊ स्वयंसैनिकांच्या ताब्यांत असे. मोठ्या आक्रम-

मणाला दीर्घ काळपर्यंत तोंड देण्यासाठी हे किल्ले निरुपयोगी असतात ; कारण मुलकी वस्ती जेवढी अधिक तेवढा फितुरीचा व अकार्ळी शरणागतीचा संभव अधिक. किल्ल्यामध्ये मुलकी प्रजा राहू देण्याविरुद्ध कटाक्ष असे तो यामुळेच. शत्रूच्या हल्ल्यापासून प्रत्यक्षपणे सैनिकांचे आणि अप्रत्यक्षपणे भोंवतालच्या प्रदेशाचे संरक्षण करणे आणि संधि सांपडतांच किंवा निर्वाणीच्या क्षणी शत्रूवर तुटून पडणे हे लढाऊ किल्ल्याचे मुख्य कार्य. लढाऊ किल्ले डोंगरी व मैदानी मुलखांतही असतात. परचक्राचे प्रसंगी तुटवडा पडू नये म्हणून प्रत्येक लढाऊ किल्ल्यावर शिबंदीच्या उपयोगासाठी अन्नसामुग्री व युद्धसामुग्री यांचा भरपूर पुरवठा आगाऊ करून ठेवावा लागतो. दारूगोळा पेटणार नाही व पाणी आटणार नाही यासाठी अनेक तजविजा लढाऊ किल्ल्यांवरून करून ठेवलेल्या असतात. स्वराज्याच्या अंतर्भागांतील किल्ले आकाराने विस्तृत व सुखसोयींनी युक्त असे असतात. सरहद्दीवरील किल्ले आकाराने सुटसुटीत आणि विशेष दुर्गम असे असतात.

सोबतच्या नकाशांत कोंकण, घाटमाथा व पठाराची पहिली पट्टी एवढ्याच भागांतील साडेतीनशे किल्ले दाखविले आहेत. पूर्वभागांतले किल्ले दाखविलेले नाहीत ; या भागांत महत्त्वाचे किल्ले नाहीत म्हणून नव्हे, या लेखांत व त्यासोबतच्या नकाशांत त्यांचा समावेश करणे अप्रस्तुत होईल, म्हणूनच ते वगळलेले आहेत. सरकारी गॅझेटियर्समध्ये, श्री. गोगटे यांनी “महाराष्ट्रांतील किल्ले” या ग्रंथांत आणि श्री. सरदेसाई यांनी “शिवाशी सूनहनीर” या ग्रंथांतील महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांच्या यादींत नमूद केलेले या भागांतील सर्व किल्ले या नकाशांत समाविष्ट केलेले आहेत. त्याचप्रमाणे या विषयावरील माझ्या थोड्या-बहुत वाचनांत आणि ऐकण्यांत व अवलोकनांत आले तेही. असा नकाशा तयार करण्यांत अनेक अडचणी आलेल्या आहेत ; त्यांपैकी काहीं मला ओलांडतां आल्या नाहीत. इतिहासांत काहीं किल्ल्यांचे उल्लेख आढळतात, पण ते कोणते याचा थांग लागत नाही. शिवाजी व औरंगजेब यांचे दरम्यान १६६५ साली झालेल्या पुरंदरच्या तहांत शिवाजीकडे रहावयाच्या बारा किल्ल्यांची यादी दिलेली आहे. यांपैकी अलवारी व उदयदुर्ग या किल्ल्यांचा मला तलास लागू शकला नाही.

महाराष्ट्रांतल्या अनेक लहानमोठ्या गांवांभोंवतीं गांवकुसूं किंवा तटबंदी उभारलेली असे. जेथें गढी असेल अशाच गांवांना कसबा ही संज्ञा देण्यांत येत असे, असें दिसतें. स्वतःच्या व लवाजम्याच्या सुरक्षिततेसाठीं देशमुख व पाटील यांसारखे स्थानिक अधिकारी जागोजाग गढ्या बांधून बंदोबस्तानें रहात असत. राजकीय पुढारी व श्रीमंत लोक गांवांत किंवा गांवांनजीक किल्ल्यासारखी तटबंदी असलेले वाडे उभारून त्यांत आपल्या आश्रितांसह मोठ्या इतमामानें राहत असत. पुंड लोकांचे किल्लेवजा वाडे कधीं जंगलांत तर कधीं भैदानांत, आडरस्त्या-लगत असत. उदाहरणार्थ, हिंगणगांव येथील दमाजी थोराताची गढी. मध्ययुगीन व अर्वाचीन काळांतही राज्यकर्ते व त्यांचे अधिकारी जागोजाग तात्पुरत्या बंदिस्त छावण्या उभारीत असत. ऐतिहासिक उल्लेखांमध्ये व किल्ल्यांच्या सरकारी याद्यांमध्ये अशा गांवांचा, गढ्यांचा, वाड्यांचा व छावण्यांचा उल्लेख किल्ले म्हणून केलेला आढळतो. प्रत्यक्ष जागेवर जाऊन स्थान पाहिलें म्हणजे भ्रमनिरास होतो. कांहीं मंदिरांभोंवतींही तटबंदी उभारलेली आढळते आणि म्हणून त्यांना गड म्हणण्यांत येतें : उदाहरणार्थ, जेजुरी. कांहीं ठिकाणीं कृत्रिम तटबंदी नसते, केवळ भोंवतालचे कडे तुटलेले असतात, म्हणूनच अशा स्थानांना किल्ला ही संज्ञा देण्यांत येते : उदाहरणार्थ, अंजनेरी. कांहीं ठिकाणीं एकाच किल्ल्याला किंवा किल्ल्याच्या वेगवेगळ्या भागांना, त्याच किंवा भिन्न कालखंडांत निरनिराळीं नांवे दिलेलीं आढळतात : उदाहरणार्थ, कोंडाणा व सिंहगड आणि अशीरगड व मालगड. कांहीं ठिकाणीं वस्तुतः किल्ले अस्तित्वांत आहेत; पण त्यांचा उल्लेख असा कोठेंही आढळत नाही. या व अशाच अनेक अडचणींमुळे केवळ ग्रंथांच्या आधारानें नकाशा तयार करण्याच्या किंवा ऐतिहासिक घटनांचा अन्वयार्थ लावण्याच्या बाबतींत गोंधळ होतो. सोबतच्या नकाशांत या परिस्थितीमुळे कांहीं चुका झालेल्या असणें संभवनीय आहे. या नकाशांत फिक्या व गडद रेषांनीं किंवा रंगांनीं भूप्रदेशाची उंची दाखविण्याचा विचार होता. पण अशी योजना केल्यास किल्ल्यांचीं नांवे अस्पष्ट होतात असें दिसून आल्यावरून तो विचार सोडून द्यावा लागला.

सोबतच्या नकाशांत अपरान्त, घाटमाथा व पठाराची पाहिली पट्टी यांमधील किल्ले नमूद केलेले आहेत. त्यांचे अक्षांश-रेखांशात्मक वर्गीकरण पुढील कोष्टकांत दिलेले आहे.

रेखांश →	७२°	७३°	७४°	७५°	
	किल्ल्यांची संख्या				एकूण
अक्षांश ↓					
२२°	१	३	१३	=	१७
२१°	९	१८	२७	=	५४
२०°	३०	५३	३	=	८६
१९°	१३	५२	३	=	६८
१८°		४०	१६	=	५६
१७°		२६	१६	=	४२
१६°		९	१३	=	२२
१५°			६	=	६
१४°					
एकूण	५३	२०१	९७	=	३५१

या कोष्टकावरून दिसून येते की महाराष्ट्रांतले जास्तीत जास्त म्हणजे सुमारे वेचाळीस टक्के किल्ले रेखांश ७३° व ७४° आणि अक्षांश २०°

ते १७° यांचे दरम्यानच्या चौकटीत आहेत ; आणि हें जसें असावें तसेंच आहे. कारण हा भाग हाच महाराष्ट्राच्या स्वराज्याचा गाभा आहे. अक्षांश २०° ते १९° या भागाचें स्वामित्व जुन्नरकडे आहे, १९° ते १८° चें पुण्याकडे आणि १८° ते १७° चें सातपुड्याकडे. खानदेशांतले किल्ले तापी तीरावर व खोऱ्यांत आहेत. रेखांश ७५° चे पलीकडे पूर्वेस आणि अक्षांश २२° ते २०° यांचे दरम्यान सातपुड्यांतले अनेक किल्ले आहेत. सातपुड्यांतील किल्ल्यांपैकी लढाऊ व लढलेले असे किल्ले दोन : थाळनेर व अशीरगड. हे किल्ले लढाऊ खरे, पण त्यांच्या इतिहासांत महाराष्ट्राचें व्यक्तिमत्त्व कधीं व्यक्त झालें नाहीं. ह्या दोन्ही किल्ल्यांच्या उभारणीचें श्रेय अहीरांना देण्यांत येतें. चौदाव्या शतकांत थाळनेर ही फरुकी घराण्याची राजधानी होती. अशीरगड येथें मध्ययुगांत चौहान व हाडा या राजपूत घराण्यांचीं राज्ये होती. नाशिक जिल्ह्याच्या वायव्य कोपऱ्यांतील किल्ल्यांचें नेतृत्व साल्हेर व मुल्हेर या इतिहासप्रसिद्ध जोडीकडे आहे. नाशिक जिल्ह्याच्या रेखांश ७४° व ७५° आणि अक्षांश २१° व २०° या चौकटींतील किल्ल्यांचें नेतृत्व चांदूरच्या किल्ल्यांकडे आहे. रेखांश ७३° व ७४° आणि अक्षांश २०° व १९° या चौकटींतील किल्ले नाशिक व पुणे या जिल्ह्यांत विभागले गेले आहेत. त्र्यंबकेश्वर, कळसूबाई, हरिश्चंद्रगड व भीमाशंकर हीं सह्याद्रीचीं शिखरे या भागांत आहेत. ह्या चौकटींतील किल्ल्यांचें नेतृत्व नैसर्गिक व ऐतिहासिक दृष्टींनीं शिवनेरीकडे आहे. रेखांश ७३° ते ७४° आणि अक्षांश १९° ते १८° या भागांतील किल्ल्यांचें आधिपत्य रायगडाकडे आहे. या खालच्या चौकटींतील किल्ल्यांचें नेतृत्व प्रतापगडाकडे आणि त्याही खालच्या चौकटींतलें विशालगडाकडे आहे. रेखांश ७४° ते ७५° आणि अक्षांश १७° ते १६ या चौकटींतील किल्ल्यांवर पन्हाळ्याचें प्रभुत्व आहे. किनाऱ्यावरील दुर्गांचें नेतृत्व मराठ्यांच्या दृष्टीनें अलीबाग व मालवण येथील घाटमाथ्याच्या उत्तरान्त व दक्षिणान्त जंजिऱ्यांकडे आहे. अपरान्ताचा किनारा कलता असल्यामुळे या कोष्टकांतील डावीकडल्या चौकटी मोकळ्या पडल्या आहेत.

सोबतच्या नकाशांत सह्याद्रींतील घाटांचीं नांवे कंसांत नमूद करून त्यांचा गडकोटाशीं असलेला संबंध दाखविण्याचा विचार होता ; नांवांचा

गोंधळ होऊं लागल्यामुळे तोही सोडून घावा लागला. मुख्य विषयाकडे वळण्यापूर्वी ह्या उपांगाचें विवेचन करतो.

दुर्गमता हें गडांचें मुख्य लक्षण होय असें मानण्यांत येतें. दुर्गमता या शब्दाचे दोन अर्थ होऊं शकतात : किल्ल्याच्या भोंवतालच्या प्रदेशाची दुर्गमता आणि खुद्द किल्ल्याची दुर्गमता. वैयक्तिक मजबुतीचे बाबतींत हें लक्षण मानण्यास प्रत्यवाय नाही. निचिड अरण्ये व प्रचण्ड पर्वत यांच्या गडांशीं असलेल्या साहचर्यामुळे अनेकांची अशी समजूत होऊन बसलेली आहे कीं अगदीं दुर्गम अशा प्रदेशांत व अशाच स्थानां सह्याद्रींतील गड उभारण्यांत आलेले आहेत. प्रादेशिक दुर्गमता हें लक्षण रायगडासारख्या कांहीं विशिष्ट किल्ल्यांचे बाबतींत निदर्शनास येतें हें स्वरे; मात्र सर्वसाधारणतः किल्ले अशाच जागीं उभारण्यांत येतात कीं तेथून भोंवतालच्या मुलखावर हुकमत चालवितां यावी, भोंवतालच्या प्रदेशांतील हालचालींवर नियंत्रण ठेवतां यावें. आपण अनेक किल्ले पाहतों, कांहींचें निरीक्षण करतो, कांहींचा इतिहास वाचतो; पण इतिहासाचा प्रादेशिक वस्तुस्थितीशीं समन्वय घालीत नाहीं, म्हणूनच असे गैरसमज रूढ होतात. विशिष्ट किल्ले पाहिले म्हणजे ते कसे बांधण्यांत आलेले आहेत हें दिसतें, पण ते विशिष्ट ठिकाणीं कां बांधले याचा उलगडा होत नाहीं. साधनग्रंथांत याचा खुलासा क्वचित् आढळतो. पैकीं एक उल्लेख येथें देतो. जावळीनजीक कुंणोच्या उगमाजवळ पारघाटाचें नाकें आहे, तें ताब्यांत ठेवण्यासाठीं व भोंवतालच्या मुलखाच्या बंदोबस्तासाठीं एका उंच डोंगरावर शिवाजीनें प्रतापगडाची उभारणी केली, असें इतिहासांत नमूद करण्यांत आलेले आहे. हें गमक मानलें असतां निदर्शनास येतें कीं सह्याद्रींतील घाटांचें नियंत्रण हेंच घाटमाथ्याच्या पूर्वेस व पश्चिमेस असलेल्या अनेक किल्ल्यांचें प्रधान कार्य आहे. हें विधान पुढील कोष्टकावरून स्पष्ट होईल. सह्याद्रींत घाट असंख्य आहेत. गंझेटीयर्समध्ये त्यांपैकीं कांहीं नमूद केलेले आहेत; कोठें तर पायवाटाही नमूद केलेल्या आहेत. क्षुद्र घाट या कोष्टकांत दिलेले नाहीत; त्यांचें नियंत्रण करणें अनावश्यक असल्यामुळे त्यांच्या रक्षणासाठीं किल्ले किंवा गळ्याही कोणीं उभारलेल्या नाहीत.

कौंकण वस्ती	घाटमाथ्याच्या पश्चिमेकडील किल्ला	घाट	घाटमाथ्याच्या पूर्वेकडील किल्ला	पठार वस्ती
१	२	३	४	५
१ सुरत (तापीतून जलमार्ग विसर वाडीपर्यंत)		कोंडाई बारी	भाभेर	सटाणा (पुढें पाटणवरून पैठण)
२ दमण	पिंडवल	पिंडवल बारी	म्हसगड	सटाणा
३ डांग		बाभुळणा घाट	मुल्हेर, हरगड व साल्हेर	"
४ सुरगणा		कांचन-मंचन	चौलेर	कळवण
५ "		मोरकंडा घाट	चौलेर व हातगड	"
६ पेठ		सावळ घाट	भोरगड	दिंडोरी
७ बलसाड, दमण		राजबारी		पेठ (मुख अति दुर्गम असल्यामुळे संरक्षणाची आवश्यकता नाही.)
८ दमण, पेठ		सत्ती घाट	वाघेरा	नाशिक
९ डहाणू, जव्हार		गोंडा घाट	त्रिंबक, धारगड	"
१० "		अंबोली घाट	हरीष	"
११ डहाणू	भोपटगड	अव्हाट घाट		"
१२ वाडें		शिर घाट	कवनाई	"
१३ सुपारा, कल्याण, चौल		थळ घाट	त्रिगलवाडी	"
१४ "		पिंप्री, बोर घाट	बळवंतगड	"
१५ कल्याण		तोरण घाट	अलंगकुलंग	अकोला
१६ शहापूर		मैठ्या घाट	वितनगड	"
१७ "		चेंड्या घाट	कुलंग	"

	१	२	३	४	५
१८	मुरबाड		मालसेज घाट	हरिश्चंद्रगड, बहिरवगड	ओतूर
१९	मुरबाड, वैशा खन्यावरून		नाणें घाट	जीवधन, हडसर	जुन्नर
२०	मुरबाड, पुलु सोनाळ्यावरून	मर्छीद्रगड, गोरखगड	क्रोपोली घाट	चावंड	घोडें, आंबेगांव
२१	नेरळ, पनवेल	तुंगी, चंदेरी	भीमाशंकर		"
२२	कर्जत	कोतळी	कोलिंबा घाट		खेड कडूस
२३	"	"	सावळ घाट		"
२४	"	भिवगड, ढाक	कुसूर घाट		आंध्र खोरे, नवलाख उंबरें
२५	खालापूर	गोरखगड	कोंकण दरवाजा	राजमाची	नाणें
२६	खोपोली		भोर घाट	लोहगड, विसापूर	कालें, लोणावळें
२७	पेण		उंबर खिंड	लोहगड	"
२८	चौल		वाघजाई घाट	कोरीगड	पौड
२९	जंजिरा	तळें, घोसाळें	ताम्हण घाट	छानगड	"
३०	कोलाड	कुई	लिंग्या घाट		भोर
३१	"	"	देव घाट		"
३२	"	"	कुंभा घाट		"
३३	माणगांव	मानगड	कावळ्या घाट	तोरणा	"
३४	माणगांव	लिंगाणा	शेवत्या घाट	राजगड	भोर
३५	महाड		मळ्या घाट	रोहिडा	"
३६	"	कौला	भोपे घाट	मंगलगड	"
३७	"	"	वरंध घाट	कंगोरी	"
३८	"		कामथा घाट	मनमोहन	"
३९	पोलादपूर	चंद्रगड	ढवळ्या घाट	केंजळगड	"

	१	२	३	४	५
४०	”	प्रतापगड	आंबेनळी, उर्फ रडतोंडी	कमालगड	वांई
४१	”	”	पार घाट		”
४२	दापोली	महिपतगड	हातलोट घाट		मेढे, सातारा
४३	खेड	रसाळगड	आंबोली घाट		”
४४	दाभोळ	प्रचीतगड	उत्तर तिवरा घाट	वासोटा	सातारा
४५	चिपळूण	जंगली जयगड	कुंभारली घाट	घेरा दातेगड	पाटण
४६	संगमेश्वर	भवानगड	मळा घाट		”
४७	”	प्रचीतगड	दक्षिण तिवरा घाट		”
४८	देवरुख	महिपतगड	कुंडी घाट		कोल्हापूर
४९	साखरपे		अंबा घाट	पन्हाळा	मलकापूर
५०	रत्नागिरी		विशाळगड घाट	विशाळगड	”
५१	राजापूर		अणस्कुरा घाट	पन्हाळा	कोल्हापूर
५२	विजयदुर्ग, देवगड		बावडा घाट	बावडा	चावडा
५३	” ”	रामगड	फोंडा घाट	शिवगड	कोल्हापूर
५४	मालवण	बीहरवगड	नरदावा घाट		”
५५	”	सिद्धगड	घोटगीचा घाट		आजरे
५६	कुडाळ	रांगणा	रांगणा घाट	अवचितगड, मनहरगड, मनसंतांषगड	”
५७	सावंतवाडी, वेंगुर्ले	महादेवगड	आंबवली घाट	चंद्रगड, गंधर्वगड	बेळगांव
५८	गोंवे	पारगड	राम घाट	कलानिधिगड	”
५९	”		केळ घाट	भीमगड	खानापूर
६०	”		तिन्नई घाट	हणमंतगड	धारवाड

युरोपांतील सर्व रस्ते रोमकडे जातात असा वाक्प्रचार आहे. प्राचीन महाराष्ट्रांतील सर्व रस्ते पैठण या राजधानीकडे व तगर या व्यापारी पेठेकडे जात असत. महाराष्ट्रांतून उत्तरेकडे जाणारे रस्ते महेश्वर व मांधाता या नर्मदेच्या उतारांवरून, विन्ध्याद्रि ओलांडून, उज्जयिनीकडे जात असत. हिंदुस्थानच्या राजसत्तेचे केंद्र उत्तरेत होते तोंवर पश्चिम किनाऱ्यावरील भडोच हे बंदर भरभराटीत होते. सातवाहनांच्या अमदानीत राजसत्तेची केंद्रे पैठण व नाशिक येथे प्रस्थापित झाली. यामुळे व्यापारी केंद्रे दक्षिणेकडे झुकली. त्यांच्या काळांत मुख्यत्वेकरून सोपारा, कल्याण व चौल ही बंदरे भरभराटीस आली. कदम्ब हे सातवाहनांचे दक्षिण महाराष्ट्रांतील उत्तराधिकारी. त्यांच्या अमदानीत पश्चिम किनाऱ्यावरील व्यापाराची केंद्रे आणखी दक्षिणेस गेली. राजमार्गांची धांव राजधानीकडेच असते. राजसत्तेची केंद्रे बदलली तसतसे नवे राजमार्ग तयार झाले ; त्यांच्या नियंत्रणासाठी नव्या योजना आख्याव्या लागल्या, नवे दुर्ग व गड उभारावे लागले. शिवाजीच्या कारकीर्दीच्या अखेरीपर्यंत ही कामे मोठ्या प्रमाणावर चालू होती. मराठेशाहीच्या दुसऱ्या शतकांत सर्व रस्ते पुण्याकडे वाहू लागले. घाटमाथ्याचे भोंवती कांहीं गड सामंतांनी स्थानिक वर्चस्वासाठी उभारलेले आहेत, तर कांहीं प्रादेशिक नियंत्रणासाठी साम्राज्यसत्तेने आपल्या अधिकाऱ्यांचे मार्फतीने. घाटमाथ्याच्या दोही बाजूंस घाटांलगत असलेल्या या किल्ल्यांचा इतिहास उपलब्ध झाला तर दिसून येईल की हिंदुस्थानांतील जनता राजकीय स्वातंत्र्याच्या आणि परकीयांच्या आक्रमणांच्या बाबतीत कांटेकोरपणे साशंक व निष्ठुरपणे जागरूक नसल्यामुळे सत्ताधाऱ्यांनी राष्ट्रीय जागरूकतेची साधने म्हणूनच हे गड निर्माण केले.

प्रादेशिक संरक्षण व नियंत्रण हे किल्ल्यांचे प्रधान कार्य. हे कार्य इतके स्पष्ट आहे की त्याबद्दल विवेचन करण्याची जरूर नाही. क्रमांक ४ या नकाशांत दर्शविलेल्या मावळे व नेरे या भागांपुरता तपशील सांगतो :

(१) शिवनेर हा किल्ला जुनेर, शिवनेर व मीनेर या नेरांचे नियंत्रण आणि जुनेर या प्राचीन शहराचे संरक्षण करी. नाणेघाटाच्या तोंडाशी व घाटमाथ्यावर जीवधन, चांण्ड, हडसर व भैरवगड हे

किल्ले पहारा करांत उभे असल्यामुळें खुद्द नेरांत जास्त बंदोबस्ताची जरूर नव्हती. जीवधन व शिवनेरी हे दोन्ही किल्ले एकाच धर्तीचे आहेत. चोहों बाजूंस त्यांचे कडे तुटलेले आहेत आणि या कड्यांत बौद्ध लेणी आहेत. यावरून हे प्राचीन व समकालीन असावेत असें दिसते. (२) चाकणच्या किल्ल्यावरून फिरंगोजी नरसाळा मावळांवर नजर ठेवीत असे, असा उल्लेख आढळतो; हा उल्लेख घोटण, पौड व मावळ या भागांबद्दलचा आहे. घोडनेर, भीमनेर व भामनेर या नेरांवर नजर ठेवण्यास हा मुईकोट विशेष सोईचा आहे. या नेरांलगतच्या घाटमाथ्यावरचे कोंकणांत उतरण्याचे घाट क्षुद्र असल्यामुळें आणि संपन्न शहरें आसपास नसल्यामुळें येथें अधिक बंदोबस्त करण्याची जरूर नव्हती. (३) लोहगड किल्ल्यावरून नागें मावळ व आंध्र मावळ या प्रदेशांवर नजर ठेवण्यांत येत असे, असाही ऐतिहासिक उल्लेख आढळतो. हा किल्लाही शिवपूर्वकालीन आहे. खुद्द कोंकण दरवाजाच्या नियंत्रणासाठीं राजमाचीचा प्रचंड व मजबूत जोडकिल्ला नजीकच, कोंकणच्या आघाडीवर आहे. लोहगड व राजमाची या दोन्ही किल्ल्यांच्या कुशांत बौद्ध लेणी आहेत. (४) तुंग व (५) तिकोना या किल्ल्यांची हुकमत पवनमावळावर असून (६) कोरी या गडाचा अधिकार कोर बारासें या मावळावर चालत असे. मुसे, मुठे व खेडे बारें या खोऱ्यांवर (७) सिंहगडावरून नजर ठेवण्यांत येत असे. सिंहगडाला मध्ययुगांत कोंडाणें हें नांव होतें. या किल्ल्याच्या सर्वांत प्राचीन उल्लेखांत आढळतें कीं तो एका कोळी नाइकाच्या ताब्यांत होता आणि त्यानें दीर्घकालपर्यंत मुसलमानांच्या वेढ्याला दाद दिली नाहीं. (८) तोरणा उर्फ प्रचण्डगड या किल्ल्यावरून गुंजण, कानद व वेळवंड या खोऱ्यांवर अधिकार चालविण्यांत येत असे. तोरण्याच्या जोडीला या भागांत शिवाजीनें राजगड हा किल्ला स्वराज्यस्थापनेच्या प्रारंभीच उभारला. हिरडस मावळ व रोहिड खोरे या प्रदेशांवर (९) रोहिडा उर्फ विचित्रगड या किल्ल्याचा अधिकार होता.

सह्याद्रीवरील व लगतच्या प्रदेशांमधील किल्ल्यांपैकी कांहीं प्राचीन आहेत, कांहीं मध्ययुगीन व कांहीं अर्वाचीन; कांहीं पठारावर आहेत,

बरेचसे घाटमाथ्यावर ; कांहीं कोंकणांत, कांहीं समुद्रकांठी व कांहीं बेटांवर.

किल्ल्यांच्या स्थानांवरून आणि त्यांच्या बांधकामाच्या पद्धतीवरून त्यांच्या कालमानाबद्दल कांहीं निष्कर्ष निघू शकतील. पण महाराष्ट्रांतील राजकीय धामधुर्मीत बऱ्याच किल्ल्यांची डागडुजी वेगवेगळ्या घराण्यांचे अमदानीत इतक्या वेळां झालेली आहे कीं त्यामुळे या बाबतीत निश्चित विधानें मात्र करतां येत नाहींत.

पैठण, नाशिक व कऱ्हाड येथें सातवाहनकालीन टेक आहेत. आजू-वाजूच्या सपाट प्रदेशांत ते इतके उठून दिसतात कीं ते कृत्रिम असावेत, केवळ नद्यांच्या पुरांबरोबर वाहून आलेल्या मळईमुळें झालेले नसावेत, असें वाटतें. त्यांच्याभोंवतीं मातीची तरी तटबंदी असलीच पाहिजे व ती मात्र कृष्णा-गोदावरींच्या पुरांबरोबर वाहून गेलेली असली पाहिजे. आंध्र सातवाहनांच्या प्रदेशांत तटबंदीचीं तीस शहरें होतीं असें त्यांच्या सामर्थ्याचें वर्णन करतांना प्लिनीनें नमूद केले आहे. तीं कोणतीं याचा अद्याप तलास लागलेला नाहीं. कारण त्यानें त्यांचीं नावे दिलेलीं नाहींत. प्लिनीचा काळ पहिल्या शतकांत निश्चित झालेला आहे. या शतकाच्या प्रथमाधीत सातवाहनांचें साम्राज्य मध्य-महाराष्ट्रापुरतें मर्यादित झालेलें होतें. म्हणून वाटतें कीं त्यानें उल्लेखिलेलीं हीं ठाणीं महाराष्ट्रां-तीलच असलीं पाहिजेत. याच शतकांतील परकी प्रवाशांनीं उल्लेखिलेल्या कांहीं बंदरांची ओळख पटलेली आहे. त्यांपैकीं कांहींचा संबंध अनुमानानें जलदुर्गांशीं लागू शकतो : उदाहरणार्थ, मन्दगोर = बाणकोट (मन्दारगिरि), मलिझगर = जयगड अगर राजापूर (मलयगिरि), बाय-झॅटिओन = विजयदुर्ग. या स्थानांचा उल्लेख त्यानें व्यापारी बंदरें म्हणून केलेला आहे, जलदुर्ग म्हणून केलेला नाहीं. या काळांतील प्रवाशांनीं उल्लेखिलेल्या स्थानांची ओळख प्रस्तरलेखांतील उल्लेखांचे अभावीं पटणें सध्यां तरी शक्य नाहीं. सातवाहनांनंतर महाराष्ट्रांत अभीर, त्रैकूटक, वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव वगैरे सम्राट् घराण्यांच्या सत्ता हाऊन गेल्या आणि कदम्ब, शिलाहार वगैरे सामन्त घराण्यांच्या. त्यांनीं व त्यांच्या राज्यांतील धनिकांनीं जागोजाग धर्मकृत्यें केलेलीं

आहेत आणि त्यांच्या कर्तृत्वाबद्दल शिलालेख खोदून ठेवलेले आहेत आणि दानपत्रे दिलेली आहेत. या काळांत देशाच्या संरक्षणाच्या योजना राज्यकर्त्यांनी केल्या असल्याच पाहिजेत ; जागोजाग छावण्या, गढ्या, किल्ले व जंजिरे उभारले असले पाहिजेत. पण कोणी कोणते किल्ले उभारले याचा तपशील मिळू शकत नाही. धर्मकृत्यांचाच तेवढा निर्देश करावयाचा आणि ऐहिक कृत्यांचा उल्लेख करावयाचाच नाही, अशी प्रथा होती की काय नकळे. शक्य आहे की एकाद्या घराण्याचा उच्छेद झाला की त्याची पाळेमुळे त्यांच्या शिलालेखांसह उखडून काढण्याची पद्धत प्रचारांत असेल. अजंठ्याच्या लेण्यांतील कित्येक शिलालेखांतील राजांचीं नांवे हेतुपुरःसर तोडून काढण्यांत आलेली आहेत. यावरून या तर्कास बळकटी येते.

महाराष्ट्रांतील लेण्यांच्या मांडणीवरून आपणांस तत्कालीन वाहतुकीचे मार्ग निश्चित करतां येतात. लेणी व मंदिरे हीं धर्मकृत्ये असलीं तरी त्यांच्या निर्मात्यांनी त्याची मांडणी आडमार्गांला केलेली असणें संभवत नाही. प्राचीन आर्य ऋषींचीं निवासस्थानें गहन अरण्यांत असत ; ते एकांतांत तपश्चर्या करीत, कंदमूळांवर निर्वाह करीत. प्राचीन आर्य आचार्यांचीं निवासस्थानें व विद्याश्रम ऐहिक व्यवहारांत गुरफटलेल्या वस्तीपासून दूरवर, सुपीक खोऱ्यांत असत. बौद्धांचीं लेणीं मात्र रहदारीच्या मार्गांवर, बहुधा राजधानीच्या आसपास असत ; कारण बौद्ध भिक्षूंना परावर्तन करावयाचें असे ; कारण त्यांचें सामर्थ्य राजाश्रयावर, व्यापाऱ्यांच्या देणग्यांवर आणि बहुजनसमाजांतील खालच्या वर्गांच्या पुरस्कारावर अवलंबून असे ; कारण हिंदुस्थानला परकीय असणाऱ्या राजांच्या व व्यापाऱ्यांच्या धर्मांतरस्वीकारावर व संभावनेवर त्यांच्या धर्मचक्राचें परिवर्तन अवलंबून असे. नकाशावर लेण्यांचां स्थानें मांडावीं आणि रेघा ओढून तीं जोडावीं, म्हणजे या रेघांवरून तत्कालीन रहदारीचे मार्ग दिसून येतात. अजंठ्याचा घाट, थळघाट, नाणेंघाट आणि बोरघाटानजिकचा कोंकण दरवाजा या मार्गांनीं महाराष्ट्रांतील व्यापारी वाहतूक होत असे, असें या सिद्धान्तावरून दिसून येतें. सातवाहनकालापासून इतिहासाच्या प्राचीन युगाच्या अखेरीपर्यंत महाराष्ट्रावर आली तीं परचक्रें कोणत्या

मार्गोनीं आलीं याबद्दल पुरावा उपलब्ध नाही; मात्र हीं आक्रमणें याच मार्गोनीं आलीं असलीं पाहिजेत असें निश्चित विधान करतां येण्याइतका अनुमानिक पुरावा उपलब्ध आहे. उदाहरणार्थ : महाराष्ट्रावर आक्रमण करणाऱ्या क्षहरात क्षत्रपांचे लेख नाशिक, जुन्नर व कालें येथील लेण्यांत आढळतात. या भागांतल्या बौद्ध धर्मक्षेत्रांभोंवतीं घोंटाळण्याच्या व व्यापाराच्या निमित्तानें टोळ्याटोळ्यांनीं अपरान्तांतून पठारावर प्रवेश करून घेऊन स्थिरस्थावर झाल्यानंतर त्यांनीं हातपाय पसरून कालांतरानें येथील राजसत्ता काबीज केलेली असावी. व्यापारी व रहदारी वाहतुकीसाठीं त्या काळीं घाट अस्तित्वांत होते हें निश्चित. घाटांतून होणाऱ्या वाहतुकीच्या नियंत्रणासाठीं व सशस्त्र आक्रमकांना अटकाव करण्यासाठीं त्या काळीं डोंगरी छावण्यांची योजना अमलांत असलीच पाहिजे; आणि अशा छावण्या या लेण्यांच्या आसपासच असल्या पाहिजेत. नाशिकनजीक गोवर्धन येथें सातवाहनांचीं छावणी होती असा शिलालेखांत उल्लेख आढळतो. यावरून सर्वसाधारण विधान करतां येण्यासारखें आहे कीं ज्या किल्ल्यांच्या कड्यांत किंवा परिसरांत लेणीं खोदलेलीं आहेत ते किल्ले त्या लेण्यांना समकालीन असले पाहिजेत; आणि जेथें बौद्ध लेणीं आहेत ते किल्ले त्यांतल्या त्यांत प्राचीन असले पाहिजेत. इंद्राई, चांदूर, त्रिंगलवाडी, भामेर, जीवधन, शिवनेर, राजमाची, लोहगड, अशेरी, ठाक, कोतळी वगैरे किल्ल्यांच्या कड्यांत लेणीं खोदलेलीं आहेत. यावरून हे व असे किल्ले प्राचीन असावेत, असा निष्कर्ष काढतां येण्यासारखा आहे. बदामी ही प्राचीन चालुक्यांची राजधानी. येथें ज्या कड्यांत लेणीं खोदलेलीं आहेत त्यावरच बदामीचा उध्वस्त दुर्ग आहे. चालुक्य-पल्लव संघर्ष येथेंच झाला. यावरून हा डोंगरी किल्ला कर्मांत कर्मा सहाव्या शतकांतिल असावा असें दिसतें. सातव्या शतकाच्या प्रारंभी पुलकेशि चालुक्यानें कोंकणच्या मौर्यांची पुरी ही राजधानी काबीज केल्याचा उल्लेख ऐहोळ येथील शिलालेखांत केलेला आहे. पुरी ही पश्चिम समुद्राची लक्ष्मी; मत्त गजांच्या गंडस्थलांप्रमाणें आकार असलेल्या शेंकडों नावांच्या साह्यानें पुलकेशीनें पुरीला वेढा घातला, असा तपशील या शिलालेखांत दिलेला आहे. पुरी म्हणजे धारापुरी,

घेरा पुरी. येथील लेणी सुप्रसिद्ध आहेत. बेटावरील प्राचीन तटबंदीचे अवशेषही आतां आढळत नाहीत. तरीही येथे जंजिरा असला पाहिजे असा निष्कर्ष वरील आधारावरून काढतां येतो. अर्थात् ह्या जलदुर्गाची मांडणी महाराष्ट्रांतील जंजिन्यांच्या अग्रस्थानी केली पाहिजे. तिसरा गोविंद राष्ट्रकूट यानें चांदूर पर्वतश्रेणींतील मार्केड गडावरून काढलेला सन ८०८ चा ताम्रपट प्रसिद्ध झालेला आहे. त्यांत त्यानें या किल्ल्याचा उल्लेख मयूरखंडी या नांवानें केलेला आहे. खुद्द चांदूरचा किल्ला दृढप्रहार यादवानें निर्भिलेला असणें संभवनीय आहे. येथेंच त्याची राजधानी होती. मात्र चंद्रादित्यपुर हें स्थान त्याच्याही पूर्वीपासून अस्तित्वांत होतें, असें वसई ताम्रपटांतील उल्लेखावरून दिसतें.

लेणीं खोदण्याची प्रथा सातवाहनांपासून राष्ट्रकूटापर्यंत प्रचलित होती. मंदिरें उभारण्याच्या विशेष प्रथा चालुक्य व यादव यांच्या अमदानांत सुरू झाल्या. लेणीं खोदतांना आलेल्या अनुभवावरून व त्याच आदर्शांच्या अनुरोधानें मंदिरांची उभारणी सुरू झाली, हें ऐहोळ येथील प्राचीन चालुक्यकालीन मंदिराच्या बांधणीवरून सिद्ध झालेलें आहे. शिल्पशास्त्रांत ही क्रान्ति होत होती त्याच सुमारास दगडी दुर्ग उभारण्याची प्रथा सार्वत्रिक झालेली असावी. डोंगरी किल्ल्यांचीं प्रवेशद्वारे विवरांतून ठेवण्याची कल्पना आपल्या शिल्पकारांना लेण्यांच्या खोदकामावरूनच सुचली असली पाहिजे. ज्या गडांना अशीं प्रवेशद्वारे आहेत त्यांचा काल उशीरांत उशीरां राष्ट्रकूटांच्या राजवटीपर्यंत मांडला पाहिजे.

सातमाळा, बालाघाट व महादेव या सह्याद्रीच्या मुख्य शाखा. सातमाळ्याची गळणा रांग खानदेश व नाशिक या जिल्ह्यांच्या सीमेवर आहे ; आणि चांदूर ऊर्फ अजंठा ही आग्नेयेकडे कललेली रांग नाशिक जिल्ह्यामधून जाते. अजंठा श्रेणींतील किल्ल्यांची बांधणी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. तोडलेले कडे आणि विवरांतून प्रवेश या साधनांची योजना असलेले अनेक किल्ले महाराष्ट्रांत आहेत ; विशेषतः या श्रेणींत. अंकाई-टंकाई, देवगिरि, राजधैर वगैरे किल्ल्यांवर या योजना पहावयास मिळतात. देवगिरि हा या श्रेणींतला अखेरचा किल्ला. यादवांची राजधानीच येथे असल्यामुळे या किल्ल्याची उभारणी विशेष काळजी-

पूर्वक करण्यांत आलेली आहे. मध्यवर्ती डोंगरी किल्ल्याचेभोंवतीं विस्तृत व मजबूत भुईकोट उभारलेला आहे. भुईकोटांत शिबंदी व रसद असे, डोंगरी किल्ल्यावर राजवाडा व खजिना असे. डोंगरी किल्ल्याचा दीडशें ते दोनशें फूट उंचीचा कडा छिन्या लावून तोडून काढलेला आहे. त्यावरून सापही चढू शकणार नाही, मग शत्रूचे सैनिक कसे चढणार? या किल्ल्यांतील योजना हें पहिल्या दर्जाचे लष्करी व राजकीय रहस्य. त्या अगदीं गुप्त ठेवलेल्या होत्या. अव्वल मुसलमानी अमदानीतही ह्या रहस्याचा स्फोट झालेला नव्हता. कड्याला लागून सुमारे पन्नास फूट रुंदीचा खोल खंदक खडकांत खोदलेला आहे. भुईकोटांतून गडांत प्रविष्ट होण्यासाठीं प्रथम हा खंदक ओलांडावा लागतो. यासाठीं पूर्वी ओढता पूल ठेवलेला असे. पूल ओलांडून पलीकडे गेल्यावर अंधारी या नांवाचे सुमारे दीडशें फूट लांबीचे विवर लागते. या भुयारांत जागोजाग वळणें आहेत व आंधळे फांटे आहेत, गैरमाहितगाराचा घात व्हावा म्हणून कांहीं ठिकाणीं कडेलोटाच्या जागा मुद्दाम ठेवलेल्या आहेत. भुयारांतून बाहेर येण्याच्या जागीं तापत्या तव्याची योजना केलेली आहे. हा तवा सुमारे वीस फूट लांबीचा आहे. आणीबाणीच्या प्रसंगी तो प्रवेशद्वारावर बसवावयाचा आणि त्यावर सरपण ठेवून तें पेटवावयाचें; तें लवकर पेटवें व पेटतें रहावें म्हणून वारा वाहता राहण्यासाठीं सभोवार व्यवस्थित खिंडारें खोदलेली आहेत. तवा तापला कीं त्याला स्पर्श करणेंही अशक्य; मग तो बाजूला करून वर जाण्याची शक्यताच नाही. शिवाय या सर्व योजना इतक्या गुप्त ठेवलेल्या होत्या कीं प्रत्यक्ष पहाण्यावर असलेल्या शिबंदीशिवाय कोणालाही त्यांचा तपशील माहीत नव्हता. मनुष्यानें एवढी व्यवस्था केली, तोडही मनुष्यानेंच काढली. दुर्गांचें सामर्थ्य दगडांवर अवलंबून असतें, असें सकृद्दर्शनीं भासतें; वस्तुतः हें सामर्थ्य शिबंदीच्या निष्ठेवर, धैर्यावर व सावधानतेवर अवलंबून असतें. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या स्वारीच्या वेळीं देवगिरीचा पाडाव झाला तो रसद संपल्यामुळे, बेसावधपणामुळे, फितुरीमुळे आणि खुद्द राजानें धास्ती घेतल्यामुळे. दगडांचें काम दगडांनीं केलें, पण माणसांचें काम माणसांनीं केलें नाही. लख्जूजी जाधवरावानें मात्र हा

किल्ला हल्ला चढवून, लढून काबीज केला. त्याला किल्ल्यावरील योजनांची माहिती होती. तापता तवा थंड करण्यासाठी त्याने पाण्याच्या डोलच्या बरोबर नेल्या होत्या. शिवाय त्याने शिबंदीच्या बेसावधपणाचाही फायदा घेतला होता. या श्रेणीच्या बाहेरच्याही कांहीं किल्ल्यांवर या व अशा योजना केलेल्या आढळून येतात. नाणे घाटाच्या तोंडाशी असलेल्या बहिरव-गड या किल्ल्याचे कडे तोडलेले आहेत. या किल्ल्यांत प्रविष्ट होण्यासाठी ओढत्या शिडीचा उपयोग करावा लागे. ही शिडी सत्तावीस फूट लांबीची असून ती वर साखळदंडांनी पक्की केलेली होती. शिडी ओढून घेतली की गडावर जाण्याला दुसरा मार्गच नसे. कमालगडावरही अशीच व्यवस्था होती. अशेरीच्या किल्ल्यावर जाण्याचा मार्ग खडक तोडून तयार केलेला आहे. तो इतका अरुंद की त्यावरून एकेकासच चालतां यावे. तटबंदीने बंदिस्त अशा तेरा खिंडी ओलांडाव्या तेव्हां प्रवेशद्वाराचे दर्शन व्हावयाचे.

अजंठा श्रेणीतील किल्ल्यांची उभारणी या विशिष्ट धर्तीची कां करण्यांत आली? कारण येथील किल्ल्यांची रांग ही महाराष्ट्राच्या गाभ्याचे संरक्षण करणारी फळी आहे. ही फळी फुटली की मग महाराष्ट्रातील राजकर्त्यांनी सहाय्याच्या घाटमाथ्याचाच आश्रय घेतला पाहिजे आणि तेथे आपले सामर्थ्य संघटित करून भैदानांत शत्रूची लढाया दिल्या पाहिजेत. अजंठा श्रेणी हे महाराष्ट्राचे उत्तरेकडील संघर्षक्षेत्र आहे. प्राचीन काळी नर्मदा ही महाराष्ट्राची उत्तर सरहद्द होती; पण ती केवळ संकेतापुरती. नर्मदेच्या उत्तरेस विन्ध्य व दक्षिणेस सातपुडा. गेल्या शतकाच्या सुरवातीपर्यंत या भागांत दाट जंगल होते, लोकवस्ती विरळ होती, राज्यव्यवस्था सुसंघटित नव्हती. महाराष्ट्रातील मध्ययुगीन सत्तांचे या भागावरील आधिपत्य नाममात्र होते. स्थानिक जंगली जमातींचा या सत्तांना फारसा पाठिंबा नव्हता. अशा परिस्थितीत या सत्तांना या भागाच्या बंदोबस्ताची योजना विशिष्ट पद्धतीने करणे भाग होते. शक्य तेवढ्या थोड्या शिबंदीचे आधाराने भोंवतालच्या मुलखावर हुकमत चालवितां यावी आणि शत्रूला या भागांत शक्य तेवढ्या अधिक काळापर्यंत थोपवून धरतां यावे, या दृष्टीनेच ह्या योजना केलेल्या असल्या पाहिजेत. महाराष्ट्रावर आली ती आक्रमणे उत्तरेकडूनच आली. त्यांना पहिला

पायबंद नाशिक-खानदेशच्या भैदानांतच घालणें जरूर. म्हणूनच या-करितां ह्या रांगेची निवड करण्यांत आली असावी. शिवाय या भागांतील नैसर्गिक परिस्थितीही या योजनेला अनुकूल अशीच आहे.

गेल्या शतकाच्या आरंभी इंग्रजी लष्करानें हे किल्ले थोड्याबहुत प्रतिकारानंतर काबीज केले. लष्करी अधिकाऱ्यांनीं त्यांची पाहणी केली तेव्हां त्यांनीं उद्गार काढले कीं या किल्ल्यांना वेढा घालणारें सैन्य कितीही अफाट व सुसज्ज असलें तरी अशा किल्ल्यांतील पांच-पन्नास निर्धाराच्या लढवऱ्यांना रसद आहे तोंवर ते सहज लढवितां आले असते. वरून नुसते दगड लोटीत राहिलें तरी वेढणाऱ्यांचा चेदाभेदा व्हावयाचा. जें यांचें सामर्थ्य तेंच त्यांचें दौर्बल्य. अशा छोट्या किल्ल्यांवर फारशी शिबंदी ठेवतां येत नाहीं, म्हणून येथील शिबंदीला किल्ल्यावरून भैदानांत उतरून वेढा घालणारांवर छापे मारतां येणें अशक्य होतें. शिबंदीची व्यवस्था किंवा अरुंद रस्त्यांची योजना असलेल्या किल्ल्यांवरील शिबंदीला झपाट्यानें हालचाली करतां येत नाहींत. समकालीन परिस्थिती आणि युद्धाचीं साधनें व पद्धति यांच्या अनुरोधानें किल्ल्यांची उभारणी करण्यांत येते. या किल्ल्यांची उभारणी हातघाईच्या लढाईच्या दृष्टीनें केलेली आहे. या किल्ल्यांवरील योजना दारुगोळ्यांची युद्धपद्धति प्रचारांत येण्यापूर्वीच्या आहेत, हें लक्षांत बाळगलें पाहिजे. हे किल्ले पडले तेव्हां अपुरी रसद, फितुरी व धास्ती यांमुळेच पडले. कधीं प्रत्यक्ष फितुरी झाली तर कधीं कुचराई. एखादाही नाईक किंवा पाईक फितुर झाला कीं किल्ल्याची शक्ति कोळमडून पडते. शिवाय किल्ल्यांचें सामर्थ्य परिसरांतील प्रजेच्या राजनिष्ठेवरही अवलंबून असतें. किल्ल्यावर हल्ला झाला तरच तटबंदी शिबंदीचें रक्षण करणार. वेढ्याला थोडेंसें सैन्य मोक्याचे जागीं ठेवून किंवा किल्ला तसाच मार्गे ठेवून परचक्र वादळासारखें पुढें गेलें तर? अशा परिस्थितींत किल्ल्यांतील शिबंदीनें झपाट्यानें भैदानावर उतरून आक्रमकांवर निकरानें तुटून पडलें पाहिजे. हर्ष परमारानें नित्यवर्ष खोड्डिग राष्ट्रकूटाचा पराभव नर्मदातीरीं खलिघट्ट येथें केला आणि नंतर येथून साडेतीनशें भैल अंतरावर असलेली राष्ट्रकूटांची

राजधानी त्याने सावकाशपणे लुटली. या परचक्राचे वेळीं सरहद्दीवरील किल्ल्यांचा उपयोग झालेला दिसत नाही किंवा येथील सामन्त लढलेले दिसत नाहीत. किल्लेदार फितुर झाले असतील किंवा त्यांनीं धास्ती घेतली असेल ; किंवा सम्राटांची वेळ भरली, हें ओळखून ते युद्धाला बाहेर पडलेच नसतील ; किंवा प्रजेचा पाठिंबा नसल्यामुळे ते जागच्या जागी दबा धरून बसले असतील ; त्यांनीं विचार केला असेल, कीं परचक्र परत गेलें म्हणजे पुन्हा स्थिरस्थावर झाल्यानंतर आपण कोणाचें सामन्त व्हावयाचें तें ठरवूं. संभवनीय आहे कीं हर्ष या किल्ल्यांच्या वाटेसच गेला नसेल ; त्यांची दिखाऊ मजबुती व वास्तविक क्षुद्रता त्यानें जाणली असेल ; किल्ले व त्यांतील कामचलाऊ शिबंदी मागेच राहिली आणि परचक्र तेवढें पुढें गेलें, असेंही झालें असेल. मुंज परमारानें महाराष्ट्रावर स्वारी केली तेव्हां मात्र यादवांच्या निर्धाराच्या प्रतिकारामुळे परमारांचा पराभव झाला आणि मुंज कैद झाला. पुढें खुद्द यादवांवर प्रसंग आला त्या वेळीं शत्रूनें सरहद्दीवरील सामन्तांच्या व किल्लेदारांच्या गैरसावधपणाचा फायदा घेतला आणि खुद्द देवगिरीसारख्या अद्वितीय किल्ल्याचा आधार असूनही यादवांना शरणागति पत्करावी लागली. देवगिरीच्या तटबंदीनें टिकाव धरला पण फितुरीमुळे रसद तुटली आणि खुद्द राजानेंच कच खाल्ती.

मग किल्ल्याचा काय इलाज, काय उपयोग ?

चालुक्यांचें सामन्त या नात्यानें महाराष्ट्राच्या उत्तर सरहद्दीचें संरक्षण करण्याची जबाबदारी यादवांवर होती. यासाठीं त्यांनीं अजंठा श्रेणींत अनेक गड उभारले. सम्राटांनीं सामन्तांचें सामर्थ्य मर्यादित ठेवलें नाहीं. यादव प्रचळ झाले आणि त्यांनीं सम्राट्पद पटकावलें. शिलाहार हेही चालुक्यांचेच सामन्त. या घराण्याच्या शाखा घाटमाथ्यावर आणि कोकणांत राज्ये करीत होत्या. महाराष्ट्राची पश्चिम सरहद्द आणि समुद्रकिनारा सांभाळण्याची जबाबदारी शिलाहारांवर होती. या घराण्यांपैकीं कोल्हापूरचे शिलाहार विशेष नांवारूपास चढले. त्यांची राजधानी पन्हाळ्यावर होती. या घराण्यांतील जतिग शिलाहाराचा उल्लेख 'पन्नाल-दुर्गाद्रि-सिंह' असा करण्यांत आलेला आहे. या शाखेंतील अखेरीचा राजा दुसरा भोज.

कारकीर्दीच्या आरंभी तो चालुक्यांचा सामन्त होता ; तो स्वतःला महामंडलेश्वर म्हणवीत असे. त्याच्या राजवटीचा काळ महाराष्ट्रांत मोठ्या धामधुमीचा होता. चालुक्यांची सत्ता संपुष्टांत येत होती, त्यांची जागा घेण्यासाठी यादवांची धडपड चालू होती. भोजानें या परिस्थितीचा फायदा घेऊन जागोजाग प्रचंड किल्ले उभारले, स्वतःचें सामर्थ्य वृद्धिगत व संघटित केलें आणि नंतर मांडलिकत्व झुगारून देऊन राजाधिराज व पश्चिमचक्रवर्ती हीं विरुद्धं धारण केलीं. भोजाला पुढील पंधरा गड उभारण्याचें श्रेय देण्यांत येतें : केळंज, चंदन, नंदगिरी ऊर्फ कल्याणगड, पन्हाळा, पाण्डवगड, पावनगड, बावडा, भूधरगड, रांगणा, वसंतगड, विराटगड, खेळणा ऊर्फ विशाळगड, वंदन, सातारा व सामानगड. या यादीवरून दिसतें कीं भोजाचें राज्य मुख्यत्वेकरून कोल्हापूर व सातारा या भागांत होतें. भोजाचें तथाकथित चक्रवर्तित्व यादवांना सहन झालें नाहीं ; कारण केंद्रसत्ता सर्वसमर्थ करण्याचें यादवांचें धोरण होतें. सिंघण यादवानें १२०९ सालीं भोजाचा पराभव केला आणि कोल्हापूरचें शिलाहार घराणें बुडविलें. या घटनेवरून महाराष्ट्राच्या इतिहासांत एक सिद्धांत प्रस्थापित झाला, कीं अपरान्तांतील, सह्याद्रींतील किंवा घाटमाथ्यावरील सत्ता कितीही समर्थ झाली तरी ती पठारावरील मैदानी सत्तेशीं स्पर्धेत टिकाव धरूं शकत नाहीं.

महाराष्ट्रांतील मध्ययुगीन साम्राज्यें मैदानी होतीं आणि त्यांचे सामन्त डोंगरी होते. या काळांत साम्राज्यांचे सामन्तांशीं व सामन्तांचे प्रजेशीं असलेले संबंध कधीं दुर्बल तर कधीं प्रबल, कधीं गोड तर कधीं कटु, असे असल्यामुळें जो तो आपआपल्या जागीं मजबुतीनें रहात असे. तो काळच असा होता कीं तेव्हां स्वतःच्या निवास-स्थानाभोंवतीं तटबंदी उभारून राहण्यांतच सुरक्षितता होती. शत्रूंपासूनच नव्हे तर वेळप्रसंगीं स्वतःच्या प्रजेपासून, समानाधिकारी प्रतिस्पर्ध्यांपासून आणि केंद्रवर्ती साम्राज्यसत्तेपासूनही स्वतःचें संरक्षण करण्यासाठीं सामन्तांनीं जागोजाग किल्ले उभारले होते. देशमुख,

पाटील वगैरे स्थानिक पुढारी व अधिकारी हेही त्यांच्याच होडी-तले सहप्रवासी. तेही आपआपल्या जागीं आपल्यापरीनें बंदोबस्तानें रहात असत. प्रजा आपल्याला . रामराम करते तो जुलमाचा आहे हें सामन्त जाणून होते ; सामन्तांची तकलुपी निष्ठा शक्य तोंवर कसोटीला लावावयाची नाहीं अशा धोरणानें सम्राट् वागत होते. आपल्या तथाकथित सम्राट्पदाला आसमंतांतील राजांची शाब्दिक किंवा तार्विक मान्यता मिळविणें आणि अश्वमेधाचा घोडा देशभर फिरवून आणणें, एवढीच तत्कालीन राजकीय कर्तृत्वाची परिसीमा असल्यामुळें आक्रमणांचे बाबतींत खडा बंदोबस्त ठेवण्याची फारशी जरूर नसे ; कारण परचक्रें आलीं तरी तीं वावटळीसारखीं किंवा वातचक्रासारखीं घुमून लवकरच विरून जात ; कारण तत्कालीन प्रजा, तिजवर हुकमत गाजवणारे स्थानिक अधिकारी, प्रादेशिक सामन्त आणि मध्यवर्ती सम्राट् हे सर्व बहुशः एकाच किंवा संलग्न वंशांतील वा जमातींतील असत. म्हणूनच आज एक प्रमुख घराणें बुडालें तरी तें जीव धरून राही आणि कालांतरानें फिरून ऊर्जितावस्थेला येई. चालुक्यांची सत्ता राष्ट्रकूटांनीं मोडली आणि कालांतरानें त्याच घराण्यांतील चालुक्यांनींच राष्ट्रकूटांचा उच्छेद केला. या परिस्थितीमुळें मध्ययुगीन मध्यवर्ती सम्राटांचे हातीं सत्तेचें केंद्रीकरण होऊं शकलें नाहीं. या दौर्बल्यांतच या व्यवस्थेचें सामर्थ्य होतें आणि या व्यवस्थेंत देशाचें व्यक्तिमत्व व्यक्त होत होतें. अखेरीस स्थानिक राज्यसंस्थांच्या सामर्थ्यावरच देशाचें सामर्थ्य अवलंबून असतें. यादवांनीं सर्व सत्ता आपल्या हातीं केंद्रित केली. हें सर्वसामर्थ्य दिसावयाला ठीक होतें. पण मुसलमानांबरोबरच्या युद्धांतल्या पहिल्या फेरींत यादवांचा पराभव झाल्यानंतर त्यांना आपल्या सामर्थ्याची पुनर्घटना करतां आली नाहीं, एवढेंच नव्हे, तर या पराजयानंतर लवकरच त्यांना परचक्रांचें मार्गदर्शन करणें भाग झालें. आतांपर्यंत आलेल्या परचक्रांहून हें परचक्र वेगळें होतें. हें आलें तसें गेलें नाहीं. तें येथेंच भ्रमत राहिलें. या परचक्रामुळें महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा स्वाहाकार झाला. स्वराज्य व स्वातंत्र्य आणि परराज्य व पारतंत्र्य यांची यथार्थ कल्पना महाराष्ट्रीयाना

प्रथमच आली. पौराणिक कालगणनेप्रमाणें शकांच्या अमदानींत पश्चिम हिंदुस्थानला फक्त बहात्तर वर्षे पारतंत्र्य भोगावें लागलें. पण मुसलमानी रिसायतीचें पारतंत्र्य महाराष्ट्राला कर्मांत कमी सुमारे चारशें वर्षे व मराठवाड्याला सुमारे सातशें वर्षे भोगावें लागलें. शेवटचें ग्रहण आतांच कोठें सुटलें आहे. पारतंत्र्य हें विष मानलें तर परधर्मीयांची सत्ता हें कालकूट, हलाहल मानलें पाहिजे. काय झालें आहे तें नीटपणें समजण्यापूर्वी, काय होणार आहे याची अंधुकशीही कल्पना येण्यापूर्वीच आमच्या स्वातंत्र्याची होळी झाली, आमच्या सामर्थ्याची राखरांगोळी झाली; आमच्या वैभवाची धूळधाण झाली, आमच्या धर्माचे धिंडवडे निघाले, आमची इज्जत नातीमोल झाली, आमची संस्कृति लुप्तप्राय झाली. अविधांच्या आज्ञेवरून आम्ही एकामेकांच्या घरांदारांवरून गाढवांचे नांगर फिरवूं लागलों, एकामेकांच्या पाठींत विषारी खंजीर खुपसूं लागलों आणि यांतच भूषण मानूं लागलों !

सहाद्रींतील किल्ल्यांचें माहात्म्य :

महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याच्या व माहात्म्याच्या दृष्टीने सहाद्रीचें व त्यावरील किल्ल्यांचें महत्त्व नीटपणें ध्यानांत येण्यासाठी आपणांस महाराष्ट्राच्या इतिहासाची, विशेषतः मध्ययुगाच्या अंतिम विभागाची व मराठशाहीच्या प्रथम विभागाची, थोडीबहुत उजळणी केली पाहिजे. हल्ली इतिहास शिकविण्याची जी विकृत पद्धत उत्क्रान्त झालेली आहे आणि ज्या विकृति उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत जातील अशी चिन्हे दिसत आहेत, तीमुळे विशेषतः महाराष्ट्राच्या इतिहासाची आबाळ होत आहे. आमच्या इतिहासग्रंथांची बैठक परदेशी, मुसलमानी व उत्तर हिंदुस्थानी, आणि म्हणून कलुषित अशा साधनांवर व आधारग्रंथांवर उभारलेली असल्यामुळे सर्वसाधारण महाराष्ट्रीय वाचकांना शिवपूर्वकालीन घटनांची फारशी माहिती नसते. म्हणून या कालखंडांतील कांहीं घटनांचा वृत्तान्त, थोडेंसें विषयांतर करून, पण अप्रस्तुत होणार नाही एवढी खबरदारी घेऊन, जरा विस्तारपूर्वक सांगतो.

सामन्तावस्थेंत असतांना सम्राटांच्या संरक्षणासाठी आणि

संक्रमणावस्थेत असतांना स्वतःच्या सत्तासंवर्धनासाठी यादवांनी सह्याद्रीचा व त्यावरील गडांचा भरपूर उपयोग करून घेतला. त्यांनी अनेक गड उभारले व थोडेबहुत लढाविलेही. परंतु सम्राट्पदावर अधिष्ठित झाल्यानंतर त्यांचे या महाशक्तीकडे दुर्लक्ष झाले. महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचे सह्याद्रि हेच अधिष्ठान आहे, या अनुभवजन्य सिद्धान्ताचा त्यांना विसर पडला, निदान संकटसमयी या शक्तीचा उपयोग करून घ्यावयाचे व्यवधान त्यांना राहिले नाही, असे दिसते. हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळापासून स्वयंपूर्ण ग्रामसंस्था अस्तित्वांत आहेत. केंद्रसत्तेची त्यांचा फारसा संबंध नसे. प्रादेशिक राज्ये सामन्तांचे हुकमतीत असत आणि सम्राटांचे अधिराज्य तात्त्विक मान्यतेपुरतेच असे. हिंदुस्थानचा प्रदेश नैसर्गिक विभागांत वांटला गेलेला आहे आणि समाज वसाहतींच्या अनुक्रमानुसार जमातीत व स्थानिक परिस्थितीच्या अनुरोधाने लहानमोठ्या खेड्यांत विभागला गेलेला आहे. राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक उत्क्रांतीच्या प्राथमिक अवस्थांत या स्थानिक संस्थांचे अस्तित्व समाजस्वास्थ्याला व संस्कृतिसंवर्धनाला अनुकूल होते. ग्रामराज्यांचा पाया सहकार्यावर, तर सामन्तराज्यांचा स्पर्धेवर. या संस्थांचे अस्तित्व व प्राबल्य ही केंद्रसत्तेच्या सामर्थ्यसंवर्धनाला प्रतिकूल असतात. सामन्त कधी आपसांत युद्धे करीत आणि प्रसंग-विशेषी शिरजेर होऊन सम्राट्-सत्तेला जुमानीत नसत किंवा कधी प्रत्यक्ष विरोधही करीत असत. राजकीय एकीकरणासाठी त्यांचे सामर्थ्य शक्य तेथे नियंत्रित व अशक्य तेथे उच्छिन्न करणे जरूर होते. यादवांनी याच हेतूने शिरजेर शिलाहारांचा उच्छेद केला; कोठे सामन्ताच्या जोडीला तर कोठे सामन्ताच्या जागी त्यांनी महाप्रधान या हुद्यावर केंद्रसत्तेच्या प्रतिनिधीच्या नेमणुका केल्या. सह्याद्रीच्या घाटमाथ्याला, दऱ्याखोऱ्यांना व अपरान्ताला परके असलेले हे भैदानी मनोवृत्तीचे राजप्रतिनिधि या भागांत केंद्रसत्तेचा बोज राखू शकले नाहीत; कारण ते दुर्बल होते व त्यांचा पाठपुरावा करण्याइतकी केंद्रसत्ता कार्यक्षम नव्हती. केंद्रसत्ता प्रबळ होती तोंवर हे राजकीय एकीकरण देखाव्यापुरते तरी अस्तित्वांत होते; दुर्बल राज्यकर्ते सम्राट्पदावर

आल्यानंतर या भागांतील राज्यव्यवस्था कोलमडली आणि क्षुद्र स्थानिक राज्ये अस्तित्वांत आली. अपरान्ताकडे यादवांचे फारसे लक्ष नव्हते; कारण ज्यांच्या संभाव्य आक्रमणांचे बाबतीत विशेष खबरदारी घ्यावयाची असे त्यांचे कोणी शत्रु या भागांत नव्हते. पश्चिम समुद्रावरून चालणारी व्यापारी वाहतूक देशी व परदेशी नावाज्यांचे हाती होती. अरब व्यापारी व दर्यावर्दी यांचा या व्यवहारांत मोठा भाग होता; पण अपरान्तांत स्थायिक होऊन तेथे आपली सत्ता प्रस्थापित करण्याचा विचार अद्याप त्यांच्या मनांत आलेला नव्हता. जलमार्गाने होणाऱ्या आक्रमणांची शक्यता अद्याप दृष्टिपथांत आलेली नव्हती. चालुक्य व राष्ट्रकूट यांच्या काळापासून गुजरात व महाराष्ट्र यांच्या परस्परांवर होणाऱ्या आक्रमणांचे लाट प्रदेश हे संघर्षस्थान व स्पर्धाक्षेत्र होते. तरीही या भागाच्या बंदोबस्ताकडे यादवांनी विशेष लक्ष पुरविलेले दिसत नाही. या अनास्थेचे कारण एकच - की यादवांचे राज्य हे फक्त मैदानी राज्य होते.

शिलाहारांच्या काळांत महाराष्ट्राच्या पाण्डित्याची ख्याति काश्मीरपर्यंत गाजत होती. शिलाहारांच्या पाडावामुळे या पाण्डित्याची परंपरा स्वण्डित झाली. धर्मशास्त्र, ज्योतिष, वैद्यक, गणित, संगीत, वगैरे शास्त्रांना व शास्त्रज्ञांना आणि त्यांच्या मठांत चालणाऱ्या अध्ययनाला व अध्यापनाला भरपूर आश्रय व प्रोत्साहन देऊन यादवांनी पुढे देवगिरीच्या परिसरांत महाराष्ट्रीय पाण्डित्याची नवी परंपरा निर्माण केली. विख्यात ज्योतिषी भास्कराचार्य हे यादवकाळांतच होऊन गेले. सह्य पर्वतासन्निध असलेले विज्जलवाड हे आपले निवासस्थान असे त्यांनीच सांगितलेले आहे; मात्र त्यांच्या सांप्रदायाचा विकास मैदानी मुलखांतच झाला. बुद्धिमत्तेची निर्मिति सह्याद्रीच्या कुशीत व्हावी व परिणति पठारावर व्हावी, असा जणु संकेतच आहे. भास्कराचार्यांचा पुत्र लक्ष्मीधर हा जैतुगी यादवाचे दरबारी पण्डित होता आणि आचार्यांचा नातू चांगदेव याने ज्योतिष व गणित या शास्त्रांच्या अध्यापनासाठी सिंघण यादवांच्या कारकीर्दीत खानदेशांत पाठशाळा चालविली होती. मुख्यत्वेकरून यादवांच्या अमदानीत महाराष्ट्राच्या मैदानी मुलखांत

महाराष्ट्राच्या वैशिष्ट्यपूर्ण अशा भागवत सांप्रदायाची जोपासना झाली व त्या अनुषंगाने मराठी भाषा प्रौढत्वाप्रत पोचली. महाराष्ट्राच्या राजकीय व सांस्कृतिक एकीकरणासाठी यादवांनी हमरस्त्यांलगत जागोजाग हेमाडपंती मंदिरे उभारली. या काळांत उभारण्यांत आलेल्या किल्ल्यांची तटबंदीही याच धर्तीची आहे. हेमाडपंती शिल्पपद्धति हेमाद्रीने सिद्ध केली की त्याच्या अगोदरच ती उत्क्रांत झालेली होती, हा विषय विवाद्य आहे. एवढे मात्र निश्चित की ही शिल्पपद्धति हे महाराष्ट्राचे वैशिष्ट्य आहे आणि या विशिष्ट धर्तीची मंदिरे यादवकालांतच मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झाली. वैशिष्ट्य अनेक दृष्टींनी. यांपैकी काहीं मंदिरांत घोंटीव व कोरीव शिलांची योजना केलेली आढळते, पण हे या पद्धतीचे वैशिष्ट्य नव्हे; प्रचण्ड घडीव शिलांची चुन्याच्या अभावी उभारणी, हे या शिल्पपद्धतीचे वैशिष्ट्य. ही प्रचण्ड मंदिरे उभारण्यांत आली तेव्हां ती अनन्त काळपर्यंत टिकतील असा त्यांच्या निर्मात्यांचा कयास होता; कारण त्यांनी त्यांची उभारणी गणितशास्त्रातील तुलासिद्धान्ताच्या अनुरोधाने केलेली होती; पृथ्वी अचल असल्यामुळे खडकापर्यंत पाया घेतला की तो कधीही ढळणार नाही, हे त्यांनी गृहीत धरले होते. शास्त्रीय दृष्टीने अचूक असलेले सिद्धान्त पुष्कळ वेळां व्यवहाराच्या कसोटीला उतरत नाहीत. ऊन, वारा, पाऊस व गारठा यांच्या क्रियेमुळे इमारतीची एकादी शिला कुजली, ढिली झाली किंवा निखळली की तोल बिघडून सारे मंदिर कोसळावे, अशी आपत्ति या वैशिष्ट्यांतच अंतर्भूत होती; कारण चुन्याच्या अभावी या शिला एकमेकींशी एकजीव होऊं शकत नाहीत. महाराष्ट्राची अवस्था अशीच होती व थोड्याबहुत प्रमाणांत आजही आहे. प्रचण्ड दिसणारा व अभेद्य भासणारा हा डोलारा कां, कसा व केव्हां कोलमडेल, याचा नेम नाही; कारण महाराष्ट्राचे घटक अजूनही एकजीव झालेले नाहीत. सह्याद्रीच्या व अपरान्ताच्या अपरिमित पर्जन्याच्या प्रदेशात या शिल्पपद्धतीचा शिरकाव झाला नाही; राज्यव्यवस्थेच्या ढिलाईमुळे आणि नैसर्गिक परिस्थितीमुळे. महाराष्ट्राच्या एकीकरणासाठी यादवांनी योजिलेल्या साधनांच्या प्रभावामुळे महाराष्ट्र सुसंघटित

व समर्थ आणि एकजीव व प्रतिकारक्षम होण्यापूर्वीच महाराष्ट्रावर इस्लामी परचक्र आले आणि आमचे राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन उध्वस्त झाले.

चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव ही साम्राज्ये मुख्यत्वेकरून मैदानी होती. सातवाहनांच्या सत्तेप्रमाणेच यांचाही प्रारंभ सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांत झाला आणि पठारावर व सुपीक मैदानांवर विस्तार झाल्यानंतर त्यांचे सह्याद्रीकडे दुर्लक्ष झाले. ज्या मानाने त्यांनी सह्याद्रीवर भिस्त ठेवली त्या प्रमाणांत व तोंवरच ती टिकली; जेव्हा ती केवळ मैदानी तयारीवर विसंबून राहिली तेव्हा आक्रमकांच्या पहिल्या घडाक्यासरशी ती कोलमडून पडली. धरण फुटले म्हणजे भोंवतालचा प्रदेश जलमय होतो, त्यावरील शेतीवाडी वाहून जाते व मुलूख उध्वस्त होतो, आणि राहोवासी परागंदा होतात; त्याचप्रमाणे यांच्या मैदानी राजधान्यांचा पाडाव होताच त्यांच्या सत्ता लुप्त झाल्या, त्यांच्या साम्राज्याची धूळघाण झाली. मैदानांत आघाडीवरची एक फळी फुटली तर घाटमाथ्यावर पिछाडीला दुसरी खडी, अशी काहीच तरतूद त्यांनी करून ठेवलेली नव्हती. सातवाहनांनी व चालुक्यांनी अपरान्त, कर्नाटक व आंध्र या प्रदेशांत पाय रोवून ठेवले होते, म्हणूनच त्यांची सत्ता इतर राजवंशांहून अधिक काळपर्यंत टिकली आणि प्राथमिक पराभवानंतर पुन्हा उसळी घेऊन प्रस्थापित होऊ शकली. राजारामाचे काळी जिंजीच्या किल्ल्याने मराठी राज्याचे रक्षण केल्याचा इतिहास सर्वांना माहित आहे. यादवांचे वेळी तर सामन्तांची दुय्यम व मक्कम फळीही अस्तित्वांत नव्हती किंवा कार्यक्षम मानण्याइतकी प्रबळ नव्हती. कल्याणी, मालखेड आणि देवागिरी यांच्या इतिहासांत साम्य आहे; तसेच वैधर्म्यही आहे. चालुक्य व राष्ट्रकूट आले व गेले, तेव्हांची क्रांति आणि मध्ययुगाचे अखेरीस यादवांचे राज्य गेले तेव्हांची क्रांति, यांत मूलभूत भेद आहे. तेव्हां जे गेले ते व जे आले तेही आपलेच होते आणि तेव्हांची क्रांति केवळ राजकीय होती. बहुजनसमाजाला या क्रांतीबद्दल कोणत्याही पक्षाच्या वतीने फारशी आस्था नव्हती; त्यांना या क्रांतीची मुळीच झळ लागली नाही. आणि आतां मात्र जे

गेले ते आपले व जे आले ते परके होते. जें जें आपलें व चांगलें असें आपण मानीत होतो तें तें जे आले त्यांनीं उध्वस्त केलें ; किंबहुना यासाठींच, आणि नंतर महाराष्ट्रावर व दक्षिणापथावर इस्लामचें मोर्तब करण्यासाठीं ते इकडे आले होते ; ते एकदां आले कीं पुन्हां पुन्हां येतील, निर्जीव होईपर्यंत ते देशाला शोषून घेतील आणि आमची रग जिरली कीं मग आमच्यावर शतकानु-शतकें राज्य करीत राहतील, याची स्पष्ट कल्पना समकालीनांनाही आलेली दिसत नाही. आणि असें कां झालें, याचा नीटसा उलगडा आजही होऊं शकत नाही.

देवगिरीवर अल्लाउद्दीनाची स्वारी झाली तेव्हां गुजरातेंत अनहिलवाड येथें सारंगदेव वाघेला, कर्नाटकांत द्वारसमुद्र येथें प्रताप-चक्रवर्ती बल्लाळदेव आणि तेलंगणांत वरंगळ येथें प्रतापरुद्र काकतीय यांचीं समर्थ व संपन्न राज्ये होती. देवगिरीच्या बाबतींत त्यांचा शेजार-धर्म वैमनस्यांतच व्यक्त होत होता. जो तो स्वयंमन्य व स्वसंतुष्ट होता. परचक्र आलें तेव्हां प्रसंग ओळखून हे प्रतापी राजे स्वयंस्फूर्तीनें रामदेवाच्या मदतीला आले नाहींत. रामदेवानेही त्यांच्याकडे मदतीची मागणी केली नाही. इस्लामी आक्रमणाच्या वैशिष्ट्यांची जाणीव कोणालाही झालेली असावी असें दिसत नाही. उत्तर हिंदुस्थानांत सुमारे तीनशें वर्षांपासून गाजत असलेल्या घडामोडी यांच्या कार्नां आल्या नसतील, हें संभवत नाही. त्यांपासून घ्यावयाचा तो धडा यांनीं घेतला नाही, हें मात्र खरें. रामदेवानें आपला पुत्र शंकरदेव याच्यासाठीं सारंगदेवाकडे त्याची नात देवलदेवी हिला मागणी घातली असतां त्यानें ती कुलाभिमानाच्या भरीनें धुडकावून लावली होती ; कारण तो शुद्ध व उच्च कुलांतला रजपूत आणि हा रांगडा मराठा. त्या वेळीं रजपुतांशीं मराठ्यांचा वांशिक संबंध जोडण्याचें थोतांड सुरू झालेलें नव्हतें. दक्षिणापथाची उत्तर सरहद्द मजबूत करण्याचे दृष्टीनें राजकीय सलोखा निर्माण व्हावा म्हणून रामदेवानें ही मागणी घातलेली असणें संभवनीय आहे ; कारण राजघराण्यांतील वैवाहिक संबंध राजकीय दृष्टीनें जोडण्याची प्रथा या काळांतही प्रचलित होती. स्वतःचें राज्य

सुरक्षित रहावे म्हणून राजधानीत स्थायिक झालेल्या मुसलमानांना खुषामतीदाखल सरकारी खर्चाने मशीद बांधून देऊन वाघेले यापूर्वीच कृतार्थ झाले होते ! प्रतापचक्रवर्तीची भिस्त द्वारसमुद्राच्या दिल्ली-पासूनच्या अंतरावर होती आणि प्रतापरुद्र वरंगळच्या तिहेरी तटबंदीवर विसंभून होता ; खुद्द देवगिरीचा किल्ला दानवांना अजिंक्य आहे असा रामदेवाचा विश्वास होता. अवघ्या शतकचतुर्थात या सर्वांचा भ्रम-निरास व्हावयाचा होता, व त्यासाठी सर्वांना केवढी किंमत द्यावी लागणार होती !

अल्लाउद्दीनाचे सैन्य अचानकपणे देवगिरीसमोर येऊन उभे राहिले, तोंवर यादवांना या आक्रमणाची वार्ताही नव्हती, असा समज प्रचलित आहे ; तो तितकासा खरा नाही. ईसामी सांगतो की सेउण देशातील यादवांचा सेनापति कण्ह याने या भागांत अल्लाउद्दीनाला चांगला लढा दिला आणि कोंकणच्या दोन राण्या आपल्या काटक सैन्यासह आक्रमकांवर चालून गेल्या व चवताळलेल्या वाघिर्णासारख्या लढल्या ! करंट्या महाराष्ट्राला यांची नावे माहित नाहीत आणि त्यांच्या कर्तृत्वाची दखल नाही. लोकगीतांनीही त्यांची स्मृति चिरंजीव करून ठेवलेली नाही ! त्यांचा पराभव करून व त्यांना कैद करून अल्लाउद्दीन पुढे सरकला. या संघर्षाची बातमी देवगिरीला आलेली नसणे संभवनीय नाही. यादवांच्या दौलतीची कीर्ति अल्लाउद्दीनाने दिल्लीलाच ऐकली होती. त्यांची प्रतिकाराची शक्ति व तयारी किती आहे याचा आगाऊ अंदाज त्याने आपल्या हेरांमार्फत घेतलेला होता. यादवांचे मुख्य सैन्य मुलूखगिरीसाठी परप्रान्ती गेलेले आहे याची त्याला वर्दी होती. सरहद्दीवर एवढी निकराची लढाई झाली तरी आक्रमकांच्या प्रतिकारासाठी पहिल्या दर्जाची लढाई देण्याकरिता सैन्याची व सामग्रीची जागरूकतेने जमवाजमव करण्याचे बाबतीत रामदेव थोडा-बहुत गाफील राहिला, हे मात्र खरे. रामदेव हा कांहीं लढवय्या पुरुष नव्हता. राजवाडे सांगतात (महिकावतीची बखर) की तो “ सातार-च्या शाहूसारखा सुखोपभोगी, सैल व मृदु माणूस होता. हरिदासांच्या कथा, शास्त्रांच्या संभावना, हेमाद्रीची व्रते, उद्यापने, इत्यादि पारमार्थिक

बाबतीत त्याचा सर्व वेळ खर्चिला जाऊन, सैन्य व राज्य ह्यांच्या तयारी-कडे त्याचे बिलकुल लक्ष नव्हते... दुर्बल राजपुरुषांच्या मनाची रचनाच अशी विघटित असते की दुर्दैवाने अंगावर पडलेल्या सम्राट्-सत्तेचा भार त्यांना सहन होत नाही. ...राज्यलक्ष्मीचा संसार थाटाने व शिताफीने चालविण्याच्या करामतीची उणीव त्यांच्यांत निसर्गसिद्ध व परिस्थिति-सिद्ध असते.” आणीबाणीच्या प्रसंगी राज्यसूत्रे अशा दुर्बलाच्या हाती आली, हे महाराष्ट्राचे दुर्दैव ; शाहूला मिळाले तसे मुत्सद्दी व लढवय्ये पेशवे रामदेवाला मिळाले नाहीत, हे आणखी दुर्दैव ! देवगिरीला वेढा पडल्यानंतर रामदेवाने आक्रमकांवर चारदोन छापे घातले आणि चार-आठ दिवस किल्ला लढविला ; पण अन्नसामुग्रीच्या सांठ्याचे बाबतीत झालेल्या विश्वासघातामुळे त्याचा धीर खचला. क्षत्रियांना वैश्यांची कारवाई भोवल्याचे प्रसंग अर्वाचीन इतिहासांतही अनेक घडलेले आहेत. राजा किंवा पुढारी राजधानीत कोंडला गेला म्हणजे त्याच्या सुटकेसाठी मोकळ्या भागांतल्या सैन्याने व प्रजेनेही उठावणी केली नाही तर निर्जीव तटबंदी आक्रमकांपुढे फार दिवस टिकाव धरू शकत नाही. मोहिमेवर गेलेले सैन्य आक्रमणाची वर्दी मिळून राज्यरक्षणासाठी राजधानीकडे परतण्यापूर्वीच रामदेवाला अल्लाउद्दीनानी तह करावा लागला. तूर्त व वार्षिक खंडणीच्या वाटाघाटी पुऱ्या झाल्यानंतर राजधानीचा वेढा उठवून अल्लाउद्दीन उत्तरेकडे परतणार, तोंच त्याच्या छावणीत बातमी आली की शंकरदेव मोठे सैन्य घेऊन देवगिरीवर चालून येत आहे. देवगिरीत वेढल्या गेलेल्या रामदेवाला याची वार्ताही नव्हती. लगेच अल्लाउद्दीनाने रामदेवाला आपल्या छावणीत बोलावून घेतले आणि त्याला शंकरदेवाची बातमी सांगून धमकावले की फिरून युद्ध सुरू झाले तर आपले राखीव घोडदळ मैदानावर आणण्यांत येईल, प्रथम राजाला ठार करण्यांत येईल आणि नंतर सर्वांची कत्तल करण्यांत येईल. संभवनीय आहे की त्याने रामदेवाला आपल्या छावणीत ओलीस ठेवून घेतले असेल. या घास्तीमुळे किंवा दिलेल्या वचनाचा भंग होऊं नये म्हणून रामदेवाने शंकरदेवाला आपले सैन्य माघारे घेण्याबद्दल आज्ञा दिली ! वैयक्तिक

नीतीचे नियम राजकारणात लावावयाचे नसतात ; तरीही पित्याची ही आज्ञा पुत्राने मानली, हे महाराष्ट्राचे दुर्दैव ! एखाद्या जातकांत नमूद करण्यासारखी गोष्ट प्रत्यक्षांत घडली ! शंकरदेवाचे अफाट सैन्य चढाईच्या आटोक्यापलीकडे गेल्यानंतर अगणित लूट बरोबर घेऊन अल्लाउद्दीन दिल्लीकडे (१२९४) परतला ; वार्षिक खंडणी देण्याच्या अटीवर मांडलिक या नात्याने देवगिरीचे राज्य त्याने रामदेवाच्याच ताब्यांत ठेवले. योजना, धैर्य, यश व निष्पत्ति यांपैकी कोणत्याही दृष्टीने पाहिले असतां या स्वारीला इतिहासांत तोड नाही, असे फेरिस्ता सांगतो. अगस्तीने विंध्याद्रि पालथा घालून दक्षिणा-पथाचा मार्ग मोकळा केला ; अल्लाउद्दीनाने यादवांचा पाडाव करून मुसलमानांना दक्षिणाचा रस्ता खुला केला ; फरक एवढाच, कीं अगस्तीच्या कर्तृत्वामुळे दक्षिणापथांत आर्यसंस्कृतीचा प्रसार झाला आणि अल्लाउद्दीनाच्या कर्तबगारीमुळे दख्खनची दौलत उध्वस्त झाली, संस्कृति लुप्तप्राय झाली. दक्षिणेतून कोणी कधी नेली नव्हती एवढी लूट अल्लाउद्दीनाने उत्तरेस नेली आणि तिच्याच जोरावर त्याने दिल्लीचे तख्त जबरदस्तीने काबीज केले.

यादवांच्या पाडावानंतर दक्षिणेत सर्वत्र अंदाधुंदी माजली.

गुजरातेंत अनहिलवाड येथे राणा कर्णदेव नुकताच (१२९६-१३०४) गादीवर आला होता. लगेच उन्मत्त होऊन त्याने अत्याचारांना सुरवात केली. गुजरात्यांनी कर्णदेवाला ' घेलो ' - वेडा - हे त्याच्या वंशनामाशी यमक जुळविणारे व अन्वर्थक अभिधान दिलेले आहे. केशव व माधव हे नागर बंधु त्याचे वडिलार्जित मंत्री होते. माधवाच्या पत्नीचे अंगी पद्मिनीचे गुण आहेत, अशी ख्याति होती. कर्णाने तिला जबरदस्तीने आपल्या जनानखान्यांत नेले आणि तिच्यावर बलात्कार केला. तिच्या रक्षणासाठीं धावलेल्या केशवाची मारेकऱ्यांकडून हत्या करविली. ब्राह्मणांच्या स्त्रियांबद्दल क्षत्रियांना आसक्ति वाटावी, ती त्यांनी जबरदस्तीने भागवावी आणि यामुळे त्यांच्या राज्याचा विध्वंस व्हावा, हा जगुं दक्षिणा-पथाला शापच आहे. याचा सूड उगविण्यासाठीं माधव दिल्लीला गेला

आणि हरप्रकारच्या मदतीचे आश्वासन देऊन त्याने गुजरातवर स्वारी करण्याविषयी अलाउद्दीनाला उद्युक्त केले. इतिहासाची पुनरावृत्ति होत असते, आणि अशा पुनरावृत्तीवरून विशिष्ट प्रदेशाच्या वृत्तीबद्दल अंदाज बांधतां येतो असे म्हणतात, ते कांहीं खोटे नाही. प्राचीन काळी आपल्या बहिणीला जनानखान्यांत ओढणाऱ्या गर्दभिल्लाचा सूड घेण्यासाठी कालकाचार्याने शकांना असेच आमंत्रण दिले होते. अर्वाचीन काळांत गायकवाडांचा गुजरातेत प्रवेश झाला, तोही अशाच कारणासाठी. माधवाच्या मार्गदर्शनाखाली उलूखान व नुसतखान या दिल्लीच्या सेनापतींनी गुजरातवर स्वारी केली व अनहिलवाड काबीज केले. आक्रमकांना तोंड देण्याऐवजी हा गुजराती बाजीराव अनहिलवाडच्या वेशी बंद करून पूर्वजांनी उभारलेल्या निर्जीव तटबंदीवर विसंबून राहिला. राजधानी पडली तेव्हां बायका-मुलांना सोडून तो जंगलांत पळाला. मुसलमानांनी अनहिलवाडची तटबंदी पाडून टाकली; शहरांतील मंदिरे उध्वस्त करून त्यांच्या खोदीव शिलांनी कोटाभोंवतालचे खंदक भरून काढले; एका जैन मंदिराचे कोरीव संगमरवरी स्तंभ उखडून काढून त्यांचा उपयोग जुम्मा मशीद उभारण्याचे कामी केला. मंत्रिपद माधवाला मिळाले. कर्णाची राणी कमलादेवी मुसलमानांचे हाती लागली. तिची खानगी दिल्लीला करण्यांत आली. कोणी सांगतात की ती अलाउद्दीनाची पट्टराणी झाली; कोणी सांगतात, ती त्याची रखेली म्हणून राहिली. परपुरुषाच्या व परधर्मीयांच्या हाती लागण्यापेक्षां अधिकारें भक्षण करणें श्रेयस्कर, अशी निष्ठा व परंपरा जतन करणाऱ्या उच्च रजपूत कुळांतली ही राणी; दिल्लीला कांहीं दिवस काढल्यानंतर तिची वृत्ति इतकी निधर्मी किंवा धर्मातीत झाली व तेथील जनानखान्यांत ती इतकी रमली की दैव-योगामुळे आपल्याला प्राप्त झाली आहेत ती विविध सुखे मागे राहिलेल्या आपल्या लाडक्या कन्येलाही मिळावीत म्हणून अजून अविवाहित असलेल्या देवलदेवीला दिल्लीला आणण्यासाठी दक्षिणेवर फिरून स्वारी करण्याविषयी तिने अलाउद्दीनापार्शी हट्ट घरला. आणि हे केव्हां? तर रणतंभोरच्या (१३०१) जोहारानंतर, पद्मिनीच्या चितोडच्या (१३०३)

जोहारानंतर ! रखेलीचा हट्ट पुरविणार नाही तो मर्द कसचा ? जणु दक्षिणेवर फिरून स्वारी करण्यासाठी अल्लाउद्दीन सबबीची किंवा प्रोत्साहनाची वाट पहात होता ! सुलतानाने दक्षिणेवर फिरून स्वारी रवाना केली आणि केवळ दैवलिखित म्हणूनच पापग्रहांच्या तावडींतून निसटण्याच्या बेतांत असलेली देवलदेवी त्याच्या सैनिकांच्या हाती लागली. आणि पुढे दिल्लीच्या स्वर्गतुल्य जनानखान्यांत दुर्दैवी देवलदेवीच्या जीवनाचा उकिरडा झाला !

इकडे यादवांनीं विस्कळित झालेली राज्याची घडी जमविण्याचा खटाटोप सुरू केला होता. यादवांवर आला होता तसाच प्रसंग पुढे भोसल्यावरहि आला. राजारामाच्या कारकीर्दीत मराठ्यांनीं महाराष्ट्राचें रक्षण तसूतसून, प्राणपणाने केलें ; रामराजाच्या अमदानांत हें होऊं शकलें नाहीं, कारण यादवांनीं सह्याद्रीचा आधार घेतला नाहीं. अल्लाउद्दीनाच्या स्वारीपूर्वीच यादवांची सत्ता ढिली झाली होती. आतां ती खिळखिळी झाली. सर्वत्र अंदाधुंदी माजली. दक्षिणेतील राज्यकर्त्यांनीं व स्थानिक पुंडांनीं त्यांच्या नामधारी हुकमतीखालीं असलेल्या सरहद्दीवरील प्रदेशांचे लचके तोडण्यास सुरवात केली. दक्षिणेचें सम्राट्-पद प्राप्त करून घेण्याच्या ईर्ष्येनें प्रतापचक्रवर्तीनें कर्नाटकाच्या सरहद्दीवरील प्रदेशावर हल्ले चढविले. जगताप गंगेयदेवाने अंनंतपूर व बल्लारी हे प्रांत काबीज केले. या घालमेलीमुळे राज्याचा वसूल गोळा होईनासा झाला. म्हणून कष्टूल केल्याप्रमाणे वार्षिक खण्डणी रामदेव दिल्लीला पोचवूं शकला नाहीं. 'आपला पुत्र संगम याने आपल्याविरुद्ध बंड उभारलेलें असून त्याने आपणांस अटकेंत ठेवलेलें असल्यामुळे खण्डणी पाठवितां आली नाहीं, सबब बंडवाल्यांचा बीमोड करण्यासाठीं मदत पाठवावी' असा गुप्त निरोप रामदेवाने दिल्लीला पाठविला आणि म्हणून सुलतानाने दक्षिणेवर फिरून स्वारी केली, असें ईसामी सांगतो. संगम म्हणजेच शंकरदेव, ज्याच्यासाठीं रामदेवाने देवलदेवीला मागणी घातली होती आणि निर्वासित होऊन बागलाणांत यादवाच्या आश्रयाला आल्यानंतर ज्याच्याशीं कर्णदेवाने तिचा वाङ्निश्चय केला होता. रामदेवाला

शंकरदेव, केशवदेव, भीमदेव (बिंबदेव), प्रतापदेव, वगैरे अनेक पुत्र होते. त्यांनी रामदेवाला पदच्युत केलें असावें, निदान राज्याच्या वेगवेगळ्या प्रांतांचा कारभार हातीं घेतला असावा आणि परस्परांच्या सहकार्यानें स्वराज्य समर्थ व स्वतंत्र करण्यासाठीं पुनर्घटनेच्या योजना आंखल्या असाव्यात, आणि त्यांच्या या संकल्पाला रामराजाची संमति असावी, असा निष्कर्ष काढण्याला जागा आहे. याच सुमारास बिंबदेवानें कोंकणप्रांती यादव राज्याची शाखा स्थापन केल्याचा वृत्तांत प्रसिद्ध आहे. तो बागलाणांतून साल्हेर-मुल्हेरवरून लाट प्रांतांत उतरला ; त्याच्या बरोबर कसलेलें सैन्य व मुरलेलें मंत्रिमंडळ होतें. यावरून दिसतें कीं वंश व राज्य यांच्या रक्षणार्थ तिकडे त्याची खानगी रामदेवानें हेतुपुरस्सर केलेली असावी. हेतु असा कीं देवगिरीवर फिरून हल्ला झालाच तर सह्याद्रीपलीकडे यादव राज्याची दुसरी फळी खडी असावी. शिवाय आतां अनहिलवाडचें राज्य मुसलमानांचे आधीन झालेलें असल्यामुळें कोंकणपट्टीच्या रक्षणासाठीं लाट प्रांतांत विशेष बंदोबस्त राखणें जरूर झालें होतें. सुलतानानें फिरून स्वारी केली व संकल्पित लढाईत मराठ्यांचा मोड झाला तर मुलाच्या बंडाच्या व स्वतःच्या राजनिष्ठेच्या सबबीखालीं तडजोडीला आणि स्वतःच्या व दुर्बल प्रजेच्या चर्मरक्षणाला सबड असावी, अशा दूरदृष्टीनें रामदेवानें हा गुप्त निरोप दिल्लिला पाठविलेला असणें संभवनीय आहे. रामदेवाचें हें कारस्थान फक्त त्याच्या स्वतःपुरतें यशस्वी झालें. मलिक काफूरनें देवगिरीवर स्वारी (१३०५) केली. राजधानीच्या परिसरात शंकरदेवाच्या नेतृत्वाखालीं मराठे निकरानें लढले. आपल्या सैन्यातील अर्ध्याअधिक शिपायांची कत्तल झाल्यानंतर शंकरदेवानें पळ काढला. देवगिरीची लूट झाली. रामदेवानें आपल्या राजनिष्ठेबद्दल सेनापतीची खात्री करून दिली. हुजूर हुकमाप्रमाणें रामदेवाला बरोबर घेऊन मलिक दिल्लीला परतला. दिल्लीला रामदेवाचा सहा महिने मुकाम होता. अलाउद्दीनानें त्याला मोठ्या इतमामानें वागवलें आणि तो दक्षिणेकडे परतला तेव्हां त्याला गुजरातचें राज्य व दोन लक्ष सुवर्णमुद्रा बक्षीस दिल्या आणि राय-इ-रायान् ही पदवी बहाल केली. दिल्लीचें वैभव व सामर्थ्य पाहून रामदेव इतका

गांगरला व सुलतानाच्या औदार्यामुळे इतका भिधा झाला की पुढे मलिक काफूरने द्वारसमुद्रावर स्वारी (१३११) केली तेव्हां सैन्याला जरूर ती सामग्री रामदेवाने पुरविली; इतकेच नव्हे, तर मलिकची कोठे गैरसोय अगर फसगत होऊं नये म्हणून मार्गदर्शनासाठी त्याच्या-चरोबर आपला माहितगार अधिकारी परशराम दळवाई याची नेमणूक केली ! रामदेव व शिवाजी यांच्या दिल्ली-निवासाची प्रतिक्रिया तुलना करण्यासारखी आहे. दोघेही मराठे - मग एवढा फरक कां पडला ? उघड आहे. रामदेव हा मैदानचा राजा होता आणि शिवाजी हा सह्याद्रीचा !

यादवांच्या पाडावांनंतरचा महाराष्ट्राचा इतिहास म्हणजे बहामनी व दक्षिणी शाह्यांचा इतिहास. या कालखंडाचा इतिहास उन्मत्त राज्यकर्त्यांच्या दुष्कृत्यांमुळे रक्तरंजित आणि स्वार्थाच्या उपासनेमुळे स्वत्व विसरून पारतंत्र्याशी समरस होणाऱ्या स्वजनाच्या दुष्कृत्यांमुळे कलंकित असा आहे. या भयानक अंधकारांतही कधी कोठे प्रकाशाचे किरण चमकतांना दिसतात. जे दिसतात ते सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांत व कडेकपारीवर उभारलेल्या डोंगरी किल्ल्यांत !

पंधराव्या शतकाच्या आरंभी महाराष्ट्रांत दुर्गादेवीचा भयंकर दुष्काळ (१३९६-१४०७) पडला. असा भयंकर काळ त्यापूर्वीच्या दोन हजार वर्षांत आला नव्हता. लढाया व लुटी आणि परकी राज्य यांमुळे या दुष्काळाला फारच भयंकर स्वरूप आले. या दुष्काळामुळे महाराष्ट्राचे आर्थिक जीवन उध्वस्त झाले आणि सांस्कृतिक जीवन नष्टप्राय झाले. राजाश्रयाचे अभावी दुर्गातील पोंचलेली विद्यापीठे पूर्णतया नष्ट झाली आणि अनेक पण्डित घराण्यांनी देशत्याग केला. महाराष्ट्राच्या पाण्डित्याची परंपरा खण्डित झाली; जे राहिले ते इतके शुष्क व निर्जीव की विद्वत्ता हा येथे उपहासाचा विषय झाला ! समाजाची धारणा करणारे तत्त्ववेत्ते व प्रणेते परागंदा झाले आणि प्रजेला कोणी शास्ता किंवा त्राता राहिला नाही. प्रजेप्रमाणेच मध्यवर्ती परकी सत्ताही दुष्काळामुळे दुर्बळ झाली. आरंभी फौजेच्या जोरावर सरकार सारा जेमतेम वसूल झाला, परंतु पुढे दुष्काळ संपल्यावरही सुमारे तीस वर्षेपर्यंत प्रजेकडून सरकारला कांहीही वसूल मिळाला नाही. कारण प्रजेचे अंगी जमीन कसण्याचे किंवा व्यापार-

उदीम करण्याचें त्राण राहिलें नव्हतें ; आणि ठिकठिकाणच्या मराठे सरदारांनीं व देशमुख-देशपांड्यांनीं मुसलमानी सत्तेविरुद्ध बंडें उभारलीं होती. किल्ल्यांची डागडुजी करून व पदरी शिबंदी ठेवून ते बलिष्ठ झाले. मध्यवर्ती सत्तेची हुकमत व खंडणीच्या मागण्या धुडकावून देऊन भावतालच्या मुलखातून ते स्वतःसाठीं करमार गाळा करूं लागले.

अशा बंडखोरांचा बंदोबस्त करण्यासाठीं बहामनी सुलतानांना जागोजाग फौजा पाठवाव्या लागल्या. माहूरच्या जमेदाराच्या हातीं बरीच बळकट ठाणीं होती. त्यानें बंड उभारलें. अहमदशहा बहामनीनें त्याच्यावर स्वारी (१४२५) केली. माफीचें वचन मिळाल्यावर तो शरण आला. पण तो स्वाधीन होतांच वचन मोडून शहानें त्याला व त्याच्या पदरच्या पांचसहा हजार लोकांना ठार मारलें आणि कैद केलेल्या सर्व बायकामुलांना जबरदस्तीनें मुसलमान केलें ! सरदार मलिक उजुजार यानें खटाव (१४२९) प्रांतांतील बंड मोडलें ; नंतर त्यानें कोंकणपट्टीवर (१४२९) स्वारी करून मुसलमानी आक्रमणापासून तोंवर अलिप्त असलेल्या या प्रदेशांतून अगणित संपत्ति लुटून नेली. त्यानंतर अल्लाउद्दीनशहा बहामनी याचे कारकीर्दीत दिलावरखानानें कोंकणावर फिरून मोहीम (१४३६) केली. मुसलमान इतिहासकार सांगतात कीं रायरी व सानखेडचे राजे त्याला शरण गेले. महाडच्या उत्तरेस सोनगड किल्ला आहे; याचाच हा उल्लेख असावा असें दिसतें, कारण रायरीचा किल्ला याच्या नजीकच आहे. सोनखेडच्या राजाची अत्यंत रूपवती व गायनवादनादि ललितकलाप्रवीण अशी मुलगी त्यानें शहाकरितां आणली. शहानें तिच्याशीं लग्न केलें व तिचें नांव परिचेहेर (स्वर्गीची रंभा) असें ठेवलें. रंभावती त्याला इतकी प्यार झाली कीं शहाची शादीची पट्टराणी मलिकाजहान ही मत्सरग्रस्त झाली आणि तिच्या कागाळीवरून तिचा बाप खानदेशचा शहा नसीरखान यानें बहामनीच्या मुलखावर स्वारी केली !

शंकरदेवाच्या पाडावानंतर मलिक काफूरनें कोंकणावर स्वारी करून चौल व दाभोळ हीं बंदरे व त्यांच्या आसमंतांतील प्रदेश काबीज केला; कारण किनाऱ्यावरील दर्यावर्दी वाहतुकींत हितसंबंध गुंतलेल्या मुसलमान

व्यापाऱ्यांनीं आपणांवर होणाऱ्या जुलुमांवावत सुलतानाकडे तक्रारी केल्या होत्या. राजसत्तेचा पाठिंबा मिळण्याचा संभव दिसूं लागतांच कटकटी निर्माण करण्याची हिंदुस्थानांतील मुसलमानांची प्रथा कर्मांत कमी इतकी पुरातन आहे. शिवाय घाटमाथ्यावर व कोंकणांत इस्लामी सत्ता प्रस्थापित होईपर्यंत देशावरील राज्याला निर्वेध स्थैर्य प्राप्त होणे अशक्य आहे, हे सुलतान जाणून होते. शंकरदेवाच्या पाडावा-नंतर त्याचा मेहुणा हरपाळदेव याने रामदेवाचा मंत्री राघव याच्या मदतीने मराठ्यांचे घोडदळ उभारून मुसलमानांविरुद्ध बंड उभारले आणि सह्याद्रीतील दऱ्याखोऱ्यांच्या आश्रयाने आक्रमकांना हैराण केले. बंडवाल्यांच्या पाठलागावर निघालेल्या सैन्याने राघवाला वेढले. तेव्हा सर्पालाही सरपटत चढतांयेणार नाही अशा एका कपारीतून तो निसटून गेला, असें मुसलमान इतिहासकार सांगतात. मुहम्मद तुघलकाने दौलताबादेस सलतनतीची राजधानी (१३२७) आणली ; तरी कोंडाणा काबीज (१३२८) होईपर्यंत त्याला स्थिरता वाटली नाही. हा किल्ला त्या वेळीं नागनायक नांवाच्या कोळी राजाच्या ताब्यांत होता. मुहम्मदाने वेढा घातल्यानंतर सुमारे आठ महिने प्रतिकार केल्यावर अन्नसामग्री संपल्यामुळे नागनायक आपल्या अनुयायांसह गड सोडून निघून गेला व नंतर मुहम्मदाचे निशाण किल्ल्यावर लागले. जव्हार संस्थानचा प्रस्थापक तो हाच, असें कांहीं संशोधकांचे म्हणणे आहे. ईसामीने कोंडाण्याला 'महापुरुष-पर्वत' (Hill of Giants) हे यथार्थ नांव दिलेले आहे. घाटमाथ्याबाबत स्वकीयांनीं जे ओळखले नाही ते परकीयांनीं, अचूक हेरले, कीं घाटमाथा हाच महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा गाभा आहे, तो काबीज करीपर्यंत आपल्या राज्याला स्थैर्य नाही ; कीं महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचे नंदादीप येथील गडांवर अखंडितपणे तेवत आहेत ; गड काबीज करून हे नंदादीप वेळींच विझवले नाहीत तर ते भडकून आपले राज्य केव्हां भस्मसात करतील याचा नेम नाही.

म्हणूनच अल्लाउद्दीनशहा बहमनीने घाटमाथा व कोंकणपट्टी यांवर कबजा करण्याचे मुकुर केले. ही कामगिरी मलिक् उतुजारावर सोंप-

उदीम करण्याचें त्राण राहिलें नव्हतें ; आणि ठिकठिकाणच्या मराठे सरदारांनीं व देशमुख-देशपांड्यांनीं मुसलमानी सत्तेविरुद्ध बंडें उभारलीं होतीं. किल्ल्यांची डागडुजी करून व पदरीं शिबंदी ठेवून ते बलिष्ठ झाले. मध्यवर्ती सत्तेची हुकमत व खंडणीच्या मागण्या धुडकावून देऊन भोंवतालच्या मुलखांतून ते स्वतःसाठीं करभार गोळा करूं लागले.

अशा बंडखोरांचा बंदोबस्त करण्यासाठीं बहामनी सुलतानांना जागोजाग फौजा पाठवाव्या लागल्या. माहूरच्या जमेदारांच्या हातीं बरींच बळकट ठाणीं होतीं. त्यानें बंड उभारलें. अहमदशहा बहामनीनें त्याच्यावर स्वारी (१४२५) केली. माफीचें वचन मिळाल्यावर तो शरण आला. पण तो स्वाधीन होतांच वचन मोडून शहानें त्याला व त्याच्या पदरच्या पांचसहा हजार लोकांना ठार मारलें आणि कैद केलेल्या सर्व बायकामुलांना जबरदस्तीनें मुसलमान केलें ! सरदार मलिक उत्तुजार यानें स्वटाव (१४२९) प्रांतांतील बंड मोडलें ; नंतर त्यानें कोंकणपट्टीवर (१४२९) स्वारी करून मुसलमानी आक्रमणापासून तोंवर अलिप्त असलेल्या या प्रदेशांतून अगणित संपत्ति लुटून नेली. त्यानंतर अह्लाउद्दीनशहा बहामनी याचे कारकीर्दीत दिलावरखानानें कोंकणावर फिरून मोहीम (१४३६) केली. मुसलमान इतिहासकार सांगतात कीं रायरी व सानखेडचे राजे त्याला शरण गेले. महाडच्या उत्तरेस सोनगड किल्ला आहे; याचाच हा उल्लेख असावा असें दिसतें, कारण रायरीचा किल्ला याच्या नजीकच आहे. सोनखेडच्या राजाची अत्यंत रूपवती व गायनवादनादि ललितकलाप्रवीण अशी मुलगी त्यानें शहाकरितां आणली. शहानें तिच्याशीं लग्न केलें व तिचें नांव परिचेहेर (स्वर्गाची रंभा) असें ठेवलें. रंभावती त्याला इतकी प्यार झाली कीं शहाची शादीची पट्टराणी मलिकाजहान ही मत्सरग्रस्त झाली आणि तिच्या कागाळीवरून तिचा बाप खानदेशचा शहा नसीरखान यानें बहामनीच्या मुलखावर स्वारी केली !

शंकरदेवाच्या पाडावानंतर मलिक काफूरनें कोंकणावर स्वारी करून चौल व दामोळ हीं बंदरे व त्यांच्या आसमंतांतील प्रदेश काबीज केला; कारण किनाऱ्यावरील दर्यावर्दी वाहतुकींत हितसंबंध गुंतलेल्या मुसलमान

व्यापाऱ्यांनीं आपणांवर होणाऱ्या जुलुमांवावत सुलतानाकडे तक्रारी केल्या होत्या. राजसत्तेचा पाठिंबा मिळण्याचा संभव दिसूं लागतांच कटकटी निर्माण करण्याची हिंदुस्थानांतील मुसलमानांची प्रथा कर्मांत कमी इतकी पुरातन आहे. शिवाय घाटमाथ्यावर व कोंकणांत इस्लामी सत्ता प्रस्थापित होईपर्यंत देशावरील राज्याला निर्वेध स्थैर्य प्राप्त होणे अशक्य आहे, हें सुलतान जाणून होते. शंकरदेवाच्या पाडावा- नंतर त्याचा मेहुणा हरपाळदेव यानें रामदेवाचा मंत्री राघव याच्या मदतीनें मराठ्यांचें घोडदळ उभारून मुसलमानांविरुद्ध बंड उभारलें आणि सह्याद्रींतील दऱ्याखोऱ्यांच्या आश्रयानें आक्रमकांना हैराण केलें. बंडवाल्यांच्या पाठलागावर निघालेल्या सैन्यानें राघवाला वेढलें. तेव्हा सर्पालाही सरपटत चढतां येणार नाही अशा एका कपारीतून तो निसटून गेला, असें मुसलमान इतिहासकार सांगतात. मुहम्मद तुघलकानें दौलताबादेस सलतनतीची राजधानी (१३२७) आणली ; तरी कोंडाणा काबीज (१३२८) होईपर्यंत त्याला स्थिरता वाटली नाही. हा किल्ला त्या वेळीं नागनायक नांवाच्या कोळी राजाच्या ताब्यांत होता. मुहम्मदानें वेढा घातल्यानंतर सुमारे आठ महिने प्रतिकार केल्यावर अन्नसामग्री संपल्यामुळे नागनायक आपल्या अनुयायांसह गड सोडून निघून गेला व नंतर मुहम्मदाचें निशाण किल्ल्यावर लागलें. जव्हार संस्थानचा प्रस्थापक तो हाच, असें कांहीं संशोधकांचें म्हणणें आहे. ईसामीनें कोंडाण्याला 'महापुरुष-पर्वत' (Hill of Giants) हें यथार्थ नांव दिलेलें आहे. घाटमाथ्याबाबत स्वकीयांनीं जें ओळखलें नाही तें परकीयांनीं अचूक हेरलें, कीं घाटमाथा हाच महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा गाभा आहे, तो काबीज करीपर्यंत आपल्या राज्याला स्थैर्य नाही ; कीं महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचे नंदादीप येथील गडांवर अखंडितपणें तेवत आहेत ; गड काबीज करून हे नंदादीप वेळींच विझवले नाहीत तर ते भडकून आपलें राज्य केव्हां भस्मसात् करतील याचा नेम नाही.

म्हणूनच अल्लाउद्दीनशहा बहमनीनें घाटमाथा व कोंकणपट्टी यांवर कबजा करण्याचें मुकुर केलें. ही कामगिरी मलिक् उत्तुजारावर सोंप-

विण्यांत आली ; कारण त्यानें पूर्वी मिळविलेल्या यशामुळे सह्याद्रीतील घाटांचा माहितगार असा त्याचा लौकिक झाला होता. मलिक् यानें चाक्रण येथें आपलें मुख्य ठाणें ठेवलें, जुन्नरजवळचा किल्ला (शिवनेरी ?) काबीज केला आणि येथून फौजांच्या निरनिराळ्या टोळ्या पाठवून त्यानें कोंकणपट्टींतल्या पुष्कळ राजांना (१४५३) जिंकलें. दुय्यम लष्करी अधिकाऱ्यांना जड वाटणाऱ्या बंडखोरांचें पारिपत्य करण्यासाठीं अखेरीस तो स्वतः विशेष तयारी करून निवडक फौजेनिशीं दक्षिणेकडे निघाला.

याच मोहिमेंत विशाळगडची सुप्रसिद्ध घटना घडली ; किंवा हल्लीं प्रचलित असलेल्या राजकीय तत्त्वानुसार, कुप्रसिद्ध.

मुत्ते खोऱ्यांतील जंगलांत शिरकवलीनजीक शिरकाई देवीचें स्थान आहे. शिकर्यांचा मूळ पुरुष या गांवीं स्थायिक झाला, म्हणून त्यांच्या कुळाला शिके हें उपनांव प्राप्त झालें. कालांतरानें शिके प्रबल व समर्थ झाले आणि ते स्वतःला राजे म्हणवून घेऊं लागले. घाटमाथ्यावरील बहिरवगड या किल्ल्यावर त्यांची राजधानी होती. हा किल्ला सातारा जिल्ह्यांत पाटणच्या वायव्येस वीस मैलांवर आहे. सह्याद्रीचा वारणेपर्यंतचा घाटमाथा त्या वेळीं शिकर्यांच्या ताब्यांत होता. श्री. पारसनीस सांगतात कीं शिकर्यांची राजधानी पन्हाळ्यावर होती आणि महंमद गवानानें पन्हाळा काबीज केल्यानंतर ते बहिरवगडावर स्थायिक झाले (Panhala, p. 19). फेरिष्ता सांगतो कीं कोंकणपट्टीतील लोक मोठे बळकट व काटक अशी त्या वेळींही त्यांची प्रसिद्धि होती. शिके एवढे बलाढ्य आणि त्यांची प्रजा एवढी कणखर, तरी मलिकाच्या प्रचंड सैन्यापुढें त्यांचा इलाज चालेना. अनेक लढाया जिंकून मलिकनें शिकर्यांना कैद केलें. या भागांत मुसलमानी सत्तेचें पाऊल स्थिर व्हावें म्हणून शिकर्यांना मुसलमानी धर्म स्वीकारण्याविषयीं मलिक् तसदी करूं लागला. त्या काळांत मराठ्यांना स्वातंत्र्याहून स्वधर्माचें महत्त्व अधिक वाटे. स्वधर्माला ते सर्वस्व मानीत ; कारण राज्य आज गेलें तर उद्यां तें फिरून कमावतां येईल, असा त्यांना भरंवसा होता ; पण धर्म एकदां गेला कीं तो पुन्हां प्राप्त होणार नाही, अशी त्यांची भावना होती ; आणि तत्कालीन

समाजरचनाही अशीच होती. स्वधर्माळा व स्वातंत्र्याला मुकण्याचा प्रसंग आला तेव्हां मुसलमानांचा कांटा काढण्यासाठी इकडील मातबर मराठ्यांनी एक मोठे कारस्थान उभारलें व सर्वस्व पणाला लावून तें यशस्वी केलें. फेरिष्टानें त्याची हकीगत सांगितली आहे (ब्राह्मणी राज्याचा इतिहास-मोडक, पृ. १४३) ती अशी :—

“ मलिक उत्तुजारानें शिकर्यांस आग्रहपूर्वक असें सांगितलें कीं तूं मुसलमान हो, नाही तर तुझा जीव घेतों. तेव्हां त्या धूर्त हिंदूनें बाह्यात्कारी मोठा नम्रपणा दाखवून असें कळविलें कीं खेळण्याचा राजा शंकरराय याच्या व माझ्या घराण्यांमध्ये फार दिवसांचें वांकडें आहे. यास्तव जर मी एकटाच मुसलमान झालों आणि तो आपल्या मुलखात अप्रतिबंध रीतीनें राज्य करीत राहिला तर आपली स्वारी परत गेल्यावर धर्मांतर केल्याचद्वल तो माझी फार अप्रतिष्ठा करील व टर उडवील आणि माझ्या घराण्यांतील सर्व माणसांस व प्रजेस बंड करण्यास चिथावून देईल...त्याचा मुलूख जिंकून माझ्या किंवा माझ्या सरदारांच्या स्वाधीन कराल तर मी मुसलमान धर्म स्वीकारून शहाच्या नोकरांत आपली गणना करीन आणि दरसाल हुजूर खंडणी पाठवून शिवाय जे राजे आपल्या कर्तव्यास व राजनिष्ठेस चुकतील त्यांसही ताळ्यावर आणण्यास सहाय्य करीन. ”

महाराष्ट्रांत घुढें प्राप्त झालेली परिस्थिति व निर्माण झालेली वृत्ति जमेस धरून लेखकानें हा मजकूर लिहिला आहे किंवा कसें, हें जाणण्यास कांहीं साधन नाही. कांहीं इतिहासकार सांगतात कीं शंकररायाला जिंकून प्रथम त्याला इस्लामाची दीक्षा देण्यांत यावी, एवढीच अट शिकर्यानें घातली होती. शिकर्याचें बोलणें ऐकून घेऊन मलिकनें उत्तर दिलें कीं “ त्या राजाच्या मुलखांत जाण्याची वाट गडद जंगलांतून आहे व वाटेंतील घाट चिकट आहेत. ” त्यास शिकर्यानें असें उत्तर दिलें कीं “ माझ्यासारखा इमानी व माहीतगार सैन्यास वाट दाखविण्यास हजर असतां सैन्यांतील माणसांच्या एका केंसासही इजा होऊं देणार नाही. ” मुसलमान लोक शेंडी किंवा डोईस केंस ठेवीत नाहीत हें विचारांत

घेऊन शिक्यानें हें वचन दिल्लें असावें, हें कांहीं मालिकांच्या डोक्यांत आलें नाहीं.

शिक्यांचे शेजारी, संगमेश्वरांचे दक्षिण बाजूस खेळणा हा परगणा होता. त्यावर शंकररायाचें राज्य होतें. खेळणा प्रांतांत राजापूर व संगमेश्वर यांमधील कोल्हापूरच्या पश्चिमेकडील घाटमाथ्याचा समावेश होतो. खिलिगड उर्फ खेळणा म्हणजे आधुनिक विशाळगड; हा किल्ला भोज शिलाहारानें सन १२०० च्या सुमारास बांधला. हा किल्ला नांवाप्रमाणें विशाल आहे. याची लांबी ३२०० फूट व रुंदी १०४० फूट आहे. या किल्ल्यावर भूपाल नांवाचा सुमारे ६४०० चौरस फुटांचा विस्तार असलेला मध्ययुगीन तलाव आहे. या किल्ल्यावर शंकररायाची राजधानी होती. या शंकररायाचें उपनांव मोरे होतें, असें कोल्हापूर गॅझेटियरमध्ये नमूद केलेलें आहे. मोरे व धुळप यांचें कुल एकच. ज्ञानकोशांतही हेंच आडनांव दिल्लें आहे. शंकरराय हा शिक्यांपेक्षा बलाढ्य होता. कोंकणपट्टी त्याच्या ताब्यांत होती. त्याच्याजवळ तीनशें लढाऊ जहाजांचें आरमार होतें. इराण, अरबस्तान वगैरे देशांतून येणाऱ्या अडदांड मुसलमान व्यापाऱ्यांचा त्यानें चांगलाच बंदोबस्त ठेवला होता. घाटमाथ्यावरील मुलखांत खेळण्याचाच भाग अति अवघड व भयंकर. म्हणूनच येथें शिकें व मोरे यांचें कारस्थान यशस्वी होऊं शकलें.

आरंभी दक्षिणेंत आलेले मुसलमान मूळचे इराणी व तुर्की होते. दक्षिणेंत बस्तान नीट बसल्यानंतर त्यांनीं आपले अनेक जातभाई इकडे आणविले. दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यांत हबशी लोकही बहुत होते. तत्कालीन इतिहासकारांनीं ज्या परदेशी लोकांना मोंगल अशी संज्ञा दिलेली आहे त्या वर्गांत बहुसंख्य भरणा सध्यदांचा होता. सध्यद हे महंमद पैगंबराचे वंशज असल्यामुळें त्यांना मुसलमान समाजांत विशेष मान देण्यांत येत असे. यामुळें त्यांची वृत्ति फार चढेल असे. कडवे लढवय्ये असा त्यांचा लौकिक होता. हे लोक व्यापाराच्या निमित्तानें इकडे येऊन स्थायिक झाले होते. त्यांचें व दक्षिणेच्या मुसलमानांचें वांकडें होतें. त्यांच्या आपसांत झटापटी व एकमेकांविरुद्ध

दरबारी कारस्थाने नेहमी चालू असत. मलिक उत्तुजाराने तोंवर केलेल्या मोहिमांत दक्षिणी व हबशी सैनिकांची मदत घेतली नव्हती. कारण या जमातीची निष्ठा व शौर्य यांवर त्यांची बिलकुल विश्वास नव्हता.

फेरिष्ता सांगतो, "शिकर्यांच्या वचनावर भरंवसा ठेवून मलिक उत्तुजार खेळण्यावर स्वारी करायला निघाला. आरंभीच काहीं दक्षिणी व हबशी कामगारांनी पहाडांत शिरण्याचें नाकबूल केलें आणि ते उत्तुजारास सोडून मागे राहिले. शिकर्यानें पूर्वीच वचन दिल्याप्रमाणें पहिल्या दोन दिवस एका रुंद व चांगल्या वाटेनें मुसलमानी सैन्यास नेलें, परंतु तिसऱ्या दिवशीं त्यानें अशा बिकट वाटेनें त्यास नेलें कीं त्या घोर अरण्यास भिऊन मर्द वाघही गर्भगळित होईल आणि त्याचें पुरुषत्व जाईल. घाटांतील वाटा इतक्या वांकड्यातिकड्या होत्या कीं त्यांची तुलना केंसांच्या कुरळेपणाशीं केली तरी बरोबरी होणार नाहीं. त्या पर्वतांचा भयंकर देखावा पाहून प्रत्यक्ष राक्षस व भुतें ही तेथील कड्यांपाशीं व गुहांपाशीं आल्यावर दचकून जातील. या अरण्यांत कधीही सूर्याचा कवडसासुद्धां पडत नसे. तेथें वाढलेलें गवत सुद्धां सर्पांच्या सुळ्या दांतांप्रमाणें चिवट तीक्ष्ण होतें आणि हवा तर अजगराच्या श्वासासारखी दुर्गंधि होती. तेथील पाण्यामध्ये मृत्यूच मूर्तिमंत वास करीत होता आणि प्रत्येक वाऱ्याची झुळूकही विषानें प्रफुल्लित होती. अशा वांकड्यातिकड्या व भयंकर वाटेनें जाऊन मुसलमान लोक अगदीं भिऊन व थकून गेल्यावर पुढें याहून गडद व घोर अरण्यांत शिरले. तेथील वाट तर अशी बिकट होती कीं त्यावरून वाऱ्यास सुद्धां वाहतां घेण्याजोगें नव्हतें. त्या वाटेच्या तिहीं बाजूस गगनचुंबित पर्वत होते आणि चौथ्या बाजूस एक खाडी आली होती. त्यामुळें तेथून पुढें जाण्यास मार्ग नव्हता किंवा ज्या वाटेनें तेथें गेले त्या वाटेशिवाय मार्गें परतण्यास मार्ग नव्हता. या घोर प्रसंगीं मलिक उत्तुजार आजारी पडून त्यास रक्ताची हगवण लागली. यामुळें त्यास नियमितपणें कूच करतां येईना व सैन्यांत शिस्त राखण्याविषयी हुकूमही देतां येईना. सैन्यांतील लोक दिवसभर थकून जागा सांपडेल तेथें विश्रांति घेण्यास पडत. कारण जवळ जवळ दोन तंभू मारण्यास सुद्धां जागा सांपडत नसे. याप्रमाणें थकून भागून

अव्यवस्थित रीतीनें मुसलमानी फौज विश्रांति घेत पडली असतां विश्वास-घातकी शिर्का शंकररायाकडे गेला आणि सर्व मुसलमानांस तुझ्या जचड्यांत आणून सोडिलें आहे असें त्यानें त्यास कळविलें. शंकरराय मोठी फौज घेऊन निघाला. आपणांवर कोणीकडून एकाएकी छाप येईल अशी मुसलमानांस बिलकुल धास्तीही नसल्यामुळे सारा दिवस श्रम करून थकून ते झोंपीं गेले होते. अशा या पराधीन व दुर्बल स्थितींत असतां मेंढ्यांप्रमाणें कट्यारींनीं व तरवारींनीं शंकररायाच्या लोकांनीं सात हजार मुसलमान शिपायांस कापून काढलें. त्या वेळीं वारा जोराचा सुटला होता. त्यामुळे झाडांच्या खांद्या एकामेकांवर आदळून जो मोठा गोंगाट चालला होता त्यांत मुसलमानांच्या किंकाळ्या सुद्धां एकमेकांस ऐकूं आल्या नाहींत. मदिना, कर्बला आणि नजफ येथील बड्या बड्या पांचशें सय्यदांसहवर्तमान मलिक् उत्तुजार या कत्तलींत ठार झाला. त्याचप्रमाणें जे दक्षिणी व हबशी कामगार आपल्या दोन हजार लोकांसह बरोबर होते त्यांचीही हीच अवस्था झाली. उजाडण्यापूर्वीच हें रक्तस्त्रावाचें काम पुरें करून त्या अरण्यांतून शंकरराय आपल्या लोकांसहवर्तमान परत गेला.”

उतारा थोडासा लांबला. एकाद्या दुसऱ्या द्विरुक्तीला काट मारून तो पुरा दिला आहे. हा वृत्तांत ही या प्रसंगाची सर्वांत प्राचीन अशी लिखित हकीकत आहे. हें लिखाण एका मुसलमान इतिहासकाराचें आहे, हें ध्यानांत ठेवून ज्यानें त्यानें आपआपल्या बुद्धीप्रमाणें व्यापारी आंकडा बाद घालून त्यांतील सत्याचें ग्रहण केलें पाहिजे. फेरिष्ता (१५७०-१६११) हा निजामशाही व आदिलशाही यांच्या पदरीं होता. सबब या वर्णनांत कांहीं अतिशयोक्ति व आरोप असले तर ते मराठ्यांच्या विरुद्ध असणार हें उघड आहे. इतर इतिहासकार व फेरिष्ता यांच्या कथनांत फरक पडतो तो एका तपशीलाबाबत ; इतर सांगतात कीं विशाळगडच्या कत्तलींत शिर्काचाही हात होता ; शंकररायानें आघाडीवर हल्ला चढविला आणि शिर्कांनीं पिछाडीवर, आणि उभयतांनीं शत्रुसैन्याचा उच्छेद केला. हा तपशील मान्य करावयास कांहीं हरकत नाहीं.

हा प्रसंग अनेक दृष्टींनी चिरस्मरणीय आहे ; महाराष्ट्रांतील, विशेषतः घाटभाथ्यावरील स्थानिक राजांच्या शक्ति परस्परांशी प्रतिस्पर्धी होत्या, सहकारी क्वचित्च होत्या. महाराष्ट्रांत यादवांचें राज्य होतें, म्हणूनच की काय, कोण जाणे, यादवी हाच महाराष्ट्राला शाप आहे ! या प्रसंगां शिकें व मोरे या उभयतांनी सहकार्य करून स्वधर्म आणि स्वातंत्र्य यांचें संरक्षण केलें, म्हणून. असें सहकार्य मराठ्यांच्या इतिहासांत क्वचित्च आढळतें. महाराष्ट्राच्या नैसर्गिक परिस्थितीचा, विशेषतः सह्याद्रींतील डोंगराचा व जंगलांचा, फायदा राजकारणासाठी घेण्यांत आल्याचा हा पहिलाच प्रसंग. प्रबळ शत्रूंना हुलकावून किंवा फसवून, संख्याबलानें व शस्त्रसामर्थ्यानें दुर्बल अशा संरक्षकांनी आक्रमकांना अपरिचित व स्वतःला सोईस्कर अशा भोक्याच्या ठिकाणी आणून, तेथें त्यांजवर चोर्हीकडून हल्ला चढवून त्यांची दाणादाण करणें किंवा त्यांचा फला उडविणें, हें गनीमी काव्याचें एक स्वरूप या वेळीं प्रथमच प्रकट झालें, म्हणून. शिवाजी व राजारामाचे सेनापति यांनी या वैशिष्ट्याचा पुढें पुरेपूर उपयोग करून घेतला. सह्याद्रि आपल्या पाठीशी उभा आहे याची यापूर्वीच्या राज्यकर्त्यांना दादही नव्हती. महाराष्ट्रांत, ऐतिहासिक कालाच्या आरंभी, अहिंसाप्रधान बौद्ध धर्माचा प्रसार बराच झाला होता. बौद्ध धर्म बुडाला आणि येथेही त्याची जागा अतिरिक्त अहिंसेचा पुरस्कार करणाऱ्या जैन धर्मानें घेतली. राजकारणांतील व क्रान्तिकालांतील अहिंसातत्त्वाच्या पुरस्काराच्या मर्यादा हा विषय विवाद्य आहे. विशालगडचें युद्ध हें धर्मयुद्ध नव्हे, हा शुद्ध विश्वासघात आहे, अशा वलगना आतां, त्या प्रसंगानंतर पांचशें वर्षांनी, तथाकथित आचार्य-पीठावरून करणें सोपें आहे. अहिंसेच्या अतिरेकाचें जवळजवळ समकालीन असें एकच उदाहरण (राजपूत संस्कृति-देशपांडे, पृ. २०) येथें सांगतों :—“अनहिलवाड्याचा राजा जैन धर्मीय होता आणि शत्रु अंगावर आला तरी देखील पावसाळ्याच्या दिवसांत सैन्याच्या हालचाली त्यानें बंद ठेविल्या होत्या. पावसामुळें रस्ते सैन्याच्या हालचाली करण्याच्या कामाचे राहिले नव्हते म्हणून नव्हे, तर मोठ

मोठ्या सैन्यांच्या हालचालीने पावसाळ्यांत उत्पन्न हौणाच्या नैसर्गिक जीवजंतूंची अतिशय हानि होईल म्हणून ! ” या प्रसंगी आणि केव्हांही मराठे अशा विघातक प्रवृत्तींच्या आहारी गेले नाहींत, म्हणून. कोणत्याही प्रसंगाची नैतिक युक्तायुक्तता तत्कालीन परिस्थितीवर अवलंबून असते ; संकटाच्या गांभीर्यावर आणि सामनेवाल्याच्या वृत्तीवर. ही कशी होती, ते पाहा :—

दुसरा बहमनी बादशहा महमदशहा (१३५८-१३७५) याच्या कारकीर्दीत कांहीं कारवान लोक घोडे विकण्यास घेऊन आले. ते घोडे शहाने नापसंत केले. तेव्हां कारवानांनी शहाकडे तक्रार केली की आम्ही खास आपल्यासाठी उत्तम घोडे आणले होते आणि तसे सांगितले असतांही वेलंपट्टण येथे विनायकदेवाने जबरीने कमी किंमतीस ते आमच्याकडून विकत घेतले. लगेच या अपमानाचा सूड घेण्याचा शहाने निश्चय केला. आपल्या सैन्यानिशी वेलंपट्टणाजवळ आल्यानंतर फौजेपैकी कांहीं कसलेल्या लोकांना अंगावर फाटक्या चिंध्या घालून कारवानाच्या वेषाने आपणांस मार्गात चोरांनी लुटले आहे असे सांगत शहरांत जाण्याचा शहाने हुकूम केला. वेशीचे रखवालदार त्यांची चौकशी करीत होते. तोंच शहाचे सैन्य आले ; वेषधारी कारवानांनी रखवालदारांना वेशीची दारे बंद करून दिली नाहींत. शहरांत शिरल्यानंतर शहाने नागरिकांची कत्तल केली आणि उद्धट उत्तर देणाऱ्या विनायकदेवाची जीभ कापून नंतर त्यास जिवंत जाळले ! आणखी एक उदाहरण देतो : दोन चिजा ऐकून खुष झालेल्या महंमदशहाने दारूच्या धुंदीत गवयांना विजयानगरच्या राजाच्या खजिन्यावर वराता दिल्या. त्या मानल्या नाहींत म्हणून शहाने एक लाख हिंदु ठार करण्याची प्रतिज्ञा केली आणि संकल्पित संख्येपेक्षां दुप्पट हिंदूंची कत्तल केली ! दक्षिणेतील मुसलमानां राज्यकर्त्यांच्या अमदानीत घडलेल्या अशा अत्याचारांची उदाहरणे सांगावीं तेवढी थोडीच होतील. संगमेश्वर व विशाळगड या ठाण्यांमोंवतालचा प्रदेश कधीही, कोणाही परक्याकडून जिंकला गेला नव्हता. या भागाचे राज्यकर्ते जे शिलाहार त्यांचीं राज्ये यादवांनी बुडविली ; यादवांना खलजी सुलतानांनी बुडविले ; दिल्लीच्या

सुलतानांचें दक्षिणेंतील राज्य बहमनी घराण्यानें बंड करून बळकावले. यादवांचे राजकीय वारसदार, एवढाच, व तोही असलाच तर, त्यांचा या भागावर अधिकार होता. शिके किंवा मोरे हे बहमन शहांचे मांडलिक कधीही नव्हते. परिस्थितीच्या प्रादुर्भावामुळे पराभूत झालेल्या मांडलिकांनाही स्वातंत्र्यसंपादनासाठी बंड करण्याचा अधिकार असतो. शिके व मोरे यांनी या वेळीं हे कारस्थान रचले व तडीला नेले नसतें तर महाराष्ट्राच्या इतिहासाला वेगळेंच वळण लागलें असतें. या काळांतील घनांधकारांत महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याची ज्योत तेवत ठेवण्याचें श्रेय त्यांनीं या वेळीं मिळविलें. बेगुन्हा मराठ्यांवर हा हल्ला चढविण्यास आलेल्या सैन्याची वृत्ति कशी होती तें पहा. विशालगडच्या कत्तलीतून जे थोडे मोंगल वांचले ते मोठ्या कष्टानें चाकणच्या किल्ल्यावर पोचले. ऐन वेळीं दक्षिणी मुसलमान फौज सोडून मार्गें राहिले, त्यांनीं लढाईत भाग घेतला नाहीं, त्यांच्या भ्याड व फितूर वर्तनामुळे हा दुर्घट प्रसंग ओढवला, असे उद्गार कांहीं मोंगल अधिकाऱ्यांनीं काढले. राजधानीला परतल्यावर ते हा आरोप दरबारीं जाहीर करतील व तसें झालें तर शहाची मर्जी स्वफा होईल, हें जाणून दक्षिणी गटाच्या पुढाऱ्यांनीं शहाला खबर दिली कीं आम्हीं दिलेला सावधगिरीचा इषारा न जुमानतां शिके या जमेदाराच्या चिथावणीवरून आणि सद्यद वे मोंगल यांच्या सल्ल्यानें मलिकनें अविचाराचें कृत्य केलें आणि या कत्तलीतून वांचलेल्या मोंगलांनीं आतां चाकणचा किल्ला ताब्यांत घेतलेला असून कोंकणच्या राजास बंड करण्यास प्रवृत्त करून त्यास सहाय्य देण्यास ते सिद्ध झालेले आहेत. शहा दारू पिऊन तर झालेला आहे अशा संधीस ही वर्दी त्याला देण्यांत आली. क्षणभर सुद्धां विचार न करतां शहानें हुकूम दिला, कीं चाकणच्या किल्ल्यावर जाऊन सर्व परदेशी लोकांना ठार मारावें. या आज्ञेनुसार दक्षिणी फौजेनें किल्ल्याला वेढा घातला. वेढल्या गेलेल्या मोंगलांनीं किल्ल्यांतील सामग्री संपेपर्यंत वेढणारांना दाद दिली नाहीं; अखेरीस जिवावर उदार होऊन किल्ल्याबाहेर पडून लढण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. हें समजतांच दक्षिणी पुढारी घाबरून गेले. मोंगलांना माफी केलेली आहे असा बनावट हुकूम त्यांस

दाखविण्यांत आला आणि अह्लाच्या व कुराणाच्या शपथा घेऊन किल्ला सोडून बाहेर येण्याविषयी त्यांचें मन वळविण्यांत आलें. दक्षिणी पुढ्यांनीं ठळक ठळक अशा पवित्र सद्यद व शूर मोंगल पुढ्यांना मेजवानीला बोलावले आणि जेवण चालू असतांना त्यांची आणि छावणीतील बेसावध मोंगलांची व सुमारे बाराशें सद्यदांची कत्तल केली. दक्षिणी लोकांनीं त्यांचे तंभू लुटले, त्याच्या बायकांची विटंबना केली आणि अंगावरल्या मुलांनासुद्धां जिवंत ठेवले नाही ! शंकरराय व शिकें यांना या वृत्तीच्या शत्रूंशीं लढावयाचें होतें, हें लक्षांत आणलें म्हणजे या युद्धाला बैठ्या, कोरड्या व धुवट नीतितत्त्वांचा कस लावणें अप्रस्तुत आहे, असाच निष्कर्ष निघतो.

विशाळगडच्या कत्तलीची मुसलमानांनीं एवढी धास्ती घेतली कीं यानंतर सोळा वर्षे ते या बाजूकडे फिरकलेही नाहींत. पुढें महमद-शहा बहमनी याचे कारकीर्दीत (१४६३ ते १४८२) त्याचा पेशवा महंमद गवान यानें कोंकणावर स्वारी (१४६९) केली. खेळण्याच्या पहाडी प्रदेशांत घोडेस्वारांचा इलाज चालत नाहीं असें पाहून त्यानें घोडदळ परत पाठविलें आणि फार मोठें पायदळ बरोबर घेऊन जंगलें जाळीत व तोडीत तो पुढें गेला आणि खेळण्यास वेढा घालून त्यावर हल्ले चढवीत राहिला. पांच महिने लोटले तरी किल्ला पडला नाहीं. पुढें पावसाळा सुरू झाल्यामुळे त्यानें वेढा उठविला आणि पावसाळा कोल्हापुरास काढून तो पुढील सालीं खेळण्याकडे परतला. फेरिष्ता सांगतो, जो किल्ला आजपर्यंत मुसलमानांच्या हातीं गेला नव्हता तो त्यानें युक्तिप्रयुक्तीनें व लोकांना पुष्कळ पैसा वांटून ताब्यांत घेतला; पुढील वर्षीं गवानानें शंकररायाचा सर्व मुलूख सर केला आणि मलिक उत्तुजाराचे वेळीं झालेल्या कत्तलीचा सूड घेतला. हा सूड किती भयंकर असेल याची आतां आपल्याला कल्पना करणें अशक्य नाहीं.

यानंतर सुमारे दोनशें वर्षे हा गड मुसलमानांच्या ताब्यांत होता. अफजलखानाच्या वधानंतरच्या उठावणीत शिवाजीनें खूप शर्तीनें लढून खेळण्यावर कबजा (१६५९) केला आणि त्याला विशाळगड हें नांव दिलें. मराठेशाहींतही हा गड बहुत गाजला. शिवाजीचा निकाल लावण्या-

साठी आदिल, मोंगल, सिद्दी, सावंत, वगैरेनीं एकजूट होऊन त्याला पन्हाळ्यांत घेरलें. बाहेरून हल्ले चढवून वेढा उठविण्याचे मराठ्यांचे प्रयत्न फसल्यामुळे आणि पन्हाळ्याचा किल्ला दिसतो तेवढा मजबूत नाही हें टपून बसलेल्या शत्रूंच्याही ध्यानीं आलेलें असल्यामुळे वेढ्याची अभेद्य व अफाट कोंडी फोडून बाहेर पडणें त्याला भाग होतें. या आणीबाणीच्या प्रसंगी तहाची हुलकावणी दाखवून एका मध्यरात्री फक्त दोन-तीन माणसें बरोबर घेऊन शिवाजी पन्हाळ्यावरून निसटला आणि चौक्या पहारे चुकवून विशाळगडाकडे रवाना झाला. हें लक्षांत येतांच शत्रूनें पाठलाग सुरू केला. विशाळगडाच्या पायथ्याशीं पांढरपाण्याच्या खिंडींत शिवप्रभूच्या रक्षणासाठीं शूर वीर बाजी प्रभु आपल्या निवडक मावळ्यांसह खडा राहिला. जगाच्या इतिहासांत ज्याच्या तोडीचे युद्ध प्रसंग क्वचितच आढळतात असा संग्राम या वेळीं या खिंडींत झाला. बाजी प्रभूनें आत्मार्पण केलें आणि महाराष्ट्राच्या प्राणाचें रक्षण केलें आणि बाजी प्रभु अमर झाला.

श्री शिवछत्रपति : दुर्गराज

सह्याद्रीतील कोणत्याही किल्ल्याचें दर्शन किंवा स्मरण झालें कीं लगेच श्री शिवरायाची मूर्ति मनासमोर उभी राहते आणि त्याच्या प्रतापांचा चित्रपट चित्तासमोर झळकूं लागतो; मग त्या किल्ल्याला शिवाजीचा पदस्पर्श झालेला असो किंवा नसो. वास्तु व मूर्ति यांचें हें साहचर्य अत्यंत निकट आहे.

प्राचीन व मध्ययुगीन राज्यकर्त्यांना त्यांच्या सैन्याच्या वैशिष्ट्यानुसार नरपति, हयपति, गजपति अशीं विशेषणें लावण्यांत येत असत. या दृष्टीनें शिवाजीला दुर्गपति किंवा दुर्गराज हें अभिधान यथार्थ ठरेल.

शिवाजीचा जन्म शिवनेरीवर झाला. राजकीय धामधुमीमुळे बालपणीं त्याला अनेक गडांवर वास्तव्य करावें लागलें, सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांतून घांवपळीचें जीवन कंठारें लागलें. महाराष्ट्राचा आद्य सम्राट शालिवाहन हा बालपणीं मातीचे हत्ती, घोडे तयार करून त्यांच्या लढायांचा खेळ आपल्या संवगड्यांसह खेळत असे; शिवाजी बालपणीं

मातीचे हत्ती, घोडे तयार करून व दगडांचे गड उभारून त्यांच्या लढायांचा खेळ आपल्या मावळी सोबत्यांसह खेळत असे. शेष नागाने अमृतसिंचन करून शालिवाहनाचे सैन्य सजीव केले; शिवाजीने स्वतःच स्वातंत्र्याचा मंत्रोच्चार केल्यामुळे त्याचे लुटुपुटीचे सैन्य सचेतन्य व सर्वसमर्थ झाले आणि सह्याद्रीच्या कडेकपारी जणु स्वयं-स्फूर्तीने शत्रूशी लढू लागल्या. शिवाजीच्या राजकीय महत्त्वाकांक्षा सह्याद्रीच्या मावळ भागांतच रुजल्या व फोंफावल्याही. त्याच्या राजकीय कर्तृत्वाचा प्रारंभ तोरण्यास झाला. मराठेशाहीत फक्त त्यानेच अनेक गड व दुर्ग उभारले. जलदुर्ग हे तर त्याचे वैशिष्ट्य. पन्हाळ्यानंतर महाराष्ट्राची पहिली अस्सल डोंगरी राजधानी शिवाजीनेच रायगड येथे स्थापन केली. शिवाजीला राज्याभिषेक रायगडावर झाला; शिवाजीच्या सिंहासनाची जागा रायगडावर आहे; त्याने जे थोडेफार कौटुंबिक जीवन उपभोगले ते येथेच आणि त्याचे देहावसानही रायगडावरच झाले; अर्थातच शिवाजीची समाधीही येथेच आहे. शत्रूच्या तावडीत सांपडून त्याला काही काळ कैदेत कंठावा लागला, तोही आगऱ्याच्या किल्ल्यांत. स्वराज्यासाठी जन्मभर वणवण करणाऱ्या शिवाजीला उभ्या आयुष्यांत जी थोडीचहुत विश्रांति मिळाली ती फक्त येथेच; महापुरुषांना बंदिवास हीच विश्रांति. हिंदुस्थानांत हा एकच असा राजा होऊन गेला की ज्याने दुर्गनिर्मितीसाठी जातीने परिश्रम केले; की ज्याच्या राज्यांत जास्तीत जास्त गड व दुर्ग होते. कोणी हिशोब केलेला नाही, केलाच तर दिसून येईल की शिवाजीच्या वांट्याला जे आयुष्य आले त्यापैकी बहुतेक त्याने किल्ल्यांवर किंवा किल्ल्यांशी झगडण्यांत काढले; अर्थातच हा काळ त्याने सह्याद्रीच्या सान्निध्यांत काढला.

शिवाजी हा मराठ्यांचा राजा; नागपुरापासून भटकलपर्यंत महाराष्ट्राचा विस्तार आणि पुढे मराठ्यांचे साम्राज्य हिंदुस्थानच्या अर्ध्या-अधिक भागावर प्रत्यक्षपणे पसरले; या परिस्थितीमुळे शिवाजीच्या राज्याच्या विस्ताराबद्दल अवास्तव अशा कल्पना आपल्या मनांत ठाणे देऊन राहिलेल्या असतात. शिवाजीने आपल्या मुलखाचे स्वराज्य व मोंगलाई असे दोन भाग केलेले होते. स्वराज्य म्हणजे संपूर्णपणे

स्वतःच्या ताब्यात असलेला प्रदेश आणि मोंगलाई म्हणजे परक्यांच्या ताब्यांतील, पण खंडणी देणारा प्रदेश. मोंगलाईच्या पलीकडचीं राज्ये शिवाजीच्या दृष्टिपथांत आलेलीं नव्हतीं. शिवाजीच्या स्वराज्याचा व त्यातील किल्ल्यांचा तपशील (सरदेसाई-शककर्ता शिवाजी. पृ. २३०) देतो :—

क्र.	प्रादेशिक तपशील	किल्ल्यांची संख्या
१	वडिलोपार्जित जहागीर : पुणे, जिल्ह्याचा मध्य भाग.	
२	मावळ प्रांत : " " पश्चिम भाग व भोरचा प्रदेश.	१८
३	वाई प्रांत : सातारा जि. पश्चिम भाग.	१५
४	पन्हाळा प्रांत : कोल्हापूर जि. पश्चिम भाग.	१३
५	दक्षिण कोंकण : रत्नागिरी जिल्हा.	५८
६	उत्तर कोंकण : ठाणे जिल्हा व सुरत जिल्ह्याचा दक्षिण भाग.	१२
७	बागलाण प्रांत : नाशिक जि. पश्चिम भाग.	६२
८	कर्नाटक प्रांत : कृष्णेच्या दक्षिण तीरावरील प्रदेश.	१८
९	वनगड प्रांत : धारवाड जि. दक्षिण भाग.	२२
१०	बेदनूर प्रांत : म्हैसूरचा ईशान्य भाग.	१८
११	बेलोर प्रांत : अर्काट जिल्हा.	२५
१२	तंजावर प्रांत : कावेरी दुआबाचा प्रदेश.	६
		२६७
	पैकी कर्नाटकांतील (क्र. ८ व ९) चाळीस आणि तेलंगणांतील (क्र. १०, ११ व १२) एकुण-पन्नास, मिळून एकुणनव्वद वजा जातां महाराष्ट्रांतील शिवाजीचे किल्ले :	१७८

वेगवेगळ्या बखरकारांनी व इतिहासकारांनी शिवाजीच्या ताब्यांतल्या किल्ल्यांच्या याद्या व संख्या दिलेल्या आहेत. त्यांमध्ये एकवाक्यता नाही. वरील यादीत अशा किल्ल्यांची संख्या २६७ दिलेली आहे. शिवदिग्विजयांत सांगितलें आहे कीं “नवे जुने तीनशें साठ किल्ले हजरतीस आहेत.” विश्वकोशांत तर या किल्ल्यांची संख्या सव्वीसशें दिलेली आहे. एकवाक्यतेच्या अभावाचें कारण हें कीं कोणी फक्त मुख्य गडांची गणना केलेली आहे, तर कोणी अगदीं क्षुद्र अशा गळ्याचीही मोजदाद केलेली आहे. वरील तक्त्यावरून दिसून येईल कीं शिवाजीचें महाराष्ट्रांतील राज्य मुख्यत्वेकरून घाटमाथा व कोंकणपट्टी या भागापुरतें मर्यादित असें होतें. पश्चिम किनाऱ्यावरलीं अनेक ठाणीं परक्यांच्या कबजांत होती. वसई, चौल व गोंवें हीं ठाणीं पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत होती; मुंबई बेट इंग्रजांच्या हातीं होतें आणि जंजिऱ्यावर सिद्दीचें राज्य होतें. शिवाजीच्या या छोटेखानी राज्याची पूर्व सरहद्द चंचल होती. साल्हेर व चांदवड यांसारखीं तुटक ठाणीं त्याच्या कबजांत होती. सरहद्दीनजीकचीं कांहीं ठाणीं आज शिवाजीच्या तर उद्यां मोंगलांच्या कबजांत जात येत होती. शिवाजीनें अनेक वेळां जुन्नरची लूट केली व शिवनेरीवर हल्ले चढविले, पण हीं ठाणीं कांहीं त्याच्या हातीं आलीं नाहींत.

शंकर हा सहाद्रीचा स्वामी. शिंगणापूरचा शंभुमहादेव हें भोंसल्यांचें कुलदैवत. यात्रेकरूंच्या सोयीसाठीं मालोजीनें येथें मोठा तलाव बांधला. तुळजापूरची भवानी ही भोंसल्यांची कुलस्वामिनी. तिच्या कृपाप्रसादामुळे मालोजीला माहात्म्य प्राप्त झालें. तुळजापुराला भवानीच्या दर्शनाला वारंवार जाणें शक्य नसल्यामुळे शिवाजीनें भवानीची स्थापना प्रतापगडावर केली. शहाजी व शिवाजी यांच्या संभवाबाबतच्या आख्यायिकांमध्ये केवढा फरक आहे, पहा : मालोजीला बरेच दिवस संतति होत नव्हती म्हणून दीपाबाईनें नगरच्या शहाशरीफ या मुसलमान फकीराला नवस केला व त्याच्या कृपेमुळे प्राप्त झालेल्या पुत्रांचीं नांवे मालोजीनें शहाजी व शरीफजी अशीं ठेवलीं. शिवनेरीच्या शिवाईच्या कृपाप्रसादामुळे शिवाजी जन्माला आला, शहाजी व शिवाजी यांच्या

कर्तृत्वाची सांगता या आख्यायिकाच्या अनुरोधाने लावतां येते. शिवाई, भवानी व पार्वती या एकच. गिरिजा, गिरिकन्या, गिरिवासिनी. महाराष्ट्रांतल्या निरनिराळ्या किल्ल्यांवर भवानी वेगवेगळ्या नांवांनी विराजत आहे. शंकर हा पुरुष आणि पार्वती ही प्रकृति. शिवाजीला भवानी प्रसन्न होती आणि परशुरामही. परशुराम हा अपरान्ताचा स्वामी. अपरान्त हेंच शिवाजीचें राज्यक्षेत्र. शिवाजी हें जाणून होता. राज्याभिषेकाच्या पूर्वी शिवाजीने प्रथम चिपळूणास जाऊन परशुरामाचें दर्शन घेतलें; मग प्रतापगडावर जाऊन तुळजाभवानीचें दर्शन घेतलें; नंतर रायगडावर राज्याभिषेक-समारंभ झाला. शंकराप्रमाणेच भवानी व परशुराम यांची स्थानेही सह्याद्रीच्या सुळक्यांवरच आहेत.

शिवाजीने स्वराज्यस्थापनेचा उद्योग सह्याद्रीच्या सहकार्यानेच सुरू केला. संकटसमयी सह्याद्रीनेच शिवाजीचें संरक्षण केलें. सह्याद्रि हा स्वातंत्र्याचा व स्वराज्याचा मूलाधार आहे याची शिवाजीला जाणीव होती. सह्याद्रीबद्दल शिवाजी काय म्हणतो तें पहा: “आमच्या या कठीण प्रदेशांत नुसता कल्पनेचा घोडा सुद्धा नाचविणें कठीण आहे. आमचा प्रदेश अवघड व डोंगराळ आहे. त्यांतून नदीनाले उतरून जाण्यास वाट नाही.” कल्याणी व बेदरचे मैदानी किल्ले काबीज केल्यामुळे उन्मत्त झालेल्या व महाराष्ट्रावर सर्वांतक स्वारी करावयास सज्ज झालेल्या मोंगली सेनापतींच्या उद्योगाला अनुलक्षून हे उद्गार शिवाजीने काढलेले आहेत, हें लक्षांत घेतलें म्हणजे सह्याद्रीबद्दल त्याला किती विश्वास वाटत होता हें दिसून येतें; आणि हा विश्वास कोरडा नव्हता. सह्याद्रीचा कानाकोपरा शिवाजीला अवगत होता. हा प्रदेश त्याने अक्षरशः पादाक्रांत केलेला होता. म्हणूनच त्याच्या मोहिमा व त्याचें राजकारण, हीं वेळोवेळीं यशस्वी झालीं. डांगणांतील खिंडींची माहिती होती, म्हणूनच एकाएकी गणदेवीवर उतरून त्याला सुरतेची लूट करतां आली आणि पाठलाग करणाऱ्या सैन्याला चकवून औंधा व पट्टा या किल्ल्यांवरून ही लूट त्याला रायगडावर पोचवितां आली. प्रतापगडाजवळ शिवाजीने अफझुलखानाचा कोथळा काढला व त्याच्या सैन्याची दाणादाण केली; पन्हाळ्याला वेढा पडलेला असतांना त्याने

सिद्दी जौहर सलाबतखानाच्या हातावर तुरी दिल्या; विशाळगडानजीक बाजी प्रभूच्या नेतृत्वाखालीं मावळ्यांच्या छोट्या टोळीनें अफाट सेनासागराच्या प्रचण्ड वादळी लाटा थोपवून धरल्या. हीं अलौकिक कृत्ये यशस्वी झालीं याचें कारण सह्याद्रि, सह्याद्रीवरील गडकोट व सह्याद्रीचे सुपुत्र. हे सुपुत्र म्हणजे नागावलेल्या घराण्यांतले व वतनासाठीं झगडणारे नामवंत मराठे नव्हेत, तर मावळांतले व कोंकणांतले अज्ञात शेतकरी. मावळे व हेटकरी यांच्याबद्दलची शिवाजीची आस्था व्यक्त होणारी आज्ञा पहा : “ मोंगलाई राज्यांत बिकट जाग सह्याद्रीची ओळ, या मुलखांतील लोक माहितगार; पावसांत डोंगरावर चढणें, झाडींत चढणें, त्यास मावळे व कोंकणे यांवांचून घडणें नाहीं. हेच आर्धो ठेवावे.” शिवाजीनें निवडलेल्या या जमातींनीं वेळोवेळीं जें अतुल शौर्य व दुर्दस्य स्वातंत्र्यभक्ति व्यक्त केली त्याचेंही आदिकरण सह्याद्रि.

मध्ययुगीन सम्राटांनीं, त्यांच्या सामन्तांनीं व स्थानिक राज्यकर्त्यांनीं जागोजाग अनेक लहानमोठे गड उभारले होते; स्वकीयांनीं व परकीयांनींही; गिरिशिखरांवर आणि पठारावर. सामन्तांना सम्राटांनीं हतप्रभ केलें आणि सम्राटांना परकी आक्रमकांनीं व त्यांच्या हस्तकांनीं. ह्या सत्तासंक्रमणामुळे कांहीं गड परान्नपुष्ट व बलिष्ठ झाले होते, कांहीं लुळेपांगळे झाले होते आणि कांहीं निर्जीव होऊन पडले होते. इस्लामी आक्रमकांनीं दक्षिणेंत स्थिर झाल्यानंतर व स्थिर होण्यासाठीं यांपैकी कांहीं विशेष महत्त्वाच्या लढाऊ किल्ल्यांची डागडुजी, मजबुती केली आणि निवडक मोक्याच्या ठिकाणीं कांहीं नवे किल्ले उभारले. जणुं शिवाजीच्या सोयीसाठीं जागोजाग किल्ले बांधून ठेवण्याची त्यांना सह्याद्रीनें आगाऊ प्रेरणा दिली होती! स्वराज्यस्थापनेचें ध्येय निश्चित झाल्यानंतर शिवाजीची नजर साहजिकपणें सह्याद्रीतील गडांकडे वळली. महाराष्ट्रांतील किल्ले ह्या स्वराज्याच्या किल्ल्या आहेत हें त्यानें जाणलें. आतां जे पारतंत्र्याचे आधारस्तंभ आहेत ते हस्तगत करून घेतले असतां त्यांवरच स्वातंत्र्याचें मंदिर उभारतां येईल, हें ओळखून त्यानें कार्यक्रमाची आंखणी केली. साहसी प्रवाशांनीं व संशोधकांनीं नवा प्रदेश शोधून काढला कीं त्यावरील मोक्याच्या जागीं खुंट्या ठोकून

किंवा निशाणें रेंवून त्यावरील आपला वैयक्तिक किंवा आपल्या राष्ट्राचा कबजा जाहीर व प्रस्थापित करावयाची प्रथा विशेषतः गेल्या शतकांत आफ्रिका, अमेरिका, वगैरे नव्या खण्डांत पाश्चिमात्यांकडून अवलंबिली गेली. शिवाजीनें सतराव्या शतकांत याच पद्धतीचा पुरस्कार केला होता. सह्याद्रीतील अनेक किल्ले काबीज किंवा स्वाधीन करून घेऊन शिवाजीनें त्यांवर मराठी झेंडे फडकावले. सिंहगड हा मावळांचा अधिपति व भोंसल्यांच्या जहागिरीचा नैसर्गिक स्वामी. दादोजी कोंडदेवानें शिवाजीच्या नांवानें चढाई करून सिंहगड काबीज केला व भावी स्वराज्याची मुहूर्तमेढ रेंवली. हा किल्ला काबीज झाला न झाला तोच शिवाजीनें तोरण्याच्या किल्लेदारार्शीं संधान बांधून तोही हस्तगत केला आणि आगामी स्वराज्याचें तोरण बांधलें.

सिंहगड व तोरणा यांचा कबजा ही शिवाजीच्या आयुष्यांतली पहिली अलौकिक घटना. हा वेळपर्यंतचे शिवाजीचे उद्योग आडदांड मराठा तरुणाला साजेसे असेच होते. जाणतीं माणसें त्याच्या वृत्तीला उच्छृंखल म्हणत. मुसलमानी दरबारी राजकारणांत मुरलेलीं माणसें भविष्य वर्तवीत कीं हा बापदादांनीं कमावलेली जहागीर बुडविणार, इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्रावर शाही इतराजीचें संकट ओढवून घेणार. त्यांचीं भविष्ये तत्कालीन परिस्थितीवर व व्यवहाराच्या गतीवर आधारलेलीं होती. शिवाजीच्या उद्योगाला कांहीं उद्दिष्ट असणें शक्य आहे असें त्यांच्या स्वप्नींही येणें अशक्य होतें. पण तोरण्याला आणखी एक अलौकिक घटना घडली. तोरण्याची तटबंदी दुरुस्त करीत असतांना शिवाजीला मौल्यवान् भूमिगत द्रव्यसंचय सांपडला. भूमिगत द्रव्यप्राप्तीचें भोंसल्यांना जणुं वरदानच होतें असें दिसतें. जाधवरावांच्या तोलाची संपत्ति संग्रहीं नसल्यामुळें शहाजीचें लग्न अडलें तेव्हां भवानीनें दृष्टांत देऊन मालोजीला वेरूळच्या वारुळांतील द्रव्यसंचय दाखविला. यानंतर लवकरच निजाम दरबारनें मालोजीला पुणें व सुपें हे परगणे आणि शिवनेर व चाकण हे किल्ले जहागीर दिले, पंचहजारी मनसब व राजे हा किताब दिला आणि भोंसल्यांच्या उत्कर्षाचा पाया घातला.

तोरणा व कल्याण येथे कोट बांधतांना शिवाजीला अपरंपार धन मिळाले. प्रधानगड (प्रवाळगड, प्रचळगड ?) सर झाल्यावर महाराज वर चढून जात असतां मार्गी “ बोरीची कांटी पालखीस लागली, तेव्हां महाराज बोलले, काय निमित्त कांटी अटकावते. खाली खणावे. खणल्यावर बावीस घागरी व चार कढया मोहरा, होन, सोन्याच्या कांबीनीं भरलेल्या सांपडल्या. ” अचानक व भूमिगत द्रव्यलाभ हा महालक्ष्मीचा प्रसाद, अशी सर्वसाधारण समजूत असल्यामुळे तेवढ्यावरूनच भोंवतालच्या मोळ्या लोकांना वाटले की हा अवतारी पुरुष आहे, आणि त्याचे आदेश आपण मानले पाहिजेत.

तोरण्याला मिळालेल्या द्रव्याचा व्यय शिवाजीनें राजगड (१६४५) उभारण्यांत केला. यावरून दिसते की या वेळींच त्यानें आपल्या जीवनाचे उद्दिष्ट निश्चित केलेले होते. गुजरातपासून कर्नाटकापर्यंत परराज्यांत लुटालूट करून व सुलतानांच्या छावण्यांवर छापे घालून शिवाजीनें अपरंपार द्रव्य संपादन केले. या ना त्या मार्गांनीं मिळविला तो बहुतेक पैका त्यानें किल्ल्यांच्या डागडुर्जांत व उभारणींत खर्च केला. संपत्ति संपादन कशी करावयाची व संपादित संपत्ति कोठे गुंतविली असतां विशेष फलप्रद होईल, हे यशस्वी संपादक धनीच निश्चित करू शकतो. शिवाजीच्या उद्योगाचे उद्दिष्ट त्याच्या सहकाऱ्यांच्याही नाटसे लक्षांत आलेले नव्हते; मग ते त्याच्या दतरांतील कारकुनांना कसे उमगणार ? किल्ल्यासाठीं पैका बहुत खर्च होतो असा फडणिसांनीं अर्ज केला असतां शिवाजी म्हणाला, “ जैसा कुळची शेतास माळा घालून शेत राखतो, तसे किल्ले राज्यास रक्षण आहेत ... राज्यास चळकटी किल्ल्यांची आहे ... आपणांस धर्मस्थापना व राज्यसंपादन करणे ; शत्रुप्रवेश न होय, ते किल्ल्यांमुळे होते. दिल्लीद्रासारखा शत्रु उरावर आहे. तो आला तरी नवेजुने तीनशेंसाठ किल्ले हजरतीस आहेत. एक एक किल्ला वर्ष वर्ष लढला तरी तीनशें साठ वर्षे पाहिजेत. ” शिवाजीची एवढी तयारी होती व त्याची एवढी उभारी होती. एक एक किल्ला एक एक वर्ष लढू शकत नाही आणि व्यवहारांत असा हिशोब चुकतो, याचा प्रत्यय शिवाजीला त्याच्या हयातीतच आला ;

मात्र त्याने केलेल्या तयारीचा खरा उपयोग महाराष्ट्राला राजारामाच्या कारकीर्दीत झाला. एक एक किल्ला पडत राहिला तरी हातीं आहे तो एक एक किल्ला लढवीत रहावयाचें, हें निर्वाणीचें धोरण महाराष्ट्रांत शिवाजीनेच प्रथम आंखलें व परिस्थित्यनुसार शक्य तेवढें यशस्वी केलें. शिवाजीनंतरही गडांविषयीं मराठ्यांची भावना अशीच होती. रामचंद्र नीलकंठ अमात्य आपल्या विख्यात आज्ञापत्रांत सांगतात : “संपूर्ण राज्याचें सार तें दुर्ग. दुर्ग नसतां मोकळा देश परचक्र येतांच निराश्रय, प्रजाभय होऊन उध्वस्त होतो ... गडकोट हेंच राज्य ; गडकोट म्हणजे राज्याचें मूळ, गडकोट म्हणजे खजिना, गडकोट म्हणजे सैन्याचें बळ, गडकोट म्हणजे राज्यलक्ष्मी, गडकोट म्हणजे आपली वसतिस्थळें, गडकोट म्हणजे सुखनिद्रागार, गडकोट म्हणजे प्राण-संरक्षण.” शिवाजीच्या उद्योगाच्या बैठकीविषयीं अमात्यांनीं यथायोग्य निष्कर्ष काढलेला आहे. ते सांगतात : “हें राज्य तर तीर्थरूप थोरले कैलासस्वामी यांनीं गडांवरूनच निर्माण केलें, जो जो देश स्वशासन-वश न होय त्या त्या देशीं स्थलविशेष पाहून गड बांधिले ; त्यावरून आक्रमण करीत करीत सालेरी अहिवंतापासून कावेरी तीरापर्यंत निष्कंटक राज्य संपादिलें.”

मोऱ्यांच्या कबजांतील रायरीचा मजबूत किल्ला सर केल्यानंतर जावळीच्या आसमंतांतील प्रदेशाच्या बंदोबस्तासाठीं घाटमाथ्याच्या पश्चिम कडेवर, पार घाटाच्या नाक्यावर, मोक्याची जागा निवडून शिवाजीनें प्रतापगड (१६५६) उभारला. शिवाजीनें हा गड उभारण्याची आज्ञा दिली त्या वेळीं या परिसरांत लवकरच केवढी रणधुमाळी उडणार आहे व भवानीला केवढा मोठा बळी मिळणार आहे याची खुद्द शिवाजीला स्वप्नांतही कल्पना आली नसेल ! जंजिऱ्याच्या सिद्दीच्या ताब्यांतील तळें व घोसाळें हे किल्ले काबीज केल्यानंतर या प्रांताच्या बंदोबस्तासाठीं त्याच्या अंतर्भागांत शिवाजीनें बिरवाडीस किल्ला (१६५८) बांधला. दापोलीजवळ पालगड व मण्डणगड आणि शृंगारपुराजवळ प्रचीतगड हे किल्ले यानंतर लवकर उभारण्यांत (१६६१) आले. समुद्रकिनाऱ्यावर शिवाजीनें विजयदुर्ग (१६५३),

पद्मगड उर्फ कासे (१६६१), सिंधुदुर्ग (१६६४), खांदेरी (१६७८), अलीबाग (१६७९) व उंदेरी (१६८०) हे जलदुर्ग बांधले. वेलोर-भोंवतालच्या प्रदेशाच्या संरक्षणासाठी त्याने साजरागोजरा ही किल्ल्यांची जोडी (१६७८) उठविली. शिवाजीने उभारलेल्या गडांची ही यादी पुरी नाही. तरी या तपशिलावरून अनेक निष्कर्ष काढता येतात. कालमानाने पाहिले असता दिसते की त्याचा हा उद्योग आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत चालू होता. सह्याद्रीत होते त्या मानाने फारसे किल्ले शिवाजीने उभारले नाहीत; आणि जे उभारले ते मुख्यत्वेकरून कोंकणांत व समुद्रकिनाऱ्यालगत. लुटालूट करून मिळविलेली संपत्ति त्याने बहंशी किल्ल्याच्या उभारणीत खर्च केली, हे खरे असले तरी मध्ययुगीन राज्यकर्त्यांनी उभारलेल्या प्रचण्ड गडांशी शिवाजीच्या किल्ल्यांची तुलना केली असता दिसून येते की त्यांच्या मानाने याची बांधकामे अगदी किरकोळ स्वरूपाची आहेत. कारण त्यांच्याएवढी संपत्ति याच्यापार्शी केव्हांही नव्हती; शिवाय चुन्या-दगडांशी खेळत बसण्याइतके स्वास्थ्यही याला कधी लाधले नाही. किल्ला बांधून पुरा झाला न झाला तोच त्यावरून तोफा घडाडू लागाव्या, एवढ्या निकडीचीच कामे त्याने हार्ती घेतली. स्वराज्याच्या धारणेसाठी जरूर तेवढे किल्ले घाटमाथ्यावर व लगतच्या प्रदेशांत होतेच; शिवाजीने त्यांची फक्त डागडुजी व मजबुती केली. वरील तपशिलावरून असेही दिसून येते की शिवाजीने दुर्गनिर्मितीचा उद्योग मुख्यत्वेकरून कोंकणपट्टीत केला. यावरून स्पष्ट होते की दुर्गनिर्मितीच्या बाबतीत शिवाजीच्या दृष्टीसमोर कांहीं निश्चित योजना असली पाहिजे आणि ती त्याने तत्कालीन परिस्थितीच्या अनुरोधाने आंखलेली असली पाहिजे.

घाटमाथ्यावर असलेले असंख्य नवेजुने किल्ले लढवून आपण आपल्या राज्याच्या पूर्व सीमेचे संरक्षण करू शकू असा शिवाजीला भ्रंवसा वाटत होता. या भागांत कमतरता किल्ल्यांची नव्हती, निष्ठेचे दौर्बल्य होते. या भागांतले वतनदार मातबर मराठे स्वार्थाच्या व इभ्रतीच्या भरीने कधी इस्लामी शाह्यांच्या वतीने लढत, तर कधी शिवाजीला सामील होऊन त्यांच्यावर शस्त्र उपशीत. एका घराण्याची एक

शाखा शिवाजीच्या बाजूची असे तर दुसरी मोंगलांच्या बाजूची. शिवाय पूर्व सरहद्दीपलीकडे विस्तीर्ण इस्लामी राज्ये होती आणि उत्तर हिंदुस्थानी फौजांच्या आक्रमणाला महाराष्ट्राचें पठार मोकळें होतें. म्हणूनच शिवाजीनें आपलें राज्य सह्याद्रीच्या आश्रयानें कोंकणपट्टीत स्थिर करण्याचें निश्चित केलें असलें पाहिजे. शिवाय या भागांत वतनदारीचा एवढा बुजबुजाट झालेला नव्हता. कोंकणपट्टीच्या उत्तरेस इंग्रज, मध्यभागी हबशी व दक्षिणेस पोर्तुगीज या महाराष्ट्राच्या नव्या शत्रूंच्या हालचाली उग्र स्वरूप धारण करूं लागल्या होत्या. त्यांचें उच्चाटन केल्या-
 चांचून स्वराज्य निष्कंटक होणार नाहीं अशी त्याची खात्री झालेली होती. पन्हाळ्याच्या वेढ्याचे वेळीं राजापूर येथील इंग्रजांच्या वखारी-
 वरील प्रमुख अधिकाऱ्यानें सिद्दी जौहरला तोफा, दारूगोळा व गोळं-
 दाज पुरविले होते; एवढेंच नव्हे, ही टोळी या वेळीं इंग्रजी निशाण
 फडकावून शिवाजीशीं लढली होती! इंग्रजांना हिंदुस्थानांत
 व्यापारी सवलती प्रथम मुसलमानांकडून मिळालेल्या असल्यामुळे
 मुसलमानांचे शत्रु ते आपले शत्रु असेंच ते मानीत असत. राजापूरच्या
 वखारवाल्यांना शिवाजीनें पुढें प्रायश्चित्त दिलें. एवढें मात्र खरें कीं
 इंग्रजांनीं कोंकणपट्टीतल्या रयतेवर कधीं जुलूम केला नाहीं. हबशी व
 फिरंगी यांनीं कोंकणच्या लोकांचे अनन्वित हाल केले. जंजिऱ्याचा
 सिद्दी हा तर महाराष्ट्राच्या कुर्शांत सलणारा विषारी कांटा. सिद्दी हे
 निजामशाहीचे हस्तक. जयसिंहानें शिवाजीवर खारी केली तेव्हां सिद्दी
 मोंगलांचे आरमारी सरदार बनले व दिल्लीच्या नांवानें मराठ्यांशीं लढूं
 लागले. जंजिऱ्याकडे आपणांस पुन्हा यावयाचें आहे म्हणून आतांच
 तपशिलांत शिरत नाहीं. एवढेंच सांगतों कीं जंजिऱ्याचा कबजा ही
 शिवाजीच्या आकांक्षांपैकी एकच एक, अखेरपर्यंत अतृप्त राहिली. पोर्तुगीज
 दर्यावर्दी आपल्या आरमाराच्या बळावर सुरतेपासून कारवारपर्यंत
 किनाऱ्यालगतच्या मराठी मुलखांत एकदम कोठेही झडप घालीत आणि
 लुटालूट, जाळपोळ व बाटवाबाटवी करून दुबळ्या रयतेला मदत
 येण्यापूर्वीच आपल्या वसई व गोंवें या बंदिस्त ठाण्यांत निसटून जाऊं
 शकत. महाराष्ट्राच्या या तीन आरमारी शत्रूंना कऱ्यांत आणण्याची

प्राथमिक योजना व जिंकण्याची पूर्वतयारी म्हणून शिवाजीने कोंकण-पट्टीत व समुद्रकिनाऱ्यालगत किल्ले व जंजिरे उभारले असले पाहिजेत, हे स्पष्ट दिसते. यासाठीच त्याने कोंकणपट्टीत नवी व्यापारी बंदरे सज्ज केली आणि स्वयंपूर्ण मराठी आरमार सिद्ध केले.

मालवण हे शिवाजीने स्थापन केलेले पहिले व्यापारी बंदर; आणि त्याने उभारलेल्यांपैकी नांव घेण्याजोगा जंजिरा सिंधुदुर्ग. जंजिरा काबीज करण्याचे बाबतीत हताश झाल्यानंतर त्याने मालवण बंदराची व सिंधुदुर्गाची योजना आंखली. समुद्रकाठी शिवाजीला 'अधिकोत्तर' स्थळ हवे होते. ते त्यास मालवणास सांपडले. हे स्थळ पाहतां "चौऱ्यांशीं बंदरीं ऐसा जागा नाही" असे त्याला वाटले. पद्मगड, राजकोट, सजेकोट व सिंधुदुर्ग हे चार किल्ले मालवण बंदराच्या रक्षणासाठी उभारलेले आहेत. सुरत व हुबळी येथील समृद्ध पेठा लुटून आणलेली अमूप संपत्ति शिवाजीने सिंधुदुर्गावर खर्च केली. या दुर्गाचे बाबतीत शिवाजीचा उत्साह इतका होता की त्याने किल्ला बांधण्यास मुहूर्त करून स्वहस्ते चिरा बसविला; इतकेच नव्हे, बांधकाम झटपट व्हावे म्हणून स्वहस्ते सामानसुमान वाहिले. किनाऱ्यापासून सुमारे एका मैलावरील खडकावर हा जलदुर्ग उभारलेला आहे. "मार्ग कठीण सर्पाकार, तरांडी होडी मात्र चालते. सभोवते सारे खडक. दुसरी तरांडी तीन कोशपर्यंत यावयास अगदी गति नाही." अशा ठिकाणी "पांच खंडी शिसे आणून जंजिरेचा पाया शोधून घातला." निवडक हुन्नरवंत कारागीर कामाला लावले. सिंधुदुर्गाच्या तटबंदीचा घेर सुमारे दोन मैलांचा आहे. तटाची उंची सुमारे तीस फूट व रुंदी बारा फूट आहे. तटबंदीला बेचाळीस बुरूज आहेत. बवरींतील सिंधुदुर्गाबद्दलचे उल्लेख पाहिले म्हणजे अंतःकरण भरून येते. चित्रगुप्त सांगतात: "चौऱ्यांशीं बंदरांत हा जंजिरा मोठा. अठरा टोपीकरांचे उरावर शिवलंका अजिंक्य जागा निर्माण केला. सिंधुदुर्ग जंजिरा, जर्गी अस्मानी तारा, जैसे मंदिराचे मंडन श्रीतुलसीवृंदावन, राज्याचा भूषणप्रद अलंकार, चतुर्दश महारत्नांपैकीच पंधरावे रत्न महाराजांस प्राप्त झाले. जंजिरा मुस्तेद करावयासाठी कोटि होनांचे उदक महाराजांनी सोडिले. थोंड्यांत

शिसेचंदी आरपार घालून पक्के काम पाण्यास भीति न खाव असे बांधले. बांधावयासी सारी युक्ति महाराजांनी सांगितली. ” सिंधुदुर्ग हे महाराजांचे हृदयकमल. सिंधुदुर्गावर शिवाजीचे मंदिर आहे. त्यांत शिवाजीची मूर्ति काळ्या पाषाणाची आहे. हे मंदिर राजारामाने उभारले. कोटाजवळ शिवाजीचा पंजा कोरलेला आहे आणि पादुकाही आहेत. मालवण व सिंधुदुर्ग येथे शिवाजीने केलेल्या योजना पाहून नेने साहेबाने तर्क केला आहे की सर्व बाजूंनी माघार घ्यावी लागली तर अखेरचे आश्रयस्थान म्हणून शिवाजीने सिंधुदुर्गाची उभारणी केलेली असावी. शक्य आहे. अखेरचे आश्रयस्थान व निर्वाणीचे संग्रामस्थान !

रायगड ही शिवरायाची अधिकृत राजधानी. शिवाजीने स्वतःच्या राजधानीसाठी म्हणून प्रथम राजगड उभारला. प्रतापगड हा शिवाजीचा आवडता गड. येथे त्याने आपल्या कुलदेवतेची स्थापना केली. यावरून येथे स्थायिक होण्याचा त्याचा विचार होता, असे वाटते. पन्हाळा ही आदिलशाहीची पश्चिमेकडील दुय्यम राजधानी. येथेही राजधानी स्थापन करण्याचा विचार काही काळपर्यंत त्याच्या मनांत घोळत होता. आयुष्याच्या उत्तरार्धात ही ठाणी सोडून शिवाजीने रायगडावरच राजधानी कां स्थापन केली ?

शहाजीची जहागीर भीमथडोत होती आणि शिवाजीचे वास्तव्य पुण्यास होते. या वेळी स्वराज्याच्या काही प्राथमिक योजना आंखून शिवाजीने राजगड उभारला. शिवाजीच्या महत्त्वाकांक्षेचे क्षेत्र मर्यादित होते तोंवर त्याची राजधानी राजगडावर असावी हे युक्त होते. कोंडाणा, तोरणा, कंगोरी व रोहिडा या गडांच्या चौकटीत असलेली ही राजधानी मावळाच्या सामन्तांच्या सोयीची होती, प्रचल शत्रूंनी वेढलेल्या महाराष्ट्राच्या सम्राटाला साजेशी नव्हती. राजगड उत्तुंग (४६१४') आहे आणि रायगड (२८२९') विस्तीर्ण (पूर्व-पश्चिम लांबी दीड मैल व दक्षिण-उत्तर रुंदी १ मैल) आहे. राजगड हा शिवाजीच्या महत्त्वाकांक्षेची उंची दर्शवितो आणि रायगड हा तिचा विस्तार. राजगड घाटनाथ्याच्या तोंडाशी रहदारीच्या खोऱ्याच्या कडेवर आहे आणि मैदानी आक्रमणाच्या आटोक्यांत आहे.

प्रतापगडच्या पश्चिमेकडील व उत्तरेकडील बाजू म्हणजे प्रचण्ड कडेच आहेत; यामुळे आणि भोंवतालच्या दुर्लभ पर्वतश्रेणी व अगम्य जंगल यामुळे हा किल्ला अजिंक्य व अभेद्य समजला जात असे. सह्याद्रीच्या बालाघाट व महादेव या श्रेणीच्या नाक्यावर हा गड उभारलेला आहे. देशावरील आदिलशाही ठाण्यांवर जरच ठेवण्याइतका तो पठाराच्या नजीक असला तरी तो मैदानी सत्तांच्या आक्रमणापासून सुरक्षित नाही हे शिवाजीला दिसून आल्यामुळे येथे स्थायिक होण्याचा विचार त्याने रद्द केला असावा. पन्हाळ्याचा पुरातन गड दिसतो तेवढा मजबूत नाही हेही शिवाजीच्या निदर्शनास आलेले होते. सभासद सांगतात : शहाजी व शिवाजी या उभयतांनी दक्षिणेतील डोंगर तपासले (१६६२) व रायरी हा “गड बहुत चखोट, चौतर्फी गडाचे कडे तासल्याप्रमाणे, दीड गांव उंच, पर्जन्यकाळी कडियावर गवत उगवत नाही आणि धोंडा तासीव एकच आहे, असें देखोन बहुत संतुष्ट जाले आणि बोलले, तत्ता जागा गड हाच करावा.” डोंगरी हालचालींत तरचेज व गनीमी डावपेचांत पटाईत अशा या पितापुत्रांनी भौगोलिक परिस्थिति लक्षांत घेऊन आणि राजकीय घटना जमेल घरून मोठ्या दूरदृष्टीने राजधानीसाठी रायगडाची निवड केली, ती सर्वतोपरि यथायोग्य अशीच होती. रायगड मैदानी आक्रमकांच्या टप्प्याच्या पलीकडे, सह्याद्रीच्या आडोशाला, संचारशून्य प्रदेशांत, अगदीं एकाकी अशा पहाडावर उभारलेला आहे. गरुडाच्या घरट्यासारखा. गरुड आपले घरटे पर्वताच्या सुळक्यावर, अगम्य कपारींत बांधतो, असें जाणते सांगतात. शिवनेरीवर जन्मलेल्या वैनतेयाने आपल्या घरट्यासाठी योग्य स्थानाची निवड केली यांत संशय नाही. रायगड हा सह्याद्रीच्या एका प्रचंड चौथऱ्यावर उभारलेला आहे. त्याचे यथार्थ दर्शन जवळून अगर आसपासच्या डोंगरावरून होऊं शकत नाही. रायगडाचे अनेक बाजूंनी दर्शन घेऊन आलेले सांगतात की त्याच्या नैसर्गिक मांडणीची व मजबुतीची कल्पना फक्त तोरण्यावरून होऊं शकते. शक्य आहे की शिवाजीने तोरणा सर केला तेव्हांपासून त्याची रायरीवर नजर असेल. रायगडाची मांडणी इतकी अजिंक्य व

उभारणी इतकी भक्कम आहे की अनेक इंग्रजी लष्करी अधिकाऱ्यांनी रायगडाला “पूर्वेकडील जिब्राल्टर” अशी संज्ञा दिलेली आहे. महाराष्ट्राचे नवेजुने शत्रु आपल्या टप्प्यांत राहतील, पण आपण त्यांच्या आक्रमणापासून सुरक्षित राहू, अशा ठिकाणी, तत्कालीन स्वराज्याच्या मध्यभागी, शिवाजीने आपली राजधानी प्रस्थापित केली. पोर्तुगीज व इंग्रज यांच्या संसर्गांमुळे तत्कालीन संग्रामांत तोफांचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागला होता. रायगडाच्या परिसरांत मात्र अवजड तोफखान्याच्या कार्यक्षम हालचाली जवळजवळ अशक्य आहेत आणि रायगडाच्या चौथऱ्यावर तत्कालीन तोफखान्याच्या भाडिमाराचा परिणाम होणे अशक्यप्राय होते. भोंवतालच्या किल्ल्यांमुळे मिळणाऱ्या संरक्षणाच्या दृष्टीने पाहिले असता रायगड, प्रतापगड व पन्हाळा यांपेक्षा रायगड अनेक पटींनी मजबूत आहे. शिवाय सावित्री, कुण्डलिका व अम्बा या नजीकच्या नद्या, काठांवर बंदरे असलेल्या खाड्यांमार्फत पश्चिम समुद्राला मिळत असल्याने दळणवळणाच्या दृष्टीनेही रायगड ही राजधानी विशेष सोईस्कर होती. रायगड व त्याभोंवतालचा प्रदेश यांचे महत्त्व शिवाजी कृती मानीत होता, हे पुरंदरच्या तहावरून (१६६५) दिसून येते. जयसिंहामार्फत औरंगजेबार्शी झालेल्या या तहनाम्याचे अन्वये शिवाजीकडे रहावयाच्या बारा किल्ल्यांचा तपशील पहा : राजगड, तोरणा, लिंगणगड, कुंवारी, भोरप (सुधागड), घोसाळें, तळें, रायरी, पालगड, महाडगड (महातगड), अलवारी (?) व उदयदुर्ग (?). शिवाजीने आपल्याकडे ठेवून घेतलेल्या किल्ल्यांच्या यादीवरून दिसते की रायगडाचा परिसर हा स्वराज्याचा गाभा आहे, असेच तो मानीत असला पाहिजे. अशा अनेक दृष्टींनी रायगड ही राजधानी शत्रूंनी वेढलेल्या स्वतंत्र महाराष्ट्राच्या राजाला सर्वतोपरि लायक अशी होती. १६६२ पासून शिवाजी रायगडावर राहू लागला. तेव्हापासून ही राजधानी त्याला चांगली लाभलीही. येथे स्थायिक झाल्यानंतर पूर्वी कधी मिळाली नव्हती अशी लूट अल्प आयासाने त्याच्या हाती येऊ लागली आणि कधी हटणार नाहीत असे शत्रु नामोहरम होऊ लागले. शिवाय शिवाजीला येथे कौटुंबिक जीवन उपभोगावयास

मिळालें. आणि कधी कधी मला असेही वाटतें कीं घाटमाथ्यावर पूर्वी-पासून स्थायिक झालेल्या मराठ्यांच्या अहंमन्य, स्वसंतुष्ट, स्वार्थी, फुटीर व फितूर वृत्तीला विटून त्यांच्यापासून सर्वस्वी अलित असें हें ठिकाण असल्यामुळे शिवाजीनें राजधानीसाठीं रायगडाची निवड केलेली असेल !

शिवाजीनें जेवढ्या निर्धारानें किल्ले संपादन केले तेवढ्याच निकरानें त्यानें ते लढविलेही. महाराष्ट्रांतील विशिष्ट नैसर्गिक परिस्थितीचा लष्करी उपयोग त्यानेंच प्रथम एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर केला.

इस्लामी आक्रमकांच्या नेटाच्या धडकीसरशी तोंवर अजिंक्य गणले गेलेले मैदानी किल्ले कोलमडून पडलेले उत्तर हिंदुस्थाननें पाहिले होते. तुटक टेंकड्यांवर उभारलेले व अटकावाच्या अनेक योजनांमुळे अभेद्य मानले गेलेले देवगिरीसारखे किल्ले त्यांच्यासमोर टिकाव धरूं शकले नाहींत, हें महाराष्ट्रानें पाहिलें होतें. युद्धसामग्रीनें सुसज्ज असा डोंगरी किल्ला निघड्या छातीच्या गडकऱ्यानें नेटानें लढविला तर तो शत्रूला वर्षानुवर्षे तोंड देऊं शकतो, हें राजस्थानांत सिद्ध झालें होतें. इस्लामी परचक्र आलें तेव्हां देवगिरी, वरंगळ, द्वारसमुद्र येथील अधिपतींनीं विपरीत बुद्धीनें स्वतःला राजधानीच्या किल्ल्यांत कोडून घेतलें होतें आणि म्हणूनच राजधानी पडतांच त्यांचीं राज्ये लयाला गेलीं. किल्ल्यांच्या प्रतिकारशक्तीला मर्यादा असतात आणि राजानें स्वतःला राजधानींत कधीही कोडून वेऊं नये, या युद्धशास्त्रांतील मूलभूत तत्त्वांचा त्यांना विसर पडला होता. नाग नायकाच्या नेतृत्वाखालीं सिंहगड लढविणाऱ्या मराठा कोळ्यांनीं मुहम्मद तुघलुकाला सात महिने दाद दिली नाहीं; अखेरीस भोंवतालच्या प्रदेशांतील रहिवाशांचा पाठिंबा नसल्यामुळे व अन्नसामग्रीचे अभावीं त्यांना किल्ला सोडावा लागला. मलिक् काफूरनें मलबारवर स्वारी (१३११) केली तेव्हां तेथील लढवय्यांनीं सह्याद्रीचा आश्रय केला आणि वीर पाण्ड्य व विक्रम पाण्ड्य यांच्या नेतृत्वाखालीं मुसलमानांच्या मैदानी छावण्यांवर हल्ले चढवून आक्रमकांना हैराण केलें. इकडे सह्याद्रींत, विशालगडनजीकच्या जंगलांत शिकें व मोरे यांनीं एकजूट होऊन मलिक् उत्तुजाराच्या प्रचण्ड सैन्याची कत्तल करून स्वातंत्र्याचें रक्षण

केलें. जव्हारचा डोंगराळ प्रदेश काबीज होईना, म्हणून दिल्लीच्या सुलतानांना तेथील कोळी राजा नेमशहा याचें स्वातंत्र्य व भोंवतालच्या बावीस किल्ल्यांवरील त्याचें स्वामित्व, यांना मान्यता (१३४३) द्यावी लागली. अगदीं अलीकडे डोंगरी किल्ल्याच्या आधारानें गनीमी काव्याची लढाई करून शहाजीनें उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानांतील सुलतानांच्या व शहांच्या फौजांना हैराण केलें होतें. पाऊण लाख फौज बरोबर घेऊन दक्षिणदिग्विजयासाठीं आलेल्या शहाजहानाला शहाजीनें सहा किल्ले व सात हजार स्वार यांच्या बळावर नामोहरम केलें होतें. गनीमी काव्याची युद्धपद्धति मलिक अंबरनें सुरू केली, असें सांगतात. शहाजीनें या युद्धपद्धतीची सह्याद्रीशीं सांगड घातली आणि महाराष्ट्रापुरती डोंगरी लढाईची एक स्वतंत्र युद्धपद्धति निर्माण केली. या युद्धाच्या धामधुर्मांत शिवाजीचा जन्म झाला आणि या वेळच्या घालमेलींत सह्याद्रीतील वेगवेगळ्या गडांवर त्याला वास्तव्य करावें लागलें. यामुळें सह्याद्रीतील दुर्गश्रेणींचें महत्त्व त्याच्या ध्यानांत आलें. या शक्तिकेंद्रांची एकछत्री संघटना करतां आली तर महाराष्ट्र कोणत्याही आक्रमकाला तोंड देऊं शकेल, एवढेंच नव्हे, हिंदुस्थानांतील कोणत्याही सत्तेला भारी होऊं शकेल, हें त्याच्या लक्षांत आलें. बालपणींच शिवाजीला शहाजीच्या युद्धपद्धतीचीं प्रात्यक्षिकें पाहावयास मिळालीं. शिवाजी पुण्यास स्थायिक झाला तेव्हां शहाजीच्या तालमीत तयार झालेले मुत्सद्दी व नेतृत्वाखालीं लढलेले लष्करी अधिकारी त्याच्या दिमतीस होते. त्यांनीं या युद्धपद्धतींत शिवाजीला तरबेज केलें. शिवाजीनें स्वराज्यसाधनेसाठीं जे प्रयोग केले त्या वेळीं मावळांतील किरकोळ काठीच्या दुबळ्या दिसणाऱ्या काटक शेतकऱ्यांचें शौर्य त्याच्या निदर्शनास आलें. ही शक्ति तोंवर सुप्तावस्थेंत होती, निष्क्रिय होती; शिवाजीनें ती जागृत केली, कार्यक्षम केली. शिवाजीनें या शक्तीची निष्ठा संपादन केली व शहाजीच्या युद्धपद्धतीला जनतेच्या उठावणीचें व स्वातंत्र्ययुद्धाचें पवित्र स्वरूप दिलें. शहाजीच्या लढाया पगारी सैनिकांनीं लढविल्या आणि शिवाजीच्या आम जनतेनें, स्वयंस्फूर्तीनें.

म्हणून स्वराज्य मिळाले व ते टिकले. शिवाजीच्या शिस्तीत व या युद्ध-पद्धतीत पटाईत झालेल्या मराठ्यांनीं राजारामाच्या कारकीर्दीत महाराष्ट्राच्या शौर्याचा व निष्ठेचा प्रभाव मोंगलांच्या प्रत्ययास आणून दिला.

महाराष्ट्रांतील किल्ले शिवाजीच्या आमदानीपासून आक्रमकांशीं नेटानें लढूं लागले. किल्ल्यांतील लढवण्यांना भोंवतालच्या प्रदेशांतील रहिवाशांकडून मदत होऊं लागली, आक्रमकांची रसद तुटली आणि वेढा घालणारांवर चोर्हीकडून छापे पडूं लागले, हेंही एव्हांपासूनच. चाकणचा भैदानी किल्ला केवढासा. तो फिरंगोजी नरसाळ्यानें शायिस्ताखानाशीं अशा नेटानें लढविला कीं या एका अनुभवावरून मराठ्यांचे किल्ले काबीज करणें दुर्घट आहे असा अहवाल खानानें बादशहाला सादर केला. प्रतापगडला वेढा पडला तेव्हां प्रतापराव गुजरानें किल्ल्याखालीं उतरून व त्याला साथ देणाऱ्या नेताजी पालकरानें भोंवतालच्या भागांतून, रात्रीं अपरात्रीं छापे घालून विजापुरी फौजेची दाणादाण केली. एक किल्ला पडला तरी इतरांनीं लढत रहावयाचें, फार काय, किल्ला पडला तरी बालेकिल्ल्यानें लढत रहावयाचें, ही प्रथा एव्हांपासूनच सुरू झाली. दिलीरखानानें पुरंदरला वेढा घातला तेव्हां मुरारबाजीनें पठाणांवर हल्ला करून लांडगेतोड केली आणि शत्रूनें एक कोट काबीज केला तरी त्यानें वरचा कोट लढवीत ठेवला. साह्येरच्या लढाईच्या वेळीं प्रतापरावानें प्रथम मोंगलांवर हल्ला केला, नंतर आपण घाबरलों असें दाखवून पळ काढला; पुढें मोंगलांची फौज फांकलेली दिसतांच त्यानें उलटून अशा निकराची लढाई दिली कीं मोंगलांचे तीस सरदार आणि दहा हजार लोक पडले. दिलीरखानानें मोठ्या फौजेनिशीं कण्हेरा किल्ल्याला वेढा घातला असतां हशमांचा सरदार रामाजी पांगेरा यानें प्राणार्पण करण्यास सज्ज असलेल्या सातशें निवडक इसमांनिशीं किल्ल्यावरून उतरून खानावर हल्ला चढविला आणि घनघोर रणकंदन करून बाराशें पठाण कापले. या लढाईत मराठ्यांकडील एकेकास वीस-तीसपावेतो जखमा झाल्या ; पण या चढाईमुळे दिलीरखान हतवीर्य होऊन निघून गेला. असे कित्ती प्रसंग सांगावे ? हें सर्व शक्य झालें, कारण शिवाजीच्या उद्योगाला

सह्याद्रीचा आधार होता आणि नवचैतन्य जागृत झालेल्या महाराष्ट्राचा पाठिंबा होता.

शिवाजीच्या पूर्वी सह्याद्रीतील किल्ले दक्षिणी सुलतानांच्या राजनिष्ठ अशा स्वकीय व परकीय अमलदारांच्या हाती होते. स्वतंत्र महाराष्ट्राच्या राज्यकर्त्यांनी उभारलेल्या सह्याद्रीतील गडांच्या श्रेणीनीच महाराष्ट्राला शृंखलाबद्ध केले होते. आतां ही महाराष्ट्राच्या गुलामगिरीची प्रतीके होऊन बसली होती. त्यांच्या भारामुळे महाराष्ट्राला धाप लागली होती, कारण या गडांवरील डागडुजीची कामे महाराष्ट्राच्या उरावर उभारलेली होती. ही उपमा नाही, वस्तुस्थिति आहे. एकच उदाहरण देतो : पुरंदर येथील बालेकिल्ल्याच्या एका तोटक्या कड्याच्या कांठावर शेंडे ऊर्फ शेंदरी नांवाचा बुरूज आहे. पाया घेण्याला जागा नव्हती आणि कड्याचा धोंडा कुजका होता. यामुळे या बुरूजाचे बांधकाम वारंवार ढांसळू लागले. किल्ल्याच्या मजबुतीसाठी हा बुरूज बांधणे तर जरूर होते. त्यामुळे बेदरचा बादशहा बेचैन झाला. शेवटी त्याला स्वप्नांत दृष्टान्त झाला की बुरूजाला ज्येष्ठ पुत्र व ज्येष्ठ सून यांचा बळी हवा आहे. जागृत होतांच पातशहाने हे वर्तमान आपला इमानी इनामदार येसाजी नाईक चिचे याला सांगितले. नाइकाने स्वतःचा पुत्र व सून यांना चळी देण्याची तयारी दर्शविली, पण शहाने नकार दिला. अखेरीस बहिरनाक सोननाक याचा पुत्र नाथनाईक व त्याची पत्नी देवकाई या उभयतांना एका आश्विन वद्य अष्टमीस बुरूजाच्या पायांत जिवंत गाडण्यांत आले. प्रत्येकी चोवीस तोळे वजनाच्या सोन्याच्या पन्नास हजार विटा त्यांच्याभोवती ठेवण्यांत आल्या होत्या. बळीच्या पुण्याईमुळे बुरूजाचे बांधकाम तडीला गेले. या कामाबद्दल येसाजीला पुरंदरची किल्लेदारी व दोन खेडी इनाम देण्यांत आली आणि बहिर्जीला नऊशे दहा होनांचे इनाम मिळाले. या इनामांचा वृत्तान्त एका ताम्रपटावर आधारलेला आहे. त्याचे भाषांतर कॅप्टन मॅकिन्टॉश याने उमाजी नाइकाच्या चरित्रांत दिलेले आहे. हा ताम्रपट बनावट आहे असे त्यांत नमूद केलेल्या ५८७ या अरबी सनाच्या अंतर्गत पुराव्यावरून मानण्यांत आलेले आहे. डॉ. एच्. गोदस यांचा पुरंदर

किल्ल्यावरील लेख (Purandhar : Its Monuments & History. Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Vol XXX. Parts III-IV. Pages 215-240) अगदी अलीकडे प्रसिद्ध झालेला आहे. डॉक्टर मजकूर हे बडोदा स्टेट म्यूझियमचे मुख्य अधिकारी. ते वंशाने जर्मन असल्यामुळे गेल्या दुसऱ्या महायुद्धाचे वेळी इंग्रज सरकारने त्यांना इतर जर्मनांबरोबर पुरंदर किल्ल्यावर स्थानबद्ध करून ठेवले होते. स्थानबद्धतेच्या काळांत त्यांनी पुरंदर किल्ल्याचे संशोधन इतर जर्मन स्थानबद्धांच्या सहकार्याने केले. शेंदरी बुरुजाच्या प्रकरणाबद्दल त्यांनी व्यक्त केलेले विचार मननीय आहेत. ते सांगतात : “ हा ताम्रपट बनावट आहे. तो सतराव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास तयार करण्यांत आलेला असावा. मात्र त्यांत नमूद केलेला वृत्तान्त खरा असणे संभवनीय आहे. ताम्रपट खोदणाराने नजरचुकीने हिजरी ८८७ (= १४९१ ई.) ऐवजी हिजरी ५८७ (= ११९१ ई.) हा आंकडा खोदलेला असणे शक्य आहे. या सुमारास बेदरच्या बहमनींची सत्ता नाममात्र उरलेली होती. शिंदी बुरुजाचे अघांतरी बांधकाम फार अवघड होते. त्यासाठी ठिसूळ झालेला कडा तोडणे जरूर होते. या कामावर असलेले अनेक कामगार मृत्युमुखी पडले असतील. अनेक किल्ल्यांच्या व राजवाड्यांच्या बाबतींत नरबलींची कथा ऐकण्यांत येते; मुसलमानी अमदानीतही. दक्षिणेतील मुसलमान सुलतान व त्यांचे सरदार यांपैकी अनेक जातकुळीने हिंदू होते. त्यांची हिंदी मंत्रतंत्रांवर श्रद्धा होती. पुरंदरची किल्लेदारी बहुशः हिंदूंचेच हातीं असे असे दिसते. राजकीय अस्वास्थ्याच्या काळांत मूढ श्रद्धेला ऊत येतो. अंध श्रद्धेला मान्य होईल अशा एखाद्या कृत्याचा आधार घेऊन भोळ्या कारागिरांना या अवघड कामाकडे प्रवृत्त करणे इष्ट व जरूर वाटलेले असणे संभवनीय आहे. बळींच्या भोंवतीं ठेवलेल्या सोन्याची कथा मात्र खोटी असावी. कारण त्या वेळची राजकीय परिस्थिति घालमेलीची असल्यामुळे बळींबरोबर एवढी संपत्ति पुरण्यांत आलेली असणे असंभवनीय आहे. परंपरागत मंत्र व आकृति खोदलेली, सोन्याचे पाणी दिलेलीं तांब्याचीं यंत्रें त्या भुयारांत बळींबरोबर पुरलेलीं असावीत.

या बुरुजांत पुरलेली संपत्ति शोधून काढण्यासाठी येथील इंग्रज शिपायांनी सुदंग लावून तो उडविण्याचा प्रयत्न केला होता ; त्याची खूण अद्याप दिसून येते.” अशाच दंतकथा अनेक किल्ल्यांचे बाबतींत ऐकू येतात. दंतकथा खऱ्या असोत वा खोट्या टरोत ; त्या विशिष्ट वृत्तीची साक्ष देतात, विशिष्ट मनोवृत्तीची जोपासना करण्यांत येत होती अशी ग्वाही देतात, एवढे मात्र खरे. गुलामगिरी चिरस्थायी व्हावी म्हणून आत्मार्पण करणारांना त्या काळीं हुतात्मे मानण्यांत येत होते ; त्यांना इनामांच्या सनदा देण्यांत येत होत्या, सामान्य जनांना समजणार नाही अशा भाषित किताब देण्यांत येत होते ; आणि या सनदांच्या व किताबांच्या घमेंडींत महाराष्ट्रांतील कर्तृत्ववान् पुढारी माजलेल्या रानडुकरांसारखे धुडगूस घालीत होते. ही वृत्ति जोवर थैमान घालीत आहे व तिची प्रतीके अस्तित्वांत आहेत तोवर केवळ वैयक्तिक मर्दुमकीच्या, सह्याद्रीच्या व त्यावरील गडांच्याही आधारावर स्वराज्याचे राजकारण यशस्वी होणार नाही हें ओळखून शिवाजीने मराठ्यांच्या वृत्तींत क्रान्ति घडवून आणली. स्वराज्यनिर्मितीला अनुकूल होते त्यांची जोपासना केली आणि प्रतिकूल होते त्यांचा बीमोड केला. सह्याद्रीतील किल्ले व त्यांच्या परिसरांतील प्रदेश परक्यांना किंवा त्यांच्या प्रतिनिधींना केवळ धास्तीमुळे खाली करून देणारे मराठे शिवाजीच्या नेतृत्वाखाली त्याच किल्ल्यांवर पुन्हां आरोहण करूं लागले ; हरकामी गुलाम म्हणून नव्हे, कणखर भारवाहक म्हणून नव्हे ; हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी लढण्याकरितां आलेले मालक म्हणून, स्वराज्याचा भार वाहण्यासाठी सिद्ध झालेले स्वातंत्र्योन्मुख जनतेचे प्रतिनिधि म्हणून ! किल्ल्यांच्या पायांत बळी जाण्यासाठी नव्हे, किल्ल्यांवर विगरहक्काने हुकमत गाजविणाऱ्या परक्यांचा बळी घेण्यासाठी ! दुबळे दिसणारे व गबाळ भासणारे मावळे शस्त्रसज्ज होऊन अंधाच्या रात्रीही, वानरांच्या टोळीप्रमाणे, झेंपेसरशी कडेकपाऱ्या ओलांडून, तोवर अगम्य मानल्या गेलेल्या सडेसोट तटबंदीवर आरोहण करून, गडावर एकाएकी प्रकट होऊन तेथील नामवंत योद्ध्यांचरोबर कसलेल्या वीरांसारखे लढूं लागले. एखाद्या खानाच्या खिजमतगारालाही हरघडीं लाचारिने लवून

लवून कुर्निसात करणारे व परस्परांशीं किरकोळ मानापमानासाठींही प्राण-पणानें झगडण्याकरितां विख्यात असणारे मराठे एकजूट होऊन कर्दनकाळासारखे लढूं लागले; विस्तीर्ण प्रदेश परक्यांच्या ताब्यांत गेला तरी बेफिकीर राहणारे मराठे तसूतसू जमिनीसाठीं हद्दानें लढूं लागले; किल्ल्यांमागून किल्ले व जिल्ह्यांमागून जिल्हे मराठ्यांच्या ताब्यांत जाऊं लागले; तेव्हां दख्खनचे शहा व दिल्लीचे सुलतान स्तिमित झाले. त्यांना विचार पडला कीं हें परिवर्तन एकाएकीं झालें कसे? पुढें मराठ्यांनीं जवळजवळ संपूर्ण हिंदुस्थान आपल्या प्रभुत्वाखालीं आणलें तेव्हां अनेक राज्यकर्त्यांनीं परस्परांना विचारलें असेल कीं मराठ्यांच्या सत्तेचा हा विस्तार झाला कसा?

या विस्ताराचें कारण महाष्ट्राच्या घाटमाथ्यावरील लोकांची विशिष्ट मनोवृत्ति आणि महाराष्ट्राच्या नेत्यांचें साहात्म्य.

महाराष्ट्रांतला प्रत्येक मनुष्य स्वतंत्र, समर्थ, सदर्प असतो, असें प्राचीन वर्णनांत नमूद केलेलें आहे. महारथी व महाभोज हे सातवाहनांचे सामन्त. अपरान्तांतील लेण्यांत त्यांचे उल्लेख आढळतात. त्यांच्या अभिधानांवरूनच त्यांचें महत्त्व व सामर्थ्य दिसून येतें. मध्ययुगीन सम्राटांचे सामन्त स्वतःला महामण्डलेश्वर म्हणवीत. हिंदुस्थानांतील प्राचीन व मध्ययुगीन साम्राज्यांची संघटना विस्कळित होती; मुसलमानी अमदानांतही अशीच स्थिति होती. सम्राटाची व सामन्तांची सत्ता राजधानीच्या आसपास; अपरान्तांतील व पठारावरील खोरीं स्थानिक राज्यकर्त्यांच्या ताब्यांत; मावळासारख्या बंदिस्त जागा स्थानिक पुढाऱ्यांच्या हातांत. शिवपूर्वकालांतील मावळ खोऱ्यांतील परिस्थितीबाबत श्री. सरदेसाई (शककर्ता शिवाजी, पृ. २६) सांगतात : या भागांत “प्राचीन देशमुखांचीं घराणीं नांदत असून त्यांनींच बहुधा हा प्रांत आरंभीं वसविला असावा. हे मावळे देशमुख घरांदाज, इभ्रतदार, वतनदार, द्रव्यवान्, शिकलेले व व्यवहारचतुर असत. त्यांच्या दिमतीस प्रभु देशपांडे व ब्राह्मण कुलकर्णी दत्तर सांभाळण्यास असत. स्वभावानें ते भांडखोर असून मानाखातर जिवाचीसुद्धां पर्वा ते करीत नसत. वतनांच्या वगैरेसंबंधानें एकाच घराण्यांत किंवा अनेक घरा-

ण्यांत कैक शतकें कलागती चालून खून, मारामाऱ्या, जाळपोळ हे प्रकार नित्याचे झाले होते... बायकामुळांचे खून होणें, देशोधडीस लागणें, फिरून सावरासावर करून सूड घेणें, अशी अंदाधुंदी शिवाजीच्या पूर्वी शें-दोनशें वर्षें सारखी चाललेली आढळत. नेहमींचेच हे प्रसंग झाल्यामुळे त्यांतून निभावून जाण्याच्या युक्त्या बायकां-मुळांससुद्धां सुचत असत. उपार्थी लपून बसणें, उन्हांतून किंवा थंडीवाऱ्यांतून रात्रींअपरात्रीं दूरच्या मजला मारणें, विरुद्ध पक्षाचे कट फोडून आपले कट जमविणें, त्याबद्दल आपल्या कटांतील लोकांस उत्पन्न लिहून देणें, हुलकावण्या दाखवून वेळ मारून नेणें, केव्हां समोर लढाई करणें, असे हे मावळांतील देशमुखांचे वर्तनप्रकार लोकांच्या अंगवळणीं पडलेले होते.” या कपटप्रचुर पद्धतीचा शेवट शिवाजीनें केला असें श्री. सरदेसाई सांगतात, पण हें विधान पटत नाहीं. केंद्रसत्तेचा अमल घाटमाथ्यावर व मावळ भागांत यथातथाच असल्यामुळे जवळजवळ स्वतंत्र असलेले या बाजूचे देशमुख या काळात मातले होते ; परकी राज्यकर्त्यांच्या प्रोत्साहनामुळे - कारण, परकी राज्यकर्त्यांचा या भागावरलि अमल त्यांच्या साह्यावरच अवलंबून होता ; आणि स्वतःच्या सामर्थ्याच्या फुशारकीमुळे - कारण, यांच्या मानानें त्या भागांतली सामान्य जनता अगदींच दुर्बल होती. देशमुख हे देशाचे पुढारी ; देशाचीं हीं मुखें जनतेच्या आकांक्षा सशब्द करीनाशीं झालीं होती. स्वदेशाच्या व स्वजनांच्या हितसंबंधांचें रक्षण करण्याऐवजीं ह्यांनीं आपल्या कर्तृत्वाचें क्षेत्र स्वार्थापुरतें मर्यादित केलें होतें. शिकें व मोरे हे एका काळचे स्वातंत्र्ययुद्धांतील सहकारी. शिकें हे मुसलमानांचे हाडवैरी. पण पुढें आदिलशाहीचे वतीनें मोऱ्यांनीं शिकऱ्यांच्या सामर्थ्याचा उच्छेद केला ! पुढें शिवाजीनें मोऱ्यांचें उच्चटण केलें आणि संभाजीनें निवळ देशमुखी वृत्तीनें शिकऱ्यांची कत्तल केली. शिरकाणानंतर शिकें मोंगलांना मिळाले ! रोहिडखोऱ्याचा खेळोजी जेधे देशमुख विजापूरकरांपासून मिळालेलीं वतनाचीं फर्मानें घेऊन आपल्या गांवाकडे येत असतां त्याच वतनावर हक्क सांगणाऱ्या खोपडे देशमुखांनीं एका खिंडीत जेध्यांवर

हल्ला करून खेळोजीला ठार केलें. नंतर जेध्यांनीं खोपड्याच्या लग्नावर हल्ला चढवून त्यांचीं साठ माणसं कापून काढलीं. शेवटीं रोहिडा किल्ल्यावरील मुसलमान काजीनें त्यांच्याच वतनाची फाळणी करून हा तंट मिटाविला ! कान्होजी जेधे हा आदिलशाही फौजेवरील अधिकारी ; तो प्रथम शहाजीला सामील झाला व नंतर शिवाजीला. कान्होजीच्या पाठिंब्यामुळें मावळांतले अनेक मातबर लोक शिवाजीला मिळाले. अफझलखानाच्या स्वारीचे वेळीं जेधे आदिलशाहीला फितले नाहींत, पण संभाजीच्या कारकीर्दींत ते मोंगलांना सामील झाले. खंडोजी खोपड्यानें तर शिवाजीला धरून देतो म्हणून अफझलखानाशीं कबुलाती केली ; आणि ही मोहीम फसल्यानंतर त्यानें जंगलांत फसलेलीं अफझलखानाचीं मुलेंमाणसं कऱ्हाडास पोचविलीं. यासाठीं शिवाजीनें हातपाय तोडून खंडोजीचा वध केला ! संताजी घोरपडे व घनाजी जाधव या जोडीदारांनीं राजारामाच्या कारकीर्दींत मराठ्यांचें नांव गाजविलें व मराठेशाहीचें संरक्षण केलें. त्यांचेमध्ये पराक्रमाचे बाबतींत चुरस होती, तिचें रूपांतर वैमनस्यांत झालें. घनाजीनें संताजीची फौज फितूर केल्यामुळें संताजी देशोधडीला लागला. रानोमाळ हिंडून थकलेला संताजी ओढ्यावर स्नानासाठीं थांबला असतां नागोजी माने म्हसवडकर यानें खाजगी वैमनस्यावरून त्याला एकाकी गांठून ठार केलें. नागोजी हा राजारामाचा बारा महाल देशमुखीचा इनामदार ; पण त्यानें संताजीचें शिर औरंगजेबापुढें हजर केलें आणि त्याच्याकडून सनद मिळविली ! वार्डेचा देशमुख सूर्याजी पिसाळ यानें वतनासाठीं फितूर होऊन भोंसल्यांच्या कबिल्यासह रायगड मुकर्रबखानाचे हवालीं केला ; पुढें वतनासाठीं त्यानें मुसलमानी धर्मही स्वीकारला ; किल्ला हातीं आल्यावर खानानें शिवाजीचें सिंहासन फोडलें व खजिना लुटला. सातारचा किल्ला औरंगजेबानें सर केला तेव्हां तटावर मोंगलांचें निशाण बाबाजी डफळे यानें लावलें. असा इतिहास किती घराण्यांचा व किती कालखण्डांचा सांगावा ? घाटमाथ्यावरील घराण्यांच्या इतिहासाचा एक खण्ड सुवर्णाक्षरांनीं लिहिण्याजोगा असतो तर दुसरा कालकूटानें.

असे प्रकार या भागांत पुनः पुनः कां होतात ? या भागांत आणि महाराष्ट्राच्या पठारी प्रदेशांतही ?

कारण सह्याद्रीची व तज्जन्य महाराष्ट्राची निर्मिती ज्यालामुखीपासून झालेली आहे. येथील नैसर्गिक ज्वालामुखी शांत झालेले आहेत ; पण त्यांची आग अद्याप येथील व्यक्तिमात्राच्या अंतःकरणांत धुमसत आहे; कधी ती उपकारक स्वरूपांत प्रकट होते तर कधी हानिकारक. घाटमाथ्याची नैसर्गिक रचना व्यक्तिमत्त्वाला विशेष पोषक आहे. येथील व्यक्तिमात्राचें व्यक्तिमत्त्व प्रभावी आहे, पण असहिष्णु. हा प्रदेश बेलगाम बंडखोरांचा, शिरजोर शिलेदारांचा व बेगुमान माण्डलिकांचा आहे. हा प्रदेश वैयक्तिक उठावणीचा आहे, दीर्घकालीन सहकार्याचा नाही. घाटमाथा व मावळें हा डोंगराळ प्रदेश बंदिस्त आहे; पठारापासून अलग, कोंकणापासून तुटक आणि शेजारच्या खोऱ्यापासून पृथक्. येथील रहिवाशांची वृत्तिही अशीच आहे. ती नैसर्गिक परिस्थितीमुळे निर्माण झालेली आहे व ऐतिहासिक घडामोडींमुळे उत्क्रांत झालेली आहे. येथील रहिवाशांच्या वसाहती बहुधा विशिष्ट पोटजमातीच्या अगर विशिष्ट कुळांच्या आहेत. त्यांचा पुढारी किंवा राजा आणि सामान्य बहुसंख्य प्रजा यांचा धार्मिक व सामाजिक दर्जा समान असल्यामुळे व्यक्तिमात्राच्या स्वतःच्या माहात्म्याबद्दल अवास्तव कल्पना असतात. डोंगराळ स्कॉटलंडमधील खोऱ्यांतील लोकांची वृत्ति अशीच आहे. खडक्याळ मॉटेनिग्रोमधील सारेच रहिवासी स्वतःला राजकुलाचे सदस्य समजतात. डोंगराळ बंदिस्त प्रदेशांतील रहिवासी नागरिकांपासून पृथक् राहतात आणि वन्य जमातींपासूनही. मैदानी शहरांतल्या लोकांना ते परके मानतात आणि जंगलांतल्या आदिवासींनाही ; फार काय, आपल्या खोऱ्याच्या पलीकडच्या रहाळांतील आपल्याच जमातीच्या लोकांनाही ते परके मानतात ; आपल्याच खोऱ्यांत पिढ्यान् पिढ्या स्थायिक झालेल्या, पण भिन्न व अल्पसंख्य जमातीच्या लोकांना ते परके मानतात. बाह्य जगाशीं क्वचितच संबंध येत असल्यामुळे आणि मैदानांतील राजकीय व सांस्कृतिक चळवळीपासून अलिप्त असल्यामुळे स्वसंतुष्ट व अल्पसंतुष्ट. संकटाशीं सारखें झगडावें लागत असल्यामुळे

स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण. आपल्या खोऱ्यांत आपलेंच किंवा आपल्यापैकी कोणाचें तरी राज्य असावें आणि तें कोणत्याही बाह्य संघटनेपासून पृथक् व स्वतंत्र असावें, अशी त्यांची भावना असते. म्हणूनच अशा भागांतील स्थानिक ग्रामसंस्था प्रबळ असतात. स्वित्झरलँडमध्ये नैसर्गिक परिस्थिति अशीच आहे आणि तेथील राजकीय संघटनेत स्थानिक संस्थांना विशेष महत्त्व आहे. परचक्राचें संकट आलें किंवा आक्रमणाचा संभव दिसूं लागला तरच घाटमाथ्यावरील रहिवासी परस्परांशी किंवा बाह्य संघटनेशी सहकार्य करावयास उद्युक्त होतात. अशाच परिस्थितीमुळे स्वित्झरलँडमध्ये संघराज्याची प्रस्थापना झाली ; अशा परिस्थितीच्या अभावी बाल्कन राज्यांचें एकीकरण होऊं शकलें नाहीं. परिस्थितीच्या प्रभावामुळे डोंगरी लोकांनाही मैदानांत यावेंच लागतें ; अतिरिक्त उत्पादनाच्या विक्रीसाठी, दुष्प्राप्य पण आवश्यक वस्तूंच्या खरेदीसाठी, हंगामाव्यतिरिक्त मोलमजुरीसाठी, मैदानांतील संचित संपत्तीच्या लुटीसाठी. डोंगरी रहिवाशांची लुटीची प्रवृत्ति नैसर्गिक आहे. आरंभी ते जंगली संपत्तीची लूट व नासधूस करतात आणि जंगलाच्या नाशामुळे डोंगर नागवे झाले कीं ते लूटमार करण्यासाठी मैदानांकडे धाव घेतात. हिंदुस्थानच्या इतिहासांत गाजलेली मराठ्यांची मुलूखगिरी ही सह्याद्रीची प्रेरणा आहे ; घाटमाथ्यावर ती नैसर्गिक आहे व पठारांवर सांसारिक वा संपादित. अफगाणिस्तानांतील टोळ्यांनी अशाच प्रेरणेमुळे हिंदुस्थानांतील सिंधु व गंगा मैदानावर स्वाऱ्या केल्या. आता पाकिस्तानांत इस्लामी राज्य झालेलें आहे, तरी यापुढेंही ते तेथील सुनीक मैदानांवर आक्रमण करित राहतील. या वृत्तीत खंड पडतो तो व्यवसायभ्रंशतेमुळे, परिस्थितीच्या प्रतिकूलतेमुळे व नेत्याच्या अभावामुळे ; आणि शिक्षणाच्या नियंत्रणामुळे. डोंगरी रहिवाशांची स्वतःच्या मोठेपणाबद्दल एवढी अवास्तव कल्पना असते कीं ते आपसांत परस्परांना तुच्छ मानतात ; सामान्य व्यक्तीच्या नेतृत्वाला ते सहसा मान्यता देत नाहींत. त्यांची जूट करण्याची व त्यांना विशिष्ट उद्दिष्टाकडे प्रवृत्त करण्याची शक्ति अलौकिक महापुरुषाच्या ठायीच संभवते. अशा

पुरुषाचा उदय होईपर्यंत पठारी व डोंगरी जमातींच्या शक्ति सुप्तावस्थेत राहतात, परस्परांतील संघर्षामुळे त्या एकमेकींना घातुक होतात, सहकार्यांचे अभावी विफल होतात. अलेक्झँडर व सायरस यांनी अनुक्रमे ग्रीस व इराण यांच्या सुप्त शक्ति जागृत केल्या. चंद्रगुप्त व अशोक यांच्या राजवटीत साधलेले हिंदुस्थानचे राजकीय ऐक्य ही अलेक्झँडरच्या स्वारीची प्रतिक्रिया. चंगीजखानाने मंगोलियांत चैतन्य निर्माण करून दोन खंडे पादाक्रांत केली. महंमद पैगंबराने मध्य आशियांतील पठारांवरल्या व डोंगरांवरल्या रहिवाशांमध्ये संघभावना व आक्रमणाची प्रेरणा निर्माण केली आणि लगेत लगेत त्याच्या अडदांड अनुयायांनी सुसंस्कृत जगाची उलथापालथ केली. महंमद पैगंबर व त्याचे अनुयायी सेनापति हे धर्मयुद्धांचे आद्यप्रवर्तक. ज्ञात इतिहासाच्या आरंभापासून सुप्तावस्थेत अगर निष्क्रिय असलेल्या या जमातींच्या शक्ति या महापुरुषांच्या नेतृत्वामुळे एकाएकी जागृत व कार्योद्युक्त झाल्या. अकस्मात् सचेतन झालेल्या शक्तीचा प्राथमिक आविष्कार विध्वंसकच असतो. शिवाजी हा असाच महापुरुष होता. त्याचे माहात्म्य अलौकिक आहे अशी सह्याद्रींतील व विशेषतः घाटमाथ्यावरील रहिवाशांची भावना होती, म्हणूनच त्याच्या नेतृत्वाला त्यांनी मान्यता दिली व त्याच्या कार्यक्रमाशी सहकार्य केले. त्याच्या प्रेरणेमुळे सर्व मराठे-ब्राह्मण, क्षत्रिय व शूद्र आणि मावळे व हेटकरी सचेतन झाले, त्याच्या नेतृत्वाखाली संघटित झाले, म्हणून सर्वत्र विजयी झाले. त्यांच्या वृत्तीला अनुकूल असे कार्यक्षेत्र शिवाजीने त्यांना उपलब्ध करून दिले. घरंदाज घराण्यांच्या नव्हे, सामान्य जनतेच्या सहकार्याने शिवाजीने स्वराज्य प्रस्थापित केले; त्याच्या नांवावर मराठ्यांनी स्वराज्याचे संरक्षण व संवर्धन केले. यादवी हा महाराष्ट्राला शाप आहे. शिवाजीने या शापांतून महाराष्ट्राला कांही काळपर्यंत मुक्त केले, स्वातंत्र्योन्मुख केले, स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ सर्वांचे सहकार्य संपादन केले. सह्याद्रींतील किल्ले, ही या सहकार्यांची, महाराष्ट्राच्या विजिगीषु संभूयसमुत्थानाची प्रतीके आहेत. शिवाजीने महाराष्ट्राची राजकीय उंची वाढविली, याची ही प्रतीके आहेत, आणि हेच त्यांचे माहात्म्य.

सहाद्रींतील लेणी :

प्रास्ताविक :

आपण सहाद्रींतील एखादा घाट कामकाजानिमित्त कष्टानें ओलांडीत असतो, औत्सुक्याने प्रेरित होऊन डोंगरपठारावरील एखाद्या किल्ल्याची चढण चढत असतो किंवा भक्तिभावानें प्रेरित होऊन एखाद्या तीर्थक्षेत्राचें दर्शन घेण्यासाठी गिरिशिखरावर जाण्याची अवघड पायवाट तोडीत असतो; श्रमामुळें दम लागला म्हणजे विश्रांतीसाठी कडेच्या शिलातलावर क्षणभर बसून आजूचाजूला पाहूं लागतो, तों एखाद्या कड्याच्या पोटी पिंपळपानासारखी कमान दृष्टीस पडते अगर एखादी भव्य मूर्ति दृष्टिपथांत येते, तेव्हां आपण चकित चित्तानें स्वतःलाच विचारतो कीं हे धर्मकृत्य कोणाचें, तें कोणी केलें व केव्हां; ही मूर्ति कोणाची; अशा आडवाटेला असें शिल्पकृत्य कां करण्यांत आलें; या अलौकिक कलाकृति निर्माण करणाऱ्या कुशल कारागिरांची व त्यांच्या संपन्न आश्रदात्यांची, त्यांमध्ये व्यक्त होणाऱ्या धर्माची व संस्कृतीची वाताहत कां झाली? आपल्याला दिसलेली कमान सहाद्रींत असंख्यात असलेल्यांपैकी एखाद्या लेण्याची असते, मूर्ति बहुधा बुद्धाची आणि संस्कृति प्राचीन हिंदुस्थानची, महाराष्ट्राची.

हिंदुस्थानांत मोजदाद करतां येण्याजोग्या अवस्थेंत असलेली अशीं सुमारे बाराशें लेणी आहेत; काळाच्या करणीमुळें आणखी किती तरी नष्ट होऊन गेलीं. हिंदुस्थानची फाळणी झाली तरी हीं सारीं लेणी भारताच्या वांटणीस आलेलीं आहेत. यांपैकीं अर्धी-अधिक लेणी बौद्ध आहेत; बाकीचीं जैन व ब्राह्मणी आहेत. हिंदुस्थानांतील लेण्यांपैकीं नऊ-दशांश महाराष्ट्रांत आहेत; एवढेंच नव्हे, तर हिंदुस्थानांत नांवाजण्याजोगीं अशीं जीं लेणी आहेत तीं सर्व महाराष्ट्रांतच आहेत. अर्थातच हीं लेणी सहाद्रींत आहेत; कांहीं मुख्य दक्षिणोत्तर श्रेणींत आणि कांहीं कोंकणांत व देशावर पसरलेल्या सहाद्रीच्या पूर्व-पश्चिम शाखांत.

हिंदुस्थानांत अनेक पर्वत आहेत; वैदिक धर्मांतील देव-देवतांनष्ट

व्यक्तिमत्त्व व मूर्त स्वरूप देण्यांत आले त्या प्रदेशांत आणि बौद्ध व जैन धर्मांची प्रस्थापना व प्राथमिक प्रसार झाला तेथेही ; तेथे फारशी लेणी नाहीत व येथे आहेत, याचीं अनेक कारणे आहेत.

कारण सहाय्याची गाभा कणखर व एकसंधी आहे. खोदकामाला अनुकूल अशी येथील धोंड्यासारखी वास्तु इतरत्र उपलब्ध नाही. हे याचें नैसर्गिक कारण. हिंदुस्थानांत लेणी खोदण्याची प्रथा प्रस्थापित किंवा प्रसृत झाली तेव्हां आणि प्रचलित होती तोंवर प्रचल, स्वतंत्र व संपन्न अशा सत्ता महाराष्ट्रांतच अस्तित्वांत होत्या, हे याचें राजकीय कारण. मौर्यांच्या सत्तेला उतरती कळा लागली त्या सुमारास महाराष्ट्रांत सातवाहनांची सत्ता प्रस्थापित झाली आणि कांहीं कालपर्यंत तरी भारताचें चक्रवर्तित्व सातवाहनांचे हातीं होतें. सातवाहन, वाकाटक, चालुक्य व राष्ट्रकूट या महाराष्ट्रीय सत्तांनी व त्यांच्या सामन्तांनी या प्रथेचा पुरस्कार केल्याचे पुरावे येथील लेण्यांतील शिलालेखांत जागोजाग आढळून येतात. या कालखंडांत हिंदुस्थानचा परदेशांशी चालणारा व्यापार महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरांमार्फत चालत असल्यामुळे येथील व्यापाऱ्यांची भरभराट होती, हे यांचें आर्थिक कारण. वैजयन्तीचा (आधुनिक बनवारी, उत्तर कानडा जिल्हा) व्यापारी भूतपाल यानें काल्याचें लेणें उभारलें असा निर्देश तेथील शिलालेखांत करण्यांत आलेला आहे. महाराष्ट्रांतील बहुजनसमाजाचें सहकार्य हे याचें सामाजिक कारण. महाराष्ट्रांतील औद्योगिक संघांनी आणि ठिकाठिकाणच्या घनाढ्य कारागिरांनी व सामान्य नागरिकांनी दिलेल्या देणग्यांचे उल्लेख अनेक लेण्यांतील शिलालेखांत आढळतात. कोणी एका खांब्याच्या खोदाईचा खर्च केलेला आहे तर कोणी पाणपोईचा. सामान्य जनतेनें वर्गणी गोळा करून धर्मकृत्ये उभारण्याची परंपरा महाराष्ट्रांत कर्मांत कमी इतकी जुनी आहे. पंढरपूरचें मंदिरही याच पद्धतीनें उभारण्यांत आलेलें आहे ; याची साक्ष तेथील चौऱ्याऐंशीचा शिलालेख देत आहे. धार्मिक बाबतींत या सहकार्याची परंपरा अजूनही प्रचलित आहे. इतर क्षेत्रांत अशा सहकार्याचा अभाव दिसून येत असला तर तो दोष कार्यकर्त्यांचा, स्वयंभू पुढाऱ्यांचा, महाराष्ट्राचा नव्हे.

आणि महाराष्ट्राची धार्मिक सहिष्णुता हे याचे सांस्कृतिक कारण, किंवा आदिकारण. सहिष्णुता हे सुसंस्कृततेचे एक मुख्य लक्षण आहे; तिच्या मर्यादा परिस्थित्यनुसार आगेमागे होत असतात एवढेच. सह्याद्रि बाह्यतः खण्डित, अनावृत्त व प्रतिकारक दिसत असला तरी त्याचे अंतर्ग्राम एकसंधी, भावनार्द्र व विशुद्ध आहे; अगदी महाराष्ट्राप्रमाणेच. महाराष्ट्राची वृत्ति बाह्यतः व सकृद्दर्शनी रांगडी, तुमडी व कठोर दिसत असली तरी ती अंतर्ग्रामी सभ्य, वत्सल व सुसंस्कृत आहे; सहिष्णु भाक्तिभावाने ओथंबलेली आहे. सह्याद्रीच्या डोंगरपठारांवर असंख्य संग्राम-क्षेत्रे आहेत व सनातन धर्मक्षेत्रेही आहेत; आणि सह्याद्रीच्या अंतर्ग्रामी बौद्ध, जैन व ब्राह्मणी लेणी आहेत. महाराष्ट्राच्या सुसंस्कृत सहिष्णुतेचे हे प्रत्यंतर आहे. मात्र धर्मप्रचारांत व पुरस्कारांत आक्रमणाचा अंश नसेल तोंवरच महाराष्ट्र सहिष्णु आहे; धर्माच्या चुरख्यावाली महाराष्ट्रावर आक्रमण करण्याचे जे जे प्रयत्न झाले ते महाराष्ट्रीयांनी हाणून पाडले आहेत.

भारतीय संस्कृतीचा परमोच्च प्रदेश मानण्यांत आलेल्या आर्यावर्तीतील धार्मिक असहिष्णुतेचा एक प्रसंग तुलनेसाठी सांगतो; विशेषतः नर्मदेच्या उत्तर तीराकडे मार्गदर्शनार्थ नजर लावून बसलेल्या महाराष्ट्रीयांसाठी; महाराष्ट्राच्या रक्तंजित इतिहासातील कांहीं प्रसंगांची आठवण होतांच मान खाली घालणाऱ्या न्यूनगंडांसाठी. स्थानेश्वरचा परम भडारक महाराजाधिराज प्रभाकरवर्धन (५८० ते ६०५ इ.) आणि कर्णसुवर्णाचा चक्रवर्ती शशांक नरेंद्र गुप्त (५९० ते ६२० इ.) यांची राजकीय अग्रतेच्या बाबतीत चुरस होती. हूणांनी नष्ट केलेले गुप्तांचे वैभव पुन्हा प्राप्त करून घेण्याची शशांकाची महत्त्वाकांक्षा होती. यासाठी त्याने माळव्याच्या गुप्त वंशातील परम भडारक महाराजाधिराज परमेश्वर देवगुप्त याचे सहकार्य मिळविले. प्रभाकरवर्धन हा देवगुप्ताचा आतेभाऊ. इतके जवळचे नाते असूनही देवगुप्त शशांकाला सामील झाला. प्रभाकरवर्धन मृत्यु पावला त्या वेळी त्याचे पुत्र राज्यवर्धन व हर्षवर्धन हे अज्ञान होते. या राजपुत्रांचा मेहुणा ग्रहवर्मा मौखरी हा त्यांच्या हितसंबंधांचे रक्षण करित असावा. या परिस्थितीचा फायदा

घेऊन गुप्तांच्या संयुक्त सैन्याने वर्धनांच्या कनोजवर चढाई (६०६ ई.) केली. या लढाईत ग्रहवर्मा मारला गेला आणि त्याची राणी राज्यश्री ही गुप्तांचे हातों लागली. नंतर दोस्तांच्या संयुक्त सैन्याला तोंड देण्यासाठी राज्यवर्धन पुढे झाला. त्याची तयारी पाहून शशांकाने तहाचे बोलणे सुरू केले. शशांकाशी तह करावयास राज्यवर्धन उत्सुक होता. स्वदेशी प्रतिस्पर्धीचा पिछाडीवर हल्ला होऊ नये अशी स्वचरदारी घेणे त्याला इष्ट वाटत होते ; कारण या वेळी वर्धन-साम्राज्याच्या पश्चिम सरहद्दीवर हूणांची उठावणी सुरू झाली होती. पित्याच्या आज्ञेनुसार त्यांच्या बंदोबस्तासाठी काढलेली मोहीम अपुरी सोडून शशांकाला तोंड देण्यासाठी त्याला राजधानीकडे परत यावे लागले होते. शशांकाने त्याला आपलो कन्या देण्याचे कबूल केले आणि वाङ्निश्चयाच्या मेजवानीसाठी आपल्या छावणीत बोलावले. राज्यवर्धन राजकारणांत मुरलेला नव्हता. आमंत्रणाप्रमाणे भोळ्या भावाने इतमामापुरता लवाजमा बरोबर घेऊन तो शशांकाच्या छावणीत आला. तो बेसावध असतांना गुप्तांच्या हस्तकांनी त्याला ठार मारले. कोणी हे पाप शशांकाच्या मस्तकी लादतात तर कोणी देवगुप्ताच्या. हर्षवर्धनाने या अत्याचाराचा सूड घेण्याची प्रतिज्ञा केली ; पण अनेक वर्षे प्रयत्न करूनही ती सिद्धीला जाऊ शकली नाही. राज्यव्यवस्था सुरळीतपणे सुरू झाल्यानंतर हर्षाने बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. बौद्धांनी त्याला शीलादित्य हे अभिधान अर्पण केले आहे ; कारण त्यांच्या मते शीलाची महति विक्रमाहून अधिक. यानंतर सुमारे पंधरा वर्षांनी शशांकाने वर्धनांवर चढाई केली आणि पहिल्या धडाक्यास बुद्धगया काबीज केली. हे बौद्धांचे अव्वल दर्जाचे धर्मक्षेत्र. गौतम बुद्धाला येथील बोधिवृक्षाखाली पूर्ण ज्ञान प्राप्त झालेले. शशांकाने हा वृक्ष तोडला, मुळ्यांसकट उखडून काढला आणि त्याच्या गडद्यांत एक प्रचण्ड चिता अहोरात्र पेटती ठेवून ते स्थान भस्मसातू केले. शशांकाची मोहीम यापुढे गेलेली दिसत नाही. हे कृत्य त्याने धार्मिक अभिनिवेशाने केले की राजकीय द्वेषामुळे केले ते कळण्यास साधन नाही. सम्राट अशोकाच्या वंशातला मगधाचा अखेरचा राजा पूर्णवर्मन् हा या

अत्याचारांची बातमी ऐकून बुद्धगेयला आला. पवित्र बोधिवृक्षाच्या आसपासची जागा शुद्ध करून त्याने तो फिरून सजीव करण्यासाठी उपाय-योजना सुरू केली. एक हजार गाईंच्या ताज्या दुधाचा अहोरात्र अभिषेक अनेक दिवसपर्यंत केल्यानंतर त्या पुरातन वृक्षाच्या दग्ध अवशेषांना फिरून पालवी फुटली. दंतकथा सांगते की हे वृत्त कार्नी येतांच शशांकाची छाती फाटली व त्याने प्राण सोडला. एवढी राक्षसी असाहिष्णुता यादवीने धुमसणाच्या महाराष्ट्राच्या इतिहासांत कोठेही आढळून येत नाही. असो.

लेणे हा वास्तु व शिल्पप्रकार विशेषतः महाराष्ट्राच्याच संस्कृतीशी व शिल्पपद्धतीशी संलग्न आहे. श्री. राजारामशास्त्री भागवत (मन्हाळ्याच्या-संबंधी चार उद्गार, पृ. ८८) सांगतात : “ खोदणे व कोरणे हे दोन्ही अस्सल मन्हाठी धातु. लेणे हा शब्दही अस्सल मन्हाठी होय. यास क्वचित् ‘लयन’ असे संस्कृतांत रूप दिलेले आढळते. तरी ‘लयन’ शब्द काव्यादिकांत बिलकुल येत नाही, त्या पक्षा तो अस्सल संस्कृत शब्द नव्हे, याविषयी शंका नको. वरील दोन धातूंवरून व लेणे या शब्दावरून पाहतां खोदीव काम व कोरीव काम या दोहोंबरोबर मन्हाळ्यांचा पूर्वी पुष्कळ संबंध होता, हे उघड होय. ” शास्त्रीबुवांचे हे सडेतोड उद्गार यथार्थ आहेत यांत संशय नाही.

सह्याद्रीतील लेणी ही महाराष्ट्रातील सर्वांत प्राचीन ज्ञात धर्मक्षेत्रे. पुराणांत महाराष्ट्रातील अनेक ब्राह्मणी धर्मक्षेत्रांचा उल्लेख आढळतो आणि अनेक देवदेवतांच्या अवतारकृत्यांशी त्यांचा संबंध जोडण्यांत येतो. नाशिक हे अशा क्षेत्रांमध्ये अग्रगण्य; येथेही बौद्ध लेण्यांहून प्राचीन व पौराणिक असे अवशेष अद्याप उपलब्ध झालेले नाहीत. महाराष्ट्रातील प्राचीन ऐतिहासिक संग्रामक्षेत्रेही सह्याद्रीतील लेण्यांच्या परिसरांतच होती, असा निष्कर्ष त्यांतील खोदीव लेखांवरून काढतां येतो. शक, क्षत्रप व अभीर यांजबरोबर सातवाहनांचे संघर्ष याच भागांत झालेले आहेत. महाराष्ट्राच्या प्राचीन व मध्ययुगीन राजधान्याही मुख्यत्वेकरून याच भागांत होत्या. शूर्पारक, कल्याण, चौल वगैरे पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरे आणि मथुरा, वाराणसी, पाटलीपुत्र वगैरे उत्तर

हिंदुस्थानांतील शहरे यांचे महाराष्ट्राच्या अंतर्भागांतील पैठण, तगर वगैरे संपन्न व्यापारी पेठांबरोबरच दळणवळण ज्या हमरस्त्यांवरून वाहत असे त्यांच्या कांठाकांठावरच सह्याद्रीतील लेणी खोदलेली आहेत. दळणवळणाचे मार्ग बदलल्यामुळे ती आडवाटेला आहेत असे आज आपल्याला वाटते, इतकेच. प्राचीन व मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या भक्तीचा व संपत्तीचा ओघ या लेण्यांकडे लोटला आणि येथेच महाराष्ट्राच्या कलाकौशल्याने परमोच्च बिंदु साधला. खरोखर, ही लेणी ही महाराष्ट्राची व सह्याद्रीची लेणी आहेत !

लेणी : स्तूप, चैत्य व विहार :

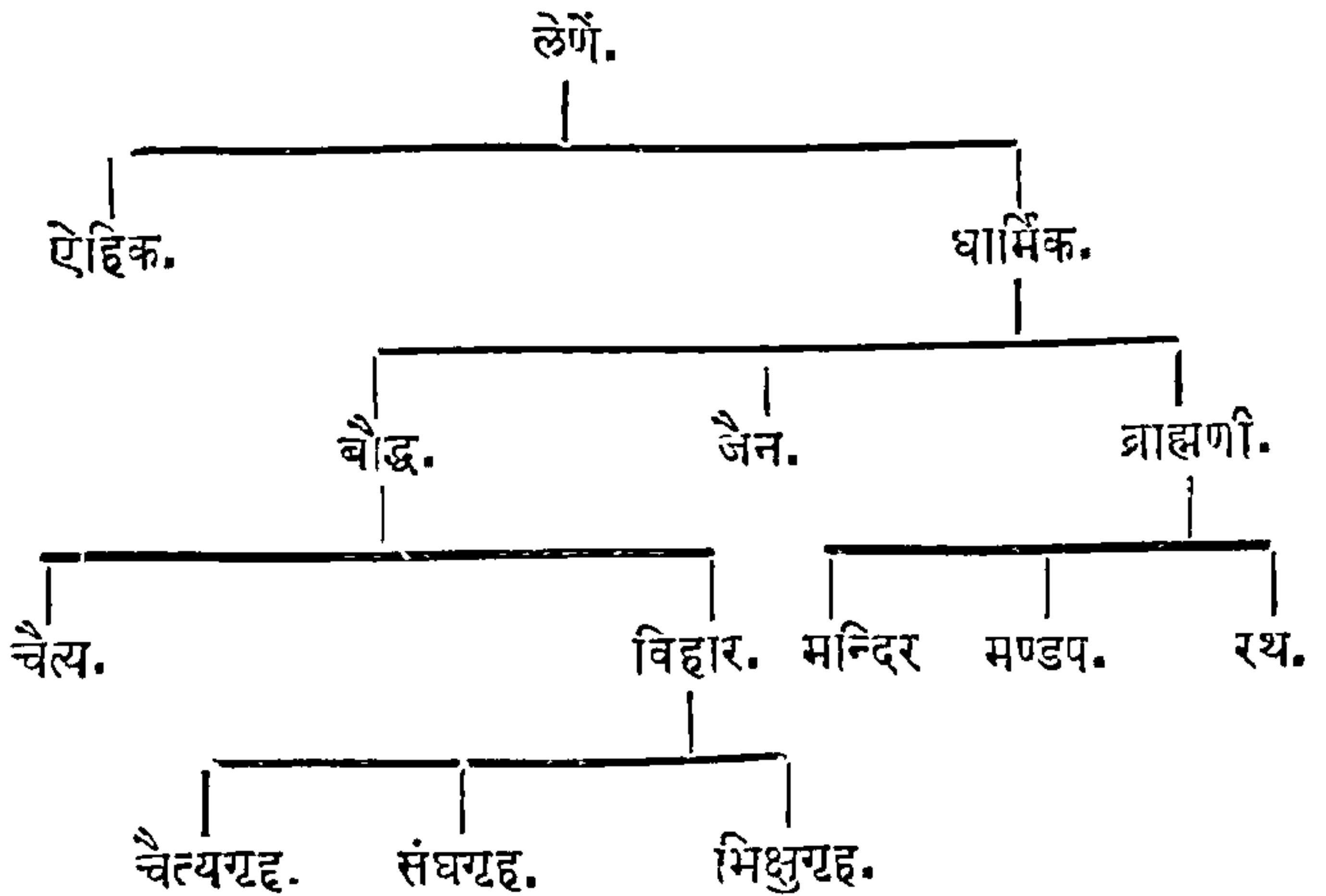
सह्याद्रीतील लेण्यांची महती वर्णन करण्यापूर्वी स्तूप, चैत्य व विहार यांची संक्षिप्त माहिती सांगतो ; महाराष्ट्रांतील सर्वसाधारण वाचकांना या विषयाची माहिती नसते म्हणून ; आणि हे आतांच सांगितले तर पुढे द्विरुक्ति टाळतां येईल म्हणून. आरंभी संक्षिप्त माहिती सांगतो असे आश्वासन देऊन पुढे लांबण लावली आहे, असा आक्षेप येणे संभवनीय आहे ; उपलब्ध माहितीच्या मानाने संक्षिप्त, एवढेच या विस्ताराचे समर्थन ; कारण हिंदी संस्कृतीतील दुसऱ्या कोणत्याही अंगाचा अभ्यास या इतक्या प्रमाणांत झालेला नाही.

ईजिप्त व असीरिया या प्रदेशांत प्रस्तर-शिल्पाची प्रथा पुरातन आहे. ग्रीकांनी लीसिया येथे आणि रोमन लोकांनी पेट्रा येथे, आणि अखेमेनिडा व ससानियन घराण्यांतील राजांनी इराणांत लेणी खोदलेली आहेत. नक्ष-इ-रस्तुम येथे उत्कृष्ट शिल्पकृत्ये आहेत. सायरसच्या थडग्यावर आणि बेहिस्तुन येथील कड्यावर ऐतिहासिक महत्त्वाचे शिलालेख खोदलेले आहेत ; पण या शिल्पकृत्यांना हिंदुस्थानची सर येत नाही. प्रस्तर-शिल्पाचे बाबतीत हिंदुस्थानांतील प्राचीन कारागिरांनी अद्वितीय साहस व कल्पनाशक्ति व्यक्त केलेली आहेत. इराणी लेण्यांत ऐहिक ऐश्वर्य आहे, आमच्या लेण्यांत धार्मिक प्रभुत्व आहे ; त्यांची लेणी लौकिक आणि आमची अलौकिक !

लेणे या शब्दाला अर्थ अनेक आहेत : दागिना, गौरीच्या उत्सवांत

भितीवर गोपुर वगैरे आकृति काढतात त्या, डोंगर पोखरून केलेली गुहा, प्रार्थनामंदिर आणि भिक्षूंचे निवासस्थान. प्रस्तुत विषयाशी अखेरचे तीन अर्थ संबंधित आहेत. या शब्दाच्या व्युत्पत्तीही अनेक कल्पण्यांत आलेल्या आहेत. पाइयसहमहणवो या कोशांत याची व्युत्पत्ति 'लयन' अशी दिलेली आहे; महाराष्ट्र शब्दकोशांत 'लेपन-लयन-लेणें' आणि व्युत्पत्तिकोशांत 'सं. लयनम् > लअणं > लेणें' अशा दिलेल्या आहेत. लयनम् म्हणजे निवासस्थान : लेपन म्हणजे माखणे, गिलावा करणे. या दोन्ही व्युत्पत्ति उघडपणे कृत्रिम दिसतात, लक्षणें लक्षांत घेऊन बसविलेल्याशा दिसतात; कारण कांहीं लेण्यांचा वापर राहण्यासाठी करण्यांत येत असे व कांहीं लेण्यांच्या भितींना गिलावा करण्यांत येत असे. डोंगराच्या कड्यांत खोदून केलेले स्थान हा या संज्ञेचा अर्थ या व्युत्पत्तीहून व्यापक आहे आणि तो या व्युत्पत्तींनी ध्वनितही होत नाही.

लेण्यांचे हे वर्गीकरण पाहा :

जैनांनी बौद्धांच्या जोडीने लेणी खोदण्यास सुरवात केली आणि ब्राह्मणांनी बऱ्याच उत्तर कालांत. बौद्धांच्या लेण्यांत दिसून येणारी विविधता जैनांच्या लेण्यांत दिसत नाही. जैनांची बहुतेक सर्व लेणी

बौद्धांच्या विहारांच्या धर्तीची आहेत. त्यांच्या धार्मिक विधींना स्तूपांची किंवा सभागृहांची जरूर नसल्यामुळे त्यांनी बौद्धांप्रमाणे विस्तीर्ण चैत्यगृहे खोदली नाहीत. जैनांमध्येही स्तूपांची प्रथा होती ; पण ती त्यांनी लवकरच सोडून दिली. त्यांची लेणी एकाच धर्तीची असल्यामुळे वरील कोष्टकांत त्यांचे वर्गीकरण केलेले नाही. ब्राह्मणी लेण्यांची शिल्पपद्धति बौद्धांहून अलग व स्वतंत्र असल्यामुळे त्यांचे वेगळे वर्गीकरण केलेले आहे ; मात्र या वर्गाच्या वैशिष्ट्यांची चर्चा पुढे टकललेली आहे.

लेण्यांचे मुख्य वर्ग दोन : ऐहिक व धार्मिक. इराणातील बहुतेक लेणी ऐहिक आहेत. फक्त मीडियाच्या मार्गावर तरखन-इ-सुलेमान पर्वताजवळ करफतो येथे हेरॉक्लिमचे लेणे आहे. हा ग्रीक व रोमन लोकांचा विजयाचा देव ; अर्थात् तो तद्देशीयांना परका आहे. हिंदुस्थानात ऐहिक अशी लेणी फारच थोडी आहेत. महाराष्ट्रांत ऐहिक लेणे एकच आहे ; नाणे घाटांतील सातवाहनांचे देवकुल ; देवकुल म्हणजे कीर्तिमंदिर, पूर्वजांच्या प्रतिमांचे मंदिर. महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासाच्या दृष्टीने येथील शिलालेख अत्यंत महत्त्वाचा आहे. बेहिस्तुन येथील दरायसचा लेख, अशोकाचे शिलालेख, आणि हाथीगुंफेतील स्वारवेलाचा शिलालेख यांच्याइतके या लेखाचे महत्त्व आहे. धार्मिक लेण्यांचे धर्मवार वर्ग तीन : बौद्ध, जैन व ब्राह्मणी. येथे ब्राह्मणी हा शब्द ब्राह्मण्याच्या अभिनिवेशाने वापरलेला नाही. पाश्चिमात्य विद्वानांनी व संशोधकांनी योजिलेल्या Brahmanical याचा प्रतिशब्द म्हणून वापरलेला आहे. या लेण्यांना कांही संशोधकांनी 'हिंदु' ही संज्ञा दिलेली आहे. मला ती मान्य नाही ; कारण हिंदुस्थानात निर्माण झालेले देव, अवतार व धर्म मानतात ते हिंदु ; आणि ती मान्य केली तर बौद्ध व जैन हे हिंदु नाहीत असे ध्वनित होते, म्हणून ती स्वीकारलेली नाही. इतिहास, पुराणांत वागिलेल्या देवदेवतांच्या व त्यांच्या अवतारकृत्यांच्या प्रतिमा ज्यांवर खोदलेल्या आहेत अशा लेण्यांना अनुलक्षून 'ब्राह्मणी' ही संज्ञा योजिलेली आहे. हिंदुस्थानाप्रमाणे महाराष्ट्रांतही बहुसंख्य लेणी बौद्ध

आहेत. हिंदुस्थानांत जैन लेण्यांचें मुख्य संच दोन आहेत : एक महाराष्ट्रांत वेरूळ येथें आणि दुसरा ओरिसांत भुवनेश्वरनजीक. ब्राह्मणी लेण्यांचे मुख्य संच महाराष्ट्रांत घारापुरी व वेरूळ येथें आणि मद्रास प्रांतांत महाबलिपुरम् येथें आहेत.

लेण्यांची बहुसंख्या सहाद्रींत आहे आणि हिंदुस्थानांतिल उत्कृष्ट लेणीं येथेंच आहेत, हें खरें असलें तरी निश्चितपणें सर्वांत प्राचीन अशीं लेणीं बिहार प्रांतांत, गया जिल्ह्यांत, राजगृहानजीक बराबर व नागार्जुनी पर्वतांत आहेत; तीं तेथें सातघर या नांवानें ओळखलीं जातात. हीं लेणीं ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकाच्या उत्तरार्धांत खोदलेलीं आहेत. मौर्यकालीन शिल्पकृत्यांना विशिष्ट असलेली वज्रलेप जिल्हई त्यांच्या भिंतीवर चढविलेली आहे. या जिल्हईची प्रक्रिया संशोधकांना अद्याप सांपडलेली नाही. बराबर पर्वतावरील लेण्यांपैकी सुदाम व लोमश हीं लेणीं विशेष प्रसिद्ध व महत्त्वाचीं आहेत; प्राचीन इतिहासाच्या दृष्टीनें व शिल्पाच्याही. सुदाम ऊर्फ न्यग्रोध लेण्यांत अशोकाच्या राजवटीच्या बाराव्या वर्षीचा शिलालेख आहे. या लेखाचे अन्वये तयार हें लेणें आजीवक पंथाला अर्पण केलेलें आहे. अशोकाचा नातू दशरथ याचे लेख नागार्जुनी पर्वतांतिल लेण्यांत खोदलेले आहेत. या लेण्यांची खोदाई वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. सुदाम लेण्याचा आकार गोल आहे आणि लोमश लेण्याची दर्शनी कमान स्तूपाच्या आकाराची आहे. कालमानानुसार लेण्यांचे तीन कालवर्ग कल्पण्यांत आलेले आहेत. ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकापासून ख्रिस्तोत्तर दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत; पांचव्या शतकाच्या मध्यापासून सातव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत; आणि सातव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून दहाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत. या कालखण्डांचा मुकाबला हिंदुस्थानच्या राजकीय इतिहासाशी जुळता आहे. ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकाच्या अखेरीस अशोकाच्या मृत्युमुळे व मौर्य सत्तेच्या ऱ्हासामुळे बौद्धांचा राजाश्रय एकाएकी तुटला आणि धर्मचक्राचें प्रवर्तन कांहीं काळपर्यंत स्थगित झालें. नव्या परिस्थितींत बौद्ध धर्मप्रचारकांनीं ठिकठिकाणीं स्थानिक राज्यकर्त्यांचा, धनिक वैश्यांचा व स्थायिक परकीयांचा आश्रय

मिळवून धर्मप्रचाराचें कार्य फिरून सुरू केलें. त्यांच्या या कार्याचा मुकाबला सातवाहनांच्या अमदानीशीं जुळतो. सातवाहन सत्तेच्या अस्तापासून महाराष्ट्रांत चालुक्यांची सत्ता प्रस्थापित होईपर्यंतच्या काळांत लेण्यांची फारशी निर्मिती झाली नाहीं. कारणे, प्रबल केंद्रवर्ती सत्तेचा अभाव, राजकीय अस्थैर्य व आर्थिक दौर्बल्य. बौद्ध धर्माच्या हीनयान व महायान या दोन प्रमुख पंथांच्या श्रद्धांचा परिणाम लेण्यांच्या शिल्पपद्धतीवर झालेला असल्यामुळे त्यांच्या अनुरोधानेंही लेण्यांचें वर्गीकरण करण्यांत येतें. वर निर्दिष्ट केलेल्या पाहिल्या कालखंडांत निर्माण झालेलीं लेणीं हीनयान पंथाचीं आहेत. या लेण्यांत बुद्धाच्या मूर्ति आढळत नाहींत ; कारण या काळांत बुद्धाला देवत्व प्राप्त झालेलें नव्हतें. भाजें, कोंडाणें, पितळखोरे, अजंठा (क्र. १०), बेडसे, अजंठा, (क्र. ९), नाशिक व कालें हीं लेणीं हीनयान पंथाचीं असून तीं बहुधा याच अनुक्रमानें खोदण्यांत आलेलीं असावीत. कालें हें या लेण्यांचें केंद्र. येथील देवडीवर बुद्धाची मूर्ति आहे, ती निःसंशय उत्तरकालीन व महायान धर्तीची आहे. कुषाण सम्राट् कनिष्क (१२३ ते १५३ ई.) यानें बुद्धधर्माचा स्वीकार केला आणि महायान पंथाचा पुरस्कार केला. नागार्जुनानें या पंथाचा प्रसार केला. सप्तसिंधूच्या प्रदेशांत व गांधार प्रांतांत अशोकाचें राज्य होतें. मौर्य सत्तेचा ऱ्हास झाल्यानंतर हा भाग ग्रीक यवनांच्या ताब्यांत गेला. अनेक देव-देवतांना मान्यता देणाऱ्या व त्यांची पूजा-अर्चा करणाऱ्या मूर्तिपूजक ग्रीकांच्या सहवासा-मुळे या भागांतील बौद्धांनीं अनेक देवदेवता निर्माण केल्या व त्यांना मूर्त स्वरूप दिलें. ब्राह्मणी अवतार-कल्पनेचा मूल-संस्कार त्यांच्या मनावर होताच ; त्यांच्या अनुरोधानें त्यांनीं बुद्धाला देवत्व दिलें आणि ब्राह्मणी धर्मातील अनेक देवदेवतांचा स्वीकार केला व सोयीनुसार त्यांचें परिवर्तनही केलें. कनिष्काच्या राज्याचा गाभा याच प्रदेशांत होता. पुरुषपुर (पेशावर) ही त्याची राजधानी. बौद्ध धर्माच्या पुनर्घटनेसाठीं अश्वघोष व वसुमित्र या विद्वानांच्या अध्यक्षतेखालीं त्यानें काश्मीरांत कनिष्कपूर येथें पांचशें विख्यात बौद्ध धर्मगुरूंची महासभा भरविली, या सभेचे निर्णय ताम्रपटांवर खोदवून घेतले

आणि ते सुरक्षित रहावे म्हणून त्यांवर स्तूप उभारला. या स्तूपाचा मागमूसही अद्याप लागलेला नाही ; हे भूमिगत अवशेष कोणत्या सुदैवी संशोधकाची वाट पहात आहेत कोण जाणे ! या महासभेपासून महायान पंथाचा प्रारंभ झाला, बौद्ध धर्मात मूर्तिपूजेचा प्रवेश झाला, कर्मकाण्डाची सुरवात झाली. रोमन बादशहा कॉन्स्टन्टाइन दि ग्रेट (राज्यकाल ३०६ ते ३३७ ई.) याने जाहीरपणे ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार व पुरस्कार करून त्याला युरोप खण्डांत प्रामुख्य प्राप्त करून दिले. पुढे पोप ग्रेगरी दि ग्रेट (अधिकारकाल ५९० ते ६०४ ई.) याने ख्रिश्चन धर्माची पुनर्घटना केली. यामुळे ख्रिस्ती धर्मात मूर्तिपूजेचा प्रवेश झाला, कर्मकाण्डाचे महत्त्व वाढले. धर्मदृष्टीने व कालदृष्टीने ख्रिस्ती धर्माच्या उत्क्रांतीत यांची जी स्थाने तीच बौद्ध धर्माच्या चावतीत अशोक व कनिष्क यांची. कनिष्क व ग्रेगरी यांच्या कार्यामुळे मूळ धर्माची अवनति झाली असे कोणी प्रतिपादन करतात तर कोणी त्यांच्या कर्तृत्वामुळे झालेल्या धर्मप्रसारावर भर देतात. महायान पंथाने पुरस्कृत केलेल्या अनेक बौद्ध देवदेवतांच्या विशिष्ट धर्तीच्या मूर्ति गांधार प्रांतांत उपलब्ध झालेल्या आहेत. हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दीवर बौद्ध धर्माला वेगळे वळण मिळत होते त्याच वेळी पतंजलीच्या प्रेरणेने आर्यावर्तात शुंगांच्या आणि महाराष्ट्रांत सातवाहनांच्या नेतृत्वाखाली वैदिक धर्माच्या पुनरुद्धाराची तयारी चालली होती. गुप्त काळांत (३२० ते ४५५ ई.) वैदिक धर्माचे पुनरुज्जीवन होऊन त्याला पौराणिक ब्राह्मणी धर्माचे स्वरूप प्राप्त झाले. गुप्त काळांत हिंदुस्थानांत शांतता, सुचत्ता व सहिष्णुता नांदत होती. या काळांत उत्तर हिंदुस्थानांत सांस्कृतिक संघटन झाले आणि वाकाटकांच्या मार्फत या घटनेचे पडसाद महाराष्ट्रांत उमटले. चंद्रगुप्त विक्रमादित्य (३८० ते ४१५ ई) याची कन्या प्रभावतीगुप्ता ही रुद्रसेन (दुसरा) वाकाटकाची (३८५ ते ३९० ई.) पत्न्या. या संबंधामुळे दक्षिणापथांतही सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन झाले. या अनुकूल परिस्थितीत बौद्धांनीही उचल घेतली आणि मध्यंतरी खण्डित झालेले शिल्पकार्य फिरून सुरू केले. या काळांत महाराष्ट्रांत

निर्माण झालेल्या लेण्यांवर महायान पंथाचें व शिल्पपद्धतीचें प्रभुत्व (४५० ते ६५० ई.) दिसून येतें. या काळांतील या धर्तीचीं लेणीं मुखत्वेकरून अजंटा, वेरूळ व औरंगाबाद या केंद्रांच्या परिसरांत आढळतात. सामान्य, सशिल्प व सचित्र असेंही लेण्यांचें वर्गीकरण त्यांवरील अलंकारांच्या अनुरोधानें करण्यांत आलेलें आहे. अजंटा हें सचित्र लेण्यांचें अग्रस्थान. छत्तीसगड स्टेट एजन्सीमधील सुरगुजा संस्थानांत रामगड पर्वतावर जोगीमारा लेणी आहेत. हें सचित्र लेण्यांचें आद्यस्थान. या लेण्यांतील चित्रें ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकांत रंगविण्यांत आलीं असलीं पाहिजेत असा संशोधकांचा अंदाज आहे. महाराष्ट्रांतील अनेक लेण्यांत चित्रांचे अवशेष आढळलेले आहेत. लेणी रंगविण्याची प्रथा सार्वत्रिक होती असें यावरून अनुमान करतां येतें. आतां उघड्या दिसणाऱ्या मूर्तींवरही पूर्वी पातळ गिलावा करून त्या रंगविण्यांत आलेल्या असाव्यात असें अनुमान करण्यास जागा आहे.

चैत्य, स्तूप व दागोबा या संज्ञा संलग्न आहेत. त्यांचा वापर ढिलार्डनें करण्यांत येतो. चैत्य व स्तूप आणि चैत्य व चैत्यगृह हे शब्द समानार्थी म्हणून ही वापरण्यांत येतात. या संज्ञांतील भेद ध्यानांत येण्यासाठीं त्यांचे अर्थ देतो. महाराष्ट्र शब्दकोशांतील अर्थ पहा. चैत्य : बौद्धांनीं कोरलेल्या लेण्यांतील मोठें दालन, यांत स्तूप असतो [सं. चैत्य]. स्तूप : बुद्धांच्या अवशेषांवर बांधलेली एक विशिष्ट आकाराची इमारत [सं. स्तूप : ढीग घालणें.]. दागोबा = (बुद्धांचा) स्तूप, दांत, इ. अवयव पुरून त्यावर उभारलेला खांच, मनोरा, समाधि, इमारत, स्मारक [पाली. डाबग]. चैत्य या शब्दाचे अनेक अर्थ इतरत्र आढळतात : चैत्य म्हणजे वेदी (altar), देवालय, सभागृह, यक्षस्थान, यज्ञस्थान, समाधि, स्मारक, पूजा-प्रतीक (symbol), पिंपळपार. या शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल विद्वानांचें एकमत नाही. ' चि ' = आच्छादणें, जमविणें, बांधणें ; ' चित् ' = ध्यान, विचार; ' चित ' = जमविलेलें, झाकलेलें; ' चिता ' = मृत देहाला अग्नि देण्याकरितां त्याभोंवतीं रचलेला किंवा प्रज्वलित केलेला सरपणाचा ढीग. कनिंगहॅम् व कुमारस्वामी यांना चित् ही व्युत्पत्ति

मान्य आहे. कनिंगहॅम् यांचा निष्कर्ष आहे की चैत्य ही संज्ञा पूजा-प्रतीकाची द्योतक आहे, मग ही वस्तु जडदेहाचा अवशेष असो, किंवा चिता भस्माची चिमूट असो, पूज्य व्यक्तीच्या वापरांतील वस्तु असो अगर अशा व्यक्तीची मूर्ति असो, अथवा धर्मचक्र वा त्रिरत्न यासारखे प्रतीक असो. बर्गस हे चैत्याचा संबंध चितेशी व पर्यायाने मृत व्यक्तीच्या स्मारकाशी जोडतात.

चैत्यांचा संबंध बुद्धाशी व अशोकाशी जोडण्यांत येतो. ठोकळ मानाने हे विधान बरोबर आहे. बुद्धपूर्वकालांतही चैत्य अस्तित्वांत होते. आश्व-लायन गृह्यसूत्रांत चैत्याच्या सन्मानार्थ करण्यांत आलेल्या यज्ञाचा उल्लेख आहे. बुद्ध-पूर्वकालात चिताभस्मावर उभारलेल्या वारुळांना व यक्ष-स्थानांना चैत्य अशी संज्ञा देण्यांत येत असे. हीं यक्षस्थाने शहराबाहेर, दैनिक दर्शनाच्या आटोक्यांत असत; वेशीजवळ, तळ्याचे पाळी, नदीवरील घाटाजवळ, पिंपळपारावर अगर शेजारच्या टेंकडीवर. चैत्य, वृक्ष व पार हीं यक्षस्थाने; हीं सामान्य जनांची पूजास्थाने बौद्धांनी आत्मसात् केली. चैत्यांना सन्मान द्यावा आणि रिवाजाप्रमाणे दाने द्यावीत अशी आज्ञा खुद्द बुद्धाने वैशालीच्या रहिवाशांना दिलेली होती. बौद्धांप्रमाणेच प्राचीन जैनांनीही स्तूप उभारले होते हे निश्चित. विहन्सेट स्मिथ याना मथुरा येथील उत्खननांत कुषाणकालीन जैन स्तूप उपलब्ध झालेला आहे; मात्र तो अद्वितीय आहे. स्तूप उभारण्याचे बाबतीत जैनांनी बौद्धांचे अनुकरण केलेले असावे आणि पुढे ही प्रथा आपल्या धर्म-तत्त्वांशी जुळत नाही असे निदर्शनास आल्यानंतर त्यांनी ती सोडून दिलेली असली पाहिजे, असे दिसते.

निर्वाणानंतर बुद्धाच्या देहाला अग्नि देण्यांत आला तेव्हां ह्या संस्काराच्या दर्शनासाठी व धर्मगुरूच्या चितेंत राहतील ते अवशेष पूजनाकरितां हस्तगत करण्यासाठी अनेक राजे व जमातींचे पुढारी आपआपल्या अनुयायांसह स्मशानांत जमले होते. अवशेषांच्या प्राप्ती-साठी जरूर तर युद्ध करण्याच्या तयारीने हे जमले होते. विझलेल्या चितेंतील अवशेष गोळा करण्यांत आल्यानंतर त्यांच्या वांटणीचे प्रकरण हातघाईवर येणार अशी चिन्हे दिसू लागली, तेव्हां तेथे उपस्थित

असलेल्या एका ब्राह्मणाने मध्यस्थी करून सर्वांना शांत केले. सर्वांच्या संमतीने त्याने अवशेष व भस्म ही एकत्रित केली आणि त्यांवर हक्क सांगणाऱ्या आठ जमातींना ती सम प्रमाणांत वाटून दिली. या अवशेषांपैकी एक दांत त्याने चोरला व तो आपल्या पागोट्यांत लपविला असाही आरोप विचाऱ्यावर करण्यांत आलेला आहे. या ब्राह्मणाने अवशेषांची वांटणी एका सुवर्णपात्रांतून केली. ते त्याने ठेवून घेतले आणि त्यावर एक स्तूप उभारला. ज्यांना अवशेष मिळाले त्यांनी ते आपल्या मुलखांत नेले आणि ते सुरक्षित रहावे व त्यांची पूजाअर्चा होत रहावी म्हणून त्यांवर आपआपल्या कुवतीप्रमाणे लहानमोठे स्तूप उभारले. मगध सम्राट् अजातशत्रु याच्या कारकीर्दीत (ख्रि. पू. ५५४ ते ५२७) बुद्ध निर्वाण (ख्रि. पू. ५४३) झाले. त्याने बुद्धाच्या चिंताभस्मावर स्तूप उभारला होता अशी आख्यायिका आहे. बुद्धा-व्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तीच्या पार्थिव अवशेषांना एवढा मान मिळालेला नाही. मानवदेहाच्या अवशेषांची पूजा प्राचीन इतिहासाला अज्ञात आहे. ईजिप्त, असीरिया, बाबीलोन, ग्रीस, रोम यांपैकी कोणत्याही प्राचीन सुसंस्कृत देशांत ती आढळत नाही. यावरून वाटते की ही प्रथा हिंदुस्थानांतील बहुजनसमाजांत, आर्य संस्कृतीपासून अलिप्त असलेल्या जमातींत पूर्वीपासून अस्तित्वांत असली पाहिजे. प्ल्यूटार्क सांगतो की हिंदुस्थानचा ग्रीक राजा मीनिंडर याचे अवशेष असेच आठ शहरांच्या रहिवाशांनी वाटून घेतले होते ; पण त्यांची पूजा-अर्चा होत असे असे तो सांगत नाही. मीनिंडरने बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला होता. उत्तरकालीन बौद्ध-वाङ्मयांतील विख्यात मिलिंद तो हाच. राजाश्रयासाठी हपापलेल्या बौद्धांनी याचा फार उदो उदो केलेला आहे. पार्थिव देहाच्या अगर वापरत्या वस्तूंच्या अवशेषांना धातु व त्यांवर उभारलेल्या स्तूपांना धातुगर्भ अशा संज्ञा आहेत. दागोबा (Dagoba, Dagaba) हे धातुगर्भ शब्दाचे सिंहली स्वरूप आणि टोपे (Tope) हा थूप (सं. स्तूप) या प्राकृत शब्दाचा इंग्रजी अपभ्रंश. इंग्रजी लिखाणांत टोपे ही संज्ञा बहुशः मैदानी बांधीव

स्तूपांना आणि दागोबा ही लेण्यांतील डोंगरी खोदीव स्तूपांना अनुलक्षण वापरण्यांत येते.

बौद्ध धर्माच्या स्वीकारानंतर अशोकाने धर्मप्रसाराच्या अनेक योजना अमलांत आणल्या. बुद्धाचे मूळ अवशेष ज्यांना मिळाले होते त्यांच्या राज्यांवर स्वाऱ्या करून व तेथील अनेक स्तूप उघडून त्याने हे अवशेष एकत्रित केले. रामग्राम येथील नागांचा सशस्त्र खडा पहारा असलेल्या स्तूपांतील अवशेष मात्र त्याला मिळू शकले नाहीत. अशोकाने या अवशेषांची पुनर्विभागणी केली आणि त्यांवर व बुद्धाच्या जीवनाशी वा धर्माशी संलग्न असलेल्या स्थानांवर चौऱ्यांशी हजार स्तूप उभारविले अशी आख्यायिका आहे. त्याच्या धर्माधिकाऱ्यांनी राज्यांत संचार करून स्तूप उभारण्याची प्राथमिक योजना निश्चित केली. ज्या गांवाची एकत्रित संपत्ति एक लक्ष सुवर्णमुद्रांहून अधिक आहे तेथे तेथे स्तूप उभारण्यांत यावा, प्रत्येक स्तूपासाठी एका करंडकांतून बुद्धाच्या संकलित अवशेषांपैकी चिमूटभर अंश देण्यात यावा आणि या सर्व स्तूपांमध्ये या अवशेष करंडकांची स्थापना एकाच मुहूर्तावर करण्यांत यावी, अशी त्याची योजना होती. ती त्याने यशस्वी केली. यासाठी त्याला केवढी संघटना करावी लागली असेल याची आतां ही नीटशी कल्पना करतां येत नाही. त्याने जेवढे स्तूप उभारले तेवढीं झाडेही आम्हांला लावतां आलीं नाहीत ! अशोकाच्या योजनेला मूर्तस्वरूप प्राप्त झालें तेव्हांपासून स्तूप हे बौद्ध धर्माचे प्रतीक मानण्यांत येऊं लागलें. अशोकाच्या योजनेपैकी पांच अवशेष करण्डक महाराष्ट्राच्या वांट्याला आले होते आणि त्यांवर तेथे स्तूप उभारण्यांत आले होते, असें युआन च्वंगने नमूद केलेले आहे. सोपारा येथील एका स्तूपाचे उत्खनन पण्डित भगवानलाल इंद्रजी यांनीं केलें, तेव्हां त्यांना एका सुवर्ण करण्डकांत मृत्तिकापात्राचे तुकडे मिळाले. प्रस्तर, ताम्र, रजत, स्फटिक व सुवर्ण यांचीं पात्रे एकांत दुसरें अशीं ठेवलेलीं होती. ताम्रपात्रांत छोट्या बुद्धमूर्ति, रजतपात्रांत सुवर्णपुष्पे आणि श्री यज्ञ सातकर्णी याची एक अद्वितीय रजतमुद्रा आणि सुवर्णपात्रांत हिरकणी व पाच हीं रत्नेंही त्यांना आढळलीं. सुवर्णपात्रांतील मृत्तिकापात्राचे

हे तुकडे गौतम बुद्धाच्या भिक्षापात्राचे असावेत असे त्यांचे अनुमान आहे. सोपारा येथे अशोकाचे त्रुटित शिलाशासन उपलब्ध झालेले आहे. बौद्ध धर्माच्या आद्य कालखण्डांतील या स्थानाचे ऐतिहासिक महत्त्व अनेक प्रमाणांनी सिद्ध होत असल्यामुळे हा स्तूप अशोकाच्या योजनेच्या अंगी लावावयास फारशी हरकत नाही. कोल्हापूर नजीकच्या ब्रह्मगिरी टेकडीवर उत्खनन झाले तेव्हा तथेही एक प्रस्तर-करण्डक मिळाला. त्यांतील अवशेष मात्र गैरमाहितगारांच्या निष्काळजीपणामुळे नष्ट झाले. येथेच सातवाहनांची व समकालीन अशी अनेक नाणी मिळालेली आहेत. प्राचीन परदेशी प्रवाशांनी उल्लेखिलेल्या हिप्पोकुर या शहराची कोल्हापुराशी ओळख पटविण्यांत आलेली आहे. नळदुर्ग जिल्ह्यांत तेर येथे एक बांधीव स्तूपाकार मंदिर आढळलेले असून ते अद्याप अस्तित्वांत आहे. त्याच्या विटा फार मोठ्या (१७" × ९" × ३") असल्यामुळे हे बांधकाम शकपूर्वकालीन असावे असा अंदाज आहे. सातवाहन कालांत तगर या नगराचा उल्लेख व्यापारी शहर म्हणून अनेकांनी केलेला आहे. कान्हेरीच्या लेण्यांत अनेक बांधीव स्तूप होते. यांपैकी एक स्तूप डॉ. बर्ड यांनी १८३९ साली उघडला तेव्हा त्यांत त्यांना एक सुवर्ण करण्डक मिळाला ; त्यांत जर्ण वस्त्राचा एक तुकडा होता असे त्यांनी नमूद करून ठेवले आहे. महाराष्ट्रांतील सर्वांत प्राचीन लेणी काले, जुन्नर, नाशिक व अजंटा यांच्या परिसरांत आहेत. या भागांत अशोककालीन अवशेष आढळणे संभवनीय आहे. लोणावळे हे नांव त्याभोंवती असलेल्या लेण्यांच्या रांगावरून पडलेले असावे असे वाटते. मळवली व लोणावळे यांच्या दरम्यान, इंद्रायणीच्या खोऱ्यांत, गर्द झाडी असलेली एक टेकडी आहे. आजूबाजूच्या सपाट प्रदेशांत ती इतकी उठून दिसते व भोंवतालच्या नैसर्गिक परिस्थितीच्या मानाने एवढी वेगळी दिसते की या टेकडीवर एखाद्या प्राचीन स्तूपाचे अवशेष आढळावे असे मला राहून राहून वाटते. केवळ कल्पना ; पुरावा कांहीही नाही.

स्तूपाचा आकार वर्तुलाकार, ढोलावर नगरा उपडा ठेवावा तसा असतो. त्यांना हा आकार कां देण्यांत आला याचा उलगडा होत नाही.

गोळा केलेल्या चिताभस्माचा ढीग या आकाराचा करण्याची पद्धत त्या काळी प्रचलित असावी आणि त्या नमुन्यावरून हा आकार ठरविण्यांत आलेला असावा असे वाटते. या आकाराची घरे त्या काळी अस्तित्वांत होती, त्यांवरून हा आकार घेतलेला असावा, असा कांहीं संशोधकांचा अंदाज आहे; पण तो पटत नाही. स्तूपाचा आकार पालथ्याभिक्षापात्रासारखा असावा असे बुद्धांचे वचन आहे. जमिनीलगत वर्तुलाकार बैठक, तीवर अण्डाकृति घुमट, त्यावर चौकोनी हर्मिका आणि टोंकावर छत्र, अशी स्तूपाची उभारणी असते. स्तूपांभोंवती प्रदक्षिणापथ असतो. मैदानी स्तूपांच्या बैठकीच्या कडेवर, अण्डाभोंवती आणखी एक प्रदक्षिणापथ असे; अशा पथावर चढण्यासाठी जिऱ्यांची सोय केलेली असे. प्रदक्षिणापथाभोंवती दगडी कठडा असे. याचे नांव वेदिका. वेदिकेचा आकार आंतील स्तूपासारखा असे. बुद्धगया येथील अशोककालीन वेदिका चौकोनी आहे, कारण आंतील मंदिरही चौकोनी आहे. भरहूत येथील शुंगकालीन वेदिका वर्तुलाकार असून तिचा परीघ सुमारे पावणेतीनशे फूट लांबीचा आहे. या वेदिकेला चार महाद्वारे आहेत. स्तूप चवाक्यावर उभारावा, निदान तिवाक्यावर, अशी बुद्धाची आज्ञा आहे; म्हणून वेदिकेला चार दरवाजे ठेवलेले असतात आणि चैत्यगृहांना तीन. भरहूत येथील वेदिकेचे अवशेष कलकत्याच्या अजबघरांत मांडून ठेवलेले आहेत. या वेदिकेच्या पूर्वेकडील महाद्वारावर तोरण उभारलेले होते; ते उध्वस्त झालेले आहे. सांची येथील महास्तूपाभोंवतालच्या वेदिकेला चारी दिशांना महाद्वारे व तोरणे आहेत. ही तोरणे चौतीस फूट उंचीची आहेत. या एका मापावरून त्यांच्या प्रचण्ड आकाराची कल्पना करता येईल. यापैकी उत्तरेकडील तोरणावरील नक्षी व मूर्ति अत्यंत प्रेक्षणीय आहेत. दक्षिण तोरणही याच्या तोडीचे असून हे सातकर्णीच्या कारकीर्दीत उभारलेले आहे. स्तूपाच्या बैठकीवर चढण्याचा जिना समोर असल्यामुळे हेच मुख्य महाद्वार होय. पुराणांतील आंध्र किंवा सातवाहन राजांच्या वंशावळीत अनेक सातकर्णी आहेत. यापैकी सांची तोरणाचा कर्ता कोणता याबद्दल वाद आहे. सातवाहन हे दक्षिणापथाचे सम्राट; त्यांनी या

स्तूपाचे दक्षिण तोरण उभारावे हें युक्तच आहे. अशाच कांहीं योजने-
नुसार हीं तोरणें त्या त्या दिशांच्या अधिपतींनीं उभारलेलीं असावीत
असा माझा कयास आहे. या चार तोरणांच्या उभारणीचें काम कर्मांत
कमी पन्नास वर्षेपर्यंत चाललें असलें पाहिजे. अमरावती येथील
स्तूपाभोंवतालची वेदिका हिदुस्थानांतील शिल्पकृत्यांत अग्रगण्य आहे.
या सर्व वेदिकांवर अतिशय सुंदर व प्रमाणबद्ध मूर्ति खोदलेल्या
आहेत आणि प्रेक्षणीय नक्षीकाम केलेलें आहे. त्यांवर आणि
स्तूपाभोंवतालीं लावलेल्या लाद्यांवर समकालीन व जातककथातील
प्रसंग खोदलेले आहेत. तत्कालीन परिस्थितीचीं हीं प्रात्यक्षिकें
ऐतिहासिक दृष्ट्याही अत्यंत महत्त्वाचीं आहेत. ज्या अवशेष करंडकांवर
स्तूप उभारण्यांत येत ते साधारणतः त्यांच्या बैठकीच्या मध्यभागीं पुरून
ठेवण्यांत येत. कांहीं स्तूपांमध्ये हे करंडक आणि धनिक भक्तांनीं
अर्पण केलेल्या मौल्यवान् वस्तूंचे करंडक अण्डाच्या मध्यभागीं आणि
इतरत्रही ठेवलेले आढळले आहेत. कुषाण सम्राट् कनिष्क यानें
गौतम बुद्धाचें एक भिक्षापात्र मिळवून त्यावर पेशावर येथें एक प्रचंड
व उत्तुंग स्तूप उभारला होता. दैनिक पूजेच्या वेळीं भक्तजनांना या
भिक्षापात्राचें दर्शन होत असे असें फा हिआन यानें नमूद करून ठेवलें
आहे. दुसऱ्या कोणत्याही स्तूपांमध्ये अशी तजवीज केलेली
आढळलेली नाही. कांहीं स्तूपांवर वेगवेगळ्या कालखण्डांत एकावर
एक अशी आवरणें चढविलेलीं आहेत. नव्या स्तूपांची उभारणी
करण्याप्रमाणेंच अस्तित्वांत असलेल्या स्तूपांची डागडुजी करणें व
त्यांवर आच्छादन, अलंकार चढविणें हेंही पुण्यकृत्य मानण्यांत येत असे.
सांची स्तूपांवरील अखेरचें आच्छादन ख्रि. पू. पहिल्या शतकांतील
आहे. स्तूपांमध्ये पुरलेल्या अवशेषांचें व वस्तूंचें मौल्य वस्तुस्थितीपेक्षां
आख्यायिकांमध्येच अधिक असतें. यामुळें अशा भूमिगत संपत्तीसाठीं
चोरट्यांनीं अनेक स्तूप उध्वस्त केलेले आहेत. त्यांनींही केला नाही
एवढा विध्वंस पाश्चिमात्य संशोधकांनीं केलेला आहे; कारण चोरांचें
काम चोरटेपणीं चालावयाचें आणि यांचें राजरोस, राजाश्रयाखालीं
आणि संशोधनाच्या सबबीवर! सांची येथील स्तूपानजीक अशोक-

कालीन सिंहस्तंभ आहे. अवशेष करंडक आणि अण्डामोवतालचा प्रदक्षिणापथ थांव्यतिरिक्त स्तूपांची सर्व वैशिष्ट्ये लेण्यांतील चैत्यांत आढळून येतात. काहीं खोदीव स्तूपांच्या बैठकींत व हर्मिकेंत आढळून आलेल्या खोबणींवरून अनुमान करण्यांत आलेले आहे की त्यांमध्ये कधी काळीं पवित्र अवशेष ठेवण्यांत आलेले असावेत.

हिंदुस्थानांतील सर्वांत प्राचीन लेणीं वर्तुलाकार आहेत ; जणुं स्तूपा-सार्थी एखादा सांचा करावा अशा आकाराचीं आहेत. सुदाम, लोमश व गुंतुपल्ली येथील लेणीं वर्तुलाकार आहेत व त्यांचे घुमट अर्धवर्तुलाकार. कोंडिवटें येथील लेणे वर्तुलाकार आहे, मात्र त्याचें छत सपाट आहे. यां-पैकी कोणत्याही लेण्यांत खोदीव स्तूप नाहींत, बांधीव असावेत असा अंदाज आहे व ते नष्ट झालेले आहेत. ब्राह्मणी देवळांत गामान्यानजीक समामंडप असतो, त्याप्रमाणें या वर्तुलाकार लेण्यांलगत चौकोनी दर्शनी लेणीं खोदलेलीं आहेत. सुदामनजीकच्या दर्शनी लेण्याची रचना कोल्हाटी किंवा तोडा अशा आदिवासी जातींच्या लोकांच्या बांबूच्या झोंपड्यांसारखी अर्ध-वर्तुलाकार आहे. लोमशनजीकच्या लेण्याची मांडणी गवताच्या गंजीसारखी किंवा दुपाखी पडळीसारखी आहे. त्याचा दर्शनी भाग बंदिस्त असून त्यावर सुतारी किंवा बुरुडी कामाच्या धर्तीच्या व स्तूपाच्या आकाराच्या कमानी खोदलेल्या आहेत. या लेण्याचें हें वैशिष्ट्य अद्वितीय आहे. हीं लेणीं खोदून झाल्यानंतर सुमारे शंभर वर्षांनीं सहाद्रींत लेणीं खोदण्यास सुरवात झाली ; प्रथम विहार आणि नंतर चैत्यगृहे. येथील शिल्पकारांनीं बौद्ध चैत्यगृहांचा आकार एकदां निश्चित केला, एकादा अपवाद सोडून त्यांनीं तो बदलला नाहीं. दीर्घचतुरस्र दालनाला जोडलेला अर्धवर्तुलाकार गामारा, गामान्यांत स्तूप, दालनाच्या दोहों बाजूंना व स्तूपाच्या पिछाडीनें प्रदक्षिणापथ, प्रदक्षिणापथाच्या आंतल्या अंगाला स्तंभांची रांग आणि अर्धवर्तुलाकार छत, अशी या चैत्यगृहांची मांडणी असते. अर्धवर्तुलाकार छत हें हिंदुस्थानचें वैशिष्ट्य आहे. अजंटा क्र. ९ या चैत्याच्या गामान्याची पिछाडी वर्तुलाकार नाहीं ; आणि जुन्नर येथें एक वर्तुलाकार चैत्यगृह आहे ; एवढेच या मांडणीला अपवाद. सहाद्रींतील लेण्यांमध्ये कालमानानें आद्यस्थान कोंडाणें येथील चैत्याला दिलें पाहिजे

आणि शिल्पकौशल्याच्या दृष्टीने अग्रस्थान कालें येथील चैत्याला. प्रवेश-द्वारावरील पिंपळपानाच्या किंवा नालाच्या आकाराचें गवाक्ष, हें महाराष्ट्रांतील लेण्यांचें वैशिष्ट्य. कोंडाणें येथील लेण्यांत अशी कमान प्रथम खोदण्यांत आली. भाजाच्या कमानीची ढब लोमश लेण्याच्या कमानीपेक्षां आकर्षक आहे, पण ती काल्यांच्या कमानीइतकी डौलदार नाहीं. हा डौल साधण्यासाठीं येथील कारागिरांना कर्मांत कमी दोनशें वर्षे खोदकाम करावें लागलेलें आहे. उत्तरकालीन लेण्यांमध्ये या गवाक्षाचा आकार कमी कमी होत गेलेला आहे. भाजें येथील लेण्याच्या भिंती व त्यांतील खांब वरच्या अंगाला थोडे कलते आहेत. छताचा दाब बाहेरच्या बाजूला असावा आणि खांब कलते ठेवले तरच ते असा दाब तोलूं शकतील. या कल्पनेनें ही योजना हेतुपुरस्तर केलेली दिसते. पुरेसा अनुभव आल्यावर शिल्पकारांनीं हा विफल कल सोडून दिला. कालें येथील लेण्यांत तो मुळींच दिसत नाहीं. भाजें येथील लेण्यांतील खांब अष्टकोनी व साधे आहेत. कालें येथील अष्टकोनी खांबांना कंगोरेदार चौकोनी बैठक असून त्यांचीं अग्रे लोट्याच्या आकाराचीं आहेत. शिवाय त्यांच्या ऊर्ध्वग्रावर हत्तींवर अधिष्ठित झालेलीं जोडपीं खोदलेलीं आहेत. हें काम परकीय शिल्पकारांचें असावें असा कांहीं संशोधकांनीं तर्क केलेला आहे. कालें येथील चैत्यासमोर दगडी खोदीव जवनिका आहे आणि तीवर मूर्ति खोदलेल्या आहेत. भाज्यासारख्या आतां उघड्या दिसणाऱ्या इतर लेण्यांच्या पुरोभागीं उन्हापावसापासून संरक्षणासाठीं लांकडी जवनिका (Screen) बसविलेल्या असल्याच पाहिजेत, असें तेथील खोबणींवरून दिसतें. दगड तोडून काढावयाचा आणि मंग लांकडी पडदा उभारावयाचा, या यातायातीपेक्षां दगडी जवनिका कां ठेवूं नये, अशा विचारानें कालें येथील लेण्यांत ही सुधारणा करण्यांत आलेली असावी. सांची स्तूपाप्रमाणें कालें व कान्हेरी येथील लेण्यांसमोर सिंहस्तंभ खोदलेले आहेत. हीनयान कालखण्डांत खोदलेल्या लेण्यांच्या पुरोभागावर वेदिका, व गवाक्षें खोदलेलीं आढळतात. चौथ्या शतकाच्या सुमारास महायान पंथाचा महाराष्ट्रांत प्रवेश झाला; त्याचा परिणाम चैत्यगृहांच्या मांडणीवर फारसा झाला नाहीं; या पंथाला संमत असलेल्या मूर्तिपूजेमुळें खुद्द स्तूपाची उभारणी मात्र बदलली आणि विहार मूर्तींनीं अलंकृत झाले.

मैदानी बांधीव स्तूपांसारखीच लेण्यांतील स्तूपांची रचना असते. ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकांतील खोदीव स्तूपांची बैठक मजबूत व खडी असते आणि अण्ड अर्धवर्तुलाकार असते ; अण्डाच्या मानाने हर्मिका फार मोठी असते. पहिल्या शतकाचे सुमारास बैठकीच्या कडा बाहेरल्या अंगाने कललेल्या दिसतात आणि दुसऱ्या शतकाचे सुमारास अण्डाचा आकार अर्धवर्तुलाहून अधिक झालेला आढळतो. पांचव्या शतकाचे सुमारास चैत्यांवर बुद्धमूर्ति खोदण्यांत येऊं लागल्या. यामुळे नगाऱ्याची उंची वाढली आणि अण्डाचा आकार बसका होऊं लागला. कांहीं प्राचीन खोदीव चैत्यांवरील हर्मिका जवळजवळ छतापर्यंत जाऊन पांचणाऱ्या असल्यामुळे त्यांवरील छत्र छतावर खोदलेले आढळते. काले येथील चैत्यांवरील मूळचे लंबवर्तुलाकार लांकडी छत्र अद्याप अस्तित्वांत आहे. हे छत्र अद्वितीय आहे. आठव्या शतकाचे सुमारास एकावर एक अशीं अनेक छत्रे स्तूपांवर चढविण्यांत येऊं लागलीं, मात्र ती प्रस्तुत विषयाच्या क्षेत्राबाहेर.

विहार म्हणजे लौकिकदृष्ट्या क्रीडा किंवा क्रीडास्थान ; प्रस्तुत विषयाच्या दृष्टीने, भिक्षूंचे निवासस्थान, मठ. कधी ही संज्ञा सरसकट सर्वच लेण्यांना अनुलक्षून वापरण्यांत आलेली दिसते ; यार्चे कारण उत्तरकालीन जैन प्राकृत वाङ्मयांतील या अर्थाचे उल्लेख. युआन च्वंग याने बुद्धगया येथील उत्तुंग महामंदिराचा व नालन्द येथील बौद्ध विद्यापीठाचा उल्लेख विहार या संज्ञेने केलेला आहे. फा हिआन याने एका विहाराचे वर्णन केलेले आहे. तो सांगतो : या विहारांत तळमजल्यावर पांचशें खोल्या होत्या आणि पहिल्या, दुसऱ्या, तिसऱ्या व चौथ्या मजल्यांवर अनुक्रमे चारशें, तीनशें, दोनशें व शंभर. यावरून दिसते की त्याची उभारणी इजिप्शियन पिरॅमिडच्या किंवा दक्षिणी गोपुराच्या धर्तीची असावी. या उल्लेखांवरून दिसते की खोदीव लेणी आणि बांधीव इमारती व मंदिरे यांचाही समावेश या संज्ञेत होत असे. फार काय, बिहार हे प्रातनाम त्या प्रदेशांत एका काळीं अस्तित्वांत असलेल्या अगणित विहारांमुळे सिद्ध झालेले असावे असेही अनुमान करण्यांत आलेले आहे. महाराष्ट्रांत खोदीव विहार

शेंकडों आहेत, पण बांधीव विहारांचे अवशेष आढळलेले नाहीत. कान्हेरी येथील लेण्यांतील एका शिलालेखांत कल्याणनजीक असलेल्या अम्बालिक या बौद्ध मठाचा उल्लेख केलेला आहे ; हा मठ अम्बरनाथ जवळच असला पाहिजे, असा संशोधकांचा कयास आहे ; आणि येथील शिलाहारकालीन मंदिरानजीक कांहीं जुनाट पाये आहेतही.

प्रारंभी बौद्ध भिक्षु फक्त पावसाळ्यांत विहारांत मुक्कामाला (वस्त) येत आणि येथे पवित्र शास्त्रांचें अध्ययन व तपश्चर्या करीत. या काळांत लेण्यांची संख्या फार अल्प असल्यामुळेच फिरस्त्या बौद्ध भिक्षूंना विहारांत तीन दिवसांहून अधिक काळपर्यंत राहण्याची मनाई करण्यांत आलेली होती. पुढे लेणी खोदण्याची प्रथा सार्वत्रिक झाली आणि धार्मिकांच्या देणग्यांतून भिक्षूंच्या चरितार्थाची सोय करण्यांत आली ; यामुळे विहारांतील रहिवाशांची संख्या वाढली आणि त्यांना प्रचार व शिक्षण केंद्रांचें स्वरूप प्राप्त झालें. अध्यापक येथे कायमचे राहू लागले आणि प्रचारक विश्रांतीसाठी व नवदीक्षित हंगामापुरते अभ्यासासाठी तेथे वस्तीला येऊं लागले. यामुळे विहारांची मांडणी संकीर्ण झाली. वैयक्तिक वापरासाठी व कडेलगत झोंपण्यासाठी दगडी बाक असलेली तुटक खोदीव छोटीशी खोली, हें विहाराचें मूलस्वरूप. कांहीं विहार दर्शनी पडवी (पडसाल) लगत खोदलेले आहेत ; कांहींच्या प्रवेशद्वारालगत वरल्या अंगाला कपारींत रांगेने खोबणी खोदून खोलीसमोर छप्पर उभारण्याची तजवीज केलेली आढळते. भिक्षूंची संख्या वाढली व ते संघ करून राहू लागले, तेव्हां मध्यवर्ती समार्क दालनाच्या अंतर्भागांतील तीन बाजूंना भिक्षूंसाठी अनेक खोल्या खोदण्याची पद्धत सुरू झाली. अंतर्भागांतील विहारांच्या प्रवेशद्वारावर चैत्याची घोटक असलेली पिंपळपानी आकाराची महिरप खोदलेली असते. मात्र येथील चैत्यगृहालगतचा विहार हें दक्षिणेतील सर्वांत प्राचीन शिल्पकृत्य मानण्यांत येतें. त्याच्या भिंती काटकोनांत नाहीत, खोल्यांची मांडणी अव्यवस्थित आहे, त्यांची प्रवेशद्वारे कलती आहेत, त्यांचे खोदकाम ओबडधोबड आहे आणि येथे मूर्ति-शिल्पाचा पूर्ण अभाव आहे.

या प्रमाणांवरून या विहाराचा काळ ठरविण्यांत आलेला आहे. बेडसे येथील चैत्यानजीकचा विहार जवळजवळ समकालीन असला तरी त्याची मांडणी व्यवस्थित आहे. मध्यवर्ती दालनाचा आकार चैत्यगृहासारखा असून त्याचे छत अर्धवर्तुलाकार आहे. या दोन्ही बाबतीत हा विहार अद्वितीय आहे. या दालनाभोंवती नऊ खोल्या आहेत आणि त्यांपैकी आठ खोल्यांमध्ये दोन्ही अंगां-लगत बाक खोदलेले आहेत. या व इतर अनेक विहारांचा दर्शनी भाग आतां उघडा पडलेला आहे. पूर्वी तो लाकडी फळ्यांच्या जवनिका बसवून झांकलेला असला पाहिजे आणि अंतर्भागांतील भिक्षूंच्या खोल्यांनाही लांकडी दारे बसविलेलीं असलीं पाहिजेत, असें जमिनीतील, भिंतीतील व छतांतील खोचणींवरून दिसून येते. भिक्षूंच्या खोल्यांतून व मध्यवर्ती दालनातून कपडे वगैरे टांगण्याकरितां खुंट्या मारण्यासाठीं भिंतीत भोंके पाडलेलीं असत. मधल्या दालनाचा उपयोग संघगृहासारखा होत असे. येथे भिक्षूंचे शिक्षण चाले व भोजनही येथेच होई. नंतरच्या काळांत खोदण्यांत आलेल्या विहारांच्या मध्यवर्ती दालनाच्या छताला आधार देण्यासाठीं खांबांची योजना करण्यांत येऊं लागली. मध्यवर्ती दालन विस्तृत केलें तर त्या-भोंवतीं अधिक खोल्या अल्प आयासानें खोदतां येतील आणि भिक्षूंची संघ-भावना दृढतर होईल, अशा इराद्यानें हा प्रयोग करण्यांत आलेला असावा. दालनाच्या विस्ताराबरोबर त्यांतील खांबांची संख्या जरूरी-प्रमाणें वाढवावी लागली. अजंटा क्र. ११ या दालनांत (३७' X २८') चार खांबे आहेत आणि क्र. २ या दालनांत (४८' X ४८') बारा. महायान पंथाच्या प्रसारानंतर विहारांचा विस्तार वाढूं लागला. हिंदुस्थानांतील सर्वांत विस्तीर्ण असा विहार बाग (संस्थान ग्वालेर, जिल्हा अमझेरा) येथे आहे. त्याची लांबीरूंदी ९६' आहे. त्याच्या छताला आधार देण्यासाठीं छत्तीस खांबे ठेवलेले आहेत. मध्यवर्ती दालनाच्या अंतर्भागभोंवतीं चोवीस खोल्या खोदलेल्या आहेत. शेजारीं शालेचें सोळा खांबी स्वतंत्र दालन (९४' X ४४') आहे. या दोन्ही भागांना जोडणारी पडवी २२०' लांबीची असून तिचे छत पेलण्यासाठीं

तेवीस खांब ठेवलेले आहेत. खांबांच्या योजनेमुळे विहारांचा विस्तार वाढला, त्यांना डौल आला. खांबांना निरनिराळे आकार देऊन व त्यांवर नक्षीकाम करून शिल्पकारांनी विहारांच्या शोभेत भर घातलेली आहे. महायान पंथाचा प्रवेश महाराष्ट्रांत झाल्यानंतर विहारांच्या भिर्तीवर प्रथम बुद्धाच्या वेगवेगळ्या आसनांच्या व नंतर नवनिर्मित देवदेवतांच्या मूर्ति खोदण्यांत येऊं लागल्या आणि हरप्रकारची चित्रे रंगविण्यांत येऊं लागली. महायान पंथीयांनी जुन्या विहारांचाही कायापालट केला. ज्या विहारांत बुद्धमूर्ति खोदलेल्या असतात व त्यांभोंवतीं प्रदक्षिणापथ ठेवलेले असतात त्यांना चैत्यगृह अशी संज्ञा देण्यांत येते. विहारांत कोणत्या मूर्ति खोदावयाच्या व कोणतीं चित्रे रंगवावयाचीं याबाबत विशेष निर्बंध नसावेत असें दिसते. अजंटा येथील विहारांत जातककथांतील, समकालीन व काल्पनिक प्रसंग रंगविलेले आहेत आणि चाग येथील विहारांत प्रेमप्रसंगही !

या प्रास्ताविक माहितीच्या अनुरोधानें आपणांस सह्याद्रींतील लेण्यांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

सह्याद्रींतील लेण्यांचे गट :

सह्याद्रींत असंख्य लेणी आहेत. सर्वसंग्राहक सरकारी गॅझेटियर्समध्ये ही त्यांची निश्चित संख्या दिलेली नाही. कारण अशी गणना करणे अशक्य आहे. सह्याद्रीच्या कानाकोपऱ्यांत अशी कितती तरी लेणी आहेत कीं त्यांच्या अस्तित्वाची साक्षर समाजाला खबरही नाही. जरा कोठें विषय निघाला कीं सह्याद्रींत वावरलेला कोणी तरी एखाद्या अज्ञात लेण्याची माहिती सांगतोच. मावळ भागांत अशीं कैक लेणी आहेत कीं त्यांच्या अस्तित्वाची माहिती स्थानिक गुराख्यांना मात्र आहे ; कारण त्यांना वेळप्रसंगी त्यांचा आश्रय घ्यावा लागतो. ते त्यांना गडद (गडद = अंधारी, खड्डा) म्हणतात. जुन्नरजवळ बारा गडद या नांवाचा क्षुद्र लेण्यांचा एक संच आहे. जुन्नर व देवगिरी-भोंवतालचे डोंगर तर मधमाशांच्या मोहोळांसारखे पोखरून काढण्यांत आलेले आहेत. अशा अनिर्दिष्ट लेण्यांपैकी कांहीं पूर्णावस्थेत आहेत ;

कांहींची पडझड झालेली आहे, कांहीं अपुरी सोडून दिलेली आहेत ; कांहीं केवळ खडकाच्या अंतर्भागाची चांचणी करण्याकरितां खोदलेली आहेत, आणि कांहीं प्रागैतिहासिक जमार्तीनीं अंत्यविधीकरितां. सह्याद्रीतील लेण्यांपैकी ज्याचा तपशील कोठें ना कोठें नमूद केलेला आहे त्यांपैकी या ना त्या कारणाकरितां विशेष महत्त्वाच्या अशाच लेण्यांचा समावेश सोबतच्या कोष्टकांत केलेला आहे आणि मजकुरांत त्यांपैकी कांहीं लेण्यांचा तपशील दिलेला आहे.

सह्याद्रीतील लेण्यांचें तपशीलवार वर्णन देणें हें या लेखाच्या संकल्पित कक्षेबाहेरचें आहे. शिल्पशास्त्रज्ञांनीं व संशोधकांनीं या विषयावर मोठमोठे ग्रंथ लिहिलेले आहेत. तेही आतां इतके दुर्मिळ झालेले आहेत कीं केवळ संदर्भासाठींही ते मिळूं शकत नाहींत. प्रस्तुत विषयाचा सूक्ष्म अभ्यास करण्यास अर्धा जन्म पुरणार नाहीं. खोलांत जावें तों अधिकाधिक खोलांतच जावें लागतें आणि उलगडा होण्याऐवजीं जीव कंटाळून जाईल एवढा घोंटाळा मात्र माजतो. सर्वसाधारण वाचकाला तपशीलांत जाण्याची जरूर नाहीं. विषयाची स्थूल, पण सशास्त्र कल्पना आली म्हणजे झालें. शास्त्रशुद्ध वर्गीकरणानुसार किंवा ऐतिहासिक पद्धतीनें विषयाचें विवेचन केलें तर वेताळ पुन्हां पुन्हां पूर्वपदावर आणून सोडावा लागतो ; म्हणून मी या लेखांत संभिन्न पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे.

सह्याद्रीतील मुख्य लेण्यांचे स्थानिक गट पडतात ते असे :

१ पुणें गट : (अ) लोणावळें गट : कालें, कोंडाणें, बेडसें व भाजें ;
(आ) जुन्नर गट : जुन्नर, नाणे घाट.

२ मुंबई गट : कान्हेरी, कोंदिवटें, धारापुरी, जोगेश्वरी, मंडपेश्वर व लोणाड.

३ नाशिक गट : अंकाई-टंकाई आणि नाशिक नजीकचीं चांभार लेणी व पाण्डव लेणी.

४ देवगिरी गट : अजण्टा, औरंगाबाद, घटोत्कच, पाटण, पितळखोरे व वेरूळ.

५ कुन्तल गट : कऱ्हाड, कुण्डल, पन्हाळा, बदामी, लोहारी व शिरवळ.

६ अपरान्त गट : करसंबळें, कुडें, खेड, चिपळूण, चौल, नाडसूर व महाड.

भौगोलिकदृष्ट्या मुंबई गटांतील लेण्यांचा समावेश अपरान्त गटांतच केला पाहिजे. स्थान महात्म्यामुळें, एककेंद्रीयत्वामुळें आणि अंतर्गत वैशिष्ट्यांमुळें मुंबई गट वेगळा केलेला आहे. माझे मित्र श्री. दीक्षित यांनी आपल्या प्रबन्धांत (Buddhist Settlements in Western India) नाशिकच्या लेण्यांचाही समावेश मुंबई गटांतच केलेला आहे. मी ज्या गटाला देवगिरी ही संज्ञा दिलेली आहे त्याला आजवर हैद्राबाद गट अशी संज्ञा देण्यांत येत असे. कोठें हैद्राबाद व कोठें हीं लेणीं? कोठें तेथें आजवर जतन करण्यांत आलेली बांडगुळी वृत्ति आणि कोठें येथें आढळणारी उच्च भारतीय संस्कृति? जी संस्कृति या लेण्यांची तीच देवगिरीची; म्हणून या गटाला मी हें नांव दिलेलें आहे. कुन्तल गटांतील फक्त बदामीचीं लेणीं तेवढीं नांवाजण्याजोगी आहेत. अपरान्त गटांतील लेणीं क्षुद्र आहेत; त्यापैकीं कांहींची वैशिष्ट्ये मात्र ध्यानांत घेण्याजोगी आहेत.

लेखाची मर्यादा व विशिष्ट लेण्यांचें महत्त्व यांचा समन्वय करावयाचा असल्यामुळें कांहीं लेण्यांचें तपशीलवार वर्णन करावें लागलें आहे आणि कांहींची बोळवण त्रोटक उल्लेखावर करावी लागली आहे; कोठें तुलनात्मक चर्चा करावी लागली आहे; आणि कोठें वर्ण्य विषय महत्त्वाचा असूनही काट द्यावा लागला आहे. घारापुरीच्या लेण्यांवर मी एक स्वतंत्र लेख लिहिलेला आहे. अजंटा व वेरूळ हे विषय इतक्या विस्तारानेंच सांगितले पाहिजेत कीं त्यांवर स्वतंत्र लेख लिहिण्याची मी उमेद बाळगून आहे. म्हणूनच त्यांचा उल्लेख या लेखांत अगदीं त्रोटक आलेला आहे.

सोबतच्या कोष्टकांत सह्याद्रींतील लेण्यांचा विशेष महत्त्वाचा तेवढाच तपशील दिलेला आहे. स्थानिक कोष्टकांत याहून अधिक तपशील दिलेला आहे. हा तपशील मुख्यत्वेकरून सरकारी गॅझेटियर्स व अधिकृत

ग्रंथ यांवरून घेतलेला आहे. स्थानिक कोष्टकांतील लेण्यांच्या व शिला-लेखांच्या क्रमांकांचा मुकाबला गॅझेटियर्सशी ठेवलेला आहे.

(१) पुणे गटांतील लेणी

सह्यांद्रीतील लेण्यांमध्ये कालमानाच्या, स्थापत्याच्या व संस्कृतीच्या शुद्धतेच्या दृष्टीने आद्य व अग्रस्थान पुणे गटांतील लोणावळ्याभोंवतालच्या लेण्यांचे. या भागांतील सर्व लेणी बौद्ध व हीनयान पंथाची आहेत. जुन्नर गटांत बौद्ध, जैन व ब्राह्मणी या तीनही धर्मांची लेणी आहेत. नाणे घाटांतील सातवाहन देवकुल हे लेणे ऐहिक व स्वतंत्र आहे. याच अनुक्रमाने या लेण्यांचा तपशील सांगतो.

(अ) लोणावळें गट

लोणावळ्याभोंवतीं अनेक प्राचीन लेणी आहेत ; त्यांवरूनच या वस्तीला हे नांव मिळालेले असणे संभवनीय आहे.

लोणावळें गटांत मुख्य लेणी चार : कोंडाणे, भाजे, बेडसे व कालें. कालमानाच्या दृष्टीने या लेण्यांतील आद्यस्थान कोंडाणे व भाजे येथील लेण्यांचे. कोंडाण्याची लेणी ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकाच्या पूर्वार्धातली आणि भाजे येथील लेणी याच शतकाच्या उत्तरार्धातली. या लेण्यांचे शिल्पही सारखे आहे. बेडसे येथील लेणी ख्रि. पू. पहिल्या शतकांतली आणि कालें येथील लेणी ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकांतली. कोंडाण्यापासून काल्यापर्यंत शिल्पांत झालेली प्रगति तुलनात्मक दृष्टीने पाहाणाऱ्या निरीक्षकाला सहज दिसून येईल इतकी स्पष्ट आहे.

उल्हास नदीच्या खोऱ्यांत, मर्कट पर्वताच्या दर्यांत, राजमाची श्रेणीच्या पहिल्या पदावर, तुटलेल्या कड्याच्या पायथ्याशी कोंडाण्याची लेणी खोदलेली आहेत. डोंगरी लांबणीचा रस्ता, वाहनांचा अभाव, शिवाय लेणीही फारशी नार्हात व आहेत त्यांची पडझड झालेली ; या मुळे हौशी प्रवासी इकडे फारसे फिरकत नार्हात. इंद्रायणीच्या खोऱ्याच्या दक्षिणेस मळवलीजवळ भाजाची लेणी आहेत आणि उत्तरेस काल्याची. विश्रांतीसाठी आसावलेल्या व चमत्कृतीसाठी उत्सुक असलेल्या नागरिकांची रीघ सुगमतेमुळे सुटांच्या दिवशी या लेण्यांकडे लागलेली

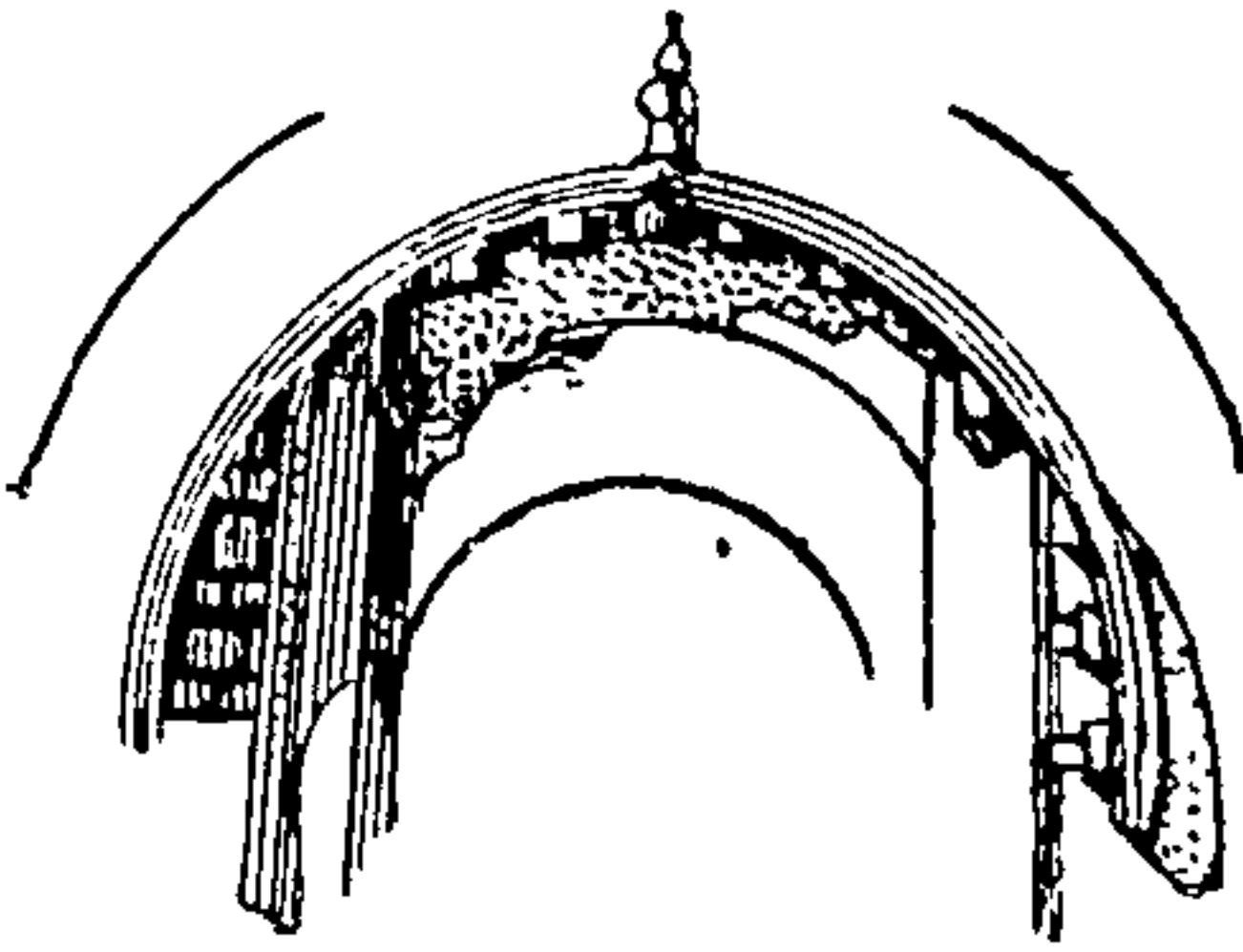
असते. बेडशाची लेणी पवन मावळांत कामशेतपासून सुमारे पांच मैलांवर आहेत. कोंडाण्याइतकी दुर्गम नसली तरी ही लेणी हौशी नागरिकांच्या प्रवासकक्षेत्राबाहेरची आहेत. यामुळे नजीकच्या पुणेकरांनाही त्यांची फारशी माहिती नाही. उजाड प्रदेशांतल्या पार्या प्रवासाचा त्रास सहन करण्याची तयारी असल्यास श्रमांचा परिहार व मनाचे समाधान होईल अशी अद्वितीय वैशिष्ट्ये आपण दाखवू असे त्यांचे आश्वासन आहे.

कलते खांच, झुकल्या भिंती, खोदकामांत अर्ध्या उठावाच्या चैत्याकार गवाक्षांची व वेदिकांची योजना, स्तूपावर विस्तीर्ण हार्मिका आणि चैत्याच्या अर्धवर्तुलाकार छताला फांसळ्यासारख्या लांकडी कड्या, ही लेण्यांच्या प्राचीनत्वाची गमके या गटांतील लेण्यांमध्ये स्पष्टपणे दिसून येतात. भाजे येथील चैत्याचे खांच ओळंब्याबाहेर सुमारे पांच इंच झुकविलेले आहेत. लेण्याच्या छताचा स्तंभांवर दाब पडत नाही असे अनुभवास आल्यानंतर शिल्पकारांनी कलाला काट दिला. या गटांतील चैत्यांच्या आगाशीच्या उजव्या डाव्या बाजूवर चैत्याकार कमानी व वेदिकांच्या आकृति खोदलेल्या आहेत. भाजे व बेडसे येथील विहारांतील भिक्षुगृहांच्या दारांवरही अशा कमानी खोदलेल्या आहेत आणि त्या वेदिकाकर्तींनी एकमेकींना जोडलेल्या आहेत. लेण्यांच्या खोदकामांतील वेदिकांची योजना उत्तरोत्तर कमी कमी होऊ लागली. चवथ्या किंवा पांचव्या शतकांनंतरच्या लेण्यांत त्यांचा मागमूसही आढळत नाही. या सुमारास बौद्ध धर्माचा कायापालट झाल्यामुळे जुने संकेत नष्ट झाले व नवे अस्तित्वांत आले, त्याचा हा परिणाम असावा. या गटांतील चारी लेण्यांच्या छतांना वर्तुलाकार कड्या बसविल्या होत्या. बेडसे चैत्याच्या लांकडी कड्या गेल्या शतकाच्या प्रथमार्धाच्या अखेरीपर्यंत अस्तित्वांत होत्या. काले येथील चैत्याच्या सागवानी फांसळ्या अजून जशाच्या तशा आहेत. फक्त प्रवेशद्वारालगतची जोडी नवी आहे. हिंदुस्थानांतील पुराणवस्तूंच्या संरक्षणाची कायमची तजवीज करण्याचे श्रय मिळविणारे लॉर्ड कर्झन ही लेणी पाहावयास आले होते तेव्हा त्या बसविलेल्या आहेत.

या फांसळ्यांचें उद्दिष्ट संशोधकांना अद्याप उमगलेलें नाहीं. अर्धवर्तुलाकार छताला मजबुती देण्यासाठी त्यांची योजना केलेली असावी, असें म्हणतां येणार नाहीं ; कारण बेडसें येथील समकालीन विहाराचें छत अर्धवर्तुलाकार असूनही तेथे फांसळ्यांची योजना केलेली नाहीं. ज्या लेण्यांना अशा कड्या बसविलेल्या आहेत तेथे प्रतिध्वनि उमटत नाहीं असा अनुभव आहे. ध्वनिलहरींच्या नियंत्रणासाठी या कड्या बसविण्यांत आलेल्या असाव्यात, असा कांहीं तज्ञांचा कयास आहे. बौद्ध चैत्यांच्या मांडणीवरून त्यांची तुलना ख्रिस्ती चर्चांशी करण्यांत येते. अनेक विख्यात ख्रिस्ती मंदिरांत प्रतिध्वनी घुमलेला ऐकूं येतो. हा दोष बौद्धांनी चैत्यांत येऊं दिलेला नाहीं. कोणत्या पदार्थांच्या आलेपनामुळे या फळ्या सुमारे दोन हजार वर्षे टिकूं शकल्या याचाही उलगडा आधुनिक सरकारी शास्त्रज्ञांना त्यांवरील लुक्काचें रासायनिक पृथक्करण करूनही झालेला नाहीं. उत्तरकालीन चैत्यांमध्ये लांकडी फांसळ्यांची जागा आंगच्या खोदीव दगडी फांसळ्यांनी घेतलेली आढळते. कोंडाणें व भाजें येथील लेण्यांचा पुरोभाग आतां खुला आहे. हीं लेणीं वापरांत होती तेव्हां ऊन व पाऊस यांपासून अंतर्भागाचें संरक्षण करण्यासाठी त्यांच्या तोंडावर लांकडी फळ्यांच्या जवनिका (Screen) बसविलेल्या असल्याच पाहिजेत. भाजें येथील लेण्यांच्या कमानीच्या कपाळपट्टीवर एकशें-सत्तर खोचणी हारीनें खोदलेल्या आहेत. लांकडी मेखा ठोकून पाठ भित्तींत जवनिका पक्की करण्यासाठी त्या खोदलेल्या असल्या पाहिजेत असा संशोधकांचा अंदाज आहे. भाजाच्या एका विहारांतही अशीच योजना केलेली होती. चैत्याची दर्शनी कमान आरपार खोदावयाची आणि नंतर आडोशासाठी लांकडी कनात उभारावयाची, ही यातायात टाळण्यासाठी आपल्या कारागिरांनी चैत्यासमोर प्रवेशद्वारें असलेला दगडी पडदा व आघाडीला आगाशी (Veranda) ठेवण्याची पद्धत सुरू केली. बेडसें येथील चैत्यांत अशी आगाशी आहे आणि कालें येथील चैत्यासमोर खोदकाम केलेली दगडी कनात आहे. कोंडाण्यांचीं लेणीं राजमाचीच्या कड्याच्या पायथ्याशीं खोदलेलीं आहेत. खडकाच्या अंतर्भागांतील अज्ञात व अगम्य अशा रंध्रां-

तून अहोरात्र झरणाच्या जलबिंदूच्या पाझरामुळे त्यांची पडझड झालेली आहे. आपल्या प्राचीन कारागिरांनाही हा दोष व त्याचें कारण याचा अंदाज तेव्हांच आलेला असावा असें दिसते ; कारण यांशिवाय दुसरी कोणतीही लेणी इतकी खाली खोदलेली नाहींत. याच शतकांत यांच्या मागोमाग खोदलेल्या भाजाच्या लेण्यांवर डोंगर असा अगदी थोडा आहे.

चैत्यांच्या दर्शनी कमानीला असतो तो विशिष्ट आकार कसा व कां निश्चित झाला ? हा आकार स्तूपाच्या बाह्य रेषेच्या अनुरोधानें निश्चित करण्यांत आलेला आहे असें कांहीं संशोधकांचें म्हणणें आहे. कोणी सांगतात कीं या कमानीचा आकार पिंपळपानाच्या नमुन्यावरून घेतलेला आहे आणि चैत्य-गवाक्ष हें बौद्ध धर्माचें प्रतीक आहे ; कारण गौतमबुद्धाला बोधिवृक्षाखाली ध्यानस्थ असतांना पूर्ण

लोमश गवाक्ष

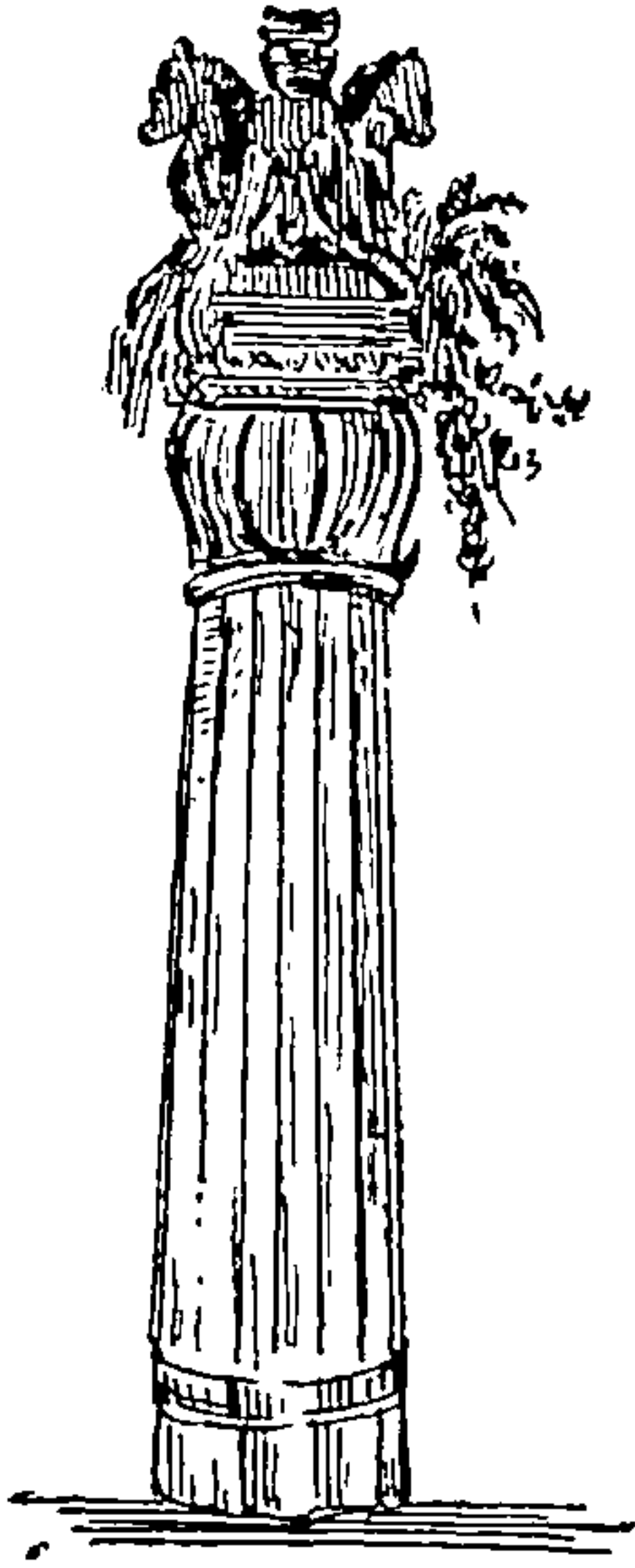
ज्ञान प्राप्त झालें. लोमश लेण्याची कमान ही चैत्य-गवाक्षाची प्राथमिक स्थिति ; कोंडाणें व भाजें येथील चैत्यांच्या कमानी ही माध्यमिक अवस्था आणि कार्ल्याच्या चैत्याची कमान ही पूर्णावस्था. लोमश कमान कपाल-पट्टीसारखी, दर्शनी उठाव

दाखाविण्यापुरती खोदलेली आहे. कोंडाण्याची कमान आरपार खोदलेली आहे. पुढें हीच पद्धत चालू राहिली. या कमानीचा आकार अर्धवर्तुलाहून थोडा अधिक असतो. शिल्पकारांनीं हा एकदां निश्चित केला तो हीनयान काळाच्या अखेरीपर्यंत कायम ठेवला. गवाक्षांच्या या विशिष्ट आकारामुळे लेण्याच्या अंतर्भागांत प्रसन्न प्रकाश पडण्याची खाशी सोय झालेली आहे ; हा प्रकाश स्तूपावर केंद्रित होतो ; शिवाय त्यामुळे स्तंभांची अग्रे प्रकाशित होतात. हा अनुभव आल्यामुळेच, मला वाटते, हीनयान काळाच्या उत्तरार्धांत लेण्यांच्या अंतर्भागांतलें स्तंभशीर्षांवर मूर्ति खोदण्याची

प्रथा आपल्या शिल्पकारांनी सुरू केली असावी. यासाठी नमुना म्हणून अशोक स्तंभ त्याच्या नजरेसमोर होतेच. त्यांत त्यांनी जरूर ते फेरफार केले; प्रथम या धर्तीचे खांब त्यांनी दर्शनी भागांत खोदले आणि नंतर चैत्यांच्या अंतर्भागांत त्यांची प्रस्थापना केली.

प्रस्तर स्तंभांची प्रथा पुरातन व सार्वत्रिक आहे. असीरिया व बाबीलोन या देशांत अशा स्तंभांची पूजा करण्यांत येत असे; ग्रीस देशांत त्यांवर धर्माज्ञा खोदण्यांत येत असत. अशोकाने आपल्या साम्राज्याच्या मूल प्रदेशांत, बुद्धाच्या जन्मभूमीत, बुद्धाच्या जीवनांतील विशिष्ट प्रसंगामुळे पवित्र झालेली क्षेत्रे निर्दिष्ट करण्यासाठी व विशेष महत्त्वाच्या स्तूपांनजीक असे भिळून सुमारे तीस प्रचण्ड एकसंधी प्रस्तर स्तंभ उभारले. त्यांना लाट अशी तज्ञा आहे. या स्तंभांवर मौर्य कांति चढविलेली असून अशोकाच्या दयाधर्माच्या आज्ञा त्यांवर खोदलेल्या आहेत. त्यांचा आकार देवदाराच्या सोटासारखा असतो. यामुळे त्यांचा संबंध प्राचीन वृक्षपूजेशी जोडण्यांत आलेला आहे. या स्तंभांची सर्वसाधारण उंची सुमारे पन्नास फूट व वजन सुमारे पन्नास टन आहे. सिंह, किंवा हत्ती, अगर त्यांचा चौकडा, त्यावर क्वचित् धर्मचक्र, त्रिरत्न अशी धार्मिक प्रतीके खोदलेले प्रस्तर त्यांच्या अग्रांवर बसविलेले आहेत. सारनाथ येथील स्तंभशीर्ष हे स्वतंत्र भारताचे मानचिन्ह मानण्यांत आलेले आहे. भारतीय स्थापत्य व शिल्प कृत्यांत हे स्तंभ व त्यांवरील मूर्ति यांना अग्रस्थान देण्यांत येते. उत्तरकालीन ब्राह्मणी व जैन स्तंभांची मांडणी अशोक लाटेसारखीच असते. ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकांत बेसनगर येथे उभारलेला हेलिओडोरसचा गरुडस्तंभ हे यांचे पहिले अनुकरण. जैनांच्या स्तंभांवर चार दिशांना अभिमुख असलेल्या जिनमूर्ति बसविलेल्या असतात. हिंदी कीर्तिमंदिरें, शैव दीपमाला व मुसलमानी मिनार या नमुन्यांवरूनच उत्क्रांत झालेले आहेत.

महाराष्ट्रांत सिंहस्तंभ दोनच ठिकाणी आहेत; कालें चैत्यासमोर एक आणि कान्हेरी चैत्यासमोर दोन. कार्याचा स्तंभ लेण्याच्या कड्या-

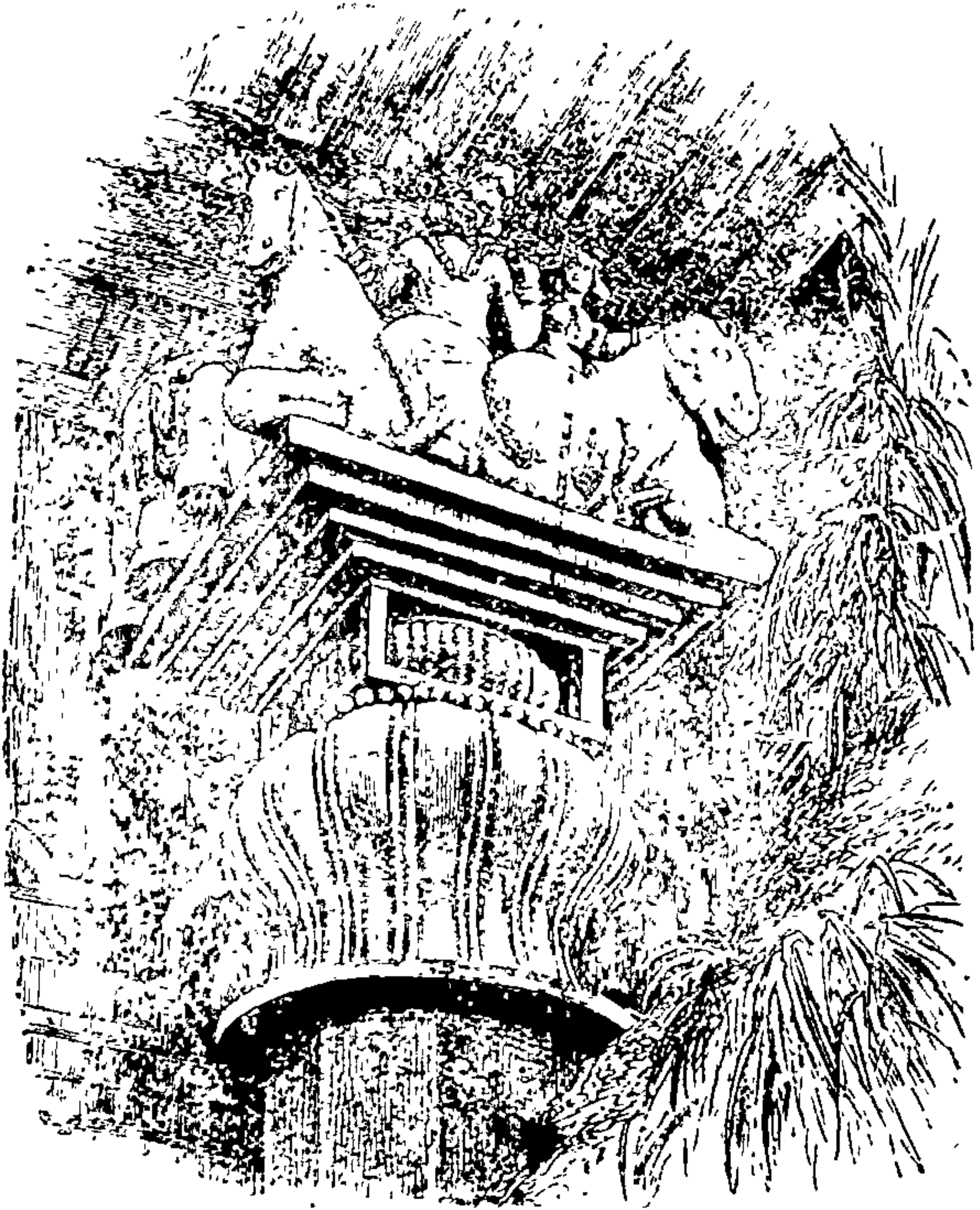
कालें सिंह-स्तंभ

देवीचें देऊळ बांधलेलें आहे. कान्हेरीचा चैत्य ही कालें चैत्याची भ्रष्ट प्रतिकृति आहे ; तेथें सिंहस्तंभांची जोडी आहे ; यावरून वरील तर्कास बळकटी येते. अशोकाचें शिलाशासन महाराष्ट्रांत सोपाऱ्यास मिळालेलें आहे आणि वर नमूद केलेलें सिंहस्तंभ या अशोकस्तंभांच्या प्रतिकृति आहेत.

कोंडाणें व भाजें येथील लेणीं खोदून होईपर्यंत अशोकस्तंभांचें अनुकरण करण्याची कल्पना आपल्या कारागिरांना सुचलेली दिसत नाही. या लेण्यांतील खांब साधे, अष्टकोनी आहेत. ख्रि. पू. पहिल्या शतकांत खोदण्यांत आलेल्या बेडसें येथील चैत्याच्या अंतर्भागांतील खांब असेच आहेत. भाजें व बेडसें येथील खांबांवर अलंकारार्थ किंवा पूजेसाठीं प्रतीकें खोदलेलीं आहेत. बेडसें येथील चैत्याच्या आघाडीला आगाशी आहे व तिच्या पुढोशाला पर्सिपोलिटन धर्तीचे खांब आहेत ;

पासून तुटक आहे आणि कान्हेरीचे स्तंभ कडेलगत आहेत. कालें चैत्यासमोर डाव्या अंगाला सुमारे पंचेचाळीस फूट उंचीचा एकसंधी सिंहस्तंभ आहे. त्याची बैठक वर्तुलाकार असून अंग सोळा कोनी आहे. अग्रभागी वाटोळा कंगोरेदार कळस असून त्यावर चौकोनी हर्मिका आहे. या बैठकीवर पाठीला पाठ लावून उकिडवे बसलेले चार सिंह आहेत. या सिंहांच्या मध्यभागी धातूचें धर्मचक्र बसविलेलें असावें असा कांहीं संशोधकांचा कयास आहे. महारथी अग्निमित्रनक यानें हा स्तंभ खोदाविला असा त्यावर लेख आहे. चैत्याच्या उजव्या अंगालाही असाच आणखी एक स्तंभ असावा असें आजूबाजूच्या खुणांवरून वाटते. हा स्तंभ संपूर्णतया नष्ट झालेला असून त्या जागी एकवीरा

मध्यभागी दोन पूर्ण व दोन्ही कडांना दोन पाऊण. हे साडेतीन खांब हिंदुस्थानांत अद्वितीय आहेत. त्यांच्या अग्रभागी चौफळी चौकोनी बैठकीवर, चोहों बाजूंना, परस्परविरोधी दिशांना अभिमुख अशा हत्ती, घोडे, बैल यांच्या जोड्या, आणि त्यांवर अधिष्ठित असलेल्या सालंकृत स्त्रीपुरुषांच्या सुंदर, प्रमाणबद्ध मूर्ति कोरलेल्या आहेत. त्यांचें खोदकाम इतकें हुबेहुब केलेलें आहे व त्यांचे अंगविक्षेप इतके सहज व नैसर्गिक आहेत की पाहतां पाहतां या मूर्ति कांहीं हालचाल करतील, हत्ती सोंड उचलतील, घोडे खिकाळतील, मस्तकावरील मदार्योवती घोंगावणारी

बेडसें स्तंभ

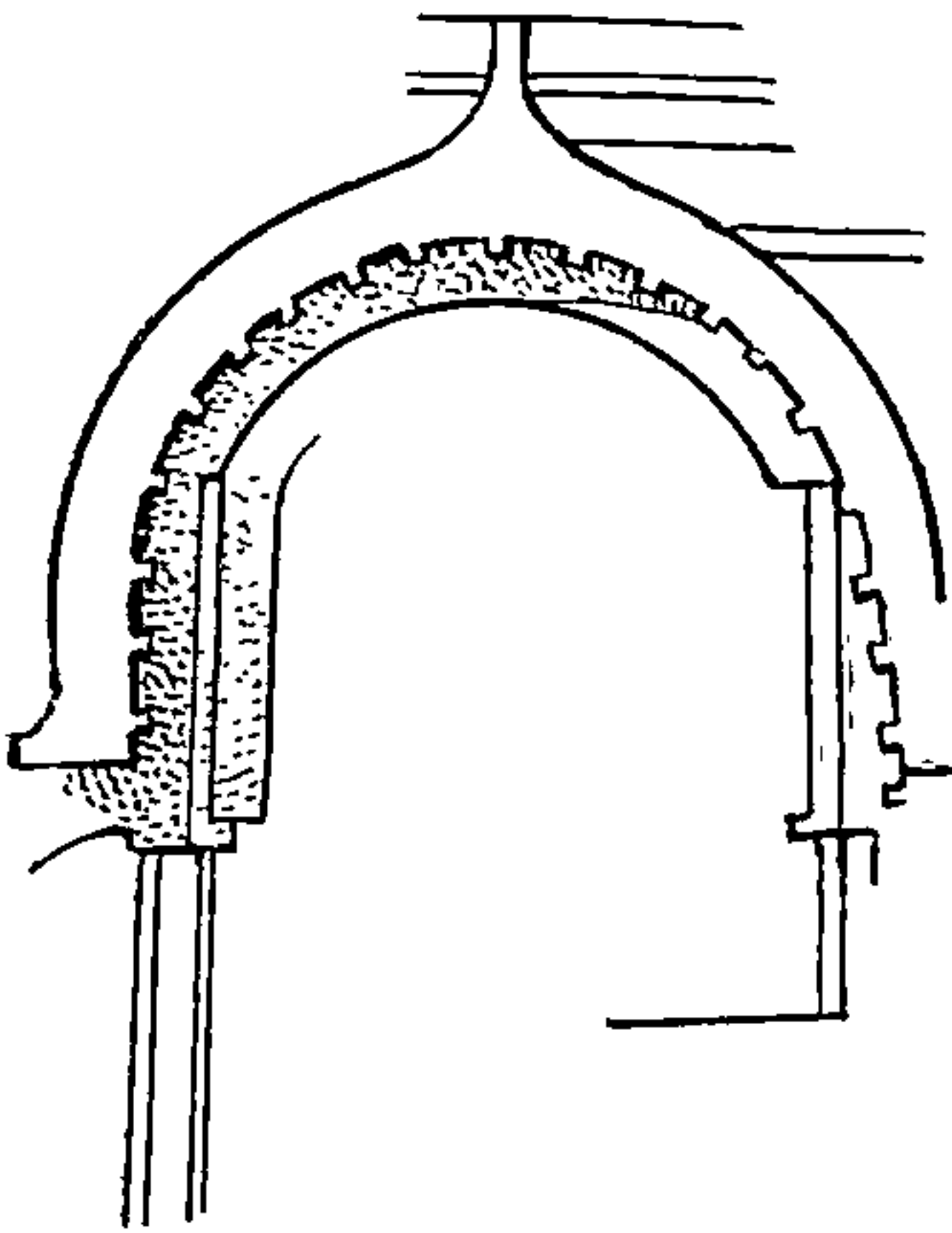
घुंगुरटीं उडवून लावण्याकरितां बैल मानेला हिसका देतील, असें वाटते. लक्षांत घेण्याजोगे आणखी एक दोन तपशील येथेच सांगतो. येथील घोड्यांना लगाम नाहीत व त्यांवर जीनही नाही. या काळीं हे सामान वापरांत होतें, हे निश्चित. यावरून वाटते कीं हा तपशील येथे रंगांत दाखविलेला असावा. येथील हत्तींना सुळे नाहीत ; सुळे असतात तेथे खोबणी मात्र आहेत. यावरून वाटते कीं त्यांमध्ये खरे हास्तिदंत बसविलेले असावेत. तुळईला आधार देण्यासाठीं खांबावर मोरवा (कीचक) बसवितात ; येथे असे मोरवे ठेवून त्यांवर हे खोदकाम केलेलें आहे ; म्हणूनच ते पर्सिपोलिटन धर्तीचे आहेत असें मानण्यांत येतें. आगाशीच्या छताला या खांबांचा आधार आहे ; तरीही त्यांचे स्थान स्वतंत्र आहे, असें संशोधकांचें म्हणणें आहे ; कारण चैत्याच्या अंतर्भागाशीं या स्तंभांचें साधर्म्य नाही. हे स्तंभ या अशोक स्तंभाच्या दक्षिणी प्रतिकृति आहेत असें कांहीं तज्ञांचें म्हणणें आहे ; कारण त्यांवर तशा यांवरही पशुमूर्ति आहेत आणि यांच्याही चबुड्याखाली कलशाकृति खोदलेली आहे. या स्तंभांचा आकार अशोकस्तंभासारखा निमुळता आहे, पण गोल नाही, यांचें अंग अष्टकोनी आहे. अशोकस्तंभांना बुंध्यांशीं कलश नसतो, यांना आहे. एवढा त्यांच्या व यांच्या उभारणींत फरक आहे.

स्तंभांना वरखालीं कलशांचा आकार देणें ही योजना परकीय आहे असें मला वाटत नाही. लक्ष्मी व कुंभ यांचें साहचर्य खात्रीनें अधिक पुरातन आहे. मला वाटते, सातकर्णी स्तंभ (Pot-Lota-Capital) या भागांतच प्रथम उत्क्रांत झाला असावा. तळाशीं चौकोनी चौथरा (खुर्ची), त्यावर लोट्याच्या आकाराची बसकी उखळी, अष्टकोनी अंग, वर लोट्याच्या आकाराची उभट कुंभी आणि तिच्यावर चबुडा, अशी साध्या सात-

कर्णी स्तंभांची घडण असते. कोठे कुंभी व चवुतरा यांचे दरम्यान चौकोनी हर्मिका असते. ही हर्मिका कोंपऱ्यांजवळ आरपार कोरलेली असून आंत रायभावळ्याच्या आकाराचा मूळ खडकाचा भाग ठेवलेला असतो. या स्तंभांना आन्ध्र किंवा सातकर्णी स्तंभ अशी संज्ञा गॅझेटियरकारांनी दिलेली आहे. कालें येथील चैत्याच्या अंतर्भागांतील स्तंभ याच धर्तीचे आहेत ; मात्र त्यांवरील हर्मिकांवर पशु व स्वार यांच्या प्रतिमा खोदलेल्या आहेत. या स्तंभप्रकाराला मी सालंकृत सातकर्णी स्तंभ अशी संज्ञा दिलेली आहे. मला वाटते कालें चैत्य खोदणाऱ्या शिल्पकारांनीच हा स्तंभप्रकार प्रथम उत्क्रांत केला आणि नंतर जुन्नर व नाशिक येथील शिल्पकारांनी त्यांचा स्वीकार केला. बेडसे आगाशीच्या स्तंभांपेक्षां यांचे साधर्म्य सांची तोरणाशी अधिक आहे.

कालें येथील चैत्य सर्व बौद्ध चैत्यांत विस्तीर्ण आहे. याचें क्षेत्रफळ भाजें चैत्याच्या साडेतीन पट व बेडसे चैत्याच्या सहा पट आहे. भाजें चैत्यांत २७ व बेडसे चैत्यांत २६ खांबे आहेत. आणि येथे ३७. सर्व चैत्यांत कालें चैत्य उत्तुंग आहे. बेडसे व भाजें चैत्यांची उंची अनुक्रमे २८' व २७' आहे. आणि याची ४५'. बेडसे चैत्याच्या आगाशीपेक्षां (३०' × १२') कालें चैत्याची आगाशीही विस्तीर्ण (५२' × २५') आहे. सर्व बौद्ध चैत्यांत कालें चैत्य अधिक सालंकृत आहे. या चैत्यासमोर सिंहस्तंभ आहे आणि अंतर्भागांतील स्तंभांपैकी डावी उजवीकडे समसमान असे तीस सालंकृत सातकर्णी धर्तीचे आहेत. कान्हेरी चैत्यासमोरचे सिंहस्तंभ बेढब आहेत व त्यांना उठाव नाही ; त्याचप्रमाणे अंतर्भागांतील स्तंभांपैकी डावीकडील अकरा व उजवीकडील सहा स्तंभ सालंकृत आणि बाकीचे साधे असल्यामुळे लेण्याचा तोल विधडलेला आहे. कोंडार्णे, भाजें व बेडसे येथील स्तंभ साधे आहेत. कालें चैत्यांतील साधे स्तंभ स्तूपाचे पिछाडीस आहेत. हे स्तंभ साधे ठेवण्यांत

शिल्पकारांनी फार औचित्य दाखविलेले आहे. काले येथील चैत्य सर्वांत निर्दोष आहे. कोंडाणें व भाजें येथील चैत्यांसमोर आगाशी किंवा जवनिका नसल्यामुळे ते भक्तास दिसतात. बेडसे चैत्यासमोर आगाशी आहे व जवनिकाही आहे; पण सालंकृत स्तंभांसमोरचा खडक फोडलेला नसल्यामुळे चैत्याच्या अंतर्भागांत अंधार झालेला आहे. कोंडाणें, भाजें व बेडसे चैत्यांतील खांब कलते आहेत; शिवाय वास्तूच्या मानानें ते दुबळे दिसतात. काले चैत्यांतील स्तंभ सरळ आहेत. मजबूत आहेत. काले चैत्याचे ऐश्वर्य अद्वितीय आहे. चैत्यांतील स्तंभांवरील हत्तींच्या व त्यांवरील स्त्रीपुरुषांच्या काळजीपूर्वक खोदलेल्या जोड्या पाहिल्या की याचा प्रत्यय येतो. येथील कलाकारांनी ऐहिक ऐश्वर्याची ही प्रतीकें स्तंभांच्या अग्रभागी ठेवलेली आहेत. साध्याभोळ्या भाविकाला आपल्या दौर्बल्याची जाणीव टांचणार नाही आणि गजपतींच्याही

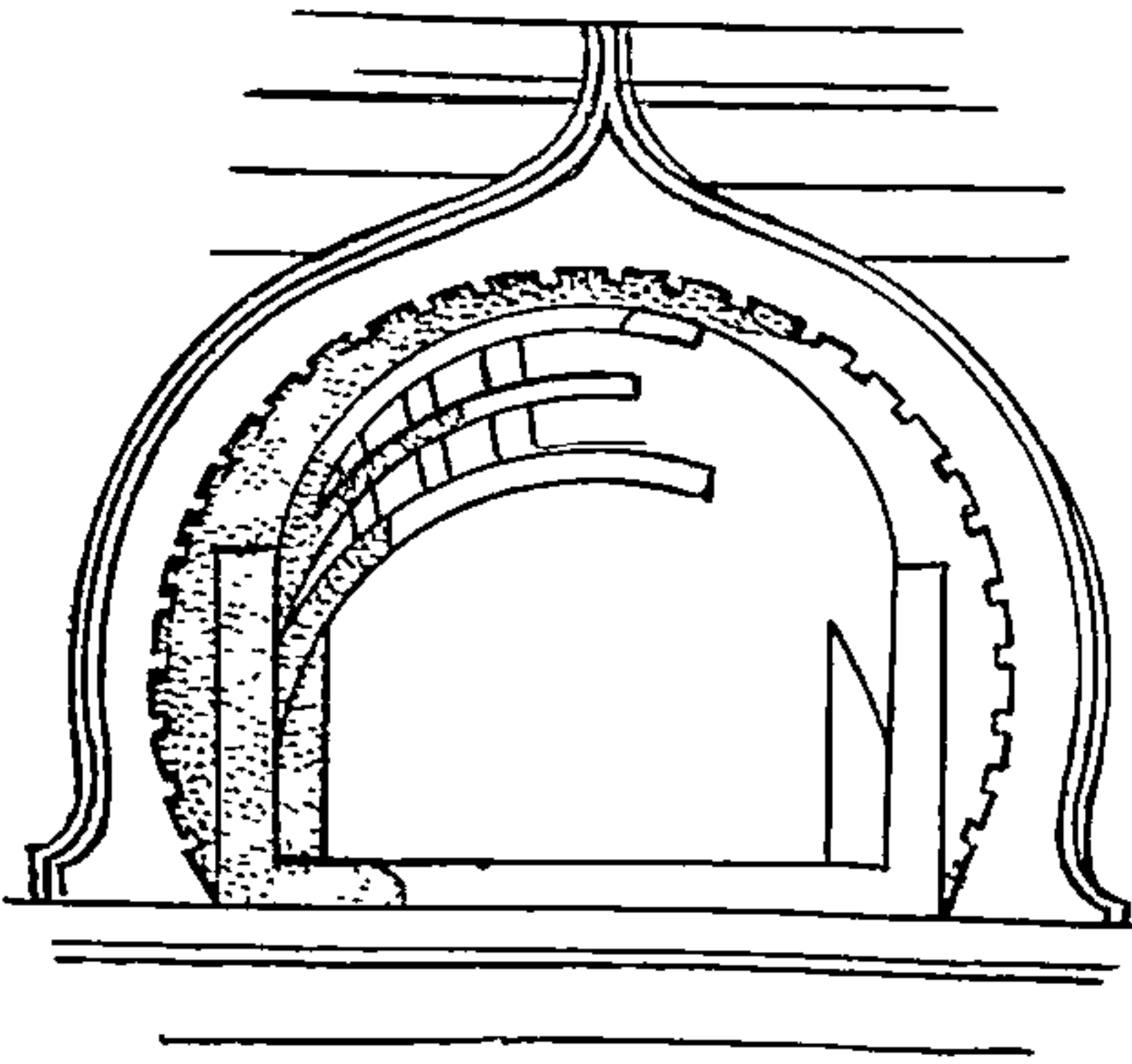

भाजें गवाक्ष

भक्तिभावार्चे केंद्र असलेल्या स्तूपाबद्दल त्यांच्या उपास्थितीमुळे अधिक आदर वाटेल अशीच व तेवढीच या प्रतीकांची मांडणी व योजना शिल्पकारांनी केलेली आहे. महायान चैत्य व विहार यांमध्ये प्रतिमांची व चित्रांची एवढी गर्दी असते की या अजबघरांत प्रेक्षक रंगून किंवा भांबावून जातो आणि विचाऱ्या पूजास्थानाकडे तेवढें त्याचें दुर्लक्ष होतें. काले

चैत्याची कमान सर्वांत अधिक डौलदार आहे. कोंडाण्यापेक्षां भाजाची कमान अधिक डौलदार आहे; तरीही ती पसरट व लुळी

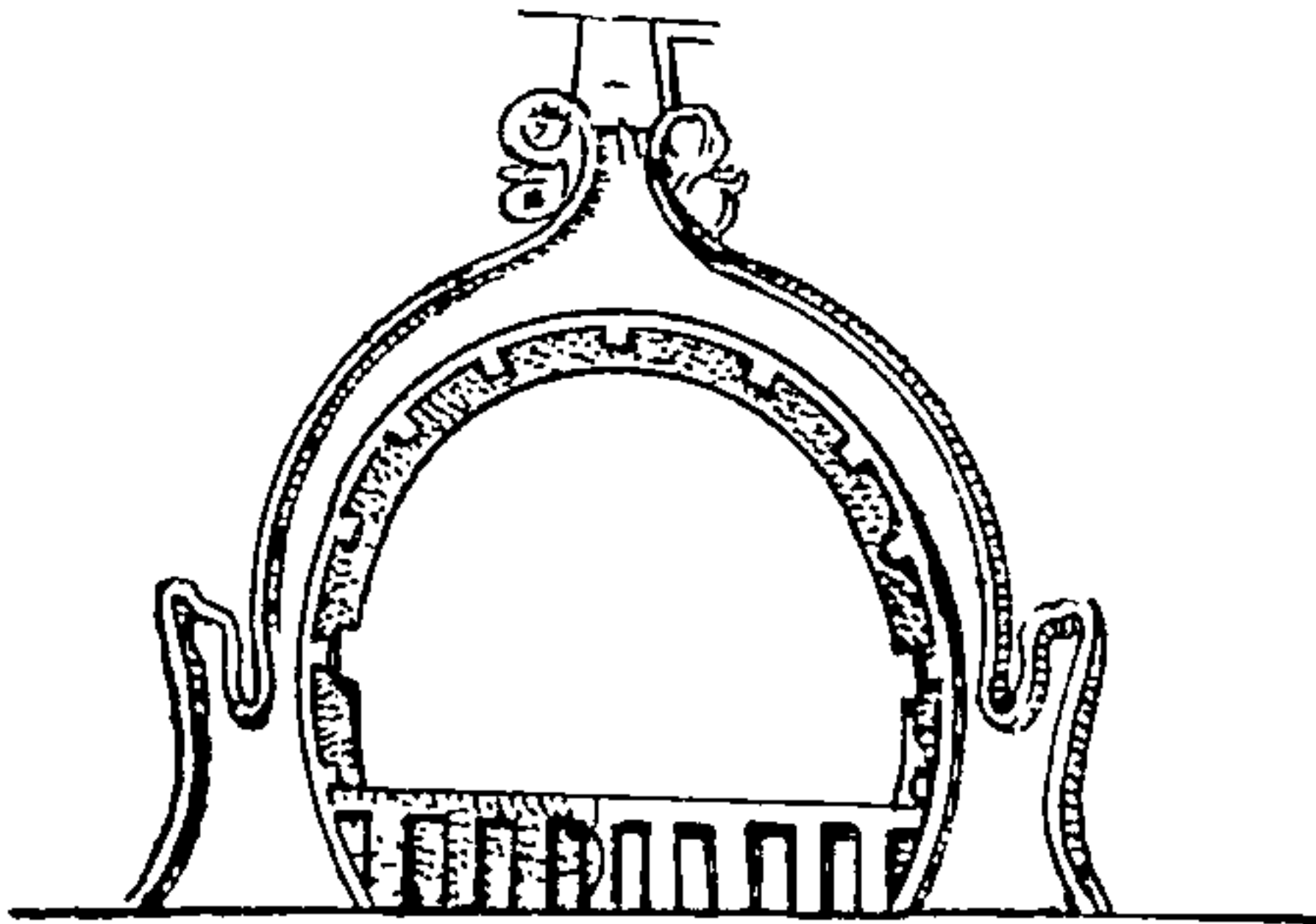
वाटते. तिच्या बाह्यरेषेत निश्चयाचा अभाव दिसतो. भाजापेक्षां

कालें गवाक्ष

कार्याची कमान विस्तीर्ण व ढबदार आहे. अखेर साधली, असा विश्वास व कौशल्याची कृतार्थता तिच्या ठेवणीत व्यक्त होतात. या कमानीला जणू टिपण आहे असें भासते. महायान चैत्यांच्या कमानी ढबच्या आहेत. त्या निर्जीव, नटव्या दिसतात.

कार्याची कमान खोदतांना किरण असें साधलें आहे कीं ऋतुमान

अजंटा (क्र. १९) गवाक्ष

कोणतेही असलें तरी अंतर्भागांत पुरेसा व प्रसन्न एवढाच प्रकाश आंत येत रहावा आणि त्यामुळें स्तूपाला विशेष उठाव मिळावा, कालें चैत्याची माडणी अत्यंत प्रमाणबद्ध आहे. लांबी,

रुंदी व उंची यांचे प्रमाण येथे असे साधलेले आहे की त्यांत वावरणाराला विस्तारामुळे एकलकोडे वाटत नाही किंवा संकोचामुळे कोंदटल्यासारखे वाटत नाही. या मानाने इतर चैत्य लांबट किंवा उभट वाटतात. येथील स्तूपही अत्यंत ढबदार आहे. नगारा, गाभारा व पेटारा यांचे प्रमाण चांगले साधलेले आहे. पूर्वकालीन स्तूपांवरील पेटारा बेढब दिसेल इतका लहान किंवा मोठा असतो. महायान स्तूपांवर बुद्धमूर्ति खोदण्याची प्रथा सुरू झाली; यामुळे नगाऱ्याची उंची वाढली आणि अण्डाचा संकोच झाला; शिवाय ऐश्वर्याच्या प्रचलित कल्पनांच्या अनुरोधाने छत्रांची संख्या वाढविण्यांत आली. यामुळे स्तूप बेडौल दिसू लागले. येथील हर्मिकेवरील मूळचे लांकडी आडवे नक्षीदार छत्र अद्याप शाबूत आहे. दुसऱ्या शतकांत स्तूपांवरील छत्र छतावरच अर्ध्या उठावात खोदण्यांत येऊ लागले. काले चैत्याची आगाशी विशेष कसोशीने अलंकारिलेली आहे. येथे बाजूच्या तळाशी प्रचण्ड हत्ती खोदलेले असून त्यांवर अर्ध्या उठावांत चैत्याकार गवाक्षे व वेदिका यांचे मजल्यांवर मजले उठविलेले आहेत. बेडसे चैत्यालगतची जवनिका साधी आहे. काले येथील जवनिकेवर सातकर्णी वेषभूषा केलेल्या सशक्त स्त्रीपुरुषांच्या जोड्या खोदलेल्या आहेत. या प्रतिमा दात्यांच्या किंवा समकालीन राज्यकर्त्यांच्या असाव्यात. त्यांवर पूर्वी गिलावा व रंग चढविलेले असलेच पाहिजेत. हे ऐहिक ऐश्वर्य शिल्पकारांनी हेतुपुरःसर चैत्याबाहेर ठेवलेले आहे असे वाटते. काले येथील आगाशीच्या समोर आणखी एक खोदीव जवनिका आहे. हिच्या अग्रभागावर आडवे तीन खणी लांकडी दालन बसविलेले असावे असे भोवतालच्या खोबणींवरून आणि लटकणाऱ्या तुटक्या स्तंभांवरून अनुमान करता येते. या दालनाचा उपयोग नगरखान्यासाठी करण्यांत येत असावा असे वाटते. काले चैत्यातील शिल्पकृत्ये सर्वांत अधिक सुरक्षित राहिलेली आहेत. छताच्या मूळच्या सागवानी फांसळ्या आणि स्तूपावरील मूळचे लांकडी छत्र आजही शाबूत आहेत. बेडसे चैत्य एवढा बंदिस्त, तरी त्याच्या फांसळ्या ढळून नष्ट झालेल्या आहेत. एकूण काले येथील चैत्य सर्व बौद्ध चैत्यांत

विस्तीर्ण, उत्तुंग व उत्कृष्ट आहे ; प्रसन्न, गंभीर आणि उदात्त आहे. हीनयान सातकर्णी शिल्पसरणीचा हा चूडामणी. येथे ऐश्वर्य आहे. डामडौल नाही ; येथे अभिजात कला आहे, ओसंडती कृत्रिमता नाही ; कौशल्याचे प्रदर्शन नाही ; मूर्तीची गर्दी नाही ; घर्मप्रवर्तकांची आग्रही टोंचणी नाही, स्वसंतुष्टतेचा बीडवार नाही ! वस्तुतः स्तूप हे मृत्यूचे प्रतीक, पण येथे ते जीवनाची प्रेरणा देते. वैजयंतीचा भूतपाल सेठी हा या लेण्याचा निर्माता. हे लेणे जम्बुद्वीपांत अद्वितीय आहे असे त्याने येथील आपल्या लेखांत नमूद केले आहे, तेच खरे आहे. या पूर्वी शिल्पकारांनी अनेक लेणी खोदली व यानंतरही ; पण या सारखे हेच ; त्याला जोड नाही, त्याला तोड नाही !

भाज्याच्या लेण्यांत अगदी अखेरीस धवधव्यानजीक सूर्यगुंफा आहे. वरून कोसळलेला कडा तोंडाशीच पडल्यामुळे या गुंफेच्या अस्तित्वाची कोणालाही जाणीव नव्हती. १८७९ साली दगड व माती काढून याची साफसुफी करण्यांत आली. येथे इंद्र व सूर्य यांच्या प्रतिमा खोदलेल्या आहेत. पुष्पमाला धारण करणारा इंद्र ऐरावतावर आरूढ झालेला आहे, त्याच्या हाती अंकुश आहे, हाती पताका घेतलेला सेवक त्याच्या मार्गे बसलेला आहे, दुचाकी रथांत सूर्य व त्याच्या दोन बायका उभ्या आहेत, एकीचे हाती छत्र व दुसरीचे हाती चवरी आहे, रथाला चार घोडे जोडलेले आहेत, जमिनविर पडलेल्या राक्षसीला किंवा राहूला हे घोडे तुडवीत आहेत. हे शिल्प प्राचीन, महायान पंथाचा प्रसार होण्यापूर्वीचे आहे, यांत संशय नाही. पण ते बौद्ध आहे की ब्राह्मणी ? श्री. जॉनस्टन (Journal of the Indian Society of Oriental Art. June-December, 1939) सांगतात की हत्तीवर बुद्धाचा शत्रु मार हा आरूढ झालेला आहे आणि रथावर आरूढ झालेला शक्र आहे ; बुद्धाला भिवविण्यासाठी माराने एक प्रचण्ड हत्ती निर्माण केला असे संयुक्तनिकायांत सांगितलेले आहे ; शक्र व असुर यांचा संग्राम कुलावक जातकात वर्णिलेला आहे ; ह्या प्रसंगाची ही दृश्ये आहेत. उलटपक्षी या लेण्यांतील शिल्पांचा बौद्धाशी काहीही संबंध नाही असे फ्रॅंयूंसन सांगतात. श्री. केतकर सांगतात की हे मगांच्या सूर्योपासनेचे दृश्य

आहे. हे लेणे सातवाहनांच्या अमदानीत खोदण्यांत आलेले आहे, सातवाहन हे कुलनाम सप्तवाहन या सूर्याच्या अभिधानावरून सिद्ध झालेले आहे, असें माझे म्हणणे आहे. सातवाहन हे सूर्याचे उपासक होते व वैदिक धर्माचे अनुयायी होते, हे ध्यानी आणले म्हणजे या लेण्यांतील प्रतिमा इंद्र व सूर्य यांच्याच आहेत अशी खात्री पटते.

(आ) जुन्नर गट :

प्राचीन काळीं जुन्नर हे फार महत्त्वाचे ठाणे होते. धार्मिक, राजकीय व आर्थिक दृष्टींनीही. सर्वसाधारण मराठी वाचकांना या विधानाची व्याप्ति उमजणार नाही म्हणून सांगतो : जुन्नर—जुने नगर—जीर्ण नगर. जुण हे जीर्णचे प्राकृत रूप. येथील एका लेण्यांतील लेखांत जुन्नि-नगर असें नांव आले ही आहे. वयस्कर, अनुभविक या अर्थानेही जुण या शब्दाचा उपयोग करण्यांत येतो. जुन्नर ही प्राचीन महाराष्ट्राची राजधानी होती. जुन्नरच्या दक्षिणेस मीना नदी व मीनेर खोरे आहे. शक जातीला मीन असेही नांव होते. मीननगर—मीनर नांवाची वस्ती जुन्नरच्या आसपास असावी. महाक्षत्रप नहपान हा शकांच्या क्षहरात या पोट-जमार्तीतला राजा. त्याचा मंत्री अयम वत्स याचा लेख भीमाशंकर लेण्यांत खोदलेला आहे. त्याची राजधानी येथेच होती. सोपारा, कल्याण व चौल या पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरांशी तगर, पैठण वगैरे देशावरील व्यापारी पेठांचा संबंध जुन्नरनजीकच्या नाणे घाटाने जोडलेला होता. या घाटांतील लेण्यांत ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकांतील अद्य सातवाहनांचे शिलालेख आहेत. जुन्नरभोंवतालच्या डोंगरांत सुमारे दीडशे लेणी आहेत. मूळच्या हीनयान लेण्यांवर उत्तर कालांत महायान, जैन व ब्राह्मणी संस्कार झालेले आहेत. या लेण्यांतील शिलालेखांत कल्याण, भडोच वगैरे भरभराटलेल्या बंदरांतील व्यापाऱ्यांचे व रहिवाशांचे आणि शक, यवन वगैरे परकीयांचे दोन लेख आहेत. या सर्व प्रमाणांवरून या शहराचे महत्त्व सिद्ध होते आणि येथील लेण्यांच्या संख्येचा उलगडा होतो.

अ. नं.	लेण्यांच्या पोट- गटाचें नांव.	लेण्याची संख्या.	क्रमांक (गॅझेट्डीअर अनुसार.)	मोजमाप.	प्रकार.	काल, शतक.	महत्त्वाच्या तपशिलांचें टिपण.
(१)	भीमाशंकर गट.	१०	२	३४'X१३३'	चैत्य.	लेणें अपुरें, कारण खडक खराब, उत्तरकालीन बैठी स्त्रीमूर्ति. छतावर रंगीत चौकटी व वर्तुळे. महाक्षत्रप नहपान याचा मंत्री अयम वत्स याचा लेख.
(२)	” अम्बिका गट.	१९	१६	मण्डप. जैन.	१०-११	आम्रवृक्षाखालीं सिंहावर अधिष्ठित अम्बिका. चक्रेश्वरी, आदिनाथ, नेमिनाथ व क्षेत्रपाल. सातकर्णी स्तंभ. सातकर्णी स्तंभ. या गटांतील मुख्य लेणें. अपूर्ण. बेडसें धर्तीचें खोदकाम. खोदीव फांसळ्या. धर्मचक्र. त्रिरत्न. स्तूपाच्या अण्डाचा आकार पालश्या भिक्षापात्रासारखा. गजलक्ष्मी, नाग- राज व गरुड. हे बुद्धाच्या प्रभावानें वैर विसरून एकत्र आले.
(३)	भूतलिंग गट. ”	१६	२० २१ ३६ ३८ ३०'X१२'X१०'	चैत्य. ” चैत्यगृह. चैत्य.	१ १	

(४)	शिवनेर गट.	६२	२	चैत्य.	१	सातकर्णी स्तंभ. लेण्यांत बाधीव स्तूप असावा. दुर्गा, गणेश, बटुक. भरधांव घोडा; जीन व लगाम आहेत, रिकबी नाही. शिवाईचे मंदिर अद्वितीय वर्तुलाकार लेणे. तुळजाईचे मंदिर. नागराज, गंधर्व, पूजक. सालंकृत सातकर्णी स्तंभ. स्तंभशीर्षावर हत्ती, स्फिन्क्स, वाघ, सिंह यांच्या मूर्ति. कल्याणच्या व्यापाऱ्यांची देणगी. सालंकृत सातकर्णी स्तंभ. स्तंभशीर्षावर पशुमूर्ति. लेण्याद्रि गणपति मंदिर- अष्टविनायकांपैकी. सातकर्णी स्तंभ. जुन्नरच्या लेण्यांपैकी सर्वांत प्राचीनाना पैकी एक.
(५)	तुळजा गट.	११	४४	२०९'X२१'X९'	चैत्य.	१	
(६)	गणेश गट.	२६	२ ३ ७ ६	चैत्य.	१	
(७)	सुलेमान गट.	६	१४	५७'X५१'X११'	चैत्यगृह.	
			स्त्रि. पू.	

जुन्नरभोंवतालची लेणी लोणावळें व नाशिक या गटांतील लेण्यांच्या मानानें कलेच्या व वैभवाच्या दृष्टीनीं कमी दर्जाची आहेत. मात्र स्थापत्याच्या दृष्टीनें हीं लेणीं अधिक महत्त्वाची आहेत. लेण्यांचे व त्याच्या अंगोपांगांचे आणि उत्क्रांतीचे सर्व नमुने येथें पहावयास मिळतात. ऐतिहासिक लेखांच्या अभावीं या लेण्यांचें वयोमान ठरविणें अशक्य असलें तरी शिल्पशास्त्रानें मान्य केलेल्या प्रमाणांवरून दिसून येतें कीं सहाद्रींत लेणीं खोदण्यांत येऊं लागलीं तेव्हांपासून तीं ही प्रथा लुप्त झाली तोंवर येथें शिल्पकार्य सुरू होतें.

जुन्नरभोंवतालच्या लेण्यांची स्थूल कल्पना येण्यासाठीं मागील कोष्टक पहा :

जुन्नरचीं लेणीं सात गटांत विभागलेलीं आहेत. कोष्टकांत दिलेलीं त्यांचीं नांवे उघडपणें आधुनिक आहेत. भीमाशंकर व अम्बिका हे गट ज्या टेकडींत आहेत तिचें नांव मानमोड ; मूळचें नांव मानमुकुट. भीमाशंकर गटाचें मूळचें नांव ' गिध-विहार. ' हीं दोन्ही नांवे येथील लेखांत नमूद आहेत. अम्बिका गटाला हें नांव त्यांतील अम्बिकेच्या मूर्तीवरून प्राप्त झालेलें आहे. ही मूर्ति फार तर दहाव्या किंवा अकराव्या शतकांतील आहे. मूळचें बौद्ध लेणें जैनांनीं आत्मसात् करून उत्तरकालीं त्यांत ही व इतर मूर्ति खोदल्या, हें निःसंशय. शिवनेर गटांतील शिवाई आणि तुळजा गटांतील तुळजाई या देवतांची स्थापना मध्ययुगीन आहे. कालें येथील चैत्यासमोर एकवीरा देवीचें देऊळ आहे. या भागांतील मूळच्या रहिवाशांच्या या देवता असणें संभवनीय आहे. त्यांच्या ठाण्यांवर बौद्धांनीं लेणीं खोदलीं आणि यांचा जोर ओसरल्यानंतर त्या देवता मूलस्थानांवर अधिष्ठित झाल्या, हेंही संभवनीय आहे. जुन्नरभोंवतालच्या लेण्यांमध्ये गणेश गटांतील क्र. ७ हें लेणें सर्वांत विस्तीर्ण आहे. महाराष्ट्रांत गाणपत्यांचा पंथ पुरातन आहे, हें खरें; पण या लेण्यांतील गणपतीची स्थापना निःसंशय मध्ययुगीन आहे. अष्टविनायकांमध्ये लेण्याद्रीची गणना करण्यांत येते, यावरूनच हें स्पष्ट होतें. हें लेणें मूळचें बौद्धांचें. भितीवर अर्ध्या उठावांत खोदलेल्या चैत्यालाच गणपतीचें रूप देण्यांत आलें असलें पाहिजे.

नाशिक येथील क्र. ३ या लेण्याच्या पाठभितीवर अर्ध्या उठावाचा दागोबा आहे. असेच खोदकाम तेथील क्र. १० या लेण्यांतही होते; त्यावर खोदकाम करून भैरवाची मूर्ति निर्माण करण्यांत आलेली आहे. तेथे हे उघड दिसण्याइतके स्पष्ट आहे आणि येथे हे शेंदरी कवचाखाली लपलेले असणे संभवनीय आहे, इतकेच. चालुक्य, राष्ट्रकूट व शिलाहार यांच्या अमदानीत सहाद्रीत अनेक लेणी खोदण्यांत आली. त्यांच्या राजधान्या इतरत्र दूरवर होत्या; त्यांच्या राजवटीचा फायदा या भागाला मिळाला नाही हे तत्कालीन शिल्पकृत्यांच्या व उल्लेखांच्या अभावामुळे स्पष्ट दिसते. नवी लेणी खोदण्याचे काम मोठ्या खर्चाचे. ते परवडण्यासारखे नसल्यामुळे या कालखंडांत या भागांतील जैनांनी व ब्राह्मणांनी येथील ओसाड पडलेल्या बौद्ध लेण्यांवर ही आक्रमणे केलेली असावीत, असे वाटते. जुन्नरच्या लेण्यांत एकूण ३५ लेख आहेत. बहुतेक लेख किरकोळ दानांचे आहेत. जुन्नरच्या लेण्यांत ऐतिहासिक महत्त्वाचा असा लेख एकच असून तो भीमाशंकर गटांतील क्रमांक ६ या लेण्यांत आहे. महाक्षत्रप स्वामी नहपान याचा मंत्री अयम वत्सगोत्री याने हे धर्मकृत्य केले, असा या लेखात उल्लेख आहे.

नहपान हा विषय येथेच चर्चिला पाहिजे. काले व नाशिक येथील लेण्यांतही नहपानाचे उल्लेख आहेत. नहपानाचा जावई उषवदात याचे काले येथे एक आणि नाशिक येथे चार लेख आहेत. नहपानाची कन्या दक्षमित्रा हिचा लेखही नाशिक येथेच आहे. सचच या विषयाची चर्चा नाशिकच्या लेण्यांच्या सदरांत करणे उचित, पण ती येथे केली आहे; कारण काले व नाशिक येथील हे लेख त्यांच्या किंवा त्यांच्या कुलाच्या कारकीर्दीच्या वेचालिसाव्या वर्षांचे आहेत आणि येथील लेख शेचालिसाव्या वर्षांचा आहे; शिवाय तेथे तो क्षत्रप आहे व येथे महाक्षत्रप. जुन्नर येथे क्षहरातांचा उत्कर्ष झाला व नाशिक येथे उच्छेद. या लेखांतील उल्लेखावरून दिसते की या चार वर्षांत नहपानाने महाक्षत्रपपद मिळविले असले पाहिजे व ते जुन्नर ही प्राचीन महाराष्ट्राची राजधानी काबीज केल्यानंतर त्याला मिळालेले असले पाहिजे. क्षहरात

ही शकांची एक पोटजमात. नहपान हा या जमातीचा स्वामी. महाराष्ट्रांत शकांचा प्रवेश कसा झाला हें इतिहासांतील एक कूट आहे. ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकांत मीनॅंडर व त्याच्या ग्रीक टोळ्या भडोचपर्यंत आल्या होत्या. ख्रि. पू. पहिल्या शतकांत शक उज्जयिनीस स्थायिक झाले होते. सौराष्ट्रांत शक हे ग्रीकांचे उत्तराधिकारी. चिमट्याची चढाई ही ग्रीकांची लढाईची योजना. भडोचहून शक निघाले ते एकीकडे डांगणांतून नाशिकला आले व कल्याणवरून कार्याला आले. नंतर चिमटा आंवाळून त्यांनीं जुन्नर काबीज केलें. महाराष्ट्रांत लोकप्रिय होण्यासाठीं त्यांनीं मोठमोठीं दानें दिलीं व लोकोपयोगी कार्यें केलीं. आपण ब्राह्मणांना सहा लाख गाई व संधाला करजक (कर्जत कीं करंजगांव ?) ग्राम दान दिल्याचें उषवदात कालें लेखांत सांगतो. सालोसाल शत-सहस्र ब्राह्मणभोजनें दिलीं, धर्मशाळा बांधल्या, घाट बांधले, धरमतरी ठेवल्या, वगैरे दानांचा उल्लेख त्यानें नाशिकच्या लेखांत केलेला आहे. पण या दानांच्या अंतर्गामींचा हेतु महाराष्ट्रीयानीं ओळखला. गौतमी-पुत्र सातकर्णीच्या नेतृत्वाखालीं संघटित होऊन त्यांनीं क्षत्रपांचा उच्छेद केला. या अंतिम संग्रामाचें क्षेत्र नाशिकच्या परिसरांत असलें पाहिजे असें मला वाटतें.

स्थापत्याच्या दृष्टीनें जुन्नरच्या लेण्यांतील महत्त्वाच्या गोष्टी म्हणजे येथील सातकर्णी स्तंभ - साधे व सालंकृत, भूतलिंग गटांतील क्र. ३८ या लेण्यांतील स्तूप आणि तुळजा गटांतील क्र. २ या लेण्याची रचना. साधे व सालंकृत या दोन्ही जातींचे सातकर्णी स्तंभ येथील लेण्यांत आढळतात. कालें चैत्यांत आहेत तसेच सालंकृत स्तंभ गणेश गटांतील क्र. ७ लेण्यांत आहेत; येथे ते दर्शनी आहेत, एवढेंच. जुन्नर लेण्यांत सर्व जातींचे स्तूप आहेत. भूतलिंग गटांतील क्र. ३८ या लेण्यांतील स्तूप हा येथील सर्वांत प्राचीन. स्तूपाचा आकार पालथ्या भिक्षापात्रासारखा असावा असें बुद्धाचें वचन आहे. या स्तूपाचा आकार अगदीं तसा आहे. येथील कांहीं स्तूपांवरील छत्रें छतावर अर्ध्या उठावांत खोदलेलीं आहेत, कांहीं छताला मिडतील इतकीं उंच आहेत. पहिल्या शतकाच्या अखेरीपासून ही प्रथा सुरू झाली. शिवनेर गटांतील क्र. २ या लेण्या-

तील स्तूपाच्या सध्यांच्या अवस्थेवरून तो प्रारंभी बांधीव असावा असे दिसते. तुळजा गटांतील क्र. २ हे लेणे अद्वितीय आहे. मध्यमार्गी वर्तुलाकार उभट स्तूप, त्याभोंवती सुमारे चार फुटांवर समांतर असे अष्टकोनी जिल्हईदार बारा खांब व त्याभोंवती सुमारे चार फूट रुंदीचा प्रदक्षिणापथ अशी या लेण्याची मांडणी आहे; याचे छतही अर्ध-वर्तुलाकार आहे. बारा खांबावर खोदलेल्या वर्तुलाकार बहालावर ते उभारलेले आहे. सुदाम, लोमश व कोंडिवटे ही लेणीही वर्तुलाकार आहेत; याहून याचा घाट अगदी वेगळा आहे. तेथे खांब नाहीत, येथे आहेत.

भीमाशंकर गटांतील क्र. २; शिवनेर गटांतील क्र. २८, २९, ३२, ३६, ३८, ४२ व ४३; तुळजा गटांतील क्र. २ आणि गणेश गटांतील क्र. ११, १२ व १३ या लेण्यांत रंगकाम केलेले होते. येथे अजंत्यासारखी चित्रे नव्हती, रंगीत रेखाकृति होत्या. काळाच्या ओघामुळे व पाण्याच्या शिरण्यामुळे या आकृति आतां अस्पष्ट झालेल्या आहेत. कांहीं अजून इतक्या स्पष्ट आहेत की त्यांची छायाचित्रेही घेता येतात. मेजर वौछोप यांनी एक छायाचित्र प्रसिद्धही (Buddhist Cave Temples of India : Pl. XXIX) केलेले आहे. याच काय, सह्याद्रीतील सर्वच लेण्यांच्या भितींवर व खांबांवर तुसाचा गिलावा चढविलेला होता आणि त्यांवर चित्रे काढलेली होती व मूर्ति रंगविलेल्या होत्या असे तशांचे म्हणणे (Dr. Kramrisch : B.C. Law Volume I. p. 614) आहे. बेडसे येथील चैत्याच्या छतावर आणि स्तंभांवर बुद्ध व त्याचे साथी आणि सेवक यांची चित्रे रंगविलेली होती. १८६१ सालापर्यंत ही चित्रे शाबूत व चमकदार होती. सांगतात की कोणी बडे अधिकारी ही लेणी पहावयास येणार होते, म्हणून त्यांची साफसुफी करून ठेवण्याचा हुकूम सुटला असतां एका स्थानिक अधिकाऱ्याने त्यावरील पडक्या रंगीत खरपुड्या खरडून काढल्या आणि रंगसफेती देऊन लेण्यांची सफाई केली!

नाणे घाट :

नाणे घाटाचा त्रोटक उल्लेख पूर्वी येऊन गेलेला आहे. या घाटाच्या व त्याच्यानजीकच्या लेण्यांच्या सध्यांच्या अवस्थेवरून त्यांच्या प्राचीन

वैभवाची व माहात्म्याची यत्किंचितही कल्पना आतां करता येणार नाही. नाणे घाटाचा पायथा कल्याणपासून सुमारे चाळीस मैलांवर असून माथा जुन्नरपासून सुमारे वीस मैलांवर आहे. चौल, कल्याण व सोपारा या बंदरांशी देशभागाचा संबंध सातवाहन कालांत मुख्यत्वेकरून याच घाटामार्फत जुळलेला होता. घाटाच्या पायथ्याशी वैशाखरे (वैश्यगृह), प्रधानपाडा व पुलु सोनाळें ही खेडी आहेत. पैकीं पुलु सोनाळ्याजवळ कणिकेर (सुवर्णवाहिनी) नदी व अकरा क्षुद्र लेणी आहेत. यां पैकीं एका लेण्यांत आतां महिषासुरमर्दिनीची मूर्ति आहे. या घाटाची लांबी सुमारे तीन मैलांची आहे. वारेंत शिंगरू पठार व गणेशस्थल येथे खोदीव रांजण आहेत. घाटमाथ्यावरील चौथऱ्यावरही असेच रांजण आहेत. त्यांना जकातीचे रांजण म्हणतात. हे रांजण बहुतकरून मध्ययुगीन असावेत. शिंगरू पठारावर एक टांके आहे. वासिष्ठीपुत्र चतुर्षण सातकर्णी याच्या राजवटीच्या तेराव्या वर्षी कामवन येथील दामघोष यानें हें टांके खोदविलें असा त्यावर लेख आहे. हा राजा कोण याचा मात्र उलगडा होत नाही. याच्या आजूबाजूला आणखी अनेक टांकी आहेत. समोर नानाचा आंगठा या नांवानें प्रसिद्ध असलेला सुमारे दीडशें फूट उंचीचा तुटलेला कडा आहे. नाणे घाटाची नळी सुमारे अडीचशें फूट लांब व सात ते सोळा फूट रुंद आहे. घाटमाथ्यावर उभें राहिलें असतां कळसूचाईपासून भीमाशंकरपर्यंत अर्धचंद्राकृति पसरलेला सह्याद्रीचा सुमारे साठ मैलांचा प्रदेश दिसतो. उत्तरेस हरिश्चंद्रगडाचा प्रचंड चौथरा आणि दक्षिणेस ढाकचा किल्ला, वायव्येस खंडित शिखरांची माहुली श्रेणी आणि नैर्ऋत्येस सिद्धगड व मलंगगडाचीं अणकुचिदार शिखरे, पश्चिमेस सह्याद्रीच्या पायथ्याशी कोंकणचे मैदान आणि पूर्वेस कुकडनेरचे उतरतें पठार व जीवधन हडसरचे किल्ले. कोंकणच्या ओल्या उकाड्यामुळें कासावीस व घाटचढणीमुळें दमछाट झालेला जीव या पठाराच्या कडेवर येऊन उभा राहतांच वाहत्या वाऱ्याच्या झोतांमुळें किती उल्हसित होतो हें प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन पाहिल्याशिवाय कळावयाचें नाही.

अर्वाचनि काळांत आगगाड्याच्या वाहतुकीमुळे निरुपयोगी व ओसाड पडलेल्या या घाटाला पुन्हां ऊर्जितावस्था येणार अशी चिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. प्राचीन काळीं दुथडी भरून चाललेल्या नदीच्या प्रवाहासारखा हा घाट वाहता होता. टॉलेमीनें तर याचा उल्लेख ननगुण नदी असाच केलेला आहे ! घाटमाथ्याच्या चौथऱ्यापासून सुमारे अडीचशें फुटांवर नळीच्या दोहों बाजूंना अनेक लहानमोठीं लेणीं आहेत. विश्रांतीसाठीं व निवाऱ्यासाठीं वाटसरू त्यांचा उपयोग करीत असत. यांपैकीं बऱ्याच लेण्यांची आतां पडझड झालेली आहे.

यांपैकीं एका विस्तीर्ण दालनांत सातवाहनांचें देवकुल आहे. त्याच्या एका भिंतीवर देवी नायनिकेचा लेख आहे आणि पाठभिंतीत आद्य सातवाहन व त्यांचे आप्त यांच्या मूर्ति व नामलेख आहेत. अक्षरांच्या ठेवणीवरून दिसतें कीं हे लेख ख्रि. पू. तिसऱ्या शतकाच्या उत्तरार्धातील अगर दुसऱ्या शतकाच्या प्रथमार्धातील आहेत. पुराणांत सातवाहनांना आन्ध्र म्हटलेलें असून त्यांचा वंश दिलेला आहे. बृहत्कथेंत सातवाहनांचा वृत्तांत आहे, पण येथें त्यांना आन्ध्र म्हटलेलें नाहीं. इंद्रायणीला मिळणाऱ्या आन्ध्र नदीच्या खोऱ्याचे, आन्ध्र मावळाचे, सातवाहन हे रहिवासी होते, म्हणून त्यांना हें अभिधान देण्यांत आलें असावें, असें माझे म्हणणें आहे. पुराणांतील सिमुक, कृष्ण व श्री सातकर्णी या तीन आद्य सातवाहनांचा उल्लेख वस्तुस्थितीला धरून आहे हें नाणे घाट व नाशिक येथील शिलालेखांवरून सिद्ध होतें. नाणे घाटांतील देवकुलांतल्या प्रतिमांवरील नामलेखांवरून त्यांच्याविषयीं अधिक तपशील मिळतो तो असा : श्री सातकर्णीच्या राज्ञीचें नांव देवी नायनिका. त्याला कुमार भाय नांवाचा धाकटा भाऊ होता आणि कुमार हकुश्री व कुमार सातवाहन उर्फ वेदश्री असे दोन पुत्र होते. देवकुलांत कृष्णाची प्रतिमा नाहीं पण पुराणात त्याचा उल्लेख आहे व नाशिक येथें लेख आहे. यावरून वाटतें कीं सिमुकाच्या मृत्यूनंतर त्यानें वारसाला बाजूला सारून राज्य बळकावलें असावें. कांहीं पुराणांत सातकर्णी हा कृष्णाचा पुत्र असा उल्लेख आहे, तो बरोबर नाहीं, असें येथील लेखावरून सिद्ध

होते. सिमुकाने काण्वायनांचा व शुंगांचा पाडाव केला असें पुराणे सांगतात. हे शक्य दिसत नाही. सिमुकाचे कार्य फार तर शहाजीच्या कामगिरीइतके असावे, असें मला वाटते. त्यांच्या पोटी सातकर्णी व शिवाजी यांसारखे वीर आले, म्हणूनच त्यांचे नांव राहिले. सातवाहन हे जातीने ब्राह्मण होते असें नाशिकच्या गौतमी बालश्रीच्या लेखावरून दिसते. ते वैदिक धर्माचे अभिमानी व पुरस्कर्ते होते असें त्या व नाणे घाटांतील लेखावरून सिद्ध होते. नायनिकेच्या लेखाच्या आरंभी इंद्र, संकर्षण, वासुदेव, वगैरे वैदिक देवांना व लोकपालांना वंदन केलेले आहे. या लेखांत सातकर्णीने किंवा नायनिकेने केलेले यज्ञ व त्या प्रसंगी दिलेलीं दाने यांचा तपशील नमूद केलेला आहे. सातकर्णीने कर्मांत कमी बावीस प्रकारचे यज्ञ केले, त्यांपैकी अनेक दोन दोन वेळां केले. वाजपेय, राजसूय, अश्वमेध हे अटीतटीचे व सम्राट्पदप्राप्तीचे यज्ञ त्यानें केले आणि अप्रतिहतचक्र, दक्षिणापथपति हे यथार्थ अभिधान मिळविले. सातकर्णीने अशीं कोणतीं महत्कृत्ये केलीं कीं तीं साजरीं करण्यासाठीं त्यानें इतके यज्ञ करावे? बौद्ध व जैन धर्मांच्या आक्रमणामुळे वैदिक धर्म नष्ट होण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला तेव्हां पतंजलीनें यज्ञ संस्थेचा पुनरुद्धार केला; उत्तरेत पुष्यमित्र शुंग व दक्षिणेत सातकर्णी सातवाहन यांनी या संस्थेचा पुरस्कार केला. केवळ ते ब्राह्मण होते व संपन्न होते म्हणून नव्हे; त्यांनी आपल्या शौर्यानें व कर्तृत्वाने हे यज्ञ करण्याची पात्रता सिद्ध केली होती. परंपरागत राज्यकर्त्यांच्या दौर्बल्यामुळे आणि बौद्ध व जैन धर्मप्रवर्तकांच्या अदूरदर्शी राजकीय कारवायांमुळे हिंदुस्थानावर परचक्रें आलीं आणि स्वराज्ये नष्ट होऊं लागल्यामुळे स्वदेशावर पारतंत्र्याचा प्रसंग येऊन ठेपला, तेव्हां पुष्यमित्र व सातकर्णी यांनी परकीय आक्रमकांच्या व त्यांच्या एतद्देशीय साथीदारांच्या योजना हाणून पाडल्या. या कार्यांत यशस्वी झाल्यानंतर पुष्यमित्राने व सातकर्णीने दोन दोन अश्वमेध आणि सातकर्णीने आणखी अनेक इतर यज्ञ केले. नायनिकेचा नाणे घाटांतील लेख या यज्ञांची साक्ष देत आहे. यज्ञांच्या संख्येवरून पाहतां या महत्कार्यांत पुष्यमित्रापेक्षा सातकर्णीचे श्रेय अधिक असावे असे वाटते. सातवाहनांनी हे कार्य एकदांच नव्हे, अनेकदां केलेले आहे, याचा उल्लेख पुढे येईलच.

नाणे घाटांतील प्रतिमा झडून गेल्या आहेत. कांहींचे पाय मात्र शाबूत आहेत. या प्रतिमावरील नामलेख व बाजूचा नायनिकेचा शिलालेख हे शाबूत आहेत. म्हणून वाटते की या मूर्ति हे हेतुपूर्वक नष्ट करण्यांत आल्या असल्या पाहिजेत. असो. भक्ताला अंगुष्ठाचेंही दर्शन पुरते ! या न्यायानें व याच भावनेनें आपण त्यांचें दर्शन घेतलें पाहिजे. आपण शिवनेरीस किंवा रायगडास जातो, त्याच भावनेनें या स्थानाचें दर्शन घेतलें पाहिजे; कारण येथें ज्यांच्या प्रतिमा आहेत त्याच महात्म्यांनीं महाराष्ट्राचें माहात्म्य प्रथम प्रस्थापित केलें.

(२) मुंबई गट :

घारापुरी व कान्हेरी येथील लेणी हीं मुंबई गटांतलीं मुख्य. घारापुरीचीं लेणी ब्राह्मणी आहेत आणि कान्हेरीचीं बौद्ध. या गटांतील कान्हेरीशिवाय बाकीच्या लेण्यांचा तपशील कोष्टकांत दिलेला आहे.

मुंबई गटांत सर्वांत जास्त लेणी कान्हेरी येथें आहेत. लहानमोठीं मिळून सुमारे सवार्शे लेणी येथें खोदलेलीं आहेत; यांहून जास्त लेणी फक्त जुन्नर येथें आहेत. ख्रि. पू. पहिल्या शतकापासून नवव्या-दहाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत लेणी खोदण्याचें काम या भागात चालू होतें. कान्हेरीची अखेर हीच सह्याद्रीतील लेण्यांची अखेर. यानंतरही शेंदोनशें वर्षेपर्यंत येथील लेण्यांत वस्ती होती. बौद्ध धर्म नष्ट झाल्यानंतर तीं गोसावी बैराग्यांनीं व्यापलीं, एवढेंच. जुन्नरचीं लेणी यापूर्वीच ओसाड पडलीं होती. कान्हेरीच्या लेण्यांमध्ये बहुसंख्या छोट्या कोठड्यांची आहे. मुंबईच्या मजूर वस्तींतल्या चाळींमध्ये एकेरी कोठड्या असतात. समोर आगाशी व आंत गाळा, तशाच धर्तीचीं हीं लेणी आहेत. चाळी बांधीव असतात व त्यांत गाळ्यांचा गट असतो; येथील कोठड्या खोदीव आहेत व अलग आहेत, एवढाच फरक. अर्थातच हीं लेणी अगदीं दरिद्री आहेत.

कान्हेरीचा चैत्य हें येथील उत्कृष्ट लेणें. वासिष्ठीपुत्र यज्ञश्री सातकर्णीच्या कारकीर्दींत दत्तमित्राच्या गजसेन व गजवीर या व्यापारी बंधूंनीं हा चैत्य बांधला. कान्हेरीचा चैत्य हें कालें चैत्याचें भ्रष्ट अनुकरण आहे. तेथें होते तसे दोन सिंह-स्तंभ येथें आहेत. तेथला एक नष्ट झाला

आहे, येथले दोन्ही अस्तित्वांत आहेत. यांपैकी एकावर सिंह आहेत व दुसऱ्यावर यक्ष. हे स्तंभ निकृष्ट दर्जाचे आहेत. प्रांगणाच्या कोपऱ्यांत स्थान दिल्यामुळे हे उठून दिसत नाहीत. तेथल्या जवनिकेवर दात्यांच्या जोडप्यांच्या प्रतिमा खोदलेल्या आहेत, तशाच येथेही आहेत. या प्रतिमांचे खोदकामं कार्याहून अधिक सुचक आहे. तेथली आघाडीची अगाशी पडलेली आहे, येथली शाबूत आहे, पण बेढब आहे. तेथे आहेत तसेच सालंकृत सातकर्णी स्तंभ येथेही आहेत ; पण येथे ते दोन्ही बाजूंना समसमान नसल्यामुळे चैत्याचा तोल बिघडलेला आहे. या चैत्यासमोर सुमारे पंचवीस फूट उंचीच्या बुद्धाच्या प्रचण्ड मूर्ति आहेत. या चैत्यासमोर एक बांधीव स्तूपही होता. तरीही कार्याची सर कान्हेरीला नाही. तेथे सजीव कला आहे, येथे निर्जीव कृत्रिमता ; तेथे कल्पनासामर्थ्य आणि येथे अनुकरणशील दौर्बल्य !

यज्ञश्री सातकर्णीच्या कारकीर्दीत कान्हेरीची विशेष भरभराट होती, असे येथील लेखांवरून दिसते. सोपारा येथील स्तूप पंडित भगवानलाल इंद्रजी यांनी उघडला तेव्हां त्यांत त्यांना यज्ञश्रीचे अपूर्व चांदीचे नाणे मिळाले. हे नाणे क्षत्रप घर्तुचे आहे. सौराष्ट्रातील क्षत्रपांचा यज्ञश्रीने पराभव केला असे यावरून अनुमान करण्यांत आलेले आहे. गौतमीपुत्र यज्ञश्री सातकर्णी आणि वासिष्ठीपुत्र पुलुमावि यांच्या अमदानीतले अनेक लेख कान्हेरी लेण्यांत आहेत. सौराष्ट्राचा महाक्षत्रप रुद्रदामन् आपल्या गिरिनार शिलालेखांत सांगतो की आपण सातकर्णी कुलातील आपल्या जांब्याचा पराभव केला. कर्दमककुलोत्पन्न महाक्षत्रपकन्या व वासिष्ठीपुत्राची राज्ञी हिचा अमात्य सातोरक यांचा संस्कृत भाषेत लिहिलेला लेख कान्हेरीच्या क्र. ५ या लेण्यानजीकच्या एका टांक्यावर खोदलेला आहे. हा लेख संस्कृतांत लिहिलेला आहे. हे मुद्दाम सांगण्याचे कारण की या काळांतले इतर सर्व शिलालेख ब्राह्मी लिपीत व प्राकृत भाषेत लिहिलेले आहेत. सातवाहन हे प्राकृताचे पुरस्कर्ते होते हे प्रसिद्ध आहे. हा वासिष्ठीपुत्र कोण आणि ही महाक्षत्रपकन्या कोणाची मुलगी याची ओळख पटविण्यास कांही साधन नाही. याबद्दल संशोधकांत वाद आहे. या वादांत न शिरतां या सर्व लेखांचा समन्वय

केला असतां दिसून येते कीं महाक्षत्रप रुद्रदामन् यानें सातवाहनांचा पराभव करून अपरान्त काबीज केला होता आणि यज्ञश्रीनें युद्ध करून व महाक्षत्रपांचा पाडाव करून हा प्रदेश परत जिंकून घेतला.

(३) नाशिक गट :

नाशिकनजीक लेण्यांचे दोन गट आहेत. उत्तरेस जैनांची चाभार-लेणी व दक्षिणेस बौद्धांची पाण्डवलेणी. चाभार गटांत चार लेणी आहेत, शिलालेख एकही नाही आणि नावाजण्यासारखें शिल्पकृत्यही नाही; ही लेणी अकराव्या शतकाच्या सुमारास खोदलेली आहेत. पाण्डवगटांत चोवीस लेणी आहेत, सत्तावीस शिलालेख आहेत, यांपैकी पंधरा लेख महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासावर प्रकाश टाकणारे आहेत आणि अनेक शिल्पकृत्ये बारकाईनें अभ्यासण्याजोगी आहेत.

नाशिकच्या दक्षिणेस सुमारे पांच मैलांवर, मुंबई रस्त्यालगत, त्रिरश्मि टेंकडीत खोदलेल्या बौद्ध लेण्यांना दन्तकथेनें पाण्डवलेणी हें नांव दिलेले आहे. ही लेणी पाण्डवांच्या अंगी लावण्यांत येतात, कारण जें अद्भुत त्याचें श्रेय पाण्डवांना देण्याची आपली प्रथा आहे. त्रिरश्मि ही टेंकडी त्रिकोणी आहे; भोंवतालीही याच आकाराच्या अनेक टेंकड्या आहेत. त्रिरश्मि टेंकडीच्या मध्यावर भोंवतालच्या जमिनीच्या सपाटीपासून सुमारे तीनशें फूट उंचीवर ही लेणी खोदलेली आहेत. बहुतेक सर्व लेणी हीनयान पंथाची असून त्यांपैकी कांहींवर उत्तरकालीन महायानांनी संस्कार केलेले आहेत.

पाण्डवलेण्यांतील क्र. १९ हें लेणें सर्वांत प्राचीन. या लेण्याच्या प्रवेशद्वारावर चैत्य गवाक्ष आणि वेदिकांची नक्षी खोदलेली आहेत. सातवाहन कुळांतील दुसरा राजा कृष्ण याच्या अमदानीत श्रमण महामात्यानें हें लेणें खोदलें असा लेख त्यांत कोरलेला आहे. सातवाहन साम्राज्याचा संस्थापक सिमुक याचा कृष्ण हा धाकटा भाऊ. ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकाच्या आरंभी यानें अठरा वर्षे राज्य केले. श्रमण हें व्यक्तिनाम नसावें. धर्मप्रसारासाठीं अशोकानें धर्ममहामात्य नेमले होते. कृष्ण सातवाहनाच्या अशाच अमात्यानें हें लेणें धर्मकृत्य म्हणून खोदलेलें

असावें. शकपूर्व पहिल्या शतकांत महाराष्ट्रावर क्षहरात क्षत्रपांचें राज्य होतें. महाक्षत्रप नहपान हा त्यांचा नेता. त्याची कन्या दक्षभित्रा व जांबई उषवदात शक यांचे कोरीव लेख क्र. १० ते १४ या लेण्यांत आहेत. सातवाहन कुलांतील गौतमीपुत्र सातकर्णी हाच शककर्ता शालिवाहन. यानें क्षहराताचा उच्छेद केला आणि महाराष्ट्र फिरून स्वतंत्र केला. त्याची महत्कृत्ये नमूद करणारा त्याची माता महादेवी गौतमी बालश्री हिचा शिलालेख क्र. ३ या लेण्यांत कोरलेला आहे. यावरून क्र. १० या लेण्याला नहपान-विहार आणि क्र. ३ ला गौतमीपुत्र-विहार अशीं नांवें देण्यांत आलीं आहेत. सातवाहनांची महाराष्ट्रांतील सत्ता अभीरांनीं नष्ट केली. योगायोग असा कीं अभीरांचा नेता ईश्वरसेन यालाही आपला लेख क्र. १० याच लेण्यांत खोदण्याची प्रेरणा व्हावी.

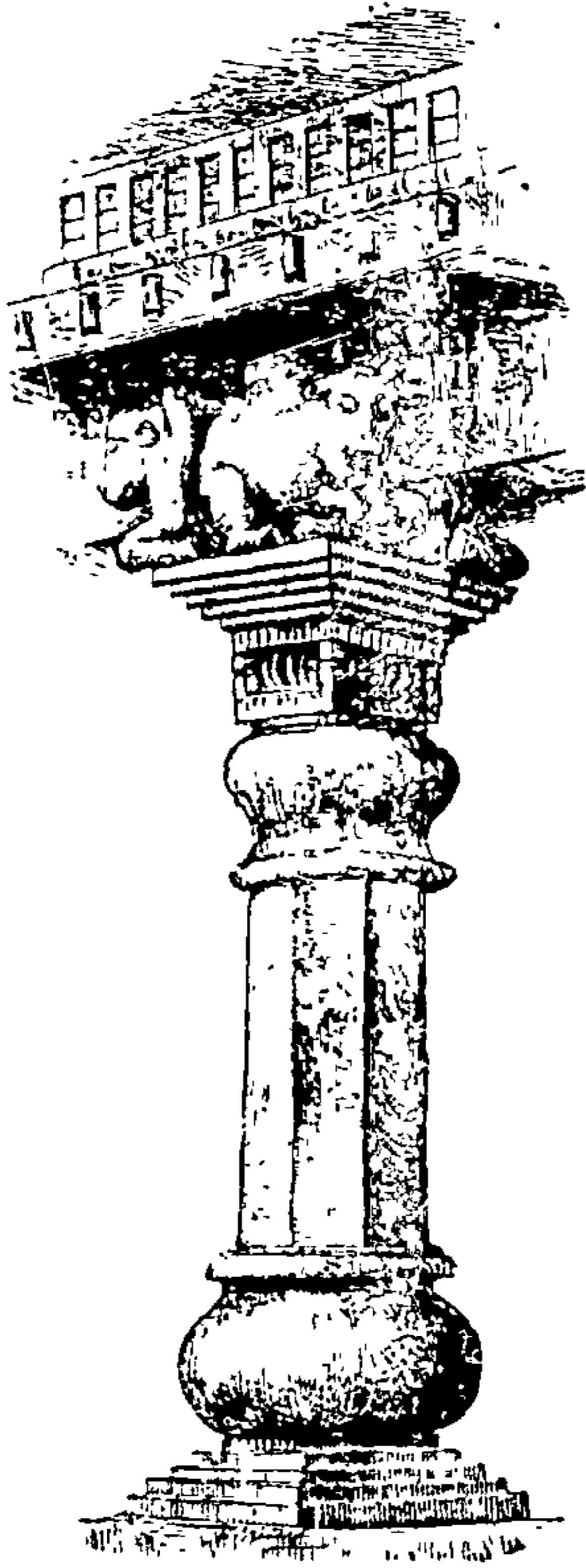
नहपान विहाराचें मध्यवर्ती दालन सुमारे पंचेचाळीस फूट औरस चौरस लांबीरुंदीचें व दहा फूट उंचीचें आहे. दालनाच्या तिहीं बाजूंस मिळून सोळा खोल्या खोदलेल्या आहेत. पाठभिर्तीवर अर्ध्या उठावांत चैत्य खोदलेला होता. क्र. ३ या लेण्यांत असाच चैत्य आहे. अकराव्या शतकाच्या सुमारास या उठावाला भैरव मूर्तीचें रूप देण्यांत आलें आहे. चैत्याच्या बाजूच्या नर्तिका व वरची हर्मिका कायम आहेत. मध्यवर्ती दालनासमोर आगाशी (३७^३/_४' × ९^३/_४' × १२^३/_४') आहे. आगाशीच्या आघाडीला चार पूर्ण व दोहों बाजूंस अर्धे सालंकृत सातकर्णी खांबे आहेत. या स्तंभांच्या अग्रभागांवर आडव्या तुळईलगत पशूंच्या प्रतिमा खोदलेल्या आहेत ; यांपैकी कांहीं पशु वाघ, सिंह, असे यथार्थ आहेत व कांहीं स्फिन्क्ससारखे काल्पनिक आहेत. गौतमीपुत्र विहाराचा विस्तार जवळजवळ एवढाच आहे. दालनाच्या तिहीं बाजूंस मिळून अठरा खोल्या आहेत. या विहाराची (४७' × ८' × १३') आगाशी अधिक विस्तृत आहे. आगाशीच्या आघाडीला सातकर्णी घर्तीचे सहा पूर्ण व दोन अर्धे सालंकृत स्तंभ आहेत. प्रवेशद्वारासमोरच्या मधल्या दोन खांबांवर मनुष्यांच्या आकृति आहेत ; बाकीच्या खांबांवर पशूंच्या, यथार्थ व काल्पनिक,

नाशिक येथील लेण्यांचे कोष्टक

क्रमांक.	प्रकार.	मोजमाप.	शिल्पाचा तपशील.	काळ.	शिलालेख.
१	विहार.	३८ १/४' x ६ ३/४' x ११ २ ३/४'	कपाळपट्टी व सुंदर पशुमूर्ति; उदा: चौखूर उधळलेला बेल, मागल्या पायाने तोंड खाजविणारा हरिण, किरण घेणारा वाध. बुद्धाची महायान ध्यान; विद्याधर, लोकेश्वर, नागराज, आधुनिक लिंग, नन्दी.	ख्रि. पू. १ व ६ वे. आणि ५ वे. १ ले.	(१) वासिष्ठीपुत्र श्री पुलुमायि. वर्ष ६. (२) वासिष्ठीपुत्र श्री पुलुमायि. वर्ष १९. (गौतमीचालश्री) (३) वासिष्ठीपुत्र श्री पुलुयामि. वर्ष ११. (४) गौतमीपुत्र सातकर्णी (५) " " -महादेवी जीवसुता.
२	चैत्यगृह.				
३	विहार.	४५' x ४१' x १० ३/४'	गौतमीपुत्र विहार. सालंकृत सातकर्णी स्तंभ.		
४	सत्र.		सालंकृत सातकर्णी स्तंभ. हत्तीवर स्त्रिया, एकीचे हाती आरसा.		

१०	विहार. ४५३' x ४०' ते ४४' x ९३'	नहपान-विहार. सालंकृत सातकर्णी स्तंभ. पाठ भिंतीतील चैत्याला बाराव्या शतकाचे सुमारास भैरवरूप दिलेले असून त्याची अद्याप पूजा होते.	१ लें.	(१०) उषवदात. (११) दक्षमित्रा. (१२) उषवदात. (१३) ” (१४) ” (१५) ईश्वरसेन अभीर.
११	विहार.	अकराव्या शतकाचे सुमारास या विहारांत आद्य जैन तीर्थंकर ऋषभदेव यांच्या मूर्तीची स्थापना.	६ वें.	
१५	विहार.	अम्बिका. वीर मणिभद्र.	६ वें.	
१६	चैत्यगृह.	बुद्ध, बोधिसत्त्व, नागराज. महायान मूर्ति. बुद्ध, बोधिसत्त्व, सिंहासनस्थ बुद्ध, बाधिसत्त्व, महायान चैत्यगृह. सिंहासनस्थ बुद्ध, नागराज ; मूळच्या लोकेश्वर वज्रधर. इंद्र, नागराज ; मूळच्या विहारांत उत्तरकालीन मूर्ति.	६ वें.	
१७	विहार.	सालंकृत सातकर्णी स्तंभ. मध्ययुगीन लिंग. सिंहावर बसलेल्या स्त्रीने अंबाडा घातलेला असून तिच्या कपाळावर पांच बटा. हत्तीवर बसलेल्या स्त्रीच्या केसांत लमाणी छुमके. बुद्ध-निर्वाण.	६ वें.	

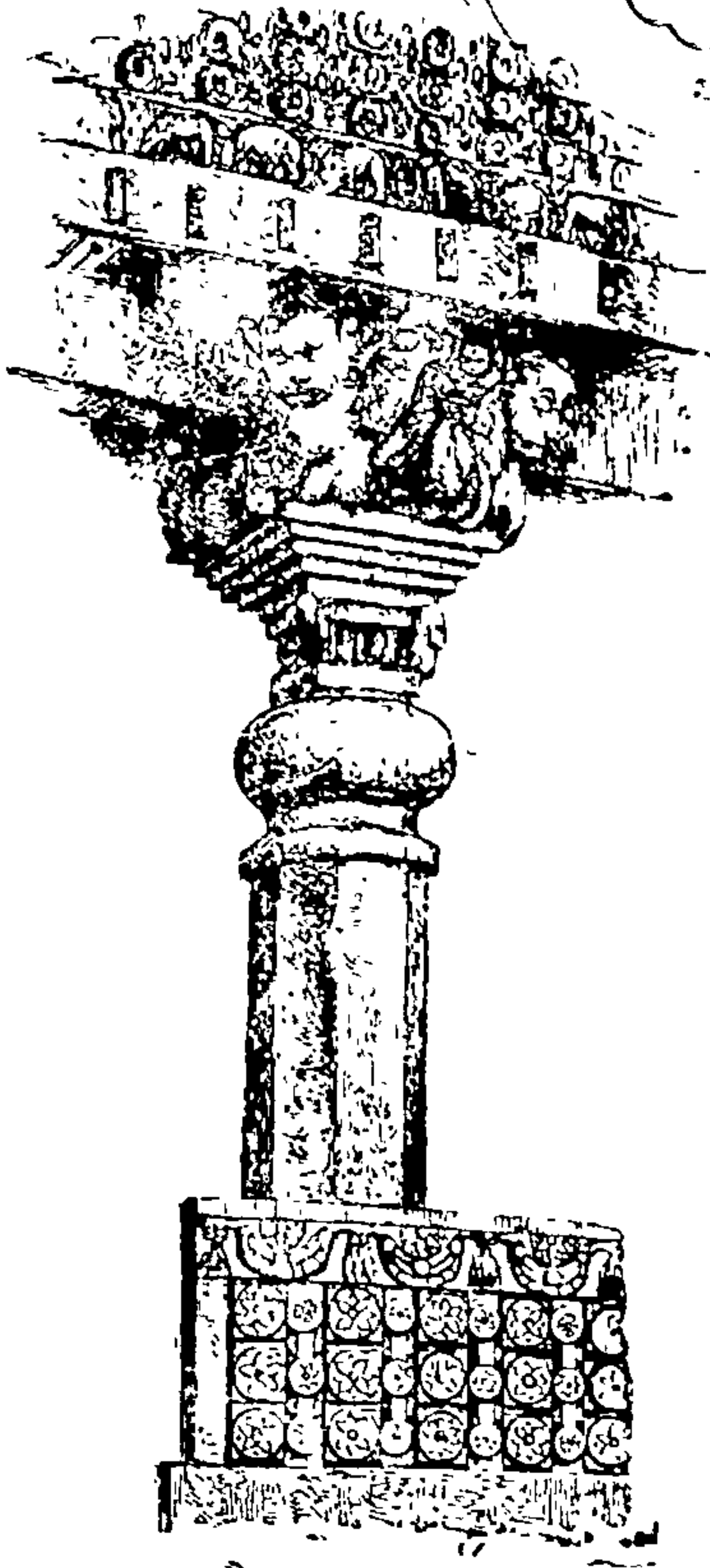
१८	चैत्य.	३९ ३/४' X २१ ३/४' X १८' अर्धवर्तुलाकृति छत.	सातकर्णी स्तंभ. लांकडी कड्या बसविणेसाठी छतांत खांचा खोदलेल्या आहेत. भूतलिंग लेण्यासारखी कमान व तीवर पशूंच्या प्रतिमा.	१ लें- अखेरीस.	(१९) महाहकुश्री.
१९	विहार.	४५ X ४१	विशिष्ट धर्तीचे सालंकृत स्तंभ. उत्तरकर्ली महायान चैत्यगृहांत रूपांतर. १४' X १४' X १२ ३/४' मापाच्या गाभाऱ्यांत सिंहासनस्थ दहा फूट उंचीचा बुद्ध. बुद्धाच्या अनेक मूर्ति. स्थानिक लोक गाभाऱ्यातील बुद्धाला धर्मराज मानतात; श्रावणांतल्या तिसऱ्या सोमवारी येथे यात्रा भरते. महायान सिंहासनस्थ बुद्ध, अनेक बुद्ध मूर्ति, विद्याधर, विद्याधरी, चवरी ढाळणारे, नागराज, आर्य तारा, तारा देवीची अनेक ध्यानै. येथील उत्कृष्ट महायान शिल्प.	खि पू. २२ २२ व ६ वे.	(२२) कण्ह सातवाहन. (२४) गौतमीपुत्र श्रीयज्ञ सातकर्णी. वर्ष ७.
२३	विहार.			६ वे.	(२५) वासिष्ठीपुत्र पुळुमायि. वर्ष २.

नहपान स्तंभ

नहपान विहाराचे स्तंभ गौतमीपुत्र विहाराच्या स्तंभांहून अधिक डौलदार आहेत. शिल्पशास्त्रज्ञ सांगतात की दुसऱ्या कोणत्याही विहाराचा दर्शनी भाग इतका प्रमाणशीर किंवा प्रेक्षणीय नाही. श्री. फर्ग्यूसन यांचा अंदाज आहे की नहपान विहाराचे कारागीर माळव्यांतले आणि गौतमीपुत्र विहाराचे दक्षिणेतले, माळव्याचे कारागीर कसलेले व दक्षिणेतले नवशिके, याचा हा परिणाम असावा ! या दोन विहारांतील वैशिष्ट्यांचे वर्गीकरण सांगतो : (१) नहपान विहाराचे स्तंभ इराणी धर्तीचे आहेत. हे खांब षट्कोनी असून त्यांच्या दोन्ही अग्रभांवेर्ती कलश आहेत. आंत अमलक असलेली हार्मिका त्यांच्या अग्रभागी आहे. गौतमीपुत्र विहाराचे स्तंभ अष्टकोनी आहेत. त्यांच्या बैठकीला खुर्ची नाही, कलश नाही. उर्ध्वाग्रावरील कलश बसका आहे. वर हार्मिका नाही. (२) नहपान लेण्यांतील स्तंभांच्या दरम्यानची जागा मोकळी आहे. गौतमीपुत्र विहारांत या जागेत खोदीव कठडे बसविलेले आहेत.

अमरावती स्तूपाभोंवतालची समकालीन वेदिका याच धर्तीची आहे. या कठड्यांमुळेच या खांबांच्या खाली खुर्ची व कलश ठेवतां आला नाही. बांधीव मंदिरांमध्ये सभामण्डपाभोंवतालच्या स्तंभांच्या दरम्यान असेच कठडे बसविलेले असतात ; कोठें उभे, कोठें कलते. मला वाटते गौतमीपुत्र विहाराच्या नमुन्यावरूनच हा प्रघात सुरू झालेला असावा. (३) गौतमीपुत्र विहारांत महादेवी बालश्री हिचा लेख आहे.

गौतमीपुत्र स्तंभ

कामाचे दोन आडवे पट्टे आहेत. वरच्या पट्टीवर एक लांबलचक माळ खोदलेली आहे. खालच्या पट्टीतल्या अष्टावीस चौकटीत निरनिराळ्या पशूंच्या आकृति खोदलेल्या आहेत. (५) नहपान विहाराचे प्रवेशद्वार सार्धे आहे आणि या विहाराचे मुख्य प्रवेशद्वार सालंकृत आहे. येथील शिल्पकारांनी ही कल्पना सांची तोरणावरून घेतलेली दिसते. महाद्वाराच्या उजव्याडाव्या बाह्यांवर प्रत्येकी सहा आणि वर सात, सुमारे एक फूट औरसचौरस अशा खोदीव चौकटी

त्यांत या लेण्याला विमान म्हटलेले आहे. यक्ष-किन्नर आकाशांत भ्रमण करू शकतात, म्हणून स्वर्गीय विमानांची वाहतूक त्यांनाच करावयाची, अशी समजूत. या विहार - विमानाचा भार वाहणारे सहा प्रचण्ड यक्ष ओट्याच्या तळालगत खोदलेले आहेत. त्यांच्या आविर्भावावरून त्यांना होत असलेल्या श्रमांची कल्पना करता येते. बाधीव मंदिरांच्या तळाशी वडंब्यांच्या दर्शनी कडावर कीर्तिमुखे खोदलेली असतात. मला वाटते, या विहाराच्या तळालगतच्या यक्षांच्या नमुन्यावरूनच कीर्तिमुखाचा प्रघात सुरू झालेला असावा. (४) गौतमीपुत्र विहाराच्या कपाळपट्टीवर सुमारे सहा इंच रुंदीचे नक्षीदार खोद-

सहादि

आहेत. त्यांवर अध्यां उठावाचें खोदकाम केलेलें आहे. कपाळ-पट्टीवरील मघल्या चौकटीवर स्तूप, वर छत्र आणि दोहों बाजूंस रक्षक खोदलेले आहेत. डाव्या बाजूच्या चौकटीत बोधि वृक्ष आणि उजव्या चौकटीत सस्तंभ धर्मचक्र. इतर चौकटीत भक्तांच्या प्रतिमा आहेत. उजव्या व डाव्या बाह्यांवरील सहा सहा चौकटींमध्ये एकेका घटनेतील मुख्य प्रसंग खोदलेले आहेत. डावीकडील कथा प्रथम सांगतो : एक विवाहित जोडपें सुत्वानें संसार करीत होतें. भिक्षुणीचा वेष धारण करणाऱ्या दूतीनें पत्नीला जंगलांतल्या एका थतीकडे नेलें. यति पत्नीशीं ओढाताण करूं लागला, तेव्हा ती दूतीला विलगली. इतक्यात तिचा पति तेथें आला व त्यानें तिची सुटका केली. आतां उजवीकडील गोष्ट ऐका : एक विवाहित जोडपें होतें. पत्नी रंगेल होती. नोकराचरोबर ती जंगलात पळून गेली. पतीनें त्यांना गाठलें. घरीं परतण्याबद्दल तो तिची विनवणी करूं लागला. ती ऐकेना ; तेव्हा त्यानें तिला जबरदस्तीनें घरीं आणलें. या गोष्टीतील प्रसंग खोदतांना शिल्पकारांनीं किती दक्षता घेतलेली आहे हें पहा. भिक्षुणीना घरोघर प्रवेश असल्यामुळें त्यांचा वेष परिधान करून कुंठिणी सभ्य कुटुंबांत वावरत असत. पहिल्या कथेंतील दूती ही स्वरी भिक्षुणी नाहीं हें दाखविण्यासाठीं शिल्पकारांनीं तिच्या पायांत नूपुर ठेवले आहेत ! दुसऱ्या गोष्टीतील पत्नी रंगेल आहे हें दर्शविण्यासाठीं शिल्पकारांनीं तिच्या मस्तकावर ऐटदार उष्णीष ठेवलेलें आहे, मोठ्या नखऱ्यांत ती एका झाडाला टेंकलेली असून हंसाला दाणा चारीत आहे, असें दाखविलेलें आहे ; घरघनी व त्याचा तरुण नोकर यांमधील फरक व्यक्त केला आहे ; पत्नीनें मुख खाली वांकविलेलें आहे, तिरपें वळविलेलें आहे ; या आविर्भावावरून ती पतीचरोबर परतण्यास प्रातिकूल आहे, असें दर्शविलेलें आहे. या चौकटीच्या उभ्या उजव्या डाव्या चौकटीपलीकडे सुमारे सवासहा फूट उंचीचे द्वारपाल खोदलेले आहेत. चालुक्यकालीन मंदिरांतील गाभाऱ्यांच्या प्रवेशद्वारांवर खोदीव उभेआडवे पट्टे आणि द्वारपाल व द्वारपालिका दिसतात. मला वाटते, चालुक्य कारागिरांनीं हा तपशीलही येथील नमुन्यावरूनच घेतलेला असावा. प्रस्तरोत्खननांतून प्रस्तररचना निर्माण झाली, या सिद्धांताला या पुराव्यानें बळकटी येते.

वर ज्या दोन गोष्टी सांगितल्या त्यांच्या अभिप्रेत अर्थाचा उलगडा अद्याप झालेला नाही. नाशिक गॅझेटियरचे कर्ते सांगतात की या गोष्टी सती व असती पत्नींच्या आहेत ; प्रोत्साहनाने सती व्यभिचाराला प्रवृत्त होत नाही आणि अनुनयाने असती व्यभिचारापासून परावृत्त होत नाही, हा या कथाचा निष्कर्ष आहे. अनुरक्त वा उदासीन पतिपत्नी आणि व्यभिचारी परपुरुष यांच्या आसक्तीचा संघर्ष अनादिसिद्ध आहे ; प्रामाणिक कौटुम्बिक जीवनांतच सौख्य आहे, पातिव्रत्य हेच स्त्रीच्या जीवनाचे सर्वस्व, हे सिद्धांत सत्य आहेत, हे खरे ; पण त्यांची ही ठळक प्रात्यक्षिके या लेण्याच्या प्रवेशद्वारांवर खोदण्याचे काय कारण ? भिक्षु, भिक्षुणी व परिजन यांविषयी कुटुंबप्रमुखांनी सावध राहावे ही साधी सूचना देण्यासाठी हा खटाटोप केलेला असेल असे वाटत नाही. सातवाहन कालांतील ग्रामीण व्यभिचाराचे अनेक उल्लेख गाथासप्तशतीत आलेले आहेत. ह्या समाजस्थितीचे हे प्रात्यक्षिक असावे, असाही तर्क करता येत नाही. ओरिसा प्रांतांत भुवनेश्वरनजीक उदयगिरीवर 'राणी का नूर' व 'गणेश गुंफा' या नांवांनी विख्यात असलेली लेणी आहेत. असेच अपहरणप्रसंग त्यांच्याही प्रवेशद्वारांवर खोदलेले आहेत. तेथे तर या घटनांचे पर्यवसान संग्रामांत झालेले आहे. कान्हेरी येथील लेण्यांनजीक अशाच आशयाचे प्रसंग खोदलेल्या शिला आढळल्या आहेत. तीन-चारशे वर्षेपर्यंत एवढ्या विस्तीर्ण प्रदेशांत लोकांच्या नजरेसमोर असलेल्या या घटनांचा विषय कुटाळकीचा नसून गंभीर असला पाहिजे, हे उघड आहे. समकालीन वाङ्मयांतील उल्लेखांच्या अभावी हे कोडे सुटलेले नाही. पराक्रमी विक्रमादित्याचा पराभव विशिष्ट लक्षणांनी युक्त असलेल्या एका बालकाच्या हातून होईल असे भविष्य वर्तविण्यांत आले होते, त्याचा पडताळा घेण्यासाठी त्याने वेताळाची योजना केली आणि पुष्कळ शोध केल्यानंतर वेताळाला ते बालक पैठणच्या कुंभारवाड्यांत आढळले, अशी मध्ययुगीन कथा आहे. हे बालक म्हणजे पैठण येथे नुकत्याच स्थापन

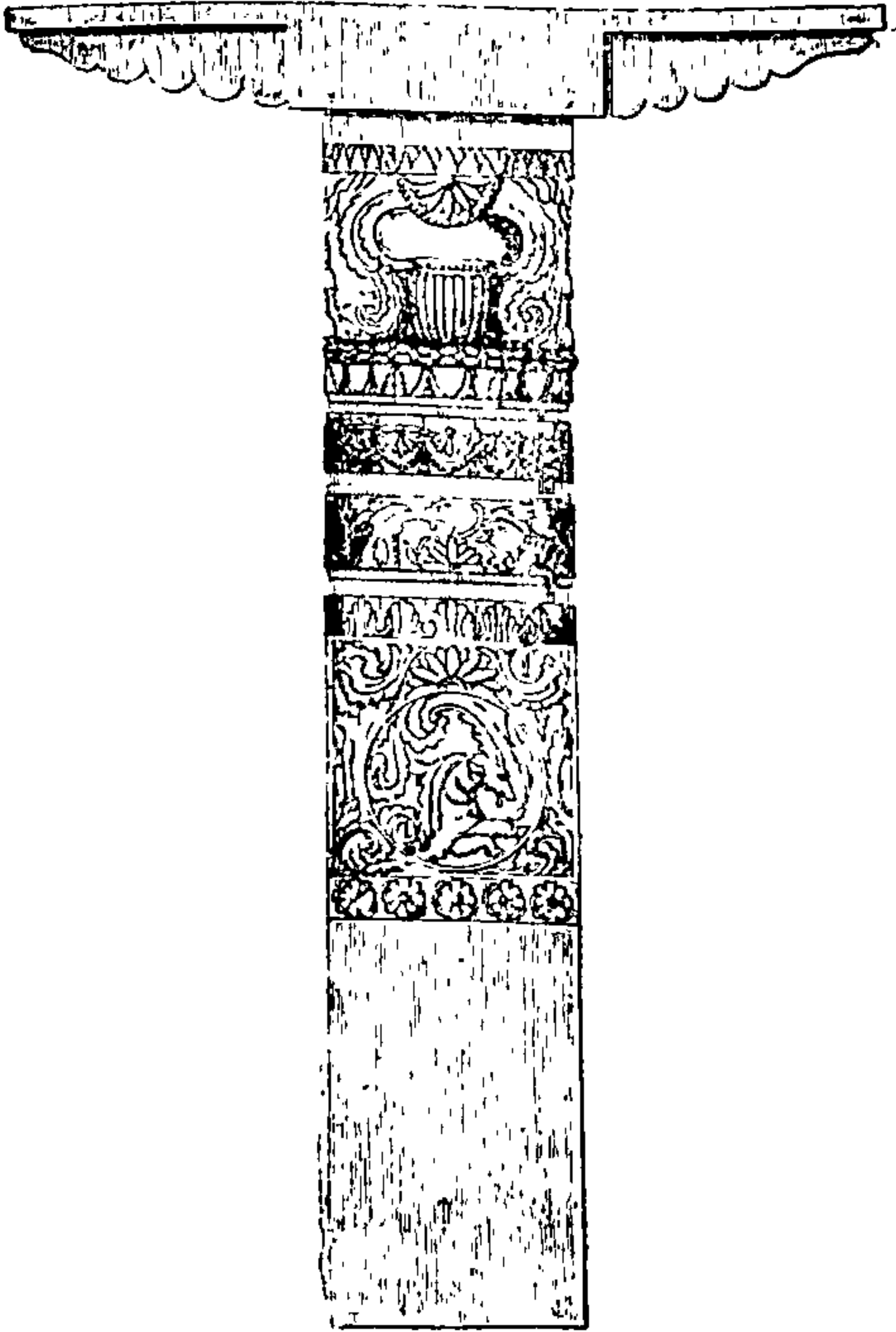
झालेल्या शालिवाहन सत्तेचें द्योतक असावें असा श्री. जयस्वाल यानां तर्क केलेला आहे. त्याच घोरणानें या चित्रपटाची संगति लावतां येणें शक्य आहे असें मला वाटतें. घरघन्याच्या—म्हणजे सम्राट सातवाहनांच्या कुलांत सुखानें नांदणारी गृहिणी म्हणजे राजलक्ष्मी, भिक्षुणीच्या प्रेरणे-मुळें म्हणजे धार्मिक फितव्यामुळें, जंगलात ठाण मांडून बसलेल्या बकध्यानी जतीच्या कचाट्यांत गुरफटली, तिला तिच्या स्वामीनें जबरीनें ओढून स्वगृही आणली ; स्वामीच्या हरामी सेवकानें म्हणजे मुख्य मंत्र्यानें केलेल्या अनुनयामुळें हुरळलेली गृहस्वामिनी त्याला वश झाली, हें समजतांच गृहस्वामीनें तिला जबरदस्तीनें स्वगृही ओढून आणली ; असा तर या चित्रपटांचा आशय नसेल ? महाराष्ट्राच्या राजलक्ष्मीचें हरण क्षहरात क्षत्रपांनीं केलें आणि स्वामी गौतमीपुत्रानें तिला स्वगृही आणलें. क्षहरात क्षत्रपांचें महाराष्ट्रावर सुमारे पन्नास वर्षे-पर्यंत राज्य होतें हें निश्चित. सातवाहनांचें राज्य त्यांच्या कबजांत कसें गेलें याचा धागाही इतिहासांत आढळत नाहीं. म्हणून या सत्तान्तराच्या मुळार्शा धर्माधिष्ठित हरामखोरी असावी असा संशय येतो. गौतमीपुत्राचें महत्कार्य या चित्रपटात चित्रित केलेलें असणें संभवनीय आहे, असा माझा तर्क आहे.

नहपान व गौतमीपुत्र विहारांतील शिलालेख विशेष महत्त्वाचे आहेत.

नहपानाचा मंत्री अयम याचा लेख जुन्नरच्या लेण्यांत कोरलेला आहे. हा केवळ दानलेख आहे. नहपानाच्या मंत्र्याचें नांव व त्याचें गोत्र याहून अधिक माहिती या लेखांत मिळत नाहीं. नहपानाचा जांवी उषवदात याचे लेख कालें व नाशिक येथील लेण्यांत आहेत. कालें येथील लेख हा केवळ दानलेख आहे. या लेखांच्या स्थानांवरून अनुमान करण्यांत आलेलें आहे की क्षहरात क्षत्रपांच्या महाराष्ट्रांतील राज्याचे दोन विभाग होते ; दक्षिण भागाचें ठाणें जुन्नर येथें होतें आणि उत्तर भागाचें नाशिक येथें. खुद्द नहपानाचे लेख कोठेंही मिळालेले नाहींत ; त्याचीं नाणीं मात्र पुष्कळ मिळालेलीं आहेत. त्याची राजधानी कोठें होती याचा तलास

लागलेला नाही. दंतकथा सांगते की त्याची राजधानी भडोच येथे होती ; मीनगर या नांवाच्या आधाराने संशोधक अनुमान करतात की ती मन्दसोर येथे होती. नहपान हा क्षहरात होता आणि उषवदात हा शक. उषवदाताच्या नाशिकच्या लेखांत त्याच्या दानांची बरीच माहिती आलेली आहे ; ऐतिहासिक अशी एकच घटना त्यांत नमूद केलेली आहे. तो सांगतो, उत्तमभद्रांनी मालवांना कोंडले होते, भडारकाच्या (नहपानाच्या) आज्ञेवरून आपण स्वारी केली, आपण येत आहो असे कळतांच मालवांनी पळ काढला आणि उत्तमभद्र क्षत्रियांच्या प्रभुत्वाला मान्यता दिली. या लेखांत त्याने आपली कांही धर्मकृत्ये नमूद केली आहेत ; त्याने ब्राह्मण-भोजने घातली व गोदाने दिली ; भडोच, गोवर्धन, सोपारा वगैरे ठिकाणी धर्मशाळा बांधल्या ; दमन, तापी, करवेना (कृष्णा ?), दाहनुका वगैरे नद्यांवर धाट बांधले व धरमतरी ठेवल्या. गौतमीपुत्र सातकर्णीने शकांचा नाश केला, क्षहरातांच्या वंशाचा उच्छेद केला आणि सातवाहन-कुलाच्या यशाची व कीर्तीची प्रस्थापना केली, असे महादेवी, महाराज-माता, महाराजपितामही गौतमी बालश्री हिने आपल्या लेखात नमूद केले आहे. नाशिक जिल्ह्यांतील जोगळटेम्बी या गांवी नहपानाच्या रुप्याच्या नाण्यांचा एक मोठा निधि सांपडला ; या नाण्यांवर गौतमी-पुत्राचे मोर्तब ठोकलेले आहे. गौतमी बालश्रीच्या लेखांतील क्षहरातांच्या उच्छेदाबद्दलच्या विधानाचा हा प्रत्यक्ष पुरावा आहे. नहपान व उषवदात हे दोघेही अहिंदु ; त्यांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला होता हे निश्चित. बौद्ध धर्माचा स्वीकार ही जणु हिंदुस्थानावरील आक्रमणाची सनद, असेच तत्कालीन परकीय आक्रमक मानीत असत. पाहिल्या सातकर्णीप्रमाणेच गौतमीपुत्र हाही वैदिक धर्माभिमानी होता. गौतमी बालश्री सांगते, तो एकाङ्कुश, एकधनुर्धर, एकशूर, एकब्राह्मण होता ; त्याचा पराक्रम राम, अर्जुन, भीमसेन यांच्या तोडीचा होता ; त्याचे तेज सगर, राम, अंचरीष यांसारखे होते. या समकालीन उद्दारांवरून वाटते की नहपान व सातकर्णी यांच्या युद्धाला धर्मसंग्रामाचे स्वरूप होते. या संग्रामात जैन तटस्थ होते. आवश्यक सूत्रांवरील निर्युक्ति टीकेत भद्रबाहूने या युद्धाची माहिती दिली आहे, ती अशी : नहवन

(नहपान) हा भडोचचा राजा. त्याच्या खजिन्यात अगणित संपत्ति होती. प्रतिष्ठानचा सालवाहन हा त्याचा प्रतिस्पर्धी. ह्यांचे सैन्य-सामर्थ्य विख्यात होते. ह्याने चढाई करून भडोचला वेढा घातला. दोन वर्षे लोटली तरी भडोच पडले नाही. तेव्हा हा पैठणला परत गेला. नंतर सालवाहनाचा एक मंत्री भडोचला आला. आपल्या राजाची आपल्यावर गैर-मर्जी झालेली आहे, आपल्याला त्याने हाकून दिले आहे, अशा याने थापा दिल्या. त्या खऱ्या मानून नहपानाने त्याला नोकरीस ठेवले. या मंत्र्याच्या सांगण्यावरून चिरंजीव कीर्ति मिळविण्यासाठी नहपानाने

श्रीयज्ञ सातकर्णी स्तंभ

खूप दानधर्म केला आणि मोठमोठी धर्मकृत्ये केली. यामुळे त्याचा खाजेना रिता झाला. ही बातमी मिळतांच सातवाहनाने भडोचवर स्वारी केली. खजिन्यांत द्रव्य नसल्यामुळे नहपानाचा पराभव झाला आणि या वेळ्यांतच तो मरण पावला. ही कथा ऐतिहासिक सत्यावर आधारलेली आहे असे मानावयास हरकत नाही. शिवाय व्यावहारिक दृष्टीने पाहतां खजिन्यांचे महत्त्व जैनांहून अधिक कोणाला वाटणार? आणि लष्करी सामर्थ्यांचे महत्त्व मराठ्यांहून कोणाला जास्त वाटणार?

क्र. २० या लेण्यांत गोतमीपुत्र श्रीयज्ञ सातकर्णी याचा लेख कोरलेला आहे. गोतमीपुत्र सातकर्णीने महाराष्ट्रांत स्थायिक झालेल्या क्षत्रपानांचा उच्छेद केला आणि गोतमीपुत्र श्रीयज्ञ सातकर्णी याने सौराष्ट्रांतील क्षत्रपांचा मोड केला. ही घटना दुसऱ्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास घडली. या लेण्यांतील स्तंभ स्वतंत्र धर्तीचे आहेत. कलश, हर्मिका, पशुमूर्ति इत्यादि प्रतीके व अलंकार स्तंभांवर कोरण्याची प्रथा हा वेळपावेतो नष्ट झालेली असून त्यांवर येथून पुढे पर्णपुष्पांची व भिन्न आकृतींची नक्षी खोदण्यांत येऊं लागली. यज्ञश्री विहारांतील एका स्तंभाची आकृति वर दिलेली आहे.

(४) देवगिरी गट :

औरंगाबाद, वेरूळ व अजंटा येथील लेणी ही या गटांतील मुख्य. अजंत्याची लेणी त्यांवरील भित्तिचित्रांचद्वल जगप्रसिद्ध आहेत ; वेरूळची लेणी त्यांवरील मूर्ति व मांडणी यांचद्वल विख्यात आहेत ; औरंगाबादची लेणी तितकी विख्यात नाहीत. औरंगाबादेस मुक्काम ठेवून लेण्यांचे हे तीनही संच सोयीने पाहतां येतात.

औरंगाबादची लेणी :

प्रेक्षणीय स्थळें पाहण्यासाठी औरंगाबादेस येणारे प्रवासी देवगिरीचा किल्ला आणि वेरूळची लेणी पाहण्यासाठी इतके उत्सुक असतात व त्यांना सुटीच्या तोकडीमुळे सवड इतकी थोडी असते की विचाऱ्या येथील लेण्यांकडे सहसा कोणी फिरकतही नाहीत. औरंगाबाद छावणीच्या लष्करी नकाशांत भोंवतालच्या लेण्यांचे पांच गट दाखविलेले

आहेत. पैकीं पश्चिम व दक्षिण गट क्षुद्र आहेत. बेगमपुऱ्याचे उत्तरे-कडील टेंकड्यांवर लेण्यांचे तीन गट आहेत आणि त्यांत अनुक्रमें ५, ४ व ३ लेणी आहेत. पुढें दिलेल्या कोष्टकावरून या लेण्यांचा तपशील ध्यानांत येईल. श्री. यज्ञदानी यांच्या The Rock-Hewn Temples of Aurangabad (Indian Arts & Letters. XI. I) या लेखावरून हा तपशील घेतलेला आहे आणि क्रमांकही तेच कायम ठेवले आहेत.

क्रमांक	वर्ग	मोजमाप	काल	शिल्पाचा तपशील
१	विहार	आगाशी : ७६ $\frac{१}{२}$ ' × ९'	६ वें ते ७वें श.	खडकांत मूर असल्यामुळें काम अपुरें सोडलें. आगाशीत तऱ्हे-तऱ्हेच्या नक्षीचे खांब; त्यांच्या अग्रभागीं स्त्रियांच्या मूर्ति.
२	विहार	२१ $\frac{१}{२}$ ' × १३'	७वें श.	अनेक बुद्ध मूर्ति, भोंवतीं प्रदक्षिणापथ, प्रचंड द्वारपाल.
३	विहार	४१ $\frac{१}{२}$ ' × ४२ $\frac{१}{२}$ '		स्तंभावर अवर्णनीय नाजुक नक्षी आणि नृत्य, प्रणय, मद्यपान वगैरे विलासप्रसंग कोरलेल्या चौकटी. प्रचंड बुद्ध मूर्ति, दोहों-चाजूंस कुरळ्या केसांच्या गुडघे टेंकलेल्या भक्तिर्णीचे ताफे. सुत-सोम जातकांतील प्रसंग खोदलेली कपाळपट्टी.
४	चैत्य	४०' × ३२'	२ रें ते ३ रें श.	स्तूप; लहान हर्मिका; फांस-ळ्यांचें अर्धवर्तुलाकृति छत. साधे स्तंभ.

क्रमांक	वर्ग	मोजमाप	काल	शिल्पाचा तपशील
६	विहार		७वें श.	बुद्ध-मूर्ति-मंदिर ; भोंवती प्रदाक्षिणापथ. ही मूर्ति महा-वीराची, अशा समजुतीने जैन तिची पूजाअर्चा करीत.
७	विहार	३८' X २८'	७वें श.	मागील भिंतीवर अवलोकितेश्वर किंवा पद्मराणीची उभी मूर्ति ; दोहोंबाजूस संकटमुक्तीच्या प्रार्थनांचे प्रसंग. दालनाचे मध्यभागी मूर्तिमंदिर व भोंवती प्रदाक्षिणापथ. बौद्ध शक्तीच्या मूर्ति ; भृकुटि तारा, उग्र तारा व त्यांच्या सेविका. नृत्याचे उत्कृष्ट शिल्प.
९		आगाशी : ८६' X २०'	७वें श.	आंतील अंगास पांच दालने. प्रचंड बुद्ध व शक्ति मूर्ति ; भोंवती प्रदाक्षिणापथ ; प्रचंड द्वारपाल व उडते गंधर्व. खडकांत मूर असल्यामुळे मूर्ति भंगलेल्या व झिजलेल्या ; छतावर रंगीत चित्रे व नक्षी.

औरंगाबादच्या लेण्यांपैकी क्र. ४ हा चैत्य हीनयान धर्तीचा आहे. बाकीची लेणी महायान शिल्पाचा महाराष्ट्रांत प्रसार झाल्यानंतर आणि यानंतरही बऱ्याच वर्षांनी खोदलेली आहेत, किंबहुना बौद्ध लेण्यांच्या अखेरीच्या कालखण्डांत खोदलेली आहेत. अनुकरणाची आवड आणि कृत्रिमतेची पराकाष्ठा, अलंकारांचे बाहुल्य आणि सौष्टवाचा न्हास ही या

कालखण्डांतील कलेच्या उतरत्या कळेची लक्षणे येथील लेण्यांत स्पष्टपणे दिसून येतात. या लेण्यांचे खोदकाम करणारे कारागीर व्यक्तिशः अत्यंत कुशल होते, सुवर्णकाराने अलंकारांची नाजुक घडण करावी एवढी बारकाईची नक्षी येथील स्तंभावर व मूर्तींनी धारण केलेल्या अलंकारांवरही खोदलेली आहे. पण या कौशल्यांत कलेची रंगत नाही. हे कारागीर कुशल होते, पण त्यांचे अंगी स्वतंत्र निर्माणशक्ति नव्हती. कौशल्याच्या प्रदर्शनामुळे लेण्याच्या मांडणीचा तोल बिघडतो व त्याच्या व्यक्तित्वाला बेडौलपणा येतो. बहुमोल अलंकारांच्या व कृत्रिम प्रसाधनांच्या अतिरेकामुळे नैसर्गिक सौंदर्यालाही बटबटीतपणा येतो; मग हे बाह्योपचार प्रत्यक्ष सौंदर्याची जागा कशी घेऊं शकतील ? त्यामुळे विरस मात्र होतो; तशीच स्थिति येथे झालेली आहे. काळ्या बाजारांत किंवा लांड्यालबाड्या करून गडगंज संपत्ति मिळविणाऱ्या एखाद्या नवधनिकाने सभ्यतेला अवश्य असणारी रसिकता आपल्याही अंगी आहे असे भासविण्यासाठी नाना तऱ्हांच्या मौल्यवान्, प्रेक्षणीय, कलाकुसरीच्या वस्तूंनी आपला दिवाणखाना खचून सजवावा आणि आपल्यासारख्या अनाहूत गरिबांनी आश्रिताचा आविर्भाव धारण करून, शिसारी छपवीत, जपून पावलें टाकीत, त्या बारकाईने पहाव्या, त्यांचे कौतुक करावे, अशा अलभ्य वस्तूंचा संग्रह करणाराची प्रशंसा करावी आणि आपण आश्चर्याने दडपून गेलो आहोत हे पाहून प्रसन्न झालेल्या मालकांनी त्यांची किंमत सांगत आपल्याबरोबर ऐटीत पण नाखुशीने चार पावलें टाकावीत आणि कलेच्या या मूल्यमापनामुळे आपण विरमून जावे, अशीच अवस्था औरंगाबादची लेणी पाहतांना होते. एकेका स्तंभावर नजर स्थिर होते व मन चकित होते, पण प्रसन्न होत नाही. येथील सौंदर्यांत सहजता, सौष्टव किंवा लालित्य नाही; संयम, गांभीर्य व शुचिता नाही. येथील सौंदर्य कृत्रिम व संकीर्ण आहे; नकली व नटवे आहे; बेडौल व उच्छृंखल आहे. उन्मादाची ही उसळी तारुण्याच्या प्रारंभीची नसून प्रौढावस्थेच्याही अखेरची आहे. सौंदर्याच्या उणिवेची जाणीव झाल्यानंतरच अलंकारांची विपुलता वापरांत येते, साहित्यांत आणि शिल्पांतही.

क्र. १ या लेण्याचे दर्शनी खांब भक्कम आहेत. त्यांच्या ऊर्ध्व भागां-
वर वरच्या तुळ्यांना आधार देण्यासाठी चौकटी बसविलेल्या आहेत व
आंतल्या अंगास स्त्रियांच्या प्रतिमा खोदल्या आहेत. व्यक्तिशः या मूर्ति
सुंदर व प्रमाणबद्ध आहेत; पण त्यांची जागा इतकी अडचणीची आहे
आणि खांबांच्या व तुळ्यांच्या मानाने त्यांचा आकार इतका लहान
आहे की त्यांचे सौंदर्य नजरेंत भरत नाही आणि त्यांची योजना
निरर्थक वाटते. या मूर्ति सांची तोरणावरील नमुन्यावरून घेतल्या
आहेत असे दिसते. सांची स्तूपानजीकच्या तोरणावर आडव्या तुळ्या
पेलेण्यासाठी स्त्रियांच्या तिरप्या मूर्ति बसविल्या आहेत. त्यांचा आकार
व धाटणी ही शिल्पार्शी व उद्दिष्टार्शी प्रमाणबद्ध व प्रयोजक आहेत. वेरूळ
व बदामी येथेही अशा मूर्ति आहेत. त्यांशी तुलना केली असतां येथील
मूर्ति गौण दिसतात व निरर्थक वाटतात. क्र. २ या लेण्यांत आहेत तसे
प्रचण्ड द्वारपाल वेरूळच्या क्र. ८ या बौद्ध लेण्यांत आहेत व ठिक-
ठिकाणच्या शैव लेण्यांतहि आहेत. त्यांचे अंगी जी एक ऐट व ऐश्वर्य
आहे ते मात्र येथे आढळत नाही.

हे दोपदर्शन झाले. आतां गुणवर्णन करतो.

औरंगाबादच्या क्र. ३ या लेण्यांत बुद्धासमोर गुडघे टेकून व हात
जोडून बसलेल्या स्त्रीपुरुषांच्या अनेक मूर्ति आहेत. हे शिल्प अद्वितीय
आहे; अनेक दृष्टींनी. यथार्थदर्शन व आविर्भाव प्रसंगानुकूल आहेत.
गळ्यांत टपोऱ्या मण्यांच्या माला, हार्ती कडी व तोडे, दण्डावर बाजू-
बन्द, कानी कुण्डले व कमरेस मेखला, हे अलंकार बारकाईने कोरलेले
आहेत. सर्वांनी मस्तकावर शिरछाणे धारण केलेली असून त्यांच्या मध्य-
भागी तुरा आहे. त्याखालून सुटलेल्या केंसांच्या बटा स्कंधापर्यंत रुळत
आहेत. वैशिष्ट्य हे की सर्वांचे केंस कुरळे आहेत. कुरळ्या बटांचा
कृत्रिम टोप विलायतेत विशिष्ट दर्जाचे अधिकारी अजूनही वापरतात.
गेल्या शतकांत युरपियन श्रीमंत व सभ्य स्त्रीपुरुष समारंभसमयी असे
टोप धारण करीत असत. या लेण्यांतील मूर्ति परदेशीयांच्या आहेत हे
स्पष्ट आहे. हे लोक कोणत्या देशांचे व जमातीचे आहेत याबद्दल
संशोधकांमध्ये एकमत नाही. कोणी सांगतात की हे लोक ईजिप्शियन

असावेत तर कोणाचे मते ते असीरियन आहेत. बौद्ध युगांत हिंदी लोकांचा व बौद्ध धर्माचा प्रसार मध्य आशियांत झालेला होता आणि परदेशी दर्यावर्दी, व्यापारी, प्रवासी व भक्त यांची हिंदुस्थानांत रीघ लागलेली होती. अशाच कांहीं निमित्ताने इकडे आलेल्या एखाद्या टोळीचे दृश्य दृष्टीसमोर ठेवून येथील शिल्पकारांनी हे खोदकाम केलेले असले पाहिजे.

औरंगाबाद लेण्यांपैकी क्र. ७ हे अनेक दृष्टींनी महत्त्वाचे आहे. त्यांतील मध्यवर्ती दालनाचे मध्यभागी मूर्तिमंदिर असून त्या-मोवती प्रदक्षिणापथ आहे. हे स्वरूप बौद्ध लेण्यांमध्ये अद्वितीय आहे. वेरूळ, घारापुरी वगैरे शैव लेण्यांमध्ये हीच योजना केलेली आढळते. या लेण्याच्या एका भितीवर अवलोकितेश्वर पद्मपाणीची उभी मूर्ति खोदलेली असून तिच्या दोहों बाजूंस संकट-मोचन प्रार्थना-पट खोदलेला आहे. संकटमोचनासाठी अवलोकितेश्वराची प्रार्थना करण्याचा बौद्धांमध्ये प्रघात आहे. हाती कमल व मस्तकावर बुद्धमूर्ति असून अवलोकितेश्वराचे ध्यान असते. त्याच्या प्रार्थनेचा आशय असा : “ हे अवलोकितेश्वर, तूं सर्वज्ञ व सर्वसमर्थ आहेस ; दयाळू आहेस, कृपाळू आहेस, प्राणिमात्राचा संरक्षणकर्ता आहेस. हे महासत्त्व, आम्हांला ग्रासणाऱ्या अग्नीपासून आमचे रक्षण कर, शत्रूच्या तरवारी-पासून आमची मुक्तता कर ; बंदिवास व दास्य यांपासून आमची सुटका कर ; जहाज फुटले असता आमचा बचाव कर ; हिंस्र व संतप्त श्वापदे आणि विषारी जीवजंतूंपासून आमचे रक्षण कर ; व्याधि व मृत्यु यांपासून आमची मुक्तता कर. ” या प्रार्थनेतील प्रसंग अनेक बौद्ध लेण्यांमध्ये खोदलेले व रंगविलेले आहेत. वेरूळच्या क्रमांक ३ या लेण्यांत हा पट खोदलेला आहे. संकटाचे प्रतीक व रक्षणप्रार्थना करणारी व्यक्ति, एवढेच दृश्य तेथे खोदलेले आहे. येथे प्रार्थना करणाऱ्या अनेक व्यक्ति आहेत आणि पद्मपाणि त्यांच्या साहाय्य घांवून आलेला दाखविलेला आहे. या सर्व प्रार्थनापटांमध्ये औरंगाबादचा पट उत्कृष्ट आहे. या लेण्यांत आहेत तशी नक्षी कोरलेले खांबे इतरत्रही आहेत, पण येथील स्तंभांवर हत्तीच्या रांगा खोदलेल्या आहेत, तशा इतरत्र कोठेही आढळत नाहीत.

क्र. ७ या लेण्यांतील उग्र-तारा व भृकुटि-तारा यांच्या मूर्ति अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाच्या आहेत; किंबहुना अखिल हिंदुस्थानांतील बौद्ध शिल्पांत या मूर्ति उत्कृष्ट आहेत असे म्हणावयास हरकत नाही. याच लेण्यांत नृत्याचे प्रेक्षणीय दृश्य आहे. दक्षिणी नृत्याला विशिष्ट असा अंगन्यास नर्तिकेने धारण केलेला आहे, भोंवती बसलेल्या स्त्रिया बांसरी, मृदंग व ताल वाजवीत आहेत, असे हे दृश्य आहे. नृत्य रंगांत आलेले आहे, नर्तिका व तिच्या साथकारिणी एकचित्त झालेल्या आहेत, हे दिग्दर्शित करतांना या पटाच्या कारागिरांनी कौशल्याची कमाल केलेली आहे. अजंट्याच्या लेण्यांत (क्रमांक १) राजदरबारांत चाललेल्या नृत्याचे दृश्य रंगविलेले आहे. औरंगाबादीच्या मानाने त्या नर्तिकेचा आविर्भाव कृत्रिम वाटतो. औरंगाबादचे शिल्पकृत्य उत्तरकालीन व कलेच्या ऱ्हासकालांतील आहे, तरीही या लेण्याचे खोदकाम करणाऱ्या कारागिरांनी अजंट्यावरही कडी केलेली आहे यांत संशय नाही.

वेरूळचीं लेणी :

दंतकथा सांगतात अजंट्याची म्हणून, पण ती लागू पडते वेरूळला. एकदां देवादिकांना इच्छा झाली की आपण मृत्युलोकीं जाऊन एक रात्र चैनीत घालवावी. यासाठीं जरूर तो परवाना मिळविण्यासाठीं त्यांनीं आपले शिष्टमंडळ इंद्राकडे पाठविले. इंद्राने परवानगी दिली, पण ती एका अटीवर, की रात्र संपण्यापूर्वी सर्वांनीं स्वर्गांत परत आले पाहिजे. देवांनीं ही अट कबूल केली. इन्ध्याद्रि पर्वतावरील रम्य वनश्री व त्यांतील गुंफा पाहून त्यांचे मन रमले व त्यांनीं तेथेच रात्र काढावयाचा निर्णय घेतला. देवदेवतांनीं रात्रभर धिंगाणा घातला, इतक्या बेहोषपणे की पहाट होऊन कोबडे आरवू लागले, तरी त्यांना परतण्याची शुद्ध राहिली नाही. रात्र संपत आली तेव्हां देव भानावर आले, परतण्याच्या तयारीला लागले; पण आतां ते अशक्य होते; कारण सूर्यकिरणांच्या स्पर्शामुळे त्या सर्वांना प्रस्तररूप प्राप्त झाले होते. अजंटा व वेरूळ येथील लेण्यांत ज्या मूर्ति आहेत त्या याच देवदेवतांच्या !

वेरूळचीं लेणीं अनेक दृष्टींनीं अद्वितीय आहेत.

आतांपर्यंत आपण पाहिलीं तीं सर्व लेणीं कड्यांच्या कुशीत विवरां-सारखी खोदलेली आहेत. वेरूळचीं लेणीं पर्वताच्या शिखरानजीकच्या

उतारावर खोदलेली आहेत. या नैसर्गिक परिस्थितीचा फायदा घेऊन येथील शिल्पकारांनी लेण्यांसमोर बंदिस्त व विस्तीर्ण प्रांगणे ठेवलेली आहेत. या परिस्थितीमुळेच, मला वाटते, येथील कारागिरांनी खोदीव लेण्यांना मंदिरांची घाटणी दिलेली आहे. महायान कालांत बौद्ध लेण्यांच्या दर्शनी भागावर व अंतर्भागातील भिंतींवर खोदकाम करण्यांत येऊ लागले. वेरूळच्या शिल्पकारांनी उत्क्रांत केलेल्या विशिष्ट प्रकारामुळे येथील लेण्यांच्या प्राकारांच्या आंतल्या व बाहेरल्या अंगांवर आणि भोंवतालच्या भिंतींवर खोदकाम करणे शक्य झाले. आतांपर्यंत आपण पाहिली ती सर्व लेणी बौद्ध, वेरूळ येथे बौद्ध, जैन व ब्राह्मणी या तीनही धर्मांची लेणी आहेत. नाशिकनजीक बौद्ध व जैन लेणी आहेत ; ती वेगवेगळ्या कालखण्डांत व निरनिराळ्या टेंकड्यांवर खोदलेली आहेत ; शिवाय तेथील जैन लेणी अगदी क्षुद्र आहेत. बदामी येथे समतोल व समकालीन अशी ब्राह्मणी व जैन लेणी एकाच कपारीत शेजारी शेजारी खोदलेली आहेत ; पण त्यांची संख्या अल्प आहे. जुन्नर येथे या तीनही धर्मांची लेणी आहेत ; पण त्यांपैकी जैन व ब्राह्मणी लेणी स्वयंसिद्ध नसून संस्कारसिद्ध आहेत. फक्त वेरूळ येथे या तीनही धर्मांची स्वयंसिद्ध व तुल्यकौशल्य अशी लेणी आहेत. या धर्मांच्या अनुयायांचे महाराष्ट्रांत वेळोवेळी झालेले राजकीय संघर्ष लक्षांत घेतले असतां प्रत्यक्ष धर्मकृत्यांच्या बाबतीत परस्परांनी एकामेकांविषयी व्यक्त केलेल्या सहानुभूतीचे व साहिष्णुतेचे या लेण्यांची निर्मिती व अस्तित्व हे प्रात्यक्षिक आहे, असे अभिमानपूर्वक, नव्हे, चुकले, विनयपूर्वक, सांगावयास कांही हरकत नाही. आम्ही धर्मभोळे आहो, धर्मोन्मत्त नाही ; धर्मभोळे इतके की तीन ताल लेण्यांतील बुद्धाला रामचंद्र मानून आम्ही त्याची पूजाअर्चा करतो. वेरूळच्या लेण्यांत असंख्य मूर्ति आहेत. असहिष्णु व धर्मोन्मत्त परधर्मीय मूर्तिभंजकांनी यांपैकी अनेक विच्छिन्न व विद्रूप केलेल्या आहेत ; आणि दुर्दैवाने हेही आमच्या साहिष्णुतेचेच प्रात्यक्षिक आहे !

वेरूळ येथे तेहतीस लेणी आहेत. यांपैकी क्र. १ ते १२ ही बौद्ध आहेत ; क्र. १३ ते ३२ ही ब्राह्मणी आणि अखेरचा संच जैन.

बौद्ध लेणी :

सोबतच्या कोष्टकावरून वेरूळच्या बौद्ध लेण्यांचा विस्तार व त्यांतील मूर्ति यांची स्थूलमानाने कल्पना करता येईल.

वेरुळ येथील बौद्ध लेण्यांचें कोष्टक :

क्रमांक	मोजमापें	मुख्य शिल्पवैशिष्ट्यें
२	४८' X ४८' X १८'	प्रवेशद्वाराजवळ सुमारे १४' उंचीचे द्वारपाल ; एकाच्या जटेंत छोटी बुद्ध-मूर्ति व हातीं माला ; दुसऱ्याच्या नक्षीदार शिरस्त्राणावर स्तूप व गळ्यांत ब्राह्मणी जानवें. सिंहासनस्थ प्रचण्ड बुद्ध ; भोंवतीं गंधर्व व सेवक ; प्रचण्ड बोधिसत्त्व ; बारा सालंकृत स्तंभ : बैठकीशीं चौकोनी व अग्रभागीं वर्तुलाकार, कोपऱ्यावर छोट्या मूर्ति.
३	४६' X ४६' X ११'	पद्मासन बुद्ध, कमलाच्या देंठाला नागांचा आधार—पैकीं पुरुषांच्या मस्तकांवर तीन, पांच किंवा सात फडा आणि स्त्रियांच्या मस्तकांवर एक किंवा तीन. अवलोकितेश्वराचा संकट-मोचन प्रार्थना-पट. दालनाभोंवतीं बारा कोठड्या.
४	३५' X ३९'	पद्मपाणि बुद्ध, त्याच्या जटांत बुद्ध-मूर्ति, अंगावर मृगाजिन ; दोहों बाजूंस भक्तिणी, एकीचे हातीं माला, दुसरीचे हातीं कळी. संकट-मोचन प्रार्थना-पट. अग्रभागीं झुलती पर्णशाखा कोरलेले स्तंभ.
५	११७' X ५८३'	दालनाभोंवतीं ओटे व वीस कोठड्या. घारापुरी घर्तीचे स्तंभ. संघगृह. पद्मपाणि, दोहों बाजूंस मुकुटधारिणी भक्तिणी.

क्रमांक	मोजमापें	मुख्य शिल्पवैशिष्ट्ये
६	तीन दालनें : २६' × २९', २७' × ४३' व २७' × २९'	प्रचण्ड द्वारपाल ; प्रचण्ड बुद्ध ; पद्म- पाणीसारखा वेष धारण केलेली द्वार- पालिका. सरस्वती, शेजारी मोर व ग्रंथ- पठण करणारा पण्डित. अंतर्गृहांत बुद्ध व भक्त यांच्या अनेक मूर्ति.
८	दोन दालनें : २८' × २५' व २८' × २७'	आसनस्थ बुद्ध ; चतुर्हस्त पद्मपाणि ; क्र. ६ सारखी सरस्वती. अंतर्गृहांत वज्र- पाणि ; प्रदक्षिणापथ.
९		पुरुष, स्त्री व बालक यांच्या मूर्ति. औरंगाबाद व अजंटा येथेही अशाच मूर्ति आहेत. बुद्धाची बाल्यावस्था किंवा दात्याचें कुटुंब.
१०	८६' × ४३' × ३४' (विश्वकर्मा ते तीन ताल यांचा काल : इ. ५०० ते ६००)	चैत्य. विश्वकर्मा ऊर्फ सुतार-झोंपडी. घुमटाकार छत ; अष्टकोनी २८ खांब ; नागमूर्तीच्या आधारावर उभारलेल्या खोदीव फांसळ्या ; २७' उंचीचा स्तूप ; त्याच्या दर्शनी बाजूस ११' उंचीची बैठी बुद्धमूर्ति, मस्तकावर बोधिवृक्षाची कमान, उत्तरकालीन गवाक्ष, आंत व बाहेर सजे. या बुद्धाला आपला ज्ञातिदेव विश्वकर्मा समजून सुतार त्याची पूजा करतात.

क्रमांक	मोजमापें	मुख्य शिल्पवैशिष्ट्यें
११	तळमजला : १०२' × ९'	दोन ताल, दुमजली, दुख्या घर. याचा मार्तीत बुजलेला तळमजला १८७६ साली उकरून काढण्यांत आला. विश्व-कर्म्यानें हें लेणें स्वतः राहण्यासाठीं खोदलें अशी दंतकथा. तळमजल्यांत प्रचण्ड पद्मासन बुद्ध, बाजूस पद्मपाणि व वज्रपाणि. पहिल्या मजल्यावर सिंहासनस्थ बुद्ध, पद्मपाणि व वज्रपाणि, भोंवतीं स्त्री-पुरुष भक्तगण. दुसऱ्या मजल्यावर आसनस्थ बुद्ध, चतुर्हस्त पद्मपाणि आणि अनेक छोट्या बुद्धमूर्ति. स्थूल पुरुष, त्याच्या डाव्या हातीं पैशांची थैली, बहुधा लेण्याच्या दात्याची प्रतिमा.
१२	तळमजल्याचें बाहेरचें दालन : ११५' × ४३'; आंतलें दालन : ४२' × ४३'; तिसऱ्या मजल्याचें बाहेरचें दालन : ११५' × ७०'	तीन ताल, तिमजली. या मजल्यांना पाताळ, मृत्यु व स्वर्गलोक म्हणतात. प्रत्येक मजल्यावर बुद्ध, पद्मपाणि, वज्रपाणि व द्वारपाल यांच्या व स्त्रीपुरुषांच्या अनेक लहानमोठ्या मूर्ति. बुद्धाचे सात अवतार व अनेक ध्यानें ; बुद्धनिर्वाण ; अनेक चतुर्हस्त ब्राह्मणी देवी. नवग्रह. तिसऱ्या मजल्यांतील प्रचण्ड बुद्धाला राम मानून लोक त्याची पूजा करतात. हातीं दण्ड, वज्र, तरवार, ग्रंथ, ध्वज, पुष्प, नारळ धारण करणाऱ्या व्यक्तींच्या अनेक मूर्ति. स्थूल पुरुष, डाव्या मांडीवर पैशांची थैली ; बहुधा लेण्याच्या दात्याची प्रतिमा.

या बारा बौद्ध लेण्यांमध्ये क्र. १० हा एकच चैत्य आहे ; बाकीचे विहार. विहारांपैकी क्र. १ हा सर्वांत प्राचीन व अगदी साधा. क्र. ७ हा विहार असाच साधा आहे, पण तो अपुरा आहे. क्र. १ ते ५ या लेण्यांना धेडवाडा असे स्थानिक नांव आहे. बौद्ध धर्मात अतिशूद्र लोक प्रथम प्रविष्ट झाले, याचें हें द्योतक असावें ; किंवा थेरवाडा याचें अपभ्रष्ट स्वरूप. क्र. ५ या लेण्याला महारवाडा असे नांव आहे. संभवनीय आहे कीं हीं लेणीं ओसाड पडल्यानंतर या जातीतील लोकांनीं तेथें वस्ती केली असेल. नाहीं तर ब्राह्मण आहेतच बळी देण्याला, कीं मानव-जातीच्या उन्नतीसाठीं प्रयत्न करणाऱ्या बौद्धांची हेटाळणी करण्यासाठीं त्यांनींच हीं नांवे दिलेलीं आहेत ! क्र. १ व ७ यांशिवाय बाकीचीं सर्व लेणीं महायान मूर्तींनीं नटाविलेलीं आहेत. क्र. १० व ११ यांचा काल सहाव्या किंवा सातव्या शतकांतला आणि क्र. १२ चा सातव्या किंवा आठव्या शतकांतला.

हीनयान चैत्यांतील साधा स्तूप हें बौद्ध धर्माच्या मूल व शुद्ध स्थितीचें प्रतीक. परिवर्तनासाठीं जनतेला उद्युक्त करण्यासाठीं स्तूपां-भोंवतीं अलंकृत चैत्य निर्माण करण्यांत आले. महायान चैत्यांतील अलंकृत स्तूप हें बौद्ध धर्माच्या विस्तीर्ण व संकीर्ण अवस्थेचें प्रतीक. परिवर्तित परदेशीयांच्या पुरस्कारामुळे व संसर्गामुळे बौद्ध धर्म संकीर्ण झाला. आपले माहात्म्य स्थिर व वृद्धिगत करण्यासाठीं ब्राह्मणी संस्कृतीच्या पुनरुत्थापनाच्या संघटित योजनांचें अनुकरण केल्यावांचून गत्यंतर नाहीं असें प्रत्यंतर आल्यामुळे बौद्धांनीं अनेक ब्राह्मणी वैशिष्ट्यांचा स्वीकार केला. मगधांतील बौद्ध धर्म साधा व सीधा होता. अशोकानंतर हिंदुस्थानच्या राजकारणाचें, धर्मकारणाचें व संस्कृतीचें केंद्र पश्चिमेकडे झुकलें ; मथुरेस त्यांवर तत्त्वज्ञानाचे संस्कार झाले आणि तक्षशिलेस मूर्तिपूजेचे. कनिष्काच्या कालापर्यंत बौद्ध धर्मावर ग्रीक व मध्य आशियायी संस्कृतीचे संस्कार झाले आणि गुप्त काळांत पुनरुत्थापित ब्राह्मणी संस्कृतीचे ; सातवाहन व गुप्त काळांत ब्राह्मणी संस्कृतीच्या प्रवर्तकांनीं वरिष्ठ वर्गांच्या संघटनेसाठीं लुप्त झालेल्या यज्ञसंस्थेचें पुनरुज्जीवन केलें व तत्त्वज्ञान संघटित केलें ; राष्ट्रीय संघटनेसाठीं

बहुजनसमाजाच्या धार्मिक श्रद्धांचें शुद्धीकरण करून त्यांस आर्य संस्कृतीत समाविष्ट करून घेतलें; नव्या-जुन्या देवदेवतांना व नैसर्गिक शक्तींना मूर्त स्वरूपें देऊन त्यांच्या ऐहिक जीवनाभोंवतीं अवतारकृत्यांचीं तेजोवलये निर्माण केलीं. जें यांनीं केलें तेंच बौद्धांनीं केलें व जैनांनींही. याचें दृश्य स्वरूप आपणांस वेरूळ व अजंटा येथील लेण्यांत पहावयास मिळतें.

वेरूळच्या क्र. १० या लेण्याला विश्वकर्मा अशी संज्ञा आहे. दर्शनी चैत्याकार विस्तीर्ण गवाक्ष, खोदकामांत अलंकारार्थ वेदिका व स्तूप या धार्मिक प्रतीकांची योजना, साधा प्रमाणबद्ध स्तूप व चौकोनी हर्मिका, हीं प्राचीन हीनयान चैत्यांचीं लक्षणें येथें आढळत नाहींत. येथील स्तूपावर बोधिवृक्षाच्या मखरांत अकरा फूट उंचीची आसनस्थ बुद्धमूर्ति कोरलेली आहे; आणि मखराला आधार देण्यासाठीं बाजूंना अनुचरांच्या मूर्ति. एवढ्या मोठ्या मूर्तींना जागा मिळावी म्हणून स्तूपाच्या नगाच्याची उंची वाढविलेली असून अण्डाला बसका आकार दिलेला आहे. यामुळें बिघडलेली ढब सांवरण्यासाठीं हर्मिका ताच्यासारखी कंगोरेदार कोरलेली आहे. पवित्र अवशेषांचें धारण हें हर्मिकेचें उद्दिष्ट. या आणि अजंटा येथील क्र. १८ व २६ या चैत्यांतील स्तूपांवरील हर्मिका हे स्तूपांचे डौलदार अलंकार मात्र आहेत. सौंदर्यवृद्धि हें अलंकारांचें उद्दिष्ट; या स्तूपांवरील अलंकारांमुळें त्यांना बेढबपणा मात्र आलेला आहे. प्रत्यक्ष स्तूपांची ही कथा, मग विहारांबद्दल विचारावयासच नको. राजवाड्यांत जसे रंगमहाल, तसेच अजंटा व वेरूळ येथील विहार. अलंकार व ऐषआराम धार्मिक अधोगतीला पोषक असतात. हीनयान कालांतील विहार सर्वसंगपरित्यागी बौद्ध भिक्षूंच्या तात्पुरत्या निवासाला योग्य होते. ते विहार केवळ पारिभाषिक अर्थानें विहार होते; येथील विहार हे प्राकृत अर्थानें. नाशिकच्या उत्तरकालीन विहारांच्या पाठभिंतींवर स्तूप कोरलेले असून त्याभोंवतीं प्रदक्षिणापथ ठेवलेले आहेत. ब्राह्मणी उपासनेचें एवढें अनुकरण पुरें झालें नाहीं म्हणूनच कीं काय कोण जाणे, महायान विहारांत पाठभिंतींवर बुद्ध, पद्मपाणि, वज्रपाणि, वगैरे

अनेक मूर्ति कोरलेल्या आहेत व त्यांभोंवतीं प्रदक्षिणापथ ठेवलेले आहेत. ब्राह्मणी अवतार-कल्पनेचा बौद्धांनी स्वीकार केला, एवढेच नव्हे, बौद्धांनी व जैनांनीही वैदिक व पौराणिक देवदेवता उचलून आत्मसात् केल्या; त्यांच्या पौराणिक कथांसह. जे त्यांना हवेसे वाटले त्यांचा त्यांनी स्वीकार केला, नकोसे वाटले किंवा घेतां आले नाहीत त्यांचा धिक्कार केला. वेरूळच्या क्र. ६ व ८ या बौद्ध लेण्यांत व जैन इंद्रसभेंत सरस्वतीच्या मूर्ति कोरलेल्या आहेत आणि इंद्रसभेंत इंद्र व इंद्राणी यांच्या. वेरूळच्या बौद्ध विहारांत असंख्य लहानमोठ्या मूर्ति कोरलेल्या आहेत : प्रचण्ड बुद्ध व बोधिसत्त्व ; बुद्धाचे अनेक अवतार व ध्यानै ; गंधर्व व अप्सरा ; भक्त व भक्तिणी - राजघराण्यातील व बहुजनसमाजांतील ; प्रचण्ड द्वारपाल व द्वारपालिका ; आणि संकट-मोचन प्रार्थना-पट ; जणुं श्रद्धेची जत्रा भरली आहे ! बौद्धांच्या श्रद्धेचें कौतुक करावयाचें व ब्राह्मणी श्रद्धेला मात्र अंधश्रद्धा म्हणून तिची मस्करी करावयाची, हा तर आधुनिक शिष्टाचार !

जैन लेणी :

वेरूळ येथील लेण्यांच्या श्रेणीच्या अगदीं अखेरीस जैन लेणी खोदलेली आहेत ; कारण ती उत्तरकालीन (इ. ८००-१०००) आहेत. हेंच त्यांचें दुर्भाग्य ; कारण कैलासदर्शनामुळे तृप्त झालेल्या व भांबावलेल्या प्रेक्षकाला त्यांतील वैशिष्ट्यांचें निरीक्षण करावयाची इच्छाच राहत नाही ; शिवाय साधारणतः येथें येऊन पांचेपर्यंत संध्याकाळ होत असल्यामुळे प्रेक्षकाला परतण्याची घाई असते ; म्हणून हीं लेणी बहुधा वरवरच पाहिलीं जातात. म्हणून या विषयाकडे अगोदर वळतो.

जैनांनी फारशीं लेणी खोदलीं नाहीत ; कारण त्यांच्या उपासना पद्धतींत संघप्रार्थनेची योजना नाही. ओरिसा प्रांतांत उदयगिरि व खंडगिरि, सौराष्ट्रांत जुनागड आणि महाराष्ट्रांत अंकाई, कन्नड, धाराशिव, नाशिक, पाटण, बदामी व वेरूळ येथेच जैनांचीं लेणी आहेत. उदयगिरि व खंडगिरि या समोरासमोर असलेल्या टेंकड्या

भुवनेश्वराजवळ आहेत. उदयगिरीवर ६६ व खंडगिरीवर १९ लेणी आहेत. उदयगिरीवरील हाथी गुंफा हें लेणें, त्यातील कलिंग सम्राट् खारवेल याच्या शिलालेखासाठी विशेष प्रसिद्ध आहे. हीं लेणी ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकांतील आहेत. हाथी गुंफेच्या दर्शनी कमानीवर हत्तीच्या रांगा कोरलेल्या आहेत आणि व्याघ्र गुंफा तर वाघाच्या तोंडांत कोरलेली आहे. गणेश गुंफेतील अपहरण-प्रसंग आणि गजलक्ष्मी हीं दृश्ये नामांकित आहेत. बदामीचें जैन लेणें सातव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास खोदलेलें आहे.

वेळूळच्या सर्व जैन लेण्यांना क्र. ३३ हा एकच अनुक्रमांक दिलेला आहे. कारण तीं एकामेकांना लागून आहेत व आंतून जोडलेली आहेत. इंद्रसभा व जगन्नाथ सभा या नांवांनी तीं ओळखलीं जातात. समोर जवनिका, आंत पटांगण व भोंवतीं लेणी अशी यांची मांडणी आहे. इंद्र व इंद्राणी आणि पार्श्वनाथ, गोमत व महावीर यांच्या प्रचण्ड मूर्ति या लेण्यांत जागोजाग कोरलेल्या आहेत. कैलासच्या नमुन्याचें एक छोटे मंदिर पटांगणांत कोरून काढलेलें आहे. कैलासप्रमाणें पटांगणांत हत्ती व ध्वजस्तंभ ठेवलेले आहेत. येथील ध्वजस्तंभ सुमारे साडेसदतीस फूट उंचाचा होता. स्तंभाचें अंग घारापुरी धर्तीचें होतें व त्याच्या अग्रभागी चौमुखी जैन मूर्ति होती. सुमारे सत्तर वर्षांपूर्वी लॉर्ड नॉर्थब्रुक (गव्हर्नर जनरल - १८७२ ते १८७६) हीं लेणी पहावयास आले होते. ते दर्शन घेऊन गेले आणि दुसऱ्याच दिवशीं हा स्तंभ कोसळला. त्याला साहेब मजकुरांची दृष्ट लागली कीं काय नकळे! इंद्रसभा या लेण्यांतील इंद्र व इंद्राणी यांच्या समोरासमोर असलेल्या प्रचंड मूर्ति (उंची १४ ३/४) आणि या दालनांतील नक्षी कोरलेले स्तंभ प्रेक्षणीय आहेत. इंद्र हत्तीवर बसलेला आहे आणि इंद्राणी सिंहावर. त्याच्या मस्तकावर वटशाखेचें छत्र आहे आणि तिच्या मस्तकावर आम्रशाखेचें. इंद्रसभेंत अष्टभुजा सरस्वतीचीही एक मूर्ति कोरलेली आहे. जगन्नाथसभेंत एका जागी महावीराच्या साठ व पार्श्वनाथाच्या दहा अशा एकाच धर्तीच्या मूर्ति कोरलेल्या आहेत. अजंटा येथील बौद्ध लेण्यांत बुद्धाच्या मूर्तींचा असाच एक संच रंगविलेला आहे. बौद्ध चित्रकारांनीं आणि

जैन शिल्पकारांनी अथवा त्यांच्या प्रेरकांनी ही निचयनिर्मिति कोणत्या हेतूने केली असावी हे समजण्यास साधन नाही. जैन मूर्तींमधील भेद केवळ चिन्हांनी व्यक्त केलेला असतो आणि तो इतका सूक्ष्म असतो की तो तज्ज्ञांशिवाय कोणाला उमगत नाही.

जनतेशी जैन एकजीव होऊं शकले नाहीत. स्वसंतुष्ट आत्मप्रौढी-साठी व बहुजनसमाजाला तुच्छ मानण्यासाठी विख्यात असलेल्या ब्राह्मणांवरही जैनांनी कडी केली. आणि स्वतःला इतके द्वेष्य करून घेतले की त्यांचे माहेरघर जे सौराष्ट्र तेथे म्हण प्रचलित आहे की “माकड, मच्छर जूने जती, ए मार्यांमै पापज नथी !”

ब्राह्मणी लेणी :

वेरूळ येथे एकोणीस ब्राह्मणी लेणी आहेत. ही अंशख्य मूर्तींनी अलंकृत केलेली आहेत. शब्दशः असंख्य ; त्यांची मोजदाद कोणी केलेली नाही व करणे शक्यही नाही, इतक्या मूर्ति येथे कोरलेल्या आहेत. तेहतीस कोटि ब्राह्मणी देवदेवतांची गणना या मूर्तींवरूनच केलेली आहे की काय, न कळे. या लेण्यांपैकी क्र. २७ व २८ ही वैष्णव आहेत, बाकीची शैव. या वर्गीकरणाच्या दृष्टीने ही लेणी पाहतांना एक गोष्ट प्रामुख्याने नजरेस येते, की येथील शैव लेण्यांतही जागोजाग वैष्णव मूर्ति कोरलेल्या आहेत. उदाहरणार्थ, खुद्द कैलास लेण्यांत गोवर्धनधारी, कालियामर्दन वंगैरे विष्णूच्या अवतारकृत्यांचे पट खोदलेले आहेत. कर्नाटकाप्रमाणे महाराष्ट्रांत शैव व वैष्णव यांमधील द्वंदाचे बंड फारसे कधीच माजले नाही. याचे मुख्य कारण, महाराष्ट्राची सहिष्णु वृत्ति. वेरूळच्या ब्राह्मणी लेण्यांची घाटणी खोदकामाला विशेष अनुकूल आहे व शिल्पकारांनी या योजनेचा इतका उपयोग करून घेतलेला आहे की या लेखाच्या संकल्पित मर्यादेंत ह्या लेण्यांतील व त्यांभोंवतालच्या कपाटांत कोरलेल्या मुख्य मूर्तींची त्रोटक यादी कोष्टकाच्या संक्षिप्त रूपांत देणेही अशक्य आहे. नमुन्यासाठी क्र. १४, रावणकी खाई (काल इ. ६५० ते ७५०) या लेण्यांतील मुख्य मूर्तीची यादी देतो. मध्यवर्ती मंदिरांतील मुख्य मूर्ति दुर्गा भवानीची आहे.

दक्षिण भिंतीवर : व्याघ्रारूढ महिषासुरमर्दिनी, शिवपार्वती सारीपाट, शिवताण्डव, रावण-कैलासोत्थापन, भैरव, गणपति व सप्तमातृका. आणि उत्तर भिंतीत : भवानी, गजलक्ष्मी, वराह-अवतार, विष्णु व लक्ष्मी-नारायण. प्रत्येक मूर्तीभोंवती गणांचे तांडे आहेत. एकीकडे शैव व दुसरीकडे वैष्णव, अशी या मूर्तींची मांडणी आहे. कैलास मंदिरा-भोंवतालच्या ओंवाऱ्यांतही शैव व वैष्णव, या दोन्ही पंथांच्या मूर्ती कोरण्यांत आलेल्या आहेत.

क्र. १५, दशावतार (काल इ. ६५० ते ७५०) हें लेणें दुमजली आहे. वेरूळ येथील ब्राह्मणी लेण्यांत हें सर्वांत प्राचीन असावें असा श्री. फर्ग्यूसन यांचा अंदाज आहे. या लेण्याच्या प्रांगणासमोर कोरीव जवनिका आहे. वेरूळच्या अनेक लेण्यांत ही योजना आढळते. पर्वताचा आकार व त्यावरील लेण्यांचें स्थान ही या योजनेला पोषक आहेत. दशावताराच्या वरच्या मजल्याच्या विस्तीर्ण दालनाचें (९५' × १०९') छत ४२ चौकोनी नक्षीदार खांबांनी तोलून धरलेलें आहे. प्रत्येक खांबावरील नक्षी उत्कृष्ट दर्जाची व वेगवेगळ्या प्रकारची आहे. पाठभिंतीतल्या मध्यवर्ती गाभाऱ्यांत शिवलिंग आहे. तें भंगलेलें आहे. भोंवतालच्या मूर्ती मुख्यत्वेकरून शैव आहेत. यांपैकी भैरव व मार्कण्डेय यांच्या मूर्ती विशेष प्रेक्षणीय आहेत. हें लेणें दशावतार या नांवानें ओळखलें जातें खरें, पण अर्थें फक्त वराह, नृसिंह, वामन व कृष्ण एवढ्याच अवतारांच्या मूर्ती कोरलेल्या आहेत. वेरूळच्या लेण्यांत वराह अवताराची दृश्यें जागोजाग दिसतात. येथील या मूर्तीचें वैशिष्ट्य हें की त्यांतील हिरण्याक्षाच्या मस्तकावर पांच नागफण्या आहेत. यावरून श्री. पंत प्रतिनिधि (' वेरूळ ', पृ. ५७) अदमास करतात की हें चित्र कोरलें त्या वेळीं हिरण्याक्ष हा नागराज होता आणि त्याच्यापासून आर्य देवानें पृथ्वीची सुटका केली व तिचा उद्धार केला, अशी कथा प्रचलित असावी.

क्र. २१, रामेश्वर (काल इ. ६५० ते ७५०) या लेण्याच्या उजव्या-डाव्या बाजूस गंगा व यमुना यांच्या प्रचंड मूर्ती आहेत. या लेण्याच्या आघाडीचे चार पूर्ण व बाजूचे दोन अर्धे खांब फार प्रेक्षणीय आहेत.

समोरासमोर येतील अशा सुंदर व पुष्ट स्त्रियांच्या त्रिभंग मूर्ति त्यांवर कोरलेल्या आहेत. बदामीच्या लेण्यांत याच घर्तीचे, पण घेराला जरा लहान असे स्तंभ आहेत. या लेण्याच्या विस्तीर्ण दालनाच्या (६९'×२५१'×१५') भितींवर अनेक प्रसिद्ध शैव दृश्ये कोरलेली आहेत. या लेण्यांतील मध्यवर्ती चित्र शिव-पार्वती विवाहाचे आहे. हा राम व सीता यांचा विवाह आहे असे कल्पून या लेण्याला रामेश्वर हें नांव दिलेले आहे. क्र. २५ कुंभारवाडा-या लेण्यांतील गाभाच्या-पुढील मंडपीच्या छतावर सप्तसतिवाहन अरुणसारथि सूर्यनारायणाचे सुंदर चित्र कोरलेले आहे. संज्ञा व छाया या सूर्याच्या बायका. येथे या त्यांच्या दोहों बाजूंस आलीढासन धारण करून धनुष्यवेध करीत आहेत. श्री. स्वरे ('मूर्तिविज्ञान', पृ. १४४) सांगतात, हिंदुस्थानांत इ. स. आरंभ किंवा त्या पूर्वीच्या सूर्यमूर्ति आहेत व त्यांच्या बाजूंस अंधकारवेधी, धनुर्धारी, आलीढप्रत्यालीढासनी, उषा व प्रत्युषा खोदलेल्या असतात. येथील मूर्ति इतकी प्राचीन नसली तरी याच घर्तीची आहे. क्र. २९ या लेण्याचे नांव सीता-न्हाणी (काल इ. ७५० ते ८००) किंवा डुमाळ लेणे. श्री. धनेश्वर ('वेरूळचीं लेणी', पृ. ६२) सांगतात, "डुमाळ लेणे म्हणजे विवाहमंदिर. या लेण्यांत एके ठिकाणी शिव-पार्वतीच्या लग्नसमारंभाचा देखावा आहे, यावरून त्यास डुमाळ लेणे नांव मिळालेले आहे." वेरूळचा धबधबा याच लेण्याजवळ आहे. पापक्षालनासाठी भाविक लोक या प्रवाहांत स्नान करतात. या लेण्याची मांडणी हुबेहुब घारापुरीच्या मुख्य लेण्यासारखी आहे. त्याहून याचा विस्तार जास्त (घारापुरी १२९'×१३०'×१७' आणि सीतान्हाणी १४९'×१४८'×१८') आहे आणि याचे खोदकाम अधिक सुबक आहे. तेथे आहे तसेच व तितकेच खांब येथे आहेत. मण्डपांत चोर्हीकडून उजेड यावा म्हणून भोंवतालचा खडक खोदून काढलेला आहे. प्रवेशद्वारापाशी तेथे आहेत तसेच, पण वेगळ्या आसनांत बसलेले सिंह येथेही ठेवलेले आहेत. दक्षयज्ञविध्वंस, रावणकैलासोत्थापन, शिवताण्डव, शिवपार्वतीपरिणय, महायोगी शिव, वगैरे मूर्तिपट या मंडपाच्या भितींत कोरलेले आहेत ; घारापुरी येथेही

असेच पट आहेत. तेथल्या महामण्डपांत आहे तसाच गाभारा येथेही आहे. तेथल्याप्रमाणेच येथेही गाभाऱ्यावर प्रचण्ड द्वारपाल आणि द्वारपालिका व खुजे यांच्या मूर्ति खोदलेल्या आहेत. हे द्वारपाल सुमारे सोळा फूट उंचीचे आहेत. खुद्द कैलासांतही एवढे प्रचण्ड द्वारपाल आढळत नाहीत.

कालभैरव व सप्तमातृका :

वेरुळच्या ब्राह्मणी लेण्यांत शैव मूर्तींना प्राधान्य देण्यांत आलेले आहे. शिव-पार्वतीविवाह आणि शिव-पार्वती सारीपाट यांसारख्या मूर्ति मोहक, आणि वीरभद्र व असुरमर्दिनी यांसारख्या मूर्ति भयानक आहेत. यामुळे केवळ सौंदर्याची उपासना व शिल्पकृत्यांत केवळ ललित्याची अपेक्षा करणाऱ्या पाश्चात्य प्रेक्षकांच्या अंगावर शहारे येतात ; आणि पाश्चात्यांच्या प्रेरणेने शिक्षित झाल्यामुळे स्वतःला सुसंस्कृत समजणाऱ्या एतद्देशीयांच्याही ! म्हणून या विषयाची थोडीशी चर्चा केली पाहिजे.

भैरव व वीरभद्र यांच्या अनेक मूर्ति वेरुळच्या लेण्यांत आहेत. दशावतार लेण्यांतील भैरवाची मूर्ति प्रचण्ड व विक्राळ आहे ; आवेशाने पुढे झुकलेली आहे ; क्षणाघात आपल्यावर तुटून पडेल असे वाटते ; पण आपण कितीही पतित असलो तरी असुरांच्या अंगी असतात असे सांगतात तितके व तेवढे दुर्गुण आपल्या अंगी नसल्यामुळेच ते भाग्य आपल्या वांट्याला येत नाही ! भैरवाच्या गळ्यांत मुण्डमाला, शरीरावर नागाचे विळखे ; त्याच्या हातांतील त्रिशूलाने रत्नासुर विद्ध झालेला आहे ; संहाराच्या उन्मादांत तो डमरू वाजवीत आहे ; त्याच्या हातांतील बळीचे ठिबकणारे रक्त भुकेलेली व तहानलेली काली एका पात्रांत धारण करीत आहे ; तिच्या हाती कमानदार खंजीर आहे ; अशी ही भयानक मूर्ति आहे. या मूर्तीची निर्मिति हे रोगट कल्पनाशक्तीचे दृश्य स्वरूप आहे असे श्री. बर्गेस् यांचे मत आहे. कोणाच्या, कोण जाणे ! ब्रह्मदेवाने कन्यागमनाचे पातक केल्यामुळे किंवा स्वतःचा घोर अपमान केल्यामुळे त्याचे मुण्डके काटणाऱ्या शंकराचे भैरव हे ध्यान. महादेवाला यज्ञांत हवि मिळू नये अशी अपमानकारक योजना करणाऱ्या दक्षाच्या

यज्ञाचा विध्वंस करण्यासाठी शंकराने वीरभद्र निर्माण केलेला. या कथा त्यांतील तपशिलासह प्रेक्षकाच्या ध्यानांत याव्यात म्हणून तर हे चित्रपट निर्माण केलेले आहेत. घोर कृत्यांसाठी निर्माण केलेल्या या देवांचे किंवा देवांशांचे या चित्रपटांतील स्वरूप रौद्र आहे म्हणून त्यांच्या निर्मात्यांवर रोगट मनोवृत्तीचा आरोप करणे हे कर्मांत कमी अक्षम्य घाष्ट्य आहे. भैरव या दैवताचा महाराष्ट्रांत इतका प्रसार आहे की सामान्यतः प्रत्येक खेड्यांत बहिरोबाचे देऊळ असतेच. वेरूळच्या लेण्यांत सप्तमातृकांच्या मूर्ति अनेक ठिकाणी आहेत. रावणकी खाई या लेण्यांत सप्तमातृकांच्या पट्टांत प्रारंभी तीन अस्थिपंजर आहेत. पहिला कालाचा व दुसरा कालीचा. पुढे चामुंडा, इंद्राणी, वाराही, वैष्णवी, कौमारी, माहेश्वरी व ब्राह्मणी या सात माता व त्यांच्या बैठकीखाली त्यांची वाहने : घुबड, हत्ती, वराह, गरुड, मयूर, वृषभ व हंस. साधारणतः प्रेत हे चामुंडेचे वाहन. येथे तिला कौशिक-वाहन केलेले आहे. येथे आहेत तसे अस्थिपंजर इतरत्र कोठे फारसे दृष्टीस पडत नाहीत. कैलास लेण्याच्या मातृकापट्टांतील कौमारीच्या बैठकीखालच्या मोराच्या चोंचीत सर्प आहे. साधारणतः मातांची संख्या सात असली तरी काही ठिकाणी अष्ट व नवमातृकाही आढळतात. वेरूळच्या क्र. २२ या लेण्यांत अष्टमातृकापट आहे. असुरांचा वध करण्यासाठी देवांनी मातृका निर्माण केल्या, असे पुराणे सांगतात. बहुधा प्रत्येक खेड्यांत पाणवठ्या-जवळ, एखाद्या निर्जन डोहाजवळ किंवा कपारीत सात अप्सरांची स्थाने असतात आणि त्यांच्या कर्तृत्वाबद्दल अनेक स्थानिक दंतकथा ऐकू येतात.

शिव हा मूळचा व मूळच्या अनार्यांचा देव ; आणि सप्तमातृका या मातृप्रधान व अनार्य जमातींच्या देवता. आर्यांनी या देवतांचे आर्याकरण केले. अनार्यांच्या आर्याकरणाच्या योजनेतील हा एक भाग होता. शंकराचे व त्याच्या आराधनेचे स्वरूप सुसंस्कृत व सौम्य करण्यांत आले. गौरी ही दक्षकन्या, आर्या. पुराणांहुन प्राचीन असलेल्या गाथासप्तशतीत तिला अज्जा-आर्या म्हटलेले आहे. आर्या गौरीचे शंकराशी लग्न लावून देण्यांत आले, त्याचे दुर्दम्य मनोविकार त्याच्या किंवा तिच्या

कह्यांत राहावे म्हणून. आर्यांनी एवढें केलें तरी आर्यांच्याच ग्रंथांत त्याचें मूलस्वरूप कधीं कधीं प्रकट झालेलें दिसतें; शिवाचें व शिवेचेंही; कारण गौरी ही आर्या असली तरी मूलतः पार्वती. भैरव हें महादेवाचें रौद्र स्वरूप आणि काली ही कालभैरवाची सहचरी. दशावतार लेण्यांतील भैरवमूर्तींत काळ व काळी यांचें मूलस्वरूप व्यक्त केलेलें आहे. शंकर मूलतः वेदबाह्य व वेदविरोधी होता. शंकराच्या चारित्र्याचा हा अंश वीरभद्रांत प्रकट झालेला आहे. म्हणूनच अवैदिक व चातुर्वर्ण्यविरोधी वीरशैव पंथांत वीरभद्रास प्रामुख्य देण्यांत आलेलें आहे. सप्तमातृकांचीं नांवां व वर्णनें पाहिलीं असतां त्यांमध्ये आर्य व अनार्य या दोन्ही संस्कृतींचे अंश समाविष्ट करण्यांत आलेले आहेत, असें दिसून येतें. श्री. खरे (' मूर्तिविज्ञान ', पृ. १८६) सांगतात, " वाराही, ऐंद्री, वामनी, नारसिंही या वैदिक अंश दाखविणाऱ्या, तर गणेश, वीरभद्र, भैरव हे व माहेश्वरी, कौमारी, चामुंडा या अनार्य वंश सुचवितात." मातृप्रधान अनार्य संस्कृतीतील दैवतांचा स्वीकार करून ब्राह्मणांनी त्यांचें शुद्धीकरण केलें, त्यांचीं रूपे व वाहनें निश्चित केलीं आणि त्यांच्या आख्यायिकांचें संपादन करून त्यांना पुराणांत व मंदिरांत स्थान दिलें. ब्राह्मणांनी शंकराचें शुद्धीकरण केलें, तेंही आंखडत्या हातानें. त्यांनी शंकराला त्रिमूर्तींत समाविष्ट करून घेतलें, पण अंतिम स्थान दिलें. परंतु पुराणांत संकलित केलेल्या लोककथांमध्ये शंकरालाच प्रामुख्य देण्यांत आलेलें आहे; सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति व लय या तिन्ही अवस्थांचा कारक मानलें आहे. येथें व घारापुरीस त्रिमूर्ति कोरलेली आहे. ही तिन्ही मुखें शंकराचीच, असें कांहीं संशोधकांचें मत आहे. तें कसेंही असो. बहुजनसमाजाच्या आर्याकरणाच्या संकल्पित योजनेचा हा भाग अत्यंत यशस्वी झाला. मुख्यत्वेकरून शंकराच्या आर्याकरणामुळे बौद्धांचें परिवर्तनक्षेत्र नष्ट झालें. या प्रकाराची बौद्धांना किती चीड आली याचें गमक त्यांच्या तंत्रग्रंथांत मिळतें. या ग्रंथांत मूर्तिनिर्मितीच्या बाबतींत सांगितलें आहे कीं वज्रहंकार आपल्या पायांखालीं भैरवाला तुडवीत आहे आणि त्रैलोक्यविजय आपल्या डाव्या पायाखालीं महेश्वर व उजव्या पायाखालीं

गौरी यांना तुडवीत आहे, असे दाखवावे. बौद्धांनी अशा ध्यानाच्या मूर्ति केल्याही असतील, वस्तुस्थिति मात्र याच्या अगदी उलट झाली. बौद्ध धर्मीय राजे नष्ट झाले, बौद्ध धर्माविषयी सहानुभूति व सहिष्णुता बाळगणारे राजवंश नष्ट झाले आणि बहुजनसमाजाचे मतपरिवर्तन झाल्यामुळे बौद्ध धर्म आपल्या मातृभूमीला पारखा झाला !

वेरूळच्या लेण्यांतील शैव ध्यानांबद्दल अनेक प्रवाद ऐकू येतात. कोणी सांगतात, महाराष्ट्रांतील मध्ययुगीन शाक्त पंथाचे उपासनाकेंद्र येथे होते. मेडोज टेलर तर सांगतो की येथील चित्रपटांत आपल्या व्यवसायांतील सर्व रहस्यांचा उलगडा केलेला आहे असे त्याला एका ठगाने सांगितले होते ! वेरूळ येथे आहेत तेवढी शिवाची ध्याने इतरत्र व एकत्रित अशी कोठेही पाहावयास मिळणार नाहीत. आगम ग्रंथांत शिव व शक्ति यांच्या अनेक ध्यानांचे तपशीलवार वर्णन दिलेले असते ; त्यांचा येथील मूर्तीशी कितीसा समन्वय होतो, हे तज्ज्ञांनीच पाहिले पाहिजे.

कैलास :

वेरूळच्याच नव्हे आणि सह्याद्रीतीलच नव्हे, संपूर्ण हिंदुस्थानांतील लेण्यांमध्ये, आणि शिल्पकृत्यांमध्येही, कैलास या लेण्याचे स्थान अत्युच्च व स्वतंत्र आहे ; म्हणून त्याचा उल्लेख स्वतंत्र शीर्षकाखाली व अखेरीस केलेला आहे.

वेरूळच्या क्र. १६ या लेण्याचे नांव कैलास. याला रंगमहाल असेही स्थानिक वैकल्पिक अभिधान आहे ; कारण सांगतात की हे लेणे एका काळी रंगविलेले होते.

कैलासची मांडणी हुबेहुब बाधीव मंदिरासारखी आहे. आधाडीला गोपुराच्या घर्तीचा प्रवेशद्वारापुरता व नियोजित मंदिरापुरता एकसंधी चौथरा मध्ये ठेवून त्याभोवतालचे पटांगण काळ्याकमिन्न खडकांतून खोदून काढलेले आहे. या पटांगणाची लांबी २७६' व रुंदी १५४' असून पिछाडीच्या तोडलेल्या कड्याची उंची १०७' आहे ; आणि तयार मध्यवर्ती मंदिराची लांबी १६४', रुंदी १०९' व पटांगणाच्या

पृष्ठभागापासून विमानाच्या कळसापर्यंतची उंची ९६' आहे. मंदिराचा चौथरा मोकळा करण्यासाठी पाथरवटांना कर्मांत कमी तीस लक्ष घनफूट खडक खोदून काढावा लागलेला आहे. मध्यवर्ती मंदिर सुमारे वीस फूट उंचीच्या चौथऱ्यावर अधिष्ठित आहे. प्रवेशद्वारानजीक स्वतंत्र दुमजली चौकोनी नन्दिमण्डप (२६' X २६') असून तो सभामण्डपाला सेतूने जोडलेला आहे. सभामण्डपांत जाण्यासाठी जिने आहेत. ते या सेतूच्या दोहों बाजूंना आहेत. मंदिराच्या सभामण्डपांत (५७' X ५५') चार चार खांबांचे चार चौकडे आहेत. गामारा चौकोनी (१५' X १५') असून त्याभोवती प्रदक्षिणापथ आहे. मंदिराच्या पिछाडीस प्रदक्षिणे-लगत पांच उपमंदिरे आहेत. मुख्य व उपमंदिरांवर सालंकृत स्वतंत्र कळस आहेत. नन्दिमण्डपाशेजारी पटांगणांत प्रचण्ड हत्ती व उत्तुंग ध्वजस्तंभ (४९') आहेत. मंदिराभोवती सुमारे तीस फूट रुंदीचे पटांगण असून त्याभोवतालच्या तोडलेल्या कड्यांत तिन्ही बाजूंस मूर्तींच्या कपाटांसाठी ओवऱ्या खोदलेल्या आहेत.

कैलासमंदिर उंच जोत्यावर उभारलेले असल्यामुळे सभामण्डपाची पातळी नन्दिमण्डपाच्या वरच्या मजल्याशी समांतर आहे. या जोत्यावर सुमारे पांच फूट उंचीच्या हत्ती, सिंह व वाघ यांच्या प्रतिमांच्या रांगा खोदलेल्या आहेत. हिंदुस्थानांतील शिल्पकृत्यात हा चौथरा अद्वितीय आहे. तुलनाच करावयाची तर हळेबीडच्या होयसळेश्वरमंदिराच्या चबुतऱ्याशी करावी लागेल. तेथेही अशाच श्वापदांच्या रांगा कोरलेल्या आहेत; पण त्या आकाराने अगदी लहान आहेत. येथील प्रतिमा प्रचण्ड आहेत. त्यांनीच मंदिराचा भार तोलून धरलेला आहे असा आभास होतो. त्यांपैकी कांहीं हिंस्र श्वापदे एकमेकांवर हल्ले करीत आहेत. सेतूखाली एका बाजूस कालभैरव व सप्त-मातृका यांच्या आणि दुसऱ्या बाजूस महायोगी शिव अशा मूर्ति आहेत. मंदिराच्या सभामण्डपांत चढण्यासाठी सेतूच्या उजव्या-डाव्या बाजूंना जिने आहेत. त्यांच्या बाहेरच्या भितींवर रामायण व महाभारत यांमधील अनेक प्रसंग कोरलेले आहेत. सभामण्डपाच्या प्रवेशद्वारानजीक द्वारपालांच्या भव्य मूर्ति आहेत. तिन्ही बाजूंना दरवाजे असल्यामुळे आंत भरपूर उजेड येतो. सभामण्डपाची

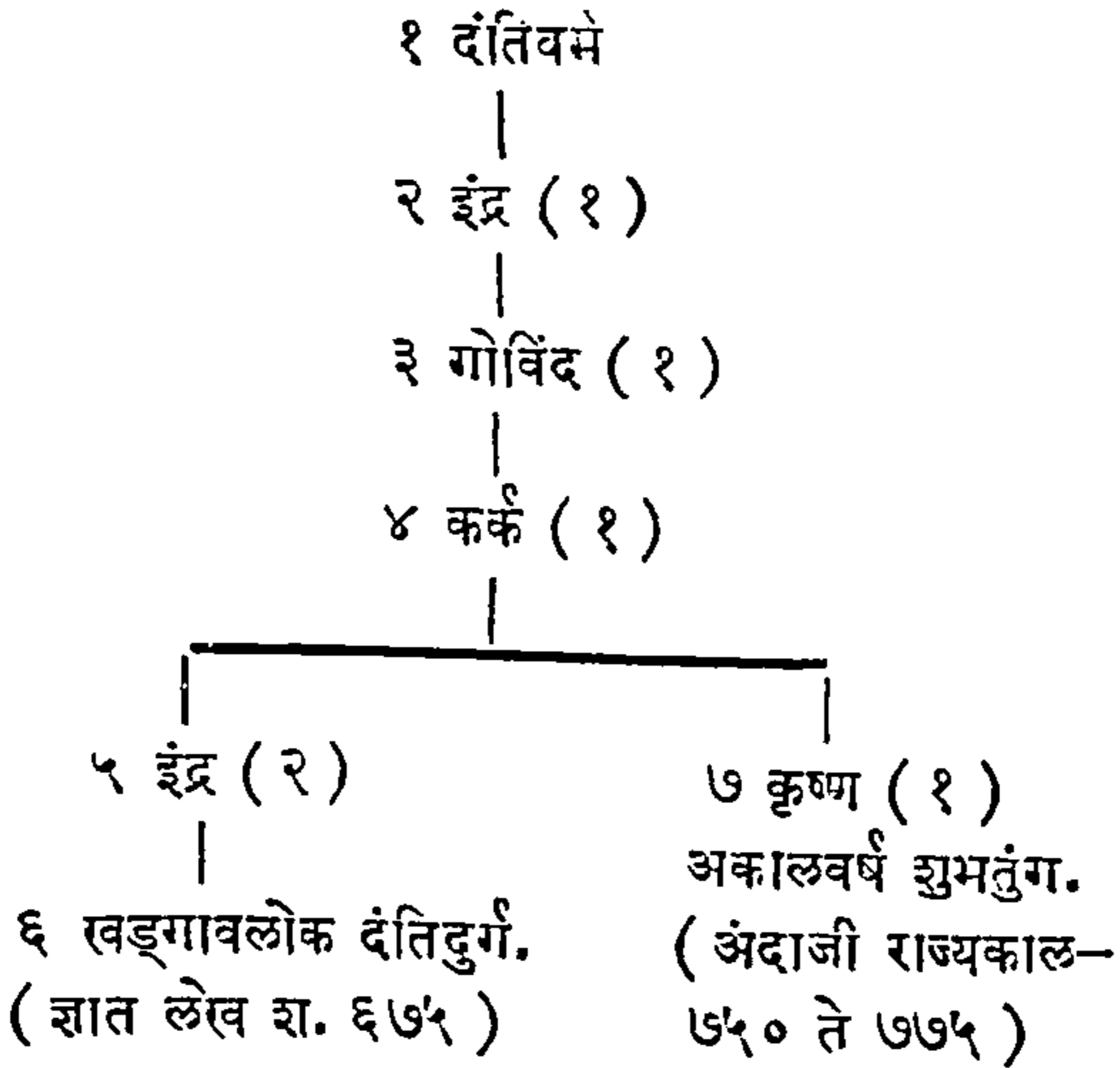
जमीन घोटून गुळगुळीत केलेली आहे. समामण्डपाच्या छतावर सुमारे आठ फूट व्यासाच्या वर्तुळांत शिवताण्डवाचें दृश्य कोरलेलें आहे. समामण्डपांतिल खांबांवर सुंदर व बारीक नक्षीकाम केलेलें आहे. या चौकड्याच्या आंतल्या अंगाच्या खांबांवरील खोदकाम एकाच धर्तीचें आहे. गाभाऱ्याच्या प्रवेशद्वारावर गंगा व यमुना यांच्या मूर्ति आहेत. गंगा ही शुचितेची द्योतक आणि यमुना भक्तीची. या द्वारपालिकांच्या मूर्तींवरून अंदाज करण्यांत आलेला आहे कीं गाभाऱ्यांतिल मूर्ति देवी भवानीची असावी. आतां गाभाऱ्यांत आहे तें शिवलिंग अलीकडचें आहे. प्रदक्षिणापथालगत असलेल्या उपमन्दिरांत आतां मूर्ति नाहींत. शिवपंचायतनांत शिव, विष्णु, सूर्य, गणपति व देवी यांपैकी एका दैवताला प्रमुख कल्पून मध्यवर्ती स्थान देण्यांत येतें आणि इतरांची मंदिरे भोंवतीं असतात. पण येथें मध्यवर्ती गाभाऱ्याभोंवतीं पांच मंदिरे असल्यामुळे ही योजना लागू पडत नाहीं. ज्या पांच शिवरूपांना पंचब्रह्म अशी संज्ञा आहे त्या तत्पुरुष, अघोर, सद्योजात, वामदेव व ईश यांच्या मूर्ति या मंदिरांत प्रस्थापित केलेल्या असणें संभवनीय आहे. कैलासच्या भितीच्या बाहेरील अंगांवर अनेक नक्षीदार खांब ठेवलेले असून त्यांच्या दरम्यानच्या कपाटांत अनेक मूर्ति खोदलेल्या आहेत. यांपैकी गंधर्वोड्डाणाच्या मूर्ति अतिशय मोहक आहेत. पंखांशिवाय मनुष्याला उडतां येत असतें तर तें दृश्य कसे दिसलें असतें, याची आपल्याला कल्पनाही करणें अवघड वाटतें. येथें हें दृश्य प्रत्यक्ष पाहावयास मिळतें. एका उडत्या गंधर्वानें आपल्या हातावर सरस्वतीची मूर्ति धारण केलेली असून तिच्या दोहों बाजूंस नक्षीदार मोर कोरलेले आहेत. मुख्य मंदिर व उपमंदिरे यांवर नक्षीदार कळस आहेत. कैलासाच्या उत्तुंग शिखरावर अनेक श्वापदांच्या प्रतिमा खोदलेल्या आहेत ; त्यांपैकी सिंह व हत्ती विशेष प्रेक्षणीय आहेत.

कैलासमन्दिराभोंवतीं विस्तीर्ण प्रांगण आहे. भोंवतालच्या कड्यांत उत्तर, पूर्व व दक्षिण या भागांना ओवऱ्या ठेवलेल्या असून त्यांत अनेक मूर्ति खोदलेल्या आहेत. त्यांचें वर्णन तर राहोच, पूर्ण यादीही येथें देतां येणार नाहीं. उत्तरेकडील ओवरींत (लांबी १२०') बारा खण

असून त्यांत शिवचरित्रांतील मुख्य प्रसंग दाखविलेले आहेत. पूर्वेकडील ओवरीत (लांबी १८९') एकोणीस खण असून त्यांत शंकराची तांत्रिक ध्यानें कोरलेली आहेत ; तीं अशीं : (१) कालभैरव, (२) कपालभैरव, (३) नवयोगिनी भैरव, (४) सिद्धियोगिनी भैरव, (५) बटुक भैरव आणि (६) भूपाल भैरव. क्र. १७ या कपाटांत त्रिपुरासुराशी युद्ध करावयाला निघालेल्या सदाशिवाची मूर्ति आहे. दक्षिणेकडील ओवरीत (लांबी ११८') बारा खण असून त्यांत मुख्यत्वेकरून वैष्णवमूर्ति खोदलेल्या आहेत : (२) शंखचक्रगदाधारी विष्णु, (३) कालियामर्दन, (४) वराह अवतार, (६) वामन अवतार, (७) गोवर्धनधारी, (८) शेषशायी आणि (९) नृसिंह अवतार.

कैलासमंदिराच्या भोंवतालच्या कड्यांत ओवऱ्यांप्रमाणेच दुय्यम लेणीही खोदलेली आहेत. दक्षिणेकडील जिऱ्याजवळ नवरात्र नांवाचे सप्तमातृकांचे लेणे आहे. या मूर्तींचे वैशिष्ट्य हे कीं त्या पाठभितीपासून कोरून अलग केलेल्या आहेत. अंगणाच्या उत्तर भितीत उत्तरकालीन लंकेश्वर (१२३' X ६०') लेणे आहे. या लेण्यांतील मूर्ति फार काळजीपूर्वक व कौशल्यानें कोरलेल्या आहे. मूर्तिभंजकांनी त्यांचा विध्वंस केला नसता तर काळानेही त्यांना धक्का लावला नसता. काळ हाही केव्हां केव्हां मनुष्यरूपाने अवतरतोच ! महिषासुरमर्दिनी, अर्धनारीश्वर, शिवताण्डव, रावणकैलासोत्थापन वगैरे लोकप्रिय मूर्ति या मंदिरांत खोदलेल्या आहेत. या लेण्याच्या गाभाऱ्यावर गंगा व यमुना या द्वारपालिका आहेत. गाभाऱ्याच्या पाठभितीवर त्रिमूर्ति कोरलेली आहे. लंकेश्वरानजीक आणखी एक तीन खणी लेणे आहे. त्यांत कूर्मवाहन गंगा, मकरवाहन यमुना व कमलासना सरस्वती यांच्या मूर्ति आहेत.

एवंगुणविशिष्ट अशा या मंदिराच्या निर्मितीचे श्रेय कोणाचे ? खुद्द कैलासांत शिलालेख नाही. डॉ. रामकृष्णपंत भांडारकरांनी हे श्रेय शुभतुंग कृष्णराज राष्ट्रकूटाला दिले आहे. राष्ट्रकूट वंशांतील कृष्णाचे स्थान समजावे म्हणून त्याच्या वंशावळीचा कारणापुरता उतारा येथे देतो :—

दंतिदुर्गानें राष्ट्रकूट वंशाला सार्वभौमत्व मिळवून देऊन धन्य केलें. चडोदें येथें सांपडलेल्या राष्ट्रकूट ताम्रपटांतील पुढील मजकूर डॉ. भांडारकरांनी (' दखनचा प्राचीन इतिहास ', मराठी भाषांतर : श्री.बापट, १८८७. पृ.१३२) दिलेला आहे : " एलापुर येथील पर्वतावर कृष्णराज यानें एक आश्चर्यजनक आकाराचें देवालय बांधविलें. वायुरूप यानांतून फिरत असतांना देवानीं तें पाहिलें ; तेव्हां विस्मय वाटून ते थक्क झाले... ते आपल्याशींच म्हणत कीं हें शिवालय स्वयंभू असावें ; कारण कलेनें बांधलेल्या कामांत इतकें सौंदर्य दिसण्यांत येत नाहीं. ज्या कारागिरानें तें देवालय बांधलें तोही स्वतः विस्मयानें थक्क झाला... तो म्हणाला हें परम अद्भुत आहे, हें माझ्यानें कसें बांधवलें हेंच माझे मला कळत नाहीं. त्या देवालयांत शंभूची स्थापना केली होती ... कृष्णराज ह्यानें सुवर्ण, माणके व इतर मौल्यवान् रत्नें ह्यांच्या अलंकारांनीं स्वहस्ते त्या शंभूला आणखी भूषित केलें. " अकालवर्ष कृष्ण (३) राष्ट्रकूट (इ. ९३९ ते ९६८) याच्या ताम्रपटांतही कैलासचें कर्तृत्व शुभतुंग कृष्णराजालाच दिलेलें आहे. या ताम्रपटांत म्हटलेलें आहे कीं कृष्णराजानें अशीं देवालये बांधलीं कीं

त्यामुळे पृथ्वी अनेक कैलासांनी सुशोभित केल्याप्रमाणे शोभायमान दिसते.

इतिहासावर आलेच आहे, तेव्हा ऐतिहासिक असे आणखी थोडे सांगायचे राहिले आहे, ते येथेच सांगून टाकतो :

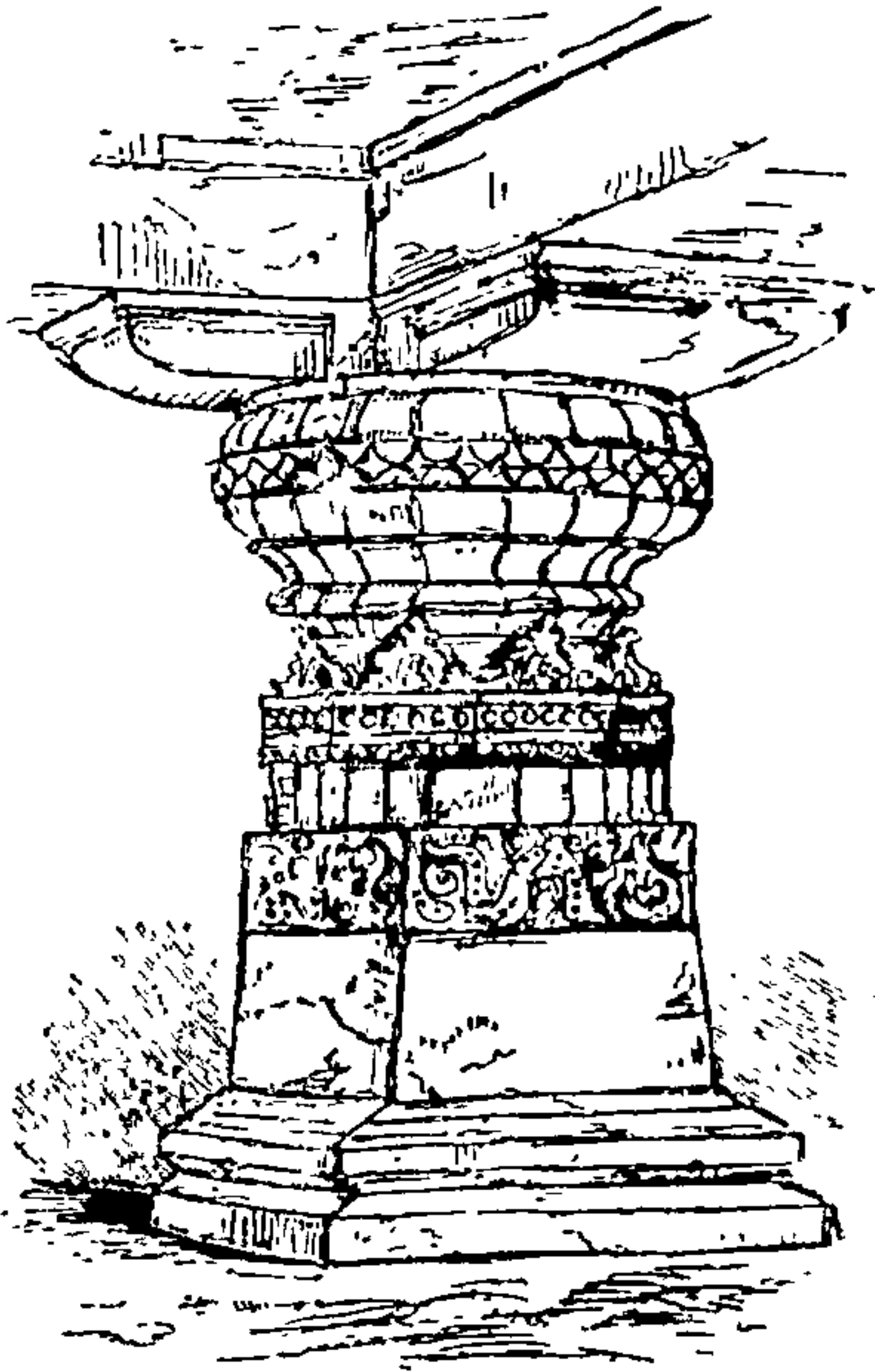
मुसलमानांची सावली दक्षिणेवर पडली आणि वेरूळच्या दुर्दैवाला सुरुवात झाली. देवलदेवी पहिली बळी गेली. तिच्या शोधांत असलेली पठाणांची एक टोळी फावल्या वेळी वेरूळचा बुतखाना बघायचास गेली आणि यदृच्छेने ही त्यांच्या हाती लागली. पुढे औरंगजेबाची स्वारी आली. औरंगाबादेस त्याची छावणी पडली. वेरूळच्या लेण्यांकडे त्याची दृष्टि गेली. क्र. २२ या लेण्यांतील शाळुंकेचा वर्ण निळसर असल्यामुळे त्याला नीलकंठ असे नांव देण्यांत आले आहे. शाळुंका घोंटीव असल्यामुळे तीत अंधुक प्रतिबिंब दिसते. गंभीर वातावरणामुळे कल्पनाशक्तीला चालना मिळते. स्थानिक वाटाडे सांगतात की या शाळुंकेत निरखून पाहिले असता पुढील जन्म दिसतो. औरंगजेबाला ही गोष्ट कोणी तरी सांगितली. त्याने शाळुंकेवर नजर लावली, तेव्हा त्याला डुकराची छबी दिसली. म्हणून संताप येऊन त्याने या लेण्याची नासधूस केली. कैलास लेण्याच्या सभामण्डपाच्या छताला गिलावा करून त्यावर सुंदर चित्रे रंगवलेली होती. हा सर्व भाग आता काळा पडलेला आहे. याचे कारण असे सांगतात की औरंगजेबाच्या आज्ञेने येथील मूर्ति छिन्नविच्छिन्न करण्यांत आल्या आणि अखेरीस मण्डपांत गवत भरून ते पेटवून देण्यांत आले. जगन्नाथ सभा या जैन लेण्याबद्दल तर आख्यायिका आहे की औरंगबाने दारू ठासून हे लेणे उडवून देण्याचा प्रयत्न केला. अव्वल मुसलमानी अमदानीतल्या क्रूर सैनिकांच्या कर्तृत्वाबद्दल श्री. बर्गेस् सांगतात की निर्दय पण खरोखर शूर अशा मूर्तिभंजकांपासून हे देव स्वतःचे संरक्षण करू शकत नाहीत किंवा त्यांचे नपुंसक पूजक आपल्या देवांचे अगर स्वतःचे. वेरूळ येथील मूर्तींच्या विध्वंसाचा इतिहास जसा इतका जुना आहे; तसाच ताजाही आहे. वेरूळ वर्णनांत हेच सांगतात की त्यांनी हे वर्णन लिहिले त्याच्या पूर्वीच्या दहा वर्षांत येथील आणखी किती तरी मूर्तींची

मस्तकें उडविण्यांत आलेली आहेत. कैलासाच्या जोत्यावर कोरलेल्या हत्तीच्या प्रतिमा विशेष प्रेक्षणीय आहेत. छायाचित्र घेण्यासाठी एक तरी हत्ती संबंध सोडिसकट पहावयास मिळावा म्हणून श्री. पंतप्रतिनिधींनी खटपट केली, पण त्यांना एकही घड मिळाला नाही ; आणि ही विध्वंसनाची अक्षम्य अपकृत्ये कोणी केली ? श्री. पंतप्रतिनिधि सांगतात, “असिक मागसांनी ” (‘वेरूळ’ पृ. ६८) ; आणि आराधी आविर्भाव करून आपण म्हणावयाचें, ‘ विशिष्ट जमार्तीतल्या कुमंत्रित माथेफिरुनी ! ’

हिंदुस्थानांत अनेक पर्वत आहेत ; त्यांत हिमालय सर्वांत प्रचण्ड व उत्तुंग. हिमालयाला अनेक शिखरे आहेत, त्यांत कैलासचा चौथरा सर्वांत प्रचण्ड आणि पवित्रही ; कारण हिंदू लोक कैलासलाच मेरू पर्वत समजतात ; शिवाय सिंधु व ब्रह्मपुत्रा या महानद्यांचा उगम कैलासापासूनच होतो. हिमालयाच्या कैलास शिखराचें दर्शन घेऊन आलेले सांगतात की जसा त्याचा तसाच याचा आकार आहे. हिंदुस्थानांत अनेक लेणी आहेत. त्यांत सह्याद्रीतील लेणी विस्तीर्ण व उत्तम. सह्याद्रीतील लेण्यांमध्ये वेरूळची ब्राह्मणी लेणी उत्कृष्ट, आणि त्या सर्वांत कैलास अद्वितीय व सर्वोत्कृष्ट. हिंदुस्थानांतल्याच नव्हे, जगांतल्या उत्कृष्ट शिल्पकृत्यांत गणना व्हावी एवढी कैलासाची योग्यता आहे ; विस्ताराच्याच नव्हे, कौशल्याच्या दृष्टीनेही. संपूर्ण कशाला, एका विख्यात स्थापत्यशास्त्रज्ञाचा अभिप्राय आहे की कैलासचें गजसिंहयुक्त जोतें हिंदुस्थानांतील शिल्पकृत्यांत अद्वितीय आहे. १८२४ साली प्रसिद्ध झालेल्या ‘ दि वंडर्स ऑफ एल्योरा ’ या प्रबन्धांत कॅ. सीली सांगतात की ज्ञात जगांतील सर्व प्राचीन वास्तूंत हें लेणें अग्रगण्य आहे. जगांतील सात प्राचीन आश्चर्ये नमूद करणाऱ्यांची नजर भूमध्य समुद्राभोंवतीच घुटमळली. त्यांनी नोंदलेल्या आश्चर्यांपैकी बरीचशी आतां कालाच्या उदरांत गडप झालेली आहेत. त्यांची वर्णने वाचली म्हणजे त्यांची गणना आश्चर्यांच्या अधिकृत यादीत करण्यांत यावी याचेंच आश्चर्य वाटूं लागतें ! अतिशयोक्ति हा मनुष्यस्वभावाचा धर्म आहे, किंवा स्वभाविक व्यंग आहे म्हणा, हवें तर ; पण कैलासचें वर्णन

करतांना अतिशयोक्ति अशक्य आहे, येथे अतिशयोक्ति ही स्वभावोक्ति ठरते असेच प्रत्ययास येते.

कैलासच्या मांडणीवरून स्पष्ट दिसते आणि शेजारच्या टेंकडीवर क्षणभर उभे राहून सिंहावलोकन केलें असतां खात्री पटते कीं हें महत्कार्य निश्चित पूर्व-योजनेनुसार पार पाडण्यांत आलेलें आहे. नन्दि-मण्डप व उपमंदिरे, सोपान व शिखरे, कोठे कशी व केवढी उभारावयाची हें नियोजकांनीं अगोदर निश्चित केलें असलें पाहिजे. पटांगणांत गज व ध्वजस्तंभ कोठे मांडावयाचे हें सुद्धां आगाऊ ठरविण्यांत आलें असलें पाहिजे. बांधीव इमारतींत बेमालूम फेरबदल करतां येतात. लेण्यांच्या खोदकामांत प्रसंगानुरोधानें फेरफार करतां येत नाहींत. त्यांची

वेरुळ - स्तंभ

सर्वोपरिपूर्ण आंखणी आगाऊच करावी लागते. म्हणूनच खडकात मूर किवा भुंगा लागला की लेणे तेथल्या तेथे अपुरे सोडून घावे लागते. स्थापत्यशास्त्रज्ञांचा अंदाज आहे की या एका लेण्याचे काम पुरे व्हावयास कमीत कमी शंभर वर्षे लागली असली पाहिजेत. महाराष्ट्रातील कारागिरांच्या चार-पांच पिढ्यांनी आपल्या कौशल्याचे व श्रमसातत्याचे हे चिरंतन स्मारक येथे करून ठेवलेले आहे ; आणि त्याच्या पुरस्कृत्यांनी आपल्या निष्ठेचे व औदार्याचे. केवळ दगडावर दगड रचून उभारलेल्या प्रचण्ड पिरॅमिडांचे आपण किती कौतुक करतो ! छाती दडपून गेल्या-सारख्या शब्दांत हेरोडोटस् सांगतो की एक एक पिरॅमिड उभारण्यास कमीत कमी वीस वर्षे लागलेली आहेत. फक्त वीस वर्षे, केवळ ठोकळ्यां-वर ठोकळे रचण्यासाठी ! आणि हे अवाढव्य भरीव त्रिकोण कशासाठी ? राजारानीची प्रेते सुरक्षित ठेवण्यासाठी ! ताजमहालाला बारा वर्षे लागली आणि जुम्मा मशिदीला चवदा. सौंदर्य सोडा, कारण त्याबद्दल दुमत होणे संभवनीय आहे. केवळ दीर्घकालीन योजना म्हणून त्यांचे केवढे कौतुक करण्यांत येते. मग कैलासाची शतसंवत्सरांची योजना आंखणाऱ्या शिल्पेश्वरांचे केवढे कौतुक करावे ! ज्यांनी योजना आंखली ते तिची परिपूर्ति पहावयास ह्यात राहिले नाहीत ; त्यांचे नातू पणतूही ; त्यांची तशी अपेक्षाही नव्हती ; आणि महत्कृत्याच्या प्रारंभीच्या आश्रय-दात्यांचीही. विशेष कौतुकाची गोष्ट ही की या धर्मकृत्याला जबाबदार असणारांनी आपल्या नांवाची निशाणीही येथे ठेवलेली नाही. बौद्ध लेण्यांतील एकेका खांब्याचा किंवा टांक्याचा खर्च करणारांनी त्यावर आपल्या जातकुळीचे नांवनिशीवार मोर्तब करून ठेवलेले आहे. हे पाहिले म्हणजे कैलासाच्या निर्मात्यांबद्दलचा आदर वृद्धिंगत होतो. आपले कौशल्य व ऐश्वर्य देवकार्याला लागले, एवढेच त्यांचे समाधान !

कैलास ! कैलास हे महाराष्ट्राच्या मध्ययुगीन धर्मभावनेचे दृश्य स्वरूप आहे : सुंदर, सहिष्णु व समर्थ. कैलास हे महाराष्ट्राच्या मध्ययुगीन धर्मभावनेचे महाकाव्य आहे : मधुर, गंभीर व सालंकृत. कैलास हा महाराष्ट्राच्या मध्ययुगीन शिल्पकौशल्याचा उत्कर्ष-बिंदु आहे : अचल, उत्तुंग व सतेज. कैलास हे महाराष्ट्राच्या वैभवाचे स्मारक ; कणखर

अंतरात्म्यावर झालेल्या संस्कारांचें द्योतक ; श्रमसातत्याचें प्रतीक ; संकल्पाची अपूर्वता व विशालता आणि सिद्धीची अतुल्यता व चारुता यांचें मूर्तस्वरूप. कैलासांत पहिला पदक्षेप केला कीं मन उचंबळून येतें, मान नत होते, नाम मुखीं येतें ; वाटतें कीं जगुं आज जीवन सफल झालें, जगुं यदृच्छेनें विश्वरूपदर्शन झालें ! आणि हेंच वेरुळच्या निर्मात्यांचें सार्थक !

अजंत्याचीं लेणीं :

अजंटा लेण्यांच्या निर्मितीबद्दलची एक दंतकथा चिनी प्रवासी युआन च्वंग यानें आपल्या प्रवास-वर्णनांत नमूद करून ठेवलेली आहे. ती अशी : महाराष्ट्रांत आचार या नांवाचा एक अर्हत होता. त्याची माता मरण पावली. तिला याच देशांत पुनर्जन्म घ्यावा लागला आहे हें त्याला अंतर्ज्ञानानें समजलें. तेव्हां तो तिचा शोध करीत हिडूं लागला. एका खेड्यांत भिक्षा मागत हिंडत असतांना एका घरांतून एक बालिका त्याला अन्न वाढावयास आली. हीच आपली माता, असें त्यानें ओळखलें. अर्हताला पाहतांच तिला पान्हा फुटला. कोंवळ्या वयांत हा प्रकार झालेला पाहून तिच्या मैत्रिणींना आश्चर्य वाटलें. हें मोठें दुःखिन्ह आहे अशी त्यांची समजूत झाली आणि साऱ्या जणी दुःखित झाल्या. तिच्या पूर्वजन्माचा वृत्तांत सांगून अर्हतानें त्यांचें समाधान केलें. त्या बालिकेला धर्मदीक्षा देऊन तिच्यासह तो अजंत्याला आला. कृतज्ञतेनें प्रेरित झालेल्या अर्हतानें येथें सोईस्कर जागा पाहून संघाराम खोदविले व उभारविले आणि त्यांच्या भिर्तीवर बुद्धाच्या जीवनांतील अनेक प्रसंगांचीं चित्रे रंगवून व कोरवून घेतलीं.

बोलून चालून ही दंतकथा आहे. वाचकांनी ती खरी मानावी या इराद्यानें ती येथें सांगितलेली नाही. सांगावयाचें कारण एवढेंच कीं या दंतकथेंतील या लेण्यांची निर्मिती करविणारा अर्हत महाराष्ट्रीय होता. युआन च्वंग हिंदुस्थानांत आला तेव्हां बौद्ध धर्म जिवंत होता. तेव्हां या लेण्यांबद्दल प्रचलित असलेल्या आख्यायिका सत्याला अधिक जवळ असणें संभवनीय आहे. जें जें चांगलें असेल त्याचा संबंध अशोकाशी

व उत्तर हिंदुस्थानाशी जोडावयाचा, कर्मांत कमी त्याचें श्रेय कांहीं तरी खटाटोप करून महाराष्ट्राच्या वांट्याला येऊं द्यावयाचें नाहीं, अशी प्रथा अलीकडे बोकाळूं लागली आहे. पुराव्याचें यत्किंचितही पाठबळ नसतांना अजंत्याचे कारागीर द्राविड होते असा प्रवाद रूढ करण्यांत आला आहे. अगदीं ताजें उदाहरण देऊन सांगतो. अजंत्याचीं लेणीं अशोकाच्या प्रेरणेनें व मदतीनें बौद्ध भिक्षुंनीं खोदलीं असें विधान श्री. शिशिरकुमार मित्र यांनीं अलीकडे केलें आहे. त्यांचा 'विहजन ऑफ इंडिया' हा ग्रंथ सर्वसाधारण वाचकांसाठीं लिहिलेला असल्यामुळे त्यांतील विधानांना शास्त्र-शुद्धतेची कसोटी लावतां येणार नाहीं, शिवाय येथील सर्वांत प्राचीन लेणें अशोकाशीं जवळजवळ समकालीन असल्यामुळे केलें आहे तें विधान अनुमानसिद्ध आहे, असें त्याचें समर्थन करतां येण्यासारखें आहे. लोकप्रिय लिखाणांतील भोंगळ विधानांनींच वाचकांची अधिक फसगत होते, बहुजनांच्या मनांत अशींच मते मूळ धरून राहतात, कारण सामान्य वाचक सशास्त्र ग्रंथांकडे कधींच जात नाहीं. वस्तुस्थिति तशी नाहीं, तशी दंतकथाही नाहीं, आहे ती महाराष्ट्राच्या कर्तृत्वाला पोषक आहे, हें दाखविण्यासाठींच वरील उतारा घेतलेला आहे.

कांहीं संशोधक सांगतात कीं अजंटा या शब्दाचा अर्थ 'अज्ञात' असा आहे. हा अर्थ बरोबर असेल, असला तरी तो अन्वर्थक नाहीं, हें मात्र खरें. कारण हिंदुस्थानांतील स्थानमात्रांमध्ये, उदरभरणापलीकडे पाहणाऱ्या लोकांमध्ये, अजंटाच सर्वांहून अधिक ज्ञात आहे, कारण अजंटा हें एक विख्यात बौद्ध धर्मक्षेत्र आहे. सुशिक्षित एतद्देशीयांना व परकीयांना; कारण अजंटा हें हिंदुस्थानी कलेचें अग्रस्थान आहे. भारतीय संस्कृतीच्या पुनरुद्धारार्थें युग सुरू झालें आहे म्हणून आपण अजंत्याचा दृढ परिचय करून घेतला पाहिजे; कारण अजंटा हा महाराष्ट्राच्या वर्तिकाकौशल्याचा आविष्कार आहे, सह्याद्रीच्या लेण्यांतील रत्नखचित अलंकार आहे.

अजंत्याचीं लेणीं सह्याद्रीच्या इन्ध्याद्रि श्रेणींतल्या अजंटा शाखेंत आहेत. याच श्रेणीच्या जालना शाखेंत वेरूळचीं लेणीं आहेत. या शाखा

सातमाळ श्रेणीच्या आहेत असे कांहीं शास्त्रज्ञांचे मत आहे. गोदावरी व तापी या महाराष्ट्राच्या दोन महानद्यांच्या खोऱ्यांच्या मध्यभागी इन्ध्याद्रि व सातमाळ श्रेणीची पठारे आहेत. त्यांचे भौगोलिक महत्त्व हे की त्यांमुळे खानदेश व वऱ्हाडची मैदाने पठारापासून अलग होतात. अजंठ्यानजिक घाटनंद्याजवळ उगम पावणारी पूर्ववाहिनी पूर्णा नान्देड जवळ गोदावरीला मिळते आणि खुद्द अजंठ्याजवळ उगम पावणारी उत्तरवाहिनी वाघरा नदी तापीला मिळते. अजंठ्याच्या घाटाला मध्य-युगांत 'दक्षिण दरवाजा' असे नांव होते. मराठेशाहीतही हा घाट प्रसिद्ध होता. 'हिंदुस्थान (= उत्तर हिंदुस्थान) मुलुख नटवाट (= लुच्चा) ॥ पाहिला अजिंठ्याचा घाट ॥ झाडी असे जंगल दाट ॥' हे पंचकल्याणी लावणीतले कडवे प्रत्येकाच्या परिचयाचे आहे. असो. उल्हास नदीच्या खोऱ्यांतून अपरान्तांत उतरणाऱ्या घाटाला 'कोंकण दरवाजा' असे नांव होते. सह्याद्रीच्या या दोन महाद्वारांनजिक जवळ-जवळ समकालीन अशी लेणी ख्रि.पू. दुसऱ्या व पहिल्या शतकांत अजंठा व कोंडाणे येथे खोदण्यांत आलेली आहेत. यावरून वाटते की धर्म-प्रसाराच्या नियोजित संकल्पानुसार ही कामे झालेली असली पाहिजेत. केवळ योगायोगाचा हवाला देऊन त्यांची सांगता लावतां येणार नाही.

बौद्ध धर्माचा ऱ्हास सुरू झाल्यानंतर अजंठ्याची लेणी ओसाड पडली. बदलत्या काळाबरोबर भोंवतालच्या जंगली जमतीचा कल फिरला आणि भिक्षूंना तेथे राहणे किंवा यात्रेकरूंना तेथे जाणे अशक्य झाले. पावसाबरोबर वाहून येणाऱ्या मातीने कांहीं लेणी भरून गेली; सभोवार जंगल वाढले; अहिंसक भिक्षूंची जागा हिंस्र श्वापदांनी घेतली. सह्याद्रीतील वृक्ष प्रचण्ड किंवा दाटीने वाढणारे नसल्यामुळे किंवा वादळाच्या हेलकाव्याने ते डोळे लागले म्हणजे कड्यांत कोरलेली एखादी मूर्ति अजंठ्याच्या शिल्पाविषयी अजाण असलेल्या कोणाला दिसलीच तर हा भूतचेष्टेचा प्रकार असावा अशा कल्पनेने लोक त्यांच्या आसपास फिरकेनासे झाले. अशा परिस्थितींत १८१९ साली वाघाच्या शिकारीला निघालेला मद्रास-आरमीमधील एक ब्रिटिश अधिकारी या

घळीत दाखल झाला. त्यालाही कांहीं मूर्ति दिसल्या. तो दचकला नाही, चमकला मात्र. त्याने शेजारच्या खेड्यांतून माणसें जमविली आणि झाडे-झुडपे तोडविली. अनेक शतकांच्या अज्ञातवासानंतर अजंत्याची लेणी पुन्हां प्रकाशांत आली. १८२९ सालीं सर जेम्स अलेक्झँडर यांनी या लेण्यांचें वर्णन रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या कार्यपत्रिकेंत प्रसिद्ध केलें आणि साक्षर जगाला त्यांची पहिली ओळख करून दिली. १८४३ सालीं श्री. फर्ग्यूसन यांनी त्यांचा अधिकृत वृत्तांत सदर संस्थेला सादर केला. या संशोधनामुळे सुसंस्कृत जगात मोठी खळबळ उडाली. स्वतःला सुशिक्षित म्हणवून घेणारे आमचे नोकरी पेशाचे विद्वान् आपल्या वारशावर अपशब्दांचा वर्षाव करीत होते, त्या वेळीं ईस्ट इंडिया कंपनीच्या डायरेक्टरांनी विलायतेतील विद्वानांच्या प्रेरणेनें हिंदुस्थानच्या संस्कृतीचें संरक्षण व संवर्धन करण्याच्या दृष्टीनें अजंटा येथील चित्रांच्या प्रतिकृति तयार करण्यासाठीं मेजर जिल यांची नेमणूक केली. १८४४ पासून १८६३ पर्यंत त्यांनीं येथील अनेक चित्रपटांच्या प्रतिकृति तयार केल्या व त्या लंडनला रवाना केल्या. १८६६ सालीं क्रिस्टल पॅलेसमध्ये भरलेल्या प्रदर्शनांत हीं चित्रे मांडलीं होती. या मण्डपाला एकाएकीं आग लागली आणि तीं हीं चित्रे जळून गेलीं ! फक्त पांच बचावलीं ; तीं आतां साउथ केन्सिंग्टन् म्यूझियममध्ये आहेत. नंतर हें काम श्री. जॉर्ज ग्रिफिथ्स् यांचेकडे सोंपविण्यांत आलें. मुंबईच्या स्कूल ऑफ आर्टमधील विद्यार्थ्यांच्या मदतीनें १८७५ पासून १८८५ पर्यंत त्यांनीं सवाशें प्रतिकृति तयार केल्या व त्या विलायतेला पाठविल्या. योगायोग असा कीं साउथ केन्सिंग्टन् म्यूझियमला आग लागून यांपैकीं ८७ चित्रे नष्ट झालीं ! येथील चित्रांवर अतिशय पातळ कागदाचे कोंपरे मेणानें डकवून हुबेहूब रंगीत प्रतिकृति विख्यात जपानी कलाकार प्रो. सवमूर यांनीं अगदीं अलीकडे तयार केल्या होत्या. जपानच्या धरणकिंपांत त्याही नष्ट झाल्या ! येथील चित्रांवरून तयार केलेलीं हातचित्रे भस्मसात् करावयाचीं असा जणुं शापच आहे ! खुद्द येथील चित्रांचा इतिहास असाच दुर्दैवी आहे. डॉ. बर्ड या संशोधकानें क्र. १७ या

लेण्यांतील अनेक चित्रांचे पापुद्रे सोडवून मुंबईस नेले. कॅप्टन् विल्यम्स यानें क्र. १६ या लेण्यांतील सुमारे एक चौरस फुटाचें एक चित्र गिलाव्यासह तोडून काढलें आणि तें विलायतेंत नेऊन पंधरा हजार रुपयांस विकलें. प्रतिकृति तयार करण्यासाठीं निवडलेलीं मूळ चित्रे स्पष्ट दिसावीत म्हणून जिल व ग्रिफिथ्स् यांनीं त्यांवर रोगण चढविलें होतें, त्यामुळेंच तीं खराब झालीं. या चित्रांचें संरक्षण व्हावें या हेतूनें विख्यात शास्त्रज्ञांच्या सल्ल्यानुसार त्यांवर फांसडलेल्या रोगणामुळें अनेक चित्रांच्या खपल्या उडालेल्या आहेत. निसर्गाचा प्रकोप, हिंस्र श्वापदांचा निवास, हिंदु साधूंच्या धुन्या व जंगली जमातींची अपकृत्ये यांचा धुमाकूळ या लेण्यांत सुमारे हजार वर्षे चालला होता ; त्यांनीं केला नाहीं एवढा येथील चित्रांचा विध्वंस आधुनिक पाश्चिमात्य संशोधकांनीं करून ठेवला आहे ; आणि विशेष खेदाची गोष्ट ही कीं हें सारें त्यांनीं संस्कृति-संरक्षणाच्या व संवर्धनाच्या नांवानें केलेलें आहे ! आणि आमच्याच लोकांच्या दुर्वर्तनावद्दल तर बोलावयासच नको. ज्यांचें नांव अन्नवांटणीच्या दाखल्याव्यतिरिक्त इतरत्र कोठेंही लिहिलें जाण्याची शक्यता नाहीं अशा स्वजनशत्रूंनीं येथें आपल्या अक्षम्य अधमतेच्या निशाण्या जागोजाग करून ठेवलेल्या आहेत !

अजंटा येथें एकूण एकूणतीस लेणी आहेत. मांडणीच्या क्रमानुसार त्यांना अधिकृत अनुक्रमांक देण्यांत आलेले आहेत. या लेण्यांपैकी क्र. ९, १०, १९ व २६ हे चैत्य आहेत, बाकीचे विहार. चैत्यांपैकी क्र. ९ व १० हे हीनयान आणि क्र. १९ व २६ हे महायान. विहारांपैकी सहा हीनयान, बाकीचे महायान. क्र. ८, ९, १०, १२ व १३ हीं लेणी ख्रि. पूर्व. दुसऱ्या शतकांतलीं, बाकीचीं ख्रिस्तोत्तर सहाव्या व सातव्या शतकांतलीं. क्र. ३, १४, २३, २४, २७, २८ व २९ हीं लेणी अपूर्ण आहेत. त्यांचें खोदकाम चालू असतांना तें एकाएकी बंद पडलें असावें, असें त्यांच्या अंतर्भागाचें निरीक्षण केलें असतां सहज दिसून येतें. अजंट्याचीं लेणी एका अर्ध-वर्तुलाकार वाकणांत हारीनें खोदलेलीं आहेत. या मांडणीमुळें क्र. १ ते ५ हीं लेणी पूर्वाभिमुख आहेत, क्र. ७ ते २० हीं उत्तराभिमुख

आणि क्र. २१ ते २९ हीं पश्चिमाभिमुख आहेत. सुमारे पाऊण मैल लांबीचा कडा तोडून त्यांत हीं खोदलेलीं आहेत. पहिलें व शेवटलें लेणें यांत शरोड्डाणाचें अंतर सुमारे सवावाराशें फूट आहे.

अजंत्याचीं लेणीं अनेक दृष्टींनीं अद्वितीय आहेत.

अजंत्याचीं लेणीं अत्यंत निसर्गरम्य अशा ठिकाणीं खोदण्यांत आलेलीं आहेत. या लेण्यांची भरभराट होती त्या काळांत येथें नैसर्गिक सौंदर्य व समृद्धि आजच्याहून अधिक होती असें अनुमान करावयास जागा आहे. अजंत्याच्या पठारावर लेणापूर नांवाचें खेडें आहे. लेणीं खोदलीं जात होतीं तेव्हां त्यांवर काम करणाऱ्या कामगारांच्या व कारागिरांच्या वस्तीसाठीं हें खेडें वसविलेलें असावें. कार्याच्या लेण्यांजवळ डोंगराच्या पायथ्याशीं विहारगांव आहे, तसें. लेणापूर नजीक उगम पावणाऱ्या वाघरा नदीच्या कांठीं एका चंद्र-कलाकृति वांकणांत हीं लेणीं खोदलेलीं आहेत. जणुं हीं लेणीं धारण करण्याकरितांच येथील कड्यांनै स्तूपाच्या बाह्यरेषेचा आकार धारण केलेला आहे ! नदीचा झुळझुळता प्रवाह, वांकणाच्या मध्यभागीं खोल डोह, प्रवाहाशेजारीं सुमारे अडीचशें फूट उंचीचा खडा कडा, प्रवाहाच्या सपाटीपासून सुमारे पन्नास ते शंभर फूट उंचीवर कड्याच्या कुशींत कोरलेलीं लेणीं, भोंवतालीं उंच डोंगर व गर्द राईच्या दऱ्या आणि अखेरीस सातकुण्ड नांवाचा सातमजली धबधबा ! एवढें नैसर्गिक सौंदर्य दुसऱ्या कोणत्याही लेण्यांच्या वांट्याला आलेलें नाहीं. बेडसें व कोंडाणें येथील लेणीं पवना व उल्हास नद्यांच्या खोऱ्यांत, गर्द झाडींत आहेत ; पण तीं त्यांच्या प्रवाहांपासून बरींच दूर आहेत. भाजें व वेरूळ येथील लेण्यांजवळ धबधबे आहेत ; पण तेथें नद्या नाहींत. कोंडाण्याच्या लेण्यांच्या आसपास पुष्कळ धबधबे आहेत. पैकीं एक तर खुद्द लेण्यांवरूनच कोसळता असल्यामुळें त्यांनैच यांचा विध्वंस केलेला आहे. उंच कड्याचा पायथ्याशीं लेणीं खोदूं नयेत, त्याचप्रमाणें लेण्यांचें ठिकाण धबधबाच्या माऱ्यापासून अलिप्त असावें, हे घडे आपल्या प्राचीन शिल्पकारांना कोंडाण्यानैच शिकविले असावेत. अजंत्याचा धबधबा लेण्यांना धोका देण्याइतका खंटून नाहीं

किंवा त्याचा आनंद उपभोगण्यासाठी वाट सोडून जावे लागवे, इतका अलग नाही. अजंत्याचे डोंगर आतां उघडे बोडके दिसतात. पण पूर्वी त्यांभोंवती व त्यांवर गर्द जंगल रान होते, हे निश्चित. रम्यस्थानाची निवड व कलाकार मांडणी ही अजंत्याची लक्षणे अद्वितीय आहेत. वर्तुलाकृति व स्थलनिश्चिति करण्यांत या शिल्पकृत्याला जबाबदार असणाऱ्या कलाकारांनी रसिकतेची कमाल केलेली आहे, यांत संशय नाही.

अजंत्याच्या लेण्यांची वाट चढतांना वाटसरू डोंगराच्या एका विशिष्ट उंचवट्यावर आला की अचानकपणे सर्वच्या सर्व लेणी एकाएकी दृष्टिपथांत आल्यामुळे तो जणु मंत्रमुग्ध होऊन जागच्या जागी थबकतो. कोठे सुबक स्तंभांच्या रांगा दिसतात, तर कोठे चैत्यांची आकर्षक गवाक्षे ; कोठे आकाशांतून उड्डाण करतां करतां एकाएकी प्रस्तररूप प्राप्त झालेले यक्ष किन्नर दिसतात, तर कोठे मानवी जीवनाला आश्वासन व आशीर्वाद देणाऱ्या बुद्धाच्या आजानुबाहु प्रचण्ड मूर्ति. स्तब्धतेच्या या क्षणांत त्याला जाणीव होते की जगाच्या बहुसंख्य लोकांच्या धर्मश्रद्धेचे मूर्त स्वरूप आपल्यापुढे उभे आहे. सकाळच्या धुक्यांत किंवा दुपारच्या झळीत घळीतले प्रत्यक्ष दृश्य विरळ होते आणि वाटू लागते की एकेका विहारांतून पीत वस्त्रे परिधान केलेले बौद्ध भिक्षु रांगेने बाहेर पडत आहेत आणि “ बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्मं शरणं गच्छामि, संघं शरणं गच्छामि ” या प्रतिज्ञांचा गंभीर स्वरांत घोष करीत संघप्राथनेसाठी चैत्यांकडे चालले आहेत. सह्याद्रीत अनेक लेणी आहेत, लेण्यांचे संच आहेत, पण भाविकालाही असा साक्षात्कार इतरत्र क्वचितच होतो, इतका तो या अकल्पित दृश्यामुळे मंत्रमुग्ध होऊन जातो.

कान्हेरी, जुन्नर व वेरूळ येथे अजंत्याहून अधिक लेणी आहेत. कान्हेरी येथील बहुसंख्य लेणी दरिद्री आहेत. वेरूळ येथे ब्राह्मणी लेणी आहेत, म्हणूनच तेथील लेण्यांची संख्या वाढलेली आहे ; तेथे खुद्द बौद्ध अशी लेणी थोडीच आहेत. जुन्नरची लेणी वेगवेगळ्या डोंगरांवर पांगलेली आहेत : शिवाय पाहिल्या कालखण्डांत निश्चितपणे माडतां

येतील अशी नांव घेण्याजोगी लेणी तेथे नाहीत ; आणि येथील लेण्यां-
वर ब्राह्मणी व जैन संस्कार झालेले आहेत. अजंठ्याची सर्व लेणी बौद्ध
आहेत, शुद्ध बौद्ध आहेत. त्यांवर इतर धर्मांचे संस्कार झालेले नाहीत. ही
सर्व लेणी एका गटांत हारीने कोरलेली आहेत; काल व कला या दोन्ही
दृष्टींनी त्यांचा दर्जा अग्र व श्रेष्ठ आहे. हीनयान व महायान या दोन्ही
कालखंडांतील धर्मश्रद्धा, सामाजिक जिवन व कलाकौशल्य यांची उत्कृष्ट
व सर्वांगीण प्रतीके येथेच दृष्टोत्पत्तीस येतात.

वेरूळची लेणी त्यांवर कोरलेल्या मूर्तींसाठी विख्यात आहेत आणि
अजंठ्याची त्यांवर रंगविलेल्या चित्रांसाठी. वेरूळच्या ब्राह्मणी
कारागिरांनी मूर्तिशिल्पाला विशेष अनुकूल अशी लेण्यांची स्वतंत्र
घाटणी निर्माण केली आणि अजंठ्याच्या निर्मात्यांनी चित्रपटांना. या
लेण्यांच्या भिंतींवर चित्रे रंगवावयाची, अशी योजना आरंभाच निश्चित
करण्यांत आलेली असली पाहिजे, नाही तर महायान कालांत
खोदण्यांत आलेल्या लेण्यांमध्ये एवढ्या सलग व शिल्पकृत्यांविना
भिंती राहत्या ना. अजंठ्यांत शिल्पकृत्ये नाहीतच असे मात्र नाही ;
येथेही मूर्ति उच्च दर्जाच्या व पुष्कळ आहेत ; पण येथे रंगीत चित्रे
इतकी आहेत की त्यांमुळे या मूर्तींकडे मन जातच नाही.

ज्या विषयाकडे असे दुर्लक्ष होते तोच प्रथम हाती घेतो.

अजंठा येथे चार चैत्य आहेत ; पैकी क्र. ९ व १० हे हीनयान
आणि क्र. १९ व २६ हे महायान. क्र. १० (४१' × ९६' × ३६')
हा चैत्य सर्वांत विस्तीर्ण व प्राचीन, ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकांतला ;
आणि क्र. ९ हा ख्रि. पू. पहिल्या शतकांतला. त्यांच्या छतांना लांकडी
फांसळ्या बसविलेल्या होत्या. त्यांच्या अंतर्भागांतील स्तंभ अष्टकोनी,
अनलंकृत आहेत आणि स्तूप अगदी साधे अहित. क्र. ९ या चैत्यां-
तील स्तूपावर वेदिकाकृति कोरलेल्या आहेत आणि त्याच्या अग्रभागी
कार्यासारखे लांकडी छत्र बसविलेले होते. क्र. १० या चैत्याच्या आघा-
डीला भाजासारखी लांकडी जवनिका बसविलेली होती. क्र. ९ च्या
चैत्याच्या आगाशीच्या दोहों बाजूंना, काटकोनांत, प्रचण्ड बुद्ध मूर्ति
कोरलेल्या आहेत आणि हे दोन्हीही चैत्य वेळोवेळी रंगविलेले आहेत ;

अर्थात्च हे अलंकार उत्तरकालीन आहेत. क्र. १९ व २६ हे महायान चैत्य नक्षी व मूर्ति यांनी शृंगारलेले आहेत. क्र. १९ या चैत्यासमोर नक्षीदार वर्तुळाकार खांबांचा अद्वितीय अर्धमंडप (Porch) आहे. प्रवेशद्वाराच्या दोहों बाजूंना बुद्धांचे भिक्षाध्यान कोरलेले आहे. उजव्या अंगास नागराजाची मूर्ति आहे. गुडघ्याएवढ्या उंच आसनावर नागराज बसलेला आहे. त्याने अनेक अलंकार धारण केलेले आहेत, त्याच्या मस्तकावर मुकुट व त्यावर सात नागफण्यांचे छत्र आहे. त्याच्या शेजारी राणी अर्ध्या आसनावर बसलेली आहे; तिच्या हाती कमल आहे, तिने विविध अलंकार धारण केले आहेत, तिच्या मस्तकावर मोत्यांचा वाटोळा मुकुट आहे व त्यावर एका नागफणीचे छत्र आहे; दुसऱ्या बाजूला हाती चवरी घेतलेली दासी उभी आहे. त्यांच्या मुद्रांवर प्रसन्न भावित्वाव प्रकटलेला आहे; वाटते की हे जोडपे मंदिरांत चाललेली प्रार्थना एकाग्रतेने ऐकत आहे! श्री. हॅवेल यांनी या गटाला बौद्ध शिल्पकृत्यांत अग्रस्थान दिलेले आहे. या चैत्याच्या गवाक्षाच्या बाह्य रेषेची आकृति पूर्वी दिलेली आहे. गवाक्षाच्या दोहों बाजूंस खड्या कुबेराच्या मूर्ति आहेत. या चैत्याच्या अंतर्भागातील स्तंभ वर्तुलाकृति असून त्यांवर फिरक्या खोबणी खोदलेल्या आहेत. श्री. बर्गोस् सांगतात की त्यांच्या पाहणी व आठवणीप्रमाणे असे खांब फक्त अजंटा येथेच, क्र. १ व १९ या लेण्यांतच (Rock Cut Temples of Ajanta, Burgess, 1868, p. 13) कोरलेले आहेत. येथील स्तूपाचा आकार बारा कोनी समांतरभुज स्वस्तिकाकार असून त्याच्या आघाडीवर खडा बुद्ध कोरलेला आहे. या लेण्यांत असंख्य बुद्ध मूर्ति कोरलेल्या आहेत. क्र. २६ हा चैत्य (६८' × ३६' × ३१') सहाव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास अश्मकांच्या भविवदेव नामक मंत्र्याने खोदविलेला असल्याबद्दलचा येथे लेख आहे. अजंत्यापासून सुमारे अकरा मैलांवर असलेल्या घटोत्कच लेण्यांतही एका अश्मक राजाचा लेख आहे. अश्मक वंशांत २५ राजे होऊन गेले असे पुराणे सांगतात. याहून या वंशाबद्दल अधिक माहिती मिळालेली नाही. अजंत्याभोंवतालच्या प्रदेशाला अश्मक

हे नांव होते आणि त्यांची राजवट सहाव्या शतकाच्या सुमारास चालू होती, असे या लेखांवरून दिसते. क्र. २६ या चैत्यांतील स्तूप वर्तुलाकार असून त्याच्या आघाडीवर सिंहासनस्थ बुद्धाची, नगाच्यावर बोधिसत्त्वांच्या व अण्डावर उडत्या गंधर्वांच्या अशा मूर्ति कोरलेल्या आहेत. या लेण्यांत जेथे जागा सांपडेल तेथे बुद्धाच्या व बोधिसत्त्वांच्या इतक्या मूर्ति कोरलेल्या आहेत की त्या पाहतां पाहतां प्रेक्षकाला वीट यावा. अवलोकितेश्वराचा संकट-मोचन-प्रार्थना-पट, बुद्ध-निर्वाण आणि मार-संग्राम हे या लेण्यांतील तीन गट प्रेक्षणीय आहेत. येथील बुद्ध-निर्वाणमूर्ति सुमारे सवातेवीस फूट लांबीची आहे. शेषशायी भगवानाची मूर्ति याच धर्तीची असते. बुद्धनिर्वाणमूर्ति उत्तरकालीन असल्यामुळे कोणी कोणाचे अनुकरण केलेले आहे हे समजण्यास मार्ग नाही. बुद्ध-निर्वाणाच्या मूर्ति ठिकठिकाणी आहेत. बौद्ध तीर्थांची महायात्रा करणारा युआन-चंग सांगतो की बामियान येथील बुद्ध-निर्वाणाची मूर्ति एक हजार फूट लांबीची आहे. त्याच्या प्रवासवर्णनाचे संपादक डॉ. बील सांगतात की ही अतिशयोक्ति आहे; मोलमेन येथील बुद्धनिर्वाणमूर्ति एकशे-वीस फूट लांबीची असल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे. मार-संग्राम हा विषय ही बौद्ध शिल्पकारांना फार प्रिय आहे. मारविजयाची कथा अशी : घोर तपश्चर्येनंतर सिद्धार्थ बोधिवृक्षाखाली ध्यानस्थ बसला. त्याला बुद्धपद प्राप्त होण्याचा समय आला. तेव्हां कामलोकाचा अधिपति मार याने सिद्धार्थाच्या तपश्चर्येत विघ्न आणावयाचे ठरविले. माराने नगारा वाजवून आपले सैन्य जमविले. त्याच्या सैनिकांनी व्याघ्र, सिंह वगैरे हिंस्र श्वापदांची रूपे धारण केली आणि ते डरकाळ्या फोडीत शाक्यमुनीच्या भोंवती हिंडू लागले. त्यांची रौद्र रूपे पाहून सिद्धार्थाच्या सहचरांनी पलायन केले. माराने पांचशे मुखे व हजार हात धारण केले, हातांत शस्त्रे घेतली आणि आपल्या गिरिमेखल नांवाच्या हत्तीवर आरूढ होऊन तो शाक्यमुनीच्या अंगावर चालून गेला, पण तो बोधिवृक्षाच्याहि जवळ येऊ शकला नाही. तेव्हां त्याने झंझावात निर्माण केला; वृक्ष उन्मळले, कडे कोसळले, पण बोधिवृक्षाचे पानही हालले नाही किंवा शाक्यमुनीच्या वस्त्राचा पदरही हेलकावला नाही. नंतर

मारानें आकाशांत लाख ढग जमविले, शेंकडों विजा चमकविल्या, पावसाचे नारळाएवढे थेंब पडूं लागले, पण शाक्यमुनीच्या वस्त्राची दशाही ओली झाली नाही. मग त्यानें सिद्धार्थाच्या शरीरावर पेटते पर्वत फेंकले, त्यांचीं फुलें झालीं; चक्र फेकलें, तें त्याच्या मस्तकावरलें छत्र झालें. मार म्हणाला, मी धर्मकृत्ये केलीं आहेत, याला माझे सैनिक साक्ष आहेत. यावर शाक्यमुनि म्हणाला, धर्मकृत्यांबाबतचे माझे साक्षीदार निःपक्षपाती आहेत; त्यानें हात उचलला, तों धरित्री दुभंगली, प्रचंड गडगडाट झाला, गिरिमेखल गडबडला, मार कोसळला. नंतर त्याच्या मुली पुढें सरसावल्या. त्यांनीं बुद्धाला मोहित करण्यासाठीं शृंगाराची शिकस्त केली, पण बुद्धानें त्यांच्याकडे पाहिलेंही नाही. तेव्हां त्या लाजित होऊन पळाल्या. याप्रमाणें माराचा पराभव केल्यानंतर बुद्धाला पूर्ण ज्ञान प्राप्त झालें. अजंत्याच्या या शिल्पांतलि मारकन्यांचें नृत्य प्रेक्षणीय आहे आणि एक स्त्री तबलातरंगासारखें वाद्य वाजवीत आहे, तें लक्षपूर्वक पाहण्याजोगें आहे.

अजंत्याची चित्रकला:

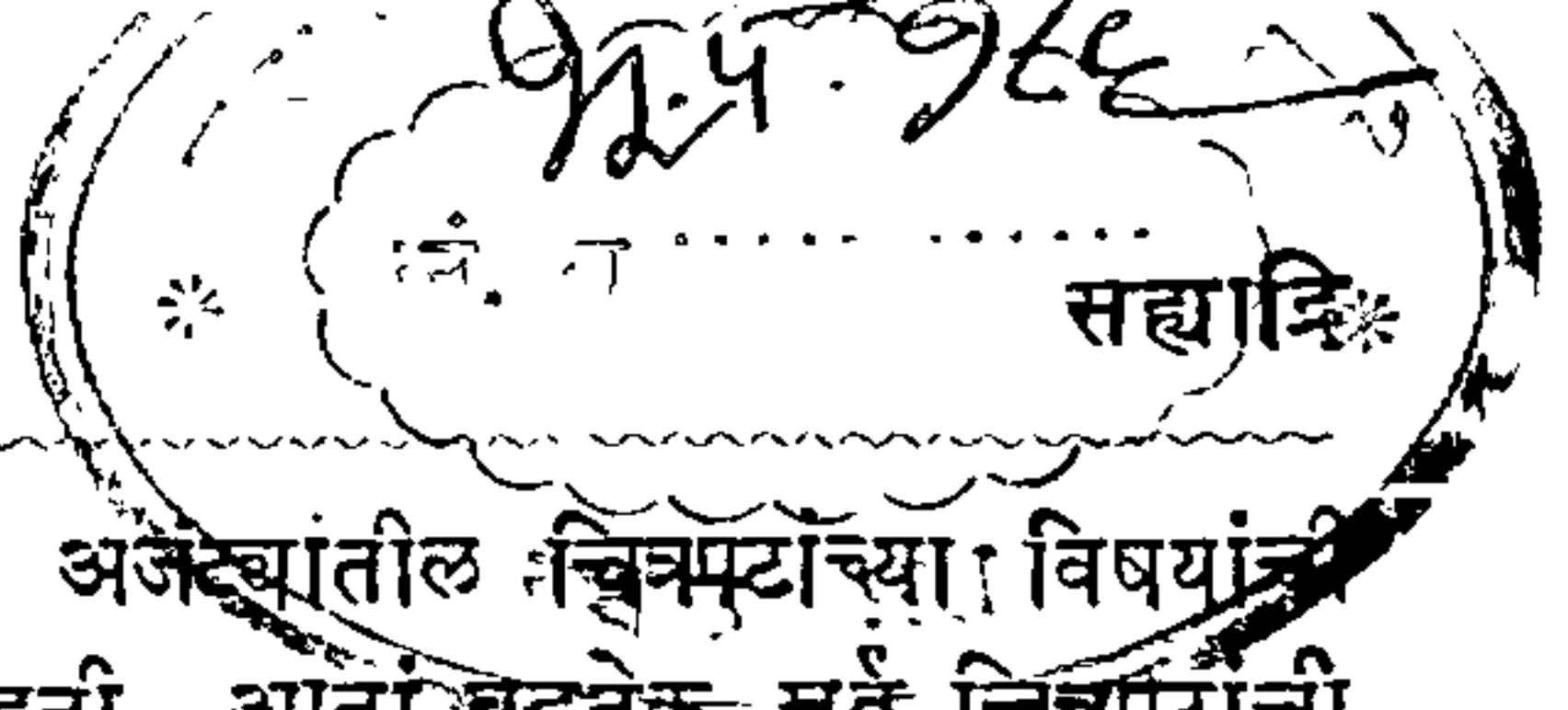
हिंदुस्थानला चित्रकला फार पुरातन कालापासून अवगत आहे. वेदोपनिषदांत चित्रकलेचे उल्लेख आहेत आणि कालिदास व भवभूति यांच्या अभिजात नाट्यवाङ्मयांत. मैत्र्युपनिषदांत भित्तिचित्रांचा उल्लेख आहे आणि गाथासप्तशतीतही. वात्स्यायनानें कामसूत्रांत चित्रकलेच्या सहा अंगांचा उल्लेख केलेला आहे. चित्रलक्षण या ग्रंथांत चित्रकलेचें तंत्र तपशिलासह दिलेलें आहे. शिल्परत्न या ग्रंथांत भित्तिचित्रांचें व रंगसिद्धीचें तंत्र सांगितलेलें आहे. ब्रम्हवैवर्त पुराणांत विश्वकर्माचा वृत्तांत दिलेला आहे. देवांगना घृताची व विश्वकर्मा यांनीं एकमेकांना शाप दिल्यामुळें दोघांनाही मनुष्यलोकीं जन्म घेऊन संसार करावा लागला, त्यांना नऊ मुलें झालीं. आणि प्रत्येक मुलापासून एक एक स्वतंत्र जात निर्माण झाली. चित्रकार, सोनार, सुतार व कुंभार या त्यांपैकीं मुख्य. समाजांत चित्रकारांना मोठ्या सन्मानानें वागविण्यांत येत असे; चित्रकला हा एक योगच मानण्यांत येत असल्यामुळें त्याच्या अंगीं विनय इतका बाणलेला असे कीं आपण निर्माण केलेल्या कलाकृती-

वर तो नांविनिशाणी कर्घीही करीत नसे. चित्रकलेचे आनुवंशिक संस्कार अनादि कालापासून झालेल्या निष्णात कलाकारांनी अजंत्याचे विख्यात चित्रपट निर्माण केलेले आहेत.

हे चित्रपट अजंटा येथील लेण्यांपैकी क्र. १, २, ९, १०, १६, १७, १९ व २१ या लेण्यांच्या भिंतींवर, खांचांवर व छतांवर रंगविलेले आहेत. बाकीच्या लेण्यांच्या भिंतींवरही चित्रे रंगविलेलीं असावीत असे अनुमान करण्यास जागा आहे. क्र. १, २, १६ व १७ या लेण्यांतील चित्रे बऱ्याच सुस्थितीत आहेत आणि तींच विशेष विख्यात आहेत. बुद्धाच्या जीवनांतील व पूर्वजन्मांतील आणि जातकलोककथांतील प्रसंग हे या चित्रपटांचे मुख्य विषय आहेत. माती, शेण, ताग व तूस यांच्या वस्त्रगाळ मिश्रणाचा पातळ गुळगुळीत गिलावा लेण्याच्या तासीं व भिंतींवर चढवावयाचा आणि त्यावर शिंपल्यांपासून तयार केलेल्या चुन्याचा, अंड्याच्या टरपलाएवढ्या जाडीचा, चकचकीत थर चढवावयाचा आणि तो ओलसर आहे तोवर त्यावर रसचित्रे काढावयाची, अशी या चित्रकारांची पद्धत होती. हीं चित्रे रंगविण्यासाठी चित्रकारांनी फक्त सहा रंगांचा उपयोग केलेला आहे ; पांढरा, काळा, पिवळा, हिरवा, तांबडा व निळा. यांपैकी काळा रंग काजळापासून तयार करण्यांत येत असे आणि बाकीचे रंग दगड-मातीपासून. निळा रंग क्वचितच वापरण्यांत आलेला आहे. हे रंग इतके उत्कृष्ट आहेत कीं दीड हजार वर्षे लोटली तरी त्यांची तकाकी अजून ताजीतवानी आहे. सूक्ष्म वर्तिकेनें गेरूच्या रंगांत चित्रांची बारीक बाह्यरेषा प्रथम काढावयाची आणि नंतर त्यांत रंग भरावयाचे, अशी या चित्रकारांची पद्धत होती. या सर्व लेण्यांत, विशेषतः त्यांच्या अंतर्भागांत इतका अंधार आहे कीं त्यांवर रंगविलेलीं चित्रे नीट दिसावीत म्हणून कृत्रिम प्रकाशसाधनांचे साह्य घ्यावे लागते. चित्रकारांनी तीं कशीं रंगविलीं असतील याची आतां नीटशी कल्पनाही करतां येत नाही. बाह्यरेषा, शरीर-सौष्ठव, यथार्थ-दर्शन, भावदर्शन, रंगसंगति आणि संधान (Composition) हीं अंगे चित्राचा गुण अजमावतांना विचारांत घ्यावीं लागतात. अजंत्याच्या चित्रांची बाह्यरेषा अखंड व निश्चित अशी असते, मग चित्र स्थिर

वस्तूचें असो किंवा चल मूर्तीचें. त्यांचा हात चांचरत नाही, वर्तिका थरकत नाही ; एवढी सफाई अलीकडच्या नामवंत चित्रकारांच्या अंगी क्वचितच आढळते. अजंठ्याच्या चित्रकारांना शारीरशास्त्राचें व चित्रकलेच्या पारंपरिक संकेतांचें सूक्ष्म ज्ञान होतें ; त्यांची निरीक्षणशक्ति तीक्ष्ण होती. यामुळें त्यांनीं रंगविलेले देखावे निसर्गाशीं व जीवनाशीं प्रामाणिक आहेत ; मग चित्राचा विषय व्यक्तीच्या अंगविक्षेपांतील सौष्टव हा असो किंवा श्वापदांच्या उसळींतील आवेश. हीं चित्रें रंगविलीं गेलीं त्या काळीं चित्रकलेवर संकेतांचें बंधन नसतें तर चित्रकारांना स्वतंत्र बुद्धीनें यथार्थदर्शन अधिक यशस्वीपणें करतां आलें असतें. अलीकडचे चित्रकार दूरदूरच्या वस्तु आकारानें लहान लहान दाखवून अंतराचा भास निर्माण करतात ; अजंठ्याचे चित्रकार दूरच्या आकृति उंचावर काढतात. भावदर्शनांत तर त्यांचा हातखंडा, विशेषतः विशिष्ट भावना सूक्ष्म अंगविक्षेपानें व्यक्त करण्यांत, येथील कांहीं चित्रांत इतक्या व्यक्तींनीं भाग घेतलेला आहे कीं त्यांची संख्या मोजली तर केवढी तरी भरते ; पण खुद्द चित्रांत गर्दी झालेली दिसत नाही. हें संधान सांभाळणें किती अवघड आहे याची चित्रकाराशिवाय इतरांना नीटशी कल्पना करतां येणार नाही. येथील चित्रांत कोणताही रंग भडकून नजरेंत सलत नाही. येथें हजारों व्यक्तींचीं चित्रें रंगविलेलीं आहेत, पण त्यांत साम्य आढळत नाही ; आकृतींत, आसनांत किंवा वर्णांत. जीव-सृष्टींत व्यक्तिमात्राच्या ठेवणांत असतो तसाच फरक येथील चित्रपटांतील व्यक्तींमध्ये दिसून येतो. मध्ययुगीन युरपियन धार्मिक चित्रपटांतील व्यक्ति बोजड लांकडी बाहुल्यांसारख्या निर्जीव दिसतात ; कारण या व्यक्ति चित्रकारांना परक्या होत्या. अजंठ्याच्या चित्रपटांतील व्यक्ति स्वकीय, चित्रकारांना परिचित, भोंवतालच्या जगांत अप्रत्यक्ष वावरणाऱ्या अशा असल्यामुळें त्या निसर्गिक, नव्हे, सजीव आहेत असा भास होतो. वाटतें कीं या असंख्य व्यक्तींपैकीं कोणाशीं तरी स्नेह जोडावा, तिला हात धरून बाहेर आणावें आणि तिच्याशीं शिलोप्याच्या गप्पा छाटीत बसावें ! चित्रकलेतील अनेक दोषांपासून अलिप्त अशा या कलाकृति निर्माण करणाऱ्या कलाकारांचें करावें तेवढें कौतुक कमीच होणार आहे.

* अजंत्याच्या चित्रपटांत बुद्धाच्या पूर्वजन्मांतील व जातककथांतील प्रसंगांचे चित्रीकरण केलेले आहे असे वर सांगितले. त्याचे उदाहरण देऊन स्पष्टीकरण करतो. छदन्त जातकाची गोष्ट प्रसिद्ध आहे; सारांश सांगतो: हिमालयावर आठ हजार हत्तींचा एक कळप होता. त्याच्या राजाला दोन राण्या होत्या. नगराज हा पूर्वजन्मीचा बोधिसत्त्व. दोघीही त्याच्या आवडत्या. त्याने एका वृक्षाला टक्कर दिली. एकीच्या अंगावर फुले पडलीं, दुसरीच्या अंगावर काड सुंग्या. योगायोगामुळे त्याने पक्षपात केला असे वाटावे असा प्रसंग घडला. अपमानित राणीने अन्नपाणी वर्ज्य केले व देह ठेवला. तिने प्रार्थना केली होती की पुढील जन्मी आपण काशीच्या ब्रह्मदत्त राजाची राणी व्हावे, म्हणजे आपण राजाला प्रसन्न करून घेऊं, शिकारी पाठवून विषारी बाणाने या गजराजाला मारवूं आणि त्याचे सहा रंगी सुळे काढवून आणवूं. तिच्या इच्छेप्रमाणे सर्व गोष्टी घडल्या. शिकाऱ्यांनी सात वर्षे खटपट करून गजराजाला विद्ध केले. पण त्याचे सुळे निघेनात. तेव्हां परोपकारासाठी व पुण्यप्राप्तीसाठी उत्सुक असलेल्या गजराजाने आपल्याच सोडेने ते उपटून त्यांच्या हवाली केले ! शिकाऱ्यांनी हे सुळे राजगृही आणले. ते पाहतांच राणीला मूर्च्छा आली, तिला आपल्या पापाची जाणीव झाली, तिची हृदयक्रिया बंद पडली आणि तिने देह ठेवला. ही कथा क्र. १ व १७ या लेण्यांत चित्रित केलेली आहे. हत्ती व हात्तिणी यांच्या लीला, अपमानप्रसंग, शिकार, दन्तप्राप्ति, राणीची मूर्च्छा व सांत्वन, असे अनेक प्रसंग हारीने चित्रित करून हा चित्रपट पुरा केलेला आहे. या पटांतील व्यक्तींची ओळख सहजासहजी पटावी इतके त्यांचे चित्रीकरण यथार्थ झालेले आहे. बुद्धाच्या जीवनांतील प्रसंगांची एकदोन उदाहरणे सांगतो. सिद्धार्थाला वैराग्य प्राप्त होऊं नये म्हणून संसारांत रमवून ठेवण्यांत आले असतां जरा, आजार, मृत्यु वगैरे अवस्थांचे त्याला दर्शन झाले; मारविजय; देवदत्ताने पिताळलेल्या हत्तीकडून बुद्धाला मारविण्याचा केलेला प्रयत्न; वगैरे. पाली वाङ्मयांतील जातककथा प्रसिद्ध झाल्या आणि बुद्धाच्या जीवनांतील अनेक प्रसंगांचा तपशील एकत्रित करून संगतवार वृत्तांत

संशोधकांनी सिद्ध केला तोंवर अजंत्यातील चित्रपटांच्या विषयांची ओळख तशांनाही पटलेली नव्हती. आतां बहुतेक सर्व चित्रपटांची संगति लागलेली आहे. तरी विवाद्य अशीं कांहीं चित्रे आहेतच. उदाहरणार्थ, क्र. १७ या लेण्यांत रंगविलेला एक प्रसंग ध्या. तेथे बुद्धाच्या भिक्षाटणांतील एक प्रसंग रंगविलेला आहे. बुद्धाची प्रतिमा सुमारे तेरा फूट उंचीची आहे, त्याचे हातीं भिक्षापात्र आहे, समोर माता व पुत्र यांच्या छोट्या प्रतिमा आहेत, पुत्र बुद्धाला भिक्षा वाढीत आहे. हा मुलगा अशोक, त्याने बुद्धाला मृत्तिका दिली व बुद्धाने त्याला चक्रवर्तित्व दिले, हा प्रसंग येथे चित्रित केलेला आहे, असें कांहीं विद्वानांचे म्हणणे आहे. श्री. मुकुल दे यांचे अनुमान असें आहे की पूर्ण ज्ञानप्राप्तीनंतर बुद्ध भिक्षेसाठी स्वगृही आला, त्याची पत्नी यशोधरा व पुत्र राहुल ही अज्ञात भिक्षूला भिक्षा वाढण्यासाठी बाहेर आली आणि त्याला पाहतांच तिला त्याची ओळख पटली, हा प्रसंग येथे चित्रित केलेला आहे. प्रसंग कोणताही असो, या चित्रांतील भावदर्शन इतके नाजुक व सहज आहे की अजंत्याच्याच नव्हे, जगांतील उत्कृष्ट चित्रांत गणना करावी एवढी त्याची योग्यता आहे.

अजंत्याच्या चित्रपटांत व्यक्ति, पशु, पक्षी इत्यादिकांच्या असंख्य प्रतिमा रंगविलेल्या आहेत, इतक्या की एकेका लेण्याचे चारकाईने निरीक्षण करण्यास पंधरा पंधरा दिवसही पुरणार नाहीत. संख्या एवढीच या चित्राची प्रशस्ति नाही. गुणांच्याही मानाने यांचा दर्जा उच्च आहे. कोठेही न्यून राहणार नाही अशा आकृति व विसंगति वाटणार नाही अशी पार्श्वभूमि व रंगसंगति, अशी स्वबरदारी घेऊन ही चित्रे रंगविलेली आहेत. या चित्रकारांची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति व कुंचल्याने कल्पनेला मूर्त स्वरूप देण्याचे कौशल्य यांची मुक्त प्रशंसा जागतिक कीर्तीच्या कलाकारांनी केलेली आहे. श्री. ग्रिफिथ्स् सांगतात : समकालीन चित्रांशी तुलना केली असतां हींच चित्रे सरस ठरतील, एवढेच नव्हे, तर ती जगांतील उत्कृष्ट चित्रांच्या तोडीचीं ठरतील. श्री. लारेन्स् विन्योन सांगतात : आशियामधील प्राचीन कलेचा उद्भव अजंत्याच्या चित्रपटांतूनच

झालेला आहे. क्र. १ या लेण्यांत बैलांच्या टकरीचें दृश्य आहे. प्रचंड वशिण्डांच्या पुष्ट चवताळलेल्या बैलांची टक्कर ज्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेली असेल व त्यांचे त्या वेळचे अंगविक्षेप ध्यानांत ठेवण्याइतकी निरीक्षण व धारणा शक्ति ज्यांचे अर्गी असेल त्यांना या चित्रांतील स्वारस्य सहज समजून येईल. क्र. १७ या लेण्यांत गजजातक रंगविलेले आहे. हत्ती, हत्तीण व त्यांचा छावा यांमधील वात्सल्य-प्रसंग येथे मोठ्या बहारीने रंगविलेला आहे. प्रेमांत आलेले हत्ती परस्परांच्या गंडस्थळांवर देंठांसह कमळें ठेवतात, एकमेकाना सोंडेनें कुरवाळतात, असें आपण वाचतो, तें येथें प्रत्यक्षांत पहावयास मिळतें. पोषाक व आविर्भाव यांवरून व्यक्तीचा पेशा व प्रसंगाचें वैशिष्ट्य व्यक्त करण्याची येथील चित्रकारांची हातोटी अवर्णनीय आहे. नागराजाचें द्रविड राजाशीं संभाषण हा क्र. १ या लेण्यांतील एका चित्राचा विषय आहे. या चित्राचा निर्माता राजगृहांत वावरलेला असला पाहिजे. राजाच्या भोंवतीं त्याचे आश्रित असावयाचेच. राजाच्या शेजारी राणी गंभीरपणें उभी आहे, तरी प्रसंगाचा फायदा घेऊन राजाची उपपत्नी लगट करून मोठ्या नखऱ्यांत त्याच्या मांडीवर दण्ड ठेवून संभाषणांत भाग घेत आहे; भोंवतालें तत्पर सेविका उभ्या आहेत, एकीच्या हातीं मिष्टान्नांचें ताट आहे, टापशी घातलेला विदूषक किंवा आश्रित वुभुक्षित भिक्षुक या ताटांतील काहीं पदार्थ उचलून घेत आहे आणि हें पाहणाऱ्या दासी केवळ अंगुलिविक्षेपानें त्याची चेष्टा व निषेध करीत आहेत. चित्रकाराची मार्भिक निरीक्षणशक्ति व सूक्ष्म विनोदबुद्धि हीं दोन्ही या चित्रांत प्रेक्षकांच्या प्रत्ययास येतात. येथील चित्रकारांनीं अभावितपणें समकालीन व परिचित समाजदर्शनाचा चित्रपट भावी पिढ्यांसाठीं येथें निर्माण करून ठेवलेला आहे. इतिहास व समाज शास्त्रज्ञांना त्यांवरून किती तरी निष्कर्ष काढण्यासारखे आहेत.

एवढें मात्र खरें कीं अजंत्याच्या चित्रपटांतील पुरुषांचे अर्गी पौरुषाचा पूर्ण अभाव दिसतो. कोणाच्याही मुखावर पराक्रमाचा लवलेशही दिसत नाही, मग तो सिंहासनावर अधिष्ठित झालेला राजा असो किंवा मृगयेल्या निघालेला शिकारी असो. उघडउघड परदेशी दिसणारांनींच दाढीमिशा

ठेवलेल्या आहेत, फारच थोड्या एतद्देशीयांच्या ओंठांवर मिशा दिसतात आणि जेथे त्या आहेत तेथे त्यांचीं अग्रे हनुवटीकडे वळलेलीं आहेत ! गाथासप्तशतींत ज्यांना जायामीरुक म्हटलेलें आहे अशी ही माणसें दिसतात. क्र. १ या लेण्यांत वज्रपाणि बुद्धाचें चित्र आहे. श्री. पंत प्रतिनिधि सागतात कीं त्याची मान शंखासारखी, दंड हत्तीच्या सोंडेसारखे आणि कमर सिंहासारखी आहे. ते सांगतात कीं हें चित्रण शास्त्रशुद्ध संकेतांनुसार केलेलें आहे. आपण समजतो कीं पुरुषाची छाती सिंहासारखी असावी आणि स्त्रियांची कटि ; पण बुद्धाचें सारेंच अलौकिक ! क्र. १ या लेण्यांत अश्वारूढ राजाच्या मिरवणुकीचें दृश्य आहे. राजाच्या पाठीला पोंक आलेलें आहे. वाटें कीं नाटकांत नेहमी स्त्रियांच्या भूमिका करणाऱ्या किंपुरुषाला घोड्यावर बसविलेलें आहे ! श्री. पंतप्रतिनिधींनीं साहित्यांतील नवरसांची येथील चित्रपटांतील कांहीं प्रसंगांशीं सांगता जुळविलेली आहे. त्यांनीं वीररसाचा म्हणून वर्णिलेला प्रसंग पहा : हें चित्र क्र. २ या लेण्यांत आहे. अजातशत्रूने बुद्धाचा तपोभंग करण्यासाठीं आपल्या पदरची एक नर्तिका पाठविली. तिला बुद्ध बधला नाहीं. त्याचा तपोभंग होण्याऐवजीं तिचा तेजोभंग झाला. तो तिच्या करवीं जिकला जाण्याऐवजीं तीच जिकली गेली. पराजित होऊन ती परतली. कामगिरी फसलेली पाहून राजा क्रुद्ध झाला. त्यानें तिला देहान्ताची सजा सुनावली. नर्तिका राजाच्या पायांशीं मस्तक टेंकून बसली आहे. ती क्षमेची याचना करीत आहे आणि फर्मावलेली शिक्षा अमलांत आणण्यासाठीं राजानें स्वतःच तरवार उपसलेली आहे — असा या चित्राचा विषय आहे. हा वीररस कीं वीररसाचें विडम्बन ? काळानें या चित्रांतील राजाचें मस्तक उडविलेलें असल्यामुळें त्याच्या मुलावरील आविर्भावाबद्दल अनुमान करण्यास साधन नाहीं. अजंत्याच्या चित्रपटांत युद्ध-प्रसंग कोठेंही नाहीं, शौर्य कोठेंही व्यक्त झालेलें नाहीं ; हत्यारांचा उपयोग शिकारीचे वेळीं किंवा मिरवणुकीचे अग्रभागीं अलंकार म्हणून ! उपसलेली तलवार फक्त वरील प्रसंगांत. अजंत्याच्या चित्रपटांतील सारेच पुरुष कसे शांत व सस्मित, सहनशील व निरुपद्रवी दिसतात. बुद्ध, बोधिसत्त्व

व सात्त्विक कथानायक एवढेच नव्हेत तर त्यांच्या भोंवतालच्या सर्व व्यक्तीही. सारे कसे सुखांत व चैनीत कालक्रमणा करीत आहेत. आत्मार्पणासाठी योग्य संधि कशी मिळेल, एवढाच त्यांना काळजीचा विषय. आणि हे आत्मार्पण कसे? भुकेल्या ससाण्यापासून कबूतराला वांचविण्यासाठी शिबि राजा स्वतःचें मांस तोलून देत आहे; आत्मार्पणाला उत्सुक असलेला शंखपाल जातकांतील नागराज मुंग्यांना भक्ष्य मिळावें म्हणून स्वतःचा जिवंत देह त्यांच्या वाखळावर टाकून देत आहे; रुरुजातकांतील शिकारीला निघालेला राजा मृगाला पाहतांच धनुष्य-बाण टाकून देतो! गोष्टी एकावयाला ठीक आहेत, प्रसंगविशेषी डोळ्यांतून पाणी काढावयाला सोईस्कर आहेत. पण आपण जनतेपुढें जे आदर्श ठेवीत आहोंत त्यांचा राष्ट्रीय जीवनावर काय परिणाम होईल याचा विचारही तत्कालीन धर्मप्रवर्तकांच्या ध्यानांत आलेला दिसत नाही; बौद्धांच्या व जैनांच्याही. जैनांच्या अहिंसा-प्रचाराचें एक उदाहरण देतो : श्री जिनसेनस्वामी व श्री गुणभद्रस्वामी यांनी रचलेल्या महापुराणांत (महापुराणामृत. लेखक — श्री. रावजी नेमचंद शहा, सोलापूर, १९१५, पर्व ३६ वें : भुजबलिजलमल्लदृष्टियुद्धविजयदीक्षाकेवलोत्पत्तिवर्णन) भरत चक्रवर्ती व बाहुबली यांच्या युद्धाचें वर्णन केलेलें आहे. हे बलाढ्य योद्धे रणभूमीवर समोरासमोर उभे राहिले. तेवढ्यांत मुख्य प्रधान व सेनापति आपसांत विचार करूं लागले कीं हे दोघेहि ह्या शरीरांच्या त्यागानंतर मुक्त होणारे असल्यामुळें त्यांच्या परस्पर-युद्धांत सेवकाचा मात्र संहार होईल. याप्रमाणें विचार करून दोन्ही पक्षांतील प्रधान व मांडलिक भरत व बाहुबली यांजकडे गेले व प्रार्थना करते झाले कीं महाराज, अनंत जीवांचा संहार करणारें हें युद्ध केलें असतां मोठा अधर्म होऊन आपली अपकीर्ति होईल. या युद्धानें जर तुम्हां दोघांच्या शौर्याचीच परीक्षा करावयाची असेल तर तुम्ही दोघांनांच युद्ध करावें, त्यांत ज्याला जय प्राप्त होईल तोच विजयी समजावा. याप्रमाणें सर्वांनी प्रार्थना केल्यावर ते दोघे वैयक्तिक युद्ध करावयास कबूल झाले. नंतर गंभीर अशा आनंद भेरीनें दोन्ही सैन्यांस युद्ध थांबविण्याची सूचना करण्यांत आली, सैनिक व सेनापति आणि प्रधान व मांडलिक यांना युद्ध पाहण्या-

साठी रणभूमीभोंवती बसविण्यांत आले. नंतर भरत व भुजबली यांचे युद्ध सुरू झाले. वाचकांना वाटेल की आतां या कसलेल्या वीरांचा सामना शस्त्रास्त्रांच्या खणखणाटांत सुरू होणार आणि आपल्याला चुरशीचा सामना पहावयास मिळणार. असे अधीर होऊं नका. तसा कांहीं विपरीत प्रकार येथें होईल अशी कल्पनासुद्धां मनांत आणूं नका; कारण हें जैन-पुराणांतलें युद्ध आहे! पहा. पहिली फेरी दृष्टियुद्धाची. पापणी न हालवितां एकसारखें पाहणें हें दृष्टियुद्ध. या युद्धांत भुजबलीनें आपली दृष्टि स्थिर, शांत व निश्चल ठेवली. उलट भरताच्या नेत्रांतून अश्रु गळले, पापण्याहि लवल्या. झालें. पहिल्या फेरींत भुजबलीचा जय झाला! नंतर हे बंधु जलयुद्धाकरितां सरोवराच्या पाण्यांत उतरून एकमेकांच्या अंगावर पाणी टाकूं लागले. भुजबली राजा उंच असल्यामुळें भरतानें त्याच्या अंगावर केलेला जलसेक त्याच्या मुखापर्यंत न पोचतां खाली पडला. उलट भुजबलीनें केलेल्या जलसेकानें भरत व्याकुळ झाला. झालें; या फेरींतही भरत पराभूत झाला. नंतर बाहु-युद्धांत भुजबलीनें भरताचे हात बळकट धरून त्यास आकाशात वर उचलून लीलेनें मंडलाकार फिरविलें. याप्रमाणें या तीन्ही युद्धांत भुजबलीनें भरतास जिंकलें! येणेंप्रमाणें युद्धांत जय मिळविल्या-नंतर भुजबलीनें काय केलें? जैनदीक्षेचा स्वीकार! प्रस्तावनेंत भाषांतरकार सांगतात कीं या पुराणाचे लेखक राष्ट्रकूटांच्या अमदानांत महाराष्ट्र व कर्नाटक या देशांत होऊन गेले. आतां अशा युद्धाचा कार्यक्रम आगाऊ जाहीर केला तर मैदानाकडे रिकामटेकड्या हंगामांत उडाणटप्पू फुकटेही फिरकणार नाहींत आणि स्वेडेगावांतल्या हंगाम्यांत या धर्तीची लढत कोणी केली तर तीत विजयी होणाराला पंचांकडून बक्षिसादाखल लंगोटीही मिळणार नाहीं! व्यक्तिमात्राला संसारापासून परावृत्त व निर्वाणप्राप्तीकडे प्रवृत्त करण्यासाठींच अजं-त्याचे चित्रपट रंगविण्यांत आले असले पाहिजेत आणि महापुराणासारखे ग्रंथ निर्माण करण्यांत आले असले पाहिजेत हें उघड आहे आणि मानवजातीच्या उद्धारार्थ हे प्रयत्न धार्मिकांनीं चालविले होते त्या वेळीं हिंदुस्थानांत कोणत्या राजकीय घटना घडत होत्या? उत्तर

हिंदुस्थानांत हूण आक्रमक गुप्त साम्राज्याचा विध्वंस व हिंदी संस्कृतीचा उच्छेद करित होते आणि मूर्तिभंजक मुसलमानी आक्रमकांचे लढाऊ काफिले सिंधच्या बंदरांवर धडका देत होते. अशा धामधुमीच्या काळांत हे धार्मिक हिंदुस्थानांतील जनतेला शांत व सस्मित, सहनशील व निरुपद्रवी, परोपकारी व निर्वाणप्रवण बनविण्याच्या खटाटोपांत गर्क होते !

अजंठ्याच्या लेण्यांतील चित्रपटांतील स्त्रियांच्या प्रतिमा अत्यंत मोहक आहेत ; मग त्या कोणत्याही वर्गांतलि असोत किंवा कोणत्याही वर्णांच्या असोत. स्त्री हा विषयच असा आहे की तो रसिकांचे चित्त वेधून घेतो. अजंठ्याचे चित्रकार हे तर रसिकाग्रणी. त्यांनी स्त्रियांची चित्रे पंचप्राणांच्या व्याकुलतेने रंगविलेली आहेत. अप्सरेपासून नागकन्येपर्यंत आणि राजकन्येपासून चामरधारिणीपर्यंत सर्व लोकांच्या व दर्जांच्या स्त्रियांच्या प्रतिमा येथे रंगविलेल्या आहेत. यौवनाने मुसमुसलेल्या, सौंदर्याने रसरसलेल्या, प्रीतीने बहरलेल्या, पुष्पालंकारांनी सजलेल्या ; गौर, शामल, ताम्र व कृष्णवर्णा ; पुष्टतनी, सूक्ष्मकटि, ललिताङ्गी, पृथुलनितंबिनी ; कोणी स्वतःच्या सौंदर्याचे आरशांत निरीक्षण करित स्तब्ध उभी आहे तर कोणी आपल्या सौंदर्याचे कोणी तरी निरीक्षण करित आहे या जाणिवेने किंवा आपले सौंदर्य व शृंगार न्याहाळावा अशा हेतूने त्रिभंग मुद्रा धारण करून उभी आहे किंवा नितंबांचे स्पंदन करित मंद गजगतीने पदन्यास करित आहे ! होय, ह्या चित्रपटांतील स्त्रिया अचेतन आहेत हे माहित असूनही त्याबद्दल संभ्रम वाटावा, अशा कौशल्याचे त्यांचे चित्रण केलेले आहे. वाटते की कोणी एकाएकी पुढे येईल आणि दटावील ! कोठे एखादी अप्सरा आकाशांतून तरंगत चाललेली आहे तर कोठे एकादी नागकन्या एकांतांत बसून मानवल्लोकांचे निरीक्षण करित आहे. कोणी पाठमोरी - झुलत्या केशांच्या बटा सांवरित आहे, तर कोणी सामोरी - अपाङ्गावलोकन करित आहे. येथील चित्रकारांनी स्त्रियांची किती किती ध्याने केवळ्या जिह्वाळ्याने रंगविलेली आहेत म्हणून सांगावे ! प्रसंग कोणताही असो, त्यांत एखादी तरी स्त्री असतेच.

वाटते की तिचे चित्र रंगवितां यावे म्हणूनच चित्रकाराने तिच्या भोंवती विशिष्ट प्रसंगाची उभारणी केलेली आहे. कोठे झोंपाळ्यावर बसून ती झोंके घेत असते तर कोठे वातायनांतून बाहेरले दृश्य पहात असते. या चित्रीकरणासाठी येथे देशोदेशांचे चित्रकार जमलेले असावेत किंवा देशोदेशी प्रवास करून आलेल्या चित्रकारांनी ही चित्रे काढलेली असावीत, एवढी वेषभूषांची विविधता त्यांच्या स्त्रियांच्या चित्रांत दिसून येते. अलीकडचे चित्तारी विशिष्ट ध्यान किंवा विशिष्ट धर्तीची वेषभूषा धारण करणाऱ्या व्यक्तीला समोर ठेवून तिचे चित्र काढतात. असे चित्र कितीही कौशल्याने काढलेले असो, त्यांत थोडीबहुत कृत्रिमता व जडता असतेच. अजंत्याच्या चित्रकारांनी या पद्धतीचा अवलंब केलेला नाही. स्त्रियांचे सहज व स्वैर असे जे आविर्भाव त्यांच्या चित्तावर ठसले होते त्यांना त्यांनी या चित्रांत मूर्त स्वरूप दिलेले आहे. कोठे केवळ तर्जनीच्या विक्षेपाने भावदर्शन केलेले आहे, तर कोठे अलंकाराच्या हेलकाव्याने व्यक्तीची गति व्यक्त केलेली आहे. हिच्या मुखाचा कल, तिच्या आकृतीचा झोंक, हिच्या नखऱ्याचा ढंग; पुष्टता व कृशता, चारुता व जडता, मार्दव व लालित्य, स्थिरता व चलता, गजगति व हंसगति, नैसर्गिक व कृत्रिम, वेषभूषा व केशभूषा; हिचे चंदनचर्चित अंग, तिचे अळित्याने रंगलेले पाऊल! युवतीच्या जीविताच्या अंगप्रत्यंगांचे दर्शन देऊन येथील चित्रकारांनी स्त्रीचे व्यक्तिमत्त्वच नव्हे, अनंतत्व साकार केलेले आहे. येथील अनेक स्त्रियांनी धारण केलेली वस्त्रे तलम व तोकडी आणि केव्हां तर केवळ सांकेतिक असल्यामुळे त्यांच्या अशा अनेक अंगांचे दर्शन होतं की जी लौकिक जगांत सहसा दृष्टीस पडत नाहीत, पण विलक्षण हे की असे आहे तरी ती कामुकतेची प्रेरणा करीत नाहीत, एवढ्या संयमाने या प्रतिमा रंगविलेल्या आहेत. या लेण्यांच्या प्रवर्तकांच्या तत्त्वांप्रमाणे जड देह ही उपाधि, जीवित चंचल, संसार मिथ्या आणि निर्वाण हेच सत्य; असे असले तरी या लेण्यांतील चित्रे रंगविणारे कलाकार जाणून होते की स्त्री ही मानवी जीवनाची प्रेरणा आहे व धारक शक्ति आहे.

या कलाकारांनी व्यक्तींची चित्रे काढली आहेत हे खरे, मात्र त्यात त्यांनी प्रकृतीची शक्ति व्यक्त केलेली आहे, हेही तितकेच खरे.

ही माया, डावा पाय खांबाला टेकून त्यावर रेलून स्तब्ध उभी आहे. ही यशोधरा, कपाळावर रुळणारी बट सांवरीत आहे. ही उन्नतस्तनी कृष्णवर्णा, कृष्णवर्णा - पण पार्श्वभूमीवर रंगविलेल्या पूर्णविकसित शुभ्र कमलापेक्षा मोहक. ही अप्सरा, उजव्या कानावर कललेला मलबारी खोपा घातलेली ; तिच्या हातांत टाळ आहेत, तालाच्या अनुरोधाने ती इतक्यांत त्यांचा आघात करणार आहे. ही नवोढा, भोंवतालच्या वातावरणाशी अद्याप समरस झालेली नाही; तिला बागडावयाचे आहे, जंगलांत हिंडून फुले गोळा करावयाची आहेत, पण आता ती संसाराच्या व सासरच्या बंधनांनी जखडलेली आहे. ही राजाच्या पायांशी डोकें टेंकलेली नर्तिका ; घनस्तनी, कृशकटि, त्रिवलीधारिणी, जघनचपला ; तिची ढब अशी ढंगदार की ती प्रवीण नर्तिका आहे हे अनुमान तिच्या चवड्याच्या कमानीवरूनही करता येते. ही पार्श्वचारिणी, एका हाताच्या अंगुलीने बुभुक्षिताला दटावीत आहे आणि दुसऱ्या हाताच्या बोटांना फिरकी देऊन आश्चर्य व्यक्त करीत आहे. बोटांच्या ठेवणीवरून मनोभावना व्यक्त करणे हे तर अजंत्याच्या चित्रकारांचे वैशिष्ट्य !

क्र. १ व १७ या लेण्यांत प्रेमप्रसंगांची व मद्यपानाची दृश्ये आहेत. गौरवर्ण प्रियकर व शामला प्रिया, कृष्णवर्ण प्रियकर व गौरवर्ण प्रिया, उभयतां कृष्णवर्ण, अशा परिवर्तनांनी ही चित्रे सिद्ध केलेली आहेत. शामलेच्या स्तनांवर आवरण नसल्यामुळे ती राजाची उपपत्नी असावी असे वाटते. तिच्या वागणुकीतही या पेशाला साजेल असा संयम दिसतो. उलटपक्षी कृष्णवर्ण राजाबरोबर सहपान करणारी गौरवर्ण राज्ञी समानाधिकाराच्या भरी पडून उन्मत्त झालेली दिसते. दोघेही धुंद झालेली असली तरी तो तिला आग्रह करीत आहे आणि दोघांनाही आग्रह करणारा चपकधारक चंभू वांकवून सिद्ध आहेच ! ही चित्रे पूर्ण आहेत म्हणूनच ती मोहक वाटतात, असे नाही. क्र. १७ या लेण्यांत एक त्रुटित चित्र आहे. प्रियेच्या गळ्यांत प्रियकराने हात घातलेला आहे. तिच्या मानेमागून आलेला त्याचा कोंपरापासूनचा हात एवढाच

त्याच्या शरीराचा भाग अस्तित्वांत आहे; आणि मुख-मण्डल, सव्य नेत्र, वाम स्तन व डावा हात, एवढाच तिच्या शरीराचा भाग. या चित्राचा एवढाच तुकडा राहिलेला असला तरी त्याचें सौंदर्य अवर्णनीय आहे. तिच्या मुखावर प्रेमपूर्तीची प्रसन्नता आहे. या मीनाक्षीने आपली नजर प्रियकरावर एकाग्र केलेली आहे. एकाद्या तंतुवाद्यावर द्रुत तालांत गत छेडतांना पडद्यांवर पडण्यासाठी बोटें तयार ठेवावीत तशी ती त्याच्या हातावर अलगत बसलेली आहेत. चित्र अपूर्ण असल्यामुळेच त्यांत अधिक स्वारस्य वाटते की काय कोण जाणे. वर वर्णिलेल्या प्रेमप्रसंगांपेक्षां मला हेंच दृश्य अधिक आवडते; उत्सुकता बाटते तिच्या प्रियकराच्या दर्शनाचढल; वाटते की त्या धन्य पुरुषाचें दर्शन व्हावें, जो तिच्या प्रेमाचा विषय आहे! असूया ही वाटते.

क्र. १ या लेण्यांत दरबारी नृत्याचें दृश्य आहे. येथील नृत्य दरबारांत चाललेलें आहे. राजाराणी सिंहासनावर बसून नृत्य पहात आहेत आणि नर्तिकेच्या कौशल्याचें कौतुक करीत आहेत. औरंगाबादच्या लेण्यांतील नृत्यशिल्पाचें वर्णन करतांना अजंद्याच्या या नृत्यचित्राचा उल्लेख केलेलाच आहे. औरंगाबादच्या शिल्पांत हें अवडंबर नाही. दोन्ही नर्तिकांची कमर पातळ व नजर तरळ आहे. दोन्ही जागीं नर्तिकांना साथ करणाऱ्या स्त्रियाच आहेत. औरंगाबादच्या नर्तिकेचें नृत्य भारत नाट्य-धर्तीचें आहे आणि येथील नर्तिकेचें स्थानिक धर्तीचें आहे, हा मुख्य फरक. तेथील नर्तिकेची प्रतिमा पाषाणाची व येथील नर्तिकेचा देह रंगाच्या पापुऱ्याचा; पण ही जड वाटते व ती तरल भासते! येथील नृत्यपटाचें वैगुण्य हें कीं नृत्य दरबारांत चाललेलें आहे हें आजूबाजूला पाहून अजमावावें लागते. कारण नर्तिका व तिच्या साथी प्रेक्षकाला सन्मुख आहेत, आपण दरबारांत नृत्य करीत आहोंत याची त्यांना जाणीवही दिसत नाही.

क्र. १७ या लेण्यांतील राजकन्येच्या प्रसाधनाचें दृश्य पहा. तिच्या डाव्या हातांत वाटोळा आरसा आहे व उजव्या हाताच्या बोटांने कपाळावर कुंकुमतिलक लावण्याच्या ती तयारींत आहे. त्या क्षणीं ती स्वतःच्या सौंदर्यनिरीक्षणांत तल्लीन झालेली आहे. तिच्या शेजारीं प्रसाधनसाधनांचें

तबक धारण करणारी दासी एका बाजूला उभी आहे व दुसरीकडे सकच्छ चामरधारिणी. या तीन स्त्रिया शेजारी उभ्या आहेत; प्रत्येकीची उभे राहण्याची ऐट वेगळी आहे; प्रत्येकीची आकर्षकता भिन्न आहे. राजकन्येचा वर्ण काळसर आहे आणि चामरधारिणीचा शामल. अजंट्याच्या सर्व स्त्रियांत ही श्यामला मला फार आवडते. दासी असल्यामुळे प्राप्य कोटींत गणना करतां येण्यासारखी आहे म्हणून नव्हे किंवा सकच्छवस्त्रधारिणी आहे म्हणूनच नव्हे, तिच्या नजरेंत जें जहर आहे व आसनांत लालित्य आहे तें मला तरी इतरत्र आढळलें नाहीं, म्हणून. याच लेण्यांत विजय राजाच्या अभिषेकाचें दृश्य आहे. येथेही सकच्छवस्त्रधारिणीची त्रयी आहे. त्यांच्या घाटणीवरून मला वाटते, या चारी प्रतिमा एकाच चित्रकाराच्या हातच्या असाव्यात.

सहाद्रींतील लेण्यांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमि :

बुद्धनिर्वाणानंतर अजातशत्रूच्या अमदानींत बौद्ध धर्मगुरूंची पहिली महासभा राजगृह येथे वेमार पर्वतावरील सत्तपण्णि गुहेत भरली होती. ही नैसर्गिक गुहा या समारंभासाठीं विस्तृत व अलंकृत करण्यांत आली होती. कृत्रिम गिरिगृहे खोदण्याची कल्पना बौद्ध धर्मप्रचारकांना या वेळीं सुचलेली असणें संभवनीय आहे. नैसर्गिक गुहांचा उपयोग बौद्धांनीं निवासासाठीं कधींही केलेला नाहीं.

बौद्ध व जैन धर्मांची स्थापना मगध देशांत झाली. त्या वेळीं या भागांत वैदिक धर्माची पकड ढिली होती. बौद्ध व जैन या धर्मांचे प्रस्थापक या देशाचे रहिवासी होते; क्षत्रिय राजकुलोत्पन्न होते; म्हणून प्रथम या भागांतल्या मध्यम वर्गीय क्षत्रियांनीं या धर्मांचा स्वीकार केला; नंतर वैश्यांनीं. वैदिक धर्माची उभारणी यज्ञसंस्थेवर व वर्णव्यवस्थेवर झालेली होती. अनार्यांचीं धार्मिक प्रतीके आर्यांना मान्य नव्हतीं. बुद्धाला आर्य-संस्था अमान्य होत्या. बहुजनसमाजांत प्रचलित असलेल्या अनेक धार्मिक रूढींचा समावेश त्यानें आपल्या धर्मसंघटनेंत करून घेतला होता. यामुळे या नव्या धर्माची दीक्षा घेण्यांत आपण निषिद्ध किंवा विशेष असें कांहीं करीत आहोंत असें कोणाला वाटलें नाहीं.

ब्राह्मण हे पुरोहित व क्षत्रिय हे राज्यकर्ते. वैदिक धर्माचे सामर्थ्य त्यांच्या सहकार्यावर अवलंबून होते. नन्दांनी क्षत्रिय राजघराण्याचा उच्छेद केल्यामुळे वैदिक धर्म निराधार झाला. वैदिक संस्कृतीची बहुजन समाजांशी रुजवात झाली नाही. कारण या संस्कृतीच्या पुरस्कृत्यांच्या मानाने तत्कालीन बहुजनसमाज फार मागासलेला होता. या परिस्थितीमुळे बौद्ध व जैन धर्मांच्या प्रसाराला अनुकूल किंवा प्रतिकारशून्य असे क्षेत्र उत्तर हिंदुस्थानांत निर्माण झाले.

अशोकाने बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला म्हणूनच या धर्माला महत्त्व प्राप्त झाले. या पूर्वी हा धर्म एक स्थानिक क्षुद्र पंथ मात्र होता. धार्मिक परिवर्तनासाठी अशोकाची मनोभूमि सिद्ध झाली त्या वेळी त्याच्या भोवती बौद्धांऐवजी जैनांचे कोंडाळे असते तर त्याने याऐवजी त्या धर्माचा स्वीकार केला असता. अशोकाच्या आश्रयामुळे व सक्रिय उत्तेजनामुळेच बौद्धधर्माचा फैलाव झाला.

बौद्ध धर्म मानवी समानतेवर आधारलेला होता आणि ब्राह्मणी धर्म वर्णव्यवस्थेवर. ब्राह्मणी समाजव्यवस्था सुसंस्कृत नियंत्रित राजसत्तेला पोषक होती आणि बौद्ध धर्माची तत्त्वे राष्ट्रीयत्वाला बाधक व अनियंत्रित सत्तासंवर्धनाला अनुकूल होती. अशोकाचे साम्राज्य हा त्यांचा प्राथमिक राजकीय परिणाम.

अशोकाची धर्मप्रसाराची योजना स्तूपनिर्मितीवर आधारलेली होती. त्याच्या काळात भिक्षूंच्या वस्तीसाठी एक-दोन क्षुद्र विहार खोदण्यांत आले, एवढेच. ज्यांना आपण बौद्ध लेणी म्हणतो ते ती त्यांच्या कारकीर्दीत निर्माण झाली नाहीत.

अशोकाच्या पूर्वी बौद्ध धर्म हा विशिष्ट धार्मिक हेतूंनी प्रेरित झालेल्या निर्वाणेच्छूंचा संघ होता. अशोकाच्या प्रचारामुळे बौद्ध धर्म हा सर्वसामान्य नागरिकांचा सर्वसाधारण धर्म झाला.

अशोकाने धर्मप्रसाराच्या योजनांवर शक्तिसर्वस्व एकत्रित केल्यामुळे स्वजिना रिता झाला आणि राज्यव्यवस्था ढिली पडली. अशा परिस्थितीत कोणतेही राज्य किंवा साम्राज्य टिकू शकत नाही. पूर्वा-

श्रमींच्या कर्तव्यगारीच्या इभ्रतीवर त्याच्या हयातीपुरतें मौर्य साम्राज्य जीव धरून राहिलें इतकेंच.

अशोकाचें साम्राज्य पेत्रार नदीपर्यंत पसरलें होतें, असा प्रवाद आहे. येथें महाराष्ट्रापुरतेंच बोलावयाचें आहे. अशोकाचें एक श्रुटित शिला-शासन सोपाऱ्यास मिळालें आहे. एवढा अपवाद सोडला तर नर्मदे-पासून तुंगभद्रेपर्यंत अशोकाच्या अंगी निश्चितपणें लावतां येईल असा एकहि अवशेष अद्याप उपलब्ध झालेला नाही. अशोकानें ८४,००० स्तूप उभारले. यांपैकी महाराष्ट्राच्या वाठ्यास फक्त पांच आले होते. यावरून वाटतें कीं या भागांत अशोकाची सत्ता नव्हती, असलांच तर तर केवळ नाममात्र होती.

अशोकाच्या साम्राज्याचें धारण करण्याची शक्ति त्याच्या वंशजांत नव्हती; म्हणून त्याच्यानंतर साम्राज्याची फाळणी झाली. अशोकाच्या राजकीय धोरणामुळें स्थानिक राज्यकर्त्यांची सत्ता नष्टप्राय झाली होती; त्याच्या धार्मिक धोरणामुळें वैदिक धर्माचे पुरस्कर्ते असंतुष्ट झाले होते. या सुप्त शक्तीवरील दाब एकाएकी निघाल्यामुळें सर्वत्र अंदाधुंदी माजली. बौद्ध धर्मसंस्था मात्र संपन्न व प्रबल झाल्या होत्या. त्यांना राजाश्रयाची चटक लागली होती. स्वतःचें महत्त्व टिकविण्यासाठी त्यांनीं राजकीय डावपेंच खेळण्यास सुरुवात केली.

अलेक्झँडरच्या स्वारीमुळें मध्य आशियांतील पुरातन राजसत्ता कोलमडून पडल्या. यामुळें अडदांड डोंगरी जमातींना कोणी शास्ता राहिला नाही; दुबळ्या भैदानी प्रजेला कोणी त्राता राहिला नाही. यामुळें या प्रदेशांत जातीय उठावणीचे झंझावात घुमूं लागले. बेसावध प्रजेवर व पर्यायानें आपल्या सत्तेवर परकीय टोळीवाल्यांची झडप पडूं नये म्हणून चीनच्या सत्ताधाऱ्यांनीं ख्रि. पू. तिसऱ्या शतकाचे मध्याचे सुमारास सरहद्दीवर चौदाशें मैल लांबीची तटबंदी उभारली. यामुळें टोळीवाल्यांचा मोर्चा हिंदुस्थानकडे झुकला. आम्ही त्यांना प्रतिबंध केला नाही, करूं शकलो नाही; कारण अहिंसेच्या व धर्मप्रसाराच्या धुंदीमुळें आमची राष्ट्रीयत्वाची भावना नष्ट झाली होती.

धर्मप्रसारासाठीं बौद्धांनीं परिवर्तनाचा अवलंब केला. बौद्ध धर्म

मानवी समानतेवर आधारलेला असल्यामुळे परिवर्तनाला पोषक होता. ब्राह्मणी समाज-व्यवस्था चातुर्वर्ण्यावर आधारलेली असल्यामुळे तीत परकीयांना स्थान नव्हते. बौद्धांनी परिवर्तित परकीयांना हिंदी समाजात हक्काचे समान स्थान दिले आणि त्यांच्या आश्रयाने आपल्या धर्मसंस्थांचे हात बळकट केले.

राजा स्वकीय आहे की परकीय आहे याची बौद्धांना पर्वा नव्हती. त्याने बौद्ध धर्माचा स्वीकार करावा व धर्मप्रसाराला साहाय्य करावे आणि याच्या मोबदल्यांत आपण त्याच्या सत्तास्थापनेला मदत व अधिराज्याला मान्यता मिळवून द्यावी, असा त्यांचा जणू अलिखित करार झाला होता. धार्मिक प्रोत्साहनामुळे सुमारे तीनशे वर्षेपर्यंत परकीयांनी हिंदुस्थानांत धुमाकूळ घातला. ते हिंदुस्थानात स्थायिक होण्याला उत्सुक होते आणि हे आश्रयासाठी हपापले होते.

साम्राज्याची सत्ता सैल झाली की नालायक वंशज पदच्युत होऊन स्थानिक राज्ये निर्माण होतात; त्यांच्या स्पर्धेतून पुन्हां साम्राज्य निर्माण होते. अशोकाच्या साम्राज्याच्या ध्वंसावशेषांतून अशीं राज्ये निर्माण झाली आणि त्यांच्या स्पर्धेतून सातवाहन साम्राज्य. ख्रि. पू. तिसऱ्या शतकाच्या अंत्यपदापासून दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीपर्यंतचा सुमारे चारशे वर्षांचा कालखण्ड सातवाहनांचा. ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकांत ग्रीकांशी, ख्रि. पू. पहिल्या शतकांत शकांशी, ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकांत क्षहरातांशी व दुसऱ्या शतकांत सौराष्ट्राच्या क्षत्रपांशी सातवाहनांना युद्धे करावी लागली. ग्रीकांना बौद्धांचा पाठिंबा होता व त्यांच्या आक्रमणाला जैन कलिंग सम्राट् खारवेल याची साथ होती. शकांना जैनांचा पाठिंबा होता आणि क्षहरातांना बौद्धांचा. ग्रीकांबरोबरच्या युद्धांत शुंग हे सातवाहनांचे सहकारी होते आणि शकयुद्धांत मालव. ख्रि. पू. १५० च्या सुमारास सुरू झालेले हे धर्मयुद्ध शककर्ता गोतमीपुत्र शालिवाहन याने क्षहराताचे निर्मूलन केले तेव्हां थांबले. क्षत्रपांचे आक्रमण राजकीय स्वरूपांचे होते, ते श्री यज्ञ सातकर्णीने परतविले. सहाय्यादीतील लेण्यांतील शिलालेख या महाकृत्यांना व विजयांना साक्ष आहेत.

पुष्यमित्र शुंग व पहिला सातकर्णी यांनी ग्रीकांचा पराभव केला. हा विजय त्यांनी अश्वमेध यज्ञ करून साजरा केला. नाणें घाटांतील शिलालेख हा याचा पुरावा. ऐन बौद्धयुगांतील या घटनेचें महत्त्व आपल्या इतिहासकारांच्याही नीटसे लक्षांत आलेले नाही. पण्डित जयचंद्र विद्यालंकार यांनी या कालखण्डाला अश्वमेधपुनरुद्धारयुग असें नांव दिलें आहे. यज्ञसंस्था हें वैदिक संस्कृतीचें प्रतीक. या संस्थेच्या धक्कारासाठी व निर्मूलनासाठी तर बौद्धांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली होती. त्यांच्या विकृत प्रचाराला व राष्ट्रघातकी राजकारणाला या उभयतांनी खणखणीत उत्तर दिलें. दुसऱ्या सातकर्णीने शकांचा पराभव केला. या घटनेला सांची तोरणावरील लेखाची साक्ष आहे आणि गौतमीपुत्र सातकर्णीने क्षहरातांचें निर्मूलन केलें याला नाशिकच्या पाण्डव लेण्यांतील गौतमी बलश्रीच्या लेखाचा पुरावा आहे.

अशोकाच्या स्तूपनिर्मितीच्या योजनेमुळे बुद्धाचे अवशेष भूमिगत झाले. ज्यांना अवशेष मिळाले नाहींत त्यांनीच लेणी खोदली.

लेणी हें सहाद्रीचें वैशिष्ट्य. या शिल्पकृत्याला हें स्थान निसर्गतः विशेष अनुकूल आहे. सहाद्रीतील लेण्यांचें वैशिष्ट्य हें कीं येथील बहुसंख्य लेणी बहुजनसमाजानें परस्पर सहकार्यानें निर्माण केलेली आहेत. राजाश्रयावर विसंबून राहण्याचा महाराष्ट्राचा धर्मच नाहीं !

सहाद्रीतील सर्व हीनयान लेणी सातवाहनांच्या अमदानांतलीं आहेत. आद्य सातवाहन वैदिक धर्माभिमानी होते, हें त्यांच्या नाणें-घाटांतील शिलालेखावरून स्पष्ट दिसतें. वैदिक धर्माभिमान्यांवर असहिष्णुतेचा आरोप करण्यांत येतो. सातवाहन वैदिक धर्माभिमानी होते आणि सहिष्णु होते; इतकेंच नव्हे, प्रजेपैकी पुष्कळ लोक बौद्ध असल्यामुळे त्यांनीही अनेक चैत्य व विहार खोदविले. नाशिकच्या पाण्डव लेण्यांतील गोतमीपुत्र विहार बौद्ध भिक्षूंसाठीं सातवाहनांनीं निर्माण केला आणि बौद्ध धर्मसंस्थांना अनेक देणग्या दिल्या यावरून हें विधान सिद्ध होतें. बांधीव स्तूपांमध्ये भूमिगत केलेले धन हस्तगत करून घेण्यासाठीं शुंगांनीं अनेक स्तूप उध्वस्त केले अशी दंतकथा आहे. सातवाहनांबद्दल असा प्रवादही नाहीं.

वैदिक ऋषि गिरिकन्दरांत एकांतवासांत राहून तपश्चर्या करीत आणि कंदमूलांवर निर्वाह करीत. अशाच तपश्चर्येसाठी सह्याद्रिंत लेणीं खोदण्यांत आलेली आहेत, असा समज प्रचलित आहे, तो बरोबर नाही. ते ऋषि आणि हे भिक्षु ; यांत सर्व कांहीं आले. त्यांचे अध्यापनाचे आश्रमही साधारणतः लोकवस्तीपासून दूर असत. उलटपक्षीं बहुतेक सर्व बौद्ध लेणीं हमरस्त्यालगत खोदलेली आहेत, संपन्न बंदरे व बाजारपेठा आणि राजधान्या यांच्या आसमंतात् मांडलेली आहेत. येथेही अध्ययन व अध्यापन चालत असे हे निर्विवाद. पण मुख्यत्वेकरून ही लेणी प्रचारार्ची, परिवर्तनार्ची व उत्सवांचीं केंद्रे होती.

दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीच्या सुमारास अभीरांनी सातवाहनांचा किंवा त्यांच्या प्रतिनिधींचा मोड करून महाराष्ट्राचें राज्य कमविलें. क्षत्रपांच्या सैन्यांत अभीरांचा मोठा भरणा होता. क्षत्रपांचा सेनापति अभीर होता. मुल्लखगिरीसाठीं अभीर तापीच्या खोऱ्यांतून देशावर आले असावे आणि त्यांचा सातवाहनांबरोबरचा संग्राम नाशिकच्या परिसरांत झाला असावा. पांडवलेण्यांतील ईश्वरदत्ताच्या लेखाचा याला पुरावा आहे; शिवाय अजूनही अभीरांच्या वस्तीचें केंद्र नाशिक-खानदेश भागांतच आहे. या आक्रमणापूर्वीही अभीर पोटापाण्याच्या निमित्तानें महाराष्ट्रांत विशेषतः कापूस पिकतो त्या प्रदेशांत घुसूं लागले होते आणि येथें गुंडगिरी करूं लागले होते, असें गाथासप्तशतींतील एका उल्लेखावरून दिसते.

ख्रि. पू. १६५ च्या सुमारास मध्य आशियांत हूण व कुषाण या लढाऊ जमातींचा संघर्ष सुरू झाला. या युद्धांत पराभूत झालेले कुषाण प्रथम पश्चिमेकडे वळले व नंतर हिंदुस्थानाकडे झुकले. कनिष्क (१२० ते १६० ई.) हा या वंशांतला महापुरुष. त्याच्या राज्याचा विस्तार पाटलीपुत्रापर्यंत होता. पुरुषपुर ऊर्फ पेशावर ही त्याची राजधानी. आयुष्याच्या उत्तर कालांत त्यानें बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. काश्मीरांत कनिष्कपुर येथें त्यानें बौद्ध संघांत माजलेले वाद मिटविण्यासाठीं धर्मगुरूंची महासभा भरविली. या सभेला आलेल्या प्रतिनिधींमध्ये हीनयान पंथाच्या सदस्यांचा मोठा भरणा होता, पण उत्तर हिंदुस्थानांत

या काळांत महायान पंथच विशेष जोरात होता. तिसऱ्या शतकाच्या प्रथम पादांत कुषाण साम्राज्य नष्ट झालें.

बॅक्ट्रियन्स, ग्रीक्स, शक, क्षहरात, कुषाण वगैरे आक्रमक जमातींच्या पुढाऱ्यांचें बौद्धांनीं परिवर्तन केलें आणि या जमातींनीं बौद्ध धर्माचें. महायान पंथ हें या संकराचें मूर्त स्वरूप.

महायान बौद्धांनीं ब्राह्मणी देवदेवतांचा स्वीकार केला; नांवे बदलून आणि मूलस्वरूपांतही; त्यांच्या पौराणिक कथांसह. त्यांनीं बुद्धाचीं अनेक ध्यानें कल्पिलीं, बोधिसत्त्वांचे अनेक अवतार कल्पिले, त्यांना मूर्त स्वरूपें दिलीं, ब्राह्मणी प्रदक्षिणापद्धतीचा स्वीकार केला. बुद्ध, धर्म व संघ या बौद्ध धर्माच्या वैशिष्ट्यांना मंजुश्री, अवलोकितेश्वर, पद्मपाणि व वज्रपाणि या नांवाखालीं मूर्त स्वरूपें प्राप्त झालीं आणि पुढें तर ब्रह्मा, विष्णु व महेश यांशीं त्यांचें सारूप्य कल्पण्यांत आलें. बौद्ध एकीकडे ब्राम्हणी दैवतांचा स्वीकार व अनुकरण करीत होते तर दुसरीकडे त्यांच्याबद्दल धुमसणाऱ्या वैराळा व तिरस्काराला मूर्त स्वरूप देत होते.

हीनयान बौद्ध साधारणतः स्वतःच्या आचारविचारांच्या शुचिते-विषयीं दक्ष असत; महायानकालांत ही दक्षता मार्गें पडली आणि दुसऱ्याच्या उद्धाराविषयींच्या कळकळीला अधिक महत्त्व मिळालें. निर्वाण म्हणजे षड्विंशत विजय, ही मूळ कल्पना मार्गें पडून निर्वाणप्राप्ति म्हणजे स्वर्गसुखाची प्राप्ति आणि श्रद्धा हेंच निर्वाणप्राप्तीचें साधन या कल्पना रूढ झाल्या. मानवी जीवनातील सर्वसाधारण संकटांपासून संरक्षण मिळविण्यासाठीं प्रार्थना करण्यांत येऊं लागली.

चवथ्या शतकाच्या प्रथमपादांत मगध देशांत गुप्तांचें राज्य स्थापन झालें. सम्राट् समुद्रगुप्तानें दक्षिणदिग्विजयानंतर अश्वमेध केला. चंद्रगुप्त विक्रमादित्यानें सौराष्ट्रांतील क्षत्रपांचें निर्मूलन केलें. पांचव्या शतकाच्या तृतीय पादांत मध्य आशियांतील हूणांनीं हिंदुस्थानवर निकराचे हल्ले चढविले आणि गुप्त साम्राज्य धुळीला मिळविलें. गुप्तकालाचीं सवाशें वर्षे हें हिंदुस्थानचें सुवर्णयुग. या कालांत ब्राह्मणी धर्माची पुनर्घटना व संस्कृतीचें पुनरुज्जीवन झालें. गुप्तांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत ब्राह्मणी देवदेवतांचीं अनेक उत्कृष्ट मंदिरे उभारलीं. मुसलमानांनीं तीं सर्व

उध्वस्त केली आहेत, तरी त्यांच्या अवशेषांवरून त्यांच्या भव्य सौंदर्याची कल्पना करता येते.

सातवाहनानंतर महाराष्ट्रांत अभीर व त्रैकूटक यांनी राज्ये केली. स्थल व काल या दोन्ही दृष्टींनी त्यांच्या राज्यांचा विस्तार फार मर्यादित होता; अंतर्गत आणि युरोप व आशिया खण्डांतील राजकीय अस्वास्थ्यामुळे पश्चिम किनाऱ्यावरील व्यापार मंदावला होता; शिवाय हीनयान पंथ आतां मार्ग पडून लागला होता; यामुळे या घराण्यांच्या अमदानीत लेण्यांची निर्मिती झाली नाही. देशांत शांतता व सुबत्ता नांदत असतात, राज्यकर्ते समर्थ व संपन्न असतात आणि धर्मनिष्ठा दृढ असते अशाच काळांत मोठमोठी शिल्पकृत्ये संभवतात.

यानंतर महाराष्ट्रांत अश्मक व वाकाटक या घराण्यांची राज्ये झाली. अश्मकांच्छल फारशी माहिती मिळत नाही. अजंठ्यास अश्मकांच्या अमात्यांचे एक लेणे आहे. वाकाटकांचा इतिहास अलीकडेच उपलब्ध होऊ लागला आहे. वाकाटक हे विष्णुवृद्ध गोत्री ब्राह्मण. वऱ्हाड-मध्य-प्रांत हा त्यांच्या राज्याचा मूलप्रदेश. विन्ध्यशक्ति वाकाटकांनी २५५ साली स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. चंद्रगुप्त विक्रमादित्याची कन्या प्रभावती गुप्ता ही दुसऱ्या रुद्रसेन वाकाटकाची राज्ञी. या संबंधामुळे वाकाटकांचे सामर्थ्य वृद्धिगत झाले. या वंशांतला अखेरचा राजा हरिषेण (४७५ ते ५१० ई.) याच्या कारकीर्दीत अजंठा येथील क्र. १९ हा चैत्य आणि क्र. १६ व १७ हे विहार खोदण्यांत आले आहेत. हीं लेणी महायान पंथीय असून त्यांवरील शिल्पांत गुप्त-वाकाटक कालांतील कलेचा परमोच्च बिंदु साधलेला आहे.

राज्यकर्त्यांच्या प्रोत्साहनाने निर्माण होणारी महान् शिल्पकृत्ये त्यांच्या मूलस्थानाच्या किंवा राजधानीच्या आसपास मांडलेली असतात. सातवाहनांचीं लेणी आन्ध्र नदीचे खोरे व नाशिक यांच्या परिसरांत आहेत. त्याचप्रमाणे वाकाटकांच्या अमदानीतलीं लेणी इन्ध्याद्रि श्रेणीच्या आसमंतात आहेत. विन्ध्यशक्ति हा वाकाटकांचा मूलपुरुष. त्या काळी इन्ध्याद्रीलाच विन्ध्याद्रि असे नांव होते, असे मला वाटते.

गाथासप्तशतीतील विन्ध्य पर्वताबद्दलच्या उल्लेखांवरून हाच निष्कर्ष निघतो. वाकाटकांच्या अमदानांत महाराष्ट्राची राजधानी विदर्भात गेली आणि विदर्भाला नजीक म्हणून या कालांतील शिल्पकार्य इन्ध्याद्रीत केंद्रित झाले.

सहाव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास सत्याश्रय पुलकेशिन् चालुक्याने बदामी येथे राज्य स्थापन केले. त्याचा दिग्विजयी पुत्र पूर्ण-पराक्रम कीर्तिवर्मन् याने मौर्य व कदंब यांचा पराभव करून अनुक्रमे उत्तर व दक्षिण कोंकण काबीज केले. त्याचा शके ५००=ई. ५७८ चा कीर्तिलेख बदामीच्या क्र. ४ या लेण्यांत कोरलेला आहे. बदामी येथे चार लेणी आहेत; तीन ब्राह्मणी व एक जैन; ब्राह्मणी लेणी सहाव्या शतकाच्या द्वितीयार्धातली व जैन लेणे सातव्या शतकाच्या द्वितीय पादांतले. कीर्तिवर्म्याचा भाऊ रणविक्रान्त मंगलेश याने कलचुरींचा पराभव करून सहाय्य पठाराचा उत्तर भाग काबीज केला. त्याच्या पश्चात् कीर्तिवर्म्याचा पुत्र सत्याश्रय श्रीपृथ्वीवल्लभ पुलकेशिन् हा राज्यपदारूढ झाला. उत्तर हिंदुस्थान पादाक्रान्त केल्यानंतर दक्षिणदिग्विजयासाठी हर्षाने नर्मदा ओलांडली. तेव्हां पुलकेशी त्याला आडवा आला आणि त्याचा पराभव करून (६३७ ई.) त्याला नर्मदापार पिटाळून लावले. याच्याच कारकीर्दीत युआनच्वंग या चिनी प्रवाशाने हिंदुस्थानांतील बौद्ध तीर्थक्षेत्रांची यात्रा केली. पुलकेशीची कीर्ति परदेशींहि पोहोचली होती. इराणचा राजा दुसरा खोश्रोश् याने ६२५ चे सुमारास पुलकेशीकडे दरबारी इतमामा-सह शिष्टमंडळ पाठविले होते. या वकिलांनी पुलकेशीची गांठ घेतली. तो प्रसंग अजंठ्याच्या क्र. १ या लेण्यांत चित्रित केलेला आहे. या इति-हासावरून स्पष्ट दिसते की ब्राह्मणी लेणी खोदण्याची प्रथा चालुक्यांच्या कारकीर्दीत, सहाव्या शतकाच्या अंतिम पादांत सुरु झाली; आणि सातव्या शतकाच्या प्रथमार्धात अजंठा येथे बौद्ध लेणी खोदण्याचे व अलंकृत करण्याचे कार्य चालू होते.

भव्य व सुंदर मंदिरे हे चालुक्यांच्या संस्कृतीचे वैशिष्ट्य. प्रस्तुत विषयाशी संबद्ध अशा एकाच मंदिराचा येथे उल्लेख करतो. दुसरा विक्रमा-दित्य (७३३ ते ७४६ ई.) याची राणी लोकमहादेवी हिने बदामीनजीक

पट्टकल येथे विरूपाक्ष नांवाचे शिवमंदिर बांधविले. वेरूळचे कैलास लेणे या बांधीव मंदिराच्या धर्तीवर खोदलेले आहे.

सातवाहनांच्या पाण्डव लेण्यांतील शिलालेखांत पल्लवांच्या पराभवाचा उल्लेख आहे. सातवाहनांशी नात्याचा संबंध आल्यामुळे पुढे पल्लव प्रबल झाले. पल्लवांचे चालुक्यांशी अनेक संघर्ष झाले. पहिला नरसिंहवर्मन् पल्लव याच्या कारकीर्दीत (६३० ते ६७० ई.) मद्रासच्या दक्षिणेस महाबलीपुरम् येथे अखंड खडकांतून मंदिरें खोदण्यांत आलीं. त्यांना रथ म्हणतात. दक्षिणेतील मंदिरें व गोपुरें यांचा घाट या रथाच्या नमुन्यावरूनच उत्क्रांत झालेला आहे. वेरूळ येथील कैलासच्या निर्मात्यांनी याच नमुन्याचे अनुकरण केलेले आहे.

हर्षवर्धन हा अखेरचा बौद्ध सम्राट. ६४१ सालीं त्यानें काश्मीरवर स्वारी करून तेथून बुद्धाचा दांत समारंभपूर्वक स्वदेशीं आणला. ६४३ सालीं त्यानें कनोज येथे सर्वधर्मपरिषद भरविली. ६४७ सालीं त्याचा खून झाला. अशोकानंतरच्या इतिहासाची पुनरावृत्ति झाली. उत्तर हिंदुस्थानांत सर्वत्र अंदाधुंदी माजली.

यापूर्वीच हिंदुस्थानवर मुसलमानांच्या स्वाऱ्या सुरू झाल्या होत्या. ६३७ सालीं अरबी आरमाराने सिंधेंतील देऊळ बंदर काबीज केले आणि तेथे पहिली मुसलमानी वसाहत स्थापन केली. ६६४ मध्ये अबदुर रहमानच्या सेनापतीने मुलतान काबीज केले. ७११ सालीं मुहम्मद बिन कासीमने दाहीरचा पराभव करून सिंध प्रदेश काबीज केला. याबाबत आचार्य भगवतीप्रसाद पान्थरी सांगतात, “ वहाँके स्वार्थी व्यापारिओं और ब्राह्मणद्वेषी बौद्धोंनेभी खुली आम मुसलमानोंकी सहायता की थी... सिंधकी एकभी लडाई ऐसी न मिलेगी जिसमें बौद्धोंने देशद्रोह करके आक्रमणकारियोंका साथ न दिया हो. ” (सरस्वती, भाग ४७, संख्या ३, पृ. २११.) अशा प्रकारचे वर्तन अनेक प्रसंगी घडत गेल्यामुळे व त्याचे परिणाम जनतेला भोगावे लागल्यामुळे बौद्धांविषयीचा आदर नष्ट झाला व बौद्ध धर्माला उतरती कळा येऊं लागली.

सह्याद्रि

दक्षिणेंत चालुक्य व पल्लव या घराण्यांनीं ब्राह्मणी देवदेवतांचीं अनेक मंदिरे उभारलीं. यामुळें जनतेच्या धर्मश्रद्धेचें परिवर्तन झालें. ब्राह्मणी धर्म सांवरला, बौद्ध धर्म मागासला व शंकराचार्यांच्या आसेतुहिमाचल, तुफानी पण विद्वत्तापूर्ण प्रचारामुळें नष्ट झाला.

राष्ट्रकूट हे चालुक्यांचे सामन्त. चालुक्य सिंहासनासाठीं मंगलेश व पुलकेशि यांची सशस्त्र स्पर्धा सुरू झाली. या संधीचा फायदा घेऊन पहिला गोविंदराज राष्ट्रकूट हा जवळजवळ स्वतंत्रपणें राज्य करूं लागला. गोविंदराजाचा नातू इंद्रराज याचा चालुक्य कुळांतील राजकन्येशीं विवाह झाल्यामुळें राष्ट्रकूटांच्या सत्तासंवर्धनाला चालुक्यांनीं विरोध केला नाहीं. पहिला कृष्णराज शुभतुंग हा इंद्रराजाचा धाकटा भाऊ. कृष्णराजानें ७५३ व ७७५ या सालांच्या दरम्यानच्या कालावधींत राज्य केलें. वेरूळचें कैलास मंदिर यानेंच खोदविलें.

पूर्व चालुक्यांच्या कारकीर्दींत जैन धर्म महाराष्ट्रांत प्रविष्ट झाला व राष्ट्रकूटांच्या अमदानींत सरकारी अधिकाऱ्यांच्या व संपन्न व्यापाऱ्यांच्या आश्रयामुळें विशेष अभिवृद्धि पावला. जैन लेणी या काळांतच निर्माण झालेली आहेत.

मंदिरे उभारण्याची प्रथा महाराष्ट्रांत पूर्व चालुक्यांनीं सुरू केली. इल्लीं अस्तित्वांत आहेत तीं मंदिरे उत्तरकालीन चालुक्यांनीं किंवा देवगिरीच्या यादवांनीं उभारलेली आहेत. चालुक्य, राष्ट्रकूट व यादव यांचीं राज्ये मुख्यत्वेकरून मैदानी होती. मंदिरे कोठेंही उभारतां येतात. त्यांसाठीं लेण्यांइतका पैसा खर्च होत नाहीं व तेवढा काळही लागत नाहीं. म्हणून उत्तर चालुक्यांच्या काळांत लेणी खोदण्याची प्रथा नष्ट झाली आणि धर्मकेंद्रे सह्याद्रीतून ढळून मैदानांत आलीं.

क्रमांक	स्थान	लेण्यांची संख्या	सर्वांत मोठ्या लेण्याची मापे: रुंदी, खोली, उंची	काळ	शिल्पवैशिष्ट्य
१	अजंठा	३०	१००' X ४१' X ३६'	ख्रि. पू. २ रे ते सातवे शतक.	हीनयान व महायान. सचित्र.
२	अंकाई-टंकाई	१०	३१' X ४८'	१० वे ते ११ वे शतक.	त्रिमूर्ति; इंद्र, इंद्राणी.
३	आम्बिवली	१	४२' X ३९' X १०'		बौद्ध लेण्यांत विठोबा रजुमाईची स्थापना.
४	औरंगाबाद	१३		७ वे शतकअखेर.	बहुसंख्य मूर्ति स्त्रियांच्या.
५	कऱ्हाड	६३			ब्राह्मणी लेण्यांत राम, लक्ष्मण, सीता. बौद्ध लेणी सार्धी व प्राचीन.
६	करसंबळे	६			
७	करंज	२	२५' X २४' X १०' २ रे व ३ रे शतक.		
८	कान्हेरी	११२	८६ ३/४' X ४०' X ३८'	ख्रि. पू. पहिल्या शतकापासून नवव्या शतकापर्यंत.	अकरा मुखी अवलोकितेश्वर, हिंदुस्थानांत अद्वितीय.
९	कालें	७	१२४' X ४५ ३/४' X ४५'	१ ले शतक.	सिंहस्तंभ. सातकर्णी स्तंभशीर्षावर मूर्ति, मूळच्या लांकडी कड्या व छत्र. जवनिकेवर उत्तरकालीन बौद्ध मूर्ति.

१०	कुडा	२६	खि. पू. १ लें आणि ५ वें व ६ वें शतक.	बुद्ध. स्तूपावरील छत्र छताला जोडलेले. अवलोकितेश्वर. सचित्र.
११	कुंडल	४२		
१२	कोंडाणे	४	खि. पू. २ रे शतक.	शंतील सर्वांत प्राचीन लेणे व मूर्ति.
१३	कोडिवटे	१९	४ ये व ६ वें शतक.	महार. कितेश्वर. सुदाम लेण्याच्या धर्तीचे अवलंबोदकाम.
१४	गोमाशी	३		
१५	घटोत्कच	३		शाक्यमुनि, धर्मचक्र. उत्कृष्ट नक्षीचे सोळा कोनी खांच
१६	घारापुरी	६	१३०' x १३०' x १५' ३ रे ते १० वें शतक.	त्रिमूर्ति. तांडव. भैरव. शिवपार्वतीविवाह. गंगावतरण. अर्धनारीश्वर. कैलास. द्वारपाल. गंधर्व. अप्सरा.
१७	चिपळूण	३		
१८	चौल	४		चौद्ध लेण्यांत देवीची स्थापना.
१९	जुन्नर	१४०	५७' x ५१' x ११' खि. पू. १ ते ३ रे शतक.	चौद्ध लेण्यांत जैन व ब्राह्मणी देवदेवतांची स्थापना.
२०	जोगेश्वरी		३२०' x २०००'	कैलास. तांडव. शिवपार्वती-विवाह.
२१	ढोके (नगर)	४	४०' x ५०'	द्वारपाल. दगड पावसामुळे कुजलेला. कालभैरव, गजलक्ष्मी, मातृका.

२२	नाडसूर	१९		चांढ व स्तूप गजलक्ष्मी; पुरुष-हार्ती वाडगा, स्त्री-हार्ती झारी, उभयतां मत्स्यावर उर्मो.
२३	नाणेघाट	६	२८३' X २८३' X ८'	सात ग्राहन-प्रतिमा. सह्याद्रीतील सर्वांत प्राचीन लेणें.
२४	नाशिक	२७+३		बौद्ध लेण्यांत भरव मूर्तीची स्थापना.
२५	नेणवली	४		
२६	पाटण (खानदेश)	३	२५३' X ७३' X ८३'	
२७	पितळखोरे	८	५०' X ३४३' X ३१'	असीरियन धर्तीचे स्तंभ, ईजिप्शियन स्फिन्क्स, हचशी धर्तीच्या कुरळ्या केंसांच्या ख्रिया व पुरुष. रंगीत. पातळिश्वर. अद्वितीय वर्तुलाकार सोळा खांबी नन्दिमन्दिर.
२८	पुणें	१		महिषासुरमर्दिनी; योगध्यानविवर.
२९	पुळु सोनाळें	११	३८' X २३'	पद्मासन व ध्यानी बुद्ध, अवलोकितेश्वर, विश्वकर्मा धर्तीची कमान.
३०	पोइनसर	९		कीर्तिवर्मा चालुक्याचा शके ५०० चा शिलालेख.
३१	बदामी	४		पर्सिपोलिटन धर्तीचे स्तंभ. अद्वितीय विहार.
३२	बेडसे	४	४५३' X २१' X २८'	

ख्रि. पू. २ र शतक.

ख्रि. पू. २ रें ते ५ वें शतक. जैन मध्ययुगीन.

ख्रि. पू. २ रें शतक.

७ वें शतक.

६ वें शतक.

६ वें व ७ वें शतक.

ख्रि. पू. १ लें शतक.

३३	भाजें	१८	५९' X २९' X २७'	ख्रि. पू. २ रे शतक.	अद्वितीय सूर्यगुंफा व स्तूपसमूह. बुद्ध मूर्ति. छतांत छत्र. सालंकृत द्वार.
३४	भामचंद्र महादेव	४			
३५	भाभेर	१३			
३६	मंडपेश्वर	३	५१' X २१'	८ वे शतक.	महायोगी शिव, शिवतांडव, गरुडवाहन विष्णु; त्रिशोर्षि ब्रह्मदेव, गणपति, रोमन कॅथलिक चर्चमध्ये परिवर्तन.
३७	महाड	२८			
३८	मागठाण	२८			
३९	लोणाड (ठाणे)	४	६०' X ९' X ९'	६ वे, ७ वे शतक.	अजंटा चित्रांच्या धर्तीचे शिल्प. राजा- भोवती सेवक व सेविका.
४०	लोहारी (वाई)	१३			
४१	वेरूळ	३४		४ थे ते ९ वे शतक.	बौद्ध लेणी पांचव्या शतकांतिल, ब्राह्मणी सहाव्या, सातव्या व आठव्या शतकांतिल आणि जैन नवव्या व दहाव्या शतकांतिल. बौद्ध लेण्यांत माहिषासुरमर्दिनीची स्थापना.
४२	शिरवळ	७			
४३	शेलारवाडी-गारोडी	९	२९' X ९३' X ८३'	१ ले शतक.	स्तूपावरील छत्र छताला जोडलेले. बौद्ध लेण्यांत लिंगस्थापना.
४४	हरिश्चंद्रगड		२३३" X ७३' X ९'		

अपरान्त :

प्रास्ताविक :

सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील प्रदेशाला प्राचीन काळीं अपरांत अशी संज्ञा होती. अपर म्हणजे पश्चिम ; अपरांत म्हणजे देशाच्या पश्चिमेकडील अखेरचा प्रदेश. महाभारताच्या भीष्मपर्वांत अपरांताचा उल्लेख आलेला आहे. अपरांतांत अपरिमित पर्जन्य पडतो असें कौटिल्यानं अर्थशास्त्रांत सांगितलेलें आहे. अपरांताचा जुन्यांत जुना ऐतिहासिक उल्लेख अशोकाच्या शिलाशासनांत आढळतो. श्री. स्मिथ हे या संज्ञेचा अर्थ 'पश्चिम सरहद्द' असा देतात ; श्री. सेनार्ट 'पश्चिमेकडील देश' आणि श्री. देवदत्त भांडारकर 'पश्चिम किनारा'. हिंदुस्थानच्या वेगवेगळ्या भागांत अशोकानें धर्मप्रचारक पाठविले होते. महाराष्ट्रांत महाधर्मरक्षित, अपरांतांत योन धर्मरक्षित व वनवासी प्रांतांत रक्षित थेर. ही परंपराकथा महावंशांत नमूद केलेली आहे. या तिघांच्या नांवांत संशयास्पद साम्य आहे. कोंकणांत त्या काळीं व्यापाराच्या निमित्तानें अनेक यवन स्थायिक झाले होते आणि त्यांची ये-जा मोठ्या प्रमाणावर चालू होती ; म्हणून धर्मप्रचारासाठीं या भागाकरितां परिवर्तित यवनाची योजना करण्यांत आलेली असावी. मोगलिपुत्र तिस्त यानें अपरांतांत स्वतंत्रपणें धर्मप्रसाराचें कार्य केलें असें थूपवंशांत सांगितलेलें आहे. सामन्तपासादिकेंत सांगितले आहे कीं अपरांतांत सदर्तास हजार लोकांना बौद्ध धर्माची दीक्षा देण्यांत आली. अपरांत व भरुकच्छ (भडोच) येथील लोकांचा उल्लेख मिलिंदपन्हो या बौद्ध ग्रंथांत करण्यांत आलेला आहे. या उल्लेखांत सूचित केलेल्या विभागणीवरून वाटते कीं अव्वल बौद्ध काळांत वनवासी व भडोच या भागांचा समावेश अपरांतांत करण्यांत येत नव्हता. यापुढेही वनवासीच्या दक्षिणेकडील किनाऱ्यालगतच्या प्रदेशांत बौद्ध धर्माचा शिरकाव झालेला दिसत नाहीं. वसाहती विस्तृत झाल्या व संघटण वाढलें तसतशा अपरांताच्या मर्यादा विस्तृत झाल्या. कच्छ, काठेवाड, सौराष्ट्र, अष्टू, माही खोरे, भडोच व नाशिक यांचा समावेश पौराणिक अपरातांत करण्यांत येत होता असें श्री. राय

चौधरी सांगतात. कालिदासाच्या अपरांतांत केरलचा समावेश केलेला आहे. रघूचा अपरान्तविजय त्रिकूट येथे पूर्ण झाला. जुन्नर, नाशिक व सोपारा यांचरोबर त्रिकूटाची ओळख पटविण्याचे प्रयत्न निरनिराळ्या संशोधकांनी केलेले आहेत.

कोंकण :

कोंकण हे अपरान्ताचे प्राकृत अभिधान. बृहत्संहिता, पद्मपुराण वगैरे ग्रंथांत कोंकणाचे उल्लेख आलेले आहेत. ब्रह्म, मत्स्य व वायु या पुराणांत असे उल्लेख आढळत नाहीत. यावरून वाटते की ही संज्ञा देशी, स्थानिक असावी आणि उत्तरकालांत तिचे संस्कृतीकरण झालेले असावे. पहिल्या शतकांत स्ट्राबोने कोंकणाचा उल्लेख 'कोनियकोई' या नावाने केलेला आहे. प्राचीन ग्रंथांत कोंकण असे नांव न येतां कुंकण व कुंकुण असे येते. अकराव्या शतकांतल्या खारेपाटणच्या ताम्रपटांत कोंकण व कुंकण हीं दोन्ही रूपे आलेली आहेत. सातव्या शतकांत रचण्यांत आलेल्या प्रपंचहृदयांत सात कोंकर्णे नमूद केलेली आहेत. कूपक, केरळ, मूषक, आळुक, पशु, कोंकण आणि परकोंकण. सहायिखण्डांतही सात कोंकर्णे दिलेली आहेत :

केरलाश्च तुलंगाश्च तथा सौराष्ट्र वासिनः ॥ ४७ ॥

कोंकणाः करहाटाश्च करनाटाश्च बर्बराः ।

इत्येते सप्त देशा वै कोंकणाः परिकीर्तितः ॥ ४८ ॥

(उत्तरार्ध. अध्याय ६)

डॉ. ईरावती कर्वे यांनी या वचनाचा एक पाठभेद दिलेला आहे :

केरलाश्च तुलिंगाश्च तथा गौराष्ट्रवासिनः ।

कोंकणाश्च कुडालाश्च वरालाटाश्च बर्बराः ॥

डॉ. गुडर्ट यांनी मलयालम् कोशांत पुढील वचन उद्धृत केलेले आहे :

कराटम् च विराटम् च माराटम् कोंकणम् तथा ।

हव्यगम् तुलुवम् चैव केरलम् चेति सप्तकम् ॥

' इषुपातरामक्षेत्रवर्णन ' या अप्रकाशित हस्तलिखितांतील पुढील भाग

श्री. आचवल यानी ' विश्वव्यापी वैदिक संस्कृति ' च्या प्रस्तावनेत दिलेला आहे. या उताऱ्यांतील उल्लेखांवरून हा ग्रंथ अर्वाचीन असावा असे स्पष्ट दिसते :

दक्षिणं बालखण्डं च तथा च करहाटकम् ।
ततोदग्वरहाटं च आर्यावर्तं तु मध्यमम् ॥
उत्तरं नागरं खण्डं दमनं तु ततः परं ।
सौम्यमुत्तरमेरुं च सप्तखण्डान्यनुक्रमात् ॥

श्री. आचवल यांनी या भागांची ओळख पटविलेली आहे ती अशी :
बालखण्ड = बल्लाळखण्ड, भटकलभोंवतालचा प्रदेश; करहाटक = नांदिवड्यानजिक करहाटेश्वराचे स्थान आहे, त्याभोंवतीचा भाग; वरहाट = करहाटकाच्या दक्षिणेकडील प्रदेश; आर्यावर्त = शास्त्री व सावित्री या नद्यांच्या दरम्यानचा प्रदेश; नागरखण्ड = नगरहवेली; दमण = दमणगंगेचे खोरे; सौम्यमुत्तरमेरु = सोमनाथ काठेवाड.

या याद्यांमध्ये दिशांचा अनुक्रम सांभाळलेला नाही. या याद्या शास्त्रोक्त असल्या तरी शास्त्रशुद्ध नाहीत. शिवाय त्यांतील संज्ञा इतक्या भ्रष्ट स्वरूपांत आपल्यापुढे आलेल्या आहेत की आता त्यांची ओळख पटविणे अशक्यप्राय झालेले आहे.

समुद्रकांठच्या प्रदेशांतील ही सात खण्डे काठेवाडांतील सोमनाथ-पासून कन्याकुमारीपर्यंत पसरलेली आहेत आणि सात कोंकण लाट-पासून केरलपर्यंत. केरल म्हणजे मलबार. गोकर्णापासून कन्याकुमारीपर्यंत केरलचा विस्तार असल्याचे परंपरेचे कथन आहे. कोइमतूर जिल्ह्याच्या सत्यमंगलम् तालुक्याभोंवतालच्या प्रदेशाला तुलुव देश अशी संज्ञा होती. तलु - तुलुव ही द्राविडी भाषा बोलणारे लोक कोचीन, त्रावणकोर संस्थानांत बहुसंख्य आहेत. हव्य, हविग, हैग म्हणजे म्हैसूर-लगतचा कोंकणी प्रदेश. या भागांत हव्यग, हविक ब्राह्मणांची मोठी वस्ती आहे. कानडा व शिमोगा हे जिल्हे आणि कूर्ग प्रदेश या भागांत मोडतात. सहाद्रिखण्डांतील करनाटाची ओळख याच भागाशी पटविली पाहिजे. क्वचित् या भागाला गोरार असेहि म्हणण्यांत आलेले आहे

गोपराष्ट्र व गोराष्ट्र या नांवांनी गोमान्तकाचा भाग ओळखला जात असे. कांहीं याद्यांमध्ये कुडाळ प्रांताला स्वतंत्र स्थान दिलेले आढळते. यावरून या वचनाचा संबंध स्थानिक लेखकांशी जोडता येतो. प्रपंच-हृदयांत नमूद केलेले परकोंकण = पलीकडचे कोंकण, म्हणजे अष्टागर, शूर्पारक व लाट. राष्ट्रकूट व शिलाहार यांच्या राजवटीत लाट प्रदेशाला वरालाट आणि अष्टागर व शूर्पारक मिळून होणाऱ्या प्रदेशाला कपर्दिका-द्वीप अशा संज्ञा होत्या. कपर्दिकाद्वीपाची शिलाहारांची राजधानी ठाणे येथे होती. उत्तरकालीन यादवांच्या काळांत या भागाला महिकावती हें नांव होतें आणि या भागाची राजधानी महिकावती, माहीम येथे होती. मध्ययुगांत कोंकणचे तीन विभाग कल्पण्यांत आले होते. तापीच्या मुखापासून वसईपर्यंत बर्बर, तेथून बाणकोटपर्यंत विराट व येथून देवगडापर्यंत किरात. मला वाटते, विराट व किरात या प्रदेशांच्या राजधान्या सह्याद्रीच्या पठारावर अनुक्रमे वाई व कऱ्हाड येथे होत्या. वाई ही विराटाची नगरी, अशी स्थानिक दंतकथा आहेच. सावित्री-पासून शास्त्रीपर्यंतच्या प्रदेशाला गुहागर-माहात्म्यांत आर्यावर्त ही संज्ञा दिलेली असून कोठें या भागाला महासप्तम असेंही म्हटले आहे. या संज्ञा स्थानिक अभिनिवेशानें दिलेल्या आहेत, हें उघड आहे. वर दिलेल्या सर्व याद्यांमध्ये कोंकण ही संज्ञा याच भागाला दिलेली आहे. या वर्गीकरणांची वार्ताही नसलेल्या दक्षिण कोंकणच्या रहिवाशांचा आग्रह असतो की कोंकण, कोंकण म्हणतात तें हेंच व एवढेंच; आणि तें खरेंही आहे, असें वरील याद्यांतील स्वतंत्र व स्पष्ट उल्लेखां-वरून दिसते. उलटपक्षी कोंकणी भाषा बोलणाऱ्या सारस्वतादिकांचा आग्रह असतो की खरें कोंकण म्हणजे कुडाळ, गोवें व वनवासी-भोंवतालचा प्रदेश; म्हणजे प्राचीन कदम्बांच्या राज्याचा प्रदेश. स्वतःला उघडपणें कोंकणी म्हणवून घेणारे लोक मात्र या दोन्ही प्रदेशांत रहात नाहींत. त्यांचें वसतिस्थान आहे डांगणांत. नवसारीच्या शरवती तलावाजवळ सरहद्दीचा खांब आहे. कोंकणाची उत्तर मर्यादा येथवर असल्याची ही निशाणी आहे, असें स्थानिक दंतकथा सांगते. डांगणांतले कोंकणे लोक इतके मागासलेले व दरिद्री आहेत की भोंवतालच्या

सुरत, खानदेश, नाशिक व नगर जिल्ह्यांत कोंकणी ही उपहासाची व तिरस्काराची संज्ञा होऊन बसलेली आहे. आणि पुणे व सातारा जिल्ह्यातही—पण येथे वेगळ्याच कारणांमुळे व निराळ्या प्रेरणेमुळे.

कोंकण या शब्दाची व्युत्पत्ति व अर्थ नोंट लागत नाहीत. श्री. राजारामशास्त्री भागवत एकदां सांगतात (म. सं. चा. उ : पृ. ३) कीं कोंकण हा शब्द गोकर्ण याचा अपभ्रंश असावा. खुद्द गोकर्ण म्हणजे काय, याचा मात्र त्यांनी खुलासा केलेला नाही किंवा एकावरून दुसरा कसा सिद्ध झाला हेही त्यांनी दाखविलेले नाही. गोकर्णक्षेत्र हा कोंकणचा मध्यबिंदु आहे, कोंकणातील क्षेत्रांमधील सर्वांत प्रसिद्ध असे स्थान आहे आणि येथूनच परशु फेंकून परशुरामाने कोंकण निर्माण केले, अशी कथा आहे ; एवढाच या अनुमानाला आधार आहे. इतरत्र ते सांगतात (वि. ज्ञा. वि. : वर्ष २२ पृ. २९) कीं चेर देशाच्या कांग किंवा कोङ्ग या प्राचीन नांवावरून कोंकण ही संज्ञा निर्माण झालेली असावी. स्वतंत्र भारताच्या घटनेत कूर्ग प्रदेशाला कोङ्ग हेंच नांव देण्यांत आलेले आहे. या भागाला पूर्वी कोंगनाड असे नांव होते. या भागांत कोंग या वन्य जमातीची वस्ती होती. श्री. घाणेकर (प्राचीन द्राविड : पृ. ९९) सांगतात कीं कदम्बानां हा प्रदेश जिंकल्यानंतर कोंग लोक किनाऱ्यालगतच्या प्रदेशांत पसरले आणि त्यांच्यामुळे या भागाला कोंकण हें नांव प्राप्त झाले. ह्या व्युत्पत्ति स्वीकाराई वाटत नाहीत ; कारण एका क्षुद्र वन्य जमातीच्या नांवावरून एवढ्या मोठ्या प्रदेशाला हें नांव मिळालेले असणे असंभाव्य वाटते. डॉ. कृष्णस्वामी अय्यंगार यांचा तर्क आहे कीं कोंकण हा शब्द कोळ (लूट) आणि कानम् (जंगल) या तामील शब्दांवरून सिद्ध झालेला असून त्यांचा अर्थ ' पाहिजेल त्याने लुटावयाचा जंगली देश ' असा आहे. महामहोपाध्याय काणे यांचे अनुमान आहे कीं हा शब्द कोह = डोंगर या पर्शियन शब्दावरून निघालेला असावा. पांचव्या शतकापूर्वी इकडे पर्शियन भाषेचा संपर्क नसल्यामुळे ही व्युत्पत्ति श्री. चिंतामणराव वैद्यांना मान्य नाही ; मात्र कोंकु- डोंगराळ जमीन, या शब्दावरून अन् प्रत्यय लागून कोंकण हा शब्द निघालेला असावा, हें कांहीं विद्वानांचे मत त्यांना संमत

आहे. (भा. इ. सं. मं. : त्रैमासिक, वर्ष १४ अं. २). कोह हा शब्द आपल्याला सकृद्दर्शनी वाटतो तितका परका नाही ; 'को' या मूल स्वरूपांत तो अनेक भाषांत आढळतो. उदाहरणार्थ : कोइ, कोय, कोयि या तेलगु शब्दांचा अर्थ डोंगरी इसम. कोट = उंच तट ; कोण = डोंगर-माथा ; कोयना = डोंगरावरून निघालेली नदी, वगैरे. महाराष्ट्र शब्द-कोशांत कोंग + कण (कानडी. कुंगु = मावळणें किंवा कोंकु = चांक) = मावळ दिशा, अशी व्युत्पत्ति दिलेली आहे. महाराष्ट्रावर एका काळीं कानडीचें प्रभुत्व होतें असें प्रतिपादन करणारांना रुचेल आणि अपरान्त या संस्कृत संज्ञेच्या अर्थाशी व भौगोलिक वस्तुस्थितीशी जुळेल अशी ही व्युत्पत्ति आहे. शिवाय दगडापेक्षां वीट मऊ, या न्यायानें द्राविडीपेक्षां कानडी बरी ! मराठी व्युत्पत्तिकोशांत " कोण कोण (कोण = डोंगरमाथा) ; कुंकुणा = परशुरामाच्या मातोश्रीचें नांव, अशा आणखी दोन व्युत्पत्ति दिलेल्या आहेत. एक कोंकणाचें प्रादेशिक वैशिष्ट्य दाखविते आणि दुसरी कोंकणाची अधिदेवता. रेणुकेला कामळी (वायुपुराणः अ. ९१ : ८९-९१) व कुंकुणा हीं उपनांवे होती. विशेषतः डांगमधील लोक या कोंकणदेवीची आराधना करतात. नाशिकचे माझे मित्र श्री. नारायण देवदत्त टिळक कळवितात कीं हरसुळापासून सुमारें दोन कोसांवर नळदुणें नांवाचें गांव असून तेथें कोंकणदेवीचें जागृत स्थान आहे. दुसरी-कडे कोठें पहावयासही मिळणार नाहीत अशा जमदाग्नि, परशुराम व रेणुका यांच्या असंस्कृत मूर्ति कोंकणदेव या नांवानें या भागांत पूजण्यांत येतात, जादूटोण्यासाठीं वापरण्यांत येतात. परशुराम व रेणुका यांच्या नांवानें पवित्र असलेली अनेक तीर्थे संबंध पश्चिम किनाऱ्यावर आढळतात. यामुळें हीच व्युत्पत्ति मला विशेष स्वीकारार्ह वाटते. परशुरामाचें कुल भृगु. भृगुकच्छ हें भृगूंचें मुख्य स्थान. माहिष्मती हें परशुरामाचें संग्रामक्षेत्र. भडोचपासून कन्याकुमारीपर्यंतच्या प्रदेशाला परशुरामक्षेत्र म्हणतात. परशुरामाच्या कर्तृत्वाशीं विशेष संबद्ध अशीं मुख्य ठाणीं चार : वज्रेश्वरी, शूर्पारक, चिपळूण व गोवें. कोंकणदेवीला जे माता मानतात ते कोंकणे आणि हे ज्या भागांत राहतात त्या प्रदेशाचें

नांव कोंकण. पण कुड्कण या संज्ञेचा अर्थ राहिलाच. रेणुकेची उत्पत्ति पद्मापासून झाली असें भारतांत सांगितलेलें आहे. पद्म म्हणजे आरक्त कमल आणि कुड्कण या देशी शब्दाचा अर्थही आरक्त कमल. हा अर्थ कदाचित् व्युत्पत्ति शास्त्राला पटणार नाही, पण कल्पनेला रुचेल ; अगदींच निरर्थक नाही, कारण अर्थ जुळतो. या भागांतील जंगली रहिवाशांना, ज्यांनीं परशुरामाच्या नेतृत्वाखालीं उन्मत्त क्षत्रियांचा निःपात केला, त्यांना ही इक्ष्वाकु कुलोत्पन्न राजकन्या लालबुंद कमलासारखी दिसली असेल ! शिवाय रक्तकमलें विशेषकरून कोणत्या प्रदेशांत फुलत असलीं तर तीं कोंकणांतच !

सह्याद्रीच्या कुशीत सात कोंकणें आहेत तशींच महाराष्ट्राचींही सात कोंकणें आहेत : लाट, डांग, शूर्पारक, अष्टागर, कोंकण, गोमन्तक व वनवासी. हिंदुस्थानची पुनर्घटना होईल तेव्हा यांपैकी लाट प्रदेशाचा वराचसा भाग गुजरातच्या वांट्याला जाईल आणि वनवासीचा कर्नाटकाच्या.

लाट :

नर्मदेपासून दमणगंगेपर्यंतच्या प्रदेशाला लाट अशी संज्ञा होती. या मर्यादा नेहमींच कांटेकोरपणें पाळल्या जात नसत. खुद्द टॉलेमीनें माही खोऱ्याचा समावेश लाट प्रदेशांत केलेला आहे. वात्स्यायनानें काम-सूत्रांत देशोदेशींचीं संभोगलक्षणें सांगतांना लाट प्रदेशाचा उल्लेख केलेला आहे. मध्ययुगांत या भागाला कोंकण हेंच नांव होतें असें राष्ट्रकूट अकालवर्ष कृष्णराजाच्या ताम्रपटांतील उल्लेखावरून स्पष्ट दिसून येतें. उत्तर गुजरातेंतील लोक या भागांतील रहिवाशांना हल्लींही कोंकणी असेंच म्हणतात. या भागाला लाट हें नांव का पडलें याचा मात्र खुलासा होत नाही. या भागांत अशोकानें एखादी लाट तर उभारलेली नसेल ? खंवायतजवळ स्तंभतीर्थ नांवाचें शिवक्षेत्र आहे. त्यावरून तर हें नांव पडलें नसेल ? कीं सुमेरियन भाषेंतील लाट - लार = मनोहर या शब्दाशीं या संज्ञेचा संबंध जोडावा ?

सौराष्ट्रांतील तापी खोरे आणि अपरान्तांतील लाट प्रदेश हें

ऐतिहासिक व भौगोलिक दृष्ट्या महाराष्ट्राचें दौर्बल्य आहे. स्वतःचें राजकीय स्वातंत्र्य टिकविण्यासाठीं लाट प्रात ताब्यांत ठेवणें महाराष्ट्राला भाग होतें. अपरान्तांत परदेशीयांचें प्रस्थ पूर्वीपासून आहे. त्यावर नियंत्रण ठेवणें महाराष्ट्राला भाग होतें. या बाबतींत कुचराई झाली तेव्हां तेव्हां महाराष्ट्राचें अस्तित्व धोक्यांत आलेलें आहे.

अशोकाच्या अमदानींत सौराष्ट्रांत यवनराज तुशास्क याची सत्ता होती. याच्या नांवावरून व पदवीवरून दिसतें कीं तो परदेशी, इराणी होता व सत्ताधारी होता. अशोकानें त्याच्या सत्तेला मान्यता दिली असेल किंवा त्यानें अशोकाच्या अधिराज्याला. अशोकानें अपरान्तासाठीं धर्म-प्रसारार्थं यवन थेराची नेमणूक केली होती. ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकांत सौराष्ट्रांत ग्रीकांचें राज्य होतें. त्यांचीं नाणीं अद्याप तेथें आढळतात. ग्रीक आक्रमकांचा नेता मीनिंडर यानें बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला होता. हा स्वीकार त्यानें राजकीय हेतूनें केलेला असणें संभवनीय आहे. तें कसेंही असो, त्यामुळें धर्मभोळ्या एतद्देशीयांचा संभाव्य विरोध दुबळा झाला, एवढें तरी निश्चित. ग्रीकांची एक टोळी अंतर्वेदीतून पाटलिपुत्राकडे घुसली आणि दुसरी राजस्तानांतून सौराष्ट्राकडे. घोडदळांच्या चपळ हालचाली करून या प्रचण्ड चिमट्यांतलें हिंदुस्थानचें बडें मैदान त्यांनीं काबीज केलें. पतंजलीच्या प्रेरणेनुसार शुंग-सातवाहनांनीं विरोधी आघाडी उभारून त्यांच्या साहसी योजना हाणून पाडल्या. याच सुमारास जैन सम्राट् कलिंगाधिपति खारवेल यानेंही उठावणी करून उत्तरेस मगधावर व पश्चिमेस सातवाहनांवर हल्ले चढविले. सातकर्णीनें त्याचाही मोड केला. मीनिंडर व खारवेल यांच्या स्वाऱ्या धर्म-राज्य-स्थापनेसाठीं सहकार्यांच्या योजनेनुसार झालेल्या असणें संभवनीय आहे. मीनिंडरचें मुख्य ठाणें भडोच येथें होतें. पुढें ख्रि. पू. पहिल्या शतकांत आपल्या बहिणीची सुटका करण्याच्या निमित्तानें कालकाचार्यानें शकांना सिधेंतून आमंत्रून आणलें. सौराष्ट्रांतील स्थानिक राज्यकर्त्यांच्या मदतीनें शकांनीं गर्दभिल्लांचा पाडाव केला आणि उज्जयिनी काबीज केली. सरस्वतीची सुटका झाली आणि कालकाचार्याची प्रतिज्ञा पुरी झाली. पण शक परत जाईनात ; ते येथेंच स्थायिक झाले, मातले व अत्याचार

करुं लागले. तेव्हां खुद्द कालकाचार्याला धार्मिक निमित्त काढून महाराष्ट्रांत यावे लागले आणि सातवाहनांचा आश्रय घ्यावा लागला. शकांच्या जुलमाने त्रस्त झालेल्या मालवांनी उठावणी केली. दुसऱ्या सातकर्णीच्या मदतीने त्यांनी शकांचा पराभव केला. सौराष्ट्रांत स्थायिक झालेले शक तेथून मात्र ढळले नाहीत. धर्मक्षेत्रांच्या यात्रांच्या व व्यापाराच्या निमित्ताने शक क्षत्रप महाराष्ट्रांत हळूहळू शिरले, स्थायिक झाले आणि नंतर त्यांच्या टोळ्या लाट प्रदेशांतून नाशिककडे आणि शूर्पारकांतून व अष्टागरांतून जुन्नरकडे व कार्याकडे लोटल्या असाव्यात. नाशिकच्या लेण्यांतील उषवदाताच्या लेखावरून शकांचे उत्तर महाराष्ट्र आणि लाट व शूर्पारक या प्रदेशांवरील प्रभुत्व सिद्ध होते. नहपानाचे मुख्य ठाणे भडोच येथेच होते. अखेरीस गोतमीपुत्र सातकर्णीने शक क्षत्रपांचा उच्छेद केला. गोतमीपुत्र सातकर्णी हाच शककर्ता शालिवाहन असें माझे म्हणणे आहे.

उत्तर हिंदुस्थानांतून वारंवार येणाऱ्या परचक्रांची कटकट कायमची मिटविण्यासाठी गोतमीपुत्राने सौराष्ट्र व अवंतीवर कब्जा केला. गोतमीपुत्र सातकर्णी आणि वासिष्ठीपुत्र पुलुमावि यांच्या कारकीर्दीत भडोच सातवाहनांच्या ताब्यांत होते. भडोचवरील सातवाहनांचे आधिपत्य सूचित करणारी एक दंतकथा आहे : शालिवाहन राजाला संस्कृत भाषा अवगत नव्हती आणि त्याची राणी संस्कृतज्ञ होती ; असंस्कृत म्हणून अडाणी राजाची जलक्रीडेचे वेळी फजीती झाली ; राणी हंसली व तिच्या सख्याही, कारण त्याही संस्कृतज्ञ होत्या ; शर्ववर्म्याने राजाला कातन्त्र व्याकरण शिकवून व्युत्पन्न केले ; याचे बक्षीस म्हणून राजाने त्याला भडोचची सुभेदारी दिली, अशी ही कथा आहे. सातवाहनांचे शिलालेख प्राकृतांत आहेत आणि हाल सातवाहनाने संपादिलेली गाथासप्तशतीही. सातवाहन हे प्राकृताचे पुरस्कर्ते होते आणि त्यांच्या अंतःपुरांत प्राकृत भाषेचा वापर होत असे, असे मध्ययुगीन पण्डितांनी, थोड्या कौतुकाने व थोड्या उपहासबुद्धीने, नमूद करून ठेवलेले आहे. प्राकृत ही बहुजनसमाजाची भाषा ; म्हणून सम्राटांनी

प्राकृताचा पुरस्कार केला, याबद्दल कौतुक. या बंधनापासून मुक्त असलेल्या अंतर्गृहांतील प्रौढ वातावरणांतही त्यांनी प्राकृताचा वापर करावा, याबद्दल उपहास सूचित केलेला आहे ! वर नमूद केलेल्या दंतकथेंतील अडाणी शालिवाहन कोणता हें निश्चित सांगतां येणार नाही, अनुमान मात्र करतां येईल आणि तेंही त्रुटित. सौराष्ट्रांतील क्षत्रपांचे शिलालेख संस्कृतांत लिहिलेले आहेत. त्यावरून ते संस्कृत भाषेचे पुरस्कर्ते होते असें दिसते. यापैकी कोणा रुद्रनामक क्षत्रपाची कन्या वासिष्ठीपुत्र श्री सातकर्णीची राणी होती. तिच्या अमात्याचा संस्कृत लेख कान्हेरीच्या लेखांत आहे. मला वाटते, या लेखांतील राणी व वरील दंतकथेंतील राणी या एकच असाव्यात. लेखांतील क्षत्रपाचें रुद्र...हें नांव त्रुटित असल्यामुळे त्याची आणि इतर तपशिलाचे अभावीं वासिष्ठीपुत्राची ओळख निश्चितपणें पटवितां येत नाही. असो. महाक्षत्रप रुद्रदामन् याच्या गिरनार लेखांत त्याच्या अपरांतविजयाचा उल्लेख आढळतो. आपला नजीकचा नातेवाईक 'दक्षिणापथपति सातकर्णी याचा आपण दोनदां पराभव केला असें त्यानें या लेखांत विधान केलेलें आहे. यावरून अनुमान करण्यांत आलें (श्री. बखले : Satavahanas & Contemporary Kshatrapas) आहे कीं कान्हेरी लेखांतील रुद्र तो हाच असावा आणि जयदामन् क्षत्रपाच्या अमदानींत यज्ञश्री सातकर्णीनें सौराष्ट्र जिंकलें त्या वेळीं उभय घराण्यांत शांतता नांदावी म्हणून हा विवाह साजरा करण्यांत आलेला असावा. या वेळीं सातवाहनांनीं सौराष्ट्रही काबीज केलें होतें. पुढें अपरांतही त्यांच्या ताब्यांतून गेला आणि यामुळे लवकरच त्यांची महाराष्ट्रांतील सत्ताही नष्ट झाली.

पहिला विक्रमादित्य चालुक्य (६४० ते ६८०) यानें आपला कनिष्ठ बंधु जयसिंह धराश्रय याला लाट प्रांत तोडून दिला होता. त्याची राजधानी नवसारी येथें होती. नवसारीनजीक धारगढी या नांवाची वस्ती अद्याप आहेही. याच सुमारास हिंदुस्थानवर मुसलमानांचें परचक्र आलें. या आक्रमणाचें वातचक्र प्रथम सिंधमध्ये घुसलें. ६३७ सालीं अरबांनीं भडोच व ठाणें यांभोंवतालच्या

प्रदेशांत लुटालूट केली होती. काठेवाड व गुजरातमधून लाट प्रांतांत पाऊल रोंवण्याच्या प्रयत्नांत असलेल्या अरबांचा पराभव (७३८) करून अवनिजनाश्रय पुलकेशी चालुक्यानें हें आक्रमण परत फिरविलें. खड्गावलोक दंतिदुर्ग राष्ट्रकूट यानें कीर्तिवर्मा चालुक्याचा पराभव (७४५) करून महाराजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक पृथ्वीवल्लभ हें विरुद्ध धारण केलें आणि उज्जयिनी काबीज करून तेथें हिरण्यगर्भ-महादानाचा समारंभ केला. या वेळीं गुर्जर राजाकडे द्वाररक्षकाचें काम दिलेलें होतें. नंतर दंतिदुर्गानें गुजरातचें आधिपत्य कर्कराज राष्ट्रकूटाकडे दिलें. लाटेश्वर कर्कराजाची राजधानी नवसारी येथें होती. नवसारी या नांवावरून व तेथील पारशांच्या वसाहतीवरून ही वस्ती आधुनिक असावी असा भास होतो, पण वस्तुस्थिति तशी नाहीं. टॉलेमीनें नवसारीचा उल्लेख नौसरीप असा केलेला आहे. मुसलमानांच्या छळाला कंटाळलेल्या पारशांची पहिली वसाहत ६४० सालीं संजाण येथें झाली. त्या वेळीं त्यांचा आश्रयदाता 'जादव राणा' या नांवाचा स्थानिक महाराष्ट्रीय अधिकारी होता, असा उल्लेख आढळतो.

सातवाहन-कालापासूनचा या प्रांताचा इतिहास पाहिला असतां दिसून येतें कीं महाराष्ट्रीय सम्राटांनीं व सामन्तांनीं हा भाग आपल्या ताब्यांत ठेवण्यासाठीं आटोकाट प्रयत्न केलेले आहेत ; कारण गुजरातच्या मैदानांतून किनाऱ्याकिनाऱ्यानें सरळ गोमांतकापर्यंत चाल करून महाराष्ट्राशीं लगट करणें आक्रमकांना सुलभ होतें. लष्करी संरक्षणासाठीं व्यूह रचनेच्या दृष्टीनें स्वदेशाशीं सलग असलेल्या लाट प्रदेशाच्या मैदानांत विरोधाची पक्की फळी उभारणें महाराष्ट्रीयाना भाग होतें. यासाठींच त्यांनीं हा भाग आपल्या ताब्यांत ठेवण्यासाठीं एवढा आटापिटा केला. मुख्य जिकण्याच्या किंवा साम्राज्यसंवर्धनाच्या स्वार्थी हेतूनें प्रेरित होऊन नव्हे, तर स्वराज्य आणि स्वातंत्र्य यांच्या संरक्षणासाठीं. खुद्द गुजरातेंत आक्रमकांना विरोध होण्याचा फारसा संभव नव्हता. कारण गुजरातची जनता प्रतिकारक्षम नव्हती व नाहीं. गुजरातचा इतिहास म्हणजे गुजरातला परक्या असणाऱ्या राज्यकर्त्यांचा इतिहास. राजकीय पंचप्रसंग सोडविण्यासाठीं परक्यांना आवाहन, ही गुजरातची राजकीय परंपरा. कालका-

चार्याने शकांना आणले, त्यांचा उच्छेद सातवाहनांनी केला आणि सौराष्ट्रांतील क्षत्रपांचा उच्छेद गुप्तांनी केला. इतक्या प्राचीन काळापर्यंत जाण्याची जरूर नाही. पहा : वलभीच्या तिसऱ्या शिलादित्याच्या कारकीर्दीत त्याची प्रजा असंतुष्ट झाली. लगेच प्रजेच्या पुढाऱ्यांनी सिधेत स्थायिक होऊं पाहणाऱ्या अरबांना वलभीवर स्वारी करण्याची सुपारी दिली. या फितुरांचा पुढारी रंक नांवाचा वलभीचा एक नागरिक होता. त्याच्या प्रोत्साहनाने अम्रू बिन जमाल या अरब सरदाराने गुजरातवर स्वारी केली. एका काळरात्रीच्या अंधारांत त्याने वलभीवर हल्ला चढविला. माहितगारांच्या मदतीने त्याने शहर काबीज केले व फितुरांच्या त्रिधावणीवरून राजाला ठार केले. नंतर त्याने शहराला आग लावली आणि फितुरांत सामील असलेल्या हरामांसह सर्व नागरिकांची कत्तल केली ! कर्णदेव वाघेला याने मंत्र्याच्या पत्नीची पत्नीशी व्यभिचार केला. लगेच मंत्रीमहाशय दिह्नीला गेले व सुलतानाला घेऊन आले ; स्वराज्य बुडाले व राणीची रखेली झाली ; तेव्हां कोठे मंत्रीजीचा जीव राजी झाला !

अशा हकीकती किती सांगाव्या ?

विषय ताजा आहे, तोंवर विषयांतराचा आरोप स्वीकारून आणखी एक हकीकत सांगतो. यासाठी सह्याद्रीच्या कक्षेबाहेर पाऊल टाकावे लागणार आहे. समर्थन एवढेच, की येथेही पहिले पाऊल सह्याद्रीच्याच एका गडावरून टाकलेले आहे. ही घटना कादंबरीसारखी अद्भुत आहे ; पण ती एक सत्य कथा आहे आणि ती महाराष्ट्राला भूषणावह आहे. महाराष्ट्रांत स्वराज्याची पुनर्घटना झाल्यानंतर मुसलमानी सत्ता उखडून काढण्यासाठी मराठ्यांच्या टोळ्या सर्वत्र संचार करू लागल्या होत्या, त्या काळांतली ही हकीगत आहे. इतिहासाच्या अधिकृत ग्रंथांत ही घटना सांगण्यांत येत नाही आणि थापुढे केव्हांही सांगण्यांत येणार नाही असा हा वृत्तांत आहे.

पादरा येथील दाला देसाई नांवाच्या एका अब्रूदार शेतकऱ्याची तरुण रूपवती कन्या बडोद्यांत बाजारहाट करीत होती. बडोद्याचा मंत्री इमाम मेहदी याच्या कुटुंब्यांनी तिला हेरली. त्यांच्याकडून तिच्या

सौंदर्याची प्रशंसा ऐकून खुष झालेल्या इमामसाहेबांनी तिला आणण्यासाठी पालखी पाठविली. असे प्रकार नेहमीचेच होते. या प्रकाराची कुणकुण लागतांच मोठ्या चतुराईने राजदूतांच्या हातावर तुरी देऊन ती आडवाटेने आपल्या बापाच्या गांवाकडे पळाली. यामुळे राजदूतांना पालखी रिकामीच परत न्यावी लागली. हा प्रकार त्यांना नवा होता. वीरसदचा बाघजी पटेल हा तिचा सासरा. याच सुमारास वसईचा दाजी पटेल याची कन्या अंबाजीच्या देवळांत दर्शनासाठी गेली असतां तेथून तिला सुजातखानाच्या दूतांनी पळविली, वाड्यांत नेली व खानसाहेबांनी तिला भ्रष्ट केली. बडोद्याचा सुरेश्वर देसाई हा या तिघां पाटलांचा स्नेही व हितचिंतक. या चौघांनी पिलाजी गायकवाडाची भेट घेण्याचें ठरविलें. या वेळीं त्याचें ठाणें सोनगडावर होतें. येथें झडणाऱ्या मराठ्यांच्या नौबतीचे पडसाद गुजरातेंत घुमूं लागले होते. सोनगडाजवळ उन्हाई देवीचें ठाणें आहे. या देवीच्या दर्शनाचें निमित्त करून हे पाटील सोनगडास आले. त्या वेळीं गुजरातेंत मुसलमानांचा दरारा एवढा होता कीं नबाबी मुलखाबाहेर जाऊं इच्छिणारास सबब सांगावी लागत असे. पाटलांनीं पिलाजीची भेट घेऊन त्याला सर्व हकीगत सांगितली आणि त्याच्या मदतीची याचना केली. पिलाजीनें लगेच चढाईची योजना आंखली. बाबा पीराच्या रस्त्यानें नर्मदा ओलांडून पिलाजी गुजरातेंत घुसला. त्यानें तेथील नबाबांची सत्ता नष्ट केली व गुजरातला निर्भय केलें.

पिलाजीच्या वंशजांनीं प्रजेला सुखी केलें, सुसंस्कृत केलें; पण गायकवाडांनीं गुजरातेंत स्थायिक होण्याचें व तेथें लोकप्रिय होण्याचें राजकीय अपकृत्य केल्यामुळे महाराष्ट्राच्या मर्दुमकीचें व कर्तृत्वाचें हें प्रतीक नवनिर्मित महागुजरातच्या कुशांत सलूं लागलें आणि असें भासविण्यांत येऊं लागलें कीं सातवाहनांपासून गायकवाडांपर्यंत मराठ्यांनीं हा प्रदेश लाटला, म्हणूनच त्याला लाट हें अभिधान देण्यांत आलेलें आहे !

डांग :

लाटच्या दक्षिण सीमेलगतच्या सपाट मुलखांतून सरळ शूर्पारकाकडे येण्यापूर्वी आपणांस पूर्व सीमेलगतच्या डांगच्या डोंगरी जंगलाकडे वळले पाहिजे. डांग संस्थाने आतां मुंबई राज्यांत विलीन झालेली असली तरी आपण त्यांची माहिती करून घेतली पाहिजे. सोबतचा नकाशा व तक्ता यांवरून या भागाची स्थूलमानाने कल्पना करतां येईल.

या कोष्टकांतील तपशील खानदेश गॅझेट्‌र (१८८०) व Memorandum on Indian States यावरून घेतलेला आहे. कर्नल रायडर यांनी १९१९ साली तयार केलेल्या सरकारी नकाशांत (No 46 H) जागोजाग वादग्रस्त प्रदेश अशा नोंदी केलेल्या आहेत. या संस्थानांच्या हद्दी मोजणीमुळे किंवा तब्दिलीमुळे कमी-अधिक झालेल्या असल्यामुळे वेगवेगळ्या संदर्भग्रंथात तपशीलांत तफावत पडते. सोबत दिलेला नकाशा ' सर्व्हे ऑफ इंडिया ' च्या वेगवेगळ्या नकाशांवरून तयार केलेला आहे. या नकाशांत संस्थानांची नांवे, प्रमुख गांवे, रस्ते व नद्या नमूद केलेल्या आहेत. संस्थानांच्या मर्यादा मुद्दामच दिलेल्या नाहीत. कारण त्या अनिश्चित आहेत ; शिवाय त्यांच्या समावेशामुळे तपशील वाढून घोंटाळा झाला असता आणि आतां या तपशीलाचा तादृश उपयोगही नाही.

ब्रिटिश अमदानीच्या पहिल्या कालखण्डांत डांगचे राजे आपापल्या संस्थानापुरते स्वतंत्र होते. त्यांचे नेतृत्व घारवीच्या राजाकडे होते आणि राज्यकारभारावर देखरेख खानदेशच्या कलेक्टराची होती. १८३०

✽ हा लेख लिहितांना श्री. यत्ते यांचे ' साधना ' साप्ताहिकांत प्रसिद्ध झालेले ' डांग ' वरील सहा लेख आणि श्री. सोवनी यांचा ' नवभारत ' मासिकांत प्रसिद्ध झालेला ' डांगचा प्रश्न ' हा लेख, यांतील माहितीचा भरपूर उपयोग केलेला आहे. या प्रश्नाचा निकाल महाराष्ट्राला अनुकूल लागल्यामुळे या लेखाच्या मूळच्या हस्तलिखितांतील विस्ताराचा जागोजाग संक्षेप केलेला आहे.

डांग संस्थाने

क्र.	संस्थानचे नांव	क्षेत्रफळ :		लोकसंख्या :		वार्षिक उत्पन्न :		संस्थानिकांची		
		चौ. मैल	१८८०	१९३१	१८८०	१९३१	जात	पदवी	राजधानी	
१	अमाळें	१२०	४७००	६२३५	३०००	९०००	भिळ	राजा	मोडल	
२	अवाचार	८	२८०	६२६	१७०	६००	"	नाईक	अवाचार	
३	किल्ली	२१	८१५	१२५८	४९०	१०००	"	"	किल्ली	
४	केतक कड्डपाडा	...	१००	...	१६०	...	"	"	कड्डपाडा	
५	धारवी (गाडवी)	१७१	३२५०	७७६७	५०००	१३०००	"	राजा	कोतंब, गाडवी	
६	चिचली (गडद)	२७	८००	१३०५	७२०	१०००	"	नाईक	कडमळें	
७	झाडी धरखाडी	८	२१०	५०७	५०	२००	"	"	गरखाडी	
८	दरभोती	७६	३०००	४३४३	३७००	८०००	"	राजा	उगा, उगें	
९	दुधें (भिलबारी)	२	११५	२७	८५	१००	कोंकणी	नाईक	खटारीदरी	
१०	पळसाविहार	२	३००	२३९	२४०	३००	भिळ	"	कुकडनदी	
११	पिंपरी	७३	४०४५	३३९३	३१२०	८०००	"	"	पिंप्री	
१२	पिंपळादेवी	३	१००	१२५	११०	३००	"	प्रधान	पिंपळादेवी	
१३	वढाण	५	११०	१४७	२४०	४००	"	नाईक	शेवजी	
१४	वासुणें	१३२	४५१९	७३२९	२३००	८०००	"	राजा	वरधुंड	
१५	शिवबारें	५	२५०	४९९	४३०	९००	"	नाईक	शिवबारें	
		६५३	२२५९४	३३८००	१९८१५	५०८००				

साली डांगच्या राजांनी ईस्ट इंडिया कंपनीबरोबर तह केला. त्याचा मसुदा मराठी भाषेत आहे. पेशवे व गायकवाड यांच्या दरम्यान झालेल्या व्यवस्थेच्या अन्वये डांगच्या वसुलावर गायकवाडांचा हक्क होता. १८४२ साली ईस्ट इंडिया कंपनीने मुंबईच्या रॉयल इंडियन नेव्हल डॉकयार्डकरिता लागणाऱ्या सागवानी लांकडाच्या पुरवठ्यासाठी येथील भिल्ल राजांबरोबर सोळा वर्षे मुदतीचा करार करून हा भाग मक्त्याने घेतला. याबद्दल भिल्ल राजांना दरसाल रु. ११२३० देण्यांत येऊं लागले. हा करार मराठी भाषेत, मोडी लिपीत लिहिलेला आहे. या करारानंतर मुल्हेरच्या देशमुखांचे आणि गायकवाडांचे प्रचलित हक्क सरकारने अमान्य केले. १८६१ साली ब्रिटिश सरकारने भिल्ल राजांबरोबर कायमचा करार केला. डांगमधील साग प्रथम गणदेवीस व तेथून जलमार्गाने मुंबईस नेण्यांत येत असे. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या करारापासून डांगच्या जंगलाशी गुजराती ठेकेदारांचा संबंध सुरू झाला. या व्यवहारावर नजर ठेवणे खानदेशपेक्षां सुरतेहून अधिक सोईस्कर होते आणि ठेकेदारांची तशी मागणी होती, म्हणून येथील जंगलखाते १८६८ च्या सुमारास मुंबईच्या उत्तर विभागाकडे सोंपविण्यांत आले आणि एव्हांपासून येथील राजव्यवहारांत गुजरातीचा शिरकाव झाला. १८९२ साली डांगच्या राजांचे स्वतंत्र अधिकार काढून घेण्यांत आले आणि त्यांना वार्षिक तनखा देण्यांत येऊं लागला. १८९७ सालापासून डांगच्या जंगल अधिकाऱ्यालाच दुय्यम पोलिटिकल एजंटचा हुद्दा देण्यांत आला. १९२७ साली या संस्थानांचा कारभार 'बडोदे व गुजरात स्टेट एजन्सी'-कडे सोंपविण्यांत आला. १-४-३३ पासून ही संस्थाने मध्यवर्ती सरकारच्या ताब्यांत देण्यांत आली. बडोद्याचा रेसिडेंट हा या एजन्सीचा मुख्याधिकारी होता. १९-१-१९४८ च्या गव्हर्नर जनरलच्या नोटिफिकेशनच्या अन्वये ही संस्थाने मुंबई राज्यांत सामील करण्यांत आली; मुंबई सरकारने त्यांचा स्वतंत्र जिल्हा बनविला आणि मराठी व गुजराती या दोन्ही भाषा राज्यकारभाराच्या भाषा ठरविल्या. याबाबत चळवळ झाल्यामुळे चौकशी करून

२५-५-१९४९ रोजी डांगची अधिकृत भाषा मराठी असल्याचे मुंबई सरकारने जाहीर केले; पण निवडणुकीसाठी हा भाग सुरत जिल्ह्याला जोडण्यांत आला. या योजनेला महाराष्ट्राने कसून विरोध केला. यामुळे लवाद-मंडळ नेमण्यांत आले आणि लवादाने दिलेल्या निर्णयानुसार (ता. ८-६-१९५१) ' निवडणुकीपुरता ' हा भाग नाशिक जिल्ह्याला जोडण्यांत आला आहे. पहिल्या फेरीत विजयी झाल्यामुळे महाराष्ट्राने हुरळून जातां कामा नये. बांसदा, धरमपूर, नवसारी वगैरे भागांत सामील झालेल्या कोंकणाबद्दलची चळवळ सुरू केली पाहिजे.

डांग (=डांगण, दाग, दांगण) म्हणजे (महाराष्ट्र-शब्दकोश) खिंडीत किंवा अरुंद दरीत असलेला झाडीचा प्रदेश; डांगराळ प्रदेश, टेंकडीचे शिखर; (गु.) काठी, केळीचे संबंध पान; डांगी=जंगलचा रहिवासी, बंडखोर; डांगे = जकात-अधिकारी. डुंगर या देशी (डुंगरो शैल : , हेमचंद्र, देशीनाममाला : ४.११) शब्दापासून डांग हा शब्द सिद्ध झालेला आहे. गुजरातीमध्ये काठी व सोट या अर्थाने हा शब्द वापरला जातो; यावरून असे दिसते की डांगच्या सोटांशीच तेवढा गुजरातचा संबंध आहे; या संबंधांत संघर्ष निर्माण होणार नाही अशी स्वबरदारी घेणे हेच अखेरीस गुजरातच्या हिताचे ठरणार आहे. डांगच्या रहिवाशांची बंडखोरी महाराष्ट्राला विशेष परिचित आहे. डांग या शब्दाचा जकातीशी जडलेला संबंध पाहतां वाटते की मध्ययुगांत वसुली अधिकाऱ्यांचीं ठाणीं डांगरांच्या व जंगलांच्या सीमांवर असतात. डांग हा शब्द डांगर व जंगल या अर्थाने फक्त मराठीत अस्तित्वांत आहे असा समज आहे; तो बरोबर नाही. हिंदी श्रीधर-भाषा-कोशांत डांगचा अर्थ लाठी, पहाड की उंची चोटी, डगर, डाली, असा दिलेला आहे. लखनौच्या वायव्येस सुमारे शंभर मैलांवर डांग नावाचे जंगली व डांगराळ छोटे तंस्थान आहे. माळव्याच्या पूर्व भागांतील जंगली प्रदेशाच्या भ्रष्ट रजपूत रहिवाशांना डांगी या नावाने ओळखण्यांत येते. घाटमाथ्यालगत पुणे जिल्ह्यांत जशी मावळे तशी हरिश्चंद्रगडाच्या उत्तरेकडील भागांत डांगणे : नाशिक जिल्ह्यालगतच्या भागाला डांग म्हणतात आणि नगर जिल्ह्यानजीकच्या भागाला

डांगण. मावळांना आहे तसा या भागाला घाटमाथ्याचा आधार नाही. डांग भाग डोंगराळ, जंगली असून त्याचा ढाळ पश्चिमेकडे आहे. हरिश्चंद्र-गडाच्या उत्तरेकडील सह्याद्रीची ठेवणच वेगळी आहे. हा भाग उचुंग व विचित्र शिखरांनी युक्त आहे. कोठे ही शिखरे सरळ सुळक्यांसारखी आहेत ; गैरमाहितगाराला वाटावे की या कृत्रिम दीपमालाच आहेत आणि कोठे त्यांवर यात्रेच्या प्रसंगी दीपज्योति पेटवितातही. समुद्रकांठच्या भागांत तर ही शिखरे दीपगृहांसारखी दिसतात. पठारावर कोठे त्यांचा आकार रांगेत बांधलेल्या हेमाडपंती मंदिरांसारखा दिसतो तर कोठे चालुक्यकालीन मंदिरांच्या कळसांसारखा ; पुण्याहून सोलापुरास जातांना उजवीकडील यवतेश्वराचे कळस दिसतात, तसा. मला कधी कधी वाटते की समुद्रावरून प्रवास करणारांच्या सोयीसाठी किंवा कैलासावर कडी करण्याच्या इराद्याने कोणी ही शिखरे अशी तोडून काढलेली असावीत ! अंजनेरीनजीक तर पोटांशी पिले घेऊन बसलेल्या माकडांचा घोळका शिखरांवर बसल्यासारखा दिसतो. डांगणांतील दऱ्या खोल, चिंचोळ्या व नागमोडी आहेत. या भागांतील डोंगर दाट जंगलांनी आच्छादलेले आहेत. हे जंगल कारवारच्या खालोखाल मानण्यांत येते. साग, शिसव, खैर, पळस, मोह वगैरे वृक्ष या जंगलांत विपुल आहेत. या जंगलांतील सुमारे ऐशी टक्के झाडे सागवानाची आहेत. महाराष्ट्रांत इतरत्र क्वचितच आढळतील इतक्या उंचीच्या व घेराच्या ह्या वृक्षांची या भागांत दाटीने वाढ झालेली आहे. या भागांतून दरसाल सुमारे एक कोट रुपयांचे सागवान आणि बांबूचे सुमारे तीस लाख नग निर्यात होतात. हे जंगल इतके गर्द आहे की तेथे वस्ती करणे अशक्य आहे. पूर्णा व अम्बिका या डांगच्या मुख्य नद्या. पूर्णा नदी बाभुळगा घाटाच्या मुखाजवळ उगम पावते आणि कांचन व चीप घाटांच्या तोंडांनजीक अम्बिका. गिरा व काप्री या दोन नद्या डांगच्या उत्तर व दक्षिण भागांतून वाहतात. मुलूख खडकाळ व जमिनीला ढाळ यांमुळे या नद्या उन्हाळ्याच्या आरंभीच कोरड्या पडतात. डोहांत पाणी असते पण मासे मारण्यासाठी लोक त्यांत विष टाकतात. यामुळे लोकांचे पाण्याचे

फार हाल होतात. वाघाई व धारवी येथील विहिरी देशावरील लोकांना कल्पनाही करवणार नाही इतक्या खोळ आहेत. धारवीच्या विहिरी आंतून लांकडाच्या ओंडक्यांनी बांधून काढलेल्या असतात. जंगलांतली मजुरी व शेती ही या लोकांची उपजीविकेची साधने. जमीन खडकाळ असल्यामुळे नागली, वरईसारखी वरकस पिकें मात्र होतात. बऱ्या जमिनीत भातही पिकते. साडेसहाशें चौरस मैलांच्या या प्रदेशांत अवघी आठ ते दहा हजार एकर जमीन शेतीखाली आहे. लागवडीखाली आणतां येण्यासारखी अशी आणखी फार तर एवढीच जमीन पडीक आहे. पाटबंधारे कोठेही नाहीत. इतकेच नव्हे तर विहिरींच्या पाण्यावर शेती करण्याचीही यांना माहिती नाही. यामुळे सुबत्तेच्या दिवसांतही येथे होणारे धान्य लोकांना पुरत नाही आणि त्यांना कंदमुळांवर व मोहाच्या वाळविलेल्या फळांवर दिवस काढावे लागतात. हे लोक उपास काढतील पण भीक मागणार नाहीत किंवा रोजगारासाठी डांग सोडणार नाहीत. दाट जंगल, खराब पाणी, गरम व कोदट हवा यामुळे येथे रोगराई नेहमी चालू असते. हिंवापाचें ठाणें तर कायमचें असते. या उपेक्षित प्रदेशांत फक्त तीन दवाखाने आहेत. या अनेक कारणांमुळे या लोकांची जीवनशक्ति इतकी दुर्बल झालेली आहे कीं क्षुद्र आजारापुढेही ते टिकाव धरू शकत नाहीत. याचें प्रत्यंतर शिरगणतीच्या आंकड्यांवरून दिसते :

शिरगणतीचीं सालें आणि डांगची लोकसंख्या :

साल :	१८९१	१९०१	१९११	१९२१	१९३१	१९४१
संख्या :	३३,०००	१९,०००	२९,०००	२४,०००	३४,०००	४०,०००

गेल्या शतकाच्या अखेरीस आलेली प्लेगची आणि अठरा सालची तापसरीची साथ यांचा परिणाम लोकसंख्येवर झालेला स्पष्ट दिसतो. दुसऱ्या महायुद्धामुळे महागाई वाढली खरी पण मजुरीच्या दरांतही वाढ झाल्यामुळे लोकसंख्येवर दुष्परिणाम झाला नाही. डांगची लोकसंख्या ३१४ खेड्यांत विभागलेली आहे. ही खेडी अगदी लहान

आहेत. आहवा व वाघाई हीं डांगचीं मुख्य शहरें. त्यांची वस्ती फक्त पंधराशें आहे. आहवा हें राजधानीचें ठिकाण आणि वाघाई हें व्यापार-केंद्र. हीं दोन्ही शहरें पक्क्या सडकेनें जोडलेलीं आहेत. बी. बी. सी. आय्. रेल्वेवरील बिलिमोरा स्टेशनपासून वाघाईपर्यंत गायकवाड स्टेट रेल्वेचा फांटा आहे. डांगचा साग वाघाई येथूनच निर्यात होतो. वेळूचे वांसे मुख्यत्वेकरून नाशिककडे रवाना होतात आणि कात तयार करण्यासाठीं खैर नवापूरकडे. डांगमधील वाहतुकीचे रस्ते अगदीं खराब आहेत. पावसाळ्यांत तर सारे रस्ते बंदच असतात. सोबतच्या नकाशांत ह्यांपैकीं मुख्य रस्ते दाखविलेले आहेत. आतां यांपैकीं कांहीं रस्त्यांवरून मुख्यत्वेकरून जंगली मालाच्या निर्यातीसाठीं मोटारींची वाहतूक सुरू झालेली आहे.

डांगचा इतिहास म्हणजे या भोंवतालच्या भागांतील भिल्ल, कोळी व कोंकणी या आदिवासी जमातींच्या लोकांच्या बंडखोरीचा इतिहास. हल्लीं अस्तित्वांत आहेत त्या राजांचा इतिहास असा कांहींही उपलब्ध नाही. रामचंद्राच्या पदस्पर्शानें हा भाग पावन झालेला आहे किंवा नाही, कोण जाणे. एवढें मात्र खरें कीं या भागांतील राजसत्ता नष्ट होईपर्यंत किंवा येथें व्यापाऱ्याचें पाऊल पडेपर्यंत येथें रामराज्य होतें ! जशी प्रजा तसा राजा ; दोघेही लंगोटी लावून नांगर हांकणारे, गळ टाकून मासे मारणारे, तिरकमट्यानें शिकार करणारे ; फक्त दरबाराच्या वेळीं राजाच्या अंगावर अंगरखा व तुमान असावयाची ! एका काळीं हे भिल्ल व कोंकणी राजे देवगिरीचे माण्डलिक होते. महाराष्ट्राच्या सरहद्दीवर अल्लाउद्दीनशी लढणाऱ्या कोंकणच्या राण्या याच प्रदेशांतील राज्यकर्त्या असल्या पाहिजेत. मुसलमानी अमदानांत अगदीं निरुपाय होई तेव्हां ज्याचा त्या वेळीं जोर असेल त्याला ते खण्डणी देत असत ; कधीं बहमनीना, तर कधीं गुजरातच्या अगर दिल्लीच्या सुलतानांना. मराठेशाहींत भिल्लांनीं भोंवतालच्या भागांत प्रलय मांडला होता. भिल्लांच्या उपद्रवापासून प्रजेचें रक्षण करण्यासाठीं होणारा खर्च भिल्लांपासून नव्हे, खानदेशांतील प्रजेपासूनच भिल्लपट्टीच्या नांवाखालीं १७७६ सालापासून वसूल

करण्यांत येत असे ; इतकी या भागांत मराठी सत्ता दुर्बल होती. १७९० सालीं तर भिल्लांनीं बंड उभारून कण्हेरा किल्ला काबीज केला होता ; अखेरीस त्यांच्या अटीवर मराठ्यांना त्यांच्याशीं जमवून घेणें भाग पडलें. भिल्लांइतकेच कोळी शूर व बंडखोर, दरोडेखोर व बेभरंवशाचे. अफझलखानाच्या पोवाड्यांत कोळ्यांचा नाईक खंडोजी याच्या कर्तबगारीचा उल्लेख आलेला आहे. कधीं ते मराठ्यांच्या बाजूनें लढत तर कधीं त्यांच्याशीं. महाराष्ट्रांतील खेड्यांपाड्यांतही कोळ्यांचा विस्तार असल्यामुळे प्रजेला त्यांच्यापासून विशेष उपसर्ग पोंचला. १७५८ सालीं मराठ्यांनीं जव्हार संस्थान काबीज करून त्याचा कारभार आपल्या हातीं घेतला होता. याची प्रतिक्रिया म्हणून पानिपतच्या पराभवानंतर मराठेशाही दुर्बल झालेली पाहून त्यांनीं जागोजाग उठावणी केली. १७६२ सालीं कवनाई सुभ्यांत डांगच्या कोळ्यांनीं दंगे केले ; १७६३ सालीं राजमाची व १७६५ सालीं जीवघन या किल्ल्यांत त्यांनीं बंडे उभारलीं. केव्हां तडजोड तर केव्हां कत्तल करून मराठ्यांनीं त्यांना वठणीवर आणावयाची खटपट केली. जव्हार व डांगमधील बंडखोरांवर जरब ठेवण्यासाठीं मराठ्यांनीं डांगच्या दक्षिणेस सुरगणा (संस्थानचें क्षेत्रफळ ३६० चौ. मै.) येथें पवार देशमुखांची नेमणूक केली आणि उत्तर बाजूच्या बंदोबस्ताची कामगिरी गायकवाडांवर सोंपवली. सोनगड, मुल्हेर, साल्हेर व हातगड हे किल्ले या बंडखोरांच्या बंदोबस्तासाठीं जय्यत तयार ठेवलेले होते. एवढ्या तजविजा केल्या तरी मराठ्यांना राजकीय दृष्ट्या या भागाचें मराठीकरण करतां आलें नाहीं.

भिलवाडा डांगच्या उत्तरेस अरवली पर्वतापर्यंत पसरलेला आहे. अरवली, विंध्य व सातपुडा पर्वतांतील जंगले हीं भिल्लांचीं मुख्य वसतिस्थानें. मुंबई प्रांतांत भिल्लांची बहुसंख्य वसती गुजरातेंतील भडोच, पंचमहाल व बडोदें जिल्ह्यांत आणि महाराष्ट्रांत पश्चिम खानदेश व नाशिक या जिल्ह्यांत आहे. कोळवण डांगच्या दक्षिणेस महादेव डोंगरापर्यंत पसरलेलें आहे. यांची मुख्य वसती ठाणें, नाशिक, कुळाचा व पुर्णे या जिल्ह्यांत आहे. या दोन्ही जमातींमध्ये मराठी व

गुजराती आणि डोंगरी व मैदानी असे मुख्य व नैसर्गिक पोटभेद आहेत. गुजराती जमातींचा रजपुतांशी व मराठी जमातींचा मराठ्यांशी संकर झालेला आहे. कातकरी, ठाकूर, दुबळा व वारली या कोळ्यांच्याच पोटजाती आहेत असे कांहीं वंशशास्त्रज्ञांचे म्हणणे आहे. डांगचे बहुसंख्य रहिवासी कोंकणी जमातीचे आहेत. विंध्य पर्वताच्या उत्तरेकडील भागांतील भिल्लांच्या भाषेवर राजस्थानी हिंदीची छाप आहे आणि गुजरात व महाराष्ट्र यांलगतच्या प्रदेशांतील रहिवाशांवर त्या त्या भाषांची. काठेवाडांतील एका खेड्यांतले कोळी लोक मोम्मई नावाच्या देवीची पूजा करतात आणि मुंबईस मुंबादेवी नावाची देवी आहे, यावरून मुंबईचे मूळचे कोळी रहिवासी येथे गुजराततून आले असले पाहिजेत असा अंदाज मुंबई शहराच्या गॅझेटियरच्या कर्त्याने केलेला आहे. (Imperial Gazetteer of Bombay City. Vol. II. p. 2). मुंबईवरील गुजरातचा हक्क शाबीत करण्यासाठी श्री. मुनशी यांनी हे विधान उद्धृत केलेले असून (Linguistic Provinces & The Future of Bombay. p. 26) त्याचा पुरावा म्हणून सदर ग्रंथासाठी त्यांनी तयार करविलेल्या क्र. १ या नकाशांत प्रत्येक जिल्ह्यांतील कोळी लोकांची संख्या दिलेली आहे. हे आंकडे १८८५ च्या खानेसुमारीवरून घेतलेले असावेत, असे वाटावे, असा लेखकाचा इरादा आहे, असे त्यावरील टीपेवरून दिसते. पण ही निवळ चलाखी आहे. गुजरात रीसर्च सोसायटीने १९४७ साली प्रसिद्ध केलेल्या Statistical Abstract of Maha-Gujarat या ग्रंथांत गुजराततील आदिवासी जमातींचा (Tribal Population) तपशील एका कोष्टकांत दिलेला आहे. त्यांत कोळी जमातीला शीर्षकही दिलेले नाही. यावरून ही चलाखी स्पष्ट दिसते. या नकाशांतील भिलवाडा भागांत त्यांनी डांगचाच नव्हे, नाशिक शहराचाही समावेश केलेला आहे. महाराष्ट्रांतील कोळी व गुजराततील कोळी या जमातींचे मूळ एकच आहे की नाही, कोण जाणे ; हल्लीं मात्र त्यांमध्ये साम्यापेक्षां वैधर्म्यच अधिक दिसते.

डांगमध्ये भिल्ल, कोंकणा, कोळी, वारली, कातोडी इत्यादि आदिवासी लोकांची वस्ती आहे. मुख्य वस्ती भिल्ल व कोंकणा यांची.

त्यांची संख्या जवळजवळ समसमान आहे. हे लोक ठेंगू व कुरूप आहेत. रजपुतांच्या संकरामुळे भिल्ल लोक स्वतःला राजवंशी समजतात ; म्हणूनच ते नांगराला हात लावीत नाहीत ; शिकार करून आणि शेती करणाऱ्या कोंकण्यांना धाकदपटशा देऊन व लुबाडून ते आपला चरितार्थ चालवितात. डांगमधील भिल्ल, कोंकणा, वारली इत्यादि जातींचे जे लग्नसंबंध होतात ते खुद्द महाराष्ट्रांतील त्या त्या जातींशीच होतात. लग्नासाठी मराठ्यांप्रमाणेच ते देवकें मानतात. देवक हे महाराष्ट्रीयाने वैशिष्ट्य आहे ; आणि त्यांची नावे-आडनावे मराठ्यासारखीच आहेत. डांगचे लोक दरिद्री, अशिक्षित व मागासलेले आहेत. संबंध डांग जिल्ह्यांत फक्त सतरा प्राथमिक शाळा आहेत. मत्स्य, मद्य व मैथुन या तीन मकरांत त्यांचे सुखसर्वस्व सांठविलेले आहे. मोहाचीं झाडे मुबलक असल्यामुळे त्यांना मद्य-निर्मिती सहज करतां येते. बायका व मुलेही यथेच्छ मद्यपान करतात. जन्मापापासून मृत्यूपर्यंतच्या सर्व संस्कारांचे वेळी, सणावारी व आनंदोत्सव-प्रसंगी हे लोक बेसुमार मद्यपान करतात. या लोकांत लैङ्गिक अराजकच आहे म्हटले तरी चालेल. विवाह-संबंध इतका ठिसूळ की जिला काडीमोड हवी असेल तिने मनाला येईल तेव्हां लुगडे-चोळी घेऊन खुशाल दुसऱ्याकडे राहावयास जावे आणि मग नव्याजुन्या नवऱ्यांनी लग्नखर्चाची भरपाई करून व्यवहार पुरा करावा ! बहुतेक प्रत्येक पुरुष हयार्तीत दोनतीन बायका करतो व प्रत्येक बायको दोनतीन नवरे करते. काडीमोड एवढी सुलभ असल्यामुळे येथे बहुपत्नीकत्वाची चाल नाही. या लोकांमध्ये सामुदायिक संमिश्र नृत्याची प्रथा आहे. अशी नृत्ये साधारणतः सणावारी व उत्सवप्रसंगी होतात. या वेळी नृत्य-गीतांना कडक मद्याची जोड असते. विशेषतः शिमग्याच्या सणांत. पांच दिवस हा सण अत्यंत उत्साहाने साजरा करण्यांत येतो. ढोलाच्या तालांत व तुणतुण्याच्या सुरांत अहोरात्र नृत्यगीते वस्तीवस्ततिून चाललेली असतात. या नृत्योत्सवाच्या माजाची नागरी लोकांना कल्पनाही करतां येणार नाही. उद्यांची काळजी मद्याच्या द्रोणांत डुबवून चालू क्षणाचा आनंद लुटणाऱ्या या भोळ्या व अजाण आदिवासींचा

एकतान व बेभान आनंद मनांत क्षणभर विषाद उत्पन्न करतो ; आणि असूया ही !

आणि अशा प्रसंगी आदिवासी गातात तीं सारीं गाणीं मराठी असतात. बहुजनसमाजाच्या संस्कृतीचा अंदाज त्यांच्या लोकगीतांवरून करण्यांत येतो. हें गमक मान्य केलें तर डांगची भाषा मराठी आहे हें निश्चित ठरतें. डांगमधील सर्व जनतेची भाषा मराठी हीच आहे. डांगी बोलींत गुजराती छटा अधूनमधून दिसते. कारण सुमारे शंभर वर्षांपासून व्यापाराच्या निमित्तानें डांगचा संबंध गुजरातीशीं जडलेला आहे ; आणि सुमारे पन्नास वर्षांपासून राज्यकारभाराच्या निमित्तानें. डांगच्या सर्व लोकांना मराठी बोली समजते. व्यापारी केंद्राभोंवतालच्या भागांतील कामगारांना धेडगुजरी गुजरातीही समजते ; कारण गुजराती सरकारी अधिकारी व दूरदृष्टीचे व्यापारी यांनीं भविष्यांतील राजकारणाचा आगाऊ अंदाज बांधून डांग जिल्ह्यांत गुजरातीचा प्रसार करण्याची खूप खटपट आजवर केलेली आहे ; आणि व्यापारी पेशाच्या किंवा व्यापाऱ्यांच्या आश्रयावर पोसलेल्या तथाकथित देशभक्तांनींही. जेथें गुजराती वसतो तेथें तो गुजरात वसवतो, असें म्हणतात. त्याचें प्रत्यंतर येथें मिळतें. विशेष खेदाची गोष्ट ही कीं या शांतताप्रधान शिरकावामुळें व अविश्रांत प्रचारामुळें प्रामाणिक महाराष्ट्रीयानांचाही बुद्धिभेद झालेला आहे. जें कुजबुजण्यांत येतें तें खरें असेल तर म्हणावें लागेल कीं डांग गुजरातेंत सामील व्हावा अशी राष्ट्रीय ऊर्ध्वपतीची सुप्त इच्छा व गुप्त आज्ञा होती ; म्हणूनच डांगची आजवर अशा रीतीनें ओढाताण झाली !

घाटमाथ्यालगत पुणे जिल्ह्यांत जशीं मावळें तशीं हरिश्चंद्रगडाच्या उत्तरेकडील भागांत डांगणें. डांगणांतलें डोंगर उघडेबोडके आणि डांगमघले वृक्षराजींनीं समृद्ध. हा प्रदेश निसर्गतः मावळांसारखा, पण एवढा सुपीक नाही, एवढा सुधारलेला नाही ; किंबहुना एवढा माणसाळलेला नाही, असें म्हटलें तरी चालेल. या भागांत घाटमाथा नसल्यामुळें येथील डोंगरांना पूर्व व पश्चिम या दोही बाजूंस ढाळ आहे. मावळ भागांतलीं खेडीं लहान आणि वस्ती तुटक

व तुरळक असली तरी या भागालगत लहानमोठी गांवे पुष्कळ आहेत; यामुळे मावळी लोकांचा नागरी जीवनाशी पुष्कळ संबंध येतो. डांगणांलगत पूर्वेस किंवा पश्चिमेस मोठी गांवे नाहीतच; शिवाय निविड अरण्यांचा हा प्रदेश वसाहतीला तितका अनुकूल नसल्यामुळे इकडे लढाऊ किंवा पांढरपेशे मराठे स्थायिक झाले नाहीत. यामुळे या लोकांवर नागरी संस्कृतीचे संस्कार झालेले नाहीत. असे असूनही या भागांतले लोक मराठी भाषा बोलतात. डांगणांचा प्रदेश जवळजवळ अभेद्य असल्यामुळे या भागांत महत्त्वाचे किल्ले असे नाहीतच. डांगमध्ये रूपगड हा एकच नांव घेण्याजोगा किल्ला आहे. डांगणाभोंवती मात्र बरेच मजबूत किल्ले आहेत. हे किल्ले डांगच्या धारणेसाठी उभारलेले नसून डांगणांतील लोकांपासून संरक्षण मिळविण्याचे दृष्टीने उभारलेले आहेत आणि परकीय आक्रमकांचा लोंढा आलाच तर शक्य तोंवर किल्ले लढवावे आणि नंतर डांगचा आश्रय घेता यावा, या दृष्टीने उभारलेले आहेत. मराठी इतिहासाशी या भागांतील लोकांचा संबंध आला तो त्यांच्या बंडखोरीमुळे. शिवाजीमहाराज डांगणांतून सुरतेवर गेले व परतले, एवढीच या प्रदेशाची पुण्याई. श्री. सरदेसाई (शककर्ता शिवाजी, पृ. ९०) सांगतात : बहिरजी नाइकाने बातमी काढून आणल्यानंतर उत्तरेच्या बाजूस कांहीं निकडीचे काम काढून शिवाजी मोठ्या झपाट्याने नाशकास गेला आणि तेथेच मुक्काम आहे असे भासवून एकाएकी गणदेवीस दाखल झाला व दुसऱ्याच दिवशी सुरतेसमोर थडकला. यावरून शिवाजीने ही स्वारी कोणत्या मार्गाने केलेली असेल याबद्दल अनुमान करता येते. शंकर हा सह्याद्रीचा स्वामी व आदिवासींचा देवदेव. त्याचाही प्रवेश या भागांत झालेला दिसत नाही. कळसूबाईच्या भोंवती अनार्य व आद्य देवतांचे प्राबल्य आहे; महालक्ष्मी, वज्रेश्वरी, एकवीरा व सप्तशृंगी. पैकीं फक्त सप्तशृंगीचे आर्याकरण झालेले आहे. चोहीकडे वावरणाऱ्या कोळ्यांच्या या देवता. खुद्द डांगमधील लोक डोंगरदेव, वाघाई अशा वन्य देवतांची व कोंकणदेवाची पूजा करतात. जमदाग्नि, परशुराम व

रेणुका यांशी कोंकणदेवांचा संबंध असेल अशी पुस्तक आठवणही या लोकांना राहिलेली नाही. यावरून दिसते की या भागाचे पूर्ण सांस्कृतिक आर्याकरण किंवा राजकीय मराठीकरण असे झाले नाही. याची जबाबदारी सुसंस्कृत म्हणवून घेणाऱ्या महाराष्ट्रीयान्वरच आहे, हे उघड आहे.

याचा परिणाम डांगसाठी झालेली ओढाताण. खुद्द डांगच्या रहिवाशांना कल्पनाही नसेल की आपल्या मुलखांसाठी महाराष्ट्र व गुजरात या देशांत चळवळी झाल्या असतील आणि त्यांनी उठविलेल्या वावटळी दिल्लीपर्यंत पोचल्या असतील. या अनवस्थेचे कारण आपण फक्त आपल्या हक्कांसाठी झगडत आहोत, कर्तव्यांची प्रेरणा अद्याप व्हावयाची आहे.

शूर्पारक व अष्टागर :

दमणगंगेपासून मुंबईपर्यंतच्या प्रदेशाला शूर्पारक आणि शूर्पारकाच्या दक्षिणेकडील कुण्डलिकेपर्यंतच्या प्रदेशाला अष्टागर अशी नावे होती. शूर्पारक हे नाव प्राचीन आहे आणि अष्टागर हे अर्वाचीन. शूर्पारक म्हणजे हल्लीचे सोपारा. हे या प्रदेशाचे नाव होते व त्यातील मुख्य ठाण्याचेही. भोंवतालच्या खाड्या उथळ झाल्यामुळे व जहाजांचा आकार वाढल्यामुळे आतां सोपाऱ्याला विशेष महत्त्व राहिलेले नाही ; यामुळे त्याचा समावेश वसईत करण्यांत आलेला आहे. यज्ञकुण्डांतून निघालेल्या सुपाच्या साह्याने परशुरामाने ही भूमि निर्माण केली, म्हणून या प्रदेशाला शूर्पारक - सोपारा, हे नाव मिळाले, असे दंतकथा सांगते. या प्रदेशाचा आकार सुपासारखा आहे, म्हणून त्याला हे नाव मिळालेले आहे, अशीही स्थानिक दंतकथा आहे. जेथे नारळी-पोफळीची झाडे दाट उगवतात अगर मीठ पिकवतात अशा स्थळास आगर म्हणतात. समुद्राच्या भरतीच्या कक्षेत असलेल्या सखल, सपाट, कोरड्या व खाऱ्या जमिनीत मीठ पिकते आणि गोड्या पाण्याचा मुबलक पुरवठा असेल तेथे नारळी-सुपारीची आगरे असतात. अलीबाग, नागांव, थळ, चौल, सासवने, साखर, अक्षी व किहीम ही आठ प्रसिद्ध

आगरे या भागांत लगोलग असल्यामुळे त्याला अष्टागर ही सांघिक संज्ञा देण्यांत आलेली आहे. वसई, आगाशी वगैरे आगरे शूर्पारकांतही आहेत. शूर्पारक हा भाग ठाणे जिल्ह्यांत मोडतो आणि अष्टागर कुलाबा जिल्ह्यांत. अपरान्तांतील इतर प्रांतांहून हा प्रदेश निसर्गतः भिन्न आहे. दमणगंगा व कुण्डलिका यांच्या किनाऱ्यालगतच्या भागांत ही भिन्नता स्पष्टपणे दिसून येते. नैसर्गिक साम्य व मुंबईचे सान्निध्य यांमुळे शूर्पारक-अष्टागर या प्रदेशाला वैशिष्ट्य प्राप्त झालेले असल्यामुळे त्यांचा समावेश एका शीर्षकाखाली केलेला आहे.

शूर्पारकाप्रमाणेच अष्टागराचा प्रदेश सपाट, सजल व सुपीक आहे. इतका की दक्षिण कोंकणांतील लोक या भागाचा समावेश कोंकणांत करावयास तयार नसतात. ते सांगतात की इकडल्या आंब्यांच्या अंगी माधुरी नाही व सर्पांच्या दांती विष नाही ; पाणी आहे ते जमिनीत, माणसांच्या अंगी मात्र मुळीच नाही. या आक्षेपांत स्थानिक अहंकार भरपूर आहे आणि स्पर्धेमुळे व पृथक्त्वामुळे निर्माण झालेली क्षुद्रताही. ते कसेही असो. या भागांतील मेहनती व तत्पर रहिवासी नैसर्गिक परिस्थितीचा पुरेपूर फायदा घेत आहेत हे मात्र खरे. मुंबईची हजर व संपन्न बाजारपेठ शेजारी असल्यामुळे आणि वाहतुकीची मुबलक साधने उपलब्ध झाल्यामुळे या प्रदेशाची समृद्धि दिवसानुदिवस वृद्धिंगत होत आहे.

अष्टागराचे सौंदर्य व समृद्धि ही जितकी नैसर्गिक तितकीच ती मनुष्यनिर्मितही आहेत. सपाट किनाऱ्यावर शांतपणे विलीन होणाऱ्या सागराच्या लाटांचा मंद निनाद अविरतपणे चाललेला एका बाजूने ऐकू येत असतो, तर दुसरीकडून बागाबागांतून दिवसभर चाललेल्या रहाटगाडग्यांची कुरकुर कानी येत असते. कधी समुद्रावरून वहात आलेल्या दमट वाऱ्याचा खारट दर्प नाकांत भरतो, तर कधी फळांफुलांच्या बागांवरून आलेल्या झुळकीबरोबर येणारी सुगंधाची लकेर मन प्रसन्न करते. कोठे शरीराच्या निगेपेक्षां वेषभूषेची जोपासना विशेष कसोशीने करणारी, पण असंस्कृत जगांत वावरतांना जरा बिचकल्यासारखी भासणारी व अंग चोरून चालणारी नाजूक पुष्पगंधा नागरिका कधी

काळीं चमकताना दिसते ; तर आपल्या तंग आवरणामुळे जणुं सचैल व सकच्छ जन्मल्या आहेत असा आभास उत्पन्न करणाऱ्या बांधेसुद्धा आंगलटीच्या निर्भय मत्स्यगंधा सागरिका हमेशा कोठेही अंग घुसळीत वावरतांना दिसतात ! किनाऱ्यावरल्या वाळवंटांत कुशीवर कलंडलेले मोठमोठे पडाव पाहिले कीं तालीमखान्यांतल्या मार्तीत लोळणाऱ्या मस्त पण सुस्त पंहिलवानाची आठवण होते ; पण तेच पडाव शीड उमारून समुद्राच्या हलत्या पृष्ठभागावरून डुलत डोलत सरकू लागले कीं पदरांत मुद्दाम वारा भरून घेऊन पुळणीवरून नखऱ्यांत चवड्यावर हंसगतीनें तरंगत चालणाऱ्या सायंतारकांची आठवण होते ! नागरिकांना व पांढरपेशा स्त्रियांनाच नव्हे, सामान्य व ग्रामीण स्त्रियांनाही स्वच्छतेची किती आवड व फुलांची केवढी हौस ! मोगरीच्या डिकशा, सुरंगीचे किंवा बकुळीचे नाजूक गजरे, अगर अबोलीच्या वा गुलछबूच्या बांधीव भरदार वेण्या माळलेल्या अटकर व सडपातळ हलिक स्त्रिया एकट्यादुकट्या किंवा गटानें सकाळींच स्नान उरकून ताजेंतवानें माळव घेऊन बाजाराला निघाल्या कीं त्या जणूं स्वतःची टवटवीत प्रसन्नता भोंवतालीं दरवळवीत जातात ! अपरान्तांतील स्त्रियांच्या पुष्पासक्तीची प्रशंसा प्राचीन पाश्चिमात्य प्रवाशांनींही केलेली आहे.

अष्टागरांतील आगरी जमिनीसाठीं व कोळी मत्स्यांसाठीं सागराशीं सारखे झगडत असतात आणि मंडारी जणूं आभाळाला टेंकलेल्या वृक्षांशीं मद्यासाठीं. अपरान्त हा अपरिमित पर्जन्याचा व निकस जमिनीचा प्रदेश. देशावरल्या शेतकऱ्यानें आपल्या ठाय ढाळाच्या शेताला ताल घातली तर त्याला केवढी घन्यता वाटते ! येथें तर उतारावरल्या मुरुमावर दूरवरून वाहून आणलेल्या कोऱ्या मातीचे थरावर थर पसरून शेतजमिनी अक्षरशः कणांकणांनीं निर्माण कराव्या लागतात. कोंकणांतल्यापेक्षां देशावरले शेतकरी शरीरानें धिप्पाड खरे, पण जातीनें जड ; त्यांना पाऊस-वारा यांचा मारा बिलकुल सहन होत नाही. अपरान्तांत पावसाळ्यांत निसर्गाच्या सर्व शक्तींना जणूं चेव घेतो. खवळलेला दर्या अशा आवेशानें भूमीवर झेंप घेतो कीं वाटावें तो जणूं अगस्तीचा

सागर काठीत आहे ! पश्चिमेकडून क्षणाक्षणाला वृद्धिंगत होणाऱ्या समुद्राच्या लाटा किनाऱ्यावर घडाडत आहेत, पूर्वेकडील पर्वतांवरून प्रपात कोसळत आहेत व जलप्रवाह लोटत आहेत ; ऊर्ध्व दिशेनेच नव्हे, जणू सर्व दिशांनी पावसाच्या सरीवर सरी कोसळत आहेत आणि सासाऱ्याच्या वादळी वाऱ्याने थैमान मांडले आहे ; हा कोलाहल केवळ नैमित्तिक आहे, नव्हे, जीवनाला आवश्यक व उपकारक आहे, उद्योगाला घडीचाही उशीर खपणार नाही, हें जाणून कोंकणचा कामसू शेतकरी ढोंपराएवढ्या चिकण मातीच्या चिखलांत व शेतांत मुद्दाम सांचविलेल्या थंडगार पाण्यांत हंगामभर राखून तांदळासारखी नाजूक पिके निर्माण करतो. खाऱ्या जमिनीत शेती करणाऱ्या आगरी लोकांना याहून अधिक मेहनत करावी लागते व दक्षता ठेवावी लागते. अविरत पावसामुळे ओलावलेला शेताचा चांध भरतीच्या लाटांनी फोडला तर स्वतःचे व चालू हंगामाच्या पिकांचेच नव्हे, सर्वांचे सर्वस्व समुद्रार्पण व्हावयाचा धोका असल्यामुळे मुसळधार पर्जन्यांतही त्यांना व्यक्तिशः स्वतःच्या व सहकार्याने सर्वांच्या बांधांची राखण रात्रंदिवस करावीच लागते. खरोखर, देशावरल्या शेतकऱ्यांनी येथील सुपीक जमिनीवर एवढी मेहनत घेतली तर बावनकशी सोन्याच्या राशी पिकतील. निसर्गाशी झगडतांना कुडकुडणाऱ्या शरीरांत कृत्रिम ऊब आणण्यासाठीच ते अधून मधून घरगुती दारूचे घुटके घेत असत. मैदानी व नागरी 'कोरडी' नीति आतां त्यांच्यावर लादण्यांत आलेली आहे. त्यांच्या यातनांची कल्पना आपल्याला कशी होणार ? जावे त्यांच्या वंशा तेव्हां कळे !

सोपाऱ्याची वस्ती फार प्राचीन आहे. सागरापासून परशुरामाने हा प्रदेश प्रथम मिळविला, पापनाशिनी वैतरणी परशुरामाने पाताळांतून भूतलावर आणली, सोपाऱ्यानजीकच्या चतुरंगण पर्वतावर परशुरामाचे स्थान होते, अर्नाळा किल्ल्यावरील रेणुकादेवीची स्थापना खुद्द परशुरामाच्या हातची आहे, अशा स्थानिक दंतकथा आहेत. महाभारत व रामायण यांत सोपाऱ्याचे उल्लेख आलेले आहेत. गोकर्णाहून प्रभासला

जातांना अर्जुनानें येथें मुक्काम केंला होता. येथून जवळच असलेल्या एका बेटावरील जमदग्नीच्या वेदीचें त्यानें दर्शन घेतलें. येथील वैवस्वत, आदित्य, कुबेर, इंद्र, विष्णु, सावित्री, वरुण, रुद्र, सरस्वती वगैरे दैवतांच्या मंदिरांचीं दर्शनें घेऊन अर्जुन समुद्रमार्गे काठेवाडकडे रवाना झाला, अशी कथा महाभारतांत आलेली आहे. बौद्ध वाङ्मयांतही सोपाऱ्याचे अनेक उल्लेख आढळतात. शूर्पारक जातक या नांवाचें एक जातक आहे. जातककथांत सोपाऱ्याचा उल्लेख सुपरगपट्टण या नांवानें केलेला असून भोवतालच्या भागाला 'सूपलक्षित समुद्रप्रदेश' म्हटलेलें आहे. पूर्ण हा येथील एका संपन्न व्यापाऱ्याचा दासीपुत्र. काशीच्या व्यापाऱ्यांच्या संगतींत समुद्रपर्यटण करीत असतांना बुद्धाचीं पवित्र वचनें त्याच्या कानां आलीं. लगेच व्यापारावरून त्याचें मन उडालें, तो काशीला गेला. तेथें बुद्धानें त्याचें स्वागत केलें व त्याला दीक्षा दिली. कोंकणांत परत आल्यावर तो धर्मप्रसाराचें कार्य करूं लागला. एकदां एक शिकारी हरणावर बाण टाकीत असतांना त्याच्या दृष्टीस पडला. बौद्ध भिक्षूचें दर्शन अपशकुनी अशी समजूत असल्यामुळें चिडलेल्या शिकाऱ्यानें त्याच्यावरच घनुष्य रोखलें. यानें छातीवरलें वस्त्र दूर केलें व म्हणाला, माझ्यावर खुशाल बाण सोड, कारण मी कोंकणांत आत्मयज्ञ करण्यासाठीं आलों आहे. याच्या मनांत भीतीचा लेशही नाहीं हें पाहून शिकारी लज्जित झाला आणि घनुष्यबाण आवरून तेथून निघून गेला. या प्रसंगामुळें पूर्ण प्रसिद्धि पावला व बुद्धधर्माचा प्रसार झपाट्यानें होऊं लागला. बोधिसत्त्वपद प्राप्त करून घेतलेल्या पूर्णाच्या सन्मानार्थें सोपाऱ्याच्या व्यापाऱ्यांनीं एक प्रचण्ड व उत्तुंग मंदिर उभारलें. त्याची प्रतिष्ठापना खुद्द बुद्धानें आकाशमार्गे घेऊन केली. या दौऱ्याचे वेळीं बुद्धानें पांचशें ब्राह्मणांना व पांचशें विधवांना दीक्षा दिली. या शिष्यिणींना त्यानें आपलीं नखें व केंस दिले व त्यांवर त्यांनीं स्तूप उभारला. सोपाऱ्याभोवतालीं वारंवार लुटालूट करणाऱ्या कृष्ण व गौतम या नागराजांना बुद्धानें धर्मदीक्षा दिली. ब्राह्मणांनीं व बौद्धांनीं या स्थानाभोवतीं एवढ्या दंतकथा निर्माण केल्या, मग जैन कसे स्वस्थ राहतील? जैन सम्राट् श्रीपाल याच्या कथेंत सांगितलें

आहे की त्याचा विवाह सोपारक नगरीचा राजा महासेन याची कन्या तिलकसुंदरी हिजबरोबर झाला. जिनप्रभसूरि हा विख्यात जैन धर्मगुरु चौदाव्या शतकांत होऊन गेला. जैनांच्या अतिश्रेष्ठ अशा ऐशी तीर्थक्षेत्रांत त्यानें सोपाऱ्याची गणना केलेली आहे. सोपाऱ्यास रामकुण्डानजीक जैन मन्दिराचे अवशेष आढळलेही आहेत. सोपाऱ्याच्या पूर्वेस तुंगार पर्वत आहे व दक्षिणेस निर्मळ क्षेत्र. विमल नांवाचा असुर ब्राह्मणांना वारंवार त्रस्त करीत असे. परशुरामानें त्याचा पराभव केला, तेव्हां तो तुंग पर्वतावर राहू लागला. त्यानें शंकराची आराधना केली आणि ब्राह्मणांना त्रास देणार नाही या अटीवर त्यानें शंकरापासून त्रैलोक्यविजयी अमरपद व दिव्यलिंग प्राप्त करून घेतलें. या लिंगाची स्थापना त्यानें तुंग पर्वतावर केली. शंकराला दिलेल्या वचनाचा भंग करून तो ब्राह्मणांना त्रास देऊं लागला, त्यांच्या यज्ञकुंडांचा विध्वंस करूं लागला. ऋषींनीं शंकराकडे तक्रार नेली. असुरांचा बंदोबस्त करण्याची कामगिरी शंकरानें परशुरामावर सोंपविली. वैतरणेच्या कांठी लोमहर्षण ऋषींची कन्या धर्मकृत्य करीत असतां विमल असुर तिचें हरण करण्याच्या तयारीत होता, तोंच परशुराम तेथें दाखल झाला. विमलाशीं त्याचा घोर संग्राम झाला. परशुरामानें त्याचे हातपाय मोडले, पण शंकराच्या वरदानामुळें ते जागचे जागीं लगोलग शाबूत झाले. असें अनेक वेळां झालें. शेवटीं परशुरामानें दिव्य परशूनें त्याचा वध केला. हें होऊं शकलें, कारण ज्या अस्त्रांच्या बाबतींत विमलानें शंकराचा वर मिळविला होता त्यांत परशूचा समावेश नव्हता ! मरतां मरतां त्यानें परशुरामाकडे दयेची याचना केली. तेव्हां तो पडला तेथें परशुरामानें लिंग स्थापन केलें. त्याचें मूळचें नांव विमलेश्वर. आतां हें स्थान निर्मळ या नांवानें ओळखलें जातें. येथें शंकराचार्यांची समाधि आहे. महाभारत, पुराणें व परशुरामकथा यांवरून दिसतें कीं अपरान्तांत आर्यांची पहिली वसाहत भृगुकच्छ मौवतालच्या भागांत झाली आणि तेथें ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचे संघर्ष झाले ; त्याच सुमारास आर्यांची दुसरी वसाहत शूर्पारक भागांत झाली आणि येथें शस्त्रधारी ब्राह्मणांचे अनार्यांबरोबर अनेक संग्राम झाले. जातककथांवरून दिसतें कीं येथें बौद्धांचें

प्रमुख परिवर्तन केंद्र होते. पौराणिक वृत्तांत व दंतकथा मानावयाच्या नाहींत असे ठरविले तरी या अखेरच्या निष्कर्षाला बाध येत नाहीं. कारण खुद्द सोपारा येथे अशोकाचे शिलाशासन मिळालेले आहे व अनेक बांधीव स्तूप आढळलेले आहेत. शिलाशासनाच्या अस्तित्वावरून निष्कर्ष काढण्यांत आला आहे की येथे मौर्यांचे अपरान्तांतील मुख्य ठाणे होते. येथील स्तूपांपैकी 'बुरुड राजाचा किल्ला' या नांवाने ओळखला जाणारा स्तूप पण्डित भगवानलाल इंद्रजी यांनी उघडला ; त्यांत बुद्धाच्या भिक्षापात्राचे अवशेष, सुवर्णपुष्पे, मूर्ति वगैरे प्राचीन निशाण्या मिळाल्या. यावरून येथे बौद्धांचे प्रचारकेंद्र असल्याचे सिद्ध होते. अपरान्तांत प्राचीन काळापासून यवन स्थायिक झाले होते, त्यांचे परिवर्तन सुलभ व्हावे म्हणूनच या कामासाठी अशोकाने दीक्षित यवनाची योजना केलेली असणे संभवनीय आहे. शिलालेखांत आढळणाऱ्या सुप्पारक या नांवावरून अनुमान करता येते की या प्रदेशाच्या निर्मितीची कथा त्या काळाची प्रचलित असावी ; शिवाय पूर्णकथेतच रामकुण्डाचा उल्लेख आहे. कान्हेरीपासून घारापुरीपर्यंत हारीने अनेक लेणी खोदलेली आहेत. सोपाराच्या व्यापाऱ्यांचे दानलेख काले, नाशिक वगैरे लेण्यांत खोदलेले आहेत. ह्या सर्व साधनांवरून या स्थानाचे सांस्कृतिक व धार्मिक माहात्म्य आणि ऐहिक वैभव ही सिद्ध होतात.

शूर्पारकांत जसे सोपारा तसे अष्टागरांत चौल, चौलचे प्राचीन नांव चंपावती. चंपा नांवाच्या राजाचे येथे राज्य होते, त्यावरून या गांवास हे नांव पडले, अशी दंतकथा आहे. कोणी सांगतात की या भागांत चांपयार्ची झाडे विपुल असल्यामुळे त्यावरून हे नांव पडलेले आहे. येथे च्यवन ऋषींचा आश्रम होता. त्यावरून चेऊल हे नांव सिद्ध झालेले आहे असेही सांगण्यांत येते. चौल शेजारीच रेवदंडा बंदर आहे. ही विख्यात गांव इतकी निकट आहेत की रेवदंड्याला 'खालचे चौल' म्हणतात. रेवदंड्याभोवतालच्या प्रदेशाला रेवतीक्षेत्र अशी संज्ञा आहे. रेवती ही बळरामाची पत्नी. कृष्णाने हा प्रदेश तिला आंदण दिला होता अशी कथा आहे. बखरकार सांगतात की दुसऱ्या शतकांत चौल येथे सोळा लाख

घरें, तीनशेंसाठ देवळें व तेवढांच तळीं होती. यांपैकी ४४ देवळांचीं नांवां पुराणांत दिलेलीं आहेत. यांपैकी पांच देवळें आज अस्तित्वांत आहेत. यांपैकी रामेश्वरमंदिर विशेष प्रसिद्ध आहे. खुद्द शंकरानें तीनच स्थानीं लिंगस्थापना केलेली आहे ; कन्याकुमारीनजीक रामेश्वर येथें, गोकर्ण महाबलेश्वरास आणि चंपावतीच्या रामेश्वरमंदिरांत. या मंदिरासमोर पर्जन्य, वायु व अग्नि या वैदिक देवतांचीं कुण्डें आहेत. हीं कुण्डें मातीनें भरलेलीं असतात. विशिष्ट नैसर्गिक आपत्तींतून संरक्षण मिळविण्यासाठीं तीं विधिपूर्वक उघडण्यांत येतात. अग्नि व वायु प्रलय मांडतील तेव्हां तीं तीं कुण्डें उघडावीत असा संकेत आहे ; हीं कुण्डें उघडल्याचा दाखला मिळत नाही. १७३१, १८५७, १८७७ व १८९९ सालीं अवर्षणें पडलीं होती, तेव्हां पर्जन्यकुण्ड उघडण्यांत आलें होतें आणि त्यामुळें या प्रदेशांत पुरेसा पाऊस पडला असें सांगतात. कुण्ड उघडणें म्हणजे त्यांतील माती काढून तेथें होम-हवन करणें. कुण्ड उघडतांना पहिली कुदळ घालतो तो बळी जातो अशी समजूत व दाखले असल्यामुळें क्षुद्र संकटांचे समर्थी त्यांच्या शक्तीला आवाहन करण्यांत येत नाही. सोपाऱ्याप्रमाणें चौलच्या आसपास अनेक बौद्ध लेणी आहेत आणि येथें एका मध्ययुगीन जैन मंदिराचेही अवशेष आढळले आहेत.

आतां या दोन्ही स्थानांना निकृष्टावस्था प्राप्त झालेली आहे. आधुनिक मुंबईच्या तोडीचा दर्जा या स्थानांना प्राचीन काळीं प्राप्त झाला होता, याचें कारण कोणतें ? आणि नंतर या शहरांचें वैभव नष्ट झालें याचीं कारणें कोणतीं ?

भरभराटीचें कारण व्यापार आणि निकृष्टावस्थेचें कारण फिरंग्यांच्या स्वाऱ्या.

प्राचीन काळीं उत्तर हिंदुस्थानच्या पश्चिमेकडील परदेशांत होणारा व्यापार गांधारांतील घाटांतून मध्य आशियामार्फत खुष्कीच्या मार्गांनीं चालत असे. अशोकाचें साम्राज्य कोलमडल्यामुळें आणि मध्य आशियांतील टोळ्यांच्या उग्र हालचालींमुळें हे मार्ग बंद झाले. एकाएकी दडपण आलें किंवा निघालें म्हणजे तोंवर तुंबलेलीं वैमनस्यें उसळी घेतात. अशोकाच्या

आयुष्याच्या उत्तरार्धातच त्याचा दरारा ओसरुं लागला होता. अशोकाच्या मृत्यूनंतर मौर्य साम्राज्याची फाळणी झाली आणि चंद्रगुप्ताने निर्माण केलेली नियंत्रणशक्ति नष्ट झाली. अलेक्झँडरच्या स्वारीचे वेळी हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवर व मध्य आशियांत स्थायिक झालेले ग्रीक प्रबळ झाले आणि शक व कृषण जातीचे संघर्ष सुरु झाले. मला वाटते या काळांत तिकडे दीर्घकालीन अवर्षण पडले असावे आणि त्याची पीडा कश्यपसमुद्रापर्यंतच्या प्रदेशाला भोंवली असावी; तसें नसतें तर या लढवऱ्या जमातींचें संचारक्षेत्र एकाएकी इतकें विस्तीर्ण व त्यांचें वैमनस्य इतकें तीव्र होतें ना. व्यापार नेहमी सुरक्षित व सोईस्कर मार्गांच्या आणि संपन्न बाजारपेठांच्या शोधांत असतो. खुष्कीचे मार्ग बंद झाल्यामुळे स्थगित झालेला व्यापार पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरांकडे लोटूं लागला; कारण हिंदुस्थानांत त्या काळांत निर्माण व निर्यात होणाऱ्या मालाची बाजारपेठ भूमध्य समुद्रामोवतालच्या संपन्न देशांत होती. हिंदुस्थानांतील सत्तेची केंद्रे उत्तरेत होती, तोंवर मडोचची भरभराट होती. भारतीय सामर्थ्याचें केंद्र सातवाहनांनी दक्षिणापथांत प्रस्थापित केल्यानंतर त्यांच्या राज्याला सोईस्कर अशी सोपारा, कल्याण व चौल ही बंदरे भरभराटली. सोपाऱ्याच्या उत्तरेस वैतरणा व दक्षिणेस उल्हास या नद्यांचीं मुखें आहेत. चौलच्या उत्तरेस अंबा व दक्षिणेस कुण्डलिका या नद्यांचीं मुखें आहेत. सोपाऱ्यापासून कल्याण मुरबाडवरून नाणें घाटांतून जुन्नर व नाशिकपर्यंत आणि चौलपासून कोंकणदरवाजानें कार्यावरून तगर व पैठणपर्यंत व्यापारी रहदारी सुरु झाली. वैजयन्तीचा व्यापारही याच बंदरांमार्फत होत असला पाहिजे. कान्हेरी, नाशिक, व कालें येथील लेणी व या लेण्यांतील लेख या प्रदेशाच्या समृद्धीला व या भागांतून होणाऱ्या व्यापाराला साक्षी आहेत. व्यापाराच्या ओघाबरोबर वाहत येणारी संपत्ति या बंदरांत एवढी सांचूं लागली की हा भाग सुवर्णभूमि या संज्ञेने ओळखण्यांत येऊं लागला. बायबलांत उल्लेखिलेल्या ओफीर, सोफीर या सुवर्णसंपन्न शहराची ओळख सोपाऱ्याशी अलीकडेच पटविण्यांत आलेली आहे. आमच्या प्राचीन राज्यकर्त्यांनी,

त्यांच्या संज्ञागार मंत्र्यांनी व व्यापार-नियंत्रकांनी या स्थानांची निवड किती दूरदृष्टीने केली होती हे मुंबईच्या अर्वाचीन भरभराटीवरून आपणांस आतां सहज पटते. सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वी आपण उभारलेल्या या बंदरांतून सुमारे दीड हजार वर्षेपर्यंत व्यापार अव्याहतपणे चालला होता. पुढे महाराष्ट्रांत तुर्काण झाले; या राज्यक्रांतीचा परिणाम महाराष्ट्राच्या आर्थिक जीवनावरही झाला. महाराष्ट्राचा व्यापार मीठमिरचीपुरता मर्यादित झाला आणि पठारावरील समृद्धीवर अवलंबून असलेली कोंकणांतील बंदरे गतवैभव झालीं. जी धुगधुगी राहिली होती ती मुसलमानांनी व पोर्तुगीजांनी लुटालूट व जाळपोळ करून मुरगळून होरपळून टाकली. याच सुमारास महाराष्ट्रांत अनेक दुष्काळ लागोपाठ पडले; त्यांमुळे या भागांतील वस्तीही पांगली. या सर्व कारणांमुळे हीं बंदरे एवढी उध्वस्त झालीं कीं तेथील बंदरांचे आणि प्राचीन व मध्ययुगीन इमारतींचे अवशेषही आतां आढळत नाहींत. शूर्पारक व चौल येथील लोकसंख्या, संपन्नता व व्यापार यांबद्दलचे पाश्चिमात्य प्रवाशांनी केलेले अंदाज पहा; मग एखाद्या अर्थशास्त्रज्ञाला विचारा कीं ज्या बंदरांत एवढी लोकसंख्या असेल व एवढा व्यापार चालत असेल, अनेक शतके चालत असेल, तेथे अवशिष्ट संपत्ति किती रहात असेल! एखाद्या स्थापत्यशास्त्रज्ञाला विचारा कीं कान्हेरी, धारापुरी वगैरे आसमंतांतील ठिकाणी असलेली शिल्पकृत्ये निर्माण करण्यासाठीं किती पिढ्यांना आपल्या शक्ति केंद्रित कराव्या लागल्या असतील व त्यांसाठीं किती संपत्ति ओतावी लागली असेल! एखाद्या शासनतज्ज्ञाला विचारा कीं या भागांत आहेत या शिल्पकृत्यांच्या पाठीशीं असलेली राजकीय संघटना किती उच्च दर्जाची असेल! या भागांतील लेण्यांतील व मंदिरांतील वास्तु व लेखांतील स्थलनाम पहा आणि भूगोल व समाजशास्त्रज्ञांना विचारा कीं ही संस्कृति कोणाची? आणि खात्री करून घ्या कीं ही समृद्धि व संस्कृति, सामर्थ्य व संघटना महाराष्ट्राची, महाराष्ट्राचीच आणि यांची अर्वाचीनाशीं तुलना करून पहा, म्हणजे प्रत्ययास येईल कीं महाराष्ट्रांतील प्राचीन व मध्ययुगीन

राज्ये स्वतंत्र व समर्थ होती तोंवर आणि तोंवरच या भागांत समृद्धि नांदत होती आणि ती महाराष्ट्राच्या कक्षेबाहेरच्या देशांवर अवलंबून नव्हती.

सागर-संस्कृतीशी संघर्ष :

हिंदुस्थानच्या राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक इतिहासावर पश्चिम समुद्रकिनाऱ्याने महत्त्वाचे परिणाम घडवून आणलेले आहेत; आणि महाराष्ट्रावरही; प्राचीन काळी, मध्ययुगांत आणि अर्वाचीन काळीही.

हिंदुस्थानचा पश्चिम किनारा हिंदुस्थानला जगापासून तोडतो व जोडतोही. या किनाऱ्यावर जागोजाग पश्चिमेची महाद्वारे आहेत आणि त्यांना सहाय्याचीचा अडसर आहे.

हिंदुस्थानचा पश्चिम किनारा कराचीपासून कन्याकुमारीपर्यंत पसरलेला आहे. यापैकी फक्त महाराष्ट्रालगतच्या किनाऱ्याकडे आपणांस दृष्टिक्षेप करावयाचा आहे आणि विषयाच्या सूत्रापुरता इतरत्र.

पश्चिम किनाऱ्याच्या प्रभावाचे मोल मापण्यासाठी आपणांस प्रथम आजूबाजूस पाहिले पाहिजे.

अटलांटिक, पॅसिफिक व हिंदी हे जगांतील मुख्य महासागर. पश्चिमात्य राष्ट्रांनी आपआपल्या विकासाच्या योजनांच्या अनुरोधाने अटलांटिक व पॅसिफिक महासागर, त्यांभोवतालचे किनारे व लगतचे प्रदेश यांची सूक्ष्म पाहणी विविध शास्त्रांतील तज्ज्ञांमार्फत करविलेली आहे; विशेषतः गेल्या व चालू शतकांत. या योजनांना व्यावहारिक स्वरूप देण्यांत येऊ लागले तेव्हांपासून ब्रिटिश साम्राज्याच्या प्रभावामुळे आंतरराष्ट्रीय स्पर्धाक्षेत्रांपासून अलिप्त असलेल्या व असल्यामुळे, हिंदी महासागराचा सर्वांगीण अभ्यास अजून झालेला नाही. चालू शतकाच्या आरंभी लॉर्ड कर्झन यांनी सुएज-सिंगापूर योजना आंखली; तेव्हापासून ब्रिटिश शास्त्रज्ञांचे लक्ष या महासागराकडे वळले. असे असले तरी एवढे मात्र खरे की सुधारलेल्या जगाचे लक्ष प्रथम कोणत्या महासागराकडे व किनाऱ्याकडे वळले असेल, तर ते हिंदी महासागराकडे व पश्चिम किनाऱ्याकडे.

याचें मूलकारण हिंदी महासागराची नैसर्गिक स्थिति आणि हिंदुस्थानची समृद्धि.

अटलांटिक, पॅसिफिक व हिंदी या तीन महासागरांत जगावरील जलप्रदेश विभागलेला आहे ; त्याचप्रमाणे जगावरील भूप्रदेश दोन महाद्वीपांत विभागलेला आहे. युराफेशिया व अमेरिका. भौगोलिक दृष्ट्या ऑस्ट्रेलियाचा समावेश युराफेशियांतच करावयाचा ; पण हे खण्ड तुटक व सुधारलेल्या आधुनिक पाश्चिमात्यांनी व्यापलेले, म्हणूनच त्याला स्वतंत्र स्थान देण्यांत येतें. आफ्रिका खण्ड फार प्रचंड व त्यांतील आदिवासी फार मागासलेले ; म्हणून त्यांना वगळून आपल्या महाद्वीपाला युरेशिया ही संज्ञा देण्यांत आलेली आहे. शिवाय वंश व मूलसंस्कृति या दृष्टींनीही ही संज्ञा योग्य आहे आणि प्रस्तुत विषयाची व्याप्ति एवढीच आहे.

आफ्रिकेच्या दक्षिणेस असलेल्या ' शुभाशा ' भूशिरापासून ऑस्ट्रेलियाच्या टास्मानिया बेटापर्यंत हिंदी महासागराचा विस्तार आहे. या प्रचंड व्यासावर आधारलेला अर्धवर्तुलासारखा या महासागराचा आकार आहे. हा महासागर एवढा प्रचंड असला तरी व्यावहारिक दृष्ट्या तो विस्तीर्ण भूप्रदेशांनी वेष्टित आहे. अटलांटिक व पॅसिफिक यांसारखा या ध्रुवापासून त्या ध्रुवापर्यंत पसरलेला नाही. हिंदी महासागराच्या किनाऱ्यावरले प्रदेश आकाराने द्वीपकल्पांसारखे आहेत. खुद्द आफ्रिका खंडाचा आकार असाच आहे. हे प्रदेश कोठें समुद्रांत घुसलेले आहेत तर कोठें या प्रदेशांत समुद्र घुसलेला आहे. सिंधुसागर व गंगासागर हे या महासागराचे मुख्य उपसागर. सिंधूच्या मुखापर्यंतचा सिंधुसागराचा उत्तर किनारा खडकाळ व नापीक आहे. सिंधूची सुबत्ता ही सिंधूची कृपा. सिंधुसागराचा सह्याद्रीलगतचा कुण्डलिकेपासून शरावतीपर्यंतचा किनाऱ्यालगतचा प्रदेश खडकाळ आहे व अगदीच नापीक नसला तरी सुपीकही नाही. या किनाऱ्यावरचा मलबार व त्रावणकोर हा भाग सुपीक असून त्याची नैसर्गिक ठेवण मद्रास इलाख्याच्या पूर्वे किनाऱ्यावरील प्रदेशासारखी आहे. नर्मदा व तापी या दक्षिण पठारावरील मुख्य पश्चिमवाहिनी नद्या. येथून दक्षिणेकडे कन्याकुमारीपर्यंतच्या प्रदेशांत अनेक पश्चिमवाहिनी नद्या

आहेत. त्या क्षुद्र आहेत. फक्त पावसाळ्यांत पाणलोटसारख्या वाहणाऱ्या आहेत. या नद्यांच्या द्रुत प्रवाहामुळे पश्चिम किनारा जागोजाग तुटलेला आहे. या नद्यांनी या किनाऱ्यावर अनेक छोटीमोठी बंदरे निर्माण केलेली आहेत. त्याचप्रमाणे पावसाळ्यांत वाहून आणलेल्या चिखलाने अनेक प्राचीन प्रसिद्ध बंदरांचे उतार उथळ व नौकानयनाला निरूपयोगी केलेले आहेत. सिंधुसागर व गंगासागर या दोन्ही उपसागरांवर मोसमी वातप्रवाहांचा अमल आहे. या वाऱ्यांबरोबर समुद्राच्या अंतर्भागांतही प्रवाह निर्माण होतात आणि नौकानयनाला त्यांचे साहाय्य घेतां येते. गंगासागरांत घुमतात तशी वातचक्रे मात्र सिंधुसागरांत सहसा आढळत नाहीत. इराणी व अरबी किंवा ताम्रसमुद्र ही सिंधु-सागराची मुख्य आखाते. हुरमुझ बंदराजवळ इराणच्या आखाताचे दक्षिण मुख बाटलीच्या गळ्यासारखे आवळलेले आहे. मेसापोटेमियाच्या मैदानांतून वाहणाऱ्या युफ्राटिस व तैग्रिस या नद्या या आखाताला बसरा शहराजवळ मिळतात. तांबड्या समुद्राचे तोंड एडननजीक असेच आवळलेले आहे. हिंदी महासागरांत नांव घेण्यासारखी मोठी व हिंदुस्थानच्या दृष्टीने महत्त्वाची अशी फारशी बेटे नाहीत. आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरील बेटांशी आपल्याला कांही कर्तव्य नाही. इतरत्र जी आहेत ती मुख्यत्वेकरून पॅसिफिकच्या सीमेवर, सुमात्रा, जावा वगैरे. अतिपूर्वेकडील या बेटांमध्ये हिंदी संस्कृतीचा प्रवेश व विकास झालेला आहे. हिंदुस्थानच्या दक्षिणेस पाचूच्या लोलकासारखे लंका बेट आहे. लंकेची समृद्धि आपल्या इतिहास पुराणांत प्रसिद्ध आहे. हे द्वीप हिंदुस्थानापासून तुटक आहे व राज्यघटनेच्या दृष्टीने अलग आहे; तरीही हा हिंदुस्थानचाच अविभाज्य विभाग आहे, ब्रह्मदेशाइतका. प्रांतीय स्पर्धेमुळे आपण या भागांना पारखे झालो आहो. अरबी आखाताच्या मुखाशी सोकोत्रा बेट (सुखधारा) आहे. काठेवाडच्या दक्षिणेस दीव आणि पश्चिम किनाऱ्यालगत मुंबई, जंजिरा, गोवे व अंजिदिव (आद्यद्वीप, अंजनीद्वीप?) ही बेटे आहेत. या बेटांमुळे हिंदुस्थानचा सागर-संस्कृतीशी संघर्ष झाला.

भौगोलिक दृष्ट्या संस्कृतीचे दोन वर्ग पडतात : सारिता-संस्कृति व

सागर-संस्कृति. पैकीं सरिता-संस्कृति विशेष प्राचीन. सरिता-संस्कृती-पक्षां सागर-संस्कृतींत मानवी कर्तृत्वाचा भाग अधिक. या संज्ञा दर्शवितात तेवढ्या शुद्ध स्वरूपांत त्या आपल्याला क्वचितच पहावयास मिळतात. कोठें त्या परस्परांशीं संमिश्र होतात तर कोठें वन्य संस्कृतीशीं. पर्वतांनीं परिवेष्टित अशा अगम्य वा अलग प्रदेशांत संस्कृतीचा उद्भव किंवा विकास सहसा होत नाहीं.

चरितार्थासाठीं चल-कृषि किंवा गोपालन करीत भटकणाऱ्या टोळ्या निसर्गतः समृद्ध प्रदेशांत स्थिर होतात. समृद्धीच्या निर्मितीसाठीं व उपभोगासाठीं समाज स्थायिक होतात. शेती ही नियोजित उत्पादनाची प्राथमिक अवस्था. अवशिष्ट उत्पादनामुळे संपत्तीचा संचय होतो व विनिमय सुरू होतो. वाहतुकीची व व्यापाराची साधनें निर्माण होतात; राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक संकेत व संस्था उत्क्रांत होतात. या संस्थांचा संघटित समुच्चय म्हणजे संस्कृति. भिन्न प्रकृतीच्या सहवासामुळे संस्कार व भिन्न हितसंबंधांच्या स्पर्धेमुळे संघर्ष निर्माण होतात. संस्कारांची घनिष्टता, संघर्षांची तीव्रता आणि जनतेची ग्रहणक्षमता व प्रतिकारक्षमता यांवर संस्कृतीचें संवर्धन अवलंबून असते. उत्थापन व आक्रमण आणि नियंत्रण व संरक्षण या क्रिया प्रतिक्रियांच्या प्रभावामुळे संस्कृति निर्माण व उत्क्रांत होत असते.

संस्कृतीचा उत्कर्ष व विस्तार सरितेच्या धारणाशक्तीवर अवलंबून असतो; भोंवतालच्या सुपीक भूप्रदेशाच्या विस्तारावर, संस्कृतीच्या प्रवर्तकांच्या कर्तृत्वावर आणि अनुयायांच्या प्रतिकारशक्तीवर. नाईल नदीच्या चिंचोळ्या पण सुपीक खोऱ्यांत इजिप्शियन संस्कृति निर्माण झाली; युफ्राटिस व तैग्रिस या नद्यांच्या विस्तीर्ण व समृद्ध खोऱ्यांत सुमेरियन, असीरियन, बाबिलोनियन, खाल्दियन वगैरे संस्कृति निर्माण झाल्या. प्रादेशिक समृद्धीच्या अनुरोधानें या सरिता-संस्कृति निर्माण झाल्या आणि व्यापारामुळे उत्कर्ष पावल्या; प्रवर्तकांचें कर्तृत्व ओसरल्यामुळे भ्रष्ट झाल्या आणि सागर-संस्कृतीच्या संघर्षांमुळे नष्ट झाल्या. मध्य समुद्राभोंवतालच्या नापीक व खडकाळ प्रदेशांत आद्य सागर

संस्कृति निर्माण झाल्या. जणूं सृष्टीच्या अवकृपेमुळेच मानवी कर्तृत्वाचा विकास झाला. चरितार्थाला अन्य साधन नसल्यामुळे आणि संपन्न देशांच्या व्यापारी वाहतुकीशी संबंध आल्यामुळे या देशांत साहसी दर्यावर्दी वृत्ति निर्माण झाली. या संस्कृतीचे संचारक्षेत्र मर्यादित असल्यामुळे त्या परस्परविरोधी झाल्या. सरिता-संस्कृतीपेक्षा सागर-संस्कृति अधिक आक्रमणशील व प्रतिकारक्षम. भूमध्य समुद्रामोवतालच्या राष्ट्रांपेक्षा अधिक विस्तृत संचारक्षेत्र उपलब्ध असलेल्या सागर-संस्कृति युद्ध व नौकानयन या विभागांतील शास्त्रीय सुधारणांमुळे व शोधांमुळे एकाएकी सांवरल्या व सरसावल्या. पृथ्वी समुद्रवल्यांकित असल्यामुळे व्यापारी व लढाऊ जहाजांचे संचारक्षेत्र स्थलचरांहून अधिक विस्तृत व अनिर्बंध. समुद्रालगतच्या देशांच्या किनाऱ्यांचे खडे संरक्षण जवळजवळ अशक्य. यामुळे संरक्षणाहून आक्रमण सुलभ. अवाढव्य सैन्याहून संघटित आरमार अधिक सुरक्षित, सुटसुटीत व कार्यक्षम. आरमाराच्या आधाराने जंजिरे अजिक्य होतात आणि जरबेने मोठा व्यापार चालवितां येतो वा हुकमतीत ठेवतां येतो, अपरंपार संपत्ति संपादन करतां येते व दूरदूरचे प्रदेश हस्तगत करतां येतात. ही सागर-संस्कृतीच्या राजकारणाची व अर्थकारणाची मूलतत्त्वे त्रिखण्डमण्डलाने वेष्टित अशा भूमध्य समुद्रांत प्रथम सप्रयोग सिद्ध झालीं. पाश्चिमात्यांनी या सिद्धान्तांचे यशस्वी प्रयोग हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर केले आणि सागर-संस्कृतीच्या संवर्धनाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे या झटापटीत आपण नामोहरम झालो.

ऋग्वेदकालीन आर्यांना नौकायनाची माहिती होती हे निश्चित. वरुण हा आर्यांचा समुद्राधिपति ; त्याला नौकानयनाच्या वाटा माहीत होत्या (ऋ. १.२५.७); साहसी लोक समुद्रपर्यटणाला निघत असत (ऋ. १.४८.३); तुगाचा पुत्र भुज्यू याला समुद्राच्या कामगिरीवर पाठाविष्यांत आले होते, तरी तो डरला नाही (ऋ. १.११७.१५); समुद्रावरील प्रवास नौकेतून करण्यांत येत असे (ऋ. १.९७.८); असे अनेक उल्लेख वेदांत आढळतात आणि नौकानयनासंबंधीच्या संज्ञाही. यजुर्वेदांत वाणिज्याचा उल्लेख आढळतो. तरीही या काळातील नौका-

प्रवास अपवादात्मक व असुरक्षित होता आणि व्यापार मूलभूत गरजां-
पुरताच होता, असे अनुमान या उल्लेखांवरूनच निघते. मनुस्मृतीतही
नौकानयनाचे उल्लेख आढळतात. त्याच्या काळांत समुद्रप्रवास सर्वस्वी
वायूच्या अधीन होता (मनु. अध्याय ८.४०६). मौर्य—पूर्वकालांत
हिंदुस्थानांत निर्माण होणारा कच्चा व पक्का माल मुख्यत्वेकरून गांधार
व अभिसार प्रांतांतून खुष्कीच्या मार्गाने मध्य आशियांतून मेसापोटे-
मिया, मिसर व भूमध्य समुद्राभोंवतालच्या देशांकडे रवाना होत असे ;
कश्यप समुद्राच्या किनाऱ्यावरून आणि युफ्राटिस व तैग्रिस या
नद्यांच्या खोऱ्यांतून. म्हणूनच सिंधु संस्कृति व सुमेरियन संस्कृति
यांमध्ये साम्यरूप आढळते. ख्रि. पू. सातव्या शतकाचे सुमारास जल-
मार्गाने सुरळीत व्यापारी वाहतूक सुरू झाली. ही जहाजे हिंदु नावाडी
हांकारीत, विशेषतः पश्चिम किनाऱ्यावरले. ही जहाजे किनाऱ्या-
किनाऱ्याने हांकारण्यांत येत ; कारण या वेळच्या नावाड्यांना उघडा
समुद्र अज्ञात होता. या काळांत भूमध्य समुद्रांतील व्यापारी वाहतूक
फिनिशियन लोकांच्या हाती होती ; आणि मध्य आशियांतील आखाती
वाहतूक इराणी व मिसरी लोकांच्या हाती. या व्यापारामुळे हे देश
संपन्न झाले होते. ख्रि. पू. चवथ्या शतकाच्या अंतिम पादांत
अलेक्झँडरने मध्य आशियांतून पंजाबवर स्वारी केली. त्याने
फिनिशियन लोकांचे समुद्रराज्ञी म्हणून विख्यात असलेले टायर
शहर जमीनदोस्त केले आणि नाईल नदीच्या मुखाशी अलेक्झँड्रिया
शहर वसविले. ग्रीक सत्ता इराणांत स्थिर व्हावी म्हणून त्याने स्वतः
एका इराणी राजकन्येशी लग्न केले आणि आपल्या सैन्यांतील
हजारो सैनिकांची लश्ने इराणी मुर्लीशी लावून दिली. जित व
जेते यांना समरस करण्याच्या या पद्धतीचा उपयोग पुढे हिंदुस्थानांत
मुसलमानांनी व पोर्तुगीजांनी केला. हे प्रयोग यशस्वी झाले नाहीत,
इतकेच नव्हे तर त्यांमुळे कटुता मात्र निर्माण झाली. हिंदुस्थानांतून परत
जातांना अलेक्झँडरने सिंधु नद व सिंधुसागरचा उत्तर किनारा यांची
पाहणी करविली. त्याच्या या हालचालींवरून दिसते की त्याने ही स्वारी

केवळ जगजेता हें अभिधान मिळविण्यासाठीं केलेली नसून हिंदुस्थानच्या व्यापारावर ग्रीसचे प्रभुत्व प्रस्थापित करण्यासाठीं केलेली होती. अलेक्झँडरच्या योजनांचा फायदा ग्रीसला सुमारे दोनशें वर्षेपर्यंत मिळत राहिला आणि ख्रि. पू. १४६ च्या सुमारास ग्रीस देश रोमच्या ताब्यांत गेल्यानंतर रोमन लोकांना.

अशोकाच्या अमदानीत मध्य आशियांतील खुष्कीचे व्यापारी मार्ग भरभराटीत होते आणि पश्चिम किनाऱ्यावरील भडोच, सोपारा वगैरे बंदरेही. अशोकानंतरच्या काळांत मात्र हिंदुस्थानच्या व्यापाराचा ओघ पश्चिम किनाऱ्याकडे वळला आणि एकदां जो वळला तो कायमचाच.

या स्थित्यंतराच्या मुळाशीं अनेक कारणे होती. मध्य आशियांतील राजकीय अस्थैर्य व उत्तर हिंदुस्थानांतील राजकीय दौर्बल्य. हिंदुस्थानांतील चक्रवर्तिपदाची महाराष्ट्रांत प्रतिष्ठान येथे प्रस्थापना झाली आणि व्यापारी भरभराटीसाठीं सातवाहनांनीं केलेल्या योजना आणि त्यांच्या अमदानीत झालेली नौकानयनशास्त्रांतील प्रगति. सातवाहनांच्या प्रयत्नांमुळे व पुरस्कारांमुळे पश्चिम किनाऱ्यावरील सोपारा, चौल व कल्याण हीं बंदरे विशेष भरभराटीली. या बंदरांकडे लोटणाऱ्या वाहतुकीच्या सोयीसाठींच त्यांनीं जुन्नरनजीक नाणेघाट खोदविला. समुद्रावरील प्रभुत्वाविषयीं सातवाहन राजे किती जागरूक व उत्सुक होते याविषयीं येथें दोनच प्रमाणे सांगतां. नाशिकच्या गोतमीपुत्रविहारांतील शिलालेखांत गोतमी बालश्रीनें गोतमीपुत्राला ' त्रिसमुद्रपीततोयवाहन ' म्हटलेलें आहे ; आणि आपल्या समुद्रावरील सत्तेचे प्रतीक म्हणून सातवाहनांनीं नौकाचिन्हांकित नाणीं पाडलेलीं आहेत. सातवाहनकालांत भडोच व कल्याण या बंदरांवरील प्रभुत्वासाठीं झालेल्या संघर्षांचा उल्लेख पूर्वीं येऊन गेलेलाच आहे. पश्चिम किनाऱ्यावरील व्यापार कच्चजांत ठेवण्यासाठीं पश्चिमात्यांनीं किती प्रयत्न केले आणि हा व्यापार किती किफायतशीर होता याची कल्पना येण्यासाठीं कांहीं प्रत्यंतरे देतो. मिसरच्या टॉलेमी घराण्यांतील पहिला राजा टॉलेमी यानें अलेक्झँड्रिया बंदरांत ये-जा करणाऱ्या नावाड्यांच्या सोयीसाठीं एक प्रचंड दीपगृह उभारलें. त्याचा मुलगा टॉलेमी

फिलाडेल्फस (ख्रि. पू. २८५ ते २४७) यानें हिंदुस्थानचा व्यापार तांबड्या समुद्रांतून परस्पर नाइल नदीकडे वळविण्यासाठीं सुएझच्या सामुद्रधुनीवर शंभर हात रुद व तीस हात खोल असा कालवा खोदण्यास सुरुवात केली ; त्याची योजना तडीस गेली नाही हा भाग निराळा. ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकाच्या मध्यापासून ख्रिस्तोत्तर तिसऱ्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत दक्षिण हिंदुस्थानचा रोमबरोबरचा व्यापार फार भरभराटीत होता. या काळांत हिंदुस्थानांत आयात झालेल्या रोमन सुवर्णमुद्रा जागोजाग मिळालेल्या आहेत. त्याचप्रमाणें अलीकडे महाराष्ट्रांत जागोजाग झालेल्या उत्खननांत रोमन संबंध दर्शविणाऱ्या अनेक वस्तु उपलब्ध झाल्या आहेत. हिंदुस्थानांत विणलेलें तलम रेशमी व सुती कापड रोममध्ये भारंभार सोन्याच्या मोलानें विकण्यांत येत असे ! सुवर्णनिर्यातीमुळें राष्ट्र भिकेला लागेल आणि चैनी वृत्तीमुळें राष्ट्रीयत्वाची भावना नष्ट होईल, अशा घोक्याच्या सूचना अनुभवी अर्थशास्त्रज्ञांनी व दूरदर्शी देशभक्तांनी रोमन जनतेला वारंवार दिल्या होत्या ; पण सत्ता व संपत्ति यांच्या मदनें धुंद झालेल्या उन्मत्तांना कोण आवरणार ?

हिंदुस्थानचा परदेशी व्यापार पश्चिम किनाऱ्यावर केंद्रित झाला. कारण हिंदुस्थानांत निर्माण होणाऱ्या व पुरून उरणाऱ्या जीवनावश्यक व चैनीच्या वस्तूंना मागणी करणारे देश पश्चिमेकडे होते, मुख्यत्वेकरून समुद्रापलीकडे होते. याहून महत्त्वाचें कारण, हिप्पालस या नाखव्यानें (४७ ई.) लावलेला मोसमी वाऱ्यांचा शोध. अरबी समुद्रांत हे मोसमी वारे हंगामांच्या अनुरोधानें परस्पर विरुद्ध दिशांना वहात असतात. पावसाळ्यांत नैर्ऋत्य वारे सुरू झाले म्हणजे लाल समुद्रांतील बंदरांतून कोंकणाकडे निघावयाचे आणि हिवाळ्यांत ईशान्य वारे सुरू झाले कीं परत फिरावयाचें. या शोधामुळें नावाड्यांना उघड्या समुद्रांतून गलबतें हांकरतां येऊं लागलीं ; निश्चित वेळीं सुरक्षित प्रवास करतां येऊं लागला. पहिल्या व दुसऱ्या शतकांत फ्लिनी व टॉलेमी यांनी दक्षिण हिंदुस्थानांतील व किनाऱ्यावरील व्यापारी ठाण्यांचा व बंदरांचा तपशील दिलेला आहे. त्यावरून या काळीं हे

भाग लमाणी तांड्यांनी व गलबतानी कसे गजबजलेले होते याची कल्पना करतां येते. मोसमी वाऱ्यांच्या प्रवाहांची ओढ दक्षिणेकडे असल्यामुळे एव्हांपासून मलबार किनाऱ्याकडची वर्दळ विशेष वाढली ; शिवाय तो मुख्य इकडल्यापेक्षां समृद्ध आहेही.

सातवाहनांच्या अमदानांतही पश्चिम किनाऱ्यावर लुटारुंचा धुमाकूळ चालू होता. प्राचीन पाश्चिमात्य प्रवाशांनी या भागाला 'चांचांचा किनारा' असेच नांव दिलेले आहे. सातवाहनांची सत्ता नष्ट झाल्या-नंतरच्या अराजकांत चांचांचा उपद्रव वृद्धिंगत झाला असला पाहिजे. सातवाहनांनंतरच्या महाराष्ट्राच्या राज्यकर्त्यांनी पश्चिम किनाऱ्याचे अवधान सांभाळलेले दिसत नाही. चालुक्यांनी मौर्यांवर घारापुरीच्या आरमारी युद्धांत जय मिळविला असा उल्लेख आढळतो ; पण त्यावरून असा मात्र निष्कर्ष काढतां येत नाही की पश्चिम किनाऱ्यावर चालुक्यांचे खडे आरमार होतें किंवा दर्यावर्दी वाहतुकीवर त्यांची नजर होती. सातवाहनोत्तर कालांत राज्यकर्त्यांच्या दौर्बल्यामुळे किंवा दुर्लक्षामुळे पश्चिम किनाऱ्याला परित्यक्त भूमीचा दर्जा प्राप्त झाला. कोणीही यावे, लुटालूट करून परत जावे किंवा वसाहती करून स्थायिक व्हावे असा प्रकार सुरू झाला. कदम्ब व शिलाहार हे दक्षिण व उत्तर कोंकणांचे अधिपति. त्यांच्या पदरीं आरमारें असलींच पाहिजेत ; पण त्यांचा उपयोग यांनी क्षणिक स्वसंरक्षणापलीकडे केलेला दिसत नाही. शिरके, मोरे वगैरे किनाऱ्यालगतच्या प्रदेशांतल्या स्वतंत्र व सामन्त सत्ताधाऱ्यांच्या पदरीं लहानमोठीं आरमारें होती. त्यांचा उपयोग त्यांनी चांचेगिरीपलीकडे केलेला दिसत नाही. चालुक्य, राष्ट्रकूट व यादव या मुख्यत्वेकरून मैदानी सत्ता होत्या. स्वराज्याला लागून असलेल्या समुद्राकडे त्यांनी लक्ष दिले नाही. यामुळे मध्ययुगाच्या आरंभांच पश्चिम किनाऱ्यावरील व्यापार व वाहतूक ही अरबांच्या हातीं गेली. बहामनी व दक्षिणी शाह्यांनीही समुद्राकडे लक्ष दिले नाही. गुजरात-सुलतानांनी अधिक लक्ष दिले एवढेच. मुसलमान यात्रेकरुंना मक्केची यात्रा सुरक्षितपणे करतां यावी, एवढ्या-पुरतेच त्यांचे समुद्राकडे लक्ष होतें. संबंध कोंकणांतली मोठी मशीद

दाभोळची. तिचाही संबंध मक्केच्या यात्रेशी जडलेला आहे. दक्षिणी इस्लामी राज्यकर्त्यांची ही मागणी अरब नाखवे पुरवीत होते. तेही मुसलमान असल्यामुळे यात्रेकरुंना उपसर्ग होण्याचा संभव नव्हता आणि एवढ्यावर हे राज्यकर्ते संतुष्ट होते. या दीर्घकालीन व्यवधानामुळे व अंदाधुंदीमुळे सुसंघटित सागर-संस्कृतीशी संघर्षाचे प्रसंग आले तेव्हा तेव्हा आपल्याला अपजय आलेला आहे.

सागर-संस्कृतीचा पुरस्कार करणाऱ्या परकीयांची पश्चिम किनाऱ्यावरील आक्रमणे यशस्वी झालीं याची आणखीही कारणे आहेत. हीं आक्रमणे बहुशः अशाच काळांत झालेलीं आहेत कीं जेव्हां हिंदुस्थानांतील अंतर्गत राजकीय परिस्थिति घालमेलीची होती. सातकर्णी व खारवेल यांच्या स्पर्धेचा व संघर्षाचा फायदा यवनांनी घेतला आणि भडोचला ठाणे मांडले. बहामनी घराणे दुर्बल झाले व लयाला गेले आणि आदिलशाही अद्याप स्थिर झालेली नव्हती त्या सुमारास पोर्तुगीजांनी गोवे कबजांत घेतले. अहमदनगरची निजामशाही मृत्युपंथास लागली, त्या सुमारास जंजिरा शिद्व्यांच्या हातीं गेला. शिवाय पश्चिम किनाऱ्यावरील आक्रमणे अशाच ठिकाणीं झालेलीं आहेत कीं जेथे किनारा फाटलेला असल्यामुळे खाड्यांमध्ये जहाजांना निसर्गनिर्मित आश्रयस्थाने होती. दमण, वसई, रेवडंडा व गोवे हीं कोंकणांतील पोर्तुगीजांचीं ठाणीं; मुंबई, सुरत वगैरे इंग्रजांचीं ठाणीं आणि शिद्दीची राजधानी जंजिरा; हीं स्थाने खाड्यांच्या मुखाशीं फाटलेल्या किनाऱ्यालगत आहेत. सह्याद्रींत उगम पावणाऱ्या पश्चिमवाहिनी नद्यांना प्रत्येक पावसाळ्यांत येणाऱ्या पुरांच्या माऱ्यामुळे पश्चिम किनारा जागोजाग फाटलेला आहे. यामुळे आक्रमकांना आश्रयस्थाने मिळालीं; एवढेंच नव्हे, अंतर्गत मुलखावरही कबजा करणे त्यांना शक्य झाले. दक्षिण कोंकणांत सह्याद्रीच्या अनेक शाखा आहेत. ह्या डोंगराळ प्रदेशांत पूर्वी दाट जंगल होते आणि वस्ती तुरळक होती. केंद्रसत्ता संघर्षांत गुंतलेल्या असल्यामुळे इकडला राज्यकारभार ढिला होता. या अडचणीचा फायदा आक्रमकांना मिळाला आणि त्यांचे उच्चाटण करण्यापुरते स्वास्थ्य मध्यवर्ती सत्तेला केव्हांही मिळाले नाही.

महंमद पैगंबरानें (५७०-६३२) ओसाड अरबस्तानांत इस्लामची स्थापना केल्यामुळें मध्य आशियांत नवचैतन्याचा संचार झाला. खलीफ उमरनें (६३४-६४४) ख्रिस्ती धर्मक्षेत्र जेरुसलेम व इजिप्तची राजधानी अलेक्झँड्रिया हीं शहरें जिंकलीं आणि इराणची बादशाही बुडविली. खलीफ उस्मान (६४४-६५५) यानें प्रचण्ड आरमार उमारून ग्रीक व रोमन लोकांच्या हातीं असलेलीं भूमध्यसमुद्रांतलीं ठाणीं काबीज केलीं. मुसलमानी धर्म स्वीकारून राज्यकर्त्यांशीं समरस व्हावें अगर अपमानकारक अटींवर जिवंत राहण्याच्या तात्पुरत्या सवलतीसाठीं विधर्मीयांनीं जिझिया कर द्यावा, अशी कडक शिस्त खिलाफतींत अमलांत आली. या धर्मछळामुळें त्रासलेले अग्निपूजक पारशी इराण सोडून हिंदुस्थानांत आले व पश्चिम किनाऱ्यावर स्थाईक झाले. खलीफ अबदुल मलिक याच्या एका सरदारानें जिब्राल्टरचा डोंगर काबीज करून त्यावर किल्ला (६८४) बांधला; येथून चढाई करून मुसलमानांनीं स्पेन देश काबीज (७११) केला. यापुढें आठशें वर्षे स्पेन देश मुसलमानांच्या ताब्यांत राहिला. खलीफ उमरच्या कारकीर्दींत अरबांची एक टोळी समुद्रमार्गे पश्चिम किनाऱ्यावर उतरली आणि ठाण्याभोंवतालीं लुटालूट करून (६३७) परत गेली. महंमद बिन कासीम यानें खुष्कीच्या मार्गानें सिंधवर स्वारी (७११) केली आणि हिंदुस्थानांत पहिलें मुस्लिम राज्य स्थापन केलें. हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर व सिंधूच्या कांठावर देवल नांवाचें बंदर होतें. येथील देवालयांतील ब्राह्मणांनीं मुसलमानी धर्म स्वीकारण्याचें नाकारल्यामुळें त्यांची कत्तल करण्यांत आली. सिंध प्रांतांत मुसलमानांनीं धर्माच्या बाबतींत अतोनात जुलूम केल्यामुळें खवळलेल्या रजपुतांनीं उठावणी करून या राज्याची वासलात लावली. कासीमच्या फौजेबरोबर आलेले व्यापारी पेशाचे अरब मात्र सिंधेंत स्थायिक झाले. नवव्या शतकांत पश्चिम किनाऱ्यावरील मलबार देशांत चेरमण पेरुमाळ नांवाचा राजा होता. दंतकथा सांगते कीं अरब नावाड्यांबरोबर आलेल्या कांहीं साधूंनीं या राजाचें मन मुसलमानी धर्माकडे वळविलें. गुप्त रीतीनें एक जहाज सिद्ध करवून त्यांतून हा राजा मक्केस रवाना झाला. तेथें त्यानें मुसलमानी धर्म स्वीकारला. तो

अरबस्तानांतच मरण पावला. मृत्यूपूर्वीं त्यानें मलबारांत मुसलमानी धर्माचा प्रसार करण्याविषयीं आपल्या स्नेह्यांना आग्रहाची विनंति केली आणि मशिदीसाठीं जागा व उत्पन्न तोडून देण्याविषयीं आपल्या वारसांना विनंती करणारीं पत्रें त्यांच्या हवालीं केलीं. हीं पत्रें घेऊन अरब लोक मलबारांत आले. धर्मच्युत असला तरी तो पूर्वज असल्यामुळे त्याच्या आज्ञा वारसांनीं मान्य केल्या आणि मुसलमानांना मशिदी बांधून दिल्या. दंतकथा खरी असो, खोटी असो, एव्हांपासून पश्चिम किनाऱ्यावर मुसलमान स्थायिक झालेले आढळतात, हे मात्र खरें; आणि या वेळीं महाराष्ट्राच्या किनाऱ्यावर स्थायिक होण्याचें साहस त्यांना झालें नाहीं, हेही तितकेंच खरें. पुढें या मुसलमानांनीं तेथील हिंदु स्त्रियांशीं लग्नें केलीं. मलबारांतील मापले हे या घटांचे उद्धट वंशज.

अरब लोक धर्मप्रसारासाठीं आवेशानें सिद्ध झाले होते; व्यापार-वृद्धीसाठींही ते तितकेच उत्सुक होते. स्ट्रॉबो सांगतो कीं प्रत्येक अरब हा व्यापारी तरी असतो किंवा दलाल. इस्लामचा उद्भव अरबस्तानांत झाला; कुराण अरबी भाषेंतच सांगण्यांत आलें. म्हणून अरबी हीच इस्लामची भाषा असें मानण्यांत येत असे. अरबी भाषा बोलतो तो अरब हे इस्लामच्या मध्ययुगीन इतिहासांतील गमक आपण ध्यानांत ठेवले पाहिजे. इस्लामचा राजकीय किंवा सांस्कृतिक राष्ट्रीयत्व अवगत नाहीं व मान्यही नाहीं. अनेक अरब कुटुंबांनीं आपले सर्वस्व व्यापारांत गुंतविलेले होते. महंमद पैगंबराची पत्नी खदीजा हिचा मोठा व्यापार होता. व्यापारांतील सहकार्यांमुळेच त्या उभयतांचा परिचय झाला. पहिला उमाय्यद खलीफ मोआवीया याची आई हिंद, हिचा सीरियांत मोठा व्यापार होता. व्यापारासाठीं पैसा पुरविणाऱ्या पेढ्यांचें मक्का हे केंद्र होते. प्रत्येक मुसलमानानें मक्केची यात्रा केलीच पाहिजे आणि यात्रेकरूंना कोणत्याही प्रकारचा उपसर्ग होतां कामा नये, अशा पैगंबराच्या आज्ञा असल्यामुळे यात्रांच्या निमित्तानें मक्केचा व मक्केच्या मार्गावरील मुक्कामाच्या शहरांचा व्यापार वाढला. हिंदुस्थानबरोबरच्या व्यापारासाठीं अरबांनीं इराणी आखातांत बसरा व घेरा आणि तांबड्या समुद्रांत एडन हीं बंदरे निर्माण केलीं.

व्यापारवृद्धीमुळे उद्योगधंद्यांनाही उत्तेजन मिळाले. कोर्डोवा, ग्रानाडा, टोलेडो, दमास्कस, इस्पाहान वगैरे शहरें तेथील उद्योगधंद्यामुळे व कारागिरीमुळे प्रसिद्धि पावली. हिंदुस्थानचा खुष्कीचा व्यापार गझनी, हिरात, बलख वगैरे शहरांवरून चालू लागला आणि दर्यावर्दी व्यापार अरबस्तानशेजारच्या दोन आखातांतून. अरब हेच आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे संस्थापक, असें सर्वसाधारण विधान करावयास हरकत नाही.

मध्य आशियांतील व भूमध्य समुद्रार्भोवतालच्या दक्षिणेकडील प्रदेशांतील राजकीय सत्ता मुसलमानांच्या हातीं गेल्यामुळे हिंदुस्थानांतील व युरोपांतील व्यापाऱ्यांना आपले व्यवहार त्यांच्याच मार्फत करविणें भाग झालें. भूमध्य समुद्राच्या उत्तर किनाऱ्याचा व्यापार तेवढा इटालियन प्रजासत्ताक शहरांच्या हातीं राहिला. व्यापाराच्या नाड्या मुसलमानांच्या हातीं गेल्यामुळे असंतुष्ट झालेल्या श्रीमान् वैश्यांच्या प्रेरणेनें युरोपांतील धर्मगुरु व क्षत्रिय यांनीं मुसलमानांच्या ताब्यांत गेलेलीं क्षेत्रें मुक्त करण्यासाठीं धर्मयुद्धांची संघटना निर्माण केली. खलीफ हकीम यानें जेरुसलेमचें मंदिर उध्वस्त केल्यामुळे (१०१०) ही चळवळ सुरू झाली. हीं धर्मयुद्धें १०९५ पासून १२७२ पर्यंत अधून मधून चाललीं होती. या युद्धांत शेंकडों नामवंत वीर व हजारों लाखों युरापियन्स मारले गेले तरी जेरुसलेम ख्रिस्त्यांच्या हातीं लागलें नाही. या युद्धांना प्रेरणा देणाऱ्या वैश्यांनीं तत्कालीन परिस्थितीचा पुरा फायदा घेतला. या युद्धांमुळे त्यांचा व्यापार व संपत्ति वृद्धिगत झाली आणि त्यांनीं इटलींतील व्यापारी व संपन्न शहरांत प्रजासत्ताकें स्थापन केलीं युरोपांतील व्यापार हातीं श्राल्यानंतर त्यांनीं धर्मयुद्धांचा पुरस्कार सोडून दिला. आटोमन सुलतान दुसरा मुहम्मद यानें १४५३ सालीं ख्रिस्त्यांचें दुसरें धर्मक्षेत्र व पवित्र रोमन साम्राज्याची राजधानी कॉन्स्टांटिनोपल काबीज केलें, तेव्हां त्याचें उच्चाटण करण्यासाठीं युरोपांत चळवळही झाली नाही !

फिरंगाण :

मुसलमानांच्या कोंडीत गुरफटलेला व्यापार नव्या वाटांच्या शोधाळा लागला. व्यापारी, दर्यावर्दी किंवा लढवय्ये म्हणून विख्यात असलेल्या

ग्रीक, रोमन वगैरे जुन्या जमार्तीनीं या उद्योगांत भाग घेतला नाहीं; नव्या दमाच्या स्पेन व पोर्तुगाल या देशांनीं या बाबतींत पुढाकार घेतला. या देशांची नैसर्गिक स्थिति ह्या उद्योगाला अनुकूल होती. हिंदुस्थानच्या खुष्कीच्या व्यापाराला आड आलेल्या मुस्लिम स्थलसत्तेला बगल देऊन परस्पर समुद्रांतून हिंदुस्थानचा मार्ग काढण्याच्या खटपटीला युरोपियन जलसत्ता लागल्या. स्पेन व पोर्तुगाल या देशांतील रहिवासी जे देश शोधून काढतील त्यांवर त्यांची सत्ता राहिल, अशा सनदा त्या देशांच्या राजांना पोपनें बहाल केल्या. या देशांच्या राजांच्या इराद्यांची वर्दी लागतांच अनेक महत्त्वाकांक्षी दर्यावर्दी त्यांच्या दरबारीं जमले. स्पेनच्या राजाच्या मदतीनें कोलंबसनें आपलीं गलबते पश्चिमेकडे उघड्या समुद्रांतून हांकारलीं. त्याला आढळलेलें अमेरिका खण्ड निसर्गतः समृद्ध होतें. स्पॅनिश लोकांनीं तेथील संचित संपत्ति लुटली व वसाहती स्थापन केल्या. पोर्तुगालच्या राजानें वास्को द गामा याच्या नेतृत्वाखालीं आपलीं गलबते आफ्रिकेच्या किनाऱ्यानें दक्षिणेकडे रवाना केलीं. आफ्रिकेच्या मिलिंद बंदरांत त्याला एक मलबारी मुसलमान खलाशी भेटला. त्याचें नांव दावणे व घंदा दलालीचा. सिंधुसागरांतील जलप्रवाहांची व त्यांवरून वाहणाऱ्या वातप्रवाहांची याला चांगली माहिती होती. त्याच्या मदतीनें वास्को द गामा ता. ११-५-१४९८ रोजीं कालीकोट बंदरांत दाखल झाला. दर्यावर्दी साहस या दृष्टीनें या सफरीला महत्त्व नाहीं. मात्र या सफरीमुळे हिंदुस्थानच्या आणि प्रारंभीं विशेषतः पश्चिम किनाऱ्याच्या इतिहासावर महत्त्वाचे परिणाम झाले. संपन्न व समर्थ गणल्या गेलेल्या या किनाऱ्यावर पुढें मूठभर पोर्तुगीजांनीं जो धुमाकूळ घातला त्यामुळेच इंग्रजांना हिंदुस्थानांत पाऊल टाकण्याला प्रोत्साहन मिळालें.

या वेळीं कालिकत येथें शामोरीन ऊर्फ सामुद्री याचें राज्य होतें. त्याच्यापार्शी चांगले आरमार होतें. बंदरांतला व्यापार अरबांच्या हातीं होता. मूळचा स्पॅनिश, पण बाटून मुसलमान झालेला येथील परीझ नांवाचा एक दलाल गामानें दावणे याच्या मध्यस्थीनें गांठला.

गामाच्या हार्ती जणुं परीस आला. या दोघांच्या मदतीनें गामानें झामोरीनकडून व्यापाराची परवानगी मिळविली. पोर्तुगीजांच्या उद्योगाचें मर्म अरबांनीं पूर्णपणें ओळखलें होतें. गामाला अशी परवानगी मिळूं नये म्हणून कालिकतला स्थायिक झालेल्या अरबांनीं राजाचें मन वळविण्यासाठीं प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली; पण त्यांच्या सावधगिरीच्या सूचना राजाला पटल्या नाहींत. गामाला या खटपटीची वर्दी होतीच. कालिकतच्या आजूबाजूच्या बंदरांची व राज्यांची पाहणी करून गामा पोर्तुगालला परत गेला. हिंदुस्थानचा व्यापार क्रिफायतशीर आहे आणि तो ताब्यांत घेण्यासाठीं अरबांशीं व परस्परांशीं वैरभाव बाळगणाऱ्या स्थानिक राज्यकर्त्यांशीं निकराचीं युद्धे केलीं पाहिजेत अशी त्याची खात्री झाली होती. त्यानें आपल्या निरीक्षणाचे निष्कर्ष राजाला सादर केले. मध्यंतरीं काब्रालच्या नेतृत्वाखालीं आलेल्या पोर्तुगीज काफिल्याची झामोरीननें धूळधाण उडवली होती. यामुळें गामाच्या शिफारशींचा स्वीकार करून पोर्तुगालच्या राजानें युद्धसामुग्रीनें सज्ज अशा गलबतांचें काफिल्यांमागून काफिले हिंदुस्थानकडे रवाना केले. १५०२ सालीं गामा पुन्हां हिंदुस्थानकडे निघाला तेव्हां त्याच्याबरोबर वीस लढाऊ गलबते व आठशें निवडक लढवय्ये होते. तो कालिकतजवळ आला तेव्हां कॉरोमांडल किनाऱ्यावरून तांडूळ घेऊन निघालेल्या जहाजांचा एक काफिला त्याला दिसला. गामानें हीं जहाजे पकडलीं, त्यांवरील सामान हस्तगत केलें, त्यांवरील आठशें नावाड्यांचे हात, कान व नाकें कापून टाकलीं, सोंट्यांनीं त्या सर्वांचे दांत पाडले, पाय बांधून एका जहाजावर त्यांचा खच केला आणि शिडें उभारून तें जहाज बंदराकडे पाठविलें. गामानें कालिकतवर तोफांचा भडिमार केल्यामुळें शेंकडों लोक प्राणांस मुकले. आपण शरण आहोंत हें कळविण्यासाठीं झामोरीननें एक ब्राह्मण वकील पाठविला. गामानें बिचाऱ्या वकिलाची-ही तशीच दशा केली. गामानें त्याचे कान कापवले आणि त्यांच्या बुंध्यांवर कुऱ्याचे कान शिवविले; आणि वरील नावाड्यांचे तोडलेले अवयव त्यांच्या हवालीं करून त्याला दुसऱ्या एका गलबतांतून बंदरा-

कडे रवाना केलें. त्याच्याबरोबर गामानें राजाला निरोप पाठविला कीं नरमांस ताजें आहे तोंवर त्याची भाजी करून खा ! सुधारलेल्या राष्ट्रांच्याच नव्हे, अधम चाचांच्या इतिहासांतही या क्रौर्याला तोड आढळणार नाही. या प्रकारामुळें चवताळलेल्या झामोरीननें पोर्तुगीजांवर हल्ला करण्यासाठीं आपलें आरमार सज्ज केलें. या आरमाराचें आधिपत्य कासीम नांवाच्या अरबाकडे होतें. या आरमारांतील गलबतें हलकीं व चपळ होती. लाल समुद्रांतील व्यापारावर गबर झालेल्या खोजा अंबर नांवाच्या अरबाच्या अवजड लढाऊ गलबतांचा काफिला त्याच्या मदतीला गेला होता. १५०३ सालीं कोचीननजीक कासीमनें गामावर हल्ला चढविला. पोर्तुगीजांच्या तोफांच्या माऱ्यामुळें अंबरचीं गलबतें बुडालीं. तरीही कासीमनें युद्ध चालू ठेवलें. शेवटीं त्याच्या तावडींतून सुटण्यासाठीं गामाला पळ काढावा लागला. कासीमचा या युद्धांत जय झाला खरा, पण गामाचा पाठलाग करण्याचा त्याला धीर झाला नाही. यामुळें या जयाचें फळ झामोरीनच्या पदरांत पडलें नाही.

पोर्तुगीज मलबारचा पिच्छा सोडीत नाहीत हें पाहून झामोरीननें इजिप्तच्या सुलतानाकडे मदतीची मागणी केली. हिंदुस्थानच्या व्यापारावर आलेली पोर्तुगीजांची घाड पाहून अरबांचें धाबें दणाणलें होतें. त्यांनींही तिकडे परस्पर वशिला लावलाच होता. सुलतानानें एक प्रचंड आरमार आधुनिक शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज केलें व आपला दर्यासारंग मीर हुसेन याच्या नेतृत्वाखालीं दीव बेटाकडे रवाना केलें. त्याच्याबरोबर पंधराशें कसलेले लढवय्ये होते. दीवचा सुभेदार मलिक अयाझ यानें त्याला जरूर ती सामुग्री पुरविली. झामोरीनच्या आरमाराची एक तुकडी दाखल झाल्यानंतर मीर हुसेन पोर्तुगीजांच्या मागावर निघाला. हें आरमार चौलच्या बंदरांत आलें तेव्हां हिंदुस्थानचा पोर्तुगीज व्हाइसरॉय आल्मीडा याचा मुलगा लॉरेन्सो यानें त्यावर हल्ला चढविला. हा त्या वेळीं फक्त वीस वर्षांचा होता. दोन दिवस निकराचें युद्ध झालें. पोर्तुगीजांनीं इजिप्तच्या गलबतांवर उतरण्याचा प्रयत्न केला. पण तो साधला नाही. नंतर त्यांनीं निसटण्याचा प्रयत्न केला, तोही सिद्धीस गेला नाही. आल्मीडाच्या गलबतांना वेढा पडला.

तोफेच्या गोळ्याने त्याचा एक पाय तुटला, तरी खुर्चीवर बसून तो हुकूम सोडीत राहिला. इतक्यांत आणखी एक गोळा येऊन त्याचा अंत झाला. पोर्तुगीजांचा पूर्ण पराभव झाला. तरीही व्हाइसरायाने धीर सोडला नाही. मिळतील तेवढी गलबते गोळा करून फ्रान्सेस्को आल्मीडा दीवच्या दिशेने निघालेल्या मुसलमानी आरमारावर चालून गेला. त्याच्या बरोबर अठरा गलबते व बाराशें सैनिक होते. ता. ३-२-१५०९ रोजी या आरमारांचा सामना झाला. या वेळीं मीर हुसेनपार्शी फक्त दहा गलबते राहिली होती. त्याची युद्धसामुग्री संपुष्टांत आली होती. शिवाय गुजरातचा सुभेदार मलिक अयाझ हा आतां पोर्तुगीजांना फितूर झाला होता. तो मूळचा स्पॅनिश, बाटून मुसलमान झाला होता. त्याला पोर्तुगीज नको होते, अरबही नको होते. म्हणून त्याने आतां मीर हुसेनला मदत दिली नाही. यामुळे या युद्धांत इजिप्शियन आरमाराचा पराभव झाला आणि गुजरातच्या विश्वासघातामुळे चिडलेला मीर हुसेन उरलीं सुरलीं जहाजे घेऊन इजिप्तकडे निघून गेला.

पोर्तुगीज साम्राज्याची स्थापना अलबुकर्कच्या अमदानांत झाली, हिंदुस्थानांत व हिंदी महासागरांत. आधुनिक साम्राज्यसंस्थापकांमध्ये अग्रस्थान त्यालाच दिलें पाहिजे. हिंदी महासागराभोंवतालच्या वेग-वेगळ्या देशांत ज्या ज्या पाश्चिमात्यांनीं राज्ये संपादन केलीं त्यांनीं अलबुकर्कच्याच घोरणाचा पुरस्कार केला. त्याच्या पूर्वी हिंदुस्थानांत आलेले पोर्तुगीज गैरमाहितगार होते, व्यापारी होते किंवा लुटारू. अलबुकर्कला हिंदी महासागराची व पूर्वेकडील परिस्थितीची पूर्ण माहिती होती. साम्राज्यस्थापनेचें निश्चित घोरण आंखून त्याने गलबतांत पाय ठेवला होता. त्याची मनोवृत्ति समुद्री होती. व्यापारांतील पोर्तुगीजांचे प्रतिस्पर्धी जे मुसलमान त्यांचा तो कट्टा द्वेष होता. हिंदी महासागराच्या अंतर्भागात प्रविष्ट होतांच तांबड्या समुद्राच्या मुखार्शी असलेले सोकोत्रा बेट काबीज करून त्याने अरबांना पहिला शह दिला. येथील मुसलमानी किल्ला काबीज करून त्याने त्याची तटबंदी मजबूत केली. नंतर त्याने इराणी आखाताच्या मुखार्शी असलेल्या हुरमुज बंदरावर मोर्चा वळविला. थोड्या गोळागोळीनंतर तेथील मुसलमान राजा शरण आला.

समुद्रकांठचा किल्ला पोर्तुगीजांनी ताब्यांत घेतला. या राज्याची संरक्षण व परराष्ट्र ही खाती पोर्तुगीजांच्या हातीं असावीत व अंतर्गत कारभारांत राजाला स्वातंत्र्य असावे, या अटीवर अलबुकर्कशी ता. २४-१०-१५०६ रोजी येथील राजाने तह केला. याच दिवशी आशियांतील युरोपियन साम्राज्याची मुहूर्तमेढ रेंवली गेली असें म्हणावयास हरकत नाही.

झामोरीनला गिरफदार करून आणावयाची प्रतिज्ञा करून पोर्तुगालहून निघालेला मार्शल कुटीनो हा अलबुकर्कला बरोबर घेऊन १५१० च्या जानेवारींत कालिकतच्या किनाऱ्यावर उतरला. समुद्रावर व किनाऱ्यावर हातघाईच्या लढाया झाल्या. झामोरीनने आक्रमाकांचा पूर्ण पराभव केला. या लढाईत कुटीनो मारला गेला व पोर्तुगीजांचा झेंडा झामोरीनच्या हातीं लागला. अलबुकर्कला गंभीर स्वरूपाच्या जखमा झाल्या आणि त्याला बेशुद्धावस्थेत उचलून गलबतावर नेण्यांत आले. पोर्तुगीजांबरोबर आपल्याला निर्वाणीची लढाई करावी लागणार हे ओळखून झामोरीनने आपल्या आरमाराची पुनर्घटना केली होती. पहिल्या निकराच्या युद्धांत खोजा अंबरच्या अवजड जहाजांना जलसमाधि मिळालेली पाहून त्याने भावी युद्धासाठी हलकी व चपळ जहाजे बांधविली होती. झामोरीनच्या कुलाने पांचशे वर्षांपासून 'समुद्राधिपति' ही पदवी धारण केलेली होती. ह्या अभिधानाच्या अभिमानाने प्रेरित झालेल्या झामोरीनने, त्याच्या पुत्रांनी व दर्या-सारंगांनी जिवावर उदार होऊन पोर्तुगीजांशी अनेक युद्धे केली. हीं जलयुद्धे मलबार व कारोमांडल किनाऱ्यावर १५९५ सालापर्यंत चालली होती. ह्या मलबारी जलयुद्धांचे स्वरूप शिवाजीच्या गनिमी लढाईसारखे होते. त्यांनी अनेक वेळां पोर्तुगीजांच्या ठाण्यांवर हल्ले केले व त्यांची जहाजे पकडली, बुडविली किंवा जाळली. वस्तुस्थिति अशी आहे, तरी पोर्तुगीज अखेरीस यशस्वी झाले आणि ते युरोपियन, म्हणूनच आपल्याला इतिहासाच्या क्रमिक पुस्तकांतून शिकविण्यांत येते कीं झामोरीन हा आधुनिक हिंदी संस्थानिकांसारखा कर्तृत्वशून्य होता !

मलबार किनाऱ्यावरील कालिकत, कोचीन व किलोन येथील पोर्तुगीजांच्या व्यापारी वखारी भरभराटीत होत्या; तरीही त्यांना या

भागांत पाय पसरण्यास वाव नव्हता. कारण या भागांतले हिंदु राजे प्रबळ व जागरूक होते आणि त्यांचे पदरी लहानमोठी आरमारें होती; शिवाय शामोरीन दुखावलेल्या नागासारखा पोर्तुगीजांच्या भागावर होता. म्हणून अलबुर्कक स्थायिक होण्यासाठी इतत्रर सोईस्कर स्थळाच्या शोधांत होता. पश्चिम किनाऱ्यावर चांचेगिरी करणाऱ्या तिमट्या नांवाच्या एका पुंडाच्या सल्ल्यावरून अलबुर्ककने गोव्यांचे ठाणे राजधानीसाठी मुक्रर केले.

प्राचीन काळां व मध्ययुगांत गोवें येथे कदंबांची राजधानी होती. वनवासी (वैजयन्ती) ही प्राचीन कदंबांची मूळची राजधानी; गोवा, वनवासी व हनगल या मध्ययुगीन कदंबकुलाच्या राजधान्या. पन्हाळा, कऱ्हाड व ठाणे येथे राज्य करणाऱ्या शिलाहारांनी उत्तर कोंकण व घाटमाथा हा प्रदेश सांभाळला होता, याचप्रमाणे कदंबांनी महाराष्ट्राच्या दक्षिण सरहद्दीचा प्रदेश. चालुक्य व पाण्ड्य या घराण्यांशी यांचे नात्याचे संबंध होते. श्रीसप्तकोटीश्वर हा यांचा कुलदेव. देवगिरीच्या पाडावानंतर मुसलमानांचा गोमांतकांत प्रवेश झाला. बहामनी प्रधान महंमद गवान याने १६६९ च्या सुमारास गोव्यावर हल्ला केला, समुद्रांतून व जमिनीवरून. त्याने गोवें काबीज केल्याची बातमी आली तेव्हां शहाला एवढा आनंद झाला की त्याने राजधानीत सात दिवसपर्यंत नौबत झडविण्याचा हुकूम सोडला. येथे राजधानी करावयाचा युसफ आदिलशाहाचा बेत होता. यासाठी त्याच्या हुकमावरून येथे मोठमोठे वाडे उभारण्यांत आले होते; पण त्याचा मुलूख देशावर व सल्लागार मैदानी मनोवृत्तीचे, म्हणून हा बेत सिद्धीस गेला नाही. पश्चिम किनाऱ्यावर राजधानी होण्याला मुंबई-इतकी नैसर्गिक अनुकूलता फक्त गोव्यालाच आहे. गोवें पश्चिम किनाऱ्याच्या मध्यभागी आहे. गलबतांना आसऱ्यासाठी प्रचण्ड व लांबवर पसरलेल्या खाड्या, भोंवताली सुपीक प्रदेश असूनही सह्याद्रीचे संरक्षण. या वेळी गोवें बंदर भरभराटीत होते. विजयनगर व विजापूर येथील दरबारांना लागणाऱ्या मौल्यवान् वस्तूंची आयात या बंदरांत मोठ्या प्रमाणावर होत असे. पोर्तुगीजांचे शत्रु जे अरब त्यांच्या हातीं

हा व्यापार होता. बहामनी व अदिलशाही घराण्यांच्या धार्मिक धोरणा-मुळे देशावरील हिंदु प्रजा त्रस्त झालेली होती. गोमांतकांतील हिंदु असंतुष्ट होते आणि विजापूरच्या राजवटीस त्यांचा पाठिंबा नव्हता. शिवाय या वेळीं गोव्याचा स्थानिक सुभेदार स्वतंत्र होण्याच्या खटापटीत होता आणि युसुफ अदिलशाहा स्थानिक घालमेलीत गुरफटलेला होता. या परिस्थितीचा आढावा घेऊन अलबुकर्कने गोव्यावर हल्ला चढविला.

क्षत्रिय स्वत्वाविषयी जागरूक असतात आणि वैश्य वित्ताविषयी. क्षत्रिय युद्धाविषयी उत्सुक असतात आणि वैश्य स्वास्थ्याविषयी. क्षत्रिय दुर्बल झाले किंवा वैश्य प्रबल झाले म्हणजे राजकारणाला समेटाचें धोरण लागते. राज्यव्यवस्था ढिली असते व प्रजेच्या प्रगतीविषयी बेफिकीर असते तेव्हां प्रजाही राज्यकर्त्यांविषयी उदासीन असते. मध्य-युगाच्या अखेरीस हिंदु समाजाची राजकीय व धार्मिक संघटना विस्कळित झाली. ब्राह्मण अग्रहारांवर संतुष्ट व क्षत्रिय वतनांवर ; आणि त्यांच्या पोकळ प्रशस्तीवर राज्यकर्ते. समाजधारणेविषयी हे तीनही वर्ग उदासीन झाल्यामुळे बहुजनसमाजांतही हीच वृत्ति रुजली. जनतेचा जोम ओसरला, पीळ उलगडला, अवसान राहिलें नाहीं. शेतांत नांगर चालवावा, कोणी भालक असल्यास त्याला खण्ड घावा, कोणी दटावील त्याला सारा घावा, प्रजेत्पादन करीत कालक्रमणा करावी ; आपण कोणाच्या वाटेस जाऊं नये, कोणी शिरजोर आपल्या वाटेस गेला तर ती वाट त्याला देऊन आपण दुसरी वाट धरावी अशी वृत्ति सर्वत्र फैलावली. ब्राह्मणांचें कर्तृत्व पोकळ कर्मकाण्डांत, राज्यकर्त्यांचें कर्तृत्व पोकळ विरुदांत ; आणि राष्ट्राचें वैभव व सामर्थ्य फक्त प्रचण्ड मंदिरांच्या उभारणींत व्यक्त होऊं लागलें आणि या मंदिरांतील घंटा बडविण्यांत प्रजेचें. वैयक्तिक वतनें चालू असलीं व देवळांत नौबत झडत असली म्हणजे झालें ; देशांत डंका कोणाचाही गर्जत असो. या वृत्तीमुळेच हिंदुस्थानांत परक्यांना राज्ये स्थापन करतां आलीं आणि स्थापन झालेलीं राज्ये चिरस्थायी झालीं ; आक्रमकांच्या चिकाटीमुळे, प्रजेच्या औदासीन्यामुळे व राज्यकर्त्यांच्या ढिलाईमुळे.

सोळाव्या शतकाच्या सुरुवातीस गोव्यांत अशीच परिस्थिति होती.

देशावरल्या मैदानी सम्राटांनी घाटमाथ्यावरली व कोंकणांतली सामन्त घराणी बुडविली, पण यांचे प्रतिनिधि त्यांची जागा घेऊ शकले नाहीत. मैदानी साम्राज्ये अस्तित्वांत राहिली तोंवर त्यांची सत्ता नाममात्र केंद्रित होती आणि राज्यकारभार विस्कळित होता. यामुळे सर्वत्र अंदाधुंदी माजली. कोंकणच्या समुद्रकाठांवर चांचे मातले, अंतर्भागांत स्थानिक बंडखोर शिरजोर झाले आणि प्रजा राज्यकर्त्यांविषयी उदासीन झाली. प्रजेला समर्थ हिंदु राज्यकर्ते हवे होते ; पण त्या वेळी सत्तेसाठी गाजणाऱ्या विजयनगरच्याही मनगटांत गोवंे सांभाळण्याची शक्ति नाही असे प्रत्ययास आल्याने प्रजा हताश झाली होती. मुसलमानी अमदानी प्रजेला नकोशी झाली होती ; पण त्यांच्या तावडीतून आपल्याला सोडवील अशी शक्ति मनोरथांच्याही दृष्टिपथांत नव्हती. बहामनी साम्राज्याचे नुकतेच तुकडे पडले होते, पण तेही खंकीच्या पायांच्या आंकड्यांप्रमाणे कोंकणकिनाऱ्याच्या तुटक्या भागांत रतून बसलेले होते. अत्याचारी मुसलमान अधिकाऱ्यांच्या लहरीप्रमाणे जुलूम-जबरदस्ती चालू होती. या मुसलमानांच्या जाचांतून हिंदूंना सोडविण्यासाठी तिमय्याने अलबुकर्कला गोव्यावर स्वारी करावयास प्रोत्साहन दिले असे कांही इतिहासकारांचे म्हणणे आहे. हे खरे असो वा नसो, या सत्तांतरामुळे कोंकणपट्टीतले विचारे हिंदु फुफाट्यांतून निघून आगीत पडले, हे मात्र खरे !

१५१० साली फेब्रुवारीच्या पंचविसाव्या तारखेस अलबुकर्कची गलबते अग्वादच्या खाडीत दाखल झाली आणि सत्ताविसाव्या तारखेस त्याने गोवंे शहर काबीज केले. पोर्तुगीजांची लढाऊ गलबते पाहून गोव्याचे नागरिक भयभीत झाले. मालमत्तेचा नाश होईल व स्वास्थ्याचा विघाड होईल या भीतीने येथील वैश्यांनी अलबुकर्ककडे गुप्तपणे निरोप पाठविला की तुम्हांपासून आमच्या व्यापारास व खाजगी मालमत्तेस निर्भयता असेल तर हे शहर तुम्ही निर्धास्त आपल्या ताब्यांत घ्यावे. त्यांना तसे वचन देऊन अलबुकर्कने भांडे न वाजवितां गोवंे कबजांत घेतले. ही बातमी समजतांच युसुफ अदिलशहाने गोव्यावर स्वारी केली, जमिनीवरून व समुद्रांतून, आणि गोवंे काबीज केले ; पण ते सहा

माहिण्यांहून अधिक दिवस आदिलशाहीचे अधीन राहिले नाही. तिमच्याचा दर्यासारंग महादूराव याच्या मदतीने अल्बुकर्कने पुन्हां गोव्यावर चढाई केली आणि शहरावर तोफांचा भडिमार करून व संरक्षक मुसलमानांची कत्तल करून गोवे शहर काबीज केले. याच सुमारास वयोवृद्ध व राजकारणधुरंधर युसफ आदिलशहा मृत्यु पावला. त्याच्या मागून अल्पवयी इस्माइलशहा गादीवर आला. त्याच्या कारकीर्दीच्या आरंभीची कारस्थाने आणि देशी व परदेशी मुसलमानांचे वैमनस्य, यांमुळे गोव्याकडे आदिलशाहीचे दुर्लक्ष झाले. तेवढ्यांत अल्बुकर्कने या भागांत चांगला जम बसविला.

गोव्यांत आपले राज्य चिरस्थायी व्हावे म्हणून अल्बुकर्कने संकराची संघटित योजना आंखली. श्री. स्टीफन्स सांगतात : पोर्तुगालमधून हिंदुस्थानांत आलेले अधिकारी व सैनिक, विशेषतः गोलंदाज, येथे स्थायिक व्हावे व पोर्तुगालशी राजनिष्ठ अशी प्रजा निर्माण करावी, हे त्याच्या योजनेचे उद्दिष्ट होते. आपल्या शेंकडों सैनिकांची लगे त्याने हिंदु-मुसलमान स्त्रियांशी लावून दिली, विशेषतः सत्ताग्रहणाचे वेळी झालेल्या कत्तलीत मारल्या गेलेल्या मुसलमानांच्या विधवांशी. विवाहापूर्वी या स्त्रियांना बातिस्मा देण्यांत येत असे आणि विवाहानंतर त्या मागतील त्या सवलती. मागून मागून त्या असे काय मागणार होत्या ? एकादें घर, नाही तर एकादी वाडी. याची ध्यावयाची, त्याला ध्यावयाची. या योजनेच्या अमलबजावणीतील एक प्रकार (गोमन्तकाचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास. लेखक श्री. नाईक दणार्ड व बागळे. १८७३. भाग २. पृ. ५३) सांगतो : “ एक इतिहासकार असे वर्णन करतो की, ज्या वेळी एकदम पुष्कळ लगे मोठ्या उत्साहाने झाली त्या वेळी रात्र चंद्रहीन होती. तेव्हां एकाएकी सर्व दिवे विझले, तेणेकरून नवरा-बायकोस परस्परांत ओळखण्याची पंचाईत पडली व कित्येकांच्या बायकाही बदलल्या. दुसरे दिवशी, ही अज्ञानाने झालेली गोष्ट जेव्हां समजली, तेव्हां त्यांच्यामध्ये अशी तोड निघाली की, गतरात्री

देशावरल्या मैदानी सम्राटांनी घाटमाथ्यावरली व कोंकणांतली सामन्त घराणी बुडविली, पण यांचे प्रतिनिधि त्यांची जागा घेऊं शकले नाहींत. मैदानी साम्राज्ये अस्तित्वांत राहिली तोंवर त्यांची सत्ता नाममात्र केंद्रित होती आणि राज्यकारभार विस्कळित होता. यामुळे सर्वत्र अंदाधुंदी माजली. कोंकणच्या समुद्रकाठांवर चांचे मातले, अंतर्भागांत स्थानिक बंडखोर शिरजोर झाले आणि प्रजा राज्यकर्त्यांविषयी उदासीन झाली. प्रजेला समर्थ हिंदु राज्यकर्ते हवे होते ; पण त्या वेळीं सत्तेसाठीं गाजणाऱ्या विजयनगरच्याही मनगटांत गोवें सांभाळण्याची शक्ति नाहीं असें प्रत्ययास आल्यानें प्रजा हताश झाली होती. मुसलमानी अमदानी प्रजेला नकोशी झाली होती ; पण त्यांच्या तावडींतून आपल्याला सोडवील अशी शक्ति मनोरथांच्याही दृष्टिपथांत नव्हती. बहामनी साम्राज्याचे नुकतेच तुकडे पडले होते, पण तेही खेंकड्याच्या पायांच्या आंकड्यांप्रमाणे कोंकणकिनाऱ्याच्या तुटक्या भागांत रतून बसलेले होते. अत्याचारी मुसलमान अधिकाऱ्यांच्या लहरीप्रमाणे जुलूम-जबरदस्ती चालू होती. या मुसलमानांच्या जाचांतून हिंदूंना सोडविण्यासाठीं तिमण्यानें अलबुकर्कला गोव्यावर स्वारी करावयास प्रोत्साहन दिलें असें कांहीं इतिहासकारांचें म्हणणें आहे. हें खरें असो वा नसो, या सत्तांतरामुळे कोंकणपट्टीतले विचारे हिंदु फुफाट्यांतून निघून आर्गांत पडले, हें मात्र खरें !

१५१० सालीं फेब्रुवारीच्या पंचविसाव्या तारखेस अलबुकर्कची गलबते अग्वादच्या खाडीत दाखल झाली आणि सत्ताविसाव्या तारखेस त्यानें गोवें शहर काबीज केलें. पोर्तुगीजांची लढाऊ गलबते पाहून गोव्याचे नागरिक भयभीत झाले. मालमत्तेचा नाश होईल व स्वास्थ्याचा बिघाड होईल या भीतीनें येथील वैश्यांनीं अलबुकर्ककडे गुप्तपणे निरोप पाठविला कीं तुम्हांपासून आमच्या व्यापारास व खाजगी मालमत्तेस निर्भयता असेल तर हें शहर तुम्ही निर्धास्त आपल्या ताब्यांत घ्यावें. त्यांना तसें वचन देऊन अलबुकर्कनें भांडें न वाजवितां गोवें कबजांत घेतलें. ही बातमी समजतांच युसफ अदिलशहानें गोव्यावर स्वारी केली, जमिनीवरून व समुद्रांतून, आणि गोवें काबीज केलें ; पण तें सहा

माहिण्यांहून अधिक दिवस आदिलशाहीचे अधीन राहिले नाही. तिमण्याचा दर्यासारंग महादूराव याच्या मदतीने अल्बुकर्कने पुन्हां गोव्यावर चढाई केली आणि शहरावर तोफांचा भडिमार करून व संरक्षक मुसलमानांची कत्तल करून गोवे शहर काबीज केले. याच सुमारास वयोवृद्ध व राजकारणधुरंधर युसफ आदिलशहा मृत्यु पावला. त्याच्या मागून अल्पवयी इस्माइलशहा गादीवर आला. त्याच्या कारकीर्दीच्या आरंभीची कारस्थाने आणि देशी व परदेशी मुसलमानांचे वैमनस्य, यांमुळे गोव्याकडे आदिलशाहीचे दुर्लक्ष झाले. तेवढ्यांत अल्बुकर्कने या भागांत चांगला जम बसविला.

गोव्यांत आपले राज्य चिरस्थायी व्हावे म्हणून अल्बुकर्कने संकराची संघटित योजना आंखली. श्री. स्टीफन्स सांगतात : पोर्तुगालमधून हिंदुस्थानांत आलेले अधिकारी व सैनिक, विशेषतः गोलंदाज, येथे स्थायिक व्हावे व पोर्तुगालशी राजनिष्ठ अशी प्रजा निर्माण करावी, हे त्याच्या योजनेचे उद्दिष्ट होते. आपल्या शेंकडों सैनिकांची लग्ने त्याने हिंदु-मुसलमान स्त्रियांशी लावून दिली, विशेषतः सत्ताग्रहणाचे वेळी झालेल्या कत्तलींत मारल्या गेलेल्या मुसलमानांच्या विधवांशी. विवाहापूर्वी या स्त्रियांना बातिस्मा देण्यांत येत असे आणि विवाहानंतर त्या मागतील त्या सवलती. मागून मागून त्या असे काय मागणार होत्या ? एकादें घर, नाही तर एकादी वाडी. याची ध्यावयाची, त्याला ध्यावयाची. या योजनेच्या अमलबजावणीतील एक प्रकार (गोमन्तकाचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास. लेखक श्री. नाईक दणार्हत व बागळे. १८७३. भाग २. पृ. ५३) सांगतो : “ एक इतिहासकार असे वर्णन करतो की, ज्या वेळी एकदम पुष्कळ लग्ने मोठ्या उत्साहाने झाली त्या वेळी रात्र चंद्रहीन होती. तेव्हां एकाएकी सर्व दिवे विझले, तेणेकरून नवरा-बायकोस परस्परांत ओळखण्याची पंचाईत पडली व कित्येकांच्या बायकाही बदलल्या. दुसरे दिवशी, ही अज्ञानाने झालेली गोष्ट जेव्हां समजली, तेव्हां त्यांच्यामध्ये अशी तोड निघाली की, गतरात्री

देशावरल्या मैदानी सम्राटांनी घाटमाथ्यावरली व कोंकणांतली सामन्त घराणी बुडविली, पण यांचे प्रतिनिधि त्यांची जागा घेऊं शकले नाहींत. मैदानी साम्राज्ये अस्तित्वांत राहिली तोंवर त्यांची सत्ता नाममात्र केंद्रित होती आणि राज्यकारभार विस्कळित होता. यामुळे सर्वत्र अंदाधुंदी माजली. कोंकणच्या समुद्रकाठांवर चांचे मातले, अंतर्भागांत स्थानिक बंडखोर शिरजोर झाले आणि प्रजा राज्यकर्त्यांविषयी उदासीन झाली. प्रजेला समर्थ हिंदु राज्यकर्ते हवे होते ; पण त्या वेळीं सत्तेसाठीं गाजणाऱ्या विजयनगरच्याही मनगटांत गोवंे सांभाळण्याची शक्ति नाहीं असे प्रत्ययास आल्याने प्रजा हताश झाली होती. मुसलमानी अमदानी प्रजेला नकोशी झाली होती ; पण त्यांच्या तावडीतून आपल्याला सोडवील अशी शक्ति मनोरथांच्याही दृष्टिपथांत नव्हती. बहामनी साम्राज्याचे नुकतेच तुकडे पडले होते, पण तेही खंकाड्याच्या पायांच्या आंकड्यांप्रमाणे कोंकणकिनाऱ्याच्या तुटक्या भागांत रतून बसलेले होते. अत्याचारी मुसलमान अधिकाऱ्यांच्या लहरीप्रमाणे जुलूम-जबरदस्ती चालू होती. या मुसलमानांच्या जाचांतून हिंदूंना सोडविण्यासाठीं तिमयाने अलबुकर्कला गोव्यावर स्वारी करावयास प्रोत्साहन दिले असे कांहीं इतिहासकारांचे म्हणणे आहे. हे खरे असो वा नसो, या सत्तांतरामुळे कोंकणपट्टीतले विचारे हिंदु फुफाट्यांतून निघून आगीत पडले, हे मात्र खरे !

१५१० सालीं फेब्रुवारीच्या पंचविसाव्या तारखेस अलबुकर्कची गलबते अग्वादच्या खाडीत दाखल झाली आणि सत्ताविसाव्या तारखेस त्याने गोवंे शहर काबीज केले. पोर्तुगीजांची लढाऊ गलबते पाहून गोव्याचे नागरिक भयभीत झाले. मालमत्तेचा नाश होईल व स्वास्थ्याचा विघाड होईल या भीतीने येथील वैश्यांनी अलबुकर्ककडे गुप्तपणे निरोप पाठविला कीं तुम्हांपासून आमच्या व्यापारास व खाजगी मालमत्तेस निर्भयता असेल तर हे शहर तुम्ही निर्धास्त आपल्या ताब्यांत घ्यावे. त्यांना तसे वचन देऊन अलबुकर्कने मांडे न वाजवितां गोवंे कबजांत घेतले. ही बातमी समजतांच युसफ अदिलशहाने गोव्यावर स्वारी केली, जमिनीवरून व समुद्रांतून, आणि गोवंे काबीज केले ; पण ते सहा

माहिण्यांहून अधिक दिवस आदिलशाहीचे अधीन राहिले नाही. तिमट्याचा दर्यासारंग महादूराव याच्या मदतीने अल्बुकर्कने पुन्हां गोव्यावर चढाई केली आणि शहरावर तोफांचा भाडिमार करून व संरक्षक मुसलमानांची कत्तल करून गोवे शहर काबीज केले. याच सुमारास वयोवृद्ध व राजकारणधुरंधर युसफ आदिलशहा मृत्यु पावला. त्याच्या मागून अल्पवयी इस्माइलशहा गादीवर आला. त्याच्या कारकीर्दीच्या आरंभीची कारस्थाने आणि देशी व परदेशी मुसलमानांचे वैमनस्य, यांमुळे गोव्याकडे आदिलशाहीचे दुर्लक्ष झाले. तेवढ्यांत अल्बुकर्कने या भागांत चांगला जम बसविला.

गोव्यांत आपले राज्य चिरस्थायी व्हावे म्हणून अल्बुकर्कने संकराची संघटित योजना आंखली. श्री. स्टीफन्स सांगतात : पोर्तुगालमधून हिंदुस्थानांत आलेले अधिकारी व सैनिक, विशेषतः गोलंदाज, येथे स्थायिक व्हावे व पोर्तुगालशी राजनिष्ठ अशी प्रजा निर्माण करावी, हे त्याच्या योजनेचे उद्दिष्ट होते. आपल्या शेंकडों सैनिकांची लगे त्याने हिंदु-मुसलमान स्त्रियांशी लावून दिली, विशेषतः सत्ताग्रहणाचे वेळी झालेल्या कत्तलीत मारल्या गेलेल्या मुसलमानांच्या विधवांशी. विवाहापूर्वी या स्त्रियांना बातिस्मा देण्यांत येत असे आणि विवाहानंतर त्या मागतील त्या सवलती. मागून मागून त्या असे काय मागणार होत्या ? एकादें घर, नाही तर एकादी वाडी. याची घ्यावयाची, त्याला घ्यावयाची. या योजनेच्या अमलबजावणीतील एक प्रकार (गोमन्तकाचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास. लेखक श्री. नाईक दणार्त व बागळे. १८७३. भाग २. पृ. ५३) सांगतो : “एक इतिहासकार असे वर्णन करतो की, ज्या वेळी एकदम पुष्कळ लगे मोठ्या उत्साहाने झाली त्या वेळी रात्र चंद्रहीन होती. तेव्हां एकाएकी सर्व दिवे विझले, तेणेकरून नवरा-बायकोस परस्परांत ओळखण्याची पंचाईत पडली व कित्येकांच्या बायकाही बदलल्या. दुसरे दिवशी, ही अज्ञानाने झालेली गोष्ट जेव्हां समजली, तेव्हां त्यांच्यामध्ये अशी तोड निघाली की, गतरात्री

प्रारब्धगत्या जी ह्रीं, ज्या पुरुषाची शयनसखी झाली, त्या पुरुषाने देवळांतील कराराकडे लक्ष न देतां तिजवर तृप्त असावे.” प्रजेने राज्यकर्त्यांशी समरस व्हावे, म्हणून संकराचा उपाय अल्बुकर्कला सुचावा हे साहजिक होते. जसा वारसा तशी वृत्ति. स्वतःच्या नसांतून पोर्तुगालच्या राजघराण्याचे रक्त वाहत आहे असा अल्बुकर्कचा दावा होता ; पण त्याचा हा वारसा अनौरसतेवर आधारलेला (India and the Indian Ocean, Panikkar, p. 50) होता. किंबहुना यामुळेच तो राजकारणांत पुढे आला व बहुशः सरदारांच्या वांट्याला येणारा राजप्रतिनिधीचा दर्जा त्याला प्राप्त झाला. अल्बुकर्कच्या योजनेमुळे एक अकरमाशी जात निर्माण झाली. श्री. स्मिथ सांगतात, ज्या गुणसमुच्चयामुळे युरपियन जगांत यशस्वी झाले त्याचा लेशही अंर्ग नसलेली एक भ्रष्ट जात आपल्या योजनेमुळे निर्माण होईल अशी कल्पनाही अल्बुकर्कच्या मनांत आली नसेल. कोणत्याही परिस्थितींत पोर्तुगालशीं राजनिष्ठ राहिल अशी एक बाटगी जात अल्बुकर्कने निर्माण केली आणि ती स्वतंत्र हिंदुस्थानच्याही कुर्शांत सलत राहिल याची कल्पना या आधुनिक राजकारणपटु विद्वानालाही आलेली दिसत नाही.

हिंदुस्थानांतील राजकीय परिस्थितीचा फायदा पोर्तुगीजांनी पुरेपूर घेतला, हिंमतीने व दूरदृष्टीने. कोंकणचा किनारा मध्यदेशांतील वेगवेगळ्या शाह्यांचे कल्यांत आहे हे दिसून आल्यानंतर त्यांनी एकाला गोंजारले व दुसऱ्याला दटावले आणि ज्या ज्या वेळी त्यांची वैमनस्ये तीव्र झाली त्या त्या वेळी यांनी किनाऱ्यालगतच्या प्रदेशांत हातपाय पसरले. पश्चिम किनाऱ्यावर जरब बसविण्यासाठी त्यांनी वेळोवेळी कोंकणांतली बंदरे व शहरे लुटली व जाळली. १५०८ साली त्यांनी दामोळ लुटले व जाळले आणि १५३२ साली चिंचणी-तारापुरापासून वसईपर्यंतची सर्व बंदरे व गावे, गुजरातचा सुलतान बहादूरशहा व दिल्लीचा बादशहा हुमायून यांचे युद्ध जुंपले. तेव्हां केलेल्या जुजबी मदतीच्या मोबदल्यांत त्यांनी सुलतानाकडून वसई बेट (१५३४) मिळविले ; थोडे विनवणीमुळे व बरेचसे जरबेमुळे. त्यांनी लगेच येथे मजबूत किल्ला उभारला. या बैठकीवरून त्यांनी आसपासची ठाणी काबीज केली

व भोंवतालच्या मुलखांतून कर वसूल केला. १५३५ साली बहादूरशहाने त्यांना दीव बेट दिले. लगेच येथे त्यांनी किल्ला उभारला. दीववर त्यांचा फार दिवसांपासून डोळा होता. हे बेट काबीज करण्यासाठी त्यांनी तोंवर दोनदां विफल प्रयत्न केलेही होते. संकटमुक्त झाल्यानंतर येथील तटबंदी पाहून सुलतानाचे डोळे फिरले. याने त्यांना एवढी महत्त्वाची ठाणी दिली होती तरी त्यांनी मनांत कृतज्ञतेचा अंकुरही उगवू दिला नाही. सरसुभेदाराला भेटण्यासाठी सुलतान गलबतावर आला असतां संशयास्पद हालचाली झाल्या व थोडीबहुत बोलाचाली झाली. विचकलेला बहादूरशहा निसटण्याच्या प्रयत्नांत असतांना एका गोऱ्या शिपायाने त्याला भाळ्याने भोंसकले व मुडदा समुद्रांत ढकलून दिला. शहाच्या खुनाचा सूड घेण्यासाठी गुजरातच्या मुसलमानांनी एकजूट होऊन दीववर अनेक अपेशी हल्ले चढविले. एकदां तर मिसरचे आरमार निवडक फौजेसह सुलतानाच्या मदतीस आले. सर्व बाजूनी वेढल्या गेलेल्या मूठभर पोर्तुगीज शिबंदीने मोठ्या शौर्याने आठ महिनेपर्यंत वेढ्याला तोंड दिले; अचानकपणे किल्ल्याचे दरवाजे उघडून शत्रूवर निकराचे हल्ले चढविले. मुसलमानांच्या तोफांनी दिवसा किल्ल्याच्या ज्या भागाची पडझड होईल त्याची दुरुस्ती रात्रीच्या रात्री करण्याचे काम बायका-मुलांनी पत्करले होते. शेवटी किल्ल्यांतली सामग्री संपत आली आणि जवळजवळ सर्व शिबंदी खतम होत आली व किल्ला पडण्याचा प्रसंग आला. तेवढ्यांत दैव पोर्तुगीजांच्या मदतीला आले. वेढा धालणाऱ्या मुसलमानांना अंतस्थ परिस्थितीची वार्ताही नव्हती. मातबर पुढारी पडले व असंख्य सैनिक गारद झाले; म्हणून किल्ला काबीज करणे अशक्य आहे असे आपसांत ठरवून गुजरातचे सैन्य एकाएकी वेढा उठवून निघून गेले. पुढे गोव्यांत या विजयाचा उत्सव साजरा करण्यांत आला तेव्हां धुळीत लोळत असलेला गुजरातचा झेंडा व लढाईत पकडलेल्या कैद्यांचा तांडा मिरवणुकीच्या अग्रभागी चालविलेला होता!

पोर्तुगीज हिंदुस्थानकडे झुकले व्यापारासाठी. अरबाना नामोहरम करून व्यापारावर प्रभुत्व मिळविल्यानंतर त्यांनी आपले कर्तृत्व धर्म-प्रसारावर केंद्रित केले. सामान्य माणसाच्या उद्धारासाठी निर्माण

झालेल्या ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसारासाठी पोर्तुगीजांनी अमानुष दुष्कृत्ये केली, मनुष्यलोकीं नरक निर्माण केला आणि मुख्यत्वेकरून यामुळेच त्यांचे हिंदुस्थानांतील राज्य नष्टप्राय झाले.

अलबुकर्कने ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसारासाठी पुष्कळ खटपट केली ; पण कोणावर जुलूमजबरदस्ती केल्याचा दाखला नाही. एतद्देशीय लोक बुद्धिवान् आहेत व नव्या राजवटीला त्यांचा विरोध नाही हे निदर्शनास आल्यानंतर राज्य कारभारासाठी त्यांचा उपयोग करून घेतां यावा म्हणून त्यांच्या शिक्षणासाठी अलबुकर्कने गोव्यांत शाळा उघडल्या. अर्थात् हिंदुस्थानांत कारकुनांचा पहिला कारखाना उघडण्याचे श्रेय त्यांचे. पुरेसे कारकून निर्माण झाल्यानंतर नोकऱ्यांना चटावलेल्या एतद्देशीयांच्या धार्मिक उद्धारासाठी धर्मशिक्षणाच्या शाळा सुरू करण्यांत आल्या. संत फ्रान्सिस झेवियर याने १५४८ साली वसईस शाळा काढली आणि भोंवतालच्या भागांत धर्मोपदेशक पाठविले. हिंदुस्थानांतील राज्य विस्तृत व निर्धास्त झाल्यानंतर पोर्तुगीजांच्या धर्मप्रसाराच्या योजनांना आक्रमक व उग्र स्वरूप प्राप्त होऊं लागले. एतद्देशीयांना जबरदस्तीने बाटविण्याचे अधिकार धर्मगुरुंना देण्यांत आले. १५६० साली फ्रान्सिस्कन धर्मोपदेशकांनी कान्हेरी व मंडपेश्वर येथील लेण्यांत वस्ती करून राहिलेल्या हिंदु साधूंची हकालपट्टी केली व कांहींना बाटविले. धारापुरी, कान्हेरी, मंडपेश्वर वगैरे ठिकाणाच्या लेण्यांतील मूर्तींची नासधूस केली ; मंडपेश्वर येथील लेण्याचे ख्रिस्ती देवळांत रूपांतर केले आणि हिंदु धर्मसंस्थांचे उत्पन्न बाटविलेल्या मुलांच्या शिक्षणासाठी येथेच काढलेल्या ख्रिस्ती मठांना लावून दिले. हिंदूंनी ख्रिस्ती प्रार्थनेला हजर राहिलेच पाहिजे असा हुकूम सोडण्यांत आला आणि हिंदूंना घरांतून ओढून प्रार्थनेच्या जागी बळजबरीने फरफटत नेऊन त्याची अमलबजावणी करण्यांत येऊं लागली. सार्वजनिक देवळांचा व त्यांतील मूर्तींचा विध्वंस सुरू झाला. यामुळे लोकांनी मंदिरांतील पवित्र मूर्ति दडवून ठेवल्या, घरांत किंवा रानावनांत. यामुळे हिंदूंची मूर्तिपूजा हाही गुन्हा ठरविण्यांत आला. धर्मग्रंथांमुळे मूर्तिपूजेला प्रोत्साहन मिळतें म्हणून देशी भाषेतले सर्व ग्रंथ जाळून पोळून नष्ट करण्यांत येऊं लागले. ज्याच्याजवळ मूर्ति

आढळेल त्याची स्थावर-जंगम जिंदगी जप्त करावी व त्यास गुलाम म्हणून गलबतावर काम करण्याकरितां पाठवावे, असा कायदा करण्यांत आला. या जुलमामुळे खवळलेल्या सार्ष्टीतल्या हिंदूंनी ख्रिस्ती देवालयांचा नाश केला आणि कांहीं पाद्यांचा जीव घेतला. तेव्हां याचा सूड घेण्याकरितां गोव्याहून फौज पाठविण्यांत आली. जन्मजातांपेक्षां परिवर्तितांची धर्मनिष्ठा कडवी. बाटग्यांच्या पलटणींनी शेंकडों देवालये उध्वस्त केली व घरेदारें जाळली आणि हजारों लोकांची कत्तल केली. या भागांत जिकडे तिकडे ख्रिस्ती मंदिरे उभारण्यांत आली आणि टेंकड्या-टेंकड्यांवर क्रूस दिसू लागले. मानवतेच्या उद्धारासाठीं आत्मार्पण करणाऱ्या ख्रिस्ताच्या धर्माची ही प्रतीकें जनतेला मात्र ख्रिस्त्यांच्या अमानुष कौर्यांची प्रतीकें वाटली. या अत्याचारांना कायदेशीर स्वरूप देण्यासाठीं हिंदुस्थानांतल्या पोर्तुगीज प्रदेशांत युरोपांतल्यासारखी इन्विकझिशन कोर्टे स्थापन करण्यांत आली. कोणाची मते कशी आहेत व कोणाच्या घरांत मूर्ति आहेत याचा तलास काढण्यासाठीं घरभेद्या हेरांचा सर्वत्र सुळसुळाट झाला. केवळ संशयावरून कोणालाही पकडावे व ख्रिस्ती धर्म स्वीकारण्याचे कष्टूल करीपर्यंत त्यास कायद्याच्या आधारानें नाना प्रकारच्या यातना कराव्यात, असे प्रकार या अदालतीच्या अमदानांत सुरू झाले. खिळ्यांचे खोडे घालणें, गुह्यांगांना चाप लावणें, यंत्रांनी शिरा ताणणें, हाडे ठेंचणें, तापलेल्या तव्यावर उभें करणें, अशा अनन्वित मार्गांनी न्यायमूर्ति म्हणवून घेणाऱ्या या नराधमांनी निरपराध प्रजेला छळलें. एवढ्यानेही धर्मा तराला कबुली मिळाली नाही किंवा अधिकाऱ्यांना हवा असेल तसा कबुलजिबाब मिळाला नाही तर त्या दुर्दैव्याच्या अंगांत तेलार्ची डगली घालून ती पेटविण्यांत येत किंवा त्याला अग्निकुण्डांत टाकण्यांत येई अगर गोणत्यांत शिवून समुद्रांत बुडविण्यांत येई. या अत्याचारांमुळे हजारों हिंदु लोक आपली मालमत्ता सोडून गोवे व साष्टी प्रांत सोडून गेले. त्यामुळे राजधानी ओस पडली व व्यापार थंडावला; हिंदूंच्या प्रतिकारामुळे नव्हे, व्यापारी भरभराटीला ओहटी लागली म्हणून, स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या विनवणीवरून धर्ममण्डळांच्या या पापस्मरण

संस्थेच्या कार्याला आळा घालण्यांत आली. ही संस्था अगदी अलीकडे म्हणजे १८१८ साली बंद करण्यांत आली आणि धार्मिक जुलमाला व पक्षपाताला प्रोत्साहन देणाऱ्या जेसुइट संस्था १८३४ साली.

जलयुद्धांत किंवा स्थलयुद्धांत पोर्तुगीज लोक हार जात नाहीत असा वारंवार अनुभव आल्यामुळे दक्षिण हिंदुस्थानांतील शहा व सुलतान त्यांना अजिंक्य मानू लागले. पोर्तुगीजांच्या धर्मप्रसाराच्या योजनांमुळे हिंदूंचा उच्छेद परस्पर होत आहे हे दिसून आल्यामुळे दक्षिणेतील मुसलमानांनी त्यांच्याविषयी तटस्थ वृत्ति धारण केली. स्पेन-पोर्तुगालने आपखुषीने मुंबई बेट इंग्रजांना दिले. या बेटावर उपलब्ध असलेल्या धार्मिक तटस्थतेमुळे पोर्तुगीज मुलखांतून परागंदा झालेले हिंदू येथे स्थायिक झाले आणि हेच लोक मुंबईच्या भरभराटीला कारण झाले.

हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावरील वेगवेगळ्या देशी-परदेशी सत्तांशी वेळोवेळी सहकार्य करून इंग्रजांनी पोर्तुगीजांना शह दिला.

पण स्वड्या निकराच्या युद्धांत पोर्तुगीजांचा कोणी निर्णयात्मक पराभव केला असला तर तो मराठ्यांनीच.

सागर-सत्तांच्या आक्रमणापूर्वी व नंतर :

महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील अनेक बंदरांत परकीय दर्यावर्दी प्राचीन काळापासून स्थायिक झाले होते ; कोणी व्यापारासाठी, कोणी आसऱ्यासाठी. मराठी लोकांच्या मध्ययुगीन मध्यवर्ती सत्ता दुर्बल झाल्यानंतर त्यांच्या आगमनाला आक्रमणाचे स्वरूप प्राप्त झाले आणि त्या नष्ट झाल्यानंतर स्वतंत्र सत्तांचे. केंद्रीय व स्थानिक मैदानी सत्तांच्या दौर्बल्यामुळे परक्या सागर-सत्तांना पश्चिम किनाऱ्यावर पाय रोवण्यास अवसर मिळाला, देशी राज्यकर्त्यांच्या अपसांतील वैमनस्यांमुळे परके पोसले आणि रहिवाशांच्या राजकीय औदासीन्यामुळे मातले. पश्चिम किनाऱ्यावरील नैसर्गिक व राजकीय परिस्थितीचा व सहाद्रीच्या आडोशाचा परक्यांनी पुरेपूर फायदा घेतला. गोमन्तकांत फिरंगी, जंजिऱ्यास हबशी व मुंबईस विलायती सत्ता स्थापन झाल्या. पैकीं दोन कांटे फक्त महाराष्ट्राच्या कुशीत सलत होते ; त्यांपैकी एक निघाला, एक कुरूप करून बसला आहे.

(१) गोमन्तक :

पोर्तुगीजांनी वसाहतीसाठी दूरदृष्टीने निवडलेला गोमन्तक-प्रदेश इतिहास-पुराणी प्रसिद्ध आहे.

परशुरामाच्या निवासाने गोमन्तक पावन झालेला आहे. पंचगौडांतर्गत त्रिहोत्रपुर नगरांतील दहा ब्राह्मणांची सहासष्ट कुळें परशुरामाने दक्षिणेत यज्ञासाठी आणली व त्यांची गोमन्तकांत स्थापना केली असे सह्याद्रि-खण्डांत सांगितलेले आहे. परशुरामाचा हा यज्ञ हरमल पेडणे येथे झाला आणि तेथील भस्मपर्वत ही त्या यज्ञाची निशाणी आहे, अशी स्थानिक दंतकथा आहे. यदूचे पुत्र पद्मवर्ण, सारस व हरित यांनी दक्षिणापथांत तीन वेगवेगळीं राज्ये स्थापन केली, असे हरिवंशांत सांगितलेले आहे. पैकीं सारसाचें राज्य वनवासी भागांत होतें. पुराणांत उल्लेखिलेले कौंचपुर व वनवासी हीं एकच होत असा कांहीं संशोधकांचा कयास आहे. वनवासी हें नांव रामायणांतही आढळते. भिक्षु रक्षित यानें या भागांत बौद्धधर्माचा प्रचार केला असः महावंशांत उल्लेख आहे. नाशिकच्या पाण्डव लेण्यांतील सातवाहनांच्या शिलालेखांत वैजयन्तीचा उल्लेख आहे. वैजयन्ती ऊर्फ वनवासी येथे सातवाहनांची छावणी होती. व्यापारासाठीही हें स्थान विख्यात होतें. येथील व्यापारी संपन्न तसेच दानशूर होते. कालें येथील जम्बुद्वीपांत उत्कृष्ट असें लेणे वैजयन्तीच्या भूतपाल सेठीच्या स्वर्चानें उभारण्यांत आलेले आहे. येथील एका रहिवाशानें नवव्या शतकांत नालंदा येथील विद्यापीठाला प्रज्ञापारमिता मूर्ति दिल्याचा उल्लेख आढळतो. सातवाहनकालांत वनवासी येथे चुटु कुलाचें राज्य होतें. ते सातवाहनांचे माण्डलिक व नातेवाईक होते. चुटु म्हणजे छोटे, कनिष्ठ. यावरून चुटु ही सातवाहन घराण्याची एक शाखा होती असें संशोधक मानतात. चुटु हे मानव्य गोत्री ब्राह्मण होते. कारवार, कोल्हापूर, चंद्रवली वगैरे ठिकाणी त्यांचीं नाणीं उपलब्ध झालेलीं आहेत. कान्हेरी येथील शिलालेखांतही त्यांचा उल्लेख आलेला आहे. अपरान्ताचा दक्षिण किनारा व सातवाहन साम्राज्याचा दक्षिण भाग सांभाळण्याची कामगिरी त्यांच्याकडे होती. यज्ञश्री सातकर्णीनंतर

सातवाहन साम्राज्याला उतरती कळा लागल्यावर हे मांडलिक घराणे स्वतंत्र झाले. गोमन्तकापासून म्हैसूरपर्यंत या घराण्याची अनेक नाणी महारथी व सातवाहन यांच्या जोडीने मिळालेली आहेत आणि वनवासी येथे यांचे अनेक शिलालेख उपलब्ध झालेले आहेत. सुमारे दीडशे वर्षे राज्य केल्यानंतर या कुलाची सत्ता नष्ट झाली आणि त्यांच्या जागी कदम्ब कुलाची राज्ये स्थापन झाली, इतकी लगोलग की चुटु कुलाने दिलेले एक दान कदम्बांनी स्थिर केलेले आहे.

कदम्ब कुलाबद्दल अनेक दंतकथा आहेत. कदम्बाच्या झाडाखाली झोपविलेले परित्यक्त बालक वनवासीच्या एका नागरिकाला आढळले व त्याने त्याचा संभाळ केला; कदम्बाच्या झाडाखाली आढळले, म्हणून त्याला कदम्ब हे नांव देण्यांत आले, अशी एक दंतकथा आहे. कोणी सांगतात की त्यांच्या कुलघरांत कदम्बाचे झाड होते, म्हणून हे कदम्ब, असे लोक ओळखू लागले. वैजयन्तीचा राजा मृत झाला, नंतर तेथे अराजक माजले. येथील रहिवाशांनी व प्रजेच्या पुढाऱ्यांनी राजा निवडण्यासाठी एक दिवस मुक्रर केला आणि राजवाड्यातील शकुनाची हत्तीण ज्याला माळ घालील त्याला राजा मानावयाचे ठरविले. जयन्त ऊर्फ त्रिलोचन याच्या गळ्यांत हत्तिणीने माळ घातली. त्या वेळी तो कदम्बाच्या झाडाखाली झोपलेला होता; म्हणून त्याला कदम्ब हे नांव व वनवासीचे राज्य देण्यांत आले, असे आणखी एक दंतकथा सांगते. मनुष्याला केवळ योगायोगामुळे ऊर्जितावस्था प्राप्त होते असे ध्वनित करणाऱ्या दंतकथा हेतुपुरस्सर त्याज्य मानल्या पाहिजेत. या कथेचा अर्थ घ्यावयाचा तो एवढाच की कदम्ब घराण्याला अधिकार किंवा राज्यपद लोकमतानुसार प्राप्त झाले. मयूर-शर्मा हा जयन्ताच्या नातवाचा पणतू. हाच कदम्ब घराण्याच्या वैभवाचा संस्थापक. तो वेदाध्ययनासाठी कांचीपुरम् येथे गेला असतां अश्वमेधाचे प्रसंगी एका पल्लव शिलेदाराने त्याचा अपमान केला. लगेच चतुर्वेदांचे अध्ययन स्थगित करून त्याने धनुर्वेदाचे अध्ययन सुरू केले आणि या शास्त्रांत प्रवीण होतांच चार माणसे पदरी ठेवून तो मातबर झाला. दंतकथा सांगते की

अपरार्णवापासून (अरबी समुद्र) प्रेहरेपर्यंतचें (प्रवरा-तीर ?) राज्य त्याला पल्लवांनी दिलें. वस्तुस्थिति अशी असावी कीं पल्लवांचा दंडनायक म्हणून तो या भागांत राज्यव्यवस्थेसाठीं आला असावा आणि समुद्र-गुप्ताच्या दक्षिणापथावरील स्वारीमुळे (३४७-३५०) खुद्द पल्लव दुर्बल झालेले पाहून स्वतंत्र झाला असावा. पल्लवांच्या या उल्लेखावरून स्पष्ट होणाऱ्या आणखी एका निष्कर्षाकडे लक्ष वेधणें जरूर आहे. वनवासी हा प्रदेश महाराष्ट्र व कर्नाटक यांच्या सरहद्दीवर आहे. सातवाहन समर्थ होते तेव्हां येथें त्यांचे सामन्त होते. पल्लव समर्थ झाले तेव्हां हा भाग त्यांच्या आधीन झाला. वनवासी येथें कदम्ब-स्थायिक झाले तेव्हा त्यांच्या सत्तेला विरोध करण्याइतकें सामर्थ्य अर्गी असलेली राजसत्ता महाराष्ट्रांत अस्तित्वांत नव्हती. संघर्षक्षेत्राच्या पलीकडील भागांतील बहुसंख्य रहिवाशांची राजकीय वृत्ति तटस्थ किंवा उदासीन असते, याचा फायदा मयूरशर्म्यांनै घेतला.

मयूरशर्म्यांचा राज्यकाल ३४५ ते ३७० असा अनुमानानें निश्चित करण्यांत आलेला आहे. त्यानें अठरा अश्वमेध केले अशी दंतकथा आहे. कदम्बांच्या शिलालेखांत मात्र या यज्ञांचा उल्लेख आढळत नाही. या यज्ञांसाठीं ब्रह्मकर्म करण्याकरितां त्यानें कुलगुंडूर येथून ब्राह्मण आमंत्रून आणले व त्यांना १४४ गांवें अग्रहार म्हणून दिलीं. मयूरशर्म्यांनै आपल्या पूर्वजांना सरस्वतीच्या खोऱ्यांतून यज्ञकर्मासाठीं दक्षिणेंत आणलें असें सारस्वतांचें म्हणणें आहे. परशुरामानें यज्ञकर्मासाठीं आणलेल्या ब्राह्मणांना सासर्णीतील ६६ व तीसवाडीतील ३० मिळून ९६ गांवचा अधिकार दिला, म्हणून लोक त्यांना शाण्वी, शेण्वी म्हणूं लागले, अशी दंतकथा आहे. पांचाल देशाची राजधानी अहिच्छत्र येथून ब्राह्मणांची बत्तीस कुळें यापूर्वीच दक्षिणेंत आली होती; त्यांमधून यज्ञकर्मासाठीं लायक अशा पण्डितांची निवड मयूरशर्म्यांनै केली असावी; किंवा सातवाहनांप्रमाणें त्यानै चारी वेदांचे अनुयायी ठिकठिकाणांहून आणविले असावेत. कदम्ब हे जातीनै ब्राह्मण, मानव्य गोत्री होते असें त्यांच्या शिलालेखांवरून स्पष्ट दिसतें; पण राज्यपदावर ब्राह्मण होता असें मान्य करण्यांनै स्वतःला सुतक येतें असें मानणारे संशोधक आहेतच; पैकीं एक सांगतो कीं

कदम्ब घराण्याचा मूळ पुरुष जातीनें बेरड होता आणि दुसरा सांगतो कीं तो धर्मानें जैन होता !

मोजानें शृंगारप्रकाशिकेंत सांगितलें आहे कीं चंद्रगुप्त विक्रमादित्यानें कुंतलाधिपतीकडे राजदूत पाठविला होता. हें राजदौत्य कवि-कुल-गुरु कालिदासानें केलें व त्याचें पर्यवसान वैवाहिक संबंधांत झालें, अशी एक दंतकथा आहे. हा कुन्तलाधिपति कदम्ब कुलांतील असावा असा कांहीं संशोधकांचा कयास होता. कारण कदम्बांचें राज्य कुन्तल प्रांतावर होतें. अलीकडील संशोधनानें हा दावा नाशाबीत ठरलेला आहे. चंद्रगुप्त विक्रमादित्याची कन्या प्रभावती गुप्ता हिचा विवाह रुद्रसेन वाकाटकाशी झाला असें आतां निश्चित ठरलें आहे.

पांचव्या शतकांत कदम्ब कुलाच्या तीन शाखा राज्य करीत असलेल्या आढळतात. वनवासी, उच्छंगी व त्रिपर्वत येथें त्यांच्या राजधान्या होत्या. सहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत बदामीच्या कीर्तिवर्मा चालुक्यानें वनवासीच्या कदम्बांचा पराभव करून रेवतीद्वीपाचा प्रदेश आपल्या राज्याला जोडला. रेवतीद्वीप म्हणजे वेंगुल्यांच्या आसपासचा प्रदेश. अष्टागरालाही ही संज्ञा दिलेली आढळते ; पण या भागाचा या उल्लेखाशी संबंध दिसत नाही. प्राचीन चालुक्य व राष्ट्रकूट या सम्राट्-घराण्यांच्या अमदानींत कदम्ब-कुलें कशीबशी जीव धरून अज्ञातवासांत काळ कंठीत होती. या काळांत गोंवा, रत्नागिरी व सावंतवाडी हा भाग शिलाहारांच्या ताव्यांत होता. तैलप चालुक्यानें राष्ट्रकूटांचा पराभव (९७३) व उच्छेद करून उत्तर चालुक्य साम्राज्याची प्रस्थापना केली. यानंतर लवकरच 'वनवासी बाराहजार' प्रांतांत त्यानें आपले मांडलिक म्हणून कदम्बांची स्थापना केली. यावरून वाटते कीं सत्तासंपादनाच्या उद्योगांत त्याला कदम्बांचें साह्य झालेलें असावें. त्यानें षष्ठदेव ऊर्फ चतुर्भुज (९६६-९८०) कदम्बाला महामंडलेश्वराचा दर्जा व गोमन्तकाचें राज्य दिलें. त्याची राजधानी चंद्रपूर येथें होती.

उत्तर चालुक्यांच्या अमदानींत वनवासी, हनगल, उच्छंगी व गोंवा येथें कदम्ब कुलाच्या शाखा राज्य करीत होत्या आणि पन्हाळा,

कऱ्हाड व ठाणें येथें शिलाहारांच्या. कदम्ब व शिलाहार हीं चालुक्यांचीं सामन्त घराणीं खरीं, पण या सामन्तांवर सम्राटांचा वचक बेताबाताचा होता. कारण चालुक्यांचें साम्राज्य मैदानी होतें आणि त्यांच्या सामन्तांचीं राज्ये सह्याद्रींत व अपरान्तांत होतीं. या भागांतल्या राज्यकर्त्यांनीं व रहिवाशांनीं देशावरल्या सत्तांचें अधिराज्य कधींच मान्य केलें नाहीं. या वृत्तीला आळा घालण्यासाठीं शिवाजीनें आपलें राज्यच या विभागांत केंद्रित केलें. या सामन्तांचीं आपसांत युद्धे होत आणि ते एकमेकांचा मुलूख बळकावीत ; पण ते स्वतः सम्राट्पद धारण करीत नाहींत तोंवर मध्यवर्ती सत्ता त्यांच्या वाटेस जात नाहीं. दोघेही आपलें सामर्थ्य व दौर्बल्य जाणून होते. परचक्र आलें असतां हे सामन्त आपल्या साहाय्याला घांवून येतील असा सम्राटांना भरंवसा वाटत होता आणि प्रबल परचक्र आलेलें नाहीं तोंवर स्थानिक धुडगूसाकडे सम्राट लक्ष देणार अथवा देऊं शकणार नाहींत अशी सामन्तांची खात्री होती. या स्थानिक स्पर्धांमुळे राज्यकर्त्यांमध्ये सहकार्याची भावना निर्माण झाली नाहीं ; प्रजेचें अंतःकरण राज्यकर्त्यांशीं एकरूप होऊं शकलें नाहीं ; प्रजेमध्ये राजकीय औदासीन्य निर्माण झालें ; स्थानिक व जातीय वैमनस्यें मात्र फोंफावलीं ; इतकीं कीं महाराष्ट्र अजूनही ह्या अवस्थेंतून पार पडूं शकलेला नाहीं.

प्रस्तुत प्रकरणापुरते या बाबतचे कांहीं दाखले येथें देतो :

ठाण्याच्या अरिकेसरीचें (१०१७ - १०२५) कोंकणच्या रट्टराजाशीं (९९० - १०१८) युद्ध जुंपलें. दोघेही शिलाहार कुळांतले व चालुक्यांचे सामन्त. हें युद्ध मिटविण्यासाठीं प्रयत्न करण्याऐवजीं जयसिंह चालुक्यानें त्यांत ठाणेकरांच्या वतीनें जातीनें भाग घेऊन कोंकण शिलाहारांची सत्ता नष्ट केली. बिचाऱ्या रट्टराजाकडे कांहींही दोष नव्हता. या यादवीमुळे खुद्द अरिकेसरी इतका दुर्बल झाला कीं षष्ठदेव (दुसरा : १००५ - १०५०) कदम्बानें उत्तर कोंकणावर स्वारी केली. अरिकेसरीनें ह्याचें अधिराज्य मान्य केलें तेव्हां त्याचें राज्य त्याच्याकडे ठेवून हा परत गेला. यामुळे आपल्या सम्राट्पदाला कांहीं बाध आला असें चालुक्यांनींही मानलें नाहीं ! या बाबतींत शिलाहारांनीं जरा

कुचराई करतांच जयकेशी कदम्बानें (पहिला : १०५० - १०८०)
उत्तर कोंकणावर स्वारी करून बंडखोर मुम्मणि (१०४० - १०७०)
शिलाहाराचा वध केला. दुसऱ्या जयकेशि (११०४ - ११४८)
कदम्बानें तर ठाण्याच्या अपराक शिलाहाराचें राज्यच खालसा
केलें. या प्रसंगी शिलाहारांचे मंत्री सुद्धां कदम्बांना फितूर झाले होते.
राज्यकारभाराबद्दल जबाबदार असणाऱ्या प्रमुख अधिकाऱ्यांची ही
वृत्ति, मग प्रजेची काय अवस्था असेल याची कल्पनाही करवत नाही.
जयकेशीला एवढी मस्ती आली होती, कारण तो सम्राट् विक्रमादित्य
चालुक्याचा जांवई होता. मात्र विक्रमादित्याचा विष्णुवर्धन
होयसळानें पराभव केला त्या सुमारास स्वतंत्र होण्याच्या महत्त्वाकाक्षेनें
सम्राट् सासऱ्याविरुद्ध बंड पुकारण्यास सामन्त जांवईबुवांनीं कमी केलें
नाहीं ! अखेरीस चालुक्यांचा सेनापति आच्छुगी सिंद यानें गोमन्तकावर
स्वारी केली व जयकेशीचा पराभव करून गोपकपट्टणाला आग लावली ;
तेव्हां कोठें स्वारीची झांज उतरली. एवढें झालें तरी चालुक्यांनीं
त्याचें राज्य मात्र खालसा केलें नाहीं. सर्वांना साधारण अशा संकटांचे
समर्थीही अपरान्तांतील सामन्तांनीं परस्परांशीं सहकार्य केलेलें दिसत
नाहीं. अपरान्तावर मुसलमानांचें परचक्र आलें तेव्हां ठाण्याच्या
अनन्तदेव (१०८०-१११०) शिलाहारानें एकट्यानें निकराचें युद्ध
करून तें परत फिरविलें. समानाधिकारी सामन्त किंवा सम्राट् त्याच्या
मदतीला आले नाहींत. या युद्धांत शिलाहारांचा जय झाला व त्यामुळें
महाराष्ट्रावरलें तात्कालिक आक्रमण दूर झालें आणि संभाव्य आक्रमण
सुमारें दोन शतकें थोपलें, हा भाग निराळा. चालुक्यांची ही रीत तर
यादवांचा खाक्या वेगळाच. सिंघण यादवानें पन्हाळ्याच्या भोज
(११७५-१२१५) शिलाहाराचा व महादेव यादवानें ठाण्याच्या
सोमेश्वर (१२४०-१२६५) शिलाहाराचा पराभव केला आणि हीं
सामन्त घराणीं कायमचीं नष्ट केलीं. कां ? तर ते स्वतःला चक्रवर्ती
म्हणवून घेत होते ! यादवांनीं शिलाहारांना कायमचें नष्ट केलें, त्यांना
सामन्त-पदें दिलीं नाहींत किंवा अधिकाराच्या जागाही दिल्या नाहींत.
महाराष्ट्रांतील सत्तेच्या केंद्रीकरणाच्या दृष्टीनें त्यांची हीं कृत्यें योग्य

होती. पण यादवांनी अपरान्तांत आपली सत्ता दृढमूल करण्याची किंवा पश्चिम किनाऱ्याच्या संरक्षणासाठी विशेष कोशीस केलेली दिसत नाही. सह्याद्रीच्या घाटमाथ्याचे, अपरान्ताचे व पश्चिम किनाऱ्याचे राजकीय महत्त्व त्यांच्या लक्षांत आलेले दिसत नाही. आर्थिक प्रतिष्ठान व धार्मिक परिवर्तन यांतच राजकीय आक्रमणांची बीजे असतात हे मध्य-युगांत कोणाच्याही लक्षांत आलेले दिसत नाही. कारण त्यांचे साम्राज्य मुख्यत्वेकरून मैदानी होते व राजकीय दृष्टि सर्वस्वी. याचा परिणाम त्यांना भोगावा लागला आणि महाराष्ट्रीयानाही; विशेषतः अपरान्ताच्या रहिवाशांना; आणि अखण्ड हिंदुस्थानालाही.

कदम्ब कुलाच्या एका शाखेचे राज्य गोमन्तकावर अनेक शतके होते आणि शिलाहारांच्या ठाणे शाखेचे अष्टागरावर. चालुक्य राष्ट्रकूट व यादव या सम्राटांचे हे माण्डलिक होते. किनाऱ्यालगतच्या प्रदेशावर राज्य करावयाचे म्हणजे पदरी आरमार असलेच पाहिजे; आणि स्थानिक सागर-संस्कृतीच्या संवर्धनाचे व्यवधान संमाळलेच पाहिजे. या अपेक्षेने या भागाच्या इतिहासाकडे पाहिले असता निराशा पदरी येते. नाही म्हणावयास मिळतात तेवढे उल्लेख देतो :

वदामीच्या पुलकेशी चालुक्याने कोंकणच्या मौर्यावर (५११) केलेल्या स्वारीचे वर्णन ऐहोळे येथील मंदिरांतील प्रशस्तिलेखांत दिलेले आहे. त्यांतील मुद्द्याचा भाग असा :

अपरजलधेर्लक्ष्मीं यस्मिन्पुरीममितप्रभे ।

मद्गजघटाकारैर्नावां शतैरवमृन्दति ॥

आशय असा की महाप्रतापी पुलकेशीने मद्युक्त गजांच्या पंक्ती-प्रमाणे आकार असणाऱ्या नावांच्या साहाय्याने जणु पश्चिम सागराची लक्ष्मी अशा मौर्यांच्या पुरी राजधानीला वेढा घातला. ही पुरी म्हणजे धारापुरी की दंडाराजपुरी याबद्दल मतभेद आहे; पण त्याच्याशी आपल्याला सध्या कांही कर्तव्य नाही. या जलयुद्धांत चालुक्यांचा जय झाला व मौर्यांचे धरणे नष्ट झाले. चालुक्यांच्या आरमाराबद्दल इतरत्र मात्र कांहीच माहिती मिळत नाही. केवळ या स्वारीसाठीच त्याने कांही भाडेत्री फतेमाच्या एकत्र केलेल्या असाव्यात. शेतीच्या हंगामांत शेतकरी

व लढाईच्या मोसमांत शिलेदारी, ही पद्धत आरमारांत चालत नाही आणि तोफखानी आरमारांत तर मुळीच चालत नाही. यावरून चालुक्यांची आरमारी तयारी यथातथाच असावी असें दिसते.

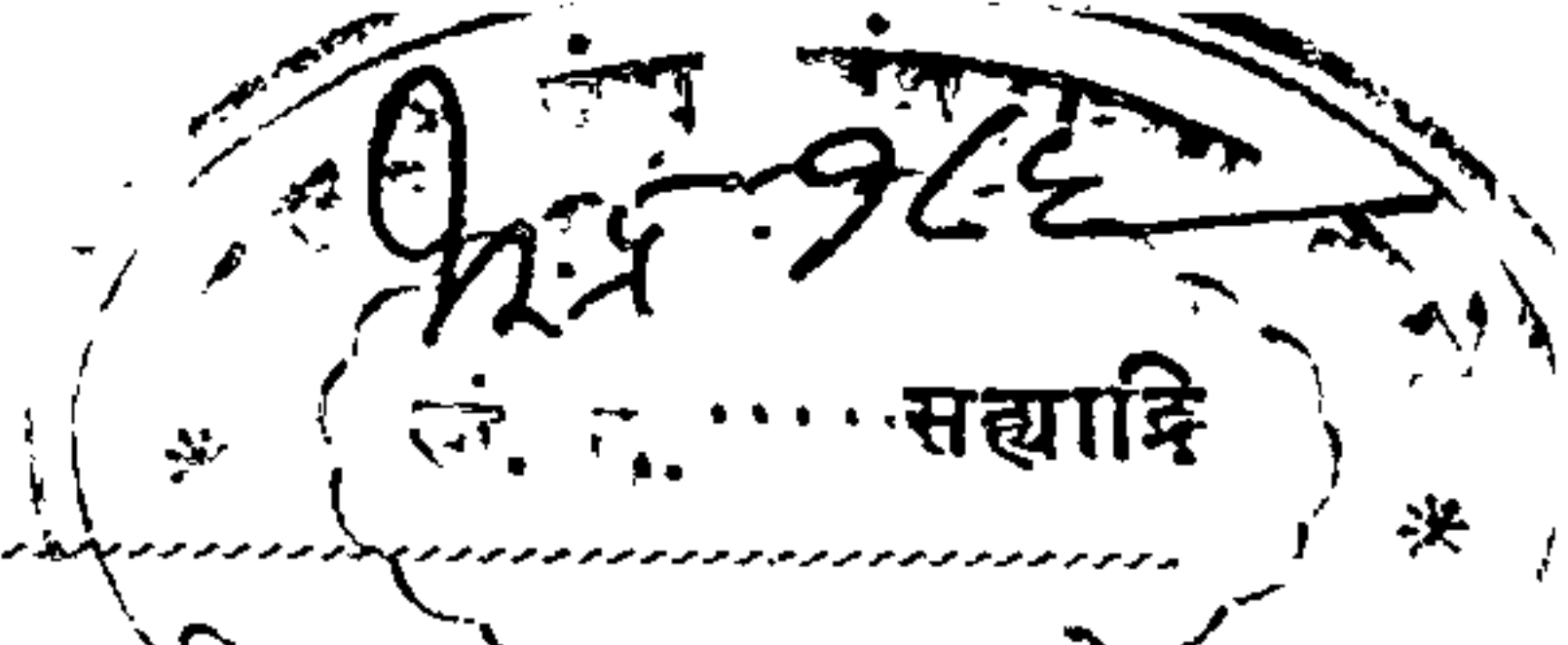
पश्चिम किनाऱ्यावर निसर्गतः सोइस्कर असें गोव्यासारखें दुसरें बंदर नाही. हें दृष्टोत्पत्तीस येतांच जयकेशी (पहिला : १०५०-१०८०) कदम्बानें समुद्रकिनाऱ्यावर गोपकपट्टण हें शहर व बंदर स्थापन केलें व चंद्रपुराहून तेथें राजधानी नेली. या पूर्वी गोवापुरी ही नगरी पापनाशिनी म्हणून विख्यात होती ; तेथें द्विजेंद्रेश समुद्रस्नानार्थ येत असत आणि वेद-वेदांगपारंगत षट्कर्मनिरत तपोयोगी वस्ती करून रहात असत (सूतसंहिता. अ. १६). गोपकपट्टण म्हणजे आजचें थोरलें गोंवें. जयकेशीनें प्रबळ आरमार निर्माण केलें. राजधानीचा कारभार त्यानें सदान नांवाच्या मुसलमान व्यापाऱ्याकडे सोपविला होता. याच्या सुव्यवस्थेमुळे गोव्याची एवढी भरभराट झाली कीं त्याची तुलना इंद्रपुरीशीं करण्यांत येऊं लागली. सदानला व्यापाराचीही चांगली माहिती असावी असें दिसते. गोपकपट्टण बंदरांत येणाऱ्या-जाणाऱ्या जहाजांवर त्यानें कर बसविला होता. जयकेशी हा पश्चिम किनाऱ्यावरील पहिल्या स्वदेशी आरमाराचा निर्माता. त्याच्या स्मरणार्थ स्वतंत्र भारताच्या आरमारांतील एका जहाजाला जयकेशी हें नांव देणें युक्त होईल ! जयकेशीनें निर्माण केलेली परंपरा फार दिवस चाललेली दिसत नाही. त्याचा प्रपौत्र विजयादित्य (११००-११०४) याच्या नौकाविहाराचा मात्र उल्लेख आढळतो. हा गोव्याच्या आसपास समुद्रांतून सहली करीत असे, एवढेंच. ठाण्याच्या शिलाहारांच्या पदरी थोडेबहुत आरमार असावे असें दिसते. महादेव यादवानें सोमेश्वरावर केलेल्या चढाईचें वर्णन हेमाद्रीच्या व्रतखण्डांत दिलेले आहे. हेमाद्री सांगतो, कोंकणचा राजा सोम हा समुद्रांत पोहण्यांत कुशल होता ; तथापि महादेवाच्या मस्त हर्तीच्या गंडस्थळांपासून स्रवणाच्या दानोदकांच्या नद्यांत तो बुडून मेला. डॉ. रामकृष्ण भांडारकर सांगतात, हर्तीचा मोठा समुदाय व फौज बरोबर घेऊन महादेवानें कोंकणावर स्वारी केली ; जमिनीवरील लढाईत पराभव झाल्यानंतर सोमेश्वरानें जहाजांचा आश्रय केला ; तेथें

त्याला मृत्यु आला; बहुशः तो बुडून मेला असावा. हेमाडपंताच्या चरित्रांत श्री. पाध्ये सांगतात : 'कोंकणप्रांत समुद्रालगत असल्यामुळे सोमेश्वराच्या पदरीं आरमार असले पाहिजे; आरमारी युद्धांतही सोमेश्वरास यश न येता तो आपल्या जहाजांसह समुद्रांत बुडून मेला असावा असे अनुमान काढण्यास जागा आहे.' पण ही सारी अनुमाने. प्रत्यक्ष काय परिस्थिति होती हे अजमावण्यास साधन नाही. यानंतरचा उल्लेख आढळतो तो शंकरराव मोऱ्यांच्या आरमाराचा. त्याने हे आरमार बहुशः चांचेगिरीसाठी पदरीं बाळगलेले असावे. एकंदरीत आरमाराकडे मध्य-युगीन मराठ्यांचे दुर्लक्ष होते हेच खरे. या बाबतीत हेतुपुरःसर कार्य सुरू केले शिवाजीने; पण त्याने निर्माण केलेल्या आरमाराचा यादवीमुळे महाराष्ट्राला पुढे फारसा उपयोग झाला नाही.

देवगिरीच्या पाडावानंतर यादव आपल्या माडलिकी राज्याची पुनर्घटना करून उठावणीच्या उद्योगाला लागले असतां द्वारसमुद्राच्या होयसळ बळाळाला दिग्विजयाची सुरसुरी आली. त्याने कदम्बांच्या वनवासी व हनगल प्रांतांवर स्वारी (१३००) केली. विपरीत परिस्थितीत गुरफटलेल्या यादवांनी वेळीच मदत पाठविल्यामुळे कदम्बांचा तात्पुरता बचाव झाला. मलिक काफूरच्या नेतृत्वाखाली देवगिरीवर दुसरी स्वारी (१३१०) आली. यादवांचा पराभव केल्यानंतर मलिक दक्षिणेकडे मोहिमेवर निघाला तेव्हां त्याला द्वारसमुद्राचा मार्ग दाखविण्याकरितां रामदेवरावाने परशुराम दळवी हा माहीतगार वाटाड्या दिला होता. या सर्व घटनांवरून दिसते की या वेळच्या राज्यकर्त्यांना इस्लामी आक्रमणाच्या दिशेची व संकटाची यथायोग्य कल्पना आलेलीच नव्हती. शेंकडों मैलांवरून दुर्लक्ष्य अरण्ये ओलांडून ओंजळभर घोडे-स्वार दक्षिणेत येतात व एकेका मोहिमेंत येथील समर्थ म्हणून नांवाजलेली साम्राज्ये नेस्तनाबूद करतात, येथे राज्ये स्थापन करतात, आणि वतनदारीचा तोबरा भिळतांच स्थानिक मातबर घराणीं त्यांचीं साह्यकर्ती होतात, या प्रकाराचा अर्थ असाच की येथील राजे हे नाममात्र राज्यकर्ते होते. त्यांच्या उत्कर्षापकर्षाविषयी बहुसंख्य प्रजा सर्वस्वी उदासीन होती. इस्लामी आक्रमणाचे परिणाम राजकारणाविषयी गैर-

माहितगार असलेल्या बिचाऱ्या प्रजेला आकलन करतां आले नाहींत. प्रजेची समजूत होती, हे जातील, ते येतील, चार दिवस धुडगूस घालतील, इतरांप्रमाणें हेही प्रजेशीं समरस होऊन जातील. आश्चर्य वाटावयास नको. हिंदुस्थानची फाळणी झाली त्या वेळीं सिंध-पंजाबमध्ये रेंगाळणाऱ्या हिंदूंची व त्यांना तेथेंच रहावयास प्रोत्साहन देणाऱ्या एतद्देशीय पुढाऱ्यांची अशीच कल्पना होती. इस्लामी राज्य हिंदु दौलतीसारखें थंडें नाहीं हें प्रत्ययास आलें तेव्हां डोळे उघडले, नव्हे, फाटले ; पण होणारी गोष्ट होऊन गेली. असो. मलिक काफूरच्या दक्षिणेच्या स्वारीबद्दल फेरिष्टा सांगतो कीं गोपकपट्टण उध्वस्त करून मलिक रामेश्वरापर्यंत गेला व तेथें मशीद उभारून उत्तरेकडे परतला. हें रामेश्वर म्हणजे सेतुबंध रामेश्वर असा सर्वसाधारण समज आहे. तो बरोबर नाहीं. हें रामेश्वर म्हणजे गोमन्तकाच्या काणकोण महालांतील रामाचें भूशिर. मलिक काफूरची स्वारी फिरल्यानंतर कदम्बांनीं राज्याची जुळवाजुळव करण्याचा अखेरचा प्रयत्न केला. या वेळीं राष्ट्रीय दुर्दैवाचा व कौटुम्बिक कलहाचा कळस झाला ! कदम्ब राजा व त्याचा पुत्र यांचे दरम्यान वितुष्ट आलें. इबन बतूता सांगतो कीं कदम्ब चिरंजीवांनीं होनावरचा नबाब जमालुद्दीन याजकडे खलिता रवाना करून कळविलें कीं या वेळीं तुम्ही आम्हांस मदत करून राज्यावर बसवाल तर खुद्द आम्ही इस्लामचा स्वीकार करूं आणि तुमची मर्जी असल्यास तुमच्या भागिनीशीं विवाहबद्ध होऊं. नबाबानें हें वेडें कोंकरूं नाहीं लावलें. त्यानें गोव्यावर बावन जहाजांचें आरमार पाठविलें (१३४२) व राजधानी काबीज केली. या अनर्थाला कारण झालेल्या कुलांगाराला राज्यपद मिळालें नाहीं व यवनीचाही लाभ झाला नाहीं !

दिल्ली सुलतानांचे दक्षिणेंतील वारस जे बहमनी सुलतान त्यांनीं १३५२ सालीं गोवें काबीज केलें. अल्पसंख्य राज्यकर्त्यांनीं बहुसंख्य प्रजेशीं समरस व्हावयाचें, हा परंपरागत मार्ग त्यांनीं स्वीकारला नाहीं. नांदावयाचें असेल तर बहुसंख्य प्रजेनेंच अल्पसंख्य राज्यकर्त्यांशीं समरस झालें पाहिजे, अशा घोरणानें त्यांनीं राज्यकारभार हांकण्यास

सुरुवात केली. गोमन्तकांतील हिंदूंचा अनन्वित छळ झाला, अनेक पुरातन मंदिरे उध्वस्त झाली. शेवटीं विजयनगरचा राया हरिहर (दुसरा १३७९-१४०४) यानें आपला सेनापति माधवांक (मध्वाचार्य) याला गोमन्तकावर पाठवून मुसलमानांची उचलबांगडी केली. विजयनगरकरांनी कदम्बांचा कुलदेव श्रीसप्तकोटीश्वर याच्या उध्वस्त मंदिराचा जीर्णोद्धार केला. गोमन्तकस्थ हिंदूंचें हें सुदैव भवितव्यतेला पाहवळें नाहीं. बहमनींचा वजीर महंमद गवान यानें १४६९ सालीं कोंकणावर स्वारी करून खेळणा किल्ला व गोवें प्रांत काबीज केला. खेळण्याचा सामना किती अटीतटीचा होता याचा वृत्तांत पूर्वीं येऊन गेलेला आहे. यानंतर १४७१ सालीं बेळगांवच्या विक्रमरायानें व १४८१ सालीं विजयनगरच्या अमात्यानें गोव्यावर स्वाऱ्या केल्या ; पण त्या यशस्वी झाल्या नाहींत. बहमनी राज्याची फाळणी झाली तेव्हां गोवें आदिलशाहीच्या वांट्याला आलें. मुसलमानी राजधान्या दक्षिणेकडे झुकल्यामुळें अष्टागरातील बंदरें मागसलीं व गोव्याची चांगली भरभराट झाली होती. गुलबर्गा, बेदर आणि विजयनगर येथील संपन्न बाजारपेठांशीं गोव्याचा निकट संबंध होता. गोवें हें युसफ आदिलशहाचें आवडतें ठिकाण होतें. येथेंच राजधानी स्थापन करण्याचा त्याचा विचार होता. या इराद्यानें त्यानें येथें मोठमोठ्या इमारती, राजवाडे व मशिदी उभारल्या. त्याचा विचार तडीला गेला नाहीं ; कारण बहमनशाहीप्रमाणेंच आदिलशाही ही मैदानी सत्ता होती. युसफ आदिलशहाच्या उतारवयांत पोर्तुगीजांनीं १५१० सालीं गोवें काबीज केलें, तेव्हांपासून आजतागायत तें त्यांच्याच ताब्यांत आहे. पोर्तुगीज दर्यावर्दी युरोपांतून मौल्यवान् मद्ये व शस्त्रास्त्रें आणि अरबस्तानांतून उत्तम घोडे आणि उंची कापड यांची गोवें बंदरांत आयात करीत. विजयनगर ही या मालाची मोठी बाजारपेठ. दक्षिणेंतील मुसलमानी शाह्यांनीं विजयनगरचा विध्वंस केल्यामुळें पोर्तुगीजांचा व्यापार बसला. सास्सेटी नांवाचा प्रवासी सांगतो, हा व्यापार इतका भारी होता कीं त्याची कल्पनासुद्धां होणें कठीण आहे. त्यानेंच सांगितलें आहे कीं धर्ममण्डळांच्या जुलमासुद्धांही पोर्तुगीज

व्यापाराला मोठा धक्का बसला. तरीही गोमन्तकावरील पोर्तुगीजांची पकड ढिली झाली नाही. आदिलशाही वृद्धिंगत झाली व लयाला गेली. मराठेशाही आली व गेली. ज्यांच्या राज्यावर कधीही सूर्य मावळला नाही ती आंग्लाइही उगवली व मावळली; तरीही गोमन्तक अझूनही पोर्तुगीजांच्याच ताब्यांत आहे !

शिवाजीच्या राज्याचा गाभा अपरान्तांत होता. पश्चिम किनाऱ्यावर फिरंगी व हबशी यांनी फारा वर्षांपासून जम बसविला होता. १५५१ साली पोर्तुगीजांनी मांडवी नदीच्या कांठी रेड्जमागचा किल्ला उभारला; १६१२ साली अग्वाद व १६२४ साली मुरगांव येथे किल्ले उभारून त्यांनी आपल्या राजधानीभोवती बंदोबस्त केला. स्वराज्याच्या या शत्रूंचा समूळ उच्छेद करणे अवश्य होतं, तरी ते अशक्य वाटल्यामुळे शिवाजीने पश्चिम किनाऱ्यावर अनेक दर्यावर्दी दुर्ग सज्ज केले व स्वराज्याचे आरमार सिद्ध केले. या आरमाराच्या धास्तीने पोर्तुगीजांनी शिवाजीशी व्यापारी तह केला आणि त्याला तोफा, दारुगोळा वगैरे युद्धोपयोगी सामान पुरविण्याचे कबूल केले. १६७० साली शिवाजीने पोर्तुगीजांचे एक मोठे गलबत दमणजवळ पकडून दाभोळला आणले; उलटपक्षां फिरंग्यांनी मराठ्यांची बारा गलबते पकडून वसईस नेली. कोंकणपट्टीतून चौथ वसूल करण्याचा आपणांस हक्क आहे असा शिवाजीचा दावा होता. वसईच्या पोर्तुगीजांपासून चौथ वसूल करण्याच्या कामगिरीवर मोरोपंत पिंगळ्याची नेमणूक झाली. यासाठी त्याने केलेल्या खटपटीचा तपशील मिळत नाही, पण चौथ वसूल झाल्याचे उल्लेख मात्र आढळतात. १६६८ साली शिवाजीने आपली माणसे गोव्यांत पेरून (Infiltration) उठावणी करण्याची योजना केली; पण पोर्तुगीजांची प्रतिकाराची कडेकोट तयारी पाहून त्याने प्रत्यक्ष चढाई मात्र केली नाही. १६७५ साली शिवाजीने आदिलशाहीचा फोंड्याचा किल्ला सर केला. फोंडा गेला की गोवे जाईल, हे उघड दिसत असल्यामुळे गोवेकरांनी विजापूरकरांना मदत म्हणून धान्यसामुग्री भरलेली जहाजे पाठवली; ती मध्येच मराठ्यांनी पकडली. रसद तोडून व निकराने लहून मराठ्यांनी फोंडा किल्ला घेतला. नंतर कारवार, सदाशिवगड

चंगरे आजूबाजूचीं ठाणीं लगोलग काबीज करून शिवाजीनें ही मोहीम आटोपती घेतली. यामुळें गोव्यावर मराठ्यांची दहशत बसली, इतकेंच. पोर्तुगीज मुलखांतल्या हिंदुं प्रजेवर यापूर्वी अत्याचार झाले होते व या वेळींही होत होते. याबाबतच्या तक्रारी दरबारीं येत होत्या. पोर्तुगीज व्यापारी, दर्यावर्दी व गोलंदाज मराठ्यांच्या शत्रूंना उघडपणें साहाय्य करीत होते. तरीही महाराष्ट्राच्या किंवा हिंदुत्वाच्या नांवानें शिवाजीनें पोर्तुगीजांवर मोहीम केलेली दिसत नाहीं.

संभाजीनें मात्र निःसंशय हिंदुत्वाच्या व महाराष्ट्राच्या नांवानें पोर्तुगीजांवर चढाई केली. संभाजीनें या युद्धांत अशी तरवार गाजविली, आणि या मोहिमेंत त्याच्या हातीं शिवाजीची भवानी तरवार होती, कीं ग्रँड डफ सांगतो, प्रत्यक्ष भवानी तरवार या युद्धाहून अधिक तेजानें कधीं तळपली नाहीं !

हिंदूंच्या, विशेषतः महाराष्ट्रीयान्च्या मनोवृत्तींत साधुसंतांच्या प्रचारसातत्यामुळें सोवळेपणाचा असा गण्ड निर्माण झालेला आहे कीं त्यामुळें व्यक्तिमात्राच्या कर्तृत्वाचें मूल्यमापन त्यांच्या आचारांच्या, विशेषतः लैंगिक व औदारिक आचारांच्या शुचितेच्या अनुरोधानेंच करावयाची आपल्याला दुष्ट खोड लागलेली आहे. या वृत्तीच्या योग्यायोग्यतेचा खल करण्याचें हें स्थळ नव्हे. एवढें मात्र खरें कीं या वृत्तीमुळेंच संभाजीची योग्यता उणी मानण्याकडे आपला कल झुकता असतो. शिवाजीचें विभूतिमत्त्व जितकें वंध्य तितकेंच संभाजीचें व्यक्तिमत्त्व हृदयंगम आहे व हृदयद्रावक आहे. शिवाजीच्या साहसाला विवेकाची व साध्याची मर्यादा होती. संभाजी साहसाचा मूर्तिमंत पुतळा होता. रंगेल पौरुषाचा व रंगेल मर्दुमकीचा पुतळा. महापुरुषाच्या पोटी येण्यांत संचित भाग्य असतें ; त्याचप्रमाणें दुर्भाग्यही. दुर्भाग्य, कारण ज्या त्या बाबतींत पुत्राची पित्याशी तुलना केली जाते, कारण पित्याचे सहकारी हरघडी अपेक्षितात कीं पुत्रानें आपल्याशीं आश्रितासारखी वागणूक ठेवावी आणि पुत्र पित्याच्या गैरमर्जीस पात्र झालेला असला म्हणजे विचारावयासच नको. शिवाय

पित्याच्या हयातीत त्याच्या दहशतीमुळे दबलेले शत्रु तर पुढे पुत्राला मुळीच जुमानित नाहीत.

संभाजी राज्यावर आला तो अशाच विपरीत परिस्थितीत. सगोसोयरे आणि मित्र व शत्रु सारेच त्याच्यावर एकाएकी उलटले. जणुं दैवही त्याच्या शत्रूंना फितूर झाले होते ; म्हणूनच त्याला अंगीकृत कार्यात यश आले नाही. कारवार बंदरानजीक उघड्या समुद्रांत अंजदीव बेटावर जलदुर्ग उभारण्याची शिवाजीची योजना होती. संभाजीने सुभेदार पाठवून बेटावर तटबंदीच्या उभारणीचे काम सुरू केले. लगेच पोर्तुगीजांनी आरमार पाठवून अंजदीव बेटाचे काबीज केले व मराठ्यांना तेथून हांकून लावले. याच सुमारास पोर्तुगीजांनी आणखी एक आगळीक केली. संभाजीने कल्याणनजीक मोंगलांची फौज कैचात धरली होती. ती नेस्तनाबूद होण्यास थोडा अवधि राहिला होता. ऐन वेळी उत्तर कोंकणांतील पोर्तुगीजांनी मोंगलांना धान्यसामुग्रीची मदत पोंचविली. यामुळे मराठ्यांचा डाव हुकला. या प्रकारांमुळे खवळलेल्या संभाजीने चौल-रेवदंड्यास वेढा घातला. या वेळी मराठे मोठ्या निकराने लढले ; आग्नेवर्षावामुळे पुष्कळ माणूस कामास आले, पण ठाणे हाती आले नाही. मराठ्यांना दहशत बसविण्याकरितां पोर्तुगीजांनी शूर्पारक व अष्टागर भागांत बाटवाबाटवी, लुटालूट व जाळपोळ यांचा कहर उडवला. क्रौर्याबद्दल मराठे विख्यात, निदान युरपियन व मुसलमानी इतिहासांत बदनाम ; त्यांच्याही शरीरावर शहारे यावेत अशी क्रूर कृत्ये या वेळी पोर्तुगीजांनी केली. तरी मराठे माघारे जाईनात. म्हणून संभाजीच्या सैन्याची विभागणी व्हावी या हेतूने गोव्याच्या सुभेदाराने मराठ्यांच्या फोंडा किल्ल्यावर हल्ला चढविण्याची योजना आंखली. मराठ्यांविरुद्ध उठावणी करण्यास त्याला औरंगजेबाने आमिष लावले व चिथावणी दिली. निकोलो मानूची हा विख्यात व्हेनिशियन प्रवासी या वेळी गोव्यांत होता. त्याला मोंगल दरबारच्या राजकारणाची चांगली माहिती होती आणि मराठ्यांच्या सामर्थ्याचीही. त्याने सुभेदाराला सावधगिरीचा इषारा दिला : 'सह्याद्रीची भिंत मध्ये उभी आहे म्हणून तुमचा बचाव होत आहे-

संभाजीशीं वैर करून तुमचें क्षणभर चालणार नाहीं. ' बादशहाच्या उत्तेजनामुळें उन्मत्त झालेल्या सुभेदाराला हा सल्ला मानवला नाहीं. १६८३ सालीं त्यानें फोंड्याला वेढा घातला. त्याच्या सैन्यांत आठशें युरपियन व आठ हजार कानडी सैनिक होते. पोर्तुगीजांशीं मराठे मोठ्या निकरानें लढले. तोफांच्या माऱ्यामुळें तटबंदीला खिंडारें पडलीं व बुरूज खचले, तरी मराठे खचले नाहींत. पोर्तुगीजांच्या चढाईची बातमी मिळतांच संभाजी चौलाहून निघाला. तो एवढ्या वेगानें धांवून आला कीं फोंड्याला वेढा घालणारी पोर्तुगीज सेना आघाडीला किल्ल्यांतली शिबंदी व पिछाडीला संभाजीचें लष्कर यांच्या कैचींत सांपडली. या घनघोर युद्धांत साऱ्या पोर्तुगीज सेनेचा संहार झाला. त्यांचें सारें लष्करी सामान संभाजीला मिळालें. एकटा सुभेदार लपतछपत जीव घेऊन पळाला म्हणून बचावला. संभाजीनें लगेच लगट केली असती तर गोवें शहर सहज त्याच्या ताब्यांत आलें असतें, इतके त्या वेळीं पोर्तुगीज असहाय व भयभीत झाले होते. सोबत होतें तेवढें सैन्य मोहिमेला पुरेंसें नाहीं, या विचारानें संभाजीनें आणखी सैन्य आणविलें; पिछाडीच्या मजबुतीची तजवीज केली पाहिजे, या विचारानें त्यानें फोंड्याची डाग-डुजी केली; गोवें बंदर असल्यामुळें जलयुद्धही करावें लागेल या विचारानें त्यानें जवळपासचीं सर्व जहाजे वेठीला धरलीं. संभाजीनें उभ्या आयुष्यांत एवढ्याच वेळीं दूरवरचा विचार केला; तरी इतिहासकार त्याला दिरंगाईबद्दल नांवे ठेवतातच! एवढी तयारी करून संभाजीनें गोव्यावर चाल केली. पहिल्या धडाक्यास त्यानें बारदेश व साष्टी महालांचा बराच भाग काबीज केला; गोव्यानजीकची कुंभारजुवें व सेंट इस्टोव हीं तटबंदीचीं ठिकाणे हस्तगत केलीं आणि खुद्द गोव्यावर उतरण्यासाठीं उतावळा झाला. तराफ्यावरून खाडी ओलांडण्याच्या त्याच्या पहिल्या प्रयत्नांत समुद्राच्या लहरीविषयीं गैर-माहितगार असलेले आघाडीचे दोनशें मराठे निकरानें लढणाऱ्या पोर्तुगीजांच्या हातून मारले गेले. तरी संभाजी हटला नाहीं. त्याची वृत्ति व तयारी पाहून हताश झालेल्या पोर्तुगीजांनीं निर्वाणीचा उपाय म्हणून

सेंट झेवियरचे थडगे उघडले आणि गोव्याचा गव्हर्नर व धर्माधिकारी यांनी शवपेटीतील देहावशेषांशेजारी राजदंड ठेवून हिंदुस्थानातील पोर्तुगीज राज्य संताला अर्पण केले. त्यांनी जाहीर केले की या वेळी संभाजी परत गेला तर पुढे राज्य संताच्या नांवाने चालविण्यात येईल. एखाद्या देशी राजाने असे कांही केले असते तर इतिहास वाचतांना प्रत्येक पिढीने त्याची अवहेलना केली असती. हा विधि संपला न संपला तोंच काय चमत्कार सांगावा ? मराठे छावण्या उठवून निघून जात आहेत अशी बातमी आली ! ही संताची कृपा असे भाविकांना वाटले. वस्तुस्थिति वेगळी होती. पोर्तुगीजांच्या सद्दीने त्यांना हात दिला होता ; आणि मराठ्यांच्या दुर्दैवाने डाव साधला होता. सिद्दीचे आरमार गोळा होऊन फिरंग्यांच्या मदतीला निघाले, ते वेगुल्यानजीक दाखल झाले होते ; आणि संभाजीचा व मराठ्यांचा निकाल लावण्याच्या ईर्ष्येने संघटित झालेले औरंगजेबाचे प्रचण्ड सैन्य सह्याद्रीचे घाट ओलांडून कोंकणांत घुसले होते. भवितव्यतेची गति कशी असते पहा. इस्लामचा नायनाट करण्याच्या प्रतिज्ञेने हिंदी महासागरांत घुसलेल्या पोर्तुगीजांच्या राज्याचे या आणीबाणीच्या प्रसंगी इस्लामच्या कड्या पुरस्कृत्यानेच संरक्षण केले ! सैतानांच्या साहाय्याला सैतान धांवले ; उत्तरेकडले व पश्चिम किनाऱ्यावरले ! आतां संभाजीपुढे व महाराष्ट्रापुढे एकराष्ट्रीयत्वाचा नव्हे, जीवनमरणाचा प्रश्न उभा राहिला होता. महाराष्ट्रावर लोटलेल्या या महान् संकटाचा समाचार घेण्यासाठी गोमंतकाच्या मुक्ततेचा प्रश्न बाजूला ठेवून संभाजी उत्तरेकडे रवाना झाला.

पोर्तुगीजांची हड्डी कोणी कायमची नरम केली असेल तर ती चिमाजी-अप्पाने ! संभाजीला माघार घ्यावी लागल्यामुळे शेफारून गेलेल्या फिरंग्यांनी कोंकणपट्टीत जुलूम-जबरदस्तीचा कहर उडवून दिला. स्वराज्यांत अंदाधुंदी, यादवी व अराजक चालले असल्यामुळे या प्रश्नाकडे पाहण्यास सवड नव्हती. शाहूच्या राज्यारोहणानंतर स्थिरस्थावर होऊ लागली तेव्हां फिरंग्यांकडे मराठ्यांना लक्ष द्यावे लागले. महाराष्ट्रांत एकछत्री राज्य स्थापण्याच्या बाबतीत फिरंगी मराठ्यांना जेथे तेथे नडत होते. अलीकडे तर मराठ्यांच्या अंतस्थ संबंधांत व राजकारणांत फिरंगी नाक

घालू लागले होते. त्यांच्या धर्मच्छळाच्या कागाळ्या वारंवार पुणे व सातारा येथे येऊं लागल्या होत्या. गंगाजी नाईक पाठारे, अनजूरकर व अंताजी रघुनाथ कावळे, मालाडकर हे तर मराठ्यांनी पोर्तुगीजांवर उठावणी करावी म्हणून बाजीराव व चिमाजीआप्पा यांच्या खणपटीस बसले होते. म्हणून बाजीरावाने फिरंग्यांवर मोहीम करण्याचें ठरविलें. प्रथम त्याने ही कामगिरी आपल्या सरदारांवर सोंपविली ; पण कसुरीमुळें व फितुरीमुळें त्यांचे हातून ती पार पडेना. १७३१ साली मराठ्यांनी सार्ष्टीत घुसण्याचा प्रयत्न केला ; पण इंग्रजांनी फिरंग्यांना ऐन वेळी मदत केल्यामुळें तो फसला. याच साली पिलाजी जाधवरावाने मनोरवर हल्ला केला ; पण येथे पोर्तुगीजांनी मराठ्यांना अक्षरशः भाजून काढले. म्हणून अखेरीस फिरंग्यांवरील मोहिमेचें नेतृत्व चिमाजीआप्पाकडे सोंपविण्यांत आलें. मराठ्यांच्या हालचालींचा अंदाज आल्यामुळें फिरंग्यांनी ठाण्यास कोट उभारण्याचें काम १७३४ साली सुरू केलें आणि दोनतीन वर्षे खपून तें तडीला नेलें. ठाण्याचा कोट जाणूनबुजून मराठ्यांच्या उरावर उभारलेला असल्यामुळें चिमाजीने प्रथम ठाण्यावरच हल्ला चढविला. नव्या किल्ल्याच्या मजबुतीवर विसंभून फिरंगी किल्लेदार बेसावध होता. मराठ्यांनी निकराचा हल्ला चढवून एका रात्रीत ठाण्याचा कोट काबीज (१७३७) केला. या वेळी मराठ्यांनी लगट करून वसईवर हल्ला केला असता तर किल्ला सहज त्यांच्या हाती पडला असता ; कारण त्या वेळी तेथे प्रतिकाराची कांहींच तयारी नव्हती. अंतस्थ माहितीच्या अभावी मराठ्यांनी येथवर मोहीम नेली नाहीं. याच सुमारास मोपाळचें राजकारण निघाल्यामुळें फिरंगी-मोहीम बाजूला ठेवून चिमाजीला उत्तरेकडे जावें लागलें. त्यांत वर्ष निघून गेलें. निजामाचें कंबरडें मोडल्यानंतर चिमाजी दक्षिणेंत परत आला.

दक्षिणेंत आल्यावर चिमाजीने संकल्पित मोहिमेचा कानोसा घेतला. तेव्हां त्याच्या निदर्शनास आलें की मराठ्यांनी फिरंग्यांची दहशत घेतली आहे. लगेच त्याने मोहिमेचें नेतृत्व आपल्या हाती घेतलें. उत्तर कोंकणांत वसईच्या रोखानें व दक्षिण कोंकणांत गोव्याच्या

रोखानें मराठ्यांची चढाई सुरू झाली. गोव्याकडील मोहिमेवर व्यंकट-
राव घोरपडे व दाजीराव भावे यांची नेमणूक झाली होती. त्यांनी
मडगांव काबीज करून सार्ष्टीत अमल बसविला. थोडे दिवस जोर
घरला असता तर गोवें मराठ्यांच्या हाती पडलें असतें. पण मराठे
सरदारांतील फितुरीमुळें त्यांना पोर्तुगीजांशी तह करावा लागला. इकडे
उत्तर कोंकणांत मराठ्यांनी दमण, वसई व चौल यांखेरीजचीं
फिरंगणांतील सर्व ठाणीं घेतलीं. तारापूरचा लढा फार निकराचा झाला.
या वेळीं फिरंग्यांच्या युद्धपद्धतीचा मराठ्यांना चांगला अनुभव मिळाला.
१७३९ च्या जानेवारींत तारापूर, माहीम, डहाणू वगैरे ठाणीं हस्तगत
झाल्यानंतर फेब्रुवारींत मराठ्यांनी वसईला वेढा घातला.

वसईचा किल्ला फार मजबूत. 'कोट बिलंद, गच्ची रुंद.' भोंवतालीं
खाड्या आणि दलदल. 'मोर्चा अथवा सुरंग चालवीन म्हटल्यास पाणी
लागतें.' पश्चिमेस उघडा समुद्र. या द्वारानें जरूर ती सामग्री मुबलक
मिळणार. सबब 'एक्या तोंडानें झुजावें' अशी परिस्थिति. किल्ल्यांतले
सैनिक शूर व कसलेले योद्धे. 'फिरंगियासारखे झुंझणार'. आणि वेढा
घालणारे ! 'दक्षिणेची फौज म्हणजे मऊ लागलें म्हणजे बेजरब घेणार,
कठीण लागलें म्हणजे फिरोन पाहणें नाहीं. ऐशी पूर्वापार या राज्यांतील
तऱ्हा.' अशा स्थितींत वेढ्याच्या लांबणीवर विसंबून राहणें शक्य
नव्हतें. नुकसानीची पर्वा न करतां कोटावर चालून जाणें भाग होतें.
वेढ्याचें व युद्धाचें स्वरूप तीव्र झालें तेव्हां किल्लेदारानें तहाचें बोलणें
लावलें कीं जंजिऱ्याच्या शिद्दीला मिळाल्या तशाच सवलती मिळणार
असतील व खंडणीवर भागवून घेण्यांत येत असेल तर आपण किल्ला
खालीं करून देण्यास कबूल आहोंत.

पण पेशव्यांनीं फिरंग्यांचें समूळ उच्चाटण करण्याचा निर्धार केला
होता. यामुळें तहाबाबतच्या वाटाघाटींत कालक्षेप न करतां मराठ्यांनीं
चढाईचा जोर केला. त्यांनीं जागोजाग मोर्चे उभारले, तटबंदी-
पर्यंत चर खणले आणि बुरुजांना सुरंग लावले. फिरंगी अहोरात्र आग
ओतीत होते, तिला जुमानलें नाहीं. किल्लेदारांनीं सुरंगांखालीं सुरंग
लावून मराठ्यांचें यत्न व्यर्थ केले. तटबंदीला पडलेलीं खिंडारें

किल्ल्यांतील बिनलढाऊ बायकामुलांनीं रातोरात मातीनें भरून काढलीं. विंडारांतून लोटणाऱ्या मराठ्यांच्या टोळ्या कापून काढल्या. स्वतः चिमाजीअप्पा या युद्धाबद्दल सांगतात : 'सुरुंग कांहीं उडाले, कांहीं उडणें होते, तोंच लोकांनीं उतावळी करून कोटावर घालून घेतलें, तों दुसरे सुरुंग उडाले, त्यांनीं लोक दडपले व जाया ठार झाले. वरते चढले होते ते उडोन गेले. फिरंगियांनीं मरदुमी शिपाईगिरी करावी तैशी केली. त्याप्रमाणें इकडील लोकांनीं भारती युद्धाप्रमाणें युद्ध केलें. यामागें युद्धें बहुत झालीं. परंतु या लढाईस जोड नाहीं.' स्वतः जिंकलेल्या युद्धाबद्दलचे चिमाजीअप्पाचे हे उद्गार अगदीं यथार्थ आहेत. या संग्रामाबद्दल ग्रँट डफ सांगतो, 'असें निग्रहाचें युद्ध मराठ्यांनीं कधीं केलें नाहीं.' हा संग्राम तीन महिने सारखा गर्जत होता. ता. १३-५-१७३९ रोजीं वसईचा किल्ला सर झाला. यासाठीं मराठ्यांना हजारों मर्द बळी द्यावे लागले. किल्ला सर करा, नाहीं तर मला तोफेच्या तोंडीं देऊन माझें मुण्डकें तरी किल्ल्यांत पडेल अशी तजवीज करा, असे निर्वाणाचे उद्गार चिमाजीला काढावे लागले. अखेरीस श्रीवज्रेश्वरीच्या कृपाप्रसादानें मोहीम यशस्वी झाली. भार्गवरामाच्या कृपाप्रसादानें परशुरामक्षेत्र सुटलें. तेव्हां-पासून पोर्तुगीजांनीं कधीं मान वर करून मराठ्यांकडे पाहिलें नाहीं ! पण पुढें महावृक्ष उन्मळून पडले व लव्हाळे जीव धरून राहिले !

गोमन्तकाला दक्षिणापथाचें नंदनवन म्हणतात, महाराष्ट्राचें काश्मीर म्हणतात. हीं अभिधानें अनेक दृष्टींनीं यथार्थ आहेत ; सभ्य अर्थानें व ग्राम्य अर्थानेंही. खण्डाळ्याच्या घाटांतून कितीही वेळां प्रवास केला तरी अधूनमधून तेथील रम्य वनश्रीकडे दृष्टि आकर्षित झाल्यावांचून रहात नाहीं आणि पावसाळ्यांत तर येथील देखाव्यावरून नजर ढळत नाहीं. देशालगतच्या सह्याद्रीच्या कोणत्याही घाटापेक्षां गोमन्तकांतील घाट अधिक आकर्षक आहेत. खण्डाळ्याच्या घाटांतून जातांना उल्हास नदीच्या उगमाचा धबधबा दृष्टीस पडतो ; पण तो फक्त पावसाळ्यांत दिसतो ; किती दूरवरून दिसतो ; मुद्दाम पहावा लागतो ; दिसतो न दिसतो तोंच दरिंत दडतो ; शिवाय त्याचा शंकार क्वचितच

कानीं येतो. सह्याद्रिंत अनेक लहानमोठे प्रपात आहेत, त्यांत दूधसागर अद्वितीय आहे. हा घबघबा गोमन्तकाच्या देशावरील प्रवेशद्वारालगत आहे. गोमन्तकाच्या ओसंडून चाललेल्या सौंदर्याची ही वानगी पाहतांच मन प्रसन्न होतें. दूधसागर चारमहा वहात असतो. शरावतीचा जगप्रसिद्ध जोग घबघबा पहावयास मुद्दाम तिकडे जावें लागतें. दूधसागर गोमन्तकाच्या वाटेवरच आहे. प्रवाशाला त्याचें अनायासे दर्शन होतें, इतकेंच नव्हे, त्याचें संगीत स्पष्टपणें श्रवण करतां येतें, त्याचे तुषार अंगावर घेण्याचें श्रेय व सुख सहजासहजी मिळतें. उन्हाळ्यांत व हिंदाळ्यांत त्याचे फेंसाळ प्रवाह दुधाच्या धारांसारखे दिसतात. भगीरथाच्या तपश्चर्येनें स्वर्गांतून गंगेचा प्रवाह भूतलावर प्रथम लोटला व शंकरानें तो शिरीं धारण केला, त्या वेळचें दृश्य आपण पहात आहोंत, असें वाटतें ! जगन्माता यशोदा भूधेनूचें दुग्ध मानवासाठीं दोहीत आहे, असें वाटतें ! काळसर हिरवीं गर्द अरण्ये ; त्यांतून अधून-मधून डोकावणारे काळेभोर कडे ; नद्यांचे व खाड्यांचे नागमोडी व गडद निळे प्रवाह ; त्यांतून पांढरीं शुभ्र शिडें डोलवीत जाणारे पडाव ; या शांत प्रवाहांत किंचित् हेलकावणारीं भोंवतालच्या वनश्रींचीं प्रतिबिंबे ; नारळीपोफळींच्या बागांच्या रांगा ; काळजीपूर्वक मशागत केलेलीं हिरवीं-गार भाताचीं शेतें ; त्यांमधून कोठें क्वचित् उघडी पडलेली लालभडक माती ; पिवळ्या धमक पेंढ्यानें शाकारलेल्या झोंपड्यांचे पुंज ; त्यांलगत रंगीचेरंगी फुलांचे ताटवे आणि त्यांमधून वावरणारे, भडक व फिकट रंगांचीं वस्त्रें त्यालेले स्त्रीपुरुष ! खरोखर, सृष्टीनें वा मानवानें रंगांची अशी उघळ किंवा तुमुलोत्सव केलेला इतरत्र क्वचितच पहावयास मिळेल. तिकडे भोंवतालचे पाझरते डोंगर शेतजमिनींत विरघळत आहेत आणि इकडे उफाळता दर्या किनाऱ्यावर धडका देत आहे, अशीं दृश्ये एकाच नजरेंत इतरत्र क्वचितच दिसतील. यदृच्छया भेटलेल्या एखाद्या अपरिचित पण अनुकूल, मनपसंत, चंचल, रसिक, विलासी सुंदर तरुणीचा अनुनय करतांना तिच्या मुखावरील भाव क्षणोक्षणीं पालटतांना दिसतात; तिच्या सौंदर्याच्या आणि व्यक्तिमत्त्वाच्या अकल्पित, सूक्ष्म व भिन्न छटा पदोपदीं प्रत्ययाला येऊं लागतात ; आपल्या अभि-

जात्याच्या व उत्कटतेच्या प्रमाणांत ; त्याच रीतीने व गतीने गोमन्तकाचे सौंदर्य भिन्न भिन्न स्वरूपांत, निरनिराळ्या मांडणीत, वेगवेगळ्या पार्श्व-भूमौवर प्रवाशाच्या दृष्टिपथांत येते व हृदयांत भिनते. सह्याद्रीच्या घाट-माथ्यावरिल दृश्ये भव्य व रौद्र आहेत तर ही रम्य व सौम्य आहेत ! ती स्तिमित करतात ; ही तृत करतात. सह्याद्रीच्या सान्निध्यामुळे महाराष्ट्राच्या मुलखांत घाटमाथ्याचा प्रदेश विशेष मनोहर. समुद्राचे सान्निध्य असले तरी भूगर्भातील आर्द्रतेच्या अभावी कोंकणचा खडकाळ प्रदेश अध्या-अधिक वर्षभर रुक्ष वाटतो. गोमंतकाला सह्याद्रीचे सान्निध्य आहे. तसेच आंतवर आलेल्या खाड्यांमुळे समुद्राचेही ; शिवाय गोमन्तकाची भूमि कोंकणापेक्षां सुपीक आहे. म्हणून गोमंतक घाटमाथ्यालगतच्या प्रदेशाहून व कोंकणापेक्षां मनोहर आहे.

गोमन्तकांतील शेतकरी अति मेहनती आहेत. अशा स्वच्छ व भरदार शेते इतरत्र क्वचितच पहावयास मिळतात. गोव्याचा कलमी आंबा जगप्रसिद्ध आहे. येथील रहिवासी विशेष कलाप्रिय आहेत. चित्रकार व मूर्तिकार घरोघर आहेत. नामवंत गायक व गायिका आणि नर्तिका गांवोगांव आहेत. गोमन्तकांत मद्य तयार करण्यावर व ते विकण्यावर विशेष निर्बंध नाहीत. यामुळे येथे तऱ्हेतऱ्हेचीं देशीं मद्ये स्वस्त, शुद्ध व विपुल मिळतात. आयातीवरील जकात उपेक्षणीय असल्यामुळे विलायती मद्येही स्वस्त मिळतात. सरासरीने पाहिले तर प्रत्येक खेड्यामार्गे तीन गुत्ते पडतात. याचाबतच्या बोभाट्यामुळे गोमन्तकांत पहिली फेरी करणाराची कल्पना असते की येथे घराघरांच्या खिडक्यांमध्ये गोवेकरणी गिऱ्हाइकांची वाट पहात सायंकाळी उभ्या रहात असतील, रात्री जलशांचा जळोष उडत असेल आणि रस्त्यां-लगत कडेकडेने जागोजाग झिंगलेले लोक पडलेले असतील ! या समजुती आपल्या पूर्वग्रहदूषित विकृत मनोवृत्तीच्या साक्षी आहेत. मद्यसेवनाच्या प्रमाणाचे आंकडे उपलब्ध नाहीत. हल्लीं असे आंकडे कोठे कोठे विशिष्ट हेतूने निर्माण करण्यांत येत आहेत ; यामुळे निश्चित विधान करतां येत नाही ; तरीही सर्वसाधारणपणे दिसते की येथील रहिवासी आपल्या देशावरल्या किंवा कोंकणांतल्या, रहिवाशांहून अधिक

मद्यपी नसावेत. खुल्या मद्यपानामुळे गुन्हेगारी वाढते असे सांगण्यात येते. गोमन्तकांत गुन्हे काचितच होतात. मोटारीची वाट पहातांना प्रवाशानें ओसरीवर किंवा रस्त्यावर ठेवलेल्या सामनावर पहारा करावयाची किंवा ठरविलेल्या हमालावर नजर ठेवण्याची जरूर नसते. पाय मोकळे करण्यासाठी इकडे तिकडे जावे व जाग्यावर परत यावे तों हमाल तेथे नसतो, यासाठी त्याला दटावले तर तो सरळ सांगतो की रस्त्यावरच्या सामानाची चोरी व्हावयाला काय हा देश, म्हणजे महाराष्ट्राच्या पठाराचा प्रदेश आहे ? पण अलीकडे आपल्याकडले पुष्कळ लोक वेगवेगळ्या कारणांमुळे तिकडे स्थायिक होऊ लागल्यामुळे पूर्वीसारखी सुरक्षितता व इमानदारी राहिलेली नाही अशी तिकडले लोक तक्रार करतात. गोमन्तकांत गांवोगांव स्वच्छ व स्वस्त खाणावळी व उपाहारगृहे आहेत. मत्स्याहारी लोकांना तर भिन्न, चवदार व आवडीची पकाने कोठेही मिळतात. एखाद्या आडवाटेच्या गांवी खाणावळीची सोय नसली तरी प्रवाशाची गैरसोय होत नाही. मंदिरांत मुक्कामाची व्यवस्था होते आणि आकस्मिक पाहुणचारावर कोणीही अवलंबून रहावे इतके येथील लोक आतिथ्यशील आहेत. कोंकणस्थ विरुद्ध देशस्थ, ऋग्वेदी विरुद्ध यजुर्वेदी, ब्राह्मण विरुद्ध ब्राह्मणेतर, मराठे विरुद्ध मराठेतर, स्पृश्य विरुद्ध अस्पृश्य अशा अनेक परस्परविरोधी छावण्यांमध्ये पठारावरील महाराष्ट्र-समाज विभागला गेला आहे. एकीकडे शिक्षणाची प्रगति होत आहे आणि लोकशाही संस्था उत्क्रांत होत आहेत आणि दुसरीकडे या साधनांच्या दुरुपयोगामुळे वर्गविरोध दिवसानु-दिवस अधिकाधिक तीव्र स्वरूप धारण करीत आहे. गोमन्तकांत अशा विरोधी छावण्या नाहीत. मग ही परिस्थिति औदासीन्यामुळे, हताशपणा-मुळे अगर शिक्षणाचा फारसा प्रसार झालेला नसल्यामुळे निर्माण झालेली असो, किंवा सत्तासंपादनाची संधि नसल्यामुळे निर्माण झालेली असो ; गोमन्तकातील समाजाच्या वेगवेगळ्या वर्गांमध्ये खेळीमेळीचे वातावरण आहे. वर्गकलह व वर्गविद्वेष अजून निर्माण झालेला नाही.

गोमन्तकातील जनता वृत्तीने अत्यंत धार्मिक होती व आहे. कोठेही जा, हिंदूच्या घरापुढे तुलसीवृंदावन असतेच ; आणि ख्रिस्त्यांचे घरां-

समोर क्रुसाचें वृंदावन ! गोमन्तकांत आहेत तशीं, तेवढीं व तितकीं देवळें एवढ्या टापूंत इतरत्र काचितच आढळतील. आहेत त्यांहून आणखी किती तरी देवळें या देशांत होती. मुसलमानांच्या व पोर्तुगीजांच्या मंदिर व मूर्तिभंजनाच्या अत्याचारांतून बचावलीं तेवढींच आतां दृष्टीस पडतात. जीं आहेत त्यांचा इतिहास महाराष्ट्रीयान्च्या अगतिकतेचा द्योतक आहे; त्याचप्रमाणें महाराष्ट्रीयान्च्या धार्मिकतेच्या चिवटपणाचा. मूर्तिभंजकाच्या हातोड्यापासून वांचविण्यासाठीं मूळ मूर्ति पळवावयाची आणि धामधूम ओसरली म्हणजे इतरत्र नवें-जुनें मंदिर उभारून त्यांत पुरातन मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा करावयाची, असे प्रकार गोव्यांतील अनेक मंदिरांचे बाबतींत वेळोवेळीं झालेले आहेत. प्रभूच्या प्रेरणेनें निघालेल्या आशेच्या अन्वये तिसवाडींतील सर्व देवळें १५४१ सालीं धुळीला मिळविण्यात आलीं. लोटली येथील श्री रामेश्वराच्या मंदिराचा विध्वंस १५४३ सालीं करण्यांत आला; आतां हें देवस्थान बांदिवडें येथें आहे. नंतर वेणें येथील श्रीमहालसेचें मंदिर उध्वस्त करण्यांत आलें; आतां हें मंदिर प्रियोळच्या म्हाडदोळ भागांत आहे. श्री मंगेशाचें देवालय पूर्वी कुशस्थली येथें होतें; श्रीशांतादुर्गेचें केळोशी येथें. कदम्यांचा कुलस्वामी श्रीसप्तकोटीश्वर याचें देवालय पूर्वी दीपवती बेटांत नारवें येथें होतें; सांप्रत बतग्रामी नारवें येथें आहे. पुरातन देवालयांच्या जीर्णोद्धारार्ची कामें हिंदूंनीं जिवावर उदार होऊन केलेलीं आहेत. १५६९ सालांत बारदेशांतील सर्व मंदिरे पाडण्यांत आलीं. धामधूम ओसरलीस वाटल्यानंतर हिंदूंनीं आपलीं देवळें जशींच्या तशीं बांधून काढलीं. यामुळें खवळलेल्या पाट्यांच्या चिथावणीवरून सरकारी सैनिकांनीं हीं मंदिरे फिरून उध्वस्त केलीं आणि त्यांचीं स्थानें गोमांसानें भ्रष्ट केलीं; अशीं देवळें जेथें उभारलीं होती तीं गांवेंच्या गांवें त्यांनीं जमीनदोस्त केलीं ! असे प्रकार पूर्वी महाराष्ट्रांत, देशावरही झालेले आहेत. तुळजापूर व पंढरपूर येथील मूर्तींच्या व मंदिरांच्या बाबतींत अशाच दंतकथा आहेत; फरक एवढाच कीं येथें या मूर्तींची प्राणप्रतिष्ठा मूलस्थानींच झालेली आहे. मंदिरांच्या रक्षणासाठीं त्यांभोंवतीं छातीचा कोट करून कोणी कधीं उभें राहिल्याचें ऐकिवांत नाहीं. गनिमी कावा या नांवाखालीं या

प्रवृत्तीचें समर्थन करतां येत नाहीं ; कारण या युद्धपद्धतीही निर्वाणीच्या लढ्याचा भाग असतोच. गोमंतकांतील मंदिरे भव्य व विस्तीर्ण, स्वच्छ व सुव्यवस्थित आहेत. प्रशान्त गाभाऱ्यात भव्य मूर्ति, नेटका सभामंडप, समोर उंच दीपमाळ, भोंवतीं स्वच्छ आवार, बाजूला विस्तीर्ण अग्रशाला, नजीक सुंदर तळीं, तटाभोंवतीं गर्द राई, अशी या मंदिरांची मनोहर मांडणी आहे. या देवस्थानांच्या खर्चाची तजवीज अत्यंत व्यवस्थितपणें केलेली आहे. देवाच्या सेवेसाठीं पुजारी व वाजंत्री, कलावती व भाविणी यांच्या नेमणुका केलेल्या आहेत. मुख्य देवालयांतील पूजा-अर्चा गंभीर स्वरूपांत होतात आणि पुराणें व कीर्तनें नेहमीं होत असतात ; आणि मोठमोठे उत्सव मोठ्या उत्साहानें साजरे करण्यांत येतात. हीं मंदिरे गोमन्तकाच्या धार्मिकतेचीं प्रतीके आहेत ; गोमन्तकाच्या जिवंतपणाचीं प्रतीके आहेत.

गोमंतकीयांनीं प्रतिकूल परिस्थितीत जेवढ्या चिकाटीनें धर्माचें रक्षण केलेलें आहे तेवढ्याच चिकाटीनें व आस्थेनें त्यांनीं मराठी भाषेची जोपासना केलेली आहे. पोर्तुगीजांनीं हिंदुत्वाचा उच्छेद करण्यासाठीं प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. प्रजेच्या परिवर्तनासाठीं वैकल्पिक धर्माची व धर्मक्षेत्रांची मांडणी केली. परिवर्तन सुकर व्हावें म्हणून फादर स्टीफननें १६१४ सालीं ख्रिस्तपुराण मराठी भाषेंत तयार केलें. त्यांत त्यानें मराठी भाषेचा गोडवा गाडला आहे :

जैसी पुष्पांमाजी पुष्प मोगरी । कीं परिमळामाजी कस्तुरी ।
तैसी भाषांमाजी साजिरी । मराठीया ॥

फादर स्टीफननें ख्रिस्तपुराणासाठीं मराठी भाषेचा अवलंब केला, कारण मराठी हीच गोमन्तकाची मातृभाषा होती. बहुजनसमाज मराठी बोलणारा व समजणारा असल्यामुळे धर्मप्रचारासाठीं मराठी भाषेचा उपयोग करण्यांत येऊं लागला. यांत वावगें असें कांहींच नव्हतें. पण यामुळे देशी धर्मोपदेशकांना महत्त्व प्राप्त होऊं लागलें. ही व्याद कायमची काढून टाकण्यासाठीं परदेशी धर्मोपदेशकांनीं रोममार्फत पोर्तुगालच्या राजावर वजन आणून १६८४ चा कुप्रसिद्ध कायदा पास करून घेतला. त्या अन्वये देशी भाषेचा

उपयोग सर्व लोकांनी बंद करावा व तीन वर्षांच्या अवधीत सर्वांनी केवळ पोर्तुगीज चोलू लागावे असें होते. या कायद्याचा परिणाम असा झाला की गोव्यांतील खिस्ती लोकांचा ग्रांथिक मराठीशी असलेला संबंध हळूहळू सुटला आणि कोंकणी हीच आपली मातृभाषा असें ते म्हणू लागले (श्री. प्रियोळकर : महाराष्ट्र साहित्य संमेलन, कारवार). रोमन लिपीत लिहिलेल्या कोंकणीचा परिवर्तित पुरस्कार करू लागले आणि देवनागरीत लिहिलेल्या कोंकणीचा स्थानिक संस्कृतीचे अभिमानी. गोमन्तकीयांच्या अंतःकरणांत एवढा विकल्प निर्माण करण्यांत आलेला असला तरी त्यांनी महाराष्ट्र-सरस्वतीची सेवा अविरतपणे व एकनिष्ठपणे बजावलेली आहे. गोमन्तकाला मराठीबद्दल आस्था आहे, अभिमान आहे. गोमन्तकाचा भाषाभिमान साहित्याच्या निर्मित्त व पुरस्कारांत अविरतपणे व्यक्त होत आहे. या निष्ठेबद्दल त्यांचे अभिनन्दन करावे तेवढे थोडेच होणार आहे.

असें आहे तरी गोमन्तकांत वावरतांना कोठे तरी कांहीं तरी चुकत असल्यासारखे आपल्याला वाटत असते.

हिंदुस्थानांतले लोक स्वभावतःच सोशिक आहेत. त्यांचा हा गुण माना किंवा दोष समजा. या जन्मांत जे कांहीं मिळत आहे ते पूर्व-जन्मांतील पापपुण्यांचे फळ आहे असें मानावयास शिकविण्यांत आल्यामुळे किंवा बौद्ध कालांत अहिंसा अंगी भिनविण्यांत आल्यामुळे आमच्यामध्ये एवढा सोशिकपणा आलेला असणे संभवनीय आहे. शिवाय हिंदु लोकांइतके अल्पसंतुष्ट लोक इतरत्र कोठे आढळावयाचे नाहीत. पोटापुरते अन्न व अंग झांकण्यापुरते वस्त्र मिळाले की संतुष्ट; अधिक कष्ट करण्याला सहसा उद्युक्त होणार नाहीत. ब्राह्मणांना जनतेत चैतन्य जागृत करतां आले नाही; क्षत्रियांना स्वातंत्र्याचे संरक्षण करतां आले नाही. एकेका युद्धांत पराभूत होतांच हतप्रभ होऊन आम्ही कोठे कांहीं शतकापूर्वी तर कोठे कांहीं वर्षांपूर्वी माना खाली घातल्या, तेव्हापासून आम्ही कोणाच्या डोळ्याला डोळा भिडविला नाही; मग दंड थोपटण्याची गोष्टच राहू द्या. आम्ही सोशिकपणा शिकलो आणि लाचारी अंगी भिनवून घेतली. पिढ्यांमागून पिढ्या अशा लाचारीत

काढल्यामुळे आतां आमच्या लाचारीलाही एक प्रकारचा तुकतुकीतपणा आलेला आहे. भारतातील कोणत्या प्रदेशांत ही तकाकी विशेष प्रत्ययास येत असेल तरी ती गोमन्तकांत. सारे कसे शांत, सस्मित व तुकतुकीत दिसतात. मायामोहांपासून, रागद्वेषांपासून अलिप्त ! कोणाच्या मुद्रेवर मस्ती नाही, अंगांत रग नाही, दण्डाला पीळ नाही ! गोमन्तक शिवपूजक आहे आणि शक्तिपूजक आहे; पण येथे पुरुषांचे किंवा प्रकृतीचे रौद्र स्वरूप प्रत्ययाला येत नाही. येथे शक्तीचे रूप कामाक्षी, महालसा, शांतादुर्गा यांच्या सौम्य स्वरूपांत प्रकट होतें. बंगाल्यांत शक्तीचे रौद्र स्वरूप निदान तिच्या मूर्तींत आढळतें ; उपासनेत प्रत्ययास येतें. येथे तेंही आढळत नाही. येथील देवींच्या मूर्ती शांत व सस्मित आणि त्यांच्या सेवेला गायिका व नर्तिका. काय असेल तें असो, जेथे शक्तीची पूजा होते तेथील रहिवासी शरीरानें अशक्त व वृत्तीने ढिले आढळतात. मग हा वाण दमट जमिनीचा असो किंवा निकस अन्नाचा.

परशुरामाच्या काळांत अपरान्तांत आर्यांच्या वसाहती स्थापन झाल्या. रामचंद्राच्या काळांत दण्डकारण्यांत आर्यांच्या वसाहती झाल्या. सात-वाहन-कालांत महाराष्ट्रांत वैदिक संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन झालें. याच काळांत बौद्धांनीही महाराष्ट्रावर धार्मिक प्रभुत्व प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. कदम्ब, वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव व शिलाहार यांच्या राजवटींत महाराष्ट्रांत संस्कृतिसंवर्धनाचे कार्य झालें. महाराष्ट्राची विशिष्ट संस्कृति निर्माण झाली. पुढे मुसलमानांची आक्रमणे सुरू झाली व राज्ये स्थापन झाली. तेव्हां जें भारतांत इतरत्र झालें तेंच महाराष्ट्रांतही झालें. निःपक्षपातानें व निर्भयपणें महाराष्ट्राचा राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक इतिहास लिहिण्यांत येईल तेव्हां निश्चित विधान करावें लागेल कीं मुसलमानांच्या राजवटींत व राजवटींमुळे महाराष्ट्राची धार्मिक अवनति झाली, राजकीय पतन झालें. आर्थिक अधःपात झाला व सांस्कृतिक भ्रष्टता झाली. इस्लामी राजवटींत महाराष्ट्राचे जंगलीकरण झालें, श्वापदीकरण झालें. पोर्तुगीजांचे पाऊल जेथे जेथे पडलें तेथे तेथे तर अत्याचारांचा डोंब उसळला. हिंदुस्थानांतील

पोर्तुगीजांचा इतिहास मुसलमानी इतिहासाहून कडवट, तिखट व विषारी आहे. मुसलमानांना किंवा इंग्रजांना जें साधलें नाहीं तें पोर्तुगीजांना साधलें. राजकीय महत्त्वाकांक्षा किंवा धार्मिक अभिनिवेश नाहीं तोंवरच प्रजेनें जगावें, प्रजोत्पादन करावें, पाहुणचार करावा, मद्यपान करावें, देवभोळ्या जत्रा कराव्या, निरुपद्रवी भजनें किंवा कलापूर्ण नाचगार्णीं करावीत; याला मनाई नव्हती, प्रोत्साहन होतें. हिंदूना धर्मरक्षणाचे बाबतीत राज्यकर्त्यांचें आव्हान होतें. देहधर्म एवढाच धर्म त्यांचे बाबतीत संभवतो असा पोर्तुगीजांचा आग्रह होता. इतरांना जें साधलें नाहीं व पोर्तुगीजांनीं जें साधलें तें हें, कीं यांनीं आपल्या प्रजेचें पौरुष नष्ट केलें. मनुष्य वृत्तीनें किती मोळा असतो, जुलूम किती सहन करूं शकतो, लाचारीचें जिणें किती पिळ्या काढूं शकतो, याचें गोमन्तक हें प्रात्यक्षिक आहे. पाणवठ्यावर पडलेल्या पावाच्या तुकड्यानें गांवच्या गांव बाटूं शकतात, आपण बाटलों असें बाटलेले मानतात व त्याविरुद्ध बंड पुकारित नाहींत; ते बाटले असें त्याचे तोंपर्यंतचे बांधव व धर्मगुरु मानतात आणि त्याविरुद्ध धार्मिक वा राजकीय उपाययोजना करित नाहींत; आक्रमकांची एखादी टोळी राजवाडा हस्तगत करते, राजाची सपरिवार कत्तल करते, त्या टोळीचा पुढारी परंपरागत सिंहासनावर अधिष्ठित होतो आणि लगेच प्रजा या राजाच्या अधिकाराला निमूटपणें मान्यता देते. राष्ट्राच्या एका भागांत राजकीय व धार्मिक अत्याचार झाले तर हें स्थानिक परिस्थितीचें पर्यवसान असावें असा न करत्यांना सोईस्कर असलेला समज समाजाचे नेते करून घेतात, ही आमच्या नैतिक व राष्ट्रीय अधोगतीची परमावधि आहे.

साहसाविषयीं विख्यात असलेल्या एका शिकार्याची सत्यकथा आठवते. तो आफ्रिकेंत हिंस्र श्वापदांच्या शिकारीसाठीं हिंडत असतां सोबत्यांना सोडून जंगलांत एकटाच घुसला आणि नरमांसभक्षकांच्या रानटी टोळीच्या तावडींत सांपडला. सुटकेसाठीं त्यानें खूप धडपड केली; दारूगोळा संपेपर्यंत बळी घेतले; पण संख्येच्या सामर्थ्यापुढें त्याचा नाइलाज झाला. या जंगली लोकांनीं त्याला एका झाडाला

बांधून ठेवले आणि त्याच्या भोंवतीं भाल्यांचा नाच सुरू केला. भाले रोंखलेल्या दांडग्यांच्या टोळ्या भोंवतीं उभ्या राहिल्या, ढोलाच्या तालांत भाले पुढेंमार्गे करीत व अधूनमधून फाळांनीं त्याला टोंचीत तासानुतास घुमत राहिल्या. पण तो त्याच्या भक्ष्यस्थानीं पडण्यापूर्वीच त्याच्या मागावर असलेले त्याचे सोबती त्याच्या मदतीला धावून आले. त्यांनीं टोळीवाल्यांवर गोळीबार करून याची सुटका केली. सुटका झाली खरी; पण झाल्या प्रकारामुळे त्याच्या मनाची ठेवण पार बदलून गेली. त्याचें धैर्य खचलें, त्याचें पौरुष नष्ट झालें.

गोमन्तकांतील प्रजेची अशीच अवस्था झालेली आहे. आज साडेचारशें वर्षे त्यांच्या भोंवतीं फिरंग्यांच्या भाल्यांचा नाच चाललेला आहे. नरमांसभक्षकांहून भयंकर ! ते एकट्या-दुकट्या व्यक्तीला ग्रासतात, आणि हेही भुकेचे वेळीं; यांनीं संबंध देश गिळंकृत केला. ते व्यक्तीचा देह ग्रासतात, यांनीं देशाची संस्कृति ग्रासली !

पठारावरल्या महाराष्ट्रीयानांची अशीच अवस्था झाली होती. आमच्या सुदैवानें सह्याद्रीकडून स्वातंत्र्याची संजीवनी संपादन केलेल्या शिवाजीनें महाराष्ट्राचें चैतन्य जागृत केलें. सह्याद्रीचा स्वामी जो शंभुमहादेव व स्वामिनी भवानी यांच्या कृपेनें शिवाजीचें कार्य यशस्वी झालें. त्यांच्या जयजयकारांत महाराष्ट्रीयानांनीं अटकेवर झेंडे रोंवले. दुष्कृतांच्या विनाशासाठीं युगायुगांमधून परमेश्वर अवतार घेतो, असें सांगतात. शिवाजी हा असा एक अवतारच.

तोच सह्याद्रि, सह्याद्रीचा स्वामी व स्वामिनी गोमन्तकाचे पाठीराखे आहेत. त्याच्या प्रेरणेचें स्फुरण होण्याचाच काय तो अवकाश आहे.

शिकाऱ्याच्या गोष्टीचा राहिलेला भाग पुरा करतो.

संकटांतून सुटका झाल्यावर शिकारी स्वगृहीं परत आला. आतां त्याच्या मुखावर अर्धवटाचें स्मित व नेमळटाची तकाकी दिसूं लागली. त्याची आपल्या पत्नीवर अति प्रीति होती. तो नेहमीं तिच्याभोंवतीं असे. देहधर्म एवढाच जीवनव्यापार. कोठें कांहीं खुद्द झालें कीं घाबरा होई. विख्यात वैद्यक-शास्त्रज्ञांनीं नाना प्रकारचे उपचार केले, पण त्याचें व्यक्तिमत्त्व जागृत होईना. शेवटीं एका मानसशास्त्रज्ञानें

एक विलक्षण प्रयोग करून पाहण्याचें ठरविलें. शिकाऱ्याची पत्नी व जिवलग स्नेही यांना त्यानें विश्वासांत घेतलें. या स्नेहानें शिकाऱ्याची अवहेलना करावी व त्याच्या देखत त्याच्या पत्नीवर अत्याचार करण्याचा प्रयत्न करावा असें ठरलें. दोघांनीं नाटक चांगलें रंगविलें. हें दृश्य पाहतांच शिकारी एकाएकी इतका चवताळला कीं हातीं आली ती वस्तु उगारून तो आपल्या स्नेहावर तुटून पडला. प्रयोग यशस्वी झाला. दुबळ्याचें चैतन्य जागृत झालें !

असा काहीं समरप्रसंग निर्माण होईल आणि गोमन्तकाचें चैतन्य जागृत होईल, तेव्हांच गोमन्तकाचें खरें व्यक्तिमत्त्व आपल्या निदर्शनास येईल.

मात्र यासाठीं गोमन्तकाला सोबत्यांच्या सहकार्याची जरूर आहे ; कारण आतां हा प्रश्न स्थानिक किंवा राष्ट्रीय राहिलेला नसून आंतर-राष्ट्रीय झालेला आहे. स्थानिक संकटाशीं झगडण्याची जबाबदारी स्थानिक कर्तृत्वावरच सोंपविण्याचे दुष्परिणाम आपण भोगले आहेत, आजही भोगीत आहोंत. या बाबतींत गोमन्तकीयांना नांवे ठेवणें अन्यायाचें आहे. विपरीत परिस्थितींत त्यांनीं स्वत्व राखलें याबद्दल ते अभिनन्दनास पात्र आहेत. त्यांच्या बाबतींतलें आपलें कर्तव्य महाराष्ट्र व भारत पार पाडतील यांत संशय नाही. स्फुलिंग उडूं लागले आहेत आणि लवकरच हा संग्राम सुरू होणार आहे.

(२) जंजिरा-प्रकरण

पोर्तुगीज, हबशी व इंग्रज हे महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील अर्वाचीन परदेशी आक्रमक. हिंदुस्थानांत इतरत्र राज्यस्थापनेचा खटा-टोप किंवा राजकारणांत लुडबुड करणारे फ्रेंच व डच यांचा महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनाऱ्यावर शिरकाव झाला नाही. हबशी व देशी मुसलमान, हबशी व इतर परदेशी आक्रमक, कोंकणी व पठारी मराठे आणि पश्चिम किनारा व सह्याद्रि यांचे गुणावगुण जंजिरा-प्रकरणांत विशेष उठावानें दिसून येतात; म्हणून या प्रकरणाची चर्चा थोड्याफार विस्तारानें केलेली आहे.

पोर्तुगीज, हबशी व इंग्रज हे तिघेही दर्यावर्दी, संधिसाधु व कडवे लढवय्ये. तिघांचेही व्यापारी घोरण व राजकारण दुटप्पी. भौगोलिक दृष्ट्या हबशी हे हिंदुस्थानला अधिक नजीकचे; दक्षिणेतील दर्यावर्दी व्यापारांत व अंतर्गत राजकारणांत त्यांचा प्रवेश पोर्तुगीज व इंग्रज यांच्या पूर्वीच झालेला; शिवाय देशावरील राज्यकर्त्यांचा त्यांना पाठिंबा होता; तरीही दक्षिणेतील राजकारणांत त्यांना पहिल्या दर्जाचे स्थान केव्हांही मिळू शकले नाही; कारण ते मराठ्यांहून सुसंस्कृत किंवा विशेष सुसज्ज कधीही नव्हते; शिवाय त्यांच्या येथील राजकीय उद्योगाला त्यांच्या मायदेशाचा पाठिंबा नव्हता आणि त्यांचा पिंड मांडलिकीचा होता. पोर्तुगीज व इंग्रज यांचा पिंड सम्राटांचा. त्या त्या कालखण्डांतील त्यांची आकांक्षा व आत्मनिष्ठा, युद्ध-सामग्री व युद्ध-पद्धति निःसंशय आमच्याहून श्रेष्ठ दर्जाची; शिवाय प्रत्येक युद्ध ते जीवनमरणाच्या निर्धाराने लढले. अत्याचारी असहिष्णुतेमुळे पोर्तुगीज द्वेष झाले आणि मागासले. इंग्रजांनी सत्तासंपादनाचे घोरण दूरदृष्टीने आंखले आणि अतुल्य हिंमतीने ध्येय साधले. पोर्तुगीज व इंग्रज यांच्या येथील उद्योगांना त्यांच्या मायदेशांचा पाठिंबा होता. एतद्देशीय प्रजेचे सहकार्य आहे तोंवरच त्यांचे अस्तित्व.

पोर्तुगीज, हबशी व इंग्रज हे अनुक्रमे गोवे, जंजिरा व मुंबई येथे स्थायिक झाले. नैसर्गिक प्रदेशांच्या सरहद्दीवर आणि विशेषतः प्रादेशिक सत्तांच्या संक्रमणावस्थेत परक्यांना स्थायिक होण्यास सोईस्कर स्थाने व संधि उपलब्ध होतात; कारण केंद्रसत्तांच्या दौर्बल्यामुळे व स्थानिक वैमनस्यांमुळे प्रजा राजकारणाविषयी उदासीन झालेली असते. मला वाटते, म्हणूनच, राजकीय व नैसर्गिक परिस्थितीच्या अनुरोधाने इंग्रजांनी सुरत व पोर्तुगीजांनी गोवे या स्थानांची स्थायिक होण्यासाठी निवड केली. मात्र इंग्रज सुरतेस होते तोंवर त्यांचा पेशा व्यापारी होता; सत्तासंपादनाची कल्पनाही त्यांना सुचलेली नव्हती. हा तेथील भूमीचाच गुण असल्यास न कळे! प्रतिस्पर्धी पोर्तुगीजांनीच त्यांना मुंबई बेट आंदण दिले आणि इंग्रजी राज्याच्या स्थापनेचा मुहूर्त केला! हे आक्रमक ज्या ज्या स्थानां स्थायिक झाले त्याभोवतालच्या नैसर्गिक

परिस्थितीच्या अनुरोधानें त्यांच्या राजकीय कार्यक्षेत्राचो विस्तार-वा संकोच झाला. देशावर जाण्यासाठी ज्यांना सहाय्यीने मार्ग दिल्या त्यांचाच विस्तार झाला. सत्तासंरक्षणासाठी व चांचेगिरीसाठी जंजिऱ्यासारखें दुसरें सोईस्कर ठिकाण पश्चिम किनाऱ्यावर नाहीं; मात्र भूमीवरील सत्तासंवर्धनास हें स्थान अनुकूल नाहीं; भोंवताली सपाट, सुपीक मुलूख नाहीं आणि देशावर येण्यास सोपा मार्ग नाहीं. युरोपांतील आरमारी पराभवांमुळें व आकांक्षी प्रभावी नेतृत्वाच्या अभावीं हिंदुस्थानांतील पोर्तुगीज सत्ता खुरटली. भोंवताली दुर्लघ्य जंगलें असल्यामुळें आणि देशावर येण्यास वाव नसल्यामुळें पोर्तुगीज सत्ता केवळ स्थानिक राहिली, हेंही तितकेंच खरें. गुजराथ, कोंकणपट्टी व मध्य महाराष्ट्र या तिन्ही प्रदेशांवर वचक ठेवण्यास मुंबईसारखें सोईचें स्थान पश्चिम किनाऱ्यावर दुसरें नाहीं. या ठाण्याचें राजकीय व प्रादेशिक महत्त्व पोर्तुगीजांनीं किंवा इंग्रजांनींच प्रथम ओळखलें असें नाहीं. कोंकणपट्टीवर राज्य करणाऱ्या मौर्यांचें ठाणें अपरसागरलक्ष्मी घारापुरी हें होतें; शिलाहारांच्या एका शाखेची राजधानी ठाण्यास होती; यादवांच्या राज्याचें पुनरुज्जीवन करण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या प्रतापबिचानें महिकावतीस राजधानी स्थापन केली होती. यार्चा अनेक प्रत्यंतरे अद्याप मुंबईभोंवतीं अस्तित्वांत आहेत. मुंबईच्या उत्तर-दक्षिणेस असलेलीं प्राचीन बंदरे रेतीच्या भरावामुळें निरुपयोगी झाल्यामुळें आणि जहाजांचा आकार वाढल्यामुळें त्यांना उपयुक्त आणि पावसाळी पुरांपासून अलिप्त व उघड्या समुद्रालगत असें हें बंदर दर्यावर्दी इंग्रजांना यदृच्छेनें लाभलें. वाटतें कीं सोळाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून हिंदुस्थानांत ज्या राजकीय घडामोडी झाल्या त्यांचा आगाऊ अंदाज बांधून भवितव्यतेनें च या परकीय आक्रमकांना ज्या त्या स्थानीं स्थायिक होण्याची प्रेरणा दिली!

सहायिच्या पश्चिम शाखांची जाळी अपरान्तभर पसरलेली आहे. या जाळीचे धागे दुरंगी आहेत; काळसर करडे व निळसर तांबडे. या धाग्यांचा कोठें गुंता झालेला आहे, तर कोठें ते नागमोडी किनाऱ्यापर्यंत पसरलेले आहेत. घाटमाथ्यावर उगम पावणाऱ्या नद्या त्यांच्या

वेचक्यांमधून वहात येऊन समुद्राला मिळतात. त्यांनीं हरहंगामीं वाहून आणलेल्या मातीमुळे डोंगरांदरम्यानच्या दऱ्या भरून निघालेल्या आहेत. त्यांचे प्रवाह पावसाळ्यांत फार वेगांत वहात असल्यामुळे त्यांचीं मुखें त्यांच्या लांबीच्या मानानें विशेष विस्तृत आहेत. भरती-ओहोटीच्या क्रियेमुळे त्यांचा विस्तार अधिकच वाढलेला आहे. डोंगराचा आधार नसेल तेथें किनाऱ्याची कड जागोजाग फाटलेली आहे. इतका लांब आणि स्थूलमानानें इतका सरळ, पण वस्तुतः जागोजाग कुरतडलेला किनारा ; अंतर्भागांत आश्रय घेतां येईल अशा असंख्य खाड्या व बंदरे आणि त्यांलगत दर्यावर्दी वाहतुकीच्या टेहळणीला सोईस्कर अशा उंच टेकड्या व पर्वत ; शिडांवर अवलंबून असलेल्या नौकानयनाला विशिष्ट हंगामांत अनुकूल व प्रतिकूल असे वातप्रवाह आणि त्यामुळे जहाजांना घ्यावा लागणारा किनाऱ्याचा आश्रय ; या पश्चिम किनाऱ्याच्या वैशिष्ट्यांमुळे हा भाग चांचेगिरीला फार अनुकूल असा आहे. पश्चिम किनाऱ्यालगत बेटे अशीं फारशीं नाहींतच ; जीं आहेत तीं आकारानें क्षुद्र व स्वयंपूर्ण वसाहतीला निरुपयोगी आहेत. बेटांचा अभाव, किनाऱ्यालगतच्या प्रदेशांत परस्परविरोधी क्षुद्र स्थानिक सत्तांचें अस्तित्व,

देशाच्या अंतर्भागांत मैदानी सत्तांचा उत्कर्ष, देशावर कर्तृत्वाला भरपूर वाव मिळत असल्यामुळे दर्यावर्दी उद्योगांकडे केंद्रसत्तेचें दुर्लक्ष आणि निकटवर्ती दर्यावर्दी शत्रूंचा अभाव, या कारणांमुळे अपरान्तांत प्रभावी व चिरस्थायी स्वदेशी सागर-संस्कृति निर्माण होऊं शकली नाहीं. गोवा, जंजिरा, मुंबई व वसई या ठिकाणीं ठाणीं मांडून भोंवतालच्या भागांत सत्ता संपादन करणें आक्रमकांना शक्य झालें, कारण या ठिकाणीं किनाऱ्याची कड कुरतडलेली आहे आणि केवळ सागराव-लंबी, अभेद्य व अजिंक्य असे जलदुर्ग उभारण्यासाठीं सोईस्कर स्थळें आहेत. किनाऱ्यालगतच्या सहाद्रीच्या सोडांवर, एकसंधी भूशिरावर व अलग बेटांच्या मजबूत कातळावर लहानमोठे दुर्ग उभारण्यांत आलेले आहेत ; स्वकीयांकडून संरक्षणासाठीं व परकीयांकडून आक्रमणासाठीं हीं कामें अर्थातच सागर-संस्कृतीच्या आक्रमणानंतरचीं आहेत. पश्चिम किनाऱ्यालगतच्या अनेक किल्ल्यांना जलदुर्ग ही संज्ञा ठिल्लानें देण्यांत

येते. वस्तुतः समुद्राने सर्व बाजूनीं परिवेष्टित असे जलदुर्ग अपरान्तांत फारच थोडे आहेत. जे आहेत त्यांमध्ये हबशांचा जंजिरा अग्रगण्य आहे.

जंजिऱ्याचा कोट राजपुरीच्या विस्तीर्ण खाडीच्या तोंडाशी उभारलेला आहे. दंडा-राजपूर हें मध्ययुगांतील प्रसिद्ध बंदर या खाडीच्या मुखार्शी उत्तर तोरावर आहे. यादव-कालापर्यंत हें बंदर भरभराटीत होतें. खाडी मुखार्शी चार मैल रुंद असून तिची लांबी सुमारे वीस मैल आहे. अंतर्भागांत या खाडीचे दोन फांटे झालेले आहेत. दक्षिणेस म्हसळ्याकडे जाते ती तळखाडी व उत्तरेकडली मांदाड खाडी. येथील समुद्रकिनारा असा फाटलेला असल्यामुळे हबशांना पाऊल रोंवण्यास खास ठिकाण मिळालें. जंजिरा व सिद्दी आणि मुंबई व इंग्रज यांचें साहचर्य आपल्या मनावर इतकें ठसलेलें आहे कीं या भागांचा महाराष्ट्राच्या प्राचीन आर्थिक व राजकीय इतिहासाशी निकट संबंध होता असें विधान केलें तर तें अविश्वसनीय व अतिरंजित वाटण्याचा संभव आहे.

महारथी व महाभोज हे सातवाहनांचे सामन्त. महारथीचे शिलालेख घाटमाथ्यावरील लेण्यांत आढळतात आणि महाभोजांचे अपरान्तांत. यावरून दिसतें कीं त्यांचें आधिपत्य त्या त्या भागांत असावें. त्यांच्या राजकीय कर्तृत्वामुळेच महाराष्ट्र ही प्रादेशिक संज्ञा सिद्ध झालेली असावी. भोज हें हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासांतील एक कोडे आहे. भोजांचे प्राचीन विख्यात घराण्यांशी नात्याचे संबंध होते. 'दण्डक्यो नाम भोजः कामात् ब्राह्मणकन्याम् अभिमन्यमानः संबधुराष्ट्रो विननाश' ह्या कौटिल्याच्या विधानाचा समाधानकारक उलगडा अद्याप झालेला नाही. हा दण्डक भोज कीं ऐक्ष्वाक ? भोज हें दण्डक्याचें उपनाम होतें असें अर्थशास्त्राचे संपादक व भाषांतरकार डॉ. शामशास्त्री सांगतात. दण्डकारण्याशी संलग्न असलेला दण्ड किंवा दण्डक हा ऐक्ष्वाकुकुलोत्पन्न, असें रामायण सांगतें. दण्डकारण्य या भौगोलिक संज्ञेची अद्याप निश्चितपणें ओळख पटलेली नाही. ही संज्ञा ढिलार्डनें वापरण्यांत येते. रामायणांतील एका उल्लेखांत विन्ध्य व ऋक्ष पर्वतांच्या परिसरांत दण्डकारण्य मांडलेलें आहे; तर अन्यत्र नर्मदा,

गोदावरी व कृष्णवेणी यांच्या दरम्यानच्या प्रदेशांत ; आणि जातकांतील दण्डकारण्य नाशिकच्या परिसरांत आहे. रामायणकालांत दण्डकारण्य निर्मनुष्य होते. विदर्भ व गोवर्धन हा भाग या कालांत असा होता असे अनुमान करण्यास साधन नाही. रामानें ओसाडीचें कारण विचारल्या-चरून त्यास दण्डकाची कथा सांगण्यांत आली. दंतकथेंत उल्लेखिलेल्या रेणुवर्षावाची पुसट चिन्हेंही या भागांत आढळून येत नाहीत. येथील मृत्तिका मनुष्याला पोषक आहे, मारक नाही. विदर्भ हें प्राचीन भोजांचें आद्यस्थान, याचद्वल आधारग्रंथांची एकवाक्यता आहे. ऐतिहासिक कालांत मात्र या भागांत भोजांचा मागमूसही लागत नाही. अशोकाच्या शिलालेखांत उल्लेखिलेले भोज हे हमखास अपरान्ताचेच रहिवासी (Inscriptions of Asoka. Dr. Barua. Part II. p. 257). दण्ड हा भोज असेल तर तो या भागाचा राजा असला पाहिजे. महाभोजांचे शिलालेख मुख्यत्वेकरून याच भागांत, कुड्याच्या लेण्यांत आहेत, हा मुद्दा येथें विचारांत घेतला पाहिजे. तो ऐक्ष्वाक असेल तर त्याच्या नांवा-वरून या भागांतील प्रमुख गांवांना नामसदृश अभिधानें प्राप्त झालीं असलीं पाहिजेत. दंड, दंडा, दांडा म्हणजे डोंगराची सोंड. ज्यांच्या नांवांत हा शब्द येतो अशीं दंडा-राजपुरी, रेवदण्डा वगैरे गांवे अपरान्तांत, समुद्रकिनाऱ्यालागतच्या भागांतच आहेत. सह्याद्रीला इतरत्र सोंडा नाहीतच, असेंही नाही. अश्मक व मूलक या प्रादेशिक संज्ञांची संगति याच रीतीनें लावण्यांत आलेली आहे. दण्डानें भार्गवाश्रमांत गुरुभगिनीवर बलात्कार केला अशी कथा आहे. गोवर्धन प्रदेशांत भार्गवांचे आश्रम होते हें खरें ; पण अपरान्त हेंच त्यांचें मुख्य संचार-क्षेत्र. व्यापारी शहरें व बंदरें यांचे अपवाद वगळले असतां अपरान्तांत प्राचीन काळीं मनुष्यवस्ती अत्यंत तुरळक असली पाहिजे असें अनुमान करण्यास जागा आहे. या आधारांवरून दंडा-राजपुरीच्या परिसरांतील प्रदेशाची ओळख दण्डकारण्याशी पटविणें शक्य आहे, असें वाटतें. मात्र अधिक संशोधनावांचून निश्चित विधान करतां येणार नाही.

पेरिप्लस, स्ट्राबो आणि टॉलेमी यांनी आपल्या टिपणांत सातवाहन-कालीन व्यापारी ठाण्यांचे त्रोटक तपशील दिलेले आहेत. पेरिप्लसनें

मंदगोर, पलइसमई (बलेयपट्टण) व मेलिझेगर (स्ट्राचोचें सिगेर्दिस) या बंदरांचा उल्लेख केलेला आहे. बलेयपट्टण म्हणजे राजपुरी व मेलिझेगर म्हणजे जंजिरा, अशी संशोधकांची अनुमाने आहेत. मंदगोर बंदराचा उल्लेख टॉलेमीनेही केलेला आहे. बाणकोट, म्हशेळें, मांडळें (बाग व कोळ) आणि मण्डनगड (ऊर्फ मदगड) यांशी मंदगोरची ओळख वेगवेगळ्या संशोधकांनी पटविलेली आहे. मला वाटते, मंदगोर म्हणजे मांदाड. स्थानिक संज्ञांचे उच्चार अपभ्रष्ट स्वरूपांत करण्याची पाश्चिमात्यांची लकब लक्षांत घेतली म्हणजे या रूपांचा उलगडा होतो. मांदाड हेही मादार या शब्दाचे अपभ्रष्ट रूप असणे शक्य आहे. मांदाड हे बंदर मांदाड खाडीच्या कांठावर आहे. शेजारीच कुड्याची लेणी आहेत. त्यांत महाभोजांचे शिलालेख आहेत.

मंदगोर बंदराच्या ओळखीच्या अनुषंगाने महाराष्ट्राच्या प्राचीन बंदरांचे एक वैशिष्ट्य येथे सांगतो. सोपारा, कल्याण व चौल या प्राचीन व्यापारी ठाण्यांच्या ओळखीबद्दल मतभेद नाही. सोपारा हे बंदर नसून पेठेचे गांव होते व धर्मप्रचाराचे केंद्र होते. या पेठेसाठी मालाची व उतारुंची नेआण करणारे बंदर वैतरणेच्या किंवा उल्हासच्या खाडीत असले पाहिजे. वसईच्या खाडीतले घोडबंदर अद्याप वापरांत आहे. प्राचीन प्रवाशांनी उल्लेखिलेले हिप्पोकुर ते हेच असा अर्थसादृश्यावरून संशोधकांनी कयास केलेला आहे. कल्याण हे विशेष विख्यात बंदर आणखी अंतर्भागांत आहे; इतके, की ते एका काळी परदेशी व्यापाराचे बंदर असेल हेही आतां खरे वाटत नाही. ही बंदरे अशी अंतर्भागांत होती; कारण बऱ्याच जहाजांना वारा फिरेपर्यंत बंदरांत पुष्कळ दिवस मुक्काम करावा लागत असल्यामुळे सुरक्षिततेसाठी खाड्यांच्या अंतर्भागाचा आश्रय घेणे व्यापाऱ्यांना व नावव्यांना भाग होते. उघड्या समुद्रावर संचरणारे चांचांचे काफिले आणि नैसर्गिक प्रकोप यांपासून सुरक्षितता मिळविणेसाठी त्यांना खाड्यांच्या अंतर्भागाचा आधार घ्यावा लागे. त्या काळची व्यापारी जहाजे अवजड नव्हती. उथळ खाड्यांच्या अंतर्भागांत ती सहज संचार करू शकत आणि मालाची चढउतर करण्यासाठी सपाट

किनाऱ्यानजीक येऊं शकत. प्राचीन बंदरांना धक्के नव्हते व त्यांची जरूरही नव्हती. या बंदरांभोंवतालचा प्रदेश ज्या स्थानिक सत्तांच्या हुकमतीत असेल त्यांना दर्यावर्दी व्यापारापासून किफायत होत असल्यामुळे बंदरांत नांगरून पडलेल्या जहाजांच्या सुरक्षिततेविषयी ते खबरदारी घेत असत. प्राचीन महाराष्ट्रांतील सत्ता ह्या मुख्यत्वेकरून भूसत्ता असल्यामुळे त्यांना अशा तजविजा जमिनीवर व खाड्यांच्या अंतर्भागांतच करणे शक्य होते. सातवाहनांना कल्याण बंदर सुरक्षित करतां आले, पण दर्यावरील चांचाचा तितका बंदोबस्त करतां आला नाही. शिवाय त्या कालांत आक्रमक सागरसंस्कृति निर्माण झाल्याही नव्हत्या, निदान त्यांचा पल्ला हिंदुस्थानच्या किनाऱ्याला अद्याप मिडलेला नव्हता. प्राचीन बंदरांची परिस्थिति अशी असल्यामुळे मांदाड कुडे हे स्थान खाडीच्या अंतर्भागांत आहे या संभाव्य आक्षेपांमुळे ह्या ओळखीला बाध येत नाही, उलट दुजोरा मिळतो. खाड्यांच्या मुखांजवळ वाळूचे बांध सांचत गेले, राजधान्या बदलल्यामुळे व्यापारी वाहतुकीचे मार्ग बदलले आणि व्यापारी जहाजांचा आकार वाढत गेला ; यामुळे खाड्यांच्या अंतर्भागांतलीं जुनीं बंदरे निरुपयोगी झालीं व मागसलीं आणि उघड्या समुद्रावरील बंदरे भरभराटलीं.

मलिक काफूरने १३१२ सालीं कोंकणावर स्वारी करून माहीम, चौल व दाभोळ हीं ठाणीं काबीज केलीं. दिल्लीचे स्वामित्व झुगारून बहमनी सुलतान १३४७ सालीं व गुजरात सुलतान १४०१ सालीं स्वतंत्र झाले. महिकावतीच्या यादवांच्या पाडावानंतर माहीम येथे मुसलमान सुभेदारीचे ठाणे बसले. येथे गुजरात सुलतानाचा अंमल केव्हांपासून व कसा सुरू झाला याचा तपशील मिळत नाही. गुजरातचा सुलतान अहमदशहा (१४११ ते १४४१) याच्या कारकीर्दीत त्याचा माहीमचा सुभेदार कुतबखान मरण पावला. ही संधि साधून (Ras-Mala : Forbes : 1873 : p. 269) बहमनी सेनापति मलिक-उल्-तुजार याने कोंकणावर स्वारी करून साष्टी परगण्यांतील ठाण्या-भोंवतालचा प्रदेश काबीज केला. अहमदशहाने लगेच समुद्रावरून आरमार व जमिनीवरून लष्कर पाठवून बहमनी सैन्यांचा माहीम,

मुंचादेवी व ठाणें येथें पराभव केला. दक्षिण कोंकणच्या बंडखोर स्थानिक राजांवर जरब बसविण्यासाठी मलिक उत्तुजारानें केलेल्या स्वारीची शिरके व मोरे यांनी कशी धूळधाण उडवली याचा वृत्तांत पूर्वी येऊन गेलेला आहे. पुढें बहमनशाहीला उतरती कळा आली. राज्यकारभाराला जबाबदार असणाऱ्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांमधील वैमनस्ये तीव्र झाली, मुसलमानांमध्ये देशी व परदेशी असे तट पडले आणि ते एकमेकांचा निःपात करावयास सज्ज झाले. मुख्यत्वेकरून या यादवीमुळेच बहमनी साम्राज्य नष्ट झालें. बहमनी वजीर महमूद गवान हा इराणी असून परदेशी पक्षाचा पुढारी होता. त्याचा प्रतिस्पर्धी मलिक हसन नायब निजामुल्मुल्क बहिरी हा दक्षिणी पक्षाचा पुढारी. महमूद गवानाच्या शिफारशीनेच याला महत्पद प्राप्त झालें होतें. हा मूळचा ब्राह्मण, दुर्गादेवीच्या दुष्काळांत देशोधडीला लागलेल्या पाथरी येथील देशपांडे कुळांतला. गुलाम म्हणून विकला गेला व बाटून मुसलमान झाला. त्याच्या बापाचें नांव बहिरूपंत. म्हणून तो स्वतःला बहिरी म्हणवी. राजधानीतले हचशी त्यालाच आपला पुढारी मानीत. राज्य परक्यांचें असलें म्हणजे राज्यकर्त्यांना आपलें आसन सांभाळण्यासाठी व राज्यकारभाराचा भार पेलण्यासाठी विशिष्ट वृत्तीची व दर्जाची परदेशी माणसे पदरी ठेवावीच लागतात. जबाबदारीच्या वरिष्ठ जागांसाठी कर्तबगार व सुसंस्कृत, देशी-परदेशी शत्रूंच्या कत्तलींसाठी क्रूर व रानवट; आणि त्यांच्या विजमतीसाठी लालची देशी लोकांनाही आश्रय द्यावा लागतो; स्वधर्मनिष्ठेहून धर्मातीत राज्यनिष्ठा श्रेष्ठ होय हें पारतंत्र्याच्या राजकारणाचें आद्यतत्त्व वेगवेगळ्या मार्गांनी प्रजेच्या गळीं उतरवावें लागतें. हिंदुस्थानच्या संपत्तीची कीर्ति सर्वत्र विख्यात झाल्यामुळे मध्यआशियांतील ताज्या दमाच्या, कडव्या, पण तहानलेल्या अफगाण, मोंगल व तुर्की मुसलमानांच्या टोळ्यांची दिल्लीकडे रीघ लागली होती. दिल्लीश्वरांना कधी त्यांचा उपयोग होई, तर कधी उपसर्ग. यांपैकी कांहीं लोक स्वाऱ्यां-बरोबर दक्षिणेकडे आले; पण इकडे फारसे स्थायिक झाले नाहींत. अव्वल सुलतानांत अस्सल मुसलमानांच्या वसाहती दक्षिणेंत स्थापण्याचे प्रयत्न

झाले. पण येथील अडचणी असह्य झाल्यामुळे व उत्तरेतील अडचणींना तोंड देण्यासाठी राज्यकर्त्यांना स्वजनांची जरूर भासल्यामुळे येथील दौलताबादची वसाहत दोनदां उठवावी लागली. बहमनशाहीच्या स्थापनेमुळे उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानाचा संबंध तुटला. तिकडे येणारी माणसें इकडे येणे बंद झाले, इतकेंच नव्हे, तिकडे येण्याविषयी ज्या जमातींना प्रोत्सान मिळे त्यांचे सदस्य इकडे फिरकणारही नाहीत अशी स्वबरदारी बहमनी राज्यकर्ते व मुत्सद्दी घेऊं लागले. पश्चिम किनाऱ्यावरचा दर्यावर्दी व्यापार अरबस्तानकडे वहात असल्यामुळे इराण, अरबस्तान व अबिसीनिया देशांचे साहसी रहिवासी बहमनी राजधानीकडे लोटूं लागले. राज्ययंत्रांतील वरिष्ठ जागांवर बहमनींनी सुसंस्कृत व उमरावी इराण्यांच्या नेमणुका केल्या. यामुळे स्थानिक मुसलमानांना त्यांच्याबद्दल वैषम्य वाटूं लागले. परस्परंशीं वैरभाव बाळगणाऱ्या परदेशी व दक्षिणी मुसलमानांवर शह ठेवण्यासाठी बहमनींनी हचशांची आयात केली. मराठी कागदपत्रांत या जमातीला हचशी, सिद्दी व सामल या संज्ञा दिल्या आहेत. इजिप्तजवळून आले म्हणून हचशी, आफ्रिकेतून आले म्हणून सिद्दी व सोमाली लँडचे रहिवासी म्हणून सामल (श्री. राजवाडे. प्रस्तावना पृ. १६४). शहाच्या शरीरसंरक्षणार्थें काम काळ्याकमिन्न, क्रूर, कुरळ्या हचशाकडे सोंपविण्यांत आले. यामुळे ते फार चढून गेले. सुसंस्कृत इराणी उमराव अबुज हचशांना हीन मानीत. या चिडीनें ते दक्षिणी पक्षांत सामील झाले. वजीर व सेनापति महमूद गवान यानें जागोजाग लागोपाठ मोठमोठे विजय मिळविल्यामुळे बहमनशाहींत त्याला अद्वितीय स्थान प्राप्त झालें. वजीर वा सेनापति यांनी स्वतःचें सामर्थ्य वाढवून राज्यपद काबीज करावयाचें, अशी प्रथा असल्यामुळे गवानाच्या प्रतिस्पर्ध्यांना त्याच्यावर राजद्रोहाचा आरोप करणे शक्य झालें. त्यांनी व्यसनासक्त शहाचे कान भरले. मदिरेच्या धुंदीत असतांना त्यांच्या चिथावणीवरून बेफाम होऊन शहानें गवानाचा वध (१४८१) करविला. यानंतर मलिक हसन वजीर झाला. गवानाच्या वधाच्या बाबतीत झालेली फसवणूक निदर्शनास आल्यानंतर शहाला पश्चात्ताप झाला. माझ्या वधा-

मुळें बहमनी राज्य नष्ट होईल, ही गवानाची अखेरची भाविष्यवाणी त्याच्या कानांत सारखी घुमू लागली. महमूद गवानाची मूर्ति अहोरात्र त्याच्या नजरेसमोर उभी राहू लागली. या मनस्तापांतून मुक्त होण्यासाठी त्यानें मदिरेचा आश्रय घेतला आणि मद्यपानाच्या अतिरेकामुळेच तो मृत्यु पावला. यानंतर महमूदशहा गादीवर आला. त्या वेळीं तो अज्ञान होता. यामुळे निजामुल्मुल्क सर्वसत्ताधारी झाला. विजापूरच्या आदिलशाहीचा संस्थापक युसफ आदिलखान हा परदेशी पक्षाचा पुढारी झाला. दक्षिणी व परदेशी मुसलमान एकमेकांच्या कत्तली करूं लागले. सर्वत्र अंदाधुंदी माजली. या परिस्थितीचा फायदा घेऊन वजिराने शाही खजिना जुन्नरला रवाना केला; कारण या भागांत त्याची जहागीर होती; शिवाय हा किल्ला मजबूत म्हणून विख्यात होता आणि तेथे त्याचा मुलगा मलिक अहमद हा सुभेदार होता. तो स्वतंत्र होण्याच्या खटपटींत होता. तोरणा, तिकोना, कोंडाणा, पुरंदर, लोहगड, जीवधन, मनरंजन वगैरे किल्ले त्याच्या ताब्यांत होते. बहमनींची सद्दी संपुष्टांत आली आहे हें त्यानें ओळखलें होतें. सह्याद्रीच्या आश्रयाने, मैदानी बहमनींच्या उपसर्गापासून अलिप्त असलेल्या अपरान्तांत स्वतंत्र राज्य स्थापन करणें शक्य आहे हें त्यानें ओळखलें होतें. शाही खजिना हातीं येतांच त्यानें सैन्याची जमवाजमव करून कोंकणावर (१४८२) स्वारी केली. पालीचा किल्ला काबीज करून त्यानें दंडाराजपुरीस वेढा घातला. येथील कोट या वेळीं स्थानिक कोळ्यांच्या ताब्यांत होता. त्यांचा नाईक रामजी पाटील याने निकराचा प्रतिकार केल्यामुळे वेढ्याचें काम रेंगाळलें. इकडे महमूदशहाच्या चिथावणीवरून बेदरचा कोतवाल पसंदखान याने वृद्ध निजामाचा गळा दाखून खून केला. या पसंदखानास निजामुल्मुल्कानेच महत्पदास चढविलें होतें! विश्वासघाताचा बदला विश्वासघातानेच घेतला जातो, तो असा! राजधानीतील या घडामोडीमुळे मलिक अहमदला दंडा राजपुरीचा वेढा उठवून देशावर परत यावें लागलें. दक्षिणी व परदेशी, इराणी व हबशी, शिया व सुनी, या तटांच्या वैमनस्यांमुळे बहमनशाहीची शकलें उडाली. १४८९ सालीं विजापूरचा सुभेदार युसफ आदिलखान स्वतंत्र झाला. १४९० सालीं

बहमनी सैन्याचा निर्णायक पराभव करून मलिक अहमद स्वतंत्र झाला व स्वतःस निजामशहा म्हणवू लागला. १४९४ साली त्याने नगर येथे राजधानी स्थापन केली आणि स्थिरस्थावर झाल्यानंतर दंडाराजपुरीवर फिरून धडक मारली.

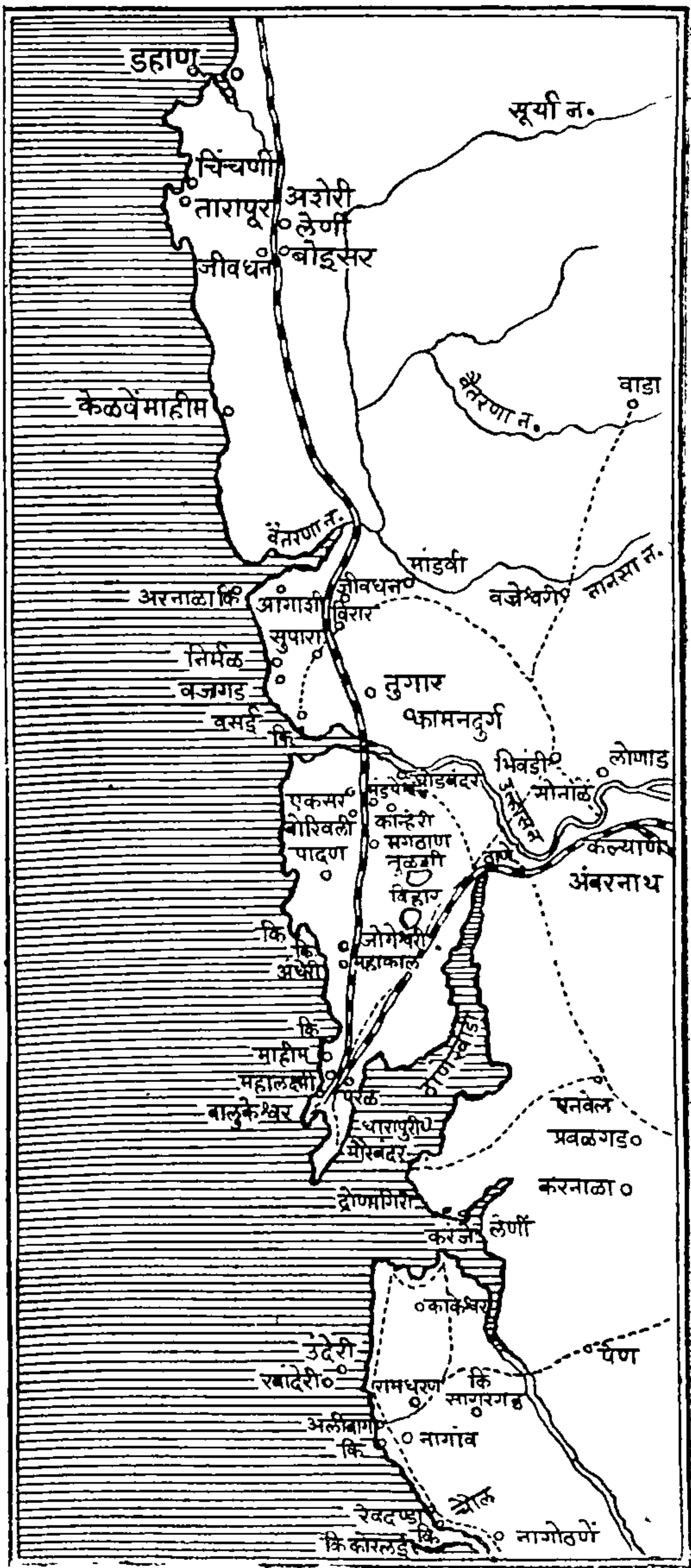
निजामशहाने दंडाराजपुरीस वेढा घातला असा उल्लेख इतिहासांत आढळतो. मात्र हा वेढा किनाऱ्यालगतच्या किल्ल्याचा की हल्लीच्या जंजिऱ्याच्या जागी पूर्वीपासून असलेल्या मेढेकोटाचा, याचद्वल नीटसा खुलासा मुसलमानी इतिहासकारांनी नमूद केलेल्या हकीगतींवरून मिळत नाही. एवढे मात्र निश्चित की कोळ्यांनी जिवावर उदार होऊन दीड वर्षपर्यंत कोट लढविला. कोळ्यांनी परक्या आक्रमकांना केलेल्या कडव्या प्रतिकाराची अनेक उदाहरणे महाराष्ट्राच्या इतिहासांत आढळतात. शेवटी फितुरीमुळेच कोट पडला. किल्ला काबीज झाल्यावर निजामशहाच्या हुकमाने कैद झालेल्या कोळ्यांना समुद्रांत फेंकून जिवे मारण्यांत आले. शहाने कोटाची डागडुजी मजबुती करविली व तेथे सिद्दी याकूतखान याची नेमणूक केली. या वेळ्याचद्वलच्या दंतकथा उत्तरकालीन मुसलमान इतिहासकारांनी नमूद केलेल्या आहेत. कोट सर होत नाही असे पाहून निजाम निराशेने उद्गारला : ज्या कोटाला समुद्राचे संरक्षण आहे तो कोण घेऊ शकणार ? हे उद्गार ऐकतांच सिद्दी याकूतखानाने समुद्रांत उडी घेतली व लगोलग किल्ला सर केला ; म्हणून शहाने त्याला किल्लेदारी दिली. ही हकीगत उघड अविश्वसनीय आहे. आणखी एक हकीगत सांगण्यांत येते ती अशी : निजामशहाच्या स्वारीच्या वेळी जंजिऱ्याच्या कातळावर कोळ्यांचा लांकडी ओडक्यांचा ओबडधोबड मेढेकोट होता. हरघडी होणाऱ्या चांचांच्या उपद्रवापासून स्वतःच्या मालमत्तेचे संरक्षण करतां यावे म्हणून कोळ्यांनी हा कोट उभारला होता. लहून कोट काबीज होत नाही असे दिसून आल्यावर निजामशहाने विश्वासघाताची योजना ठरविली. पेरिमखान नांवाचा निजामशाही सरदार उत्तरेकडून जहाज हांकारीत जंजिऱ्याकडे आला. आपण व्यापारी आहोत व जहाज नादुरुस्त झाल्यामुळे संकटांत आहोत अशी बतावणी करून

त्यानें राम पाटलाकडे आसरा मागितला. त्याला खूष करण्यासाठीं खानानें उंची दारूच्या बाटल्या पाठविल्या. मद्यपानानें धुंद झालेल्या पाटलाकडून खानानें खडकावर माल उतरविण्याची परवानगी मिळवली. कातळावर उतरविलेले अवजड पेटारे उघडून खानानें दारूच्या बाटल्या बाहेर काढल्या. कोंकणी कोळ्यांसारखे दारूचे भोक्ते आणि खानासारखा उदार यजमान ! मग काय विचारतां ? सारे कोळी बेहोष झाले. मध्यरात्र झाली तरी मद्यपानांत खंड पडला नाहीं. कोळ्यांचा दुय्यम नाईक इतबारराव यानें तर पाहुण्यांच्या स्वागतासाठीं व रात्रीच्या विश्रांतीसाठीं कोटाचे दरवाजे उघडले ! यावरून त्या धुंदीतही राम पाटलाचें त्याच्याशीं भांडण झालें. अनुकूल परिस्थिति पाहून खानानें बाकीचे पेटारे खोलले. त्यांत लपलेले ११७ सशस्त्र सैनिक बाहेर आले आणि बेसावध धुंद कोळ्यांवर तुटून पडले. त्यांनीं काटाकाटी करून कोट काबीज केला. पुढें इतबारराव मुसलमान झाला व शहानें त्याला जंजिऱ्याची किल्लेदारी दिली (शिवाजी निबंधावली : जंजिरेकर सिद्दी. श्री. बेंद्रे. पृ. ९९-१००). श्री. भोंसले (जंजिरा संस्थानचा इतिहास : पृ. २२-२३) थोडी वेगळी हकीगत सांगतात : जो बाटला तोच राम पाटील, त्यालाच शहानें यतीबारराय हा किताब दिला आणि छत्री व निशाण हीं मानचिन्हे दिलीं. पुढें तो जंजिऱ्याच्या मुसलमान सुभेदाराचा हुकूम मानीनासा झाला; म्हणून शहाच्या हुकमावरून त्याचें डोचकें मारण्यांत आलें (१५२२). राम पाटलानें स्वजनद्रोह केला आणि स्वधर्मद्रोह केला. स्वदेशद्रोहाचें पातक त्याच्यावर लादतां येत नाहीं ; कारण त्या वेळीं मराठ्यांचें स्वराज्य असें नव्हतेंच आणि कोंकणचे कोळी सोईप्रमाणें अधूनमधून आपल्याला गुजरात सुलतानांचे मांडलिक म्हणवीत असत. एवढा द्रोह करून यानें मिळविलें काय ? श्री. भोंसले सांगतात, टापूवरील हरएक कामें करण्याच्या मोचदल्यांत ताडी पिण्याकरितां बारा राहाट्या व मच्छी मारण्याकरतां खुटांस जागा ! आमचे लोक किती भोळे, किती अल्पसंतुष्ट ; आणि आमची समाजसंघटना किती तकलादी !

जंजिऱ्याचा कोट राजपुरीच्या खाडीच्या तोंडाशी आहे. कोटाचा

पाया पक्क्या कातळावर आहे. हा कातळ पूर्ण ओहोटीच्या वेळीं तेवढा उघडा पडतो. पूर्ण भरतीचे वेळीं समुद्रसपाटीपासून तटबंदीची उंची पन्नास फूट आहे. कोटाला एकोणीस बुरूज आहेत. किल्ल्याच्या आंत आणखी दोन बुरूज आहेत. महाद्वार पूर्वेस, राजपुरीला सन्मुख आहे. त्याची उमारणी प्रेक्षणीय व बांधकाम मजबूत आहे. पश्चिम बाजूला दर्यादरवाजा आहे. त्यानजीक धक्का आहे. भरतीच्या कमाल मर्यादेपेक्षां याची उंची वीस फूट अधिक आहे. या दरवाजाचा व धक्क्याचा उपयोग दर्यावर्दी उद्योगांसाठी व चांचेगिरीसाठी आणि वेढ्याचे वेळीं करण्यांत येत असे. कोटावर व बुरूजांवर लहानमोठ्या देशी-विलायती तोफा नेहमीं जग्यत तयार ठेवलेल्या असत. १६६९ सालीं येथें ५७२ तोफा होत्या. त्यांपैकीं बऱ्याच हबशांनीं चांचेगिरीनें पैदा केलेल्या होत्या असें त्यांवरील लेखांवरून दिसते. जंजिऱ्याचा बालेकिल्ला सुमारे दोनशें फूट उंचीचा असून त्यावर हबशी सरदारांचे वाडे आहेत. गोड्या पाण्याच्या तलावानजीक हबशी सरकारचा वाडा आहे. त्याचें नांव हेटकरी वाडा ; कारण त्यावर आठशें इमानी हेटकऱ्यांचा पहारा असे. हेटकरी हे मावळ्यांच्या तोडीचे मराठे लढवय्ये आणि शिवाजीचे सहकारी. पण येथें त्यांच्या इमानावर विसंबून हबशी निर्धास्त असत. सेवाधर्माची परम गहनता हीच कीं नामधारी इमानदारीसाठीं स्वजनांचा द्रोह करावा लागतो आणि त्यांतच भूषण मानावें लागतें !

जंजिऱ्याचा कोट केव्हां उभारण्यांत आला याबद्दल निश्चित माहिती मिळत नाही. बहमनी राज्याची फाळणी झाली तेव्हां कोंकणाचा उत्तर भाग निजामशाहीच्या व दक्षिण भाग आदिलशाहीच्या मुलखांत सामील झाला. उत्तर कोंकणचें स्वामित्व सांभाळण्यासाठींच निजामशहांनीं जंजिऱ्याच्या उभारणीवर लक्ष केंद्रित केलें असलें पाहिजे. मलिक हसन व मलिक अहमद यांच्या उद्योगांना हबशांचें साह्य होतें. हबशी हे विख्यात दर्यावर्दी व चिकाटीचे लढवय्ये; शिवाय पश्चिम किनाऱ्यावरील निजामशहांच्या प्रतिस्पर्धी गुजराथ सुलतानांकडे त्यांचें वळण नव्हतें आणि व्यापाराचे बाबतींत हबशांची पोर्तुगीजांशीं स्पर्धा होती ; म्हणूनच जंजिऱ्याच्या सुभेदारीसाठीं निजामशहांनीं हबशांची निवड केली

असावी असें वाटते. श्री. भोंसले सांगतात, दंडाराजपुरीच्या ठाणेदारानें बुऱ्हाण निजामशाहाचा हुकूम मागवून १५६७ सालीं जंजिऱ्याच्या कोट चांघण्याचें काम सुरू केलें आणि १५७१ सालीं कोट पुरा करून त्यास किल्ले महारूष ऊर्फ जंजिरा हें नांव दिलें. पुढें निजामशाहीला उतरती कळा लागली. मूर्तजा निजामशाहाच्या कारकीर्दीत मलिक अंबर या हबशी वजिरानें स्थानिक मातबर राजनिष्ठ मराठ्यांच्या मदतीनें कांहीं वर्षे निजामशाही सांवरून धरली. त्यानें १६१७ सालीं सिद्दी अंबर हबशी याला जंजिऱ्याच्या कारभारावर नेमलें. चांच्यांच्या उपसर्गामुळें व आरमाराच्या अफाट खर्चामुळें या परगण्याला इकडील उत्पन्न पुरेना, म्हणून १६२१ सालीं जंजिरेकर हबशांना दंडाराजपुरी परगणा जहागीर देण्यांत आला. याचा प्राकृत अर्थ असा कीं हबशांना समुद्रावरील चांचेगिरीची व कोंकणपट्टीत लूटमार करण्याची शाही सनद देण्यांत आली ! धारकाच्या केवळ अभिधानांत बदल केल्यामुळें परगण्याच्या उत्पन्नांत बदल पडणें शक्य नाहीं हें उघड आहे. कोणी सांगतात, ही जहागीर वंशपरंपरेची होती आणि कोणी सांगतात, आरमारांतील सर्वांत लायक दर्यासारंगाची नेमणूक या जागेवर करण्यांत येत असे. मलिक अंबर १६२६ सालीं मरण पावला आणि मोंगलांनीं निजामशाही १६३७ सालीं नष्ट केली. जंजिऱ्याच्या जोरावर सिद्दी इतके प्रबळ झाले होते कीं १६२८ सालीं सिद्दी अंबरनें निजामशाही मांडलिकी झुगारून बंड उभारलें. पक्षोप-पक्षांच्या वैमनस्यांमुळें निजामशाही इतकी दुबळी झाली होती कीं सिद्दीला वठणीवर आणण्यासाठीं मध्यवर्ती सत्तेनें दंडाराजपुरीवर रवाना केलेली मोहीम पदरीं अपयश घेऊन परतली. या अपयशाचें मुख्य कारण घाटमाथ्यावरील मराठ्यांचा या स्वारीशीं असहकार. सह्याद्रीच्या आश्रयाचें महत्त्व नुकतेंच ध्यानीं येऊं लागल्यामुळें व शहाजीच्या कर्तबगारीचें प्रात्यक्षिक दृष्टीसमोर असल्यामुळें घाटमाथ्यावरील मराठ्यांना आतां आपल्या सामर्थ्याची जाणीव इतक्या स्पष्टपणें झालेली होती कीं या आणीबाणीच्या वेळीं निजामशाही

सेनापतीची सहकार्याची मागणी धुडकावून लावण्याची त्यांनी प्रथमच हिंमत केली. कल्याण सुभानिजामशाहीचा, १६३६ च्या तहाचे अन्वये मोंगलांकडे जावयाचा; पण काळवेळ पाहून तो आदिलशहांनी दाबला. या सुभ्याच्या उत्तर भागाचें आदिलशाही ठाणें कल्याण-भिवंडी येथें असे. या भागाची हद्द नागोठण्यापर्यंत. दक्षिण भागाचें आधिपत्य सिद्दीकडेच राहिलें; कारण नवें व डळमळीत सरकार जुन्या व्यवस्थेंत सहसा फारसे फेरबदल करीत नाहीं. व्यापारी जहाजांना संरक्षण देणें आणि मक्केच्या दक्षिणी यात्रेकरूंची नेआण करणें हीं कामें सिद्दीकडे सोंपविण्यांत आलीं होतीं. आदिलशहानें सिद्दीला वजीर हा किताब व दर्यासारंग हा हुद्दा दिला आणि शाही आरमार त्याच्या ह्वालें केलें. १६३९ पासून १६४६ पर्यंत दंडाराजपुरीचा भाग मोंगलांच्या ताब्यांत होता; नंतर तो पुन्हां आदिलशाहीच्या ताब्यांत गेला. १६८६ सालीं मोंगलांनीं आदिलशाही नष्ट केली. या घटनेचा सिद्दीच्या सामर्थ्यावर वावगा परिणाम झाला नाहीं. उलट या अंदाधुंदीचा सिद्दीला फायदाच झाला. सिद्दीला सहकार्यांसाठीं ह्वा त्या सवलती देण्याला आदिलशहांप्रमाणेंच मोंगलही उत्सुक होते. या संधीचा सिद्दींनीं पुरा फायदा घेतला. वेळप्रसंगाप्रमाणें ते कधीं स्वतःला आदिलशाही सरदार म्हणवीत तर कधीं मोंगली. वस्तुतः ते दोघांनाही जुमानीत नसत. जंजिऱ्याचें राज्य छोटें, विंचवाच्या कांट्याएवढें; नांगी तुटली तरी कांटा वळवळत राहतो, तसा प्रकार झाला. मराठ्यांच्या वाढत्या सामर्थ्याला तोंड देण्यासाठीं जंजिऱ्याची मजबुती वाढविण्याची अपूर्व योजना आंखून ती सिद्दी सरकारनें पार पाडली. सिद्दी कासीम ऊर्फ याकूतखान यानें १७०१ सालीं जंजिऱ्याला दुसरा तट बांधण्याचें काम सुरू केलें. हें काम सिद्दी सुरूलखान याच्या कारकीर्दींत १७२८ सालीं पुरें झालें. या कामाला सुरुवात झाली त्या वेळीं कोंकणपट्टीतील बावीस किल्ले सिद्दी सरकारच्या ताब्यांत होते. अवरंगजेबाच्या स्वारीमुळें कांहीं काळपर्यंत मराठी राज्याची धूळधाण उडाली होती, त्या धामधुर्मांत हबशांनीं हे किल्ले काबीज केले होते. अवचितगड, रायगड, प्रतापगड, गोवळकोट व अंजनवेल हे नांवाजलेले किल्ले त्यांच्या हातीं होते; यावरून

त्यांच्या राज्यविस्ताराची व सामर्थ्याची कल्पना करतां येते. जंजिऱ्याचा एक एक बुरुज व फांज यांचा खर्च राज्यांतील एकेका किल्लेदारानें भागवावा असा हुकूम सिद्दी सरकारने काढला व त्याची कांटेकोरपणें अमलबजावणी केली. पश्चिम किनाऱ्याजिकच्या समुद्रांत हबशांची चांचेगिरी पूर्वीपासून सुरू होती. या व्यवसायामुळे पोर्तुगीज व इंग्रज यांबरोबर सिद्दीचे संघर्ष झाले. शेजारच्या मुलखावर वेळोवेळीं स्वाऱ्या करून खंडणी गोळा करण्याच्या उपक्रमामुळे सिद्दीचे मराठ्यांबरोबर संघर्ष झाले. मराठी सैन्ये अटकपासून कटकपर्यंत जवळजवळ निष्कंटकपणें वावरत होती; पण महाराष्ट्राच्या कुशीत कुरूप करून राहिलेला हा विषारी कांटा त्यांना उखडून काढतां आला नाहीं; कारण दक्षिण हिंदुस्थानांतील विपरीत राजकीय परिस्थिति; संरक्षणाला अनुकूल अशी जंजिऱ्याची नैसर्गिक परिस्थिति; सिद्दींचा एकोपा व चिकाटी, दुर्दम्य आत्मनिष्ठा व स्वातंत्र्यप्रीति; आणि आमची अदूरदृष्टि व आरंभशौर्य, वैमनस्ये व ढिलाई, बढाई व औदासीन्य !

शिवाजीने स्वराज्यस्थापनेचा उद्योग सह्याद्रीच्या आश्रयानें मावळांत सुरू केला; कारण मराठेशाहीचे शत्रु मैदानी होते. त्यांची सत्ता मोंगलांनीं खिळखिळी केली होती; तरीही त्यांनीं जागोजाग स्थापना केलेले एतद्देशीय हस्तक त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांना स्वतःचे शत्रु मानून निकराचा लढा देण्यास सज्ज होते. संकल्पित स्वराज्य या घरफोड्यांच्या व घरभेद्यांच्या कोंडीत सांपडूं नये म्हणून सह्याद्रीच्या आश्रयानें कोंकणांत राज्य वाढविण्याचा निर्णय शिवाजीनें सुरुवातीसच घेतलेला असावा; कारण या भागांत मोंगलांचा अद्याप प्रवेश झालेला नव्हता आणि या भागावरली दक्षिणी सुलतानांची पकड ढिली होती.

जावळीचे रावराजे मोरे हे आदिलशाही उमराव, राजनिष्ठ मोऱ्यांनीं शिकें, गुजर, मोहिते, महाडिक वगैरे मातबर बंडखोर मराठ्यांचा उच्छेद केला म्हणून त्यांना शहानें चंद्रराव हा किताब दिला. मोऱ्यांना मुलूखमरातब दिला शहानें; तरी ते म्हणत, “आमचा राजा श्रीमहाबळेश्वर, त्याचे कृपेनें राज्य करितों.” आयुष्याच्या पूर्वार्धांत शिवाजीमहाराज स्वतःस राजे म्हणवीत. त्यांनीं रावराजांबरोबर

सामीलनाभ्याच्या वाटाघाटी सुरू केल्या. तेव्हां शाही आवेशाने खवळून रावराजांनी सवाल केला, “तुम्हांस राज्य कोणें दिधलें? मुस्तफद राजा आपले घरीं म्हटलियावर कोण मानतो?” वाटाघाटी मोऱ्यांनी उधळून लावल्या आणि शिवाजीला सामील झालेल्या मावळांतील देशमुखांना फोडून स्वराज्याला सुरंग लावण्याचा उद्योग सुरू केला. यामुळे त्यांचा उच्छेद करणे शिवाजीला भाग झालें.

शिवाजीने जावळी व रायरी ही मोऱ्यांचीं ठाणीं काबीज केलीं (१६५६) आणि नंतर त्यांचा निःपात केला. यामुळे जेता या नात्याने मध्य-कोंकणाचे आधिपत्य त्याचेकडे आलें. कल्याण-भिवंडी सुभा (१६५७) काबीज करून शिवाजीने उत्तर-कोंकणावर कबजा केला. याच सालीं त्यानें जुन्नर व नगर या शहरांवर छापे घालून लूट केली. येणेंप्रमाणें कृत्ये करून शिवाजीने आदिलशाही व मोंगलाई या उभयतांची आगळीक केली. शिवाजीच्या उद्योगाला पायबंद घालण्यासाठीं आदिलशाहा व शहाजहान यांनीं आपसांत तह केला. त्या अन्वये कोंकणांतील निजामशाही किल्ले विजापूरकरांना मिळावेत असें ठरलें. संयुक्त शाही आघाडीचे पर्यवसान अफझलखान व शायिस्ताखान-प्रकरणांत झालें. या सर्व घटनांमुळे निर्माण झालेल्या अनिश्चित परिस्थितीचा फायदा घेण्याचे शिवाजीने ठरविलें आणि आपलें कार्यक्षेत्र विस्तृत केलें ; आणि सिद्दीनेही.

कोंकणपट्टी निर्धास्त करण्याचे शिवाजीने ठरविलें तेव्हांपासून सिद्दी त्याच्या कुशीत सल्लं लागले. सिद्दीशीं मराठ्यांचा संघर्ष १६५७ सालीं सुरू झाला. पहिली आगळीक अगर चढाई कोणी केली याचा खुलासा मिळत नाही. १६३९ पासून १६४६ पर्यंत दंडाराजपुरी भाग मोंगलांच्या ताब्यांत होता. या काळांत जंजिऱ्याभोंवतालच्या भागांत सिद्दींनी अनन्वित अत्याचार केले. १६६५ च्या सुमारास सिद्दी युसफ-खानाने घाटापावेतो चढाई केल्याचा उल्लेख मिळतो. जावळी प्रांतांत घाटमाथ्यालगत शिवाजीच्या हालचाली सुरू झाल्या. त्यांचा सुगावा ठेवून तळकोंकणांत सिद्दीनेही मराठ्यांविरुद्ध आघाडी उघडली. याचेच पर्यवसान शिवाजीच्या सिद्दीवरील पहिल्या मोहिमेंत झालेलें दिसते.

या मोहिमेचा तपशीलवार वृत्तांत उपलब्ध नाही. एवढे मात्र निश्चित की मोहिमेच्या पहिल्या फेरीत (१६५७) मराठ्यांचा मोड झाला. या फेरीचे नेतृत्व शामराज नीलकंठ पारसनीस याजकडे होते. शिवाजीने त्याची नेमणूक केली, कारण त्याने नुकतीच कल्याणची कामगिरी यशस्वी केली होती. श्री. भोंसले सांगतात : सिद्दीने विश्वास दिल्यावरून शामराजपंत पेशवे वाटाघाटी करण्यासाठी किल्ल्यांत गेले असतां सिद्दी खैरतखानाने त्यांस कैद केले आणि जंजिऱ्यावर पुन्हां येणार नाही असे वचन घेऊन त्याची सुटका केली ; शिवाजीने त्यास पुन्हां जंजिऱ्यावर जाण्यास सांगितले असतां या वचनामुळे त्याने मोहिमेचे नेतृत्व स्वीकारावयाचे नाकारल्यामुळे पंतावर महाराजांची इतराजी झाली. या पराभवाने मुख्य कारण, या वेळचे शिवाजीचे सैन्य मुख्यत्वेकरून पठारी मराठ्यांचे होते व आरमारी तयारी बेताची होती. दुसऱ्या फेरीत (१६५८) तले, घोसाळे वगैरे किल्ले व त्यांभोवतालचा प्रदेश मराठ्यांनी काबीज केला आणि जंजिऱ्याला वेढा घातला. त्यांचा जोर पाहून सिद्दी फत्तेखान इतका भ्याला की शत्रूस किल्ला देऊन जिवाचे रक्षण करावे अशी मसलत तो आपल्या सरदारांशी करू लागला. सिद्दी खैरतखान व सिद्दी कासीम यांनी त्याची निर्भर्त्सना केली व सांगितले (जंजिरा संस्थानचा इतिहास. श्री. भोंसले : पृ. ३७) की ' आम्ही हबशी लोकांनी मोठी मेहनत घेऊन ही जागा संपादन केली आहे. तेव्हां ही जागा आपण होऊन शत्रूस देण्यापेक्षां मृत्यु बरा. जर तुझा जीव तुला आवडता होता तर मग तू असला मोठा अधिकार स्वीकारावयाचा नव्हता. राज्य म्हटले की प्रथम जीवित्वाची आशा सोडावी लागते. ' दुसऱ्या दिवशी सिद्दी सरदार मोठ्या निकराने लढले आणि मराठ्यांना वेढा उठवावा लागला. तिसऱ्या फेरीसाठी (१६५९) शिवाजीने मोठी तयारी केली होती. व्यंकाजी दत्तो हा साहसी नेता, त्याच्यासमवेत निवडक लढवय्ये, मायनाक भंडारी व दर्यासारंग दौलतखान यांच्या हुकमतीतले नवीन आरमार. जंजिऱ्याला चोर्हीकडून वेढा पडला. दौलतखानाने जंजिऱ्या-नजीक काशा खडकावर किल्ला उभारला व त्याचे नांव प्रदुर्ग (पद्मदुर्ग)

ठेवलें. जमिनीविरच्या झुजांत हबशांचा मोड झाला. सिद्दी कोटाकडे पळाले. व्यंकाजीपंतास बारा जखमा झाल्या होत्या, तरी ते 'पाठलाग करीत जंजिरेयाच्या समुद्रांत बैसोन किल्ल्यांत प्रवेश करावयाचे स्थळान पर्यंत गेले.' हबशांचें आरमार मराठ्यांनीं हस्तगत केलें. यामुळें सिद्दी फत्तेखान गांगरून गेला व किल्ल्यासह सर्व मुलूख मराठ्यांच्या स्वाधीन करून पळून जाण्यास तयार झाला. तेव्हां सिद्दी खैरतखानानें त्यास कैद केलें. तरीही सर्व बाजूंनीं नाइलाज झाल्यामुळें शिवाजीला दंडा-राजपुरी देऊन सिद्दीला तह करावा लागला. या वेळीं विजयाची खात्री असूनही शिवाजीला सिद्दीशीं तह करावा लागला. कारण शिवाजीचा फडशा पाडण्यासाठीं विजापुराहून प्रचण्ड तयारीनिशीं निघालेल्या अफझलखानाच्या मोहिमेच्या नौबती दक्षिण महाराष्ट्रांत घडाडूं लागल्या होत्या. अफझलखान हिंदुधर्माचा कट्टा द्वेषा होता; त्याच्या प्रेरणेमुळें महाराष्ट्रांतील पुरातन मंदिरे उध्वस्त होऊं लागलीं होती, पवित्र मूर्ति विच्छिन्न होऊं लागल्या होत्या. अफझलखानाचें कपटपटुत्व विख्यात होतें. शिवाजीच्या कर्तृत्वामुळें दबलेली फितुरी व गांगरलेली वैमनस्ये अफझलखानाच्या प्रोत्साहनामुळें उफाळूं पहात होती. एकीकडे सुसर, दुसरीकडे अजगर, अशी शिवाजीची अवस्था झाली. खानाचा निःपात करण्यासाठीं शक्तिसर्वस्व एकत्रित करणें भाग झाल्यामुळें जंजिऱ्या-भोंवतालची मराठी सैन्ये वेढा उठवून जावळीच्या जंगलाकडे रवाना झाली. आणि दुर्दैवानें जंजिऱ्याची ही मोहीम अपेशी झाली.

जंजिऱ्याची मोहीम यशस्वी झाली नाहीं, हें खरें; पण या मोहिमे-साठीं शिवाजी राजापुलास आला असतां त्याला एक नररत्न लाधलें. याबाबतची आख्यायिका अशी : आवजी हरी चित्रे, मुजुमदार, हा प्रभु गृहस्थ जंजिऱ्याच्या सिद्दीजवळ दिवाण होता. राजद्रोहाच्या संशयावरून त्याजवर सिद्दी सरकारची इतराजी झाली. सिद्दी सरदारांनीं विषप्रयोग करून आवजीला मारलें आणि त्याचा भाऊ खंडेराव याला पेटाऱ्यांत घालून समुद्रांत बुडविलें; त्यांच्या घरादाराची जाळपोळ करण्यांत आली; आवजीची पत्नी खुमाबाई (गुलबाई, बुलगाई) आणि तिचे अज्ञान पुत्र बाळाजी, चिमणाजी व शामजी यांना सिद्दीच्या

हुकमावरून राजापुऱ्या बाजारांत गुलाम म्हणून विकण्यांत आले. रघुमाईचे भाऊ विसो व लिंगो शंकर तुंगारे यांनी खलाशांना ओळख न देतां या मंडळींस पंचवीस होनांस विकत घेतले आणि त्यांचा अज्ञातवासांत प्रतिपाळ केला. बाळाजीचे लेखनकौशल्य नजरेस आल्यामुळे शिवाजीने त्याला आश्रय दिला व पुढे चिटणिसी दिली. चिटणिसांना शिवाजी जीव की प्राण मानीत असे, एवढे सांगितले म्हणजे त्यांच्या योग्यतेचे आणखी वर्णन करावयास नको. सिद्दीच्या अवकृपेमुळे व अपकृत्यांमुळे आणखी अनेक नररत्ने मराठेशाहीला प्राप्त झाली ; इतकेच नव्हे, सिद्दीच्या शक्तीचे मर्म ध्यानी आल्यामुळेच शिवाजीने कोंकण किनाऱ्यालगत अनेक जलदुर्ग उभारले आणि मराठ्यांचे पहिले राष्ट्रीय आरमार सज्ज केले.

अफझलखानाच्या मोहिमेचे संकट निवारण्यासाठी १६५९ साली शिवाजीला जंजिऱ्याचा वेढा उठवावा लागला. यानंतर स्वराज्यावर एकामागून एक अशी अनेक संकटे कोसळू लागल्यामुळे त्यांना तोंड देण्यासाठी त्याला आपले शक्तिसर्वस्व वेळोवेळी पठारावर एकत्रित करावे लागले. तरीही त्याचे पश्चिम किनाऱ्याकडे दुर्लक्ष झाले नाही. महाराष्ट्राच्या अर्वाचीन इतिहासाच्या स्वराज्य-पूर्वार्त कोंकणाला जें महत्त्व होते तें साम्राज्य-पूर्वार्त राहिले नाही ; म्हणूनच साम्राज्य गेले व स्वराज्यही गेले ! शिवाजीच्या राज्याचा पायाच पश्चिम किनाऱ्यावर होता. सुरत-पासून कारवारपर्यंतचा अविच्छिन्न प्रदेश आपल्या ताब्यांत असावा, समुद्रावर आपले प्रभुत्व असावे व दर्यावर्दी व्यापाराने आपला देश समृद्ध व्हावा अशी त्याची उत्कट इच्छा होती. जंजिऱ्याची प्रतिकार-शक्ति निदर्शनास आल्यावर त्याने किनाऱ्यावर विजयदुर्ग, सिंधुदुर्ग, सुवर्णदुर्ग वगैरे अनेक जलदुर्ग उभारले. पोर्तुगीज लोक तोफा-बंदुका चालविण्यांत व दर्यावर्दी कामांत निपुण म्हणून प्रसिद्ध होते. आपल्या वकिलांमार्फत त्यांचेकडील पटाईत कारागीर पैदा करून शिवाजीने तोफांचा कारखाना काढला आणि आरमार उभारले. मराठी आरमाराचा वीस संगमेश्वरी जहाजांचा पहिला काफिला १६५९ साली सिद्ध झाला. याच साली तुकोजी आंग्रे शिवाजीच्या पदरी राहिला. १६६४ साली

शिवाजीने सिंधुदुर्गाची उभारणी सुरु केली. या साली मराठी आरमारांत ८५ गलबते आणि ३ महागिन्या होत्या. या आरमारानिशीं खुद्द शिवाजीने दर्यावर्दी मोहिमेचा मुहूर्त १६६५ साली केला. ही सारी तयारी शिवाजीने मुख्यत्वेकरून सिद्दीसाठी केली होती ; पण सिद्दीची सद्दी अद्याप संपली नव्हती. बसरूरची मोहीम आटोपून व गोकर्णमहाबळेश्वराचे दर्शन घेऊन शिवाजी भीमगडास आला तेव्हां मिर्झा राजा जयसिंग याच्या नेतृत्वाखाली प्रचंड मोंगल फौज दक्षिणेत दाखल झाल्याची वर्दी मिळाल्यामुळे किनाऱ्यावरील शत्रूंनी दर्यावर्दी युद्धाचा बेत सोडून या प्राणसंकटाला तोंड देण्यासाठी त्याला घाटमाथ्यावर यावे लागले.

शिवाजीवरील मोहीम यशस्वी करण्यासाठी जयसिंहाला आरमाराची अत्यंत जरूर होती. त्याने सिद्दीला मोंगल बादशाहीचा आधार (१६६५) देऊन शिवाजीवर उठविले. जयसिंहाशी तहाच्या वाटाघाटी सुरु झाल्या तेव्हां शिवाजीने जंजिऱ्याची मागणी केली. जंजिरा घावा, अशी जयसिंहाने बादशहाकडे शिफारस केली आणि किल्ला खाली करून शिवाजीच्या ताब्यांत घावा असा सिद्दीला हुकूम दिला. खुद्द बादशहाच्या हुकमाशिवाय किल्ला खाली करण्याचे सिद्दीनीं नाकारले आणि बादशहाकडे राजकारण केले. त्यावरून बादशहाने शिवाजीची ही मागणी अमान्य केली. जंजिऱ्याचे महत्त्व मैदानी जयसिंहाच्या ध्यानीं आले नाही ; मात्र औरंगजेबाला ते उमगले होते. जंजिरा ही कोंकणची किल्ली. ती हाती ठेवण्याचा फायदा पुढे औरंगजेबास मिळाला. आगऱ्याहून परत आल्यानंतर शिवाजीने सिद्दीशी फिरून युद्ध सुरु केले. १६६७ च्या मोहिमेत सिद्दी फत्तेखान इतका जेरीस आला की त्याने शिवाजीला जंजिरा खाली करून देण्याचे कषूल केले ; परंतु इतर सिद्दी सरदारांनी फत्तेखानाला प्रथम पदच्युत व नंतर ठार केले आणि युद्ध सुरु ठेवले. शिवाजीच्या आरमारामुळे सिद्दीची चांचेगिरी जवळजवळ बंदच पडली होती. यावर तोड म्हणून सिद्दी स्वैर्यतखानाने मोंगलांचे स्वामित्व पत्करले आणि सिद्दी संभूल याने मोंगल आरमाराचे आधिपत्य स्वीकारले. बादशहाने सिद्दी संभूल यास याकूबखान हा किताब व तीन लाखांची नेमणूक करून दिली. यामुळे

जंजिऱ्याचा प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचा झाला. शिवाजी व सिद्दी दोघेही एकांमेकांविरुद्ध इंग्रजांकडे मदतीची मागणी करीत आणि परस्परांना नकळत इंग्रज त्यांना थोडीबहुत रसद व दारूगोळा पुरवीत ; उधडकीस आलेच तर त्याची जबाबदारी एखाद्या पुंडाच्या अंगी लावून मोकळे होत. त्यांचे स्वतःचेच आसन स्थिर नसल्यामुळे या जबरदस्तांच्या झटापटीत त्यांना अशा दुटप्पी राजकारणाचा अवलंब करणे भाग होते.

१६७१ साली होळीच्या रात्री सिद्दी कासीम व सिद्दी खैरत यांनी दंडाराजपुरी येथील शिवाजीच्या ठाण्यावर हल्ला चढविला आणि दारूगोळ्याच्या कोठाराला आग लावली. मोठा धडाका उडाला. शिवाजी रायगडावर झोपेत होता, तो या वेळी एकदम दचकून जागा झाला आणि कोठे तरी दगा झाला असे अंतर्ज्ञानाने म्हणू लागला. थोडक्याच वेळाने राजपुरीची बातमी आली. या वेळी सिद्दीने राजपुरी घेतली, पुरुषांची कत्तल केली आणि बायकामुलांना गुलाम केले. या कामगिरीबद्दल सिद्दीला मोगलांकडून शाबासकी मिळाली. १६७२ साली सिद्दीने मराठी आरमारांतील पन्नास मचवे बुडविले आणि जंजिऱ्याला वेढा घालून बसलेल्या मराठी सैन्यांतील पंधरा हजार शिपायांची कत्तल केली ! उलट १६७४ साली शिवाजीने सिद्दीचे शेकडो लोक कापून काढले आणि सिद्दीचे आरमार सुरतेपर्यंत पिटून लावले.

एवढ्या निकराची इतकी युद्धे लढूनही जंजिरा हाती येत नाही हे पाहून शिवाजी हताश झाला. राज्यारोहणानंतर तर त्याला जंजिरा अधिकच सलू लागला. येथे वारंवार येणारे अपयश त्याला सहन होईना. त्याने जंजिऱ्याचा ध्यास घेतला. यशासाठी कोणा सिद्ध पुरुषाचा आशीर्वाद मिळवावा म्हणून शिवाजी तपास करू लागला. केळशी येथे बाबा याकूत नांवाचे लोकोत्तर साधु होते. शिवाजी त्यांच्या दर्शनाला गेला. जंजिरा केव्हां हाती येईल असे त्यांस विचारले, उत्तर किंवा आशीर्वाद देण्याऐवजी बाबा याकूत उठून चालू लागले. महाराज त्यांचे मार्ग हिंडू लागले. अखेरीस त्यांच्या पायांशी लागले. तेव्हां बाबांनी पिकला केंस दाढीचा व मिशीचा महाराजांचे हाती दिला. त्यांचा ताईत करण्यासाठी शिवाजीने ते गोविंद विश्वनाथ प्रभु यांचे

हवालीं केले. त्याचे हातून ते हरवले. म्हणून त्याचेवर इतराजी होऊन शिवाजीने त्याला पोतनिशीच्या जागेवरून दूर केले. या कार्या यश नाही हे शिवाजीने जाणले. या दंतकथेला आधार नाही; तरीही हे अपयश शिवाजीने जिवाला किती लावून घेतले होते हे या कथेवरून दिसून येते, म्हणून ती येथे दिली आहे.

दैवयोगाचा प्रत्यय आला तरी शिवाजीने प्रयत्न सोडला नाही. १६७८ साली शिवाजीने खांदेरीस जलदुर्ग उभारला. उंदेरीवर तटबंदी करून सिद्दीने तोड केली. १६८० साली शिवाजीने अलीबागेनजीक नवघर येथे जलदुर्ग उभारला आणि त्याला जंजिरे कुलाबा असे नांव ठेवले. आरमारासाठी शिवाजीने येथे गोदी व कारखाना उभारला. या तयारीमुळे इंग्रज व पोर्तुगीज इतके दचकले की ते म्हणत शिवाजी जन्मजात दर्यावर्दी नव्हता हे आमचे नशीब ! नाहीतर त्याने आम्हांसह दर्या साफ करून टाकला असता ! पश्चिम किनाऱ्यावरील परक्यांचे सुदैव व मराठ्यांचे दुदैव की या आरमारानिशी दर्यावर वावरू लागण्यापूर्वीच शिवाजीचा अंत झाला !

सिद्दीच्या सामर्थ्यामुळे हतप्रभ झालेली भूतपिशाचे मंत्रशक्ति नष्ट होतांच अक्रालविक्राल आकार धारण करून धुडगूस घालू लागतात. शिवाजीच्या मृत्यूनंतर महाराष्ट्रांत अशीच अवस्था झाली. दक्षिण-दिग्विजयाची प्रतिज्ञा करून औरंगजेब बऱ्हाणपुरास (१६८१) दाखल झाला. तो आला तेव्हां मोगल साम्राज्याची अद्वितीय आर्थिक शक्ति त्याच्या पाठीशी होती आणि प्रचण्ड लष्करी सामर्थ्य त्याच्या हाताशी होते. अलाउद्दीन खलजीने मूठभर घोडेस्वारांच्या जोरावर एकेका सपाट्यांत दक्षिणेतील संपन्न व समर्थ हिंदु राज्ये धुळीला मिळविली. त्याची तयारी औरंगजेबाच्या मानाने कःपदार्थ होती; शिवाय त्याला दक्षिणेत कोणाचाही आधार नव्हता. तरीही त्याला जे साधले ते अद्वितीय सामग्रीनिशी याला साधले नाही. दक्षिणेत औरंगजेबाचा मुक्काम सव्वीस वर्षे होता. या काळांत त्याने दक्षिणेतील मुसलमानी राज्ये मात्र नष्ट केली. ती नष्ट झाली, कारण ती बांडगुळे होती. मराठ्यांचा निःपात करण्याच्या हिरीरीने तो दक्षिणेत आला होता. मराठ्यांच्या छोट्या स्वराज्याची

धूळघाण करण्यासाठी त्याने मोगल साम्राज्याचे सर्वस्व पणाला लावले. त्याने महाराष्ट्रांत फितुरी माजविली व अनेक मोहऱ्यांचे बळी घेतले ; वेळेवेळी मराठ्यांची दाणादाण केली आणि मराठ्यांच्या राजाला रानोमाळ वणवण करावयास लावले. औरंगजेबाच्या सैन्यांत खानदानीचे उमराव होते. त्याच्या घोडदळांत अफगाणिस्तान, पंजाब व राजपुताना या भागांतील धिप्पाड व कसलेले लढवय्ये होते. मराठ्यांसारखीच युद्धपद्धति अवलंबिणारे चपळ व कणखर बुंदेली व मेवाडी सैनिक त्याच्या पायदळांत होते. रांगड्या व भुरग्या, किरकोळ व रानवट मराठ्यांनी या परचक्राचा प्राणपणाने प्रतिकार केला. एवढा दीर्घकालीन व इतक्या निकराचा स्वातंत्र्यसंग्राम हिंदुस्थानांतच नव्हे, त्यापूर्वी व नंतर, इतरत्र कोठेही झालेला नाही. झाला असलाच तर तो महाराष्ट्रांतच, पहिल्या शतकांत, सातवाहनांचा शक-क्षत्रपांशी स्वातंत्र्यसंग्राम झाला त्या वेळी. शिवाजीने आरंभिलेला हा स्वातंत्र्यसंग्राम यशस्वी झाला, कारण या वेळी महाराष्ट्रांतील व्यक्तिमात्राने महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्यप्रीतीचे व प्रतिकारशक्तीचे प्रतिनिधित्व स्वीकारले होते.

दक्षिणेत येतांच औरंगजेबाने सिद्दीला उठावणीची प्रेरणा दिली. कारण त्याला मराठशाहीचा विध्वंस करावयाचा होता आणि त्या वेळी मराठी राज्य मुख्यत्वेकरून कोंकणापुरते मर्यादित होते ; महाराष्ट्राच्या बगलेवर सारखे हल्ले चढवीत राहणे सिद्दीलाच शक्य होते ; शिवाय बादशहाला इंग्रज व पोर्तुगीज यांजवरही शह ठेवावाचा होता ; यासाठी त्याने सुरत येथील मोगली आरमार सिद्दीच्या मदतीस दिले. सिद्दी हा मराठ्यांचा कट्टा दुष्मान. बादशहाचा पाठिंबा मिळतांच सिद्दीने दांडगाई मांडली. मराठ्यांची गलबते गाठून ती जाळण्याचा सपाटा सुरू केला. किनाऱ्यालगतच्या मराठी मुलखांत लुटालूट व जाळपोळ हे अत्याचार रोजचे प्रकार झाले. सिद्दी कासीमने मराठी मुलखांतील लोक पकडून खंडणीसाठी कांहीं संभावीत अटकेंत ठेवले आणि वरकड मुंबईस गुलाम म्हणून विकले. खांदेरीकडे निघालेल्या तीनशे मराठ्यांची त्याने कत्तल केली आणि त्यांपैकी ऐशी इसमांची डोकी कापून गलबतातून मुंबईस नेली व माजगांव

येथे तीं भाल्यांवर खोंचून रांगेनें लावून ठेवलीं. याबाबत संभाजीनें इंग्रजांकडे तक्रार केली. शिवाजीची जरब अद्याप नष्ट झालेली नव्हती. असा प्रकार पुन्हां होऊं देणार नाही, असें इंग्रजांनीं संभाजीच्या वकिलास आश्वासन दिलें. १६८१ सालीं सिद्दीनें पनवेलपासून चौलपर्यंतचा मुलूख उध्वस्त केला. सिद्दीचा कायमचा बंदोबस्त करण्यासाठीं संभाजीनें मराठी आरमार सज्ज केलें व जंजिऱ्यावर रवाना केलें. त्यांत लहानमोठी दीडशें गलबतें होती व त्यांवर पांच हजार कसलेले लढाऊ खलाशी होते. दर्यासारंग दौलतखान, मायनाक भंडारी व गोविंदराव काथे हे या आरमारावर अधिकारी होते. स्वतः संभाजीनें वीस हजार फौजेनिशीं खुष्कीनें जंजिऱ्यावर चाल केली. महाडचा देशपांडे दादजी रघुनाथ प्रभु याजकडे जंजिऱ्याच्या मोहिमेचें नेतृत्व होतें. सिद्दीचा पाडाव केल्यास अष्टप्रधानांत पद देण्याचें वचन त्याला संभाजीनें दिलें होतें. मराठ्यांनीं जोर करून समुद्रांतून व जमिनीवरून जंजिऱ्यावर तीस दिवसपर्यंत तोफांच्या गोळ्यांचा वर्षाव केला. किल्ल्याचा तट जागोजाग कोसळला, तरी सिद्दीचा प्रतिकार थंडावला नाही व तोफखाना बंद झाला नाही. तेव्हां सिद्दीच्या दारुखान्यास आग लावण्यासाठीं खंडोजी (कोंडाजी) फर्जेद रवाना झाला. संभाजीशीं हाडवैर असल्याचा बहाणा करून त्यानें जंजिऱ्यांत नोकरी मिळविली. असे अनेक हरामखोर पदरीं असल्यामुळे सिद्दीला या बहाण्यांत अघटित असें कांहीं वाटलें नाही. खंडोजीनें इष्टसिध्यर्थ एका लवंडीला विश्वासांत घेतलें. तिनें ऐन वेळीं विश्वासघात केला. त्याचें कपट तिनें सिद्दी खैरतखानास कळविलें. त्याबरोबर त्यानें खंडोजी व त्याचे साथीदार यांना हालहाल करून जिवें मारलें. नंतर सिद्दी कासीमनें संभाजीचें आरमार खाडींतून हांकून लावलें. तेव्हां आठशें वार रुंदीचा व तीस वार उंचीचा दगडी भराव घालून जंजिऱ्याची खाडी ओलांडण्यासाठीं पायरस्ता तयार करण्याची शक्कल संभाजीनें स्वीकारली. हें अचाट काम पुरें होण्यापूर्वीच मोंगलांना तोंड देण्यासाठीं संभाजीला उत्तर कोंकणांत जावें लागलें. त्याच्या मागोमाग सिद्दी कासीम आरमार बरोबर घेऊन मुंबईकडे रवाना झाला. दादाजीनें खाडी

धूळघाण करण्यासाठी त्याने मोंगल साम्राज्याचे सर्वस्व पणाला लावले. त्याने महाराष्ट्रांत फितुरी माजविली व अनेक मोहऱ्यांचे बळी घेतले ; वेळेवेळी मराठ्यांची दाणादाण केली आणि मराठ्यांच्या राजाला रानोमाळ वणवण करावयास लावले. औरंगजेबाच्या सैन्यांत खानदानीचे उमराव होते. त्याच्या घोडदळांत अफगाणिस्तान, पंजाब व राजपुतानां या भागांतील धिप्पाड व कसलेले लढवय्ये होते. मराठ्यांसारखीच युद्धपद्धति अवलंबिणारे चपळ व कणखर बुंदेली व मेवाडी सैनिक त्याच्या पायदळांत होते. रांगड्या व भुरट्या, किरकोळ व रानवट मराठ्यांनी या परचक्राचा प्राणपणाने प्रतिकार केला. एवढा दीर्घकालीन व इतक्या निकराचा स्वातंत्र्यसंग्राम हिंदुस्थानांतच नव्हे, त्यापूर्वी व नंतर, इतरत्र कोठेही झालेला नाही. झाला असलाच तर तो महाराष्ट्रांतच, पहिल्या शतकांत, सातवाहनांचा शक-क्षत्रपांशी स्वातंत्र्यसंग्राम झाला त्या वेळी. शिवाजीने आरंभिलेला हा स्वातंत्र्यसंग्राम यशस्वी झाला, कारण या वेळी महाराष्ट्रांतील व्यक्तिमात्राने महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्यप्रीतीचे व प्रतिकारशक्तीचे प्रतिनिधित्व स्वीकारले होते.

दक्षिणेत येतांच औरंगजेबाने सिद्दीला उठावणीची प्रेरणा दिली. कारण त्याला मराठशाहीचा विध्वंस करावयाचा होता आणि त्या वेळी मराठी राज्य मुख्यत्वेकरून कोंकणापुरते मर्यादित होते ; महाराष्ट्राच्या बगलेवर सारखे हल्ले चढवीत राहणे सिद्दीलाच शक्य होते ; शिवाय चादशहाला इंग्रज व पोर्तुगीज यांजवरही शह ठेवावाचा होता ; यासाठी त्याने सुरत येथील मोंगली आरमार सिद्दीच्या मदतीस दिले. सिद्दी हा मराठ्यांचा कट्टा दुष्मान. चादशहाचा पाठिंबा मिळतांच सिद्दीने दांडगाई मांडली. मराठ्यांची गलबते गाठून ती जाळण्याचा सपाटा सुरू केला. किनाऱ्यालगतच्या मराठी मुलखांत लुटालूट व जाळपोळ हे अत्याचार रोजचे प्रकार झाले. सिद्दी कासीमने मराठी मुलखांतील लोक पकडून खंडणीसाठी कांहीं संभावीत अटकेंत ठेवले आणि वरकड मुंबईस गुलाम म्हणून विकले. खांदेरीकडे निघालेल्या तीनशे मराठ्यांची त्याने कत्तल केली आणि त्यांपैकी ऐशी इसमांची डोकी कापून गलबतांतून मुंबईस नेली व माजगांव

येथे तीं भाल्यांवर खोंचून रांगेनें लावून ठेवलीं. याबाबत संभाजीनें इंग्रजांकडे तक्रार केली. शिवाजीची जरब अद्याप नष्ट झालेली नव्हती. असा प्रकार पुन्हां होऊं देणार नाही, असें इंग्रजांनीं संभाजीच्या वकिलास आश्वासन दिलें. १६८१ सालीं सिद्दीनें पनवेलपासून चौलपर्यंतचा मुलूख उध्वस्त केला. सिद्दीचा कायमचा बंदोबस्त करण्यासाठीं संभाजीनें मराठी आरमार सज्ज केलें व जंजिऱ्यावर खाना केलें. त्यांत लहानमोठीं दीडशें गलबतें होती व त्यांवर पांच हजार कसलेले लढाऊ खलाशी होते. दर्यासारंग दौलतखान, मायनाक भंडारी व गोविंदराव काथे हे या आरमारावर अधिकारी होते. स्वतः संभाजीनें वीस हजार फौजेनिशीं खुष्कीनें जंजिऱ्यावर चाल केली. महाडचा देशपांडे दादजी रघुनाथ प्रभु याजकडे जंजिऱ्याच्या मोहिमेचें नेतृत्व होतें. सिद्दीचा पाडाव केल्यास अष्टप्रधानांतें पद देण्याचें वचन त्याला संभाजीनें दिलें होतें. मराठ्यांनीं जोर करून समुद्रांतून व जमिनीवरून जंजिऱ्यावर तीस दिवसपर्यंत तोफांच्या गोळ्यांचा वर्षाव केला. किल्ल्याचा तट जागोजाग कोसळला, तरी सिद्दीचा प्रतिकार थंडावला नाही व तोफखाना बंद झाला नाही. तेव्हां सिद्दीच्या दारुखान्यास आग लावण्यासाठीं खंडोजी (कोंडाजी) फर्जेद खाना झाला. संभाजीशीं हाडवैर असल्याचा बहाणा करून त्यानें जंजिऱ्यांत नोकरी मिळविली. असे अनेक हरामखोर पदरी असल्यामुळे सिद्दीला या बहाण्यांत अघटित असें कांहीं वाटलें नाही. खंडोजीनें इष्टसिध्यर्थ एका लवंडीला विश्वासांत घेतलें. तिनें ऐन वेळीं विश्वासघात केला. त्याचें कपट तिनें सिद्दी स्वैर्यतखानास कळविलें. त्याबरोबर त्यानें खंडोजी व त्याचे साथीदार यांना हालहाल करून जिवें मारलें. नंतर सिद्दी कासीमनें संभाजीचें आरमार खाडींतून हांकून लावलें. तेव्हां आठशें वार रुंदीचा व तीस वार उंचीचा दगडी भराव घालून जंजिऱ्याची खाडी ओलांडण्यासाठीं पायरस्ता तयार करण्याची शककल संभाजीनें स्वीकारली. हें अचाट काम पुरें होण्यापूर्वीच मोंगलांना तोंड देण्यासाठीं संभाजीला उत्तर कोंकणांत जावें लागलें. त्याच्या मागोमाग सिद्दी कासीम आरमार बरोबर घेऊन मुंचईकडे खाना झाला. दादाजीनें खाडी

भरण्याचें काम सोडून दिलें आणि लढाई शिकस्तीनें सुरू ठेवली. सिद्दी आरमाराची गस्त थांबल्याची संधि साधून दादाजीनें एका रात्री चार हजार सैनिकांसह जंजिऱ्यावर छापा घातला. या वेळीं अलीबागच्या कोळ्यांच्या मदतीनें मराठ्यांनीं जंजिऱ्याच्या कोटास शिड्या लावून आंत शिरण्याचा यत्न केला. किल्ल्यांतील जागरूक पहारेकऱ्यांनीं शिड्यांना बिलगलेल्यांवर दगडांचा आणि उथळ कातळावरून पुढें सरकणारांवर गोळ्यांचा वर्षाव करून मराठ्यांना पिटून लावले. या चकमकींतून फक्त पांचशें लोक जीव बचावून परत आले. पुढें निसर्ग सिद्दीच्या मदतीला धांवला. पावसाळा सुरू झाला. तुफानी लाटांपुढें मैदानी मराठ्यांचा इलाज चालेना. तेव्हां निराश होऊन दादाजीनें वेढा उठवला. ह्या वेळ्याचे वेळीं सिद्दीला पोर्तुगीजांनीं वेळोवेळीं मदत केली म्हणून संभाजीनें गोव्यावर स्वारी केली. तीही त्यानें तडीला नेली नाहीं. जंजिऱ्यावरील छाप्याची हकीगत समजतांच सिद्दी कासीमनें कुलाब्याचा किनारा लुटला, ठिकठिकाणीं गोवध केला आणि अनेक खेडीं जाळलीं. त्यानें महाडापर्यंत दादाजीचा पाठलाग केला व त्याची बाथको पळवून नेली. याचा सूड उगविण्यासाठीं संभाजीनें आपले सारे आरमार एकवटून सिद्दीवर रवाना केले. माजगांवच्या आरमारी लढाईत मराठ्यांचा पूर्ण पराभव झाला आणि आपली जहाजे शत्रूच्या हातीं पडून नयेत म्हणून त्यांना ती बुडवारीं लागली !

दाक्षिणेंत औरंगजेबाचें पाऊल पडलें तेव्हांपासून शाहूच्या पुनरागमनापर्यंत महाराष्ट्रांत अराजक माजलें होतें. परकी दर्यावर्दी सत्तांच्या अस्तित्वामुळे या काळांत कोंकणपट्टीत अंदाधुंदीचा कळस झाला होता. या काळांत पश्चिम किनाऱ्यावर कान्होजी आंग्र्यानें मराठ्यांचें नांव राखलें !

सिदोजी ऊर्फ भिवजी गुजर हा मराठी आरमारावरील मुख्य अधिकारी. कान्होजी आंग्रे हा त्याचा दुय्यम ; पण वृत्तीनें असा बेताल कीं कांहीं बेबनावावरून यानें सिदोजीला अटकेंत ठेवले ! सिदोजीच्या मृत्यूनंतर (१६९८) मराठी आरमाराचें आधिपत्य कान्होजीला देण्यांत आलें. सरखेलीवरील सनदशीर मंजुरीची त्याला फारशी मातबरी

नव्हती ; पूर्वी आणि पुढेही. यापूर्वीच तो आपले आरमार स्वतंत्रपणे फिरवू लागला होता. मध्यवर्ती सत्तेच्या आधाराच्या अभावी त्याने स्वपराक्रमाने समुद्रावरील प्रभुत्व संपादन केले. साधारणतः खुष्की सेनापतीपेक्षां दर्यासारंग अधिक बेबंद. हिंदुस्थानांतील लढवय्या जमातींमध्ये मराठे बेबंद आणि दर्यावर्दी मराठ्यांमध्ये कान्होजी अग्रगण्य ! नजर ससाण्याची, झेंप गरुडाची आणि पकड मगरीची ! घेरिया ऊर्फ विजयदुर्ग हे या गरुडाचे घरे. त्याच्या आधारावर याने वाघोटण्याच्या खाडीत पहिला आरमारी कारखाना काढला. पुढे कुलाबा व सुवर्णदुर्ग येथेही त्याने असेच कारखाने काढले. राजारामाच्या कारकीर्दीत सरखेलीवर नेमणूक झाली तेव्हांपासून आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत या आरमाराच्या जोरावर सुरतेपासून त्रावणकोरपर्यंत दर्यावर्दी उद्योग करणारांना कान्होजीचा दरारा जाणवला. शिवाजीने खुष्कीवर सुरू केलेली चौथार्हीची पद्धत याने दर्यावर सुरू केली. मराठी दर्यावर वावरणाऱ्या जहाजांनी आपला परवाना घेतला पाहिजे आणि परवाना नसेल त्या जहाजांनी चौथार्ही दिली पाहिजे, असा याचा कडक दण्डक होता. ही पद्धत त्याने इंग्रज व पोर्तुगीज यांचेपासूनच घेतली होती. या नियमांचा भंग करणारी जहाजे बेलाशक लुटार्यांत अशी त्याची सारंगांना आज्ञा होती. ही पद्धत ज्यांना जाचली ते याला चांचा म्हणत. शिवाजीला दरवडेखोर म्हणतात, त्याच सुरांत. या काळचे इंग्रज दर्यावर्दी कान्होजीचा उल्लेख शिवाजी याच नांवाने करीत असत. परराष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पत्रव्यवहारांत या दोघांइतका अपशब्दांचा वर्षाव कोणावरही करण्यांत आलेला नाही. स्वदेशी वीर व मुत्सद्दी यांच्या परराष्ट्रीय मूल्यावरूनच त्यांचे महत्त्वमापन करण्याची आधुनिक प्रथा किती फसवी व धोक्याची आहे हे यावरून चांगले प्रत्ययास येते.

मुंबईनजीकच्या खांदेरी बेटावरील किल्ल्यावरून कान्होजीच्या आरमाराच्या हालचाली शिस्ताने सुरू झाल्या तेव्हां इंग्रज विचकले व सिद्दी हादरले. दिल्लीची सत्ता दुबळी झाल्यामुळे पश्चिम किनाऱ्यावरील मोंगली आरमाराची वाताहात झाली आणि सिद्दीचा आधार तुटला ; पण त्याने धीर सोडला नाही. पोर्तुगीजांचे समुद्रावरील

प्रभुत्व नष्ट झाल्यामुळे पूर्वी काबीज केलेल्या जमिनीवर शक्य तोंवर पाय रोवून राहण्यापुरतेच त्यांचे राजकारण मर्यादित राहिले. बेबंद-शाहीच्या काळांत इंग्रज मात्र चांगलेच बळावले होते. आंग्र्यांचे सामर्थ्य त्यांनाच विशेष डांचले. मराठ्यांचे आरमारी सामर्थ्य नेस्त-नाबूद केल्यावांचून त्यांना जिवंत राहणेही अशक्य होते. व्यापाराच्या सुरक्षिततेसाठी परवान्याकारितां आंग्र्यांना दरसाल पन्नास हजार पौंड खंडणीसारखे द्यावे लागत. या जाचांतून सुटण्याकरितां त्यांनी अनेक वेळां आंग्र्यांशी झटापटी केल्या; यासाठी त्यांनी कधी पोर्तुगीजांची मदत घेतली तर कधी सिद्दीची; पण प्रत्येक वेळी त्यांना हार खावी लागली. कारण आंग्र्यांचे आरमार इंग्रजांहून प्रबळ व चपळ होते; त्यांचे नेतृत्व कसलेल्या दर्यासारंगाकडे होते आणि मराठी आरमाराला देशावरून रसद व कुमक मिळण्याची सोय होती. शिवाजीची गनीमी युद्धपद्धति कान्होजीने समुद्रावर सुरू केली. कान्होजीच्या चपळ लढाऊ गलबतांनी इंग्रजांची व्यापारी जहाजे लुटली, इंग्रजांची अवजड आरमारी गलबते पकडली व पेटवून दिली, इंग्रज नाविकांच्या कत्तली केल्या आणि आपले प्रभुत्व अबाधित राखिले, तरी इंग्रजांनी प्रयत्न सोडला नाही. शेवटी आमच्या दुर्दैवामुळे आम्हीच त्यांच्या हातांत खेळलो आणि आम्ही आपल्या हाताने आपल्या आरमारी सामर्थ्याला जलसमाधि दिली व अग्निसंस्कार केला! पण आपण इंग्रजांच्या नादांत फार पुढे आलो.

शाहू दक्षिणेत आला तेव्हां कान्होजी बाह्यतः ताराबाईच्या तटांत होता; पण वस्तुतः स्वतंत्र होता. त्याचा आधार ताराबाईला जरूर होता. याला मात्र मध्यवर्ती सत्तेच्या पाठबळाची दिकत नव्हती. शाहू दक्षिणेत आला तेव्हां ताराबाईच्या गटांतील सरदारांनी त्याच्याविरुद्ध उठावणी केली. कान्होजीने कल्याण प्रांत व्यापला आणि घाटमाथ्यावरील राजमाची व लोहगड हे किल्ले काबीज केले. यापुढे कान्होजी पुणे-सातार्यावर चालून येणार अशी आवई उठली. त्याच्या बंदोबस्ताकरितां शाहूने आपला पेशवा बहिरोपंत पिंगळे याला फौज देऊन पाठविले. कान्होजीने त्याचा पराभव केला व त्याला लोहगडावर अटकेंत

(१७१२) ठेवलें. म्हणून प्रतिनिधीन पेशवेपद स्वीकारावें आणि आंगऱ्यांचें पारिपत्य करावें अशी शाहूनें आज्ञा केली ; पण प्रतिनिधीची हिंमत होईना. त्यानें ही कामगिरी पत्करण्याचें नाकारलें. तेव्हां शाहूनें बाळाजी विश्वनाथाला या मोहिमेचें नेतृत्व आणि पेशवेपद दिलें.

कोंकणांतून नशीब काढण्यासाठीं देशावर आलेल्या भटाचें भाग्य कोंकणांतिल कान्होजीच्या निमित्तानें उदयाला आलें ; पेशवेपद त्याच्या नशीबीच लिहिलेलें होतें. पुरुषस्य भाग्यम् ; किंपुरुषस्य नव्हे ! सिद्दीच्या अत्याचारांमुळें उत्तरकालीन मराठेशाहीला लाघलेल्या नररत्नांमध्ये बाळाजी अग्रगण्य, कौस्तुभासमान ! देशोधडीला लागलेल्या श्रीवर्धनच्या देशमुख कुलांतला हा तंतु मराठेशाहीच्या कलंडत्या महावृक्षाला सांवरता झाला. नाकांत बोलणारा, म्हणून तोंडभर बोलणारांनीं व घरंदाज वतनदारांनीं, घेंडांनीं व झोंडांनीं याची कुस्करी केली, पण त्यांची तोंडे सुकलीं, तेव्हां यानेंच कोंकणची कामगिरी फत्ते केली.

बाळाजी विश्वनाथ हा उत्कृष्ट सेनापति होता तसाच उत्कृष्ट मुत्सद्दीही होता. आंगऱ्यांचे बाबतींत त्याची मुत्सद्देगिरी प्रत्ययास आली. आपली चढाई आरंभी यशस्वी झाली तरी देशावरील मोहीम आपल्याला पेलणार नाही हें कान्होजी जाणून होता. आपलें दर्यावर्दी सामर्थ्य नष्ट करण्यास इंग्रज, सिद्दी व फिरंगी टपलेले आहेत हें त्याला ठाऊक होतें. त्यांच्या कडव्या विरोधामुळें देशावरील सत्तेच्या तात्त्विक आधारावांचून आपलें समुद्रावरील प्रभुत्व टिकणार नाही हें त्याला समजलें होतें. शाहू हाच राज्याचा कायदेशीर वारसदार आहे हें त्याला मान्य होतें. ताराबाईचा पक्ष मध्य महाराष्ट्रांत नामोहरम होऊं लागलेला आहे हें त्यानें ओळखलें होतें. म्हणूनच शाहूशीं तडजोडीचें बोलणें करावयास तो उत्सुक होता. बाळाजीला आंगऱ्यांच्या अवस्थेची पूर्ण कल्पना होती. कान्होजी व बाळाजी यांचा पूर्वीपासून परिचय होता. बाळाजीच्या मुत्सद्देगिरीमुळेंच कान्होजी शाहूच्या पक्षांत सामील झाला (१७१३). पुढें आंगऱ्यांचा मराठी दरबारशी तह झाला

(१७१५). त्या अन्वये कान्होजीला सरखेल हा किताब व मराठी आरमारावरील मुख्य अधिकार देण्यांत आले; त्याला कोंकणपट्टीतील दहा किल्ले व सोळा महाल सरंजामादाखल मिळाले; मराठेशाहीच्या वतीने पश्चिम किनाऱ्यावर रखवाली करण्याची कामगिरी त्याच्यावर सोंपविण्यांत आली आणि आंगऱ्यांना कोणा शत्रूने उपद्रव दिल्यास साहाय्य करण्याची जबाबदारी मध्यवर्ती सत्तेने स्वीकारली. मराठ्यांना वेळोवेळी उपयोगी पडलेल्या, व नडलेल्या, सरंजामी पद्धतीची सुरुवात आंगऱ्यांपासून झाली. वस्तुतः आंगऱ्यांना शाहूच्या मदतीची जरूर नव्हती; इतरांना मदत करण्यासारखी शाहूची परिस्थिति नव्हती; आपल्याला वेळेवर मदत मिळेल अशी आंगऱ्यांची अपेक्षाही नव्हती. शाहूलाच आंगऱ्यांच्या मदतीची जरूर होती, निदान तटस्थतेची. मराठी दरबारच्या अगतिकतेची जाणीव कान्होजीने शाहूला पुढे वेळोवेळी शब्दाने व कृतीने करून दिलेली आढळते. त्याच्या या वृत्तीची तुलना करावयाचीच तर ती जंजिऱ्याच्या सिद्दी सुभेदारार्शीच. सुभ्याच्या वसुलीचा हिस्सा आम्ही मध्यवर्ती सत्तेला देणार नाही, रखवालीबद्दल आपल्यालाच तनखा मिळाला पाहिजे असा दोघांचाही दावा होता.

औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर दिल्लीच्या बादशाहीचा जोर ओसरला; यामुळे सिद्दीची सत्ता क्षीण झाली. औरंगजेबाने दक्षिणेतील मुसलमानी राज्ये बुडविली; यामुळे सिद्दीला उठावणीला चिथावणी किंवा मराठ्यांच्या पिछाडीवर त्याच्या हालचालींना साथ देणारी सत्ता राहिली नाही. यामुळे सिद्दीची कुचंबणा झाली. कान्होजीच्या आरमारी सामर्थ्याची इतरांना आलेली प्रचीति पाहून सिद्दीची झांज उतरली होती. आंग्रे व सिद्दी हे शेजारी असल्यामुळे त्यांच्या कुरकुरी नेहमीच चालत. आतां तर शाहूशी झालेल्या तहाचे अन्वये हबशांनी बेबंदशाहीच्या काळांत दडपलेला मुख्य आंगऱ्यांकडे सनदशीरपणे आलेला होता व त्यावर कबजा करावयास आंग्रे उत्सुक होते. कान्होजीने सिद्दीवर मोहीम काढली तेव्हां कराराप्रमाणे बाळाजी विश्वनाथ मराठी सैन्यासह सरखेलाच्या मदतीला आला. पहिल्या सदाच्यास सिद्दी नरम आल्यामुळे बाळाजीने त्याचा कान्होजीशी सलोखा करून दिला (१७१६). या व्यवस्थेचे

अन्वये सिद्दीकडील अकरा किल्ले मराठ्यांना परत मिळाले. सिद्दी नरम आला, पण नष्ट झाला नाही.

परक्यांचे हाती असलेली राजसत्ता स्वकीयांचे हाती आल्यानंतर कांहीं काळपर्यंत संतमहंतांचे, स्वामींचे व आचार्यांचे, थोतांड पिकते. जणुं आपल्याच प्रेरणेमुळे व पुण्याईमुळे स्वराज्य प्राप्त झाले अशा अभिनिवेशाने, परमेश्वराच्या प्रेषिताच्या आविर्भावाने आणि रामराज्यस्थापनेच्या मिषाने हे छद्मस्वामी व दुष्टाचार्य राजकारणांत व राज्यकारभारांत लुडबूड करूं लागतात. असेच एक घमंडानंद शाहूच्या राजवटीच्या सुरुवातीस कोंकणांत परशुरामशेत्री प्रकट झाले. यांचे नांव ब्रह्मेश्वरस्वामी. परशुरामनजीकचा धामणी गांव स्वामीस राजारामाकडून इनाम मिळाला होता. भार्गवरामाच्या पुरातन मंदिराचा जीर्णोद्धार करण्यासाठी द्रव्य संपादन करण्याकरितां हाती निशाण व कर्णा आणि पाठीशी अलौकिक सामर्थ्याचा बोभाटा, एवढे भांडवल बरोबर घेऊन स्वामी भिक्षेस निघाले (१७०७). महाराष्ट्र दरिद्री असला तरी भाविक असल्यामुळे देवकार्याला द्रव्याची टंचाई कधीही पडत नाही; शिवाय परशुराम हा अपरान्ताचा देवाधिदेव आणि स्वामीही कर्तृत्ववान्; म्हणून स्वामीला बरेच द्रव्य मिळाले. या द्रव्यांतून स्वामीने देवालयाचा जीर्णोद्धार केला आणि तो स्वतः दरबारी इतमामांत राहू लागला. स्वामी मोठा धूर्त व दूरदर्शी. चाळाजी विश्वनाथ देशावर निघाला तेव्हां याने त्याला आशीर्वाद दिला (ब्रह्मेश्वरस्वामी धावडशीकर : चरित्र व पत्रव्यवहार : श्री. पारसनीस. पृ. ९). शाहू चंदनवंदन किल्ल्यांसाठी झुंजत होता, तेव्हां याने प्रसाद म्हणून आपली कौपीन व कटिसूत्र आशीर्वादासह त्याच्याकडे पाठविली आणि सत्पुरुषाच्या वरदानामुळेच आपल्याला यश प्राप्त झाले असे महाराज मानू लागले (उपरोक्त : पृ. ९). बरे तर बरे, मराठ्यांचा भगवा झेंडा यापूर्वीच फडकू लागला होता; नाही तर ते श्रेयही स्वामीने पटकावले असते! स्वामीला स्वराज्याच्या शत्रुमित्रांची क्षिति नव्हती. स्वामीने १७०८ साली जंजिऱ्याच्या सिद्दी याकूतखानाला असाच प्रसाद दिला होता! दंतकथा सांगते, की सिद्दीच्या भेटीला जातांना स्वामीने केळीच्या

पानावर बसून राजपुरीची खाडी ओलांडली आणि हें सिद्दीनें जंजिऱ्याच्या बुरजावरून प्रत्यक्ष पाहिलें ! पाणी कापण्यासाठीं या पानाला मासे जोडले होते कीं काय नकळे ! तें कसेंही असो. एवढें मात्र खरें कीं स्वामीनें सिद्दीकडून परशुराम देवस्थानासाठीं पेटें व आंचडस हे दोन गांव इनाम मिळवले. कोणाचें कांहीं भलें झालें, माझ्या आशीर्वादाचें फळ; कोणाचें कांहीं बुरें झालें, माझ्या अवकृपेचें फळ; असा दावा स्वामी मांडूं लागला. खुद्द महाराज तसें मानीत, मग स्वामीनें कां न मानावें ? स्वामी द्रव्याचे बाबतींत मोठा दक्ष होता. भिक्षेच्या निमित्तानें स्वामी गांवोगांव हिंडत असे. वरप्राप्तीच्या आशेनें किंवा शापाच्या धास्तीनें मातबर लोक स्वामीला द्रव्य देत असत. संचित संपत्तीवर स्वामी सावकारी करूं लागला. यासाठीं त्यानें एक गुजर आपल्या पदरीं ठेवला होता. मराठाशाहींतील अनेक सरदारांना स्वामीनें कर्जे दिलीं होती; आंगऱ्यांना व पेशव्यांनाही. अशा रकमेला स्वामी श्रीचा ऐवज म्हणत असे. वसुलीला सोईस्कर ! सारे सरदार कर्जासाठीं स्वामीची खुशामत करीत आणि वसुलीसाठीं तगादा सुरू झाला म्हणजे अजीजी. स्वामीच्या तगाद्यांना बाजीरावानें पाठविलेलीं कांहीं पत्रे अत्यंत हृदय-द्रावक आहेत. कोणी त्याला परमहंस म्हणत, कोणी भार्गवरामाचा अवतार म्हणत. यामुळें स्वतःच्या स्थानाबद्दल व सामर्थ्याबद्दल स्वामीनें अवास्तव कल्पना करून घेतली होती. यामुळेंच कोंकणपट्टीवर एक भयंकर प्रसंग गुदरला.

जंजिऱ्याच्या हबशांचा अंजनवेल येथील सुभेदार सिद्दी सात याला सावनूरच्या नवाबानें बहुमानार्थ एक हत्ती नजर केला. सिद्दी व मराठे यांमध्ये कायमची तेढ असल्यामुळें स्वतःचीं माणसें पाठवून हत्ती आणविणें सिद्दीला अशक्य होतें. म्हणून गोसाव्याच्या हातें साप धरण्याची युक्ति सिद्दीनें काढली. प्रांतोप्रांतीच्या राजांच्या मुलखांतून हत्ती सांभाळून आणण्याची कामगिरी त्याच्या विनंतीवरून स्वामीनें पत्करली; कारण स्वामी खुशामत्यांचा मोठा चाहता होता. यासाठीं अगोदर दस्तकें घेऊन ठेवार्वांत असें सिद्दीनें सुचविलें असतां स्वामीनें घमंडीत ही सूचना धुडकावून लावली. कारण सारेच आपले शिष्य,

आपला अनादर करण्यास देशीं परदेशीं कोणी धजवणार नाही अशी स्वामीची खात्री होती. सावनुरास स्वामीने हत्ती ताब्यांत घेतला. हत्तीचा सराव असलेले पठाण सिद्दीने स्वामीबरोबर पाठविले होते. या सर्व लवा-जम्यासह स्वामी कोंकणाकडे निघाले. विशालगडच्या घाटांत प्रतिनिधींच्या चौकीदारांनी हत्ती अडविला; कारण तो उघडपणे पठाणांच्या ताब्यांत होता. हा हत्ती आपल्या स्वारींतला आहे असे स्वामीने दडपून सांगितल्या-नंतर किल्लेदाराच्या हुकमावरून चौकीदारांनी हत्ती सोडला. घाटावरून कोंकणांत उतल्यानंतर एकदां स्वामी स्नानसंध्येसाठीं मार्गें राहिले आणि स्वारी पुढे गेली. माखजनच्या भेटावर आंग्रे व हबशी या उभयतांच्या सरहद्दीवरील चौक्या होत्या. येथील मराठी चौकीदार दस्तकावांचून हत्ती पुढे जाऊं देईनात; आणि पठाणांच्या ताब्यांत असलेला हत्ती आपल्या सुभेदारासाठीं आणलेला आहे हें समजल्यावरून तो कबजांत घेण्यासाठीं हबशी चौकीदार झटू लागले. मराठी चौकी-दारांनीं ठाण्यावरून मदत आणली, जबरदस्तीने हत्ती ताब्यांत घेतला व तो जयगडास रवाना केला. माखजनास आल्यावर हें वृत्त स्वामीला समजलें. त्यानें जयगडच्या हवालदाराला हत्ती परत करण्याबद्दल निरोप पाठविला. या निरोपाप्रमाणें हत्ती परत आला असताही; कारण स्वामी हे कान्होजीचे गुरु असल्याचा बोभाटा होता. पण तसें होण्या-पूर्वीच या हत्तीपार्यां मोठा अनर्थ गुदरला.

हत्ती हातून गेलेला पाहतांच खवळलेल्या हबशी चौकीदारांनीं अंजनवेलीस सुभेदाराकडे निरोप पाठविला कीं गोसाव्यानें कज्जाचें निमित्त करून हत्ती आंग्र्यांचे लोकांचे स्वाधीन केला! सिद्दी सात हिंदूंचा कडा द्वेषा; जंजिऱ्याच्या नबाबाच्या सामोपचारी वृत्तीमुळे खवळलेला; निमित्ताला टेंकलेला. स्वतःच्या कामाकरितां स्वामीच्या वजनाचा उपयोग करून घ्यावयासाठींच त्यानें हत्तीची कामगिरी गोसाव्याच्या गळ्यांत अडकविली होती. आपल्या बहुमानाचा हत्ती आपला अपमान करण्यासाठीं स्वामीनें जाणून बुजून पूर्वसंकेतानुसार चौकीचा देखावा करून आंग्र्यांच्या हवालीं केला अशी हटवादी समजूत करून घेऊन सिद्दी सात यानें जबरदस्तीनें हत्ती आणण्याकरितां अंजनवेलीहून

जयगडास फौज पाठवली, ती आंग्च्यांचे किल्लेदारांनीं पिटून लावली. तेव्हां आणखी खवळून सिद्दी सात यानें १७२७ च्या फेब्रुवारींत शिवरात्रीच्या दिवशीं परशुराम क्षेत्रावर एकाएकीं हल्ला चढविला. त्यानें गांव बेचिराख केला व देऊळ उध्वस्त केलें, लूटमार केली, द्रव्यासाठीं लोकांचे अनन्वित हाल केले. गांवांतील व देवळांतील बायकामाणसांची अन्न घेतली. अनपेक्षित आघाताच्या प्रतिक्रियेत मनुष्याचा मूलस्वभाव व स्वें चारित्र्य व्यक्त होतें, असा मानसशास्त्राचा सिद्धांत आहे. परशुरामच्या अत्याचाराचा वृत्तांत समजतांच स्वामीनें कान्होजीला पत्र पाठविलें, “तुमचे लोकांनीं आमचे समागमें हत्ती होता तो नेला, सबच सिद्दी सात यानें परशुरामीं स्वारी पाठवून देवब्राह्मणांचा उच्छेद केला, तरी पत्रदर्शनीं जयगडकरी यास पत्र पाठवून हत्ती सोडून देवविणें, हत्ती न सोडल्यास तुझें भलें होणार नाहीं.” स्वामीच्या शापाच्या धास्तीमुळें नव्हे, सिद्दीशीं युद्ध पुकारण्यास पुरेंसें कारण व तयारी आणि परिस्थितीची अनुकूलता नसल्यामुळें, विशेषतः गोसाव्याची बिलामत आपल्या गळ्यांत नको, म्हणून कान्होजीनें ताबडतोब जयगडास हुकूम पाठवून हत्ती स्वामीकडे पांचता केला. अलीकडे गाजलेलें असेंच एक प्रकरण आठवून वाचकांनीं तोलून पहावें. हत्ती समागमें घेऊन स्वामी गोवळकोट येथें आला आणि सिद्दी सात यास बोलावून घेऊन हत्ती त्याच्या स्वाधीन केला. यानंतर झाला वृत्तांत स्वामीनें जंजिन्यास कळविला. सिद्दी रसूल याकूबखान भला मनुष्य होता. स्वामीची लुटलेली चीजवस्त परत करण्याबद्दल त्यानें सिद्दी सात यास हुकूम दिला. त्याप्रमाणें बहुतेक मालमत्ता परत आली. सिद्दी सात आचारीची भाषा करूं लागला, तेव्हां स्वामीनें त्याला शाप दिला, ‘तूं देवब्राह्मणांचा उच्छेद केलास, अतःपर तुझाही उच्छेद लवकरच होईल.’ परशुरामचा विध्वंस झाल्यामुळें यापुढें आपण कोंकण प्रांतीं रहावयाचें नाहीं असें स्वामीनें ठरविलें. असा त्रागा करूं नये म्हणून कान्होजीनें विनवणी केली व शेवटीं शपथही घातली. यामुळें संतुष्ट होण्याऐवजीं स्वामी साशंक मात्र झाला. आणि कोंकणांतून निसटण्यासाठीं निमित्त शोधूं लागला.

स्वामीची समजूत करण्यासाठी सिद्दीनेही आणखी दोन गांवे इनाम देण्याचें आश्वासन दिलें. यामुळें स्वामी आणखी एक वर्षभर परशुरामी राहिला. हत्तीच्या प्रकरणांत आपली मानखंडना झाली अशी समजूत झाल्यामुळें सिद्दी सात स्वामीवर ह्रस्व धरून होता. तो स्वामीला नाना प्रकारें उपसर्ग देऊं लागला. पुंडांचा रिवाजच असतो ; एकानें भलावणी करावयाची व त्याच्या साथीदारानें उठावणी. यामुळें परशुरामी आपली निभावणी लागणार नाही हें स्वामीच्या प्रत्ययाला आलें. धर्मकारणाच्या सचबीवर उपाध्यायांनीं कागाळी निर्माण करावयाची, नंतर मुत्सद्यांनीं राजकारणी समजावणीचा देखावा उभा करावयाचा आणि अखेरीस सैन्यांनीं देश पादाक्रांत करावयाचा, या आधुनिक आक्रमक मोर्चेबंदीचा आरोप संशयापुरताही ब्रह्मोद्वस्वामीवर करतां येत नाही. स्वामीची मनोवृत्ति ओळखून कान्होजीनें त्याला शपथेंतून मोकळें केलें आणि पडत्या फळाची आज्ञा मानून स्वामी देशावर आला व धावडशीस स्थायिक झाला. स्वामीच्या हा वेळपर्यंतच्या उद्योगाला राजकारणाचा गंधही नव्हता आणि राजकारण समजण्या-इतका पोंचही स्वामीचे अंगी नव्हता हें खरें ; पण यानंतर मात्र सिद्दी सात याच्या पारिपत्यासाठी व परशुरामक्षेत्र निर्भय करण्यासाठी स्वामीनें मराठी दरबारांत बऱ्याच खटपटी केल्या ; यार्चें श्रेय मात्र स्वामीला दिलेंच पाहिजे.

परशुरामाचा प्रश्न घसाला लावण्याचा उद्योग स्वामीन सुरू केला न केला, तोंच महाराष्ट्राचें दुर्दैव ओढवलें. कान्होजी आंग्रे १७२९ सालीं मरण पावला. कोळ्यानें समुद्रांत टाकलेल्या जाळ्यांत भिळालेल्या चंबूच्या तोंडावरील सुलेमानाची मोहोर निघतांच आंत कोंडलेला राक्षस उसळून वर आला आणि आभाळाला भिडला, अशी अरबी कथा आहे. कान्होजीच्या दहशतीचा दाब दूर होतांच तोंवर जंजिऱ्यांत दबून राहिलेल्या सिद्दीच्या मस्तीला व अत्याचारी वृत्तीला ऊत आला. आणि हें पुरें झालें नाही म्हणूनच की काय, कोण जाणे, आंगऱ्यांच्या घराण्यांत यादवी माजली. मराठेशाही मोठी दुर्दैवी. हाताच्या आंगठ्याच्या पेर्याच्या जोरावर एक यव असतो ; त्याचीं अंग्रे दुभंगलेलीं असलीं कीं

हार्तीं अलेंलें यश निसटून जातें, असें हस्तसामुद्रिक सांगतात. मराठे-शाहीच्या अंगुष्ठावर असाच अपेशी यव होता कीं काय ? आणीबाणीच्या प्रत्येक क्षणीं महाराष्ट्रांतील राजकारणी आघाडविरील घराणीं भाऊ-बंदकीला बळी पडलेलीं आहेत. शाहूच्या पुनरागमनाच्या वेळीं ताराबाईच्या तुफानी प्रचारामुळें चंचल झालेली राजनिष्ठा स्थिर करण्यासाठीं महाराष्ट्राच्या कर्तृत्वाला सरंजामी धाटणी घावी लागली. तत्कालीन राजकारण सर्वसाधारणपणें व्यक्तिनिष्ठ असल्यामुळें कौटुंबिक दुहीचें पर्यवसान राष्ट्रीय आपत्तींत झालें आहे ; कधीं ताबडतोब, कधीं कालांतरानें. आंग्रे घराण्यांत भडकलेल्या यादवीमुळें प्रथम कुटुंबाचें माहात्म्य नष्ट झालें आणि अखेरीस या कृत्येनें मराठी आरमारी सामर्थ्याचा बळी घेतला !

जंजिऱ्याचा प्रमुख अधिकारी सिद्दी रसूल याकूबखान मरण (फेब्रुवारी, १७३३) पावल्यानंतर सिद्दी घराण्यांत अशीच यादवी माजली. या दुहीचा फायदा घेऊन मराठ्यांनीं सिद्दीवर आक्रमण केलें ; पण सिद्दी सरदारांनीं यादवी मोडून काढली आणि आक्रमण परतविलें. प्रतिनिधीचा मुत्सद्दी यशवंतराव पोतनीस याच्या खटपटीमुळें सिद्दी रसूलचा वडील मुलगा अबदुल्ला व त्याचा मुलगा सिद्दी रहमान आणि सिद्दी सरदार शेखजी हे मराठ्यांना सामील झाले. शेखजी हा मूळचा कोळी, बाटून मुसलमान झालेला. सामीलनाम्याच्या मोबदल्यांत शेखजीला मराठ्यांच्या आरमाराचें आधिपत्य आणि हबशी मुलखाची सुभेदारी, त्याच्या भावाला रायगडची किल्लेदारी आणि फौजेला लाख रुपयांची बक्षिसी देण्याचें यशवंतरावानें प्रतिनिधीच्या संमतीनें कबूल केलें. या योजनेला जबाबदार असणाऱ्या पुढाऱ्यांच्या मुत्सद्देगिरीचें करावें तेवढें कौतुक थोडेंच होणार आहे. पूर्वीं हार्तीं तरवार घेऊन शत्रूचा पाठलाग करणारे मराठे आतां हार्तीं लांचेच्या थैल्या घेऊन त्यांच्या पुढें पुढें करूं लागवे, या एका गमकावरून आपल्या राष्ट्रीय अधोगतीची कल्पना करतां येते. एवढें राजकारण शिजतांच शाहूनें मोहिमेची योजना ठरविली. मोहिमेचें राजकीय नेतृत्व प्रतिनिधीकडे व लष्करी नेतृत्व बाजीरावाकडे सोंपविण्यांत आलें ; जंजिऱ्याला आरमारी

वेढा घालण्याची कामगिरी आंगऱ्यांना सांगितली ; सुरतेहून सिद्दी भसूद आरमार घेऊन जंजिऱ्याच्या कुमकेस निघालाच तर त्याला थोपवून धरण्याची व्यवस्था मराठ्यांचे गुजराततील सरदार दाभाडे व गायकवाड यांजवर सोंपविण्यांत आली. शाहूने एवढी तयारी केली तरी ही मोहीम अखेरीस फसली.

प्रतिनिधि व पेशवे या घराण्यांची चुरस होती ; बाळाजी विश्वनाथाला पेशवाई मिळाली तेव्हां पासून. बाजीरावाला पेशवाई मिळाली तेव्हां पासून तर ती अधिक तीव्र झाली होती. प्रतिनिधि मानानें मोठा आणि पेशवा कर्तृत्वानें. बाजीरावाच्या कर्तृत्वावर शाहूचा विश्वास होता, पण भोंवतालीं वावरणारांच्या कागाळ्यांमुळे बाजीरावाच्या राजनिष्ठेविषयी तो साशंक होता. म्हणूनच शाहूने प्रतिनिधीचें लोढणें या मोहिमेच्या गळ्यांत अडकविलें होतें ; आणि या दोघांवर शह ठेवण्यासाठीं फत्तेसिंग भोंसले याचीही या कामगिरीवर योजना केली होती. आंगऱ्यांच्यासंबंधानें शाहू व बाजीराव दोघेही साशंक होते. मध्यवर्ती सत्तेला आरमारी धोरण नव्हतें, इतकेंच नव्हे, पश्चिम किनाऱ्यावरील परिस्थितीचें आकलनही झालेलें नव्हतें ; आणि आरमारी सुभा सवता आहे असें मानणाऱ्या सरखेलांना मध्यवर्ती सत्तेशीं सहकार्य करण्याची जरूर अद्याप पटलेली नव्हती. प्रतिनिधीनें आंगऱ्यांचा सरदार बांकाजी महाडीक याचा हिरमोड केला. म्हणून नाराज होऊन बांकाजीनें मोहिमेंतून अंग काढून घेतलें. दाभाडे व गायकवाड यांचें व बाजीरावाचें वांकडें असल्यामुळे सुरती आरमाराला अडविण्याचा शाहूचा हुकूम त्यांनीं मानला नाही ; यामुळे आरमारी मदत मिळून जंजिरा बळावला. मराठ्यांच्या उठावणीची पहिली धडक पेलण्यासाठीं जंजिऱ्याचें अस्तित्व व सामर्थ्य टिकविणें इंग्रजांना इष्ट होतें ; म्हणून जंजिऱ्याची सत्ता डबघाईला आली तेव्हां इंग्रजांनीं मदत करून ती सांवरून धरली. आणि सिद्दी हें जीवनमरणार्थें युद्ध प्राणपणानें लढले. म्हणून मराठ्यांची मोहीम फसली आणि सिद्दीचें अस्तित्व अबाधित राहिलें.

सिद्दीच्या मुलखांत घुसतांच बाजीरावानें पहिल्या धडाक्यास तळें व घोसाळें हे किल्ले काबीज (मे १७३३) केले. नंतर तो राजपुरीवर

चालून गेला. इकडे मानाजी आंगन्यानें जंजिन्याला वेढा घातला आणि पहिल्या सपाट्यास सिद्दीच्या आरमाराचा पूर्ण पाडाव केला. मराठ्यांना फितूर झालेला सिद्दी अबदुल्ला कोट पडावयाची वाट पहात जंजिन्यांत दचा धरून बसला होता. मराठ्यांची चढाई सुरू होतांच सिद्दी सरदारांनीं अबदुल्लाचा वध केला. त्याचा मुलगा सिद्दी रहमान हा आज्ञाचा मुर्दा दफन करण्याकरितां राजपुरीस गेला तेव्हांच सिद्दी सरदारांनीं त्याला जंजिन्यांतून हद्दपार केला होता. बाजीराव राजपुरीस आला तेव्हां सिद्दींनीं त्याच्यावर निकराचा हल्ला चढविला. या युद्धांत सिद्दी रसूलचा एक मुलगा ठार झाला आणि एक सिद्दी सरदार कैद झाला. यानंतर पेशव्यानें अवचितगड, नागोठणे, निजामपूर, बिरवाडी वगैरे ठाणीं व किल्ले लहून काबीज केले. यशवंतराव पोतनिसाने रायगडावर भेद केला होता ; त्यास अनुसरून प्रतिनिधीनें चढाई करून 'तक्ताचा जागा' काबीज केला. आंगन्यांचा सरदार बांकाजी महाडीक याने बाणकोट व मंडणगड हे किल्ले मोठ्या जवामर्दीनें काबीज केले. आणि नंतर विजयगड व गोवळकोट या किल्ल्यांवर चढाई केली. युद्ध जोरांत सुरू असतां बांकाजीची चढाई प्रतिनिधीनें रोखली. कारण सिद्दी सात याने प्रतिनिधीशीं सलोख्याचें बोलणें सुरू केलें होतें आणि जंजिन्याच्या मोहिमेचें यश आपल्या मर्दुमकीला अगर मुत्सद्देगिरीला मिळविण्याला प्रतिनिधि उत्सुक होता. प्रतिनिधीच्या हालचालींमुळे बाजीरावाचें मन मोहिमेवरून उडालें. बांकाजीचें गाव्हाणें ऐकून आंगन्यांनीं त्याला परत बोलावले. तोंवर सिद्दी सात याने मोठ्या प्रतिनिधीला झुलवीत ठेवले आणि तो आपल्या जाळ्यांत पुरता गुरफटला असें दिसून येतांच त्याच्यावर हल्ला चढवून मराठ्यांची राळ उडवली. प्रतिनिधीनें साताच्याहून मदत मागितली. शाहूनें पदरच्या सरदारांना गळ घातली. जिकलेला प्रदेश जहागीर मिळावा या अटीवर सारे अडून बसले. मदत येईना म्हणून हार खाऊन प्रतिनिधि देशावर परतले. तिकडे सेखोजी आंगन्यानें मुंबई-नजीकचे थळ व रावळी हे किल्ले काबीज केले आणि खांदेरीवरून उंदेरीवर हल्ला चढविला. यामुळे इंग्रजांना धास्ती पडली. त्यांनीं

सिद्दीला फौज, दारुगोळा, अन्नसामुग्री वगैरेचा पुरवठा केला आणि नंतर जंजिऱ्याच्या मदतीला लढाऊं जहाजेंही पाठविलीं. यामुळें सिद्दीला मोठा हुरूप आला व तो अधिक निकरानें लढूं लागला. तेवढ्यांत सुरतेचें आरमार जंजिऱ्यास दाखल झालें आणि हबशी जास्तच बळावला. एवढ्यांत सेखोजी आंग्रे एकाएकीं मरण पावला (सप्टेंबर १७३३) आणि संभाजी व मानाजी आंग्रे यांच्यामध्ये तंटा सुरू झाला. मराठ्यांची मोहीम बारगळूं लागलेली पाहून शेखजी व सिद्दी रहमान यांनीं इंग्रजांच्या मध्यस्तीनें जंजिऱ्याच्या सिद्दी सरदाराबरोबर समेट केला. छत्रपति संभाजीच्या कारकीर्दीपासून बहुधा दरसाल उन्हाळ्याच्या दिवसांत जंजिऱ्यावर जमिनीवरील मोर्च्यांतून मराठे गोळे सोडीत. या मोहिमेला आतां जवळजवळ तसेंच मामुली स्वरूप प्राप्त आलें आणि अखेरचें मोहरें हातांतून निसटलें, हें पाहून बाजीरावानें स्वारी आटोपती घेण्याचें ठरविलें. वेढ्यामुळें हबशीही हैराण झाले होते. त्यांनीं राज्याचा अर्धा वसूल मराठ्यांना देण्याचें कबूल करतांच त्यांजबरोबर तह करून बाजीराव देशावर रवाना झाला. पुढें उदाजी पवारानें १७३४ सालीं शामलावर हल्ला चढविला. पाचाड येथील लढाईत हबशांचा मोड झाला. सिद्दी अंबर अफवानी ठार झाला. गेल्या मोहिमेंत मराठ्यांनीं काचीज केलेल्या मुलखास सिद्दी सात उपद्रव देऊं लागला. चौल येथील शाबा मशीद आंग्रे मोडणार आहेत अशी अफवा उठली होती, तिचा फायदा घेऊन सिद्दी सात कुलाव्याच्या आसपास लुटालूट करूं लागला. म्हणून त्याच्या बदोबस्तासाठीं व आंग्र्यांच्या मदतीसाठीं शाहूनें चिमाजीआप्यास कोंकणांत पाठविलें. रेवसनजीक कामारलें उर्फ श्रीगांव येथें सिद्दीबरोबर मराठ्यांची निकराची लढाई झाली. मानाजी आंग्र्यास उरांत गोळी लागली. उंदेरीचा किल्लेदार सिद्दी याकूब हा या युद्धांत मारला गेला आणि सत्तावीस जखमा झाल्या तरी नेट धरून नानाजीराव सुर्वे यानें सिद्दी सातास ठार केला (१९-४-१७३६). ' सिद्दी सात रावणासारखा दैत्य, तो मारून हबशांचा मूळ कंदच उपटून काढला ! ' या विजयानें मराठामंडळास अतिशय आनंद झाला. हबशांचे दोन प्रमुख सरदार पडल्यामुळें सिद्दी रहमान यानें

पेशव्यांशीं तह केला. या तहाचे अन्वये सहा महाल मराठ्यांना मिळाले व सहा सिद्दीकडे राहिले आणि जंजिरा, गोवळकोट व अंजनवेल हीं स्थळे हचशाच्याच हातीं राहिलीं. परशुरामक्षेत्र हचशाचे उपसर्गापासून निर्वेध होण्यापूर्वीच ब्रह्मद्रस्वामी मरण पावला (१७४५).

आंग्रे घराण्यांतील यादवी मिटविण्यासाठीं पेशव्यांनीं खूप खटपट केली ; पण मानाजी व संभाजी यांचा सलोखा झाला नाहीं. अखेरीस त्यांच्या मुलखाची वांटणी करून मानाजीनें कुलाव्यास व संभाजीनें सुवर्णदुर्गां रहावे अशी व्यवस्था करून देण्यांत आली. मानाजी पेशव्यांच्या पक्षांतला व संभाजी प्रतिनिधीच्या. या मतभेदामुळे त्यांचें वैमनस्य वाढत गेलें. मानाजीला मराठी दरबारशीं मिळून राहणें भाग होतें. कारण त्याच्या उरावर इंग्रज व सिद्दी हे शत्रु होते. संभाजीला यांचा विशेष उपसर्ग नसल्यामुळे तो दरबारशीं फटकून वागे. संभाजीच्या मृत्यूनंतर त्याचें आरमार व अधिकार त्याचा सावत्र भाऊ तुळाजी यानें बळकावले. बाणकोट ते सावंतवाडी या भागांत देशावर व समुद्रावर तो धुमाकूळ घालूं लागला. त्याच्या लुटालुटीमुळे इंग्रज चवताळले. पुढें तर तो सातारच्या दरबारालाही जुमानीना. म्हणून या डोईजड सरंजाम-दाराचा उच्छेद करावयाचें दरबारनें ठरविलें. तुळाजीच्या तोडीचें आरमार मराठ्यांजवळ नव्हतें. म्हणून पेशव्यांनीं यासाठीं इंग्रजांशीं तह केला. या तहाचे अन्वये ठरलें कीं आंग्र्यांचा पाडाव करण्यास इंग्रजांनीं पेशव्यांस मदत करावी आणि त्याचा मोबदला म्हणून इंग्रजांचा ताबा सर्व पश्चिम किनाऱ्यावर रहावा आणि बाणकोट, हिंमतगड व नजीकचीं पांच गांवे इंग्रजांना बक्षीस द्यावीत (मराठे व इंग्रज : श्री. केळकर. उत्तरार्ध, पृ. १४). इंग्रजांना आंग्र्यांचा उपसर्ग असह्य झाला होता. मुंबईच्या गव्हर्नरनें केलेली आंग्र्यांचा नाश करण्याची प्रतिज्ञा पुरी व्हावयाची होती. यासाठींच त्यांनीं पूर्वी सिद्दीबरोबर तह केला होता ; पण त्यांतून कांहींच निष्पन्न झालें नव्हतें. मराठी दरबारनें व कुलाबकर मानाजी आंग्र्यांनें नुस्ती तटस्थता ठेवली तरी आपण तुळाजीचा उच्छेद करूं शकूं असा आतां त्यांना आत्मविश्वास वाटत होता. म्हणून इंग्रजांनीं पेशव्यांशीं तह केला.

मराठी दरबारपार्शी स्वतंत्र आरमार नव्हते, मानाजीच्या मानाने तुळाजीचे आरमार फार बलिष्ठ होते आणि दुसऱ्या कोणाहीकडून आरमारी मदत मिळणे अशक्य होते, म्हणून पेशव्यांना इंग्रजांची मदत घेणे भाग झाले. या तहाच्या अटीमुळे इंग्रज बलिष्ठ होतील हे पेशवे जाणून होते ; पण नुकताच त्यांनी वसईच्या लढ्यांत पोर्तुगीजांचा मोड केला होता, म्हणून इंग्रजांची त्यांना दिक्रत वाटत नव्हती. तहानंतर मोहीम सुरू झाली. दोस्तांनी १७५६ साली सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग हे आंगऱ्यांचे नांवाजलेले किल्ले काबीज केले. विजयदुर्गच्या लढाईत इंग्रजांनी तुळाजीचे आरमार वेढले व जाळून टाकले. येथे इंग्रजांना अपरंपार लूट मिळाली. यापूर्वी इंग्रजांनी विजयदुर्गावर हल्ला केला होता, पण त्यांना मार खाऊन परतावे लागले होते. आतां मिळालेल्या जयामुळे आंगऱ्यांच्या नाशाची शतकारंभी केलेली त्यांची प्रतिज्ञा बहुतांशी पूर्ण झाली. मराठी आरमाराचा नाश झाल्यामुळे यापुढे पश्चिम किनाऱ्यावर व नजीकच्या समुद्रावर इंग्रजांना पहिल्या दर्जाचे महत्त्व प्राप्त झाले. हे लवकरच मराठी दरबाराच्या प्रत्ययास आले. तुळाजीचा दाब नष्ट होताच मानाजी आंगऱ्यांच्या मुलखांत सिद्दी लुटालूट करू लागले. म्हणून मराठी दरबारच्या मदतीने मानाजीने जंजिऱ्यावर स्वारी केली (१७५८). मराठ्यांच्या ताब्यांत असलेल्या दंडाराजपुरीवर त्याने तळ दिला, जंजिऱ्याला आरमारी वेढा घातला व तोफा सुरू केल्या. वेढा रंगाला आला न आला तोंच मानाजी आजारी पडला व एकाएकी मरण पावला ! यामुळे मराठ्यांचा निम्मा जोर ओसरला. तरीही पेशव्यांचा कोंकणचा सुभेदार रामाजीपंत याने मोहीम तशीच चालू ठेवली. यासाठी त्याने पोर्तुगीजांची मदत घेतली म्हणून आणि पूर्वीच्या दोस्तीच्या तहानुसार आरमार घेऊन इंग्रज सिद्दीच्या मदतीला आले. तरीही रामाजीपंताने युद्ध चालू ठेवले. अखेरीस, निर्वाणीचा उपाय म्हणून इंग्रजांनी जंजिऱ्यावर आपले निशाण चढविले आणि श्री. ग्रँट डफ सांगतात, इंग्रजांच्या झेंड्याला मान दिलाच पाहिजे हा धडा मराठ्यांना शिकवला (History of the Marathas : Third Edition P. 324.). या झेंडा-

उभारणीची रामजीपंतावर काय प्रतिक्रिया झाली याबाबत कांहीं उल्लेख उपलब्ध नाही. मात्र इतिहासकार सांगतात, या झेंड्यामुळे नव्हे, पानपतच्या पराभवाची बातमी आल्यामुळे रामजीपंताने वेढा उठविला आणि जंजिरा पुन्हां बचावला !

पूर्वी शिवाजीच्या कारकीर्दीत, पन्हाळ्याच्या वेढ्याच्या वेळी (१६६१) सिद्दी जोहरच्या मदतीला आलेल्या राजापूर येथील इंग्रजी वखारीवरील अधिकाऱ्याने तोफखान्यातून आपला झेंडा फडकावला होता ; या घाष्ट्याबद्दल शिवाजीकडून इंग्रजांना भरपूर प्रायश्चित्त मिळाले होते. त्या वेळी शिवाजीचे राज्य किती छोटे होते, पण त्याचा दरारा केवढा होता ! आणि आतां मराठ्यांचे राज्य केवढे विस्तृत झाले होते, तरीही त्यांनी आपल्या निशाणाचा मान राखलाच पाहिजे अशा भावना व अपेक्षा इंग्रजांच्या मनांत उत्पन्न झाल्या होत्या ! शिवाजीची मूठ पोलादी होती आणि ती मिटलेली होती ; पेशव्यांची मूठ ढिली होती व ती उघडी पडलेली होती. राज्याचे सामर्थ्य त्याच्या विस्तारावर अवलंबून नसते, नेत्याच्या कर्तृत्वावर अवलंबून असते, हेच खरे ! उत्तरकालीन मराठशाहीजवळ नांव घेण्याजोगे आरमार नव्हते, इतकेच नव्हे, आरमारी धोरणही नव्हते, म्हणूनच तुकोजीचा उच्छेद केला गेला आणि यासाठी इंग्रजांची मदत घेतली गेली. मराठ्यांनी आपले आरमार आपखुशीने नष्ट करविले आणि आपल्या हातांनी आपल्या राज्याला व सामर्थ्याला सुरंग लावला, असेच म्हणावे लागते.

एकूण समुद्रांत घुसलेल्या सह्याद्रीच्या एका कातळाच्या आधारावर अढळ झालेल्या सिद्दीबरोबर मराठ्यांनी अनेक युद्धे केली ; पण सिद्दीचा पूर्ण असा पराभव त्यांना कधीही करतां आला नाही. हबशाच्या आधारा-मुळेच मोंगलांचा महाराष्ट्रांत टिकाव लागला आणि मराठ्यांशी असलेल्या हबशांच्या शत्रुत्वामुळे इंग्रज बळावले. मराठ्यांच्या राज्यविस्तारामुळे पश्चिम किनाऱ्यावरले सिद्दीचे वर्चस्व नष्ट झाले पण त्याचे घरे मराठ्यांच्या हातीं लागले नाही. कारण, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे दक्षिण हिंदुस्थानांतील राजकीय परिस्थिति, जंजिऱ्याला मिळालेले सह्याद्रीचे संरक्षण, संरक्षणाला अनकूल अशी जंजिऱ्याची नैसर्गिक परिस्थिति,

सिद्धीचा एकोपा व चिकाटी, दुर्दम्य निष्ठा व स्वातंत्र्यप्रीति आणि आमची अदूरदृष्टि व आरंभशौर्य, वैमनस्ये व ढिलाई, बढाई व औदासीन्य !

परशुराम

शंकर हा सह्याद्रीचा स्वामी आणि परशुराम हा अपरान्ताचा ; केवळ स्वामीच नव्हे, प्रत्यक्ष निर्माता ; फक्त भूमीचा निर्माता, एवढेच नव्हे, स्वयंनिर्मित भूमीत स्वयंप्रेरित जमार्तीचा प्रस्थापक ; शुद्धीकृत वंशांचा पुरस्कर्ता आणि दुर्बलांचा साहाय्यकर्ता ; विशिष्ट मनोवृत्तीचा व युद्ध-पद्धतीचा प्रणेता ; क्षत्रियोत्तमांचा धनुर्वेदाचार्य आणि क्षत्रियाधमांचा संहारकर्ता ; अर्थात् जड व जीव सृष्टीचा अधिष्ठाता. दश अवतारांमध्ये परशुरामाचें कार्य अद्वितीय व स्थान सर्वश्रेष्ठ ; आणि सप्त चिरंजीवां-मध्ये त्याचें कर्तृत्व अग्रगण्य !

सह्याद्रीच्या अंतिमोत्तर भागांत साल्हेरचा डोंगर आहे. कळसुचाई हें मराठी सह्याद्रीचें उच्चतम शिखर. त्याच्या खालोखाल साल्हेरचें शिखर. या डोंगरावरील मध्ययुगीन गड प्रसिद्ध आहे. या गडाच्या उच्चतम टोंकावर परशुरामाचें मंदिर आहे. “ देवळाच्या उत्तरेस शंभर हात अंतरावर कड्याच्या माथ्यावर मनुष्याच्या पावलांच्या चौपट आकाराची दोन पावलें खोदलेली आहेत. बाण मारतांना मनुष्य ज्या पवित्र्यांत पावलें ठेवील त्यांतच बिनचूकपणें पावलांची योजना केलेली आहे. ह्या ठिकाणी उभा राहून जमदग्निपुत्रानें बाण मारून समुद्र हटाविला. ह्या कड्यावरून सुमारे तीन कोस अंतरावर एका डोंगराच्या तटाला आरपार भोंक पडलेलें स्पष्ट दिसेल. परशुरामाच्या बाणानें हें भोंक पडलें अशी लोकसमजूत आहे. साल्हेरपासून समुद्र सुमारे पंचवीस कोसांवर आहे. ” (संचार : महाराष्ट्राच्या छपरावर : श्री. चिं. वि. जोशी. पृ. ९६-९७). सह्याद्रीच्या शृंगावरून परशु फेंकून परशुरामानें शूर्पारक प्रदेश निर्माण केला आणि हा प्रदेश सागरानें परशुरामाला दिला अशाही कथा आहेत. सह्याद्रीच्या अंतिम दक्षिण भागांत त्रावणकोर संस्थानांत महेंद्रगिरी

नांवाचा डोंगर आहे. मल्याळी सह्याद्रीचें हें अत्युच्च (५५००') शिखर. शूर्पारकाप्रमाणेच त्रावणकोर प्रदेशही परशुरामानें समुद्र हटवून निर्माण केला आणि नंतर तो महेंद्रगिरीवर स्थायिक झाला, अशा स्थानिक कथा या भागांत प्रचलित आहेत (Travancore : E. G. Hatch. p. 214-5). परशुराम प्रतिज्ञापूर्तीनंतर जेथें स्थायिक झाला तो महेंद्रपर्वत हिंदुस्थानच्या पूर्व किनाऱ्यावरील कलिंग प्रांतांतील असावा असें महाभारतांतील पांडव-यात्रा-प्रसंगांतील उल्लेखावरून वाटते; उलटपक्षां परशुरामाचें निवास-स्थान करवीरनजीक वेणी नदीच्या आसपास कोठें तरी असावे असें हरिवंशांतील कृष्ण-चलराम प्रवासांतील उल्लेखावरून वाटते. कृष्णा-वेणा संगमावरील खेड या गांवाला पूर्वी परशुराम क्षेत्र असें नांव होतें (चित्पावन : श्री. चापेकर-श्री. डिकसळकर यांचे टिपणावरून : पृ. १३). चिपळूणनजीक परशुरामाचा डोंगर आहे. येथें ब्रह्मेश्वरस्वामींनी जीर्णोद्धारिलेले परशुरामाचें प्रसिद्ध मंदिर आहे. या डोंगराला महेंद्र पर्वत असें स्थानिक नांव आहे. (माझी तीर्थयात्रा : भाग ४ : श्री. फडके. पृ. १०७ ; श्रीक्षेत्र परशुरामवर्णन : श्री. जोशी. पृ. १३ ; Legends of the Konkan : Crawford, p. 28). हरिवंशांतील उल्लेख या स्थानाला अनुलक्षून केलेला असणें संभवनीय आहे. भृगुकच्छ म्हणजे भृगूंचा प्रांत. भडोच जिल्ह्यांत सहाव्या शतकांतील भृगूंचे देवालय आहे. (चित्पावन : श्री. चापेकर : पृ. ९) गोदावरीवरील नाशिकनजीकचे गोवर्धन हें भार्गवांचें निवासस्थान असें मार्कण्डेय पुराणांत (३७.३४-३५) सांगितलेले आहे. समुद्रकांठानें भृगुकच्छपासून वज्रेश्वरी व परशुराम-वरून गोकर्णमहाबलेश्वरापर्यंत, सह्याशिखरांवर साल्हेरपासून महाबलेश्वरा-वरून गोमंत पर्वतापर्यंत आणि पठारावर नर्मदातीरावरील माहिष्मती-पासून गोवर्धन, माहूर व आंबेजोगाईवरून करवीरपर्यंत महाराष्ट्राचा प्रदेश परशुरामाच्या पदस्पर्शानें पुनीत झालेला आहे. पंजाबांत कांग्रा जिल्ह्यानजीक परशुरामाचें पुरातन मंदिर (Imperial Gazetteer Vol XIX : p. 124) आहे. आसामच्या पूर्व सीमेवरील प्रभु पर्वताच्या दर्यातून ब्रह्मपुत्रा हिंदुस्थानांत प्रवेश करते. परशुरामानें परशु

फेंकल्यामुळे ही दरी निर्माण झाली अशी स्थानिक दंतकथा आहे. (Ancient Geography of India : Wieford : Asiatic Researches : XIV. p. 382). क्षत्रियसंहारानंतर परशुरामानें येथील डोहांत आपला परशु धुतला अशी ही स्थानिक कथा आहे. (Imperial Gazetteer of India : vol. IX. p. 8). परशुरामाच्या कर्तृत्वामुळे तीर्थक्षेत्रांचा दर्जा प्राप्त झालेला स्थाने हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत विखुरलेली आहेत; विशेषतः महाराष्ट्रांत आणि त्यांतही अपरान्तांत.

हा परशुराम होता तरी कसा ?

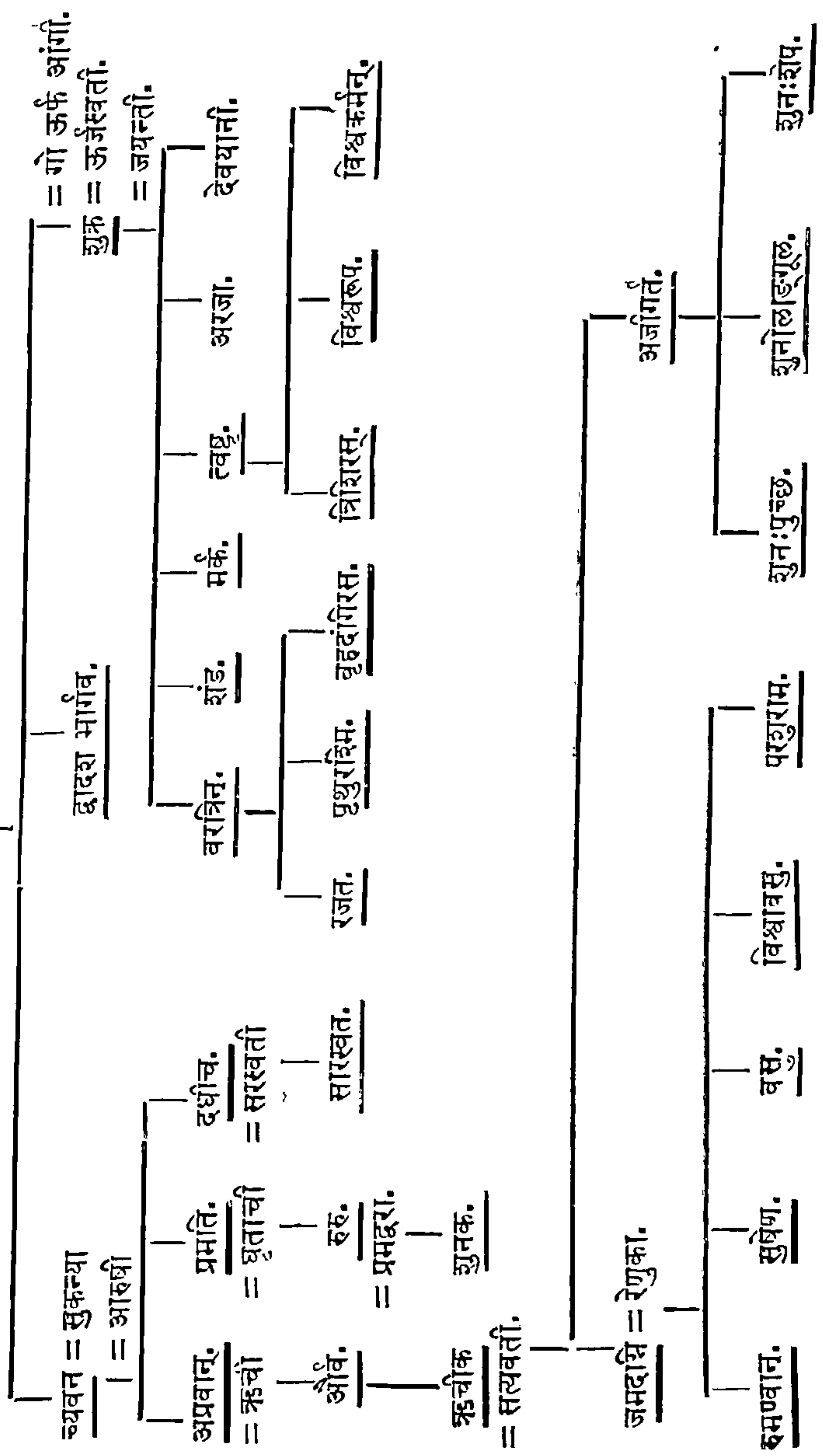
दशरथाला परशुरामाचें दर्शन झालें तो प्रसंग महर्षि वाल्मीकींनी रामायणांत (बालकाण्ड : ७४.१७-१९) वर्णन केलेला आहे : जटामण्डलधारणामुळे भव्य दिसणाऱ्या परशुरामाला पाहून राजाला वाटलें कीं जणुं पंचमहाभूतांपैकी तेज हें तत्त्वच मूर्तिमंत समोर ठाकलें आहे! राजाला तो कैलासाप्रमाणें दुर्धर्ष आणि कालाग्नीप्रमाणें दुःसह वाटला. जरासंधाच्या तावडींतून निसटून श्रीकृष्ण व बलराम दक्षिणापथांत आले, तेव्हां सह्याचलविभूषित करवीरपुरानजीक वेणा नदीच्या तीरावरील एका प्रचण्ड वटवृक्षाखाली बसलेल्या परशुरामाचें त्यांना दर्शन झालें. हरिवंशांत महर्षि व्यास (विष्णुपर्व : अध्याय ३९ : १८-२५) सांगतात : त्यानें जटा व वल्कल यांचें धारण केलें होतें; त्याच्या खांद्यावर परशु होता; त्याचा वर्ण गौर व तेज भास्करासारखें होतें; त्याचा देह सागरासारखा गंभीर होता आणि त्रिकालस्नानामुळे स्निग्ध झालेला होता; त्याच्या आसनाचा आकार अग्नीच्या ज्वालेसारखा होता. परशुरामाची ही वर्णनें त्याच्या वृद्धावस्थेतील, त्याच्या अवतारकृत्याच्या परिसमाप्तीनंतरची आहेत; परशुरामाच्या ब्राह्मतेजाची आहेत. या अवस्थेचें वर्णन करतांना व्यास-वाल्मीकींची वाणी कुंठित होते, मग परशुरामाच्या प्रज्वलित क्षात्रतेजाचें वर्णन कोण करूं शकणार ?

एवंगुणविशिष्ट परशुरामाचें अवतारकृत्य या अध्यायांत सांगतों, तें ऐकावें.

परशुरामाचा जन्म भार्गवकुलांत झाला. ब्राह्मणांची मूल गोत्रे कोणती याबद्दल आधारग्रंथांत मतभेद आहेत. कारण, त्यांबद्दलची माहिती ज्यांत दिलेली असते ती इतिहास-पुराणें वेगवेगळ्या राजघराण्यांच्या व पुरोहितकुलांच्या पुरस्काराखाली निर्माण किंवा संपादित झालेली असल्यामुळे त्यांमध्ये त्या त्या कुलाच्या माहात्म्याला प्रामुख्य देण्यांत आलेले आहे. साधारणतः भार्गव व वसिष्ठ हीं ब्राह्मणांची मूलगोत्रे, एवढ्यापुरती मात्र त्यांमध्ये एकवाक्यता आहे (Ancient Indian Historical Tradition : Pargiter. p. 186). या कुलाची परंपरा वेदकालापासून महाभारतकालापर्यंत अखण्डित आहे. इतिहास-पुराणांतील उल्लेखांवरून भार्गवकुलोत्तमांची वंशावळ तयार होते, ती पुढील पानावर दिली आहे.

इतिहास-पुराणांत प्रसिद्ध कुलांच्या वंशावळी दिलेल्या आहेत आणि कुलोत्तमांच्या कर्तृत्वाचे वृत्तांत दिलेले आहेत. या वंशावळी व हे वृत्तांत सदोष आहेत. परंपरेचें विस्मरण आणि विविध व्यक्तींनी वेळो-वेळी केलेल्या संकलनांमुळे निर्माण झालेली परंपरांची प्रादेशिक भिन्नता, प्रत्येक वंशांत वेगळ्या पिढ्यांमध्ये एकच नांव धारण करणाऱ्या व्यक्तींचे अस्तित्व, एकाच व्यक्तीला अनेक नांवे देण्याची प्रथा, ऐतिहासिक दृष्टीचा अभाव, संकेतांची योजना आणि लौकिक व अलौकिक यांची भेसळ करण्याची प्रवृत्ति, या दोषांमुळे या वंशावळींच्या वृत्तांतांचा मुकाबला लावतां येत नाही, समकालीन म्हणून उल्लेखिलेल्या व्यक्तींचा समन्वय करतां येत नाही आणि नमूद वृत्तांतांतील ऐतिहासिक व अलौकिक यांची निवड करतां येत नाही. वस्तुतः इतिहासपुराणांतील अलौकिक प्रतीकात्मक असतें ; पण त्या काळीं समजण्यास सुलभ व प्रचलित असलेले संकेत आतां आपल्याला अगम्य झाले आहेत. ब्राह्मणकुळांच्या वंशावळींच्या व वृत्तांतांच्या बाबतींत या अडचणी विशेष जाणवतात. वंशावळी व परंपरा यांचें रक्षण हें सूतांचें आनुवंशिक कार्य. सामान्यतः सूत हे राजदरबारी राहणारे आणि ऋषिकुले अरण्यांतील आश्रमांत ;

भृगु = द्विव्या ; पौलोमी.

यांच्या कार्याविषयी, किंचहुना अस्तित्वाविषयीही बहुजनसमाज साधारणपणे उदासीन. यामुळे ब्राह्मणकुळांच्या वंशावळीत अनेक पिढ्या गळतात आणि त्यांमध्ये ऋषींच्या शिष्यांचाही समावेश होतो. ब्राह्मणऋषींच्या विस्ताराचा पुरावा आद्य ऋषींशी संलग्न असलेल्या गोत्रांच्या गुणाकारांत मिळतो ; मात्र या माहितीचे ऐतिहासिक महत्त्व अद्याप तरी शून्यांशावर आहे. एखाद्या कुळांत एखादा असाधारण पुरुष निर्माण झाला म्हणजे त्याच्या कर्तृत्वावर व व्यावहारिक कृत्यांवर अलौकिकाचा मुलामा चढविण्यांत येतो आणि त्याचा देवांशी संबंध जोडण्यांत येतो. या वृत्तांतांतील अतिशयोक्तीचा भाग वगळला असतां इतिहासाचे धागेदोरे हातीं लागतात.

या दृष्टीने भार्गवकुळाच्या कार्याचे व परशुरामाच्या कर्तृत्वाचे विवेचन यथामति करित आहे.

आद्य ऋषि भृगु हा भार्गवकुळाचा व यशाचा प्रस्थापक. भृगु अनेक आहेत. त्यांपैकी स्वायंभुव मन्वंतरांतील भृगु ब्रह्म्याच्या हृदयापासून निर्माण झाला ; म्हणून त्याला ब्रह्ममानसपुत्र अशी संज्ञा देण्यांत आलेली आहे. भृगु हा प्रजापति आहे. इतर प्रजापति ब्रह्म्याच्या अवयवांपासून निर्माण झाले. भृगु त्या सर्वांहून श्रेष्ठ ; कारण त्याची उत्पत्ति ब्रह्म्याच्या हृदयापासून ! वैवस्वत मन्वंतरांतील भृगूला वारुणी ही संज्ञा आहे ; कारण हा भृगु वरुणापासून निर्माण (ऐतरेय ब्राह्मणः ३.३४ ; शतपथ ब्राह्मणः ११.६.१.१ ; तैत्तिरीय आरण्यकः ९.१.) झालेला आहे. भृगुकुलावर महादेवाची विशेष कृपा. ह्या वरुणाचे रूप महादेवाने धारण केले होते अशी कथा आहे. भृगूंचे अनेकवचनी अनेक उल्लेख ऋग्वेदांत (१.५८.६ ; २.४.२ ; ३.२.४ ; ४.७.१) आलेले आहेत. भृगुकुळाचा अग्निसांप्रदायाशी आणि अग्निस्थापनविधीशी (तैत्तिरीय संहिताः ४.६.५.२ ; ५.६.८.६.) निकट संबंध आहे. सकल ऐश्वर्याचा स्वामि असा जो अग्नि तो भृगुऋषींनी त्रिभुवनांच्या प्रयत्नांचे बळ खर्चून स्वर्गातून आणून पृथ्वीच्या मध्य-भागी वेदीवर प्रस्थापित केला (१.१४३.४), भृगूंनी अरणीतून मंथन करून अग्नि प्रकट केला (१.१२७.७), असे अनेक उल्लेख

ऋग्वेदांत आलेले आहेत. भृगु व अंगिरस या कुलांनी अथर्ववेद निर्माण वा संपादित व प्रकट केला. भृगूंची युयुत्सु (ऋग्वेदः ७.१८.६ ; १०.६१.१-३.) आणि ब्राह्मणांवर अन्याय अगर अत्याचार करणारांविषयीची प्रतिहिंसक (अथर्ववेदः ४.१.५.१ ; ऐतरेय ब्राह्मणः ५.१९.१) वृत्ति वेदकालापासून विख्यात आहे.

भार्गववंशावळीच्या अग्रस्थानी असलेल्या भृगूला संजीवनी विद्या अवगत होती. त्याला दिव्या, ख्याति व पौलोमी या नांवांच्या स्त्रिया होत्या. दिव्या ही हिरण्यकशिपूची कन्या आणि ख्याति ही कर्दम-प्रजापतीची. दिव्या ही पुलोम्याची कन्या म्हणून पौलोमी, असें ब्रह्माण्ड-पुराणांत सांगितलेले आहे. भृगूचे पुत्र व त्यांना जन्म देणाऱ्या माता यांच्या तपशिलांवरून ही तिन्ही नांवे एकाच स्त्रीची असावीत असें दिसते. दिव्येला तिच्या बालपणी तालजंघ कुलांतील (रेणुकामाहात्म्यः अ. ५) पुलोमा (पद्मपुराणांत याचें नांव दमन असें दिलेले आहे.) नांवाच्या राक्षसानें मनानें वरलें होतें. तिच्या बापानें तिला भृगूस अर्पण केलें. पुढें एकदां पुलोमा मनुष्यरूपानें भार्गवाश्रमां आला. त्या वेळीं भृगु स्नानार्थ बाहेर गेलेला होता. हा अतिथि असावा अशा कल्पनेनें दिव्येनें याचा सत्कार केला. आश्रमांत पुरुष-माणसें नाहींत असें दिसून येतांच पुलोम्यानें जबरदस्तीनें तिला ओढून नेलें. या वेळीं ती गरोदर होती. महाभारतांत सांगितले आहे कीं या अत्याचारामुळे संतप्त झालेल्या गर्भानें आपल्या तेजानें राक्षसाला दग्ध केलें. पुराणें सांगतात कीं गर्भच्युतिमुळे या बालकाला च्यवन हें नांव प्राप्त झालें.

च्यवन हा भृगूचा ज्येष्ठ पुत्र होय असें या वृत्तांतावरून दिसते. हा कनिष्ठ असें महाभारतांत मात्र स्पष्ट सांगितलेले आहे. ऋग्वेदांत च्यवनाचा उल्लेख (१०.६१.१-३) आलेला आहे. वेदवेदांगांत पारंगत झाल्यावर च्यवनानें अतिशय मोठी तपश्चर्या आरंभिली. दीर्घ कालपर्यंत एकाच जागीं निश्चल बसून राहिल्यामुळे याच्या अंगावर वारूळ वाढलें. वैवस्वत मनूचा पुत्र शर्याति हा कुशस्थली (द्वारका) येथील आनर्त या राजघराण्याचा संस्थापक.

त्याची कन्या सुकन्या ही आपल्या मैत्रिणीसह खेळत खेळत त्या वारुळापार्शी आली असतां त्यांतील छिद्रांतून चकाकणारे च्यवनाचे डोळे तिला दिसले. बालिश कुतूहलानें तिनें एक कांटी वारुळांत टांचली. यामुळें च्यवनाचे डोळे फुटले. तेव्हां यानें संतप्त होऊन कांहीं मंत्रसाधन केलें. त्यामुळें राजासह सर्व सेनेचा मलमूत्रावरोध झाला. राजा चौकशी करूं लागला, तेव्हां सुकन्येचा अपराध त्याच्या कानां आला. राजा ऋषीला शरण गेला. पापाच्या परिमार्जनार्थ व अपराधाच्या क्षालनार्थ शर्यातीनें सुकन्या आपणांस अर्पण करावी असा च्यवनानें आग्रह धरला. नाइलाज झाल्यामुळें शर्याति राजानें ही शर्त मान्य केली आणि तरुण व सुस्वरूप राजकन्येचा या वृद्ध, अंध व दारिद्री तापसार्शी विवाह झाला. शतपथ-ब्राह्मणांत (४.१.५) थोडी वेगळी व अधिक समंजस हकीगत दिलेली आहे : शर्यातीच्या जमातीचा तळ भार्गवाश्रमानजीक पडला होता ; शर्यातीच्या मुलांनीं जराजर्जर च्यवनावर ढेंकळांचा वर्षाव केला ; अपमानामुळें खवळलेल्या च्यवनानें जमातीत दुही पेरली ; पिता पुत्रांशीं लढूं लागला आणि भाऊ भावांशीं ; यार्चें कारण उमजल्यावर शर्याति च्यवनाला शरण गेला आणि ऋषीला आपली कन्या अर्पण करून यानें त्याचें सख्य संपादन केलें. विवाहानंतर सुकन्या वैडूर्य पर्वतावरील भार्गवाश्रमांत राहून पतीची सेवा करूं लागली. ओंकार-मांधात्यानजीकच्या सातपुड्याच्या भागाला वैडूर्य पर्वत असें नांव होतें. यावरून च्यवनाचा महाराष्ट्राशीं असलेला संबंध प्रस्थापित होतो. अश्विनीकुमार हे देवांचे धन्वंतरी ; स्वरूपसंपन्न व सदा तरुण. त्यांनीं सुकन्येला तिच्या विवाहप्रतिज्ञांपासून च्युत करण्याचा यत्न केला ; पण हिनें आपल्या पातिव्रत्याच्या प्रभावानें त्यांना दिपविलें. अश्विनीकुमार प्रसन्न झाले आणि त्यांच्या प्रसादानें च्यवनाला तारुण्य व दृष्टि प्राप्त झाली. च्यवनाला अश्विनांनीं तारुण्य दिलें (ऋः १.११६.१०), यामुळें वृद्ध व जीर्ण च्यवन असा तरुण पृथ्या बनला कीं त्यानें नवयुवतीचा कामज्वर उद्दीपित केला (ऋः ५.७४.५) आणि याचा मोबदला म्हणून इंद्राचा विरोध न जुमानतां च्यवनानें अश्विनीकुमारांना सोम-

पान (देवी भागवत : स्कंध ७. अध्याय ७) करविलें; म्हणून इंद्रानें त्याशीं युद्ध (पूर्वोक्त; जैमिनीय ब्राह्मण : ४.१.५) केलें. पुढें च्यवनाच्या पुरस्कारामुळें शर्यातीला साम्राज्य प्राप्त झालें.

शुक्र हा दिव्येचा पुत्र. उशनस, कवि व काव्य आणि शुक्र हे एकच, असें कांहीं आधारांवरून दिसतें. त्यांचे दरम्यान कांहीं पिढ्या गेलेल्या असणेंही संभवनीय आहे. शुक्र हा असुरांचा कुलगुरु व अध्वर्यु. दैत्यांचा राजा बलि हा हिरण्यकशिपूचा पणतू आणि शुक्र हा बलीचा पुरोहित व प्राध्यापक. प्रह्लादाला अर्थ व काम हे पुरुषार्थ यानेंच शिकविले. याचें नीतिशास्त्र विख्यात आहे. भृगुकच्छ येथें बलीनें अखेरचा अश्वमेध आरंभिला. तेव्हा वामनाचें रूप धारण करून विष्णु या यज्ञाला हजर होता. बलीनें या अतिथीची पूजा केली व दान मागण्याबद्दल विनविलें. वामनानें त्रिपादभूमि मागितली. अंतर्ज्ञानानें वामनाचें मूळ व दानाचें भावी स्वरूप ओळखून शुक्राचार्यानें या दानाला विरोध केला. त्याची सूचना अन्हेरून बलि संकल्पाचें उदक सोडूं लागला. अतिथीच्या हातावर दानाचें उदक पडूं नये म्हणून शुक्र सूक्ष्म रूप धारण करून झारीच्या तोंडाशीं जाऊन बसला. बलीनें दर्भानें झारीचें तोंड मोकळें केलें. तेव्हां दर्भाग्रामुळें याचा एक डोळा फुटला, दानाचें उदक सुटलें आणि बलीचें राज्य नष्ट झालें. शुक्राला भृगूपासून संजीवनी विद्या प्राप्त झाली होती. शुक्राचार्याच्या प्रभावामुळें प्रचळ झालेले असुर देवांना भारी झाले. एकदां देव असुरांवर चालून आले तेव्हां भृगुऋषि आश्रमां नव्हते आणि शुक्र विद्यासंपादनार्थ तपश्चर्येला गेला होता. यामुळें असुरांचा पराभव होण्याचा समय प्राप्त झाला. तेव्हां शुक्राची माता पुढें झाली. तिच्या सामर्थ्यामुळें देव दग्ध होऊं लागले. यामुळें घाबरलेल्या इंद्राच्या विनंतीवरून विष्णूनें चक्र फेंकून तिचें शिर छेदलें. पुढें भृगूनें संजीवनीचे साह्यानें तिला सजीव केलें आणि स्त्रीहत्येबद्दल विष्णूला शाप दिला. तेव्हां इंद्रानें घाबरून सलोखा साधण्यासाठीं आपली जयंती नांवाची कन्या शुक्राचार्याला दिली. ऊर्जस्वती व जयंती हीं एकाच स्त्रीचीं नांवां आणि देवयानि ही तिची कन्या. पुढें शुक्राचार्य हा दानव वृषपर्वाचें

पैरोहित्य करूं लागला. ऐल नृप नहुष याचा वृषपर्वा हा प्रतिस्पर्धी. ययाति हा नहुषाचा पुत्र. देवयानीमार्फत कचाला संजीवनी विद्या प्राप्त झाली. यानंतर ययातीशीं देवयानीचा विवाह झाला. या विवाहाची कथा विचारांत घेण्यासाठी आहे. वृषपर्वाची कन्या शर्मिष्ठा व शुक्राचार्याची कन्या देवयानि या सख्यांसह वनविहारार्थ गेल्या असतां सरोवरांत जलक्रीडेली उतरल्या. त्या काळांत नग्न स्नानाची प्रथा प्रचलित असल्यामुळे सर्वांनीं कांठावर वस्त्रे सोडून ठेवलीं होती. पाण्यांत डुबून बाहेर आल्यावर त्या आपापलीं वस्त्रे नेसूं लागल्या. शर्मिष्ठा चुकून देवयानीचें वस्त्र ल्याली. यावरून दोघांचें भांडण झालें. शब्दावरून शब्द वाढत गेला. देवयानी म्हणाली, 'माझ्या पित्याच्या बळावर तुम्ही दानव राज्य करतां आणि हें माहीत असून तुला माझा अपमान करण्याचें धारिष्ट्र कसें झालें?' शर्मिष्ठा म्हणाली, 'मी दात्याची कन्या आणि तूं याचकाची; याचकांना कोठला आला मान व अपमान?' अग्रतेचहलच्या दोघांच्याही समजुती आपआपल्या परीनें समर्थनीय होत्या. चिडलेल्या शर्मिष्ठेनें देवयानीच्या हातीं असलेलें आपलें वस्त्र ओढून घेतलें आणि तिला एका कूपांत ढकलून देऊन राजकन्या तात्रातावानें आपल्या सख्यांसह राजवाड्याकडे निघून गेली. देवयानीच्या भैत्रिणी मदत आणण्यासाठीं आचार्याच्या आश्रमाकडे गेल्या. तेवढ्यांत मृगयेसाठीं अरण्यांत हिंडत असलेला नहुषपुत्र ययाति या कूपासमीप प्राप्त झाला. त्यानें तिच्या हस्ताचें ग्रहण करून तिला बाहेर काढलें आणि तिचा निरोप घेऊन तो स्वनगरास जाता झाला. तोंच शुक्राचार्य तेथें दाखल झाला. शर्मिष्ठेनें उच्चारलेले तीव्र शब्द पदरचें तिखटमीठ लावून देवयानीनें आपल्या पित्याच्या कार्नी घातले आणि यापुढें पित्यानें दानवांचें आचार्यत्व करूं नये असा हट्ट धरला. शुक्रानें आचार्यत्व सोडलें तर अनर्थ होईल हें जाणून वृषपर्वा शरण आला आणि ज्ञातीच्या कल्याणार्थ शर्मिष्ठेनें देवयानीचें दास्य पत्करलें. पुढें क्षत्रिय ययातीशीं देवयानीचा प्रतिलोमविवाह झाला आणि शर्मिष्ठा ही तिची दासी असल्यामुळे तिच्याबरोबर ययातीच्या घरीं गेली व नांदली. या विवाहामुळे भृगूंचा प्रमुख क्षत्रिय कुलांशीं संबंध जडला. तो असा :

(महाभारत : ३.८८.४) होते. वरत्रिन् याचे पुत्र असुरयाजक होते, म्हणून विरोधी आर्यांनी त्या सर्वांना ठार केलें.

महाभारताच्या आदिपर्वांत और्व भार्गवाचा वृत्तांत दिलेला आहे. भार्गव हे हैहयांचे उपाध्याय. हैहयांनी अनेक यज्ञ केले होते आणि भृगूंना पुष्कळ संपत्ति दिली होती. एकदां हैहयांना द्रव्याची टंचाई भासूं लागली, म्हणून त्यांनी आपल्या उपाध्यायांकडे द्रव्याची मागणी केली. कांहींनी धास्तीने राजाला थोडेंचहुत द्रव्य दिलें व कांहीं अकृतज्ञांनी आपलें द्रव्य जमिनीत पुरून ठेवून आपण निर्धन आहोंत असा बहाणा सुरू केला. राजाने एका भार्गवाचें घर खणून पाहिलें असतां गुप्त निधि सांपडला. यामुळें हैहय चिडले आणि भार्गव ऋषि शरण आले असतांही यांनी त्यांची कत्तल सुरू केली. राजाच्या चिथावणीने बेफाम झालेले क्षत्रिय भार्गवांचा समूळ उच्छेद करण्याच्या इराद्याने त्यांच्या स्त्रियांची कत्तल करूं लागले आणि गर्भिणींच्या गर्भांचाही नाश करूं लागले. म्हणून भार्गवकुलांतील स्त्रिया हिमालयाकडे पळाल्या. यांमैकी एका स्त्रीने वंशरक्षण व्हावें म्हणून आपला गर्भ गर्भाशयांतून काढून मांडीत लपवून ठेवला. शस्त्रक्रिया करणाऱ्या स्त्रीच्या पितुरीमुळें ही गोष्ट राजाला कळली. हैहयांनी त्या गर्भिणीला पकडलें व ते गर्भाच्या नाशाला उद्युक्त झाले. तोंच आईची मांडी फोडून गर्भ बाहेर आला ; म्हणून त्याला और्व हें नाव देण्यांत आलें. या वेळीं त्याच्या आजूबाजूला असलेले क्षत्रिय दृष्टिहीन झाले. पुढें मोठा झाल्यावर यानें क्षत्रियांच्या संहारार्थ उग्र तप आरंभिलें. यामुळें भयंकर अग्नि उत्पन्न झाला व तो क्षत्रियांना जाळूं लागला. तेव्हां क्षत्रिय त्याच्या पितरांना शरण गेले आणि पितरांच्या समाधानार्थ यानें आपला क्रोधाग्नि समुद्रांत सोडला. याचा जन्म शत्रूकडून पाठलाग होत असतां अज्ञातवासांत झाला, हैहयांच्या संहारार्थ यानें भार्गवांची संघटना केली, यामुळें दचकलेल्या क्षत्रिय पुढाऱ्यांनी भार्गवकुलांतील वृद्धांशी समेटाचें बोलणें केलें आणि कुलप्रमुखांच्या समाधानासाठीं यानें आपली सूडाची योजना स्थगित केली, असा या (महाभारत : आदिपर्व : अध्याय १७८-१८०.) कथेचा अभिप्रेत अर्थ असला पाहिजे.

और्वानें आपली क्षत्रियसंहाराची योजना स्थगित केली ; मात्र यासाठी सिद्ध केलेलीं शस्त्रास्त्रें त्यानें आपला पुत्र ऋचीक याला दिलीं. हैहयांनीं हैराण केल्यामुळे दाणादाण झालेल्या भार्गवांची मध्यदेशांत संघटना करून हा त्यांचा पुढारी झाला. तीर्थयात्रा करीत असतां यानें विश्वामित्री नदीच्या कांठीं कान्यकुब्जराज गाधि याची कन्या सत्यवती स्नानास आलेली पाहिली. तिच्या रूपाला मोहित होऊन यानें गाधिराजाकडे तिला मागणी घातली. राजाला या मागणीचा अन्वेष करतां येईना; कारण भार्गव आतां संघटित व प्रबळ होत चालले होते ; आणि स्वीकारही करवेना ; कारण हे भार्गव अद्याप संपन्न व स्थायिक झालेले नव्हते. राजानें एक हजार श्यामकर्ण अश्व शुल्क म्हणून मागितले. पुराणें सांगतात कीं राजाला हा संबंध नको होता, म्हणून त्यानें आपल्या समजुतीप्रमाणें अशक्य कोटीतली अट घातली. अर्थ स्पष्ट आहे. राजाला भार्गवांच्या सामर्थ्याचा अंदाज ध्यावयाचा होता. वरुण हा भार्गवांचा पूर्वज. ऋचीकानें त्याच्याकडे घोडदळाची मागणी केली व वरुणानें ती पुरविली.

अट पुरी झाल्यावर गाधिराजानें सत्यवतीचा ऋचीकाशीं विवाह लावून दिला आणि शुल्क म्हणून मिळालेले एकजात हजार घोडे वरदक्षिणा म्हणून त्याला अर्पण केले. गाधिराजानें नाखुशीनें व नाइलाजानें या विवाहाला मान्यता दिली असें पुराणें सुचवितात. मला वाटते, या अनुमानांतील अगतिकता उत्तरकालीन असावी. या कथेचा ऐतिहासिक अर्थ स्पष्ट आहे. हैहयांच्या स्वाऱ्यांमुळे कान्यकुब्ज देश उध्वस्त झाला होता. गाधिराजाला या संकटसमयीं स्वसंरक्षणासाठीं समर्थींचें सहकार्य हवें होतें. भार्गव हे हैहयांचे हाडवैरी. आतां ते केवळ तपस्वी व अथर्वाधिकारी, अरण्यवासी व निरुपद्रवी ब्राह्मण राहिले नव्हते. भार्गवांचें नेतृत्व ऋचीकाकडे आलें होतें आणि कुलकार्य तडीला नेण्यासाठीं त्यानें लढाऊ घोडदळ उभारलें होतें. जाधवरावांच्या मुलीचा विवाह त्यांच्या तोलाच्या घराण्याशीं व्हावा म्हणून निजाम-शहांनीं भोंसल्यांना मनसब दिली, ही घटना आपण मानतो ; मग वरुणाच्या प्रसादाची गोष्ट भाकडकथा कां समजावी ? एकजात हजार

घोडे काय केवळ अश्वशाळेच्या शोभेसाठी गाधिराजाला हवे होते ? या विवाहामुळे समसंकटांचा स्नेह झाला, मार्गवांचा आणखी एका क्षत्रिय-राजघराण्याशी नात्याचा संबंध जडला आणि कान्यकुब्जाच्या अधिपतीला एक प्रचळ व चपळ साह्यकर्ता प्राप्त झाला.

ऋचीकाने सत्यवतीसह स्वतंत्र संसार थाटला तेव्हां या जोडप्याला आशीर्वाद देण्यासाठी आद्य भृगुऋषि त्यांच्या आश्रमांत आला. प्रसन्न होऊन त्याने सत्यवतीला वर मागण्यास सांगितले. तिच्या मातेला तोंवर पुत्रप्राप्ति झालेली नव्हती. म्हणून सत्यवतीने स्वतःस व मातेस उत्तम लक्षणयुक्त पुत्र मागितले. भृगूने विराटपुरुषाभिमंत्रणाने सिद्ध केलेले दोन चरु तिला दिले; ब्राह्मणोत्पत्तीसाठी तिला व क्षत्रियोत्पत्तीसाठी तिच्या मातेला. ऋचीक तपश्चर्येला निघाला तेव्हां त्यानेच हे चरु सत्यवतीला दिले, अशीही कथा आहे. ते चरु पाहतां तिच्या मातेला वाटले कीं कन्येच्या चरुंत कांहीं विशेष सामर्थ्य असेल, म्हणून तिने चरुची अदलाबदल केली. हा प्रकार अंतर्ज्ञानामुळे ऋचीकाच्या लक्षांत आला व त्याचे संभवनीय परिणाम त्याने सत्यवतीला समजावून सांगितले. कांहीं विपरीत प्रकार होऊं नये अशी तिने प्रार्थना केली, तेव्हां ऋचीकाने अशी मंत्रयोजना केली कीं सत्यवतीला पुत्र ब्राह्मणलक्षणांचाच व्हावा आणि पौत्र मात्र क्षत्रियलक्षणांचा व्हावा. पुढे मातेच्या पोटी विश्वामित्र जन्मला आणि कन्येच्या पोटी जमदग्नि.

या चरुंच्या वाचर्तीत जैन ग्रंथांत एक कथाभेद आढळतो (आवश्यक चूर्णिः पृ. ५२० ; वसुदेवहिण्डिः पृ. २३५-२४०), तो येथेच सांगून टाकतो. या जैन ग्रंथांनी चरुनिर्मितीचे श्रेय जमदग्नीला दिलेले आहे. जमदग्नीने बंभणचरु रेणुकेला दिला आणि स्वतियचरु तिच्या बहिणीला. ही बहिण हस्तिनापुराच्या अनंतवीर्याची राणी होती. ह्या चरुंची अदलाबदल रेणुकेने केली. यामुळे रेणुकेच्या पोटी परशुराम आला आणि तिच्या बहिणीच्या पोटी कार्तवीर्य. रामाने अनन्तवीर्य आणि कार्तवीर्य यांचा वध केला. कार्तवीर्याचा पुत्र सुभूम. हा जैनांचा आठवा चक्रवर्ती. याने परशुरामाचा वध केला आणि पृथ्वी एकवीस वेळां

निर्ब्राह्मण केली (हेमचंद्रः त्रिषष्टिशलाकापुरुषः ६.४), तेव्हां त्याची शांति झाली. मध्ययुगीन जैनांची विकृत मनोवृत्ति दर्शविण्यासाठी आणि विरुद्ध असेल तेही सांगितल्यावांचून राहूं नये म्हणून ही उघडाउघडी बनावट असलेली कथा येथे उधृत केली आहे. असो.

ऋचीकानें अशी योजना केली तरी विश्वामित्र व जमदग्नि यांवर चरुंचा, त्यांच्या अदलाबदलीचा व मंत्रयोजनेचा असर पडलाच. विश्वामित्राचें जन्मनाम विश्वरथ. राजकीय संकटांनीं गांजल्यामुळें त्यानें राज्यत्याग केला व वनवास पत्करला आणि अखेरीस विश्वामित्र या नांवानें तो ब्रह्मर्षिपद पावला ; तरीही त्याची उपजत क्षात्रवृत्ति नष्ट झाली नाहीं आणि कन्येच्या पोटी जमदग्नि निपजला. ऋचीकाच्या योजनेनुसार हा ब्राह्मणलक्षणयुक्त होता, तरीही आयुष्याच्या पूर्वार्धांत त्यानें उग्र वृत्तीबद्दल दुर्लौकिक मिळविला !

जमदग्नी हा ऋग्वेदांतील कांहीं सूक्तांचा कर्ता (३.६२.१८ ; ७.१०१.८ ; ८.१०१.८ ; ९.६२.२४) असावा असें दिसते. ऋग्वेदांतील कांहीं ऋचांत जमदग्नीचा उल्लेख आलेला (१०.१६७.४) आहे. अथर्ववेदांत विषनाशक (२.३२) आणि केशवृद्धिकारक वनस्पतीचा संशोधक (६.१३७) म्हणून जमदग्नीचा उल्लेख आढळतो. त्याचा पिता ऋचीक व पुत्र परशुराम यांचा मात्र वेदवाङ्मयांत उल्लेख आलेला नाहीं. जमदग्नी हा विश्वामित्राचा स्नेही व वसिष्ठाचा शत्रु. यानें तप करून इंद्रापासून कामधेनु मिळविली. इक्ष्वाकुवंशाच्या एका पोटशाखेंतील राजा प्रसेनजित् ऊर्फ रेणु याची कन्या रेणुका ही जमदग्नीची पत्नी. जमदग्नि अत्यंत रागीट होता. यामुळें या व्यक्तिनामाला विशेषणाचें रूप प्राप्त झालेलें आहे. दुर्दैवानें या क्रोधाचा ताप मार्गवांच्या शत्रूंना होण्याऐवजीं याच्या कुटुंबियांनाच भोंवला. हा धनुर्विद्या-प्रवीण होता. एकदां विद्येचे प्रयोग करीत असतां यानें बाण सोडावे व ते रेणुकेनें परत आणावे, असें बराच वेळ चाललें होतें. वेळ उन्हाची असल्यामुळें रेणुका दमली व विश्रांतीसाठीं थोडा वेळ एका वृक्षाच्या छायेत बसली. यामुळें बाण परत यावयास उशीर लागला. जमदग्नि रागावला. तिनें उशीराचें कारण सांगतांच हा सूर्यावर संतापला व

बाणानें सूर्याला वेधण्यास सिद्ध झाला. विचारा सूर्य; बाणाच्या घास्तीनें जमदग्नीला शरण आला आणि त्याच्या पोटी येण्याचें आश्वासन देऊन जिवानिशीं सुटला ! सांगण्यांत येतें कीं यामुळेंच परशुरामाच्या अंगी सूर्याच्या तेजाचा संचार झाला ! एकदां रेणुका सरोवरावर स्नानाला व ताजें पाणी आणायला गेली होती. त्याच सरोवरांत चित्ररथ ऊर्फ चित्रांगद गंधर्व आपल्या स्त्रियांसह जलक्रीडा करीत होता. हें दृश्य पाहण्यासाठीं ती थोडा वेळ तेथेंच थचकली. त्यांचें ऐश्वर्य पाहून ती चावरली. तिच्या मनांत अभिलाष उत्पन्न झाला. आपला पति असा सुंदर व संपन्न असता तर आपणही असेच विलास केले असते, अशी कल्पना तिच्या मनांत येऊन गेली. तिला परत येण्याला विलंब लागला. यामुळें धार्मिक विधींसाठीं अवश्य असलेलें ताजें पाणी जमदग्नीला वेळेवर मिळूं शकलें नाहीं. सरोवरावरील प्रकार त्याला अंतर्ज्ञानानें समजला. यामुळें जमदग्नि संतापला ; इतका, कीं त्यानें ही व्यभिचारिणी म्हणून आपल्या पुत्रांना तिचा वध करण्याची आज्ञा दिली. या आज्ञेच्या बाबतींत एक कथाभेद आढळतो, तो येथें सांगतो. पुरुष-माणसें नाहींत अशी संधि साधून रेणुकेवर लुब्ध झालेला चित्ररथ गंधर्व जमदग्नीचें रूप धारण करून आश्रमांत आला ; त्याची लबाडी रेणुकेला उमजली नाहीं ; अतिथिधर्मानुसार तिनें त्याचें स्वागत केलें ; तोंच जमदग्नि आश्रमांत दाखल झाला ; त्याला पाहतांच गंधर्व पळाला ; या प्रकारामुळें त्यानें आपल्या पुत्रांना मातृवधाची आज्ञा दिली. यांपैकी कोणताही वृत्तांत स्वीकारावा. पित्यानें स्पष्ट आज्ञा दिली तरी मातृ-हत्या करण्यास पुत्र धजावेनात ; तेव्हां या अवशेमुळें आणखी चिडून यानें त्यांचा वध केला. एवढ्यांत परशुराम अरण्यांतून परत आला. जमदग्नीनें त्याला सारा प्रकार समजावून सांगितला आणि मातृवधाची आज्ञा दिली. लगेच त्यानें आपल्या परशूनें मातेचा शिरच्छेद केला. तेव्हां प्रसन्न होऊन यानें त्याला वर मागावयास सांगितलें. माता व भ्राते जिवंत व्हावेत आणि होऊन गेलेल्या घोर प्रसंगाचें त्यांना स्मरण नसावें, तसेंच आतांपासून पित्यानें क्रोधरहित व्हावें, असा वर परशु-रामानें मागितला. लगेच तसें झालें. जमदग्नीनें संयमानें स्वतःचा क्रोध

आवरला. पुढें त्याला कधीही क्रोध आला नाही. प्रत्यक्ष क्रोधदेवतेने त्याच्या धर्मश्रद्धेला डिवचलें तरी ; कुलशत्रूंनी त्याच्या आश्रमांत घुसून अत्याचार केले तरीही !

हैहय वंशांतील राजा कार्तवीर्य अर्जुन हा जमदग्नीचा समकालीन. कृतवीर्याची शंभर मुलें च्यवनाच्या शापानें मेळीं ; सप्तमीव्रतस्नानामुळें हा एकटा बचावला. गर्गमुनीच्या सांगण्यावरून यानें सह्याद्रीच्या खोऱ्यांत (पद्म : ३० १२६) दत्ताची सेवा केली. यामुळें त्याला सहस्रबाहु प्राप्त झाले. माहिष्मती ऊर्फ भोगवती येथें नागांची राजधानी होती. हैहयांनी नागांचा पराभव करून येथें कार्तवीर्यास राज्याभिषेक केला. माहिष्मतीचें हल्लीचें नांव ओंकार मांधाता. ही ओळख जवळजवळ सर्वमान्य आहे. माहिष्मती नगरी मुचकुंदानें नर्मदातीरी, विन्ध्य व ऋक्ष (सातपुडा) पर्वतांच्या दरम्यान, नर्मदेच्या उतारानजीक उभारली, असे स्पष्ट उल्लेख आहेत. माहिष्मतीची ओळख महेश्वरार्शी पटविण्याचा प्रयत्न श्री. विष्णुपंत करंदीकरांनी केलेला आहे. श्री. चापेकर (चित्पावन : पृ. १६) आणि श्री. मुनशी माहिष्मतीची ओळख भडोचर्शी पटवितात ; कारण, श्री. मुनशी सांगतात, ही नगरी अनूप देशांत होती आणि तिच्या सीमेपर्यंत सागराच्या लाटा येत होत्या असे उल्लेख आधारग्रंथांत आढळतात (The Early Aryans in Gujarata : Munshi, p. 34). परशुरामानें हैहयांची राजधानी उध्वस्त केल्यानंतर आपल्या पूर्वजांच्या गौरवार्थ तेथेंच भृगुकच्छ या नांवानें नवी नगरी स्थापन केली असावी असे त्यांचें अनुमान आहे. कार्तवीर्य अर्जुन हा भारतांतील पहिला सम्राट व चक्रवर्ती (वायु : ९४.९.२३ ; हरिवंश ३३. १८५७. १८६५). त्याच्या कारकीर्दीत हैहयांचें साम्राज्य नर्मदेच्या मुखापासून हिमालयाच्या पायथ्यापर्यंत पसरलेलें होतें.

या प्रभुत्वामुळें कार्तवीर्याचा विवेक नष्ट झाला. तो उन्मत्त झाला, देवब्राह्मणांना जुमानांनासा झाला. त्यानें वसिष्ठाश्रम निष्कारण बेचिराख केला. तेव्हां आपव वसिष्ठानें त्याला शाप दिला कीं भार्गवकुलोत्पन्न परशुराम तुझे सहस्र बाहु तोडून तुझा वध करील. म्हणून भार्गवांच्या

सामर्थ्याचा अंदाज घेण्यासाठी तो जमदग्नीच्या आश्रमा आला. येथे जमदग्नि व रेणुका यांनी इंद्रदत्त कामधेनुच्या कृपेने त्याचे उत्कृष्ट स्वागत केले. ह्या समृद्धीचे कारण समजल्यावर हा कामधेनु मागू लागला. ती त्याला देण्याचे जमदग्नीने साफ नाकारले. तेव्हां हा जबरदस्तीने सवत्स कामधेनु घेऊन गेला. पुराणे सांगतात की कामधेनुने स्वसंरक्षणासाठी यवनसैन्य निर्माण केले; पण कार्तवीर्याने त्यांचा पराभव केला, आश्रमाचा विध्वंस केला आणि नंतर धेनुहरण केले. परदेशी सैन्यांचा दचका पुराणांपासून भारतीयंच्या मनावर बिंबविण्यांत आलेला दिसतो. प्रजेचे धन ते आपलेच, जोवर त्यावर आपली नजर नसते तोवरच ते इतरांचे, अशीच जुलमी राज्यकर्त्यांची भावना असते. धेनुहरणाचे वेळी परशुराम तपश्चर्येला गेलेला होता. दिव्यास्त्रे संपादन करून तो आश्रमांत परत आला तेव्हां त्याला झाला वृत्तांत समजला. तेव्हा त्याने कार्तवीर्याचा वध करण्याची प्रतिज्ञा केली. हे समजले तेव्हां खुद्द जमदग्नीने त्याला या प्रतिज्ञेपासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. हे कर्म ब्राह्मणांना अयोग्य होय असेही सांगितले; पण परशुराम एकेना. तेव्हां जमदग्नीने ब्रह्माची व ब्रह्माने शंकराची संमति घ्यावयास सांगितले. याप्रमाणे संमति मिळतांच परशुराम नर्मदेच्या तीरावर आला व तेथून दूत पाठवून त्याने कार्तवीर्यास युद्धाचे आव्हान दिले. कार्तवीर्याची पत्नी मनोरमा हिला वासिष्ठाच्या शापाची माहिती होती. स्वतः युद्धाला जाऊ नका, सैन्य व सेनापति पाठवा, असे हिने त्याला जीव तोडून सांगितले; पण याने तिचा सल्ला ऐकला नाही. अनेक अक्षौहिणीसह आलेल्या कार्तवीर्याशी परशुरामाचे युद्ध झाले. ब्रह्माण्डपुराणांत या युद्धाचे तपशीलवार वर्णन केलेले आहे. मत्स्यराज, विदर्भेश्वर, मिथिलेश्वर, निषधाधिपति, मगधाधिपति वगैरे कार्तवीर्याचे सामन्त या युद्धांत ठार झाले. खुद्द कार्तवीर्याशी परशुरामाचे द्वंद्वयुद्ध झाले. परशुरामाने त्याचे सहस्र बाहु तोडले आणि अखेरीस ठार केले. द्वंद्वयुद्ध चालू असतां कार्तवीर्याच्या पुत्रांनी परशुरामावर बाण सोडले; तेव्हां हे धर्मयुद्ध नव्हे हे जाणून परशुराम रथारूढ झाला व सर्वांशी लढू लागला. शेवटी हैहयांचा पराभव झाला.

त्यांचें शंभर अक्षौहिणी सैन्य नष्ट झालें ; शूर, शूरसेन, वृष, वृषास्य व जयध्वज हे कार्तवीर्यांचे पुत्र जीव बचावून रणांगणावरून पळाले आणि हिमालयाच्या अरण्यांत लपले. युद्धांत विजय संपादन करून आणि कामधेनु घेऊन परशुराम आश्रमांत परत आला. युद्धाचा वृत्तांत त्यानें जमदग्नीला सांगितला.

परशुरामाच्या पूर्वजांनीं हैहयांच्या उच्छेदाच्या प्रतिज्ञा केल्या होत्या ; त्यासाठीं सैन्ये जमविलीं होती, राजघराण्यांशीं स्नेहसंबंध जोडले होते ; पण या प्रतिज्ञा त्यांच्या हातून पूर्ण झाल्या नव्हत्या. कुलशत्रूंचा नाश करून हें कुलकार्य परशुरामानें तडीला लावलें ; पण याबद्दल पित्याकडून त्याला काय पारितोषिक मिळालें ? जमदग्नीनें त्याचें अभिनन्दन करण्याऐवजीं क्षत्रहत्येच्या दोषाबद्दल वैष्णव-तीर्थांची बारा वर्षे यात्रा व तप करून प्रायश्चित्त घेण्याची पुत्राला आज्ञा केली ! कारण, त्यानें सांगितलें, आभिषिक्त राजाच्या हत्येचें पाप ब्रह्महत्येहून अधिक असतें (विष्णु-पुराण : ४. ११; भागवत पुराण ९. १५-१६). तरी बरें, अक्रोधानें क्रोध जिंकण्याचें थोटांड अद्याप अस्तित्वांत आलेलें नव्हतें ! विचारा, काय करणार ? पित्याची आज्ञा प्रमाण मानणें हा परशुरामाचा पण असल्यामुळें तो सह्य पर्वतावरील तीर्थांची यात्रा करून (श्रीपरशुरामविजयकल्पतरु. श्रीशुक्राचार्य : अध्याय ८) महेंद्रगिरीवर तप करण्यासाठीं निघून गेला.

परशुराम तपश्चर्येला गेल्यानंतर इकडे भार्गवाश्रमीं हाहाकार उडाला. त्यांच्या वनवासाची कुणकुण लागतांच कार्तवीर्यांच्या वधाचा व युद्धांतील पराभवाचा सूड घेण्यासाठीं हैहयांनीं भार्गवाश्रमावर छापा घातला. हा प्रकार कार्तवीर्यांच्या वधानंतर बारा वर्षांनीं झाला असेंही सांगण्यांत येतें. ह्या हल्ल्याचें नेतृत्व कार्तवीर्यांचे पुत्र व त्यांचे सामन्त यांजकडे होतें. ते आश्रमावर चालून आले तेव्हां जमदग्नि ध्यानस्थ होता. याची तमा न बाळगतां या अधमांनीं बाण सोडून त्याला ठार केलें ; नव्हे, त्याचा खून केला. परशुरामानें आव्हानयुद्धांत शस्त्रसज्ज कार्तवीर्यांचा वध केला होता. कार्तवीर्य स्वरा क्षत्रिय होता. त्याचे पुत्र अधम क्षत्रिय होते. त्यांनीं या वृद्ध, तपस्वी, एकाकी, निरपराध, बेसावध ब्राह्मणाचा

हेतुपुरःसर व योजनापूर्वक खूनच केला. त्याच्या बाणांच्या एकवीस जखमा जमदग्नीला झाल्या होत्या. यावरून या आक्रमकांच्या क्लैव्याची कल्पना करता येते. या वेळीं रेणुकेनें त्यांच्याशी युद्ध केलें व या युद्धांत एकवीस बाण लागून ती जर्जर झाली, असेंही कांहीं कथांत सांगितलेले आहे. जमदग्नीचें छाटलेले मुण्डकें बरोबर घेऊन हे वीर माहिष्मतीकडे निघून गेले. ह्या घोर प्रकाराचें वृत्त विद्युद्वेगानें भारतांत पसरलें. ही बातमी समजतांच पापक्षालनाची तपश्चर्या स्थगित करून परशुराम आश्रमाकडे परतला. त्याला पाहतांच रेणुकेनें हंबरडा फोडला आणि पतीच्या कलेवरावरील एकवीस जखमा पुत्राला दाखवून एकवीस वेळां ऊर बडवून घेतला !

पित्याच्या मृत्युमुळे परशुराम कळवळला. पित्याच्या निर्घृण हृत्येमुळे परशुराम खवळला. पित्याच्या कलेवरावरील एकवीस जखमा त्यानें पाहिल्या. मातेनें एकवीस वेळां ऊर बडवून घेतलेला त्यानें पाहिला. मातेचें सांत्वन कसें करावयाचें ? विधिलिखिताचा संकेत सांगून ? ब्रह्मदेव आयुष्यपट लिहितो ते सामान्य जनांचे. असामान्य पुरुष शतिहास-पटावर आपल्या आयुष्याचा लेख स्वयंप्रेरणेनें लिहितात ! परशुरामाची माता क्षत्रियकन्या होती. तिच्या सांत्वनार्थ आणि स्वतःच्या अंतर्यामांत उफाळलेल्या क्रोधाच्या शमनार्थ परशुरामानें प्रतिज्ञा केली कीं 'हैहयांनीं व त्यांच्या सहकारी क्षत्रियाधमांनीं केलेल्या ह्या गुन्ह्याचद्वल शिक्षा म्हणून मी एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय करीन !' एकवीस वेळां ! कारण जमदग्नीच्या शरीरावर एकवीस जखमा झाल्या होत्या आणि रेणुकेनें एकवीस वेळां ऊर बडवून घेतला होता ! रेणुका क्षत्रियकन्या होती. प्रतापी परशुरामाच्या कर्तृत्वावर तिचा विश्वास होता. ही प्रतिज्ञा परशुराम पुरी करीलच अशी तिची खात्री होती. परशुरामाची प्रतिज्ञा तिनें ऐकली आणि देह ठेवला ! तिनें देह ठेवला तेव्हां तिचा अंतरात्मा शांत झाला होता. कारण तिनें परशुरामाची प्रतिज्ञा ऐकली होती आणि या प्रतिज्ञेनुसार भविष्यांत जें व्हावयाचें तें जणुं भूतकाळांत होऊन गेलें आहे अशी वर्तमानकाळांत तिची खात्री पटली होती. जमदग्नीच्या हृत्येचा सूड घेण्याची तिची इच्छा परशुरामा-

इतकीच तीव्र होती. अधम क्षत्रियांनीं केलेल्या अपराधांचें परिमार्जन त्यांच्या रुधिराच्या मार्जनानेंच होईल अशी तिची अपेक्षा व निष्ठा होती.

कारण रेणुका ही क्षत्रियकन्या, ब्राह्मणपत्नी व वीरमाता असली तरी ती कृत्या होती ! कृत्या म्हणजे नाशासाठीं अगर मंत्रसिद्धीसाठीं बळी देऊन जिला प्रसन्न करून घेतात अशी देवता. कृत्या हें भूमातेचेंच एक रूप आहे. षड्विंश्या आहारीं जाऊन मनुष्यजातीनें केलेल्या पापांच्या भारानें पृथ्वी क्लान्त होते, तेव्हां तिला मानवाच्या रुधिराची तहान लागते. भूदेवी म्हणते, 'मैं भूकी हूं, मैं प्यासी हूं.' मग माणसें युद्ध करतात आणि आपल्या रुधिरानें तिची भूक-तहान शमवितात. तृपार्त कृत्येनें शंकराकडे रुधिर मागितलें आणि 'युगायुगांमध्ये तुला तृप्त करीन' असें शंकरानें आश्वासन दिलें. कृत्येचा आकान्त हा युगस्वामिनीचा आकान्त ! तिला शान्त करण्यासाठीं शंकर ताण्डव करतो आणि रुधिराचें अर्घ्य देतो ! कथाकल्पतरुंत सांगितलें आहे :

कृते च रेणुका कृत्या, त्रेतायां जानकी सती ।

द्वापारे द्रौपदी कृत्या, कृत्या म्लेच्छगृहे कलौ ॥

रेणुकेसाठीं ब्राह्मण-क्षत्रिय युद्ध झालें आणि तिच्या तृप्तीसाठीं परशुरामानें कुरुक्षेत्रावरील स्यमंतपंचक नांवाचे डोह क्षत्रियांच्या रुधिरानें भरले. जानकीसाठीं दक्षिणापथांत रामरावण युद्ध झालें. द्रौपदीसाठीं पुन्हां कुरुक्षेत्रावरच कौरवपाण्डव युद्ध झालें.

पित्याचें शरविद्ध प्रेत पाहून आणि मातेचा हृदयस्पर्शी आक्रोश ऐकून परशुराम क्रोधाविष्ट झाला. क्रोध काय, कोणालाही येतो ; कारण तो जीवसृष्टीचा स्वभावधर्मच आहे. क्रोध क्लीबालाही येतो ; मात्र तो केवळ आत्मक्लेशांतच व्यक्त होतो आणि वीराला येतो तो पराक्रमांत प्रकट होतो. क्रोधाच्या धर्गीची प्रस्वरता त्याचें आदिकरण आणि तो धारण करणाराच्या मूल व संपादित सामर्थ्यावर अवलंबून असते. पितृवंशाकडून ब्राह्म तेज आणि मातृवंशाकडून क्षात्र तेज परशुरामाच्या अंगी केंद्रित झालेलें होतें. दीर्घकालीन तपस्या करून त्यानें शंकराची व केशवाची कृपा आणि दिव्य शक्ति व शस्त्रास्त्रें प्राप्त करून घेतलीं होती. परशु हें परशुरामाचें विशिष्ट हत्यार. तो त्याला प्रत्यक्ष शिवानें

दिलेला होता. असाधारण कारण व असामान्य कर्तृत्व यामुळेच त्याचा क्रोधाग्नि भडकला आणि प्रतिज्ञापूर्तीपर्यंत धगधगत राहिला. या ज्वालामुखीच्या उद्रेकामुळे धरणीकंपांत होते तशी मानवसमाजांची उलथापालथ झाली. उद्रेकामुळे पृथ्वीच्या पोटांतील तप्त द्रव्ये उफाळून वर येतात त्याप्रमाणे कांहीं जमातींचे कर्तृत्व दैदीप्यमान् झाले.

रेणुकामाहात्म्यांत सांगितले आहे की कावडीच्या एका पारड्यांत जमदग्नीचे प्रेत व दुसऱ्या पारड्यांत सजीव रेणुका यांना बसवून परशुराम कान्यकुब्जाश्रमांतून निघाला आणि अनेक तीर्थे, क्षेत्रे व अरण्ये ओलांडून सह्याद्रीवरील मल्लकीनामक दत्तक्षेत्रांत आला. क्षणभर विश्रांति घेऊन निघणार, इतक्यांत 'येथेच अग्निसंस्कार कर' अशी आकाशवाणी झाली. मग दत्तात्रेयाच्या अनुमतीने रामाने जमदग्नीच्या देहाला अग्निसंस्कार केला आणि या वेळी रेणुका सती गेली. मल्लकी म्हणजे हैद्राबाद राज्यांतील माहूर क्षेत्र. हे स्थान सातमाळ श्रेणीच्या पश्चिम किनारीवर आहे. तेथे डोंगरावर दत्तात्रेयाचे स्थान आहे आणि रेणुकेचे मंदिर आहे. रेणुकेची मूर्ति नाही, फक्त मुखवटा आहे; कारण स्थानिक दंतकथा सांगते की येथेच जमदग्नीचा आश्रम होता आणि परशुरामाने पित्याच्या आज्ञेवरून येथेच रेणुकेचा वध केला. सती-स्थानाला मातृतीर्थ हे नाव देण्यांत आलेले आहे आणि तेथे प्रत्यक्ष रेणुका वास करीत असते अशी भाविकांची श्रद्धा आहे.

और्ध्वदेहिक संस्कार पूर्ण झाल्यानंतर परशुराम प्रतिज्ञापूतीच्या मोहिमेवर निघाला. गणेशपुराणांत सांगितले आहे की मोहिमेवर निघण्यापूर्वी परशुरामाने कृष्णा नदीच्या उत्तरप्रदेशांत वस्ती करून अनुष्ठान केले; तेथे गजाननाने प्रकट होऊन परशुरामाला परशु दिला व विजयी होशील असा आशीर्वाद दिला. माहिष्मतीनजिक त्याने अगस्तीचे स्मरण केले. या पुराणपुरुषाने त्याला आशीर्वाद दिला आणि अश्वासहित उत्तम रथ व आयुष्य दिली. रथारूढ होऊन तो हैहयांच्या राजधानीकडे निघाला. रुद्राने त्याला अभित्रजित् नांवाचा शंख दिला होता. परशुरामाने शंख फुंकून हैहयांना युद्धाचे आव्हान दिले. कार्तवीर्याचे पांच पुत्र आपल्या सहकारी राजांसह युद्धाला आले. गेल्या खेपेस, परशुरामाचे कार्तवीर्याशी

द्वंद्वयुद्ध झाले त्या वेळीं, या पुत्रांनीं धर्मयुद्धाचे क्षत्रियांना अनुलंघ्य असे नियम बाजूला ठेवून परशुरामावर बाण सोडले होते. या वेळीं यानें त्यांना तसा कांहीं प्रकार करण्यास संधीच दिली नाहीं. या युद्धांत कार्तवीर्य-पुत्र सहकाऱ्यांसह ठार झाले ; एकटा वीतिहोत्र जीव घेऊन पळाला व ब्राह्मण्य स्वीकारता झाला, म्हणून बचावला. या विजयानंतर परशुरामानें माहिष्मती जाळून टाकली. पहिली फेरी झाल्यावर तो भर्द्देगिरिवर तपश्चर्येला गेला. दहा वर्षे तपश्चर्या आणि नंतर दोन वर्षे क्षत्रियसंहाराची मोहीम अशीं एकवीस तपें लोटलीं. अंग, वंग, कलिंग, विदेह, काश्मीर, दरद, कुन्ती, शिबि, क्षुद्रक, ताम्रलिति, वीतिहोत्र, त्रिगर्त, मार्तिकावर्त, मालव वगैरे देशांचे राजे या संहारांत नष्ट झाले. अशा प्रकारें यानें प्रतिज्ञेप्रमाणें एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय केली. क्षत्रिय संघटित होऊन पुन्हां पुन्हां उठावणी करीत आणि हा त्यांची कत्तल करी. असा प्रकार अनेक वेळां झाल्यानंतर क्षत्रिय डोकें वर करीनासे झाले. त्यांनीं क्षात्रकर्म सोडलें आणि ते अज्ञातवासांत काळ कंठू लागले. अखेरच्या फेरींत कैद केलेले अनेक राजे बरोबर घेऊन परशुराम कुरुक्षेत्रावर आला आणि तेथे त्यानें पांच डोह खणून ते त्यांच्या रक्तानें भरले. यावरून दिसतें कीं परशुरामानें अखेरचें युद्ध कुरुक्षेत्रावर केलें. समंतपंचकाचा वृत्तांत महाभारताच्या अरण्य-पर्वांत दिलेला आहे ; शांतिपर्वांत मात्र हा भाग गाळलेला आहे. (अ. ४९). नंतर त्याचा पितामह ऋचीक यानें त्याला दर्शन दिलें आणि क्षत्रियसंहारापासून परावृत्त व्हावयास सांगितलें. तेव्हां आपली प्रतिज्ञा पुरी झाली असें गृहीत धरून त्यानें शस्त्र खाली ठेवलें. मात्र शस्त्र ठेवतांना त्यानें घोषणा केली कीं ' ब्रह्मविद् ब्राह्मणांना आपत्काल प्राप्त झाला व त्यांवर अत्याचार होऊं लागला तर मी पुन्हां शस्त्र धारण करीन ! ' यानंतर त्यानें त्या डोहांत स्नान केलें.

आणि त्याच रुधिराच्या अर्घ्यांनीं त्यानें आपल्या पितरांचें तर्पण केलें. या तर्पणाचे वेळीं क्षत्रियहत्या आपणांस पसंत नसल्याचें पितरांनीं त्याला सांगितलें आणि पापमुक्त होण्यासाठीं प्रायश्चित्त करण्याचा सल्ला दिला ! पितरांची आज्ञा स्वीकारून यानें क्षेत्रांचीं दर्शनें घेत व तीर्थांवर

स्नाने करीत तीनदां पृथ्वीप्रदक्षिणा केली आणि नंतर अश्रमेध यज्ञ केला. परशुरामाने समुद्रवल्यांकित पृथ्वी हस्तगत केलेली असल्यामुळे त्याला यज्ञाधिकार प्राप्त झालेला होता. क्षत्रियसंहाराच्या पापांतून मुक्त होण्यासाठीही त्याला यज्ञ करणे भाग होते. श्री. चापेकर सांगतात (चित्पावन : पृ. १६) ' क्षत्रियांचा उच्छेद केल्यानंतर भार्गवी साम्राज्य हिंदुस्थानच्या बऱ्याच मोठ्या भागांत कित्येक वर्षे चालले.' परशुरामाने किंवा भार्गवांनी राज्य केल्याचा उल्लेख आधारग्रंथांत मात्र आढळत नाही. या यज्ञासाठी उभारलेली वेदी सुवर्णाची होती. ती दहा वांव लांब व नऊ वांव उंच होती. या यज्ञांत कश्यप हा अध्वर्यु, गौतम हा उद्गातृ, विश्वामित्र हा होतृ व मार्कण्डेय हा ब्रह्म असे कर्माधिकारी होते. यज्ञानंतर दान देण्याच्या प्रसंगी त्याने स्वतःच्या तपश्चर्येसाठी महेंद्रपर्वत राखून ठेवला, जिकलेल्या समुद्रवल्यांकित पृथ्वीचे उदक कश्यपाच्या हातावर सोडले आणि सुवर्णपुष्प म्हणून सुवर्णाची वेदीही त्याला देऊन टाकली. परशुराम हा खरा ब्राह्मण होता. राजांचा पराभव करून त्याने राज्ये जिंकली होती; पण त्याला राज्य करावयाची हांव नव्हती; म्हणून त्याने वेदीसह पृथ्वी कश्यपाला दान दिली. कश्यप हाही तसाच निर्लोभ व निर्भीड ब्राह्मण होता. तो त्या काळचा सर्वश्रेष्ठ मुनि होता. मुंजीच्या वेळी त्यानेच परशुरामाला ब्राह्मणदीक्षा दिली होती. कश्यपाने सुवर्णवेदीची खांडे केली आणि यज्ञाथ जमलेल्या ऋत्विजांना ती वांटून टाकली. कश्यपाला तरी राज्य कोठे हवे होते ? परशुरामाने क्षत्रिय कुले नष्ट केलेली असल्यामुळे केवळ धर्मानुरोधाने समाजाचे धारण होईना; म्हणून राज्ये चालविण्यासाठी कश्यप क्षत्रियांचा शोध करू लागला. कांही क्षत्रियकुलांचे अज्ञातवासांत असलेले अवशेष त्याला जागोजाग आढळले; पण परशुरामाच्या धास्तीने ते प्रकट होईनात. तेव्हां कश्यपाने परशुरामाला बजावले की ' यज्ञांत दान मिळाल्यामुळे पृथ्वी माझी झालेली आहे, सचब याउपर तुला येथे वावरण्याचाही अधिकार नाही.' " याचा सरळ अर्थ असा दिसतो की क्षत्रिय संहाराची कल्पना अतःपर समाजाला बिलकुल मान्य राहिली नव्हती आणि म्हणूनच ती घेऊन उठलेल्या माणसाला या भूमीत स्थान उरले

नव्हते ” (श्री. माटे : परशुराम : पृ. ५७). कश्यपाची आज्ञा प्रमाण मानून परशुराम महेंद्र पर्वतावर रहावयास गेला. नंतर कश्यपाने जागोजाग क्षत्रिय-कुलांची स्थापना केली, त्यांचीं राज्ये त्यांना देऊन टाकलीं आणि विस्कळित झालेली समाजाची घडी पुन्हां चसविली. म्हणूनच श्री. माटे सांगतात (उपरोक्त : पृ. १२९) ज्या अब्राह्मण जातींना किंवा कुलांना आपले गोत्र माहीत नसते त्या जाती व कुले काश्यपगोत्राचा स्वीकार करतात.

रामावतारी अयोध्येस जाऊन परशुरामाने रामचंद्राची भेट घेतली आणि त्याचे क्षत्रियत्व मान्य केले. परशुरामाच्या प्रचण्ड धनुष्यावरून बाण सोडून बाल रामाने त्याचे तेज हरण केले, अशीही कथा आहे. महाभारतातील महान् योद्धे भीष्म, द्रोण आणि कर्ण यांना परशुरामानेच धनुर्विद्या शिकविली. द्रोणाला तर याने आपली सर्व दिव्य अस्त्रे दिली. आपण ब्राह्मण आहोत असा चहाणा करून कर्णाने विद्या प्राप्त करून घेतलेली असल्यामुळे एन वेळीं तुला विद्येचा विसर पडेल असा याने त्याला शाप दिला व तो स्वरा झाला. पुढे अंचेच्या प्रकरणांत याने टाकलेला शब्द भीष्माने मानला नाही म्हणून या दोघांचे युद्ध झाले. त्यांत याला भीष्माचा पाडाव करतां आला नाही. अखेरीस देवांनी व परशुरामाच्या पूर्वजांनी मध्यस्थी करून हे युद्ध थांबविले. कौरव-पाण्डव युद्ध टळावे म्हणून याने शिष्टाई केली ; पण याचा सल्ला दुर्योधनाने जुमानला नाही. एकूण अश्वमेधानंतर जेव्हां जेव्हां परशुरामाचा क्षत्रियांशी संबंध आला तेव्हां तेव्हां याचा पाणउताराच झाला. या कथा कालविपर्यासाच्या दोषाने लिप्त आहेत. कारण उघड आहे ; त्याचे तेज नष्ट झाले होते, त्याचे अवतारकृत्य समाप्त झाले होते ; आणि व्यावहारिक कारण हे की इतिहासपुराणांवरून क्षत्रियांनी हात फिरविला तेव्हां ब्राह्मणांचे उद्दे काढण्यासाठी या गोष्टी मूळ ग्रंथांत घुसडून दिल्या.

महेंद्र पर्वतावर रहात असतांना परशुरामाने समुद्र हटवून परशुरामक्षेत्र निर्माण केले. वैतरणेपासून कन्याकुमारीपर्यंतच्या प्रदेशाला मध्ययुगीन ग्रंथांत परशुरामक्षेत्र ही संज्ञा दिलेली आढळते ; तर कोठे ती शूर्पारका-भोंवतालच्या आणि कोठे चिपळूणभोंवतालच्या भागाला अनुलक्षून

वापरलेली दिसते. परशुरामानें त्र्यंबकेश्वरापासून कन्याकुमारीपर्यंतचा प्रदेश निर्माण केला असें सह्याद्रिखण्डांत सांगितलेले आहे. कांहीं आधारग्रंथ सांगतात कीं आपल्याला नवें निवासक्षेत्र मिळावें म्हणून परशुरामानें सागराला मार्गें हटण्याची विनंति केली व ती मान्य करून सागरानें शूर्पारकाचा प्रदेश मोकळा करून दिला. कोणी सांगतात कीं परशुरामाची विनंति सागरानें अमान्य केली तेव्हां हा खवळला आणि यानें बाण सोडून समुद्र मार्गें हटविला व चारशें योजनें लांबीचा शूर्पारक प्रदेश निर्माण केला. परशुरामानें वज्रेश्वरीनजीक महायज्ञ केला अशी आख्यायिका असून त्याची साक्ष म्हणून येथें यज्ञरक्षेचे डोंगर दाखविण्यांत येतात. जवळच्याच एका स्थानाला परशुरामाची वेदी अशी संज्ञा आहे. वज्रेश्वरीनजीक उन्हाळी आहेत. ज्वालामुखीच्या उद्रेकांमुळे झालेल्या भौगोलिक क्रान्तीला ती साक्ष आहेत. गोकर्ण-महाबळेश्वराचे मंदिर समुद्रांत बुडून लागले तेव्हां परशुरामानें चिपळूण-नजीकच्या महेंद्र पर्वतावरून सागरावर परशु फेंकून त्याचे आक्रमण थांबविले आणि मंदिर व नगर वांचविले अशी कथा ब्रह्माण्डपुराणांत आहे. संगमेश्वर येथील एका मंदिराचे कर्तृत्व खुद्द परशुरामाला देण्यांत येते. परशुरामानें अगस्त्यमलै नजीकच्या महेंद्रपर्वतावरून परशु भिरकावला, तो कन्याकुमारीनजीक समुद्रांत पडला आणि यामुळे केरल प्रांत निर्माण झाला अशी कथा केरलमाहात्म्यांत सांगितलेली आहे.

सह्याद्रीच्या कुशीवरला प्रदेश परशुरामानें निर्माण केला, इतकेंच नव्हे, त्यानें हा प्रदेश वसाहतीला योग्य केला आणि ठिकठिकाणांहून ब्राह्मण-क्षत्रियांची कुळे आणून यानें त्यांची या भागांत स्थापना केली. केरलमाहात्म्यांत सांगितले आहे कीं यानें कृष्णा, गोदावरी व नर्मदा या नद्यांच्या खोऱ्यांतील आठ गोत्रे धारण करणारे ब्राह्मण आणले आणि त्यांची केरलांत स्थापना केली. केरलोत्पत्तिनामक मल्याळी पुराणांत सांगितले आहे कीं हे ब्राह्मण त्यानें कुरुक्षेत्रामधील समंत-पंचकावरून आणले. याचप्रमाणें त्यानें अठरा क्षत्रिय सोमवंशी सामन्त कुळे आणली आणि हा प्रदेश त्यांना वांटून दिला. शेती मेहनतीनें करण्याकडे लोकांनी प्रवृत्त व्हावें म्हणून त्यानें सुवर्णाचे छोटे टंक

पाडवले आणि ते केरलच्या शेतजमिनीत जागोजाग विखरून टाकले. तेथील शेतांतून सूक्ष्म सुवर्णमुद्रा अद्याप सांपडतात आणि आपली समृद्धि ही परशुरामाचीच कृपा असे तेथील रहिवासी अजूनही मानतात. यज्ञकर्मे करावयास ब्राह्मण मिळेनात म्हणून परशुरामाने कूर्ग प्रांतातील कोळ्यांना ब्राह्मण्य दिले अशी हकीगत 'परशुराम-सृष्टि-कथे' या पुराणांत दिलेली आहे. चित्पावनांना दिला तसाच शाप यांनाही मिळालेला आहे. कावेरी पुराणांत सांगितले आहे की परशुरामाने या कोळ्यांना त्यांच्या जाळ्यांची जानवी करून दिली. परशुरामाने जाळी तोडली, म्हणजे त्यांचा मच्छीमारीचा धंदा बंद केला; आणि त्यांना जानवी दिली, म्हणजे समाजांत सर्वोच्च स्थान प्राप्त करून दिले. परशुरामक्षेत्रांत त्याला कांही यज्ञ करावयाचे होते. यासाठी आजूचाजूला गौड-ब्राह्मण मिळेनात. म्हणून त्याने त्रिहोत्रपुराहून दहा गोत्रे धारण करणारी सारस्वत-ब्राह्मणांची सहासष्ट कुळे आणली आणि त्यांना शहाण्णव गावांचे अधिकार देऊन त्यांची गोमंतकांत स्थापना केली. केरल, तुळु व हविग या प्रदेशांतील ब्राह्मणही परशुरामानेच उत्तर हिंदुस्थानांतून आणले व बसविले अशी कथा (History of Kerala : K. P. Padmanabha Menon : Chap. I) आहे. भार्गवकुलांत दधीच नांवाचा ऋषि होऊन गेला. त्याला सरस्वतीपासून सारस्वत नांवाचा पुत्र झाला होता. त्याचा ह्या जमातीशी संबंध असणे संभवनीय आहे; कारण आद्य ऋषींच्या नांवावरून जमातीला अभिधान किंवा कुलाला गोत्र प्राप्त झाल्याची अनेक उदाहरणे आहेत.

सह्याद्रीखण्डांत चित्पावन ब्राह्मणोत्पत्तीचा इतिहास दिलेला आहे. त्यांबद्दल अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत. त्यांचा मथितार्थ असा : परशुरामाला कांही यज्ञ करावयाचे होते. यासाठी त्याने देशावरील ब्राह्मणांना आमंत्रण केले. ब्राह्मणांनी कोंकणांत येण्याचे नाकारले. अश्वमेधानंतर परशुराम निर्धन झाला असावा, म्हणून की काय कोण जाणे! आपल्या आमंत्रणाच्या अनादरामुळे परशुराम त्रस्त झाला आणि धर्मकृत्यांसाठी नवे ब्राह्मण निर्माण करण्याचा त्याने निश्चय केला. एके दिवशी परशुराम समुद्रालगतच्या वाळवंटावरून हिंडत असतां

किनाऱ्याला लागलेलें एक फुटकें जहाज त्याला दिसलें. त्यानें जवळ जाऊन पाहिलें, तेव्हां समुद्रांतून वाहून आलेली चौदा प्रेतें आसपास पडलेली त्याला दिसलीं. हीं प्रेतें त्यानें जिवंत केलीं आणि त्यांना ब्राह्मण्य दिलें. हीच चित्पावनांची चवदा गोत्रें. या कथेंत ह्या जमातीचें परदेशांतून समुद्रमार्गेणें आगमन सूचित आहे. दुसरी कथा आहे ; तींत अशी सूचना नाहीं ; ती अशी : एके दिवशीं सकाळीं परशुराम समुद्र-किनाऱ्यावरून जात असतां त्याला वाळवंटावर कांहीं माणसें दिसलीं. जवळ जाऊन त्यानें विचारलें, ' तुम्ही कोण, कोठून आलां ? ' त्यांनीं सांगितलें, ' आम्ही कोळी. सिंधुतीरचे राहणारे. ' मग परशुरामानें त्यांना ब्राह्मण्य दिलें. हा विधि चितास्थानीं झाला, म्हणून या ब्राह्मणांना चित्पावन हें नांव मिळालें. पुढें हे ब्राह्मण त्यांची धर्मकृत्यें, यज्ञकर्में करूं लागले. यामुळें प्रसन्न होऊन परशुरामानें महेंद्रगिरी-नजीकची भूमि त्यांना दान दिली आणि तो गोकर्णाकडे तपश्चर्येला गेला. जाण्यापूर्वीं त्यानें या नवब्राह्मणांना विशिष्ट नीतीचा उपदेश केला आणि सांगितलें कीं ' तुमच्यावर कधीं काळीं संकट आलें तर माझे स्मरण करा, म्हणजे मी स्वतः येऊन त्याचें निवारण करीन. ' या ब्राह्मणांनीं महेंद्रपर्वतावर परशुरामाचें मंदिर उभारलें आणि ते तेथील मूर्तीचें पूजन करूं लागले. वर्षांमागून वर्षे गेलीं. या ब्राह्मणांच्या वंशांची वृद्धि झाली. समृद्धीमुळें ते फुशारून गेले. हळूहळू ते आपसांत परशुरामाची कुचेष्टा करूं लागले. त्यानें दिलेलें आश्वासन हें थोतांड आहे असें मानूं लागले. अखेरीस त्यांनीं परशुरामाचें आश्वासन पारखून पहावयाचें ठरविलें. वस्तुतः त्यांच्यावर कोणतेंही संकट आलेलें नव्हतें ; तरी ते महेंद्र पर्वता-वरील परशुराममंदिरांत जमले आणि आक्रोश करूं लागले. या वेळीं परशुराम समाधिस्थ होता. एकाएकीं त्याची समाधि उतरली. याचें कारण लक्षांत आल्यावर क्षणार्धांत परशुराम येथें प्रकट झाला आणि त्यांना आकांताचें कारण विचारूं लागला. तेव्हां मात्र यांची गाळण उडाली. खरें बोलण्यावांचून गत्यंतरच उरलें नव्हतें. आपण केवळ मौज म्हणून आश्वासनाची पारख पाहिली असें त्यांनीं कबूल केलें. परशुराम क्रोधाविष्ट झाला. त्यानें चित्पावनांना शाप दिला कीं ' तुमच्या

सुखासाठी मी निर्माण केलेली ही समृद्ध भूमि यापुढे नापीक होईल आणि पोटापुरते अन्न निर्माण करण्यासाठी ती तुम्हांला सालोसाल भाजावी लागेल; तुम्हांला मी जीवन दिले आणि ब्राह्मण्य दिले, याची कृतज्ञता तुम्ही बाळगली नाही, म्हणून यापुढे तुमचा स्वभाव कुत्सित व निंदक, भांडखोर व संशयी होईल!

परशुरामाने बाण मारून अगर परशु फेंकून समुद्र हटविला आणि किनाऱ्यालगतची भूमि प्रत्यक्षपणे निर्माण केली ही घटना तंतोतंत खरी आहे असा आग्रह धरणे अशक्य आहे. या घटनेत एक भौगोलिक सत्य सामावलेले आहे एवढे मात्र खरे. एका काळी आफ्रिका खण्ड हिंदुस्थानशी जुळलेले होते. भूकंपामुळे दरम्यानचा प्रदेश बुडाला आणि हिंदी महासागराच्या लाटा सह्याद्रीवर धडाडू लागल्या. यानंतर पृथ्वीचा पापुद्रा जरा कलला आणि अपरान्ताचा प्रदेश समुद्रातून पृष्ठभागावर आला. सप्तकोकण ही दक्षिणापथाला सागराची देणगी आहे हे अगदी खरे आहे. भूगर्भशास्त्रज्ञांनी अलीकडे प्रस्थापित केलेला हा सिद्धांत परशुरामकथेत प्रतीक रूपांत मांडलेला आहे. प्राचीनांनी हे अनुमान निरीक्षण व तर्क या शक्तींच्या साहाय्येने केलेले आहे हे उघड आहे. या भूमीत आढळणाऱ्या शंख-शिंपल्यांवरून ती समुद्रातून वर आलेली आहे असे प्रत्ययास आले, नंतर स्थानिक दंतकथा निर्माण झाल्या आणि पुढे परशुरामकथेत त्यांचे एकीकरण झाले. कोंकण किनाऱ्यावरील समुद्र शेतजमीनींसाठी व वसाहतींसाठी प्रत्यक्षपणे हटविण्याच्या योजनांशी परशुरामाचा संबंध असला पाहिजे, एवढे मात्र निर्विवाद. समकालीन समाजाच्या मानाने ज्यांचे अंगी विशेष कर्तृत्व असते त्यांचे अंगी देवाचा अंश आहे असे मानण्यांत येते. पाश्चात्यांच्या प्राचीन इतिहासांतही अशी उदाहरणे आढळतात. कोंकणांत शिलोत्री व आगरी लोकांनी तुटपुंज्या साधनांचे साहाय्येने अनेक ठिकाणी समुद्र हटविलेला आहे आणि शेतजमीन अक्षरशः निर्माण केलेली आहे. अशा काही प्रचण्ड योजनांशी परशुरामाचा संबंध असावा आणि म्हणूनच समुद्र हटविण्याचे आणि क्षेत्रनिर्मितीचे श्रेय त्याला देण्यांत आलेले असावे.

कोंकणची भूमि मुळांत सकस होती आणि परशुरामाच्या शापामुळे ती वरकस झाली, असेही परशुरामकथा सुचविते. या कथेच्या या भागांतही एक भौगोलिक सत्य सामावलेले आहे (The Parasurama Myth : डॉ. इरावती कर्वे : Journal of the University of Bombay : Vol. I, Part I : p. 118-9). शूर्पारकाचा व अष्टागराचा प्रदेश सुपीक आहे ; दक्षिण कोंकणांतली जमीन मात्र खडकाळ, निकस व नापीक आहे. राव भाजल्याशिवाय तीत हलकी पिकेही पैदा होत नाहीत. पृथ्वीच्या पाठीवर इतकी दरिद्री जमीन इतरत्र क्वचितच आढळेल ! पण हा भाग पूर्वी उत्तर कोंकणासारखा सुपीक होता आणि पुढे तो नापीक झाला असा निष्कर्ष काढावयास मुळाच जागा नाही. जंगले तुटल्यामुळे पाऊस कमी झाला असेल, राजकीय अंदाधुंदीमुळे जमिनी ओसाड पडल्या असतील आणि दुर्लक्षामुळे त्यांवरील मळई वाहून गेली असेल. अशा कारणांमुळे जमिनीचा कस कितीसा धुपून जाणार ? याचा उलगडा होत नाही, म्हणून परशुरामाच्या शापाची कथा निर्माण करण्यांत आली ; आणि चित्पावन हे सर्वांत अल्पसंख्य व याच दुर्दैवी प्रदेशाचे रहिवासी असल्यामुळे या दोषांचे खापर त्यांच्या माथ्यावर फोडण्यांत आले. अशा या खडबडीत प्रदेशाचे रहिवासी होण्याचे दुर्भाग्य नशिबी असल्यामुळेच चित्पावनांचा स्वभाव परशुरामाच्या शापांत सांगितलेला आहे तसा बनलेला आहे ; किंवा तो तसा आहे असे इतरांना भासत असावे.

परशुराम-अवतार-रहस्य :

पौराणिक कथांचे सामान्यतः तीन भाग होतात : सत्यकथा, सत्यांशकथा आणि काल्पनिक कथा. सर्वस्वी काल्पनिक अशा कथा समकालीनांच्या मनोरंजनासाठी, विडंबनासाठी किंवा महत्त्ववर्धनासाठी रचण्यांत येतात ; किंवा सत्याचा प्रतीकरूपाने आविष्कार करण्यासाठी. पौराणिक कथांतील सत्यांशाभोवती स्थानिक व काल्पनिक दंतकथांची आवरणे, हेतुपुरःसर अगर अहेतुकपणे सारखी चढविण्यांत येत असतात.

परशुरामकथेत सत्याचा अंश कितीसा आहे हे निश्चित करण्यासाठी केवळ आधारग्रंथांच्या अंतर्गत पुराव्यावरच अवलंबून राहिले पाहिजे. परशुरामाची मुख्य कृत्ये तीन : उन्मत्त क्षत्रियांचा संहार हे त्याचे अवतार-कृत्य; अपरान्ताची निर्मिति आणि तेथे निर्वासितांच्या वसाहती, ही त्याची कार्ये निवृत्तीनंतरची आहेत.

परशुरामाने क्षत्रियांचा संहार केला, या घटनेबद्दल सर्व आधार-ग्रंथांची एकवाक्यता आहे. आपल्या इतिहासपुराणांवरून अनेकांचे हात वेगवेगळ्या कालखण्डांत फिरलेले आहेत, ब्राह्मणांचे आणि क्षत्रियांचेही. यामुळे एकाच ग्रंथाच्या वेगवेगळ्या संस्करणांतही भिन्नता दिसते. परशुरामकथेच्या गाभ्याच्या बाबतीत मात्र मूलभूत मतभेद आढळत नाहीत. यावरून ही कथा ब्राह्मणांनी ब्राह्मणांसाठी किंवा केवळ आपल्या वर्गाचे माहात्म्य वाढविण्यासाठी निर्माण केली, असा आक्षेप घेता येत नाही. अर्थात् ह्या घटनेची सत्यता इतिहास-पुराण-संस्करणकारांनी सर्वमान्य झालेली होती असे अनुमान काढावयास प्रत्यवाय नाही.

परशुराम हा ब्राह्मण आणि त्याने क्षत्रियसंहार केला, ही घटना ब्राह्मण प्रौढीने सांगतात, हे मध्ययुगीन जैनांना डांचले; हे आधुनिक ब्राह्मणेतरांना डांचते. परशुरामाने एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय केली, तरी क्षत्रिय नष्ट झाले नाहीत, हे सत्य आहे; ब्राह्मणप्रेरित पुराणेही ते नाकबूल करीत नाहीत, मात्र क्षत्रियांच्या वंशांचे रक्षण व पुनर्निर्माण केल्याचे श्रेय ब्राह्मण ऋषि घेतात, एवढेच. पहा : हैहयकुलांतील कांही क्षत्रिय बायकांत दडून जगले; पौरवकुलांतील ऋक्षवान् अस्वलांनी वांचविला, शिबिकुलांतील गोपतीचे गाईंनी संरक्षण केले आणि बृहद्रथाचे वानरांनी; पराशराने सौदास कल्माषपादाचा पुत्र सर्वकर्मा याचे रक्षण केले आणि गौतमांनी दधिवाहनपौत्र अंगाचे; सूर्यवंशांतील अश्मक व मूलक यांना वसिष्ठांनी वाढविले. येणेप्रमाणे क्षत्रिय तर नष्ट झाले नाहीत, मग परशुरामाची प्रतिज्ञापूर्ति ही वायफळ गप्प आहे की काय? तसे असेल तर परशुरामकथा निरर्थक किंवा अनर्थकारक मानावी लागेल.

तसे नाही. हल्ली जो उठतो तो स्वतःला ब्राह्मण किंवा क्षत्रिय म्हणवितो. पूर्वी अशी परिस्थिति नव्हती. या संज्ञांच्या योजनेवर राजकीय

व सांस्कृतिक शासनसंस्थांचें नियंत्रण होतें. वेदपठण करतो तो किंवा त्याच्या वंशांत जन्माला येतो तो ब्राह्मण व शस्त्रधारण करतो किंवा त्याच्या कुळांत जन्माला येतो तो क्षत्रिय, असें आज आपण मानतो. प्राचीन काळांही हाच अर्थ रूढ होता असें मानणें ही चूक आहे. याचाच एकच प्रमाण देतो. श्री. रिचर्ड फिक् हे प्राच्यविद्या-पण्डित (Die Sociale Gliederung im Nordostlichen Indian zu Buddhas Zeit : मराठी भाषांतर : बुद्धकालीन समाजरचना : लेखक श्री. नारायण गोविंद कालेलकर : पृ. ५९) सांगतात : “ पाली-वाङ्मयांतील खत्तिय हे पद संस्कृतांतील क्षत्रिय या शब्दाशीं समानार्थक असून धर्मशास्त्रांत योग्यतेनें ब्राह्मणांनंतरची जी ‘ लढणारी जात ’ ती या पदानें व्यक्त होते, असा आपला समज आहे... वीर-काव्यांतून जो पुरावा उपलब्ध होतो त्याच्या आधारानें क्षत्रिय या पदाचा अर्थ शोधण्याचा आपण प्रयत्न केला, तर योद्धृवर्गाला क्षत्रिय हें विशेषण पूर्णत्वानें लागू पडत नसून फक्त राजा, त्याचे सरदार, मांडलिकवर्ग आणि सेनेतील वरिष्ठ प्रकारचे अधिकारी यांचाच समावेश क्षत्रिय या पदांत करतां येतो असें आपणांस दिसून येईल... खत्तिय या पाली धर्मग्रंथांतील पदानें व्यक्त केलेली कल्पना याहून संकुचित आहे. ती राजन्य या वैदिक पदाशीं समानार्थक असून ज्याच्या नेतृत्वाखाली आर्यांनीं गंगानदीच्या प्रदेशांतील आपली निवासस्थानें काबीज केली अशा सर्व वीर पुरुषांचा तीत समावेश होतो.” क्षत्रिय ही संज्ञा परशुरामकथेंत याच अर्थानें योजण्यांत आलेली असली पाहिजे. शिवाय परशुरामानें क्षत्रियांचा संहार केला तो फक्त अधम क्षत्रियांचा (रेणुकामाहात्म्य : अ. ४०-२७ ; रामायण : बालकाण्ड, अ. ७ ; अयोध्याकाण्ड, अ. ५ ; युद्धकाण्ड, अ. १०) आणि तोही केवळ उत्तर हिंदुस्थानांतच, हेंही विचारांत घेतलें पाहिजे. परशुरामाच्या काळांत नर्मदेच्या दक्षिणेस क्षत्रिय राज्यसंस्था अस्तित्वांतच नव्हती. हीं लक्षणें लक्षांत घेतलीं असतां परशुरामानें केलेला क्षत्रियसंहार केवळ काल्पनिक अगर सकृद्दर्शनी वाटतो तेवढा अमानुष किंवा अतिमानुष नव्हता अशी खात्री होते. इतिहासपुराणाच्या संकलन-

कार्त्वी क्षत्रिय हेच राज्यकर्ते होते आणि ब्राह्मण हे त्यांचे पुरोहित, आश्रित होते. पुराणपुरुषांच्या अतिरंजित कर्तृत्वाच्या आधाराने राज्यकर्त्यांवर आपल्या वर्गाचे महत्त्व ठसविण्याचा प्रयत्न संकलनकार ब्राह्मणांनी केलेला असणे असंभवनीय नाही. परशुरामकथेतही निःसंशय अतिशयोक्ति आहे ; जी आहे ती आवर्तनांच्या व संहारितांच्या संख्येत ; कथेचा मूळ गाभा मात्र सत्य आहे.

परशुरामकथेतील क्षत्रियसंहाराची व्याप्ति याहूनही अधिक मर्यादित होती असे समकालीन इतिहासाच्या अवलोकनावरून दिसून येणार आहे ; कारण एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय करणे हा मुळांतच वदतोव्याघात आहे. शिवाय क्षत्रियसंहारार्थे कार्य त्याने एकट्याने केले असे सांगण्यांत येते (महाभारत : द्रोणपर्व : अ० ७०), तेही संभवनीय नाही. यासाठी त्याने कांहीं राज्यकर्त्यांचे व जमातींचे साहाय्य घेतले असलेच पाहिजे. हे परशुरामाचे सहकारी राज्यकर्ते कोणते ? परशुरामाला समकालीन असलेले सारेच राज्यकर्ते क्षत्रिय होते ; क्षत्रियांनीच क्षत्रियांविरुद्ध झालेल्या या उठावणीत भाग कां घेतला ? आणि परशुरामाच्या नेतृत्वाखाली एकत्रित व संघटित होऊन उठावणी करत्या झालेल्या जमाती कोणत्या ?

या प्रश्नांचा उलगडा होण्यासाठी आपणांस समकालीन इतिहास पाहिला पाहिजे. इतिहासपुराणकालांतील व्यक्तींचे समकालीनत्व केवळ अनुमानजन्य आहे. परशुरामाच्या बाबतीत तरी अशी निश्चित अशक्यप्राय आहे ; कारण तो चिरंजीव असल्यामुळे युगांयुगांमध्ये प्रकट झालेला आहे. आरंभीच सूचना देऊन ठेवतो की या विवेचनांतील विधाने माझ्या त्रोटक अध्ययनावर आधारलेली आहेत. त्यांची संगति तर्कशुद्ध आहे की हे केवळ तर्कट आहे हे अधिकारी विद्वानांनी ठरवावयाचे आहे.

हैहय व यादव या यदुकुलाच्या मुख्य शाखा ; दोन्ही वंश देवयानीपासून संभवलेले ; अर्थात् भृगुकुलाशी संबद्ध ; पैकी हैहय ज्येष्ठ व यादव कनिष्ठ. उत्तर हिंदुस्थानचा उत्तर-पश्चिम भाग यादवांनी व्यापला आणि दक्षिण भाग हैहयांनी. हैहयांचे साम्राज्य हे संघराज्य होते. वीतिहोत्र,

शर्यात, भोज, अवन्ति व तुण्डिकेर या पांच कुलांचा समावेश हैहय या संघसंज्ञेत (Ancient Indian Historical Tradition : Pargiter : p. 102) होतो. पैकीं शर्यात हेही भार्गवांचे संबंधी होते. या संघाला हैहय-तालजंघ अशीही संज्ञा होती. ही व्यक्तिनामै आहेत, तशींच कुलनामैही आहेत. कार्तवीर्य हैहयाला अनेक पुत्र होते. पैकीं शूरसेन, शूर, तालजंघ व आनर्त हीं व्यक्तिनामै (मत्स्य-पुराण : ४३ : ४६-४९) तशींच कुलनामैही असल्यामुळे त्यांचाही समावेश या संघांतच केला पाहिजे. हैहयांचें मूळ राज्य दक्षिण माळव्यांत होतें. येथून ते पूर्वेस, मध्यप्रांतांत, रायपूरकडे पसरले. ह्या भागांत मध्ययुगांतही हैहयांचीं राज्ये होती. आतांचे गोंड हे हैहयांचे वंशज (J. R. A. S. XXI. p. 209-266). वीतिहोत्र (मार्कण्डेयपुराण : ५७. ५५) व तुण्डिकेर (मत्स्यपुराण : ११४. ५४) यांचीं राज्ये विन्ध्य-पठारावर होती. वीतिहोत्र ऊर्फ वरहोत्र यांचा उल्लेख ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकांतील सांचीच्या एका शिलालेखांत आलेला आहे. अमरकण्टकच्या उत्तरेस तेण्डुखेड नांवाचें एक गांव आहे. त्याचा तुण्डिकेरांशीं संबंध (Markandeya Purana : Pargiter. p. 344. टीप) असावा. शर्यातांचें राज्य सौराष्ट्रांत ; भोजांचें उत्तर गुजरातेंत, अश्वलीच्या आसमंतांत व विदर्भांत ; शूरसेनांचें मथुरेच्या व शूरांचें पारियात्र पर्वताच्या (Tribes in Ancient India : Dr. Law: p. 63) परिसरांत. या संघांतील शूर या कुलनामावरून गुजरातला सुराष्ट्र हें नांव प्राप्त झालेलें आहे असें श्री. मुनशी (The Early Aryans in Gujarata : p. 30) यांचें म्हणणें आहे. शूरांशीं संबंध जोडण्याच्या इच्छेव्यतिरिक्त या विधानाला कांहींही आधार नाही. हैहयसंघांत समाविष्ट असलेल्या कुलांच्या राज्यांच्या मांडणीवरून दिसतें कीं हैहय साम्राज्यानें गुजरातपासून पंजाबपर्यंतचा आर्यावर्ताच्या पश्चिम सीमेवरील प्रदेश व्यापला होता. मत्स्य, विदर्भ, मिथिला, निषध व मगध येथील अधिपति कार्तवीर्याचे सामन्त होते असा उल्लेख आढळतो. ही संघटना हैहय साम्राज्याच्या उत्तर कालांतील आहे.

हैहयांच्या आक्रमणाचा आरंभ भद्रश्रेण्यानें केला. त्यानें काशीचें

राज्य जिंकलें. काशीचा राजा हर्यश्व, त्याचा पुत्र सुदेव व पौत्र दिवोदास यांचा वीतहव्यांनीं अनेक युद्धांत पराभव केला. एका युद्धांत हर्यश्व मारला गेला आणि पराभूत दिवोदासाला भारद्वाजांच्या आश्रमांत आश्रय घ्यावा लागला. त्याचा पुत्र प्रतर्दन, यानें निकरानें लढून वीतहव्यांचा पराभव केला आणि काशीचें राज्य परत मिळविलें. मात्र या धामधुमीमुळें खुद्द काशींत अराजक माजलें. पुराणें सांगतात कीं या काळांत क्षेमक राक्षसानें काशी व्यापली. या विधानाचा व्यावहारिक अर्थ असा कीं काशींत जंगली जमातींचा धुमाकूळ सुरू झाला (Ancient Indian Historical Tradition : Pargiter : p. 263). अनेक पिढ्या चाललेल्या या संघर्षामुळें काशी घराण्यांत हैहयांचें शत्रुत्व चाणलें होतें. वैशालीचा राजा करंधम, त्याचा पुत्र अवीक्षित व पौत्र मरुत्त यांचाही हैहयांशीं संघर्ष झाला. मरुत्ताला महाभारतांत चक्रवर्तिन् (१२.२९.९८१) म्हटलेलें आहे. यावरून त्यानेंही हैहयांचा पराभव केलेला असावा असें दिसतें. कान्यकुब्जचा राजा गाधि याचें राज्य हैहयांनीं उध्वस्त केलें. त्यांचा सूड घेण्यासाठीं त्यानें आपली कन्या सत्यवती हैहयांचा वैरी ऋचीक भार्गव याला दिली. गाधि राजाच्या मृत्यूनंतर त्याचा पुत्र विश्वरथ गादीवर आला. हैहयांच्या उपसर्गामुळें त्यानें राज्यत्याग केला आणि तपश्चर्या करून ब्रह्मर्षि पद मिळविलें. विश्वामित्राचा देह क्षत्रियाचा, पण पिंड ब्राह्मणाचा. त्यानें राज्यप्राप्तीसाठीं किंवा कुलशत्रूंच्या उच्छेदासाठीं प्रयत्न केलेला दिसत नाहीं. उत्तर महाराष्ट्रांत नर्मदा व तापी या नद्यांच्या खोऱ्यांत नागांच्या वसाहती होत्या. नागांच्या वसाहती अपरान्तापासून आसामपर्यंत पसरलेल्या होत्या. मौनेय गंधर्वांनीं मध्य-प्रांतांतील नागांचा पराभव केला. या काळांत दक्षिणापथांत संघटित राजसत्ता प्रस्थापित झालेल्या नव्हत्या. म्हणून नागांनीं अयोध्येच्या सूर्यवंशी मांधातृची मदत मागितली. मांधातृनें गंधर्वांचा पाडाव केला. मांधातृचा पुत्र पुरुकुत्स. याची राणी नर्मदा. ही नागकन्या होती. नागांनीं तिच्यामार्फत अयोध्येची मदत मिळविली असावी किंवा मिळालेल्या मदतीचा मोबदला म्हणून त्यांनीं पुरुकुत्साला नागकन्या

नर्मदा अर्पण केली असेल. गंधर्वावर मिळविलेल्या विजयाचें स्मारक म्हणून मांधातृचा पुत्र मुचकुंद यानें नर्मदातीरी तटबंदी करून माहिष्मती नगरी स्थापन केली. यानंतर अयोध्येचे मांडलिक या नात्यानें नाग येथें राज्य करीत असतां कार्तवीर्य अर्जुनानें कर्कोटक नागाचा पराभव करून माहिष्मती जिंकली आणि तेथें आपली राजधानी स्थापन केली. सूर्यवंशी राजा ऋष्यारुण हैहयांच्या उपद्रवामुळे गांजून गेला. इक्ष्वाकूंचा राजपुरोहित वसिष्ठ हा हैहयांचा वैरी; कारण पूर्वी हैहयांनी वसिष्ठाश्रम अग्निसात् केला होता. त्याच्या प्रेरणेनें ऋष्यारुण हैहयांना विरोध करीत होता. सत्यव्रत ऊर्फ त्रिशंकु हा त्याचा पुत्र. याची राणी सत्यरथा. ही विदर्भ राजकन्या; नुकतेच स्थापन होऊं घातलेले विदर्भ राज्य हैहयांच्या प्रभावक्षेत्रांतलें; म्हणून हैहयांशीं समेटाचें धोरण ठेवावें असें त्याचें मत होतें. राज्यात या घातकी धोरणाचा प्रचार व प्रसार होऊं नये म्हणून देवराज वसिष्ठाच्या सांगण्यावरून सत्यव्रताला इह्दपार करण्यांत आलें. वसिष्ठांशीं शत्रुत्व असल्यामुळे विश्वामित्रानें सत्यव्रत त्रिशंकूचा पक्ष उचलला आणि त्याला राज्यपद मिळवून दिलें. त्रिशंकूचा पुत्र हरिश्चंद्र व पौत्र रोहित. या तीन्ही कारकीर्दींत अयोध्येतील राजकारणावर विश्वामित्राचें वर्चस्व होतें. यामुळे स्थानभ्रष्ट झालेले वसिष्ठ दक्षिणापथांत स्थायिक झाले. हैहयसत्तेचा पुरस्कर्ता अयोध्येच्या राज्यावर आला तरी हैहयांची आक्रमणे स्थगित झालीं नाहींत. पुराणें सांगतात कीं पुढें हैहय-तालजंघांनीं वायव्य सरहद्दीपलीकडील शक, कांबोज, यवन व पल्हव या लढाऊ जमातींची कुमक आणवून अयोध्येवर हल्ला केला आणि या युद्धांत सूर्यवंशी राजा बाहु याचा पराभव झाला. सरहद्दीपलीकडील राज्यकर्त्यांशीं किंवा जमातींशीं हैहयांचा संबंध असेल असें अनुमान करावयास जागा नाहीं. म्हणून या युद्धाबद्दलच्या विधानाचा अर्थ उलटा लावला पाहिजे : हैहयांच्या स्वाऱ्यांमुळे अयोध्येची सत्ता खिळ-खिळी झाली. ही संधि साधून वायव्य सरहद्दीपलीकडील लढाऊ जमातींनीं उत्तर हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या केल्या. उत्तर हिंदुस्थानांत अशी धामधूम सुरू झाल्यामुळे आणि हैहयांच्या उपसर्गापासून दक्षिणापथ

अलिप्त असल्यामुळे बाहूने भार्गवाश्रमांत आश्रय घेतला. येथेच दिग्विजयी सगर जन्मला. भार्गवांनी त्याचे पालनपोषण केले. और्वाने त्याला भार्गव नावाचे अग्न्यस्त्र दिले, च्यवनाने शस्त्रास्त्रपारंगत केले आणि वसिष्ठाने त्याला हैहय-तालजंघांशी युद्ध करण्यास प्रवृत्त केले. नाशिक-नजीक गोदातीरी गोवर्धन येथे भार्गवांचे आश्रम होते. गोदावरीच्या उत्तर तीरावरील वसाहतीचे नेतृत्व गौतमाकडे व दक्षिण तीरावरील नेतृत्व वसिष्ठाकडे होते, असे गोदावरीच्या उत्तर व दक्षिण काठांना देण्यांत आलेल्या अभिधानांवरून दिसते. यावरून अनुमान करता येते की सगरकालांतील हैहयांविरुद्ध झालेल्या उठावणीची आंखणी गोदावरीच्या परिसरांत झालेली असावी. पुढे सगराने हैहय संघाचा धुव्वा उडविला व अयोध्येचे राज्य परत मिळविले.

या वृत्तांतावरून प्रस्तुत विषयापुरते समकालीनांचे कोष्टक (पहा : Ancient Indian Historical Tradition : Pargiter : Dynastic Lists : pp. 144-149) तयार होते ते पुढे दिले :

श्री. पार्जिटर यांच्या कोष्टकांत जरूर तेवढा फेरफार करून हे कोष्टक तयार केलेले आहे. श्री. पार्जिटर यांनी पिढ्यांचा क्रम मनूपासून सुरू केलेला आहे. या कोष्टकांतील ' पिढ्यांचा क्रमांक ' या सदरांतील अंक अनुक्रमाने येत असले तरी त्यांमधील अंतर एकेकाच पिढीचे आहे असे निश्चितपणे सांगता येणार नाही.

श्री. पार्जिटर यांनी ऋषिवंशांचेही कोष्टक तयार केलेले आहे. (पूर्वोक्त : पृ. १९१-१९२) त्यांत भार्गवांच्या सदरांत भृगूला स्थान दिलेले नाही. त्यांनी भार्गवकुलाचे सदर च्यवनापासून सुरू केलेले आहे. त्याला क्रमांक २ दिलेला आहे. या लेखांत प्रारंभी दिलेल्या वंशावळीवरून और्व हा च्यवनाचा नातू असे दिसते; पण श्री. पार्जिटर यांनी समकालीन उल्लेखांवरून त्याला क्र. ३० दिलेला आहे; म्हणजे मधल्या पिढ्यांची कांहीही माहिती आपल्याला पुराणांवरून उपलब्ध होत नाही. भार्गवकुलाचा वृत्तांत कालविपर्यासामुळे किती दूषित झालेला आहे हे या कोष्टकावरून स्पष्ट दिसून येते. मनूपासून आठव्या पिढीत हैहय-शाखेची सुरुवात सहस्रजितापासून होते; किंवा अगदी कांटेकोरपणे

चवदाव्या पिढीतील हैहय राजापासून होते. पंचविंसाव्या पिढीत हैहयांची आक्रमणे सुरु होतात ; तिसाव्या व एकतिसाव्या पिढीत त्यांचे कर्तृत्व कळसाला पोचते ; बत्तिसाव्या पिढीपासून त्यांच्या सत्तेला उतरती कळा लागते आणि चाळिसाव्या पिढीनंतर कोष्टकांतील हैहयांचे खातेच बंद होते.

हैहयकुलांतील मुख्यत्वेकरून कृतवीर्य व अर्जुन यांचीच आक्रमणे उत्तर हिंदुस्थानांतील अंतर्वर्तुलांतील क्षत्रिय राज्यकर्त्यांना बाधली आणि कार्तवीर्य अर्जुन व त्याचे पुत्र यांचा उन्मत्तपणा भार्गवांना. परशुरामाच्या अवतारकृत्याचा पौराणिक वृत्तांत या कोष्टकाशी ताडून घाहिला असतां दिसून येते की कार्तवीर्यार्जुन व त्याचे पुत्र यांचा वध आणि खुद्द हैहय घराण्याचा उच्छेद हीं कृत्ये निःसंशय परशुरामाच्या अंगी लावतां येतात. या कार्यांत परशुरामाला अयोध्या, काशी व वैशाली येथील राज्यकर्त्यांचे साहाय्य झालेले असणे संभवनीय आहे आणि आसामासून अपरान्तापर्यंतच्या नागांचे ; आणि अवतारकृत्याचे समाप्तीनंतर त्याने ज्या जमाती अपरान्ती वसाविल्या त्यांचेही. परशुरामाने हैहयघराण्याचे सामर्थ्य नष्ट केले आणि हैहयांच्या सहकाऱ्यांचे व सामन्तांचे सामर्थ्य खिळखिळे केले हे वरील कोष्टकावरून स्पष्ट दिसून येते. हैहयसाम्राज्य हे संघराज्य होते. हैहयसंघाचा व साम्राज्याचा उच्छेद ऐश्वराक सगराने केला ; त्याच्याही पाठीशी भार्गव होतेच !

इतिहासपुराणकारांनी परशुरामाचे कर्तृत्व एवढ्यापुरते मर्यादित ठेवले असते तर त्यांत अलौकिकतेची चमत्कृति आली नसती हे खरे ; पण तार्किकाला खटकणारी अशक्यता टळली असती. ऐतिहासिक वृत्तीने पडताळा घेऊन झाला तेवढाच वृत्तांत सांगण्यांत आला असता तर परशुरामाने हैहयाशी व त्यांच्या सहकाऱ्यांशी केलेल्या युद्धाला ब्राह्मणाने ब्राह्मण म्हणून अगर ब्राह्मण्यासाठी केलेल्या क्षत्रियसंहाराच्या आवर्तनाचे अभिनिवेशी स्वरूप आले नसते हे खरे ; पण कथेंतील या अतिशयोक्तीमुळे ब्राह्मणोतरांना डांचणारी कटुता हमखास टळली असती. जैनांच्या कडवट उद्दारांचा नमुना पूर्वी सांगितला ; आतां मराठी कटुनेचा मासला देतो. श्री. काशीराव चापूजी देशमुख (जातवार क्षत्रियांचा इतिहास : भाग दुसरा : पृ. २७) सांगतात :

“ परशुराम नांवाचा एक मदोन्मत्त ब्राह्मण होऊन गेला. त्याची आई क्षत्रियकन्या होती. स्वतःच्या आईचा परशुरामाने वध केला आणि इतर अबला व गर्भिणी स्त्रियांची पोटे फोडून तो जनतेस ताप देऊन लागला. श्रीरामचंद्राने त्याला जिंकून विश्वामित्रादि पंचांच्या न्यायासनासमोर उभे केले आणि त्यास पंचांच्या न्यायास अनुसरून सहायि-पलीकडील समुद्रकांठच्या स्मशानभूमीत एकांतवासाची काळे पाण्याची शिक्षा भोगण्यास भाग पाडले. याच पापी परशुरामाचे नांव भिक्षुकांनी अवतारांत दडपून दिले. ”

परशुरामाचे कर्तृत्व व कार्यक्षेत्र ही मर्यादित केली असती तरी त्यांतसुद्धा अलौकिकता काय कमी होती? परशुरामाच्या मानाने शिवाजीचे कार्य किती मर्यादित होते? तरी शिवाजीलाही आपण अवतारी पुरुष मानतोच की नाही?

परशुराम हा विष्णूचा सहावा अवतार.

वेदवाङ्मयांत अवतारकल्पना बीजरूपाने आढळते. शतपथ ब्राह्मणांतील मत्स्य मनूला तारतो; पण येथे तो अवतार नसून प्रजापति (१.८.१) आहे. शतपथांतील कूर्म (७.५.१५) आणि तैत्तिरीयांतील वराह (७.१.५.१) हेही प्रजापति आहेत. वामनअवताराचे बीज ऋग्वेदांत (७.१००.४) आढळते. येथे विष्णूच्या तीन पावलांचा उल्लेख आलेला आहे; पण वामनाचा किंवा बलीचा उल्लेख नाही. शतपथांतील वामनविष्णूची (१.२.२.१-५) कथा मात्र जवळजवळ पुराणांतल्यासारखीच आहे. वेदवाङ्मयांत परशुरामाचा उल्लेख आलेला नाही. ऋग्वेदांत (१०.९३.१४) एका रामाचा उल्लेख आलेला आहे. हा बलाढ्य आहे, पण भार्गवेय नाही. ऋग्वेदांतील १०.१०० या सूक्ताचे कर्तृत्व सर्वानुक्रमणीने राम जामदग्न्याला दिलेले आहे. शतपथ ब्राह्मण (४.६.१.७) व जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण (३.४०.१ ; ४.१६.१) यांत रामाचे उल्लेख आलेले आहेत ; पण त्यांचा परशुरामाशी कांही संबंध नाही. ऐतरेय ब्राह्मणांत (७.२७.३) भार्गवेय रामाचा उल्लेख आहे. पौराहित्याचे बाबतीत याचा विश्वंतर राजाशी संघर्ष झालेला आहे. हा उल्लेख भार्गवेय रामाचा असणे

संभवनीय आहे असें विद्वानांचें मत (History of Ancient Sanskrit Language : Max Muller : p. 251) आहे. महाभारतांत दशावतारांचा सिद्धांत मांडलेला आहे आणि त्यांमध्ये परशुरामाला स्थान देण्यांत आलेलें आहे. प्रचलितांहून महाभारतांतील दशावतार (शांतिपर्व : मोक्षधर्मपर्व : १२.३३९.१०३) थोडे वेगळे आहेत.

हंसः कूर्मश्च मस्त्यश्च प्रादुर्भावाद्धिजोत्तम ।

वराहो नरसिंहश्च वामनो राम एव च ।

रामो दाशरथिश्चैव सात्वतः कल्किरेव च ।

या यार्दीत बुद्धाचा समावेश नाही हें ध्यानांत घेण्यासारखें आहे. याच अध्यायांत (११.३३९.८४) परशुरामाचा अधिक स्पष्ट असा आणखी एक उल्लेख आहे.

त्रेतायुगे भविष्यामि रामो भृगुकुलोद्भवः ।

क्षत्रं चोत्सादयिष्यामि समृद्धचलवाहनम् ।

या उल्लेखांचाचत डॉ. सुकथनकर (Memorial Edition : Critical Studies in the Mahabharat : Epic Studies : VI. p. 316) सांगतात : “ हे दोन्ही उल्लेख मोक्षधर्माच्या नारायणीय भागांत आलेले आहेत. महाभारताला हा भाग उत्तर कालांत जोडलेला आहे हें कुप्रसिद्ध आहे. महाभारतांतील अवतारसिद्धान्त अपरिपक्व अवस्थेत आहे. अवतारांची संख्या व प्रतिज्ञा अद्याप निश्चित झालेल्या नाहीत. अर्थात् भार्गवराम हा विष्णूचा अवतार असल्याचें महाभारताला मान्य आहे असें गृहीत धरण्याचें कारण नाही. ” महाभारतांतील अवतारसिद्धान्त अस्पष्ट व दशावतारांचे उल्लेख प्रक्षिप्त असले तरी भगवद्गीतेच्या ब्रह्मार्पणयोगांतील (४ : ७-८) युगायुगीं साधूंच्या परिश्रामासाठी, दुष्कृतांच्या विनाशासाठी व धर्मसंस्थापनेसाठी होणाऱ्या संभवांतील अवतार-सिद्धान्ताची सूचना स्पष्ट आहे. विभूतियोगांत ‘ रामः शरभृतामहम् ’ असें वचन (१० : ३१) आहे. हा उल्लेख संदिग्ध आहे. हा राम दाशरथी होय असें स्पष्टीकरण ज्ञानेश्वरांनी (१०.२५१-२५५) केलेले आहे. डॉ. सुकथनकर सांगतात की हा उल्लेख निःसंशय परशुरामाचाच (पूर्वोक्त. पृ. ३०८) आहे. यांपैकी कोणतीही ओळख

मानली तरी स्पष्ट दिसते की गीतेतील या वचनांत अवतारसंकेताचे बीज आहे ; त्याचप्रमाणे वरील उल्लेखांवरून दिसून येते की महाभारतातील परशुराम हा महापुरुष अगर पुरुषोत्तम (Super-Man) आहे. रामायणांतही त्याला अवताराचा दर्जा प्राप्त झालेला दिसत नाही. भिक्षुकार्णी परशुरामाचा समावेश अवतारांत केला हें खरे आहे ; पण हाच न्याय इतर अवतारांनाही लागू पडतो, हेही तितकेच खरे आहे.

भारतीय संस्कृतीच्या पुनरुत्थापनकाळांत इतिहासपुराणांची रचना व संकलने झाली. या काळांत ब्रह्मा, विष्णु, महेश या देवत्रयाला देवमंडळांत प्रामुख्य प्राप्त झाले आणि या तिघांतील अग्रस्थान विष्णूला. वेदकाळांत विष्णूला विशेष महत्त्व नव्हते. पौराणिक विष्णु हा सृष्टीचा धारणकर्ता व सुसंस्कृतांचा देवाधिदेव. त्याला अग्रस्थान मिळाल्यामुळे ब्रह्मदेव मागसला. महेश हा मूळचाच बहुजनसमाजाचा देवदेवेश्वर. पुराणरचना-काळांत त्याचाही महिमा वाढला. तरी त्याला अवतारांची सुसंघटित प्रभावळ प्राप्त झाली नाही. या काळांत दशावतारांचा सिद्धान्त पूर्ण व स्पष्ट झाला आणि त्याला मूर्त स्वरूप प्राप्त झाले. ऋग्वेद व भगवद्गीता यांतील उपरोक्त वचनांच्या अनुरोधाने विष्णूच्या युगसंभवाच्या सिद्धान्तामोवती अवतारकल्पनेची मांडणी करण्यांत आली. अर्थात् अवतारसिद्धान्त हा मूलतः वैष्णव आहे. परशुरामाचा संबंध विशेषतः शंकराशीच आलेला आहे : तरीही त्याचे माहात्म्य स्थिर करण्यासाठी त्याची गणना विष्णूच्या दशावतारांत करण्यांत आलेली आहे. हरिवंशानंतरच्या पुराणांत परशुरामाला अवतारांत स्थान मिळालेले आहे. पुराणांचे संपादन झाले त्या काळांत बौद्ध धर्माला उतरती कळा लागली होती, तरी संघानुयायांची संख्या व सामर्थ्य उपेक्षणीय नव्हती. म्हणून त्यालाही दशावतारांत स्थान देण्यांत आले. वस्तुतः या काळातील ब्राह्मणांना व क्षत्रियांना जे जे प्रिय व आदरणीय ते ते बौद्धांना त्याज्य व तिरस्करणीय होते. एवढे मात्र खरे की बुद्धाचा दशावतारांत समावेश केल्यामुळेच प्रथम बौद्धधर्माचे अलग व्यक्तिमत्त्व मोडले आणि नंतर त्याचे अस्तित्वही हिंदुस्थानांत नष्ट झाले. जेथे पूर्वीचे दुसरे देव नव्हते तेथेच बुद्धधर्म टिकला. असो. पुराणरचना-

काळांत राजकारणांत क्षत्रियांचें व समाजकारणांत ब्राह्मणांचें अग्रस्थान सर्वमान्य झालेलें होतें. क्षत्रिय राज्यकर्त्यांचे ठायीं विष्णूचा अंश असतो हें ब्राह्मणांनीं मान्य केलें होतें आणि याच्या मोबदल्यांत ब्राह्मणकुलोत्पन्न व्यक्तिमात्राचे ठायीं ब्रह्मदेवाचा अंश असतो, म्हणून शास्त्रधारी ब्राह्मणांचें पालनपोषण करणें हें शस्त्रधारी क्षत्रियांचें कर्तव्य आहे, या सिद्धान्ताला क्षत्रियांनीं मान्यता द्यावी अशी ब्राह्मणांची अपेक्षा होती. क्षत्रियांचें सार्वभौमत्व ब्राह्मणांच्या मान्यतेवर अवलंबून आहे, ब्राह्मणांची अवहेलना केल्यास घोर परिणाम होतात, हें क्षत्रियांच्या मनावर ठसविण्यासाठींच पुराणकालीन ब्राह्मणांनीं परशुरामकथेत अतिरंजित कर्तृत्वाचा समावेश केलेला असावा. त्या काळचे क्षत्रियही कांहीं कमी नव्हते. परशुरामकथेंतील क्षत्रियांच्या संहाराचें उद्दें काढण्यासाठीं त्यांनीं परशुरामाचा दाशरथी रामाकडून तेजोभंग करविला; आणि हाही विष्णूचाच अवतार होता. परशुरामाचेंच तेज रामचंद्राच्या अंगीं त्या प्रसंगीं संचारलें असा कोणीं आक्षेप घेऊं नये म्हणून भीष्म व दुर्योधन यांच्याही करवीं परशुरामाचा पाणउतारा करविला !

दशावतारांत परशुरामाचें स्थान कोणतें ?

मत्स्य, कूर्म व वराह हे तीनही अवतार विश्वरूपदिग्दर्शक आहेत (On the Original Inhabitants of Bharatavarsha or India : Prof. Gustav Oppert. p. 310). प्रलयकालीं मत्स्यानें मनुचें रक्षण केलें (शतपथ ब्राह्मणः १.८.१.१) व नंतर मनुनें मानवजाति निर्माण केली. प्रजापति कूर्मरूपानें संतति निर्माण करण्याकरिता पाण्यांत संचार करतो (शतपथ ब्राह्मणः ७.५.१.५-१०). प्रजापतीनें वराहरूपानें पाण्यांत जाऊन पृथ्वी तारली (तैत्तिरीय ब्राह्मणः ७.१.५.१). दैत्य व दानव यांजकडून आर्य दैवतांना मान्यता मिळविणें हें नृसिंहाचें कार्य. वन्यजाति अजूनही या व अशा दैवतांची पूजा करतात. सद्धर्माच्या विधिनियमांची प्रस्थापना करण्यासाठीं (ऋग्वेदः १.२२.१९) आणि पृथ्वी मनुष्यांना राहण्यासाठीं व कृषि-कर्मासाठीं योग्य व्हावी (ऋग्वेदः ७.१००.४) म्हणून वामनानें त्रिपाद

आक्रमण केलें. आर्यांच्या प्रभुत्वाला वामनानें बलीकडून मान्यता मिळविली किंवा आधुनिक भार्गव सांगावयाचें म्हणजे बलीनें मांडलिकी सामीलनाम्याला मान्यता (Vicissitudes of Aryan Civilization in India : Shri Kunte : p. 249) दिली.

परशुरामाच्या अवतारकार्याचें रहस्य अधिक संकीर्ण आहे.

नृसिंह व वामन या दोन्ही अवतारांचे बाबतीत प्रस्तुत विषयापुरता विशेष महत्त्वाचा मुद्दा हा की या दोघाच्याही प्रतिस्पर्ध्यांचे भार्गव हे पुरोहित होते. भार्गव हे अग्नि-उपासक व अथर्वगिरसाचे पुरस्कर्ते. अथर्वसंहिता ऋग्वेदाच्या नंतरची. मात्र अथर्वसंहितेंतील धार्मिक कल्पना बहुजनसमाजाला अधिक जिह्वाळयाच्या. सामान्य जनांत प्रचलित असलेल्या धार्मिक भावना व सामाजिक रूढि आणि नैसर्गिक व अलौकिक समजुती, एतद्देशीयांचे आद्य आचार व अभिचार यांचा अथर्वीत समावेश झालेला आहे. या संहिता करण्याचें श्रेय भार्गवांचें. अभिचार व मंत्रविद्या यांच्या पुरस्कारामुळें शिष्ट आर्य अथर्ववेदाला पूज्य मानीत नसत आणि संभवनीय आहे की अथर्ववेद व मंत्रविद्या यांच्या पुरस्कारामुळें भार्गवांना सांप्रदायिक ब्राह्मण निंद्य मानीत असत. वस्तुतः “ आचार्य व जादूगार मुळांत एकच. प्रत्येक देशांतील लोकांच्या इतिहासांत असा एक काल येतो की त्या वेळेस परमार्थसंप्रदाय व मंत्रविद्या एकमेकांपासून विभक्त होऊं पाहतात. देवांशी सख्य ठेवणारा पुरोहित पिशाच्चांशी संबंध ठेवणाऱ्या जादूगाराचा अनादर करतो ” (महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश : वेदविद्या : डॉ. केतकर : पृ. ५४). शिवाय शिष्ट ब्राह्मण-क्षत्रियांरेक्षां भार्गवांचे संबंध दैत्य व असुर यांशी अधिक निकटचे होते. भार्गवकुलोत्पन्न शुक्र हा दैत्यांचा आचार्य. त्याच्या मंत्रशक्तीमुळें दैत्य देवांना अजिंक्य झाले. वामनाला त्रिपादभूमि दिल्यास बलीचें सार्वभौमत्व नष्ट होईल हें ओळखून शुक्राचार्यानें संकल्पाला कसून विरोध केला. मनुष्याशी फार संबंध ठेवतात म्हणून देवांनीं अश्विनीकुमारांचा यज्ञांतील हविर्भाग बंद केला होता; देवांचा विरोध न जुमानतां च्यवनानें अश्विनीकुमारांना हविर्भाग मिळेल अशी तजवीज केली. भार्गवकुलांतील ऋषि असुरयाजक म्हणून देवांनीं कांहींचा उपहास केला आणि कट्टर

आर्यांनी कांहींचा उच्छेद केला. या वृत्तांतावरून दिसते कीं समकालीन शिष्ट व सांप्रदायिक ब्राह्मणांचरोबरचे भार्गवांचे संबंध मित्रभावाचे नसावेत. म्हणूनच आर्यावर्तातील गंगायमुनातटाकींचे आश्रम सोडून भार्गव दक्षिणापथांत आले आणि अपरान्तांत व गोदातीरीं स्थायिक झाले ; म्हणूनच त्यांनीं नवब्राह्मणांचा पुरस्कार केला ; भृगूनें पराभूत वीतहव्याला संरक्षणार्थ ब्राह्मण्य दिलें आणि बहिष्कृत विश्वामित्राशीं स्नेह ठेवला ; म्हणूनच यज्ञासाठीं परशुरामाला शिष्ट ब्राह्मण मिळाले नाहींत आणि म्हणून त्याला दलित जमातींतून नवे ब्राह्मण निर्माण करावे लागले. दस्यु व दैत्य, दानव व असुर वगैरे आर्य देवांना न जुमानणाऱ्या व आर्यसंस्कार न पाळणाऱ्या अशा भारतांतील कृष्णवर्णीय आदिवासी जमातींचें परिवर्तन आर्यसंस्कृतीच्या विकासाला विशेष पोषक होईल ; त्यांची उन्नति साधावी, उच्छेद करूं नये ; त्यांच्या मूल संस्कारांना सुसंस्कृत स्वरूप द्यावें व आपण त्यांचें ग्रहण करावें ; यामुळें आपली उन्नति किंचित्कालपर्यंत स्थगित झाली तरी चालेल ; त्यांचा सांस्कृतिक दर्जा विचारांत घेऊन त्यांना पेलतील तेवढ्याच आर्य संस्कारांचें त्यांचेकडून ग्रहण करवावें, यामुळें त्यांचें परिवर्तन तांतडीनें झालें नाहीं तरी चालेल ; आदिवासींचें सामर्थ्य नष्ट करूं नये, त्यांचें संगोपन करावें ; अशी भार्गवांची विचारसरणी व कार्यपद्धति असावी. मनुष्यांशीं फार संबंध ठेवतात म्हणून अश्विनीकुमार हविर्भागांतून बहिष्कृत झाले, त्याचप्रमाणें भार्गव आदिवासींशीं फार संबंध ठेवतात म्हणून शिष्ट सांप्रदायिकांकडून तत्त्वतः नव्हे, पण वस्तुतः बहिष्कृत मानले गेले असावे.

विषयाच्या अनुरोधानें रेणुकेचा वृत्तांत येथेंच सांगणें सोईस्कर वाटते.

इक्ष्वाकु-कुलांतील प्रसेनजित् ऊर्फ रेणु याची रेणुका ही कन्या. हिला कामली असें नामांतर होतें. रेणूनें कन्याकामेष्टि यज्ञ केला असतां ही यज्ञकुण्डांतून निर्माण झाली. हिची उत्पत्ति पद्मापासून झाली असें भारतांत सांगितलेलें आहे. अदितीनें तप करून अयोनिसंभव देह प्रार्थिला आणि पोटीं त्रिभुवनेश्वर हरी यावा असा वर मागितला. तीच रेणुका.

तिने स्वयंवरांत जमदग्नीला वरिले. या प्रसंगी इंद्राने तिला कामधेनु, कल्पतरु, चिंतामणि व परीस दिले. पठारावर चांदवड, चांदा, नेमावर व माहूर येथे रेणुकेची मंदिरे आहेत आणि कोंकणांत अर्नाळा, गुंज, परशुराम व वज्रेश्वरी येथे. गुंज येथील मंदिरांत रेणुका, वज्रेश्वरी व कालिका अशा तीन मूर्ति आहेत. वज्रेश्वरी ही कोळ्यांची देवी. नेमावर व माहूर येथे जमदग्नीचे आश्रम होते व रेणुकावधाचा प्रसंग येथेच झाला, अशा स्थानिक दंतकथा आहेत. नेमावरनजीक नर्मदेचा धबधबा आहे. सहस्रार्जुनाने येथेच नर्मदा अडविली होती अशी दंतकथा आहे. अर्नाळा व परशुराम येथील मंदिरांत रेणुकेची स्थापना खुद्द परशुरामाने केली अशा दंतकथा आहेत. म्हैसूर संस्थानांत चंद्रद्रोण पर्वतावर रेणुकेचे मंदिर आहे. येथे तिला कोंकणादेवी असे नांव आहे. एकवीरा आणि रेणुका या एकच (रेणुकामाहात्म्य : १.३). विहारगावची एकवीरा ही कोळ्यांची देवी. कार्याच्या लेण्यांसमोर या देवीचे पुरातन मंदिर आहे. बुद्धधर्म बुडाला, पण या आद्य-देवतेची यात्रा अद्याप भरते. वसई, सोपारे, विहारगांव (काले) व वेहेर (जुन्नर) येथे एकवीरेची स्थाने आहेत. विहारगांव व वेहेरगांव येथील एकवीरा या चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभूंच्या कुल-देवता. एल्लम्मा (एल्ल = सर्व, अम्म = आई : सर्वांच्या) व रेणुका या एकच. एल्लम्मा ही आदिशक्ति. ती भूर्मातून निर्माण झाली. उमा व अम्मा या एकच, असा डॉ. कीथ (Religion of the Veda : p. 199) यांचा तर्क आहे. एल्लम्मा ही पुनरुज्जीवित रेणुका, इतकेच. डॉ. ओपर्ट (On The Original Inhabitants of India : p 464) यांनी रेणुकेची तामीळ प्रदेशांत प्रचलित असलेली कथा दिलेली आहे. ती अशी : चित्ररथ गंधर्वाची जलक्रीडा पाहून रेणुका चळली व द्रवली. कल्पनेने तिचे पातिव्रत्य भ्रष्ट झाले हे अंतर्ज्ञानाने ओळखून जमदग्नीने तिचा वध करण्याची आज्ञा पुत्रांना दिली; ती मान्य करून परशुराम आपला वध करावयास निघाला आहे हे समजतांच रेणुका घाबरली आणि नजीकच्या अंत्यजांच्या वस्तीत लपून राहिली. परशुरामाने तिला शोधून काढली आणि त्याने तिचा व तिला आश्रय

देणाच्या स्त्रियांचा वध केला. परशुरामाने मातेला पुनरुज्जीवन मागितले. जमदग्नीने वर दिल्यावर परशुराम घाईघाईने अंत्यजांच्या वस्तीत आला. तेथे धडांचा खच पडला होता ; त्यांवेळी एकाला त्याने रेणुकेचे मुण्डके चिकटवून दिले आणि मंत्र जपून जलसिंचन केले. लगेच धड अंत्यजेचे व शिर ब्राह्मणीचे, असा विचित्र देह जिवंत झाला. धर्मपत्नी म्हणून तिचा स्वीकार करण्याचे जमदग्नीने नाकारले. त्याने ती अंत्यजांना देवी म्हणून दिली. ते अद्याप तिची पूजा करतात. एल्लम्माच्या प्रत्येक मंदिरांत एका मुखवट्याची स्थापना केलेली असते ; अम्माचार या नावाने रेणुकेच्या शिराची स्वतंत्रपणे पूजा करण्यांत येते. महाराष्ट्रांत ही दंतकथा प्रचलित नसली तरी येथेही देवीच्या मुखवट्यांची पूजा करण्यांत येते. त्यांची संगति रेणुकेशी लावतां येणे शक्य आहे. डांग प्रदेशांत जमदग्नि, परशुराम व रेणुका यांच्या असंस्कृत मूर्ति कोंकणदेव या नावाने पूजिण्यांत येतात, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. दक्षिण हिंदुस्थानांतील एल्लम्माच्या प्रत्येक मंदिरांत परशुरामाची मूर्ति असते. एल्लमाचे भक्त परशुरामालाही भजतात. डॉ. ओपर्ट यांनी रेणुकेची आणखी एक कथा सांगितलेली आहे. या कथेतली रेणुका आश्रयासाठी चांडालांच्या वस्तीत लपली. तिचे मुण्डके घेऊन परशुराम आश्रमाकडे गेल्यानंतर कांहीं चांडालांनी रेणुकेचे धड पळविले. म्हणून त्याला तिचे शिर चांडाल स्त्रीच्या धडाला चिकटवावे लागले. पुनरुज्जीवन होतांच ती परशुरामाच्या अंगावर धांवली. म्हणून जमदग्नीने ही देवी चांडालांना दिली. दक्षिण हिंदुस्थानांतील ग्रामदेवतांमध्ये एल्लमाला अग्रस्थान आहे. एल्लम्माच्या देवळांत जमदग्नि, परशुराम, पोटुराज मल्लुजेठि, विघ्नेश्वर आणि भद्रकाली मातंगी यांच्याही मूर्ति असतात. तामील तुळु प्रदेशांतील कोळीही एल्लमाला भजतात.

डॉ. इरावती कर्वे (The Parasurama Myth) सांगतात की परशुरामकथेच्या उत्तर हिंदुस्थानी पाटांतील रेणुकावधाचे महत्त्व दुय्यम दर्जाचे आहे ; कारण तेथील समाजव्यवस्था पितृकुल-प्रधान आहे ; दक्षिण हिंदुस्थानांतील समाजव्यवस्था मातृगोत्रप्रधान

(matriarchal) असल्यामुळे इकडील परशुरामकर्थातील रेणुका-वधाचे माहात्म्य अव्वल दर्जाचे आहे. डॉ. ओपर्ट (पूर्वोक्त : पृ. ४६७) सांगतात की एल्लम्मा या देवतेच्या निर्मितीच्या कथेवरून व पूजनाच्या प्रथेवरून परशुराम या क्षत्रियांच्या कट्टर वैच्याचा आदिवासी जमातीशी असलेला निकटचा संबंध प्रस्थापित होतो. डॉ. मजकुरांनी अधिक पुराव्याचे अभावी या कथेचा निष्कर्ष काढण्याचे टाळले आहे. मात्र एवढे स्पष्टपणे सुचविले आहे की स्पष्टीकरण करतां आले नाही म्हणून या कथाभागाकडे दुर्लक्ष करणे योग्य होणार नाही. मला वाटते की एक-वीरेची व एल्लम्माची मूर्ति हे भार्गवांच्या मिश्र धर्मभावनेचे व परशुरामाच्या मातृपितृभक्तीचे मूर्त स्वरूप आहे आणि रेणुकेला तिच्या वेगवेगळ्या रूपांत आज भजणाऱ्या जमातीत मला परशुरामाच्या या अवतारकार्यातील सहकाऱ्यांचे वंशज दिसतात !

आश्रमवासी ब्राह्मणांनी तपश्चर्या, अध्ययन आणि अध्यापन व संस्कृतिसंवर्धन करावयाचे, नागरी ब्राह्मणांनी पौरोहित्य व राजकारण करावयाचे आणि क्षत्रियांनी या संस्कृति-प्रतीकांचे संरक्षण व संगोपन करावयाचे, अशी शिस्त प्राचीन आर्य समाजांत पाळली जात असे. ऐतेरेय ब्राह्मणांच्या आठव्या भागांत या शिस्तीचे विवेचन व समर्थन केलेले आहे. व्यावहारिक दृष्ट्या शास्त्रधारी ब्राह्मण दुर्बल ; कारण ते अल्पसंख्य, एकाकी व व्रताने दरिद्री. शास्त्रधारी क्षत्रिय प्रबल ; कारण ते बहुसंख्य, संघटित व संपन्न. शास्त्र व शास्त्र यांच्या नियोजित सहकार्याने व समतोल संगोपनाने संस्कृतीचे संवर्धन होतं, असा प्रवर्तक समाजशास्त्राचा सिद्धान्त आहे. जमदग्नीच्या काळांत शास्त्र व शास्त्र या आदिशक्तींचा तोल बिघडला. जमदग्नीच्या पूर्वीचे भार्गव व्यक्तिशः समर्थ होते ; कारण त्यांना असुर राजसत्तांचा पाठिंबा होता. जमदग्नीने कोणाचे पौरोहित्य पत्करले नाही किंवा हैहयोच्छेदाच्या कुलकार्याची जोपासना केली नाही. विशिष्ट वृत्तीमुळे भार्गवांना शिष्ट व सांप्रदायिक ब्राह्मण-क्षत्रियांचा पाठिंबा नव्हता, म्हणूनच उन्मत्त हैहय त्यांच्यावर हात उगारावयास धजावले. हैहयांनी भार्गवांवर अधम आक्रमण केले म्हणूनच परशुरामाला शास्त्र बाजूला ठेवून शास्त्र हाती घ्यावे लागले.

हैहयांनी भार्गवांविरुद्ध पहिली उठावणी केली ती भार्गवांच्या संचित संपत्तीच्या प्राप्तीसाठी. ही संपत्ति भार्गवांना हैहयांपासूनच यज्ञप्रसंगी मिळालेली होती असे गृहीत धरले तरी भार्गवांनी मिळविलेल्या धनावर हैहयांचा कांहीही हक्क नव्हता. हैहयांनी भार्गवांविरुद्ध दुसरी उठावणी केली ती कामधेनूसाठी. कामधेनूच्या प्रसादाने जमदग्नीने कार्तवीर्याचे आदरातिथ्य केले. अशी अद्वितीय धेनु आपल्यासारख्या सम्राटाच्याच संग्रही असावी म्हणून कार्तवीर्याने बलात्काराने कामधेनूचे हरण केले. हे समजतांच परशुरामाने आपली धेनु परत मागितली. या मागणीचा अन्हेर होतांच त्याने माहिष्मतीवर स्वारी करून कार्तवीर्याचा वध केला व कामधेनु सोडवून आणली. याबाबत श्री. माटे (परशुराम : पृ. ८४-८५) सांगतात, “ गायीची चाच क्षुल्लक दिसते. यावरून दोन वर्णांचे प्राणांतिक युद्ध उद्भववावे हे संगतिहीन वाटते. शिवाय परशुरामाच्या व क्षत्रियांच्या भांडणांत आकस दिसतो. म्हणून अनुमान होते की या तापसांच्या आश्रमांतून ज्या वस्तु क्षत्रियांनी उचलल्या त्या केवळ गायी नसून मुख्यतः स्त्रिया होत्या.” या अनुमानाच्या समर्थनार्थ त्यांनी अथर्ववेदांतील स्त्रीहरणाबाबतची कांही सूक्ते उद्धृत केलेली आहेत. त्यांपैकी एकच येथे देतो : “ अपहरण करून नेलेली ब्राह्मण स्त्री मोठीच भयंकर होय, उंच आकाशांतही ती दुःख उत्पन्न करते (५.४.१७.६). ” आधारग्रंथांत स्पष्ट असा उल्लेख आलेला नसला तरी या अनुमानाला पोषक असा धागा महाभारतांत आढळतो : अर्जुनाच्या बाहूंचा छेद केल्यानंतर परशुरामाने हैहयांच्या “ अन्तःपुरांत ” फिरत असलेले गोवत्स आश्रमी परत आणले (शांति-पर्व. अ० ४९). ब्राह्मणांच्या स्त्रियांबद्दल क्षत्रियांना आसक्ति वाटावी, ती त्यांनी जबरदस्तीने भागवावी व यामुळे त्यांच्या राज्यांचा विध्वंस व्हावा ही परंपरा फार पुरातन आहे. ऋग्वेदांतही असे उल्लेख आढळतात. भार्गवांच्या अनेक पिढ्यांना या अपहरणप्रथेचा उपसर्ग भोगावा लागला होता. पुलोमा, अश्विनीकुमार, चित्ररथ, इंद्र व दण्डक यांचे वृत्तांत आधारग्रंथांत दिलेले आहेत. कामधेनूच्या अपहरणामुळे उद्भवलेला संग्राम तिच्या पुनःप्राप्तीनंतर संपला असता. अर्जुनपुत्रांनी

जमदग्नीचा खून केल्यामुळे क्षत्रियसंहाराची घोर प्रतिज्ञा परशुरामाला करावी व तडीला न्यावी लागली. ब्राह्मणांना आर्य संस्कृतीचे प्रतीक मानण्यांत येत असल्यामुळे त्यांना उपसर्ग देणे अक्षम्य. अथर्ववेदांतील पुढील वचने पहा : “ देवांना न मानणारा व लोभी असा जो कोणी ब्राह्मणाला मऊ समजून मारतो त्याचा दोन्ही लोक द्वेष करतात (४. ५. १८. ५); ” “ ज्याला आपला देह हवा आहे त्याने अग्नीची तशी ब्राह्मणाची हिंसा करूं नये (४. ५. १८. ६); ” कारण “ ब्राह्मणांचे बाण तीक्ष्ण असतात (४. ५. १८. ९) ” आणि “ अपमान करणाराचा ते नाश करतात (४. ५. १८. १५). ” परशुरामाचे अवतारकार्य हे ह्या तत्त्वाचे प्रात्यक्षिक आहे.

सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील प्रदेशाचा परशुराम हा देवाधिदेव. कोंकणांत अवर्षण पडते तेव्हां तेथील शेतकरी व कामकरी पावसासाठी परशुरामाची आळवणी करतात. कोंकणांत जुलूमजबरदस्तीचा डोंब उसळतो तेव्हां परित्राणासाठी प्रजा भार्गवरामाची आळवणी करते. कारण परशुराम हा दुर्बलांचा त्राता आणि उन्मत्तांचा संहारकर्ता. दरिद्री, दुर्बल, एकाकी, तपस्वी ब्राह्मणांवर संपन्न, समर्थ, सुसंघटित, उन्मत्त क्षत्रियांनी केलेल्या जुलमांविरुद्ध झालेल्या पाहिल्या उठावणीचा परशुराम हा नेता. क्षत्रिय बहुसंख्य व बलवान् असले तरी ते उन्मत्त झाले असता त्यांचाही निःपात अल्पसंख्य जमातीतील एक अस्त्रधारी ब्राह्मण करूं शकतो, या सिद्धान्ताचे परशुरामाचे कर्तृत्व हे प्रात्यक्षिक आहे ! जमदग्नीचे चरित्र ही ब्राह्मणांच्या सहनशक्तीची परिसीमा, त्याचप्रमाणे परशुरामाचे चरित्र ही ब्राह्मणांच्या प्रतिकारशक्तीची परिसीमा ! संसारापासून निवृत्त झालेल्या व ब्रह्मकर्मांत निमग्न असलेल्या जमदग्नीचा अरण्यांतील आश्रम अग्नीचे भक्ष्य होऊं शकतो, त्याचप्रमाणे राजकारणांत कर्तृत्वाने विख्यात व युद्धकर्मांत प्रवीण असलेल्या क्षत्रियांची तटबंदीची राजधानी ही भस्मसात् व नामशेष होऊं शकते, हे परशुरामानेच प्रत्ययास आणून दिले ! नर्मदेचाही प्रचंड प्रवाह थोपवून धरण्याचे व समुद्रांत आवर्त निर्माण करण्याचे सामर्थ्य ज्याच्या बाहूंत आहे व ज्याने सर्व ज्ञात शस्त्रांखे घारण केलेली-

आहेत अशा विख्यात व प्रतापी क्षत्रियाग्रणी कार्तवीर्यार्जुनाचे सहस्रही हात परशुरामासारख्या अज्ञात व तपस्वी, राजकीय स्पर्धाक्षेत्रापासून अलिप्त अशा ब्राह्मणाग्रणीने एका हाताने व परशूसारख्या मामुली हत्याराने उतरले. नाग, कैवर्तक इत्यादि आदिवासी जमातींनी आपल्या स्थानिक पुरोहितांच्या नेतृत्वाखाली क्षत्रियसंहारकार्यात परशुरामाशी सहकार्य केले ; अनेक पुत्र व माण्डलिक ह्यांचे साहाय्य आणि अनेक अक्षौहिणींचे सैन्य यांही सज्ज असलेल्या अव्वल दर्जाच्या राजसत्तेचा उच्छेद एका पुरुषोत्तमाने प्राणपणाने लढणाऱ्या मूठभर अनुयायांच्या मदतीने केला. या घटनेमुळे प्राचीन युद्धशास्त्राचे महत्त्वाचे मूलसिद्धान्त प्रस्थापित झाले, की लढाऊ सामर्थ्य केवळ हातांच्या संख्येवर किंवा शस्त्रांच्या वैपुल्यावर अवलंबून नसते, ते मनगटाच्या कणखरपणावर व इच्छाशक्तीच्या दृढतेवर आणि अनुयायांच्या निष्ठेवर अवलंबून असते. पहा : विख्यात विक्रमादित्याला अज्ञात शालिवाहनाने नुसत्या सोडग्याने मारले; अक्राळविक्राळ अफझलखानाला शिवाजीने नुसत्या वाघनखाने गारद केले. विक्रमादित्याचे सैन्य अफाट, नांवाजलेले व शस्त्रास्त्रसज्ज होते ; शालिवाहनाचे सैन्य पैठणच्या कुंभारवाड्यांत तयार केलेल्या मातीच्या हत्ती-घोड्यांचे ; म्हणजे त्यांची तडे खुजट, भीमथडी होती व सैनिकांची तयारी बेताचाताचीच होती ; पण त्यांचा निर्धार दृढ असला पाहिजे. विन्ध्य पर्वताच्या परिसरांत झालेल्या युद्धांत हे दक्षिणी सैन्य नर्मदेच्या पुरांत वाहून गेले, पण पराभूत होऊन परतले नाही. परशुरामाने अधम क्षत्रियांचा निःपात करावयाचे निश्चित केले तेव्हां त्याने असेच सहकारी निवडले, की ज्यांचे हातपाय चपळ व मनगटे कणखर आहेत आणि ज्यांची अंतःकरणे गंजापासून अलिप्त, पोलादी आहेत. गोदाकिनाऱ्यावर मोहिमांची आंखणी करून परशुरामाने नर्मदातीरावर झडप घातली. डोळ्यांचे पाते लवते न लवते तोंच तेथील उन्मत्त क्षत्रियांचा संहार करून परशुराम व त्याचे साथीदार सह्याद्रीच्या जंगलांत गडप झाले. याप्रमाणे परशुरामाने वेळोवेळी व जागोजाग एकाएकी प्रकट होऊन

क्षत्रियसंहाराची प्रतिज्ञा पुरी केली. परशुरामाच्या मोहिमा मराठ्यांच्या दुर्गाश्रयी गनीमी युद्धपद्धतीच्या असाव्यात असें मला वाटते. याला प्रमाण हरिवंशांत (विष्णुपर्व : अ. ३९) मिळते. जरासंधाच्या पराक्रमा-मुळे पराभूत झालेले कृष्ण-संकर्षण हे सहाद्रीच्या परिसरात संचार करीत असतां त्यांना परशुरामाचें दर्शन घडलें. पुरुषोत्तमानें आपली परिस्थिति परशुरामाला निवेदन केली व सहा विचारला. तेव्हां परशुरामानें सांगितलें कीं तुम्ही पर्वतशिखरांवर वनचरांप्रमाणें संचार करून जरासंधाशीं दुर्गयुद्ध करा, म्हणजे विजयी व्हाल (६८), पर्वत-युद्धांत तो अशक्त ठरेल (६९) आणि निकराचें युद्ध सुरू झालें म्हणजे तुम्हांला योग्य तीं आयुधें प्राप्त (७०) होतील. मला वाटते, परशुरामाच्या या उद्गारांत त्याच्या विशिष्ट युद्धपद्धतीचें सार आहे.

परशुरामाच्या हातीं असलेलें परशु हें आयुध शस्त्रास्त्रांच्या उत्क्रांती-तील विशिष्ट अवस्थेचें द्योतक आहे असें कांहीं विद्वानांचें अनुमान आहे. श्री. माटे (परशुराम : पृ. ६२-६३) सांगतात : “ परशुरामाचें युद्धाचें मुख्य आयुध परशु हें होतें. रामायणांत व महाभारतांत जीं शस्त्रास्त्रांचीं अनेक नांवे आलेलीं आहेत, त्यांचे गुणधर्म पाहतां परशु हें आयुध फारच कमी प्रतीचें आहे असें दिसून येतें ... योद्ध्याचें शस्त्रागार कुऱ्हाडीपासून उत्क्रांत होतां होतां धनुर्बाणापर्यंत येऊन ठेपावयास पुष्कळ कालावधि लागलेला असला पाहिजे. दाशरथि राम हा परशुरामाहून निराळा म्हणून दाखवावयाचा असला तर त्याला धनुर्धारी राम म्हणतां येतें. हे दोघेही आपआपल्या काळचे सर्वोत्तम प्रतिनिधि होते. त्यांच्या हातीं असलेलीं आयुधें त्या त्या काळीं सर्वोत्तम होतीं. ” हें अनुमान उत्क्रांतिशास्त्राच्या सिद्धान्तानुसार समर्थनीय आहे, पण वस्तुस्थितीशीं विसंगत आहे. परशुराम हा केवळ परशुधर नव्हता, धनुर्धरही होता (वायुः ९१.९१ ; ब्रह्मः १०.५२-५३ ; ब्रह्माण्डः ३.६६.६२-६३ ; हरिवंशः २७.१४५५) आणि त्यानें रथारूढ होऊन शरयुद्धें केलीं, असे उल्लेख महाभारतांतही जागोजाग आढळतात. भीष्मानें परशुरामाचा उल्लेख धनुर्धारी असाच केलेला (१.९८.३) आहे. दुर्योधन व भीम हे गदा हें प्रागैतिहासिक आयुध

वापरतात आणि अर्जुन धनुष्यबाण वापरतो ; कृष्ण सुदर्शनाच्या वेगावर विसंबतो आणि बळराम हार्ती नांगर घेऊन युद्ध करतो. ज्याचे हत्यार त्याला. परशुरामाचा परशु प्रासादिक होता. प्रत्यक्ष शंकराने हा दिव्य परशु जामदग्न्याला दिलेला होता. परशुराम हा शंकरापाशी घनुर्वेदाचे शिक्षण घेत असतां देवांचे दैत्यांशी युद्ध जुंपले. देवांच्या विनंतीवरून शंकराने दैत्यसंहाराची कामगिरी परशुरामावर सौंपविली. भार्गवरामाने साध्या शस्त्राने अजिंक्य असुरांचा पराभव केला. म्हणून प्रसन्न होऊन शंकराने दिव्य परशु त्याला अर्पण केला, अशी कथा कर्ण-पर्वत (अ. २५) सांगितलेली आहे. ह्या परशूचे तेज अग्नीच्या लोळासारखे होते, त्याची धार अखंडित व गति अकुंठित होती. धनुष्यबाण, भाला, खड्ग व परशु या हत्यारांची योजना युद्धांत शत्रूशी असलेल्या अंतरा-वर अवलंबून असते. छात्रीला छाती मिडवून लढतांना तोकडी तरवार किंवा आंखूड दांड्याचा परशु हीच आयुधे कामास येतात. पंचहत्यारांनी सज्ज होऊन वावरणे अशक्य असते तेव्हां परशूसारखे सुटसुटीत हत्यारच कामास येते. क्षत्रियसंहारासाठी परशुरामाने परशु हे आयुध धारण केले ; कारण तत्कालीन परिस्थिति आणि परशुरामाने अवलंबिलेली विशिष्ट युद्धपद्धति.

पुराणरचनाकालांत परशुरामाला विष्णूच्या दशावतारांत व सप्त चिरंजीवांत स्थान मिळाले. पुरुषोत्तमालाही कृतकृत्य वाटावे असा हा दर्जा ; पण विचारा परशुराम, किती दुर्दैवी ! पुराणांत सात चिरंजीवांची यादी आढळते ती अशी : “ अश्वत्थामा बलिव्यासो हनुमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरंजीविनः ॥ ” दशावतारांपैकी बाकीचे सारे मर्त्य आहेत. परशुराम हा एकटाच चिरंजीव आहे. या सात महा-पुरुषांना एका सूत्रांत कां गोंवले ? त्यांच्यांत साधर्म्य काय आहे ? श्री. माटे (परशुराम : पृ. ४७-४९) सांगतात : “ हे सातही लोक निरनिराळ्या अवतारकालांत भेटतात, इतिहासपुराणांत त्यांच्या कर्तबगारीचा उल्लेख पुष्कळदां झालेला, पण त्यांचा अंत शेवटी कसा झाला हे सांगितलेले नाही. यांचे पुढे काय झाले हे कळत नाही, म्हणून चिरंजीव हे विशेषण त्यांना लागले.

हा वाङ्मयसंकेत असावा असें दिसते." हे युक्तिसिद्ध अनुमान तर्कशुद्ध आहे. हे सातही चिरंजीव दुर्दैवी. त्यांच्या चरित्रांवरून त्यांच्या जीवनाची विफलता कमी-अधिक प्रमाणांत दृष्टोत्पत्तीस येते. अश्वत्थामा व कृपाचार्य हे पाण्डवांचे चहाते; पण कौरवांचे आश्रित; भारतीय युद्धांत त्यांना इमानासाठी पाण्डवांचा संहार करावा लागला. चिरंजीव अश्वत्थामा महारोगाने ग्रस्त झालेला अरण्यांतून एकलकोंडा भटकत आहे. बळी हा दैत्यांचा राजा व विष्णूचा भक्त; देवांनाही अजिंक्य झाला, म्हणून विष्णूनेच त्याला राज्यभ्रष्ट केले; आतां पाताळांत बायकांत फांसे खेळत बसला आहे. व्यास वेदविद्यापारंगत; याने भारत लिहिले, त्याचे श्रेय वैशंपायनाला मिळाले. याने आठ व्याकरणे व अठरा पुराणे लिहिली; पण भाविष्यपुराण लिहिले तेव्हां श्रोत्यांचे अमावसी त्याने ते स्वतःलाच ऐकविले! चिरंजीव झाल्यानंतर विभीषणाला रामेश्वराजवळ द्रविडांनी मरेपर्यंत मारहाण केली, पण हा मेला नाही! हनुमान आणि परशुराम हे मात्र सह्याद्रीला सामर्थ्य व चैतन्य देत संचार करीत आहेत. तसें पाहिले तर परशुराम हाही दुर्दैवीच. मात्र त्याच्या दुर्दैवांतही त्याचे अद्वितीयत्व समाविष्ट झालेले आहे. पितृभक्तीमुळे मातृहत्येचे पाप त्याच्या पदरी पडले आणि पितृभक्तीबद्दल कीर्ति मात्र गाजली केवळ वनवास पत्करणाऱ्या रामचंद्राची! भारतीय परंपरेला परशुराम हा एकच एक मातृहंता ज्ञात आहे; असें आहे तरीही आजही परशुरामाचे चिरंजीव अस्तित्व कोणाला जाणवत असेल व त्याच्या माहात्म्याला कोठे सर्वमान्यता असेल तर ती ज्या भागांतील समाज-व्यवस्था मातृगोत्रप्रधान आहे तेथेच! पितृहत्येमुळे परशुरामाचा त्वेष शुभ्रोष्णकोटीप्रत पोचणे सहाजिक आहे; पण परशुरामाने क्षत्रिय-संहाराची प्रतिज्ञा केली ती केवळ मातृभक्तीमुळे, मातेच्या सांत्वना-साठी! रेणुका ही क्षत्रियकन्या होती; कृत्या होती; साधारण आहुतीने तिचे समाधान अशक्य होते; म्हणूनच परशुरामाला महासंहार करावा लागला.

परशुरामाने केला त्याहून अधिक क्षत्रियांचा संहार क्षत्रियांनीच एकेका महायुद्धांत केलेला आहे. तरीही ह्या हिंसकांबद्दल कोणी घृणा

प्रकट केलेली नाही. कारण युध्द हा क्षत्रियांचा धर्म असल्यामुळे हिंसा हा त्यांचा हक्क आहे. भारतीय युद्धांतील हिंसेला तर प्रत्यक्ष श्रीकृष्णाची प्रेरणा होती. दुःशासनाची छाती फोडून भीम त्याचे रक्त प्याला व रक्ताने माखलेल्या हातांनी त्याने द्रौपदीची वेणी घातली ; उघडपणे अधर्मयुध्द करून भीमाने दुर्योधनाची मांडी फोडली व त्याच्या डोक्यांत लाथ घातली. भीमाच्या या भविष्य कौर्यांचे आपण समर्थनही करतो. मग परशुरामाने केलेल्या संहाराचे शल्य कां डांचते ? कारण परशुराम हा ब्राह्मण होता आणि भारतीय आर्य समाजांतही ब्राह्मण हे आरंभापासूनच अल्पसंख्य होते. श्री. कालेलकर (जिवंत व्रतोत्सव : १०) सांगतात : “ परशुराम ब्राम्हण असूनसुद्धां त्याने मन्युला मोकळीक देऊन शरीरबळाचाच अवलंब केला ... क्षत्रिय हा रक्षणसाठी आहे; तोच जेव्हां प्रजाभक्षक बनतो तेव्हां प्रजेचे रक्षण कोण करणार ? परशुरामाला वाटले की क्षत्रियाचा शास्ता ब्राम्हण आहे. गोष्ट खरी, पण क्षत्रियाला शासन करतांना ब्राम्हणाने आपले ब्राम्हण्य मात्र सोडतां कामा नये. ” मग त्याने काय करावयाला हवे होते ? सत्याग्रह. तो कसा ? भगवान् बुद्ध जाणे ! ब्राह्मणांचा क्षत्रियांबरोबरचा संघर्ष मुळापासून धर्म-कृत्यांतील अग्रस्थानाबद्दल होता; तोंवर त्यांचे वर्चस्व क्षत्रियांनी कसेबसे सहन केले. शास्त्रधारी ब्राह्मणांनी शस्त्र धारण करून आपल्या राखीव क्षेत्रांत पदार्पण करावे व आपला पराभव करावा हे क्षत्रियांना सहन झाले नाही. परशुरामाने क्षत्रियसंहार केला म्हणून क्षत्रिय त्याचे पूजन करीत नाहीत आणि क्षत्रिय बहुसंख्य म्हणून त्यांच्या घास्तीने ब्राह्मणही त्याचे पूजन करीत नाहीत. नामशेष ब्रह्मदेवाहूनही कमी मंदिरे विचाऱ्याच्या वांट्याला आलेली आहेत. त्याची ही अवहेलना उत्तर-कालीन आहे असेही नाही. प्रतिज्ञापूर्तीचे उपफल म्हणून प्राप्त झालेली पृथ्वी संचित संपत्तीसह परशुरामाने यज्ञदक्षिणा म्हणून कश्यपाला दान दिली. कश्यपाने पृथ्वीवर धर्मराज्य प्रस्थापित करावे एवढीच त्याची इच्छा होती ; पण परशुरामाच्या घास्तीने क्षत्रिय प्रकट होईनात आणि त्यांच्या अभावी कश्यपाला पृथ्वीचे धारण करता येईना; म्हणून दान दिलेली पृथ्वी सोडून जाण्याबद्दल कश्यपाने त्याला

निक्षून बजावलें; तेव्हांच आपल्याबद्दलची वर्तमान समाजाची वृत्ति परशुरामाच्या प्रत्ययाला आली. उद्विग्न अंतःकरणानें त्यानें देशत्याग केला आणि अपरान्तांत विधायक कार्य सुरू केलें.

एकूण परशुरामाचें जीवन विफल झालें असा निष्कर्ष काढावयाचा कीं काय? नाही. परशुरामाचें जीवित विफल झालें नाही. परशुराम उसळून उठला म्हणून ब्राह्मण्य जिवंत राहिलें, ब्राह्मणाला अभिमानानें जीवन जगणें शक्य झालें आणि ब्राह्मणाला समाजव्यवस्थेंत व क्षत्रियाला राज्यव्यवस्थेंत अग्रस्थानें प्राप्त झालीं. एवढेंच नव्हे, परशुरामामुळेंच आर्यावर्तांत अभिनव राजनीति उत्क्रांत झाली. राज्यधर्म व धर्मराज्य यांचा समन्वय झाला. परशुरामाच्या कार्यामुळेंच रामराज्याची कल्पना निर्माण झाली व स्थापना शक्य झाली. अक्षय्यतृतीयेच्या निमित्तानें ब्राह्मण-क्षत्रिय परशुराम व क्षत्रिय-ब्राम्हण बुद्ध यांची तुलना करतांना श्री. कालेलकर (पूर्वोक्त : पृ. ४८) सांगतात : “ परशुरामामुळें साम्राज्याची कल्पना अद्भवली. साम्राज्याच्या कल्पनेनें दिग्विजयाचा मोह उत्पन्न केला आणि दिग्विजयाची कल्पना म्हणजे निरंतर विग्रह ! ” अवैरनिष्ठेच्या प्रचारार्थ सद्धेतूनें सत्पुरुषानें केलेलें असलें तरी हें विधान साफ खोटे आहे. परशुरामाची उठावणी साम्राज्यविरोधी होती. अनुमानसिद्ध ऐतिहासिक कालांतील पहिल्या शत साम्राज्याचा परशुरामानेंच विध्वंस केलेला आहे. उलटपक्षां बुद्धधर्म हाच अनियंत्रित राजसत्तेला व साम्राज्यस्थापनेला पोषक आहे (Ancient India : Paul Masson Ourseil : p. 93-4). राजसत्तेवरही नियंत्रण ठेवण्याचें सामर्थ्य असलेल्या सर्व प्राचीन सामाजिक व धार्मिक संस्था व संकेत बुद्धधर्मांमुळें नष्ट झाले. यामुळेंच प्रथम स्वकीयांची व नंतर परकीयांची साम्राज्यें हिंदुस्थानांत स्थापन होऊं शकलीं. पतंजलीच्या प्रेरणेनें शुंगसातवाहनांनीं अश्वमेधपुनरुद्धार युग सुरू केलें. तेव्हांपासून परकीयांच्या आक्रमणाला पायबंद बसला. क्षत्रियसंहार पुरा झाल्यानंतर त्यानें आपलें लक्ष दलित जमातींच्या उध्दारावर केंद्रित केलें. अपरान्तांतील अनार्य व त्यांचे स्थानिक पुरोहित यांच्या आर्याकरणाचा पायंडा परशुरामानेंच पाडला. त्यानें अपरान्ताचा प्रदेश कृषिकर्मांला योग्य केला आणि जागोजाग आपल्या

अनुयायांच्या व निर्वासितांच्या वसाहती स्थापन केल्या. त्याने क्षत्रियांच्या दर्पाचे मर्दन केले, त्याचप्रमाणे ब्राह्मणांच्या दर्पाचे दमन केले, एकूण एका कालखण्डांत आर्यावर्तातील जमातींच्या एकीकरणाला विरोधक अशा शक्ति नष्ट करून आणि पोषक अशा शक्ति संघटित करून परशुरामाने संस्कृतिसंवर्धनाचे विधायक कार्य केले. या दृष्टीने पाहिले असतां परशुरामाचे कार्य दशावतारांत सर्वश्रेष्ठ दर्जाचे आहे असे दिसून येते.

सह्याद्रीचा पिंड :

सह्याद्रीचा पिंड संमिश्र आहे.

सह्याद्रीची खालाटी हे निर्वासितांचे आश्रयस्थान आहे आणि वलाटी हे आदिवासींचे आद्यस्थान आहे.

माहीच्या मुखापासून कन्याकुमारीच्या भूशिरापर्यंतच्या प्रदेशांत, अपरान्ताला मूलतः परक्या, पण दीर्घकालीन निवासांमुळे हेच आपले मूलस्थान आहे असे मानित असलेल्या, निर्वासितांच्या लहानमोठ्या वसाहती वसलेल्या आहेत : औदिच्य, भार्गव, नागर, पारशी, माध्यंदिन, पाठारे प्रभु, कायस्थ प्रभु, कऱ्हाडे, चित्पावन, सारस्वत, हविक व नंबुद्री या मुख्यत्वेकरून बुद्धिजीवी किंवा परोपजीवी लहान लहान जमाती अपरान्तांत हारीने स्थायिक झालेल्या आहेत. यांपैकी पारशी व माध्यंदिन यांच्या वसाहती इतिहासाच्या आठवणीतल्या आहेत, इतरांच्या पुरातन आहेत. या जमातींचा विस्तार इतका मर्यादित आहे की एका जिल्ह्यांतल्या जमातींचा शेजारच्या दुसऱ्या जिल्ह्यांत मागमूसही लागत नाही आणि देशातील किंवा प्रादेशिक लोकसंख्येच्या मानाने त्यांची प्रमाणेही काढतां येत नाहीत. कोंकणांत त्यांच्या जोडीने कुणबी, दुबळे, कोंकणी, आगरी व भंडारी या श्रमजीवि जमातींच्या वसाहती आहेत ; त्यांपैकी कुणबी सर्वत्र आहेत आणि बाकीच्या जमाती स्थानिक आहेत. पहिल्या यार्दांत नमूद केलेल्यांहुन या जमातींचा विस्तार मोठा आहे. सह्याद्रीच्या वलाटीत भिल्ल, कोळी, कातकरी, वारली व ठाकूर

या आदिवासी वन्य जमातींची वस्ती आहे. सातपुड्यालगतच्या सह्याद्रीच्या उत्तरभागांत भिल्ल आणि मध्यभागांत कोळी यांचे प्राबल्य आहे ; आणि ठाणे व कुलाबा या जिल्ह्यांत कातकरी, ठाकूर व वारली यांचे.

आणि म्हणूनच वर सांगितले की सह्याद्रीचा पिंड संमिश्र आहे, संकीर्ण आहे. जी अवस्था सह्याद्रीच्या खालाटीची व वलाटीची तीच सह्याद्रीच्या पठाराची व समुच्चर्येकरून महाराष्ट्राची. मराठे व महार या जमाती मात्र सर्वत्र आढळतात.

महाराष्ट्राच्या प्रत्येक पोटभागांत मराठा जमात बहुसंख्य आहे आणि वर्गीकृत जमातीपैकी महार हेही महाराष्ट्राच्या प्रत्येक विभागांत विचारांत घेण्याएवढ्या प्रमाणांत आढळून येतात. स्थूल मानाने पाहिले असता महाराष्ट्र ही भूमि मराठे व महार यांचीच आहे. म्हणूनच महाराष्ट्र ही प्रादेशिक संज्ञा यांपैकी कोणत्या जमातीच्या आद्य अस्तित्वावरून निर्माण झालेली आहे याविषयी विद्वानांमध्ये मतभेद झालेला आहे. सह्याद्रीचा घाटमाथा ही भूमि अशाच स्थूल मानाने मुख्यतः भिल्ल व कोळी यांची आहे.

सरकारी शिरगणतीत मराठ्यांचे वर्गीकरण चार सदरांत केलेले असते : मराठा, मराठा कुणबी, लेवा कुणबी आणि कुळवाडी. मराठ्यांच्या आक्रमक किंवा अतिक्रामक उठावणीच्या अग्रभागी असलेले माझे एक स्नेही सांगतात की हे सारे एकच. कुणबी व लेवा या पोटजमाती महाराष्ट्राप्रमाणे गुजराततही आढळतात. रेवा म्हणजे नर्मदा. नर्मदेच्या खोऱ्यांत शेती करतात ते लेवा कुणबी. कुणबी म्हणजे कोणी बी, कोणीही ; मुण्डासे घालतो तो कुणबी आणि समला सोडतो तो मराठा ; या झाल्या ग्राम्य व्याख्या. श्री. देशमुख सांगतात (क्षत्रियांचा इतिहास : भाग २ : पृ. ८८) ' कुलं बीजं ' सर्व कुळांचे बीज अशी कुणबी या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. यांतील गर्भित अर्थ स्पष्ट सांगण्याची जरूरीच नाही. पण्डित भगवानलाल इंद्रजी (Early Gujarat : p. 4) सांगतात की हा शब्द कुटुम्बिन् = गृहस्थ = घरदार, शेतवाडी धारण करणारा, या संस्कृत शब्दापासून सिद्ध झालेला आहे. कुळवाडी हा शब्द

कुलवृत्ति=कृषिकर्म करणारा, यापासून सिद्ध झालेला आहे असे महाराष्ट्र शब्दकोशांत सांगितले आहे. कुल म्हणजे दोन नांगरांनी नांगरतां येईल एवढी जमीन ; एवढी जमीन कसतो तो कुळवाडी. मराठा जमातीची राजकीय जागृति झाली तेव्हांपासून या साऱ्या पोटजमाती स्वतःला मराठा म्हणवून घेऊं लागल्या आहेत. जातीयता नष्ट झाली असा मात्र याचा अर्थ नाही. पूर्वीच्या खानेसुमारीच्या अहवालावरून दिसते की मराठ्यांची सर्वांत अधिक संख्या सातारा जिल्ह्यांत असून त्याच्या खालोखाल पुणे व नगर या जिल्ह्यांत आहे. कुळवाडी व कुणबी यांची महाराष्ट्रांतील मुख्य वस्ती रत्नागिरी जिल्ह्यांत आहे. महारांची सर्वांत जास्त वस्ती सातारा व रत्नागिरी या जिल्ह्यांत आहे. देशावर दक्षिणेकडे जावे तसे महार कमी व मांग अधिक आढळतात. मुंबई इलाख्यांतील सर्व मराठ्यांचे प्रमाण २२.४% आणि महारांचे ४% वसते. मुंबई, नगर व उपनगरे, मध्यभाग आणि बेळगांव, कुलाबा व रत्नागिरी या मुंबई इलाख्यांतील महाराष्ट्र भागांत मराठ्यांचे प्रमाण ३३.६% आणि महारांचे ६% वसते.

महाराष्ट्र या संज्ञेचा पहिला ज्ञात उल्लेख वररुचीच्या व्याकरणांत महाराष्ट्री भाषेला अनुलक्षून केलेला आहे ; मात्र वररुचीचा काल विवाद्य आहे. अशोकाच्या शिलाशासनांत रिष्टिक ऊर्फ रठिक यांचा उल्लेख आलेला आहे. हे महाराष्ट्रीयांचे आद्य ज्ञात पूर्वज. ही संज्ञा महाराष्ट्रीयांना अनुलक्षून वापरलेली आहे ; आणि त्यांच्या पुढाऱ्यांनाही ; प्रथम लोकनियुक्त आणि नंतर कुलक्रमागत. सातवाहन कालारंभी सत्तेला स्थैर्य आल्यानंतर महाराष्ट्रीयांच्या या पुढाऱ्यांनी महारठि हे अभिधान धारण केले. यांचे शिलालेख मुख्यत्वेकरून घाटमाध्यावर आढळतात. महारठि हे सातवाहनांचे माण्डलिक होते आणि स्वतःची नाणी पाडण्याइतके स्वतंत्र होते. महारठि या शब्दाचे महारथि हे परिचित संस्कृतीकरण गैरसमजुतीवर व पूर्वग्रहावर आधारलेले आहे. रठ हे राष्ट्र ह्या संस्कृत शब्दाचे प्राकृत रूप आहे. या अर्थाने व या रूपांत हा शब्द सातवाहनांच्या पाण्डवलेण्यांतील शिलालेखांत वापरलेला आहेही. महाराष्ट्राच्या वसाहतीकरणाचे कामी महारठींनी पुढाकार घेतल्यामुळे त्यांनी

वसविलेल्या प्रदेशाला महाराष्ट्र हें नांव प्राप्त झालें. महाराष्ट्री ही त्यांची भाषा होतीच. उल्लेखित महारठींची संख्या आणि त्यांचें कार्यक्षेत्र हीं विचारांत घेतलीं असतां केवळ त्यांच्याचपासून मराठा जमातीचा संभव झालेला असणें संभवनीय वाटत नाहीं. महाराष्ट्र ही संज्ञाच सर्वसंग्राहक आहे; म्हणूनच भाषा, प्रदेश व रहिवासी या सर्वांना अनुलक्षून ती वापरण्यांत येते. अशा सर्वसंग्राहकत्वामुळेच मराठा जमातीचा आहे एवढा विस्तार झालेला आहे.

मुंबई इलाख्यांत सर्व पोटजाती मिळून ब्राह्मणांची संख्या ९१८१२० आहे. एकूण लोकसंख्येत त्यांचें प्रमाण ४.४%, हिंदु लोकसंख्येत ५.५% आणि स्पृश्य हिंदूंत ६.२% एवढें आहे. नागर ब्राह्मणांची एकूण संख्या ९०२० असून त्यांपैकी निम्मे फक्त अहमदाबाद जिल्ह्यांत आहेत. ब्राह्मणांत चित्पावन २.६% एवढेच आहेत; त्यांपैकी ४५% रत्नागिरी व २६% पुणे जिल्ह्यांत स्थायिक आहेत. सारस्वतांपैकी ३२% कानडा जिल्ह्यात आणि ३४% मुंबईत आहेत. जातिसंस्थेच्या निर्मितीला व अस्तित्वाला ब्राह्मण जबाबदार आहेत असें गृहीत धरलें तरी त्यांची वृत्ति जातीय नाहीं. त्यांना राष्ट्राच्या भावितव्याबद्दल तळमळ आहे व राजकीय मते आहेत आणि त्यांची प्रादेशिक विभागणी झालेली आहे व त्यांना स्वतंत्र मतदार संघ नाहींत. यामुळे संख्यासामर्थ्यावर अधिष्ठित असलेल्या लोकशाहीत आतां त्यांना समसंख्य महारांशतकेंही महत्त्व राहिलेलें नाहीं !

सह्याद्रि हा निर्वासितांचा आश्रयदाता आहे असें वर सांगितलें. वर नमूद केलेल्या जाती-जमातींनीं सह्याद्रीचा आश्रय कधीं केला ? आणि कां ? व त्यांचें फलित त्यांना व त्यांना निवारा देणाऱ्या देशाला काय मिळालें ?

शूर्पारकांत पळशे या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या यजुर्वेदी ब्राह्मणांची वस्ती आहे. यादवांचें देवगिरीचें राज्य मुसलमानांनीं बुडविलें तेव्हां प्रतापबिंब यादवानें अपरान्तांत महिकावतीस नवें स्वतंत्र राज्य स्थापन केलें. पैठणहून बागलाणांतून अनहिलवाड्यावरून इकडे येतांना त्यानें सोमवंशी क्षत्रिय पाठारे व यजुर्वेदी ब्राह्मण बरोबर आणले

आणि त्यांच्या योगक्षेमाची तजवीज केली, असा इतिहास आहे. पाठारे हे प्रतीहार. मुसलमानांनी कनोज काबीज केल्यानंतर ते दक्षिणेत आले व यादवांच्या सैन्यांत सामील झाले. देवगिरीच्या पाडावानंतर गंगथडी सोडून ते अपरान्तात स्थायिक झाले. सह्याद्रिखंडांत सांगितले आहे :

पैठणे पत्तने शप्त्वा मया कोपवशात्किल
पाठारीयाः प्रसिद्धा ये पैठणाख्या भवंतु ते

या उल्लेखावरून सह्याद्रिखण्डाच्या रचनेचा काल ठरवितां येतो. शूर्पारकाचें फिरंगाण होण्याचा प्रसंग पातला तेव्हां या उभयतांनिच नेट धरून चिमाजीअप्पाच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांना वसईवर आणले.

कुलाबा, ठाणे व पुणे या जिल्ह्यांत कायस्थ-प्रभूंची वसाहत आहे. त्यांची कुलदैवते पुणे जिल्ह्यांत आणि वतने मावळांत आहेत. यावरून ते पठारावरून अपरान्तांत उतरले असावे असें वाटते. परशुरामानें ज्याचा उच्छेद केला त्या हैहय कुळांतील चंद्रसेन हा आपला मूळ पुरुष, त्याच्या वंशाचें रक्षण दालभ्यऋषीनें केले आणि दक्षिणेंतील गुप्त सम्राटांचे सामन्त जे शिलाहार त्यांच्या राज्यांत सम्राटांचे प्रतिनिधि म्हणून अनेक प्रभु कुले आलेलीं असावीत असा प्रभु संशोधकांचा कयास आहे. (Ethnological Notes on Chandraseniya Kayastha Prabhu : p. 16). या परंपरेतील बरेच दुवे ढिले आहेत. कायस्थ प्रभूंचें कुल हैहय हें असतें तर त्यांनीं परशुरामाची माता रेणुका एकवीरा हिचा कुलदेवता म्हणून स्वीकार केला नसता. शिलाहार हें कुल प्राचीन नसून मध्ययुगीन आहे आणि हे गुप्त सम्राटांचे सामन्त कधीही नव्हते. यांचे सम्राट दक्षिणीच होते. सम्राटांचे प्रतिनिधि सामन्तांच्या राज्यांत जमावानें जात नाहींत किंवा स्थायिक होत नाहींत. महाराष्ट्रीय कायस्थ हे मौर्य कालांत महाराष्ट्रांत आलेले असावेत असा डॉ. केतकरांचा अंदाज आहे. ते कसेही असले तरी ज्या अर्थी शिलाहारकालीन लेखांत प्रभूंचे राजकीय अधिकारधारी असे उल्लेख आढळतात त्या अर्थी त्या सुमारास प्रभु जमात प्रचल झाली असावी असें मानण्यास प्रत्यवाय

नाही. अव्वल मराठशाहींत प्रभूंनी केलेली महत्कार्ये तर इतिहासांत तळपत आहेत.

सुरत व अहमदाबाद या जिल्ह्यांत नागर ब्राह्मणांच्या वसाहती आहेत. देवनागरी लिपी आपण निर्माण केली असा त्यांचा दावा आहे. ते शिक्षणांत पुढारलेले असून सुधारणेच्या अग्रस्थानी आहेत. दक्षिण कोंकणांत चित्पावनांची वसाहत आहे. नागर व चित्पावन या एकाच जमातीच्या दोन वसाहती आहेत असे गुजराती संशोधकांचे म्हणणे आहे. या दोन्ही जमाती अल्पसंख्य आहेत, सुशिक्षित व सुदर्शन आहेत आणि नागरांबद्दल गुजरात्यांना वाटतो तसाच चित्पावनांबद्दल मराठ्यांना द्वेष वाटतो, एवढ्यापुरतेच त्यांच्यामध्ये साम्य आहे. चित्पावनांप्रमाणे नागर लढाऊ वृत्तीचे नाहीत ; नागरांच्या कर्तृत्वाला राष्ट्रीयत्वाची वा स्वार्थ-त्यागाची धार नाही. महाराष्ट्राच्या शत्रूंचा उच्छेद करण्याचे महत्कार्य मराठ्यांच्या सहकार्याने चित्पावनांनी केले, तर गुजरातच्या शत्रूंना आवाहन करण्याचे दुष्कृत्य नागरांनी केले. नागर केवळ टंकधारी आहेत, चित्पावन खड्गधारीही आहेत. या वृत्तिभिन्नत्वामुळे या जमाती एका वंशाच्या असतील असे वाटत नाही.

चित्पावनांची जमात कोंकणांत केव्हां स्थायिक झाली अगर हे लोक कोठून आले याबद्दल निश्चित ऐतिहासिक पुरावा नाही. दंतकथा व व्युत्पत्ति मात्र अनेक आहेत. कोणी सांगतात, हे मूळचे कोळी, परशुरामाने त्यांना ब्राह्मण्य दिले. जातिरिवाजानुसार वागणारे चित्पावन मत्स्याहारी नाहीत किंवा दर्यावर्दीही नाहीत. कोणी सांगतात, परशुरामाने समुद्रांतून वहात आलेली चौदा प्रेते सजीव केली, त्यांना ब्राह्मण्य दिले, आंबे जोगाई येथून चौदा स्त्रिया आणवून या नवब्राह्मणांशी त्यांची लग्ने लावून दिली, त्यांचा हा विस्तार. माझे एक यजुर्वेदी स्नेही आहेत. त्यांना ही दंतकथा प्रेतांच्या तपशिलापुरती खरी वाटते; कारण, त्यांच्या मते चित्पावनांच्या चेहऱ्यांवर प्रेताची अवकळा दिसते ! सह्याद्रि-खण्डांत त्यांना बर्बर म्हटलेले आहे. चित्पावन म्हणजे जिप्तवान, इजिप्शियन, असे श्री. मण्डलिकांचे मत होते. कोणी म्हणतात, चैत्यपावन, बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यामुळे पावन झालेले. हे खरे दिसत नाही ;

कारण चित्पावनांची वसाहत आहे त्या भागांत बौद्ध अवशेष आढळत नाहीत. चित्तपोळण-इतरांचीं चित्तें पोळतात ते. चित्तपोळण-चित्तीचें वाळवंट, स्मशान. यांवरून चित्तपोळण हें स्थलनाम व चित्पावन हें ज्ञातिनाम सिद्ध झालें असावें, असें श्री. साने यांचें मत होतें. चित्-बुद्धीचे-पुलीन, विद्वद्भूमीचे रहिवासी, असेंही त्यांचें वैकल्पिक मत होतें. चित्त, चित्ती व चित्याशि म्हणजे तीन वार औरस-चौरस नांगरलेल्या जमिनीवर विटा मांडून पक्ष्यांच्या बाह्यरेषा दाखविलेल्या भागांत प्रज्वलित केलेला पवित्र आग्नि ; अशा अग्नीची पूजा करीत असल्यामुळे जे पावन, पवित्र, निष्पाप झाले ते चित्पावन ; त्यांना हें अभिधान समकालीन नागानीं दिलेलें असावें ; असा श्री. राजवाडे यांचा अंदाज होता. पाणिनीनें परशु या जमातीचा उल्लेख केलेला आहे. परशुरामाच्या नेतृत्वाखालीं मध्य आशियांतून असीरियन असुरांच्या धार्मिक जुलमानें त्रस्त झालेली ही जमात हिंदुस्थानांत आली व कोंकणांत स्थायिक झाली, असेंही त्यांचें मत होतें. कोणतीही दंतकथा अगर व्युत्पत्ति ग्राह्य मानली तरी परशुरामाचा किंवा पावन या शब्दाचा संबंध सुटत नाही.

रत्नागिरी जिल्ह्यांत कऱ्हाडे ब्राह्मणांची वसाहत आहे. गोमन्तक व कानडा या जिल्ह्यांत सारस्वतांची वसाहत आहे आणि कानडा जिल्ह्यांत हविकांची. पैकीं हविकांची महाराष्ट्राच्या संस्कृतीवर छाप पडलेली नसल्यामुळे त्यांच्याबद्दल विचार करण्याचें कारण नाही. कऱ्हाडे अल्प-संख्य असले तरी त्यांचें राजकीय कर्तृत्व व विद्वत्ता महाराष्ट्राला परिचित आहेत. सह्याद्री-खण्डांत सांगितलेलें आहे कीं ह्या जमातीचा मूळ पुरुष गाढवाच्या हाडांपासून (खर + हाड) निर्माण झालेला आहे ! सर जेम्स कॅम्पबेल यांचें अनुमान (Census of India : 1911 : VII : Bombay : Part I. p. 246) आहे कीं परशुरामाचा अवतार क्षहरात कुलोत्पन्न नहपान यानें ही जमात निर्माण केली. कऱ्हाड्यांचा श्वेत हूणांशी असलेला संबंध त्यांच्या मोघे, गुजर वगैरे आडनांवांवरून दिसून येतो, असें त्यांचें म्हणणें आहे. पण क्षहरात वेगळे आणि श्वेत हूण वेगळे. परशुरामाच्या नेतृत्वाखालीं सारस्वत घराणीं दक्षिणेंत आलीं व स्थायिक झालीं. परशुरामाला यज्ञ-

कर्मासाठी ब्राह्मण मिळेनात म्हणून उत्तर हिंदुस्थानांतून, सरस्वतीच्या कांठावरील प्रदेशांतून त्याने दहा गौड सारस्वत ब्राह्मण आणले आणि त्यांना गोमन्तकाची भूमि देऊन स्थायिक केले, अशा दंतकथा आहेत. भार्गवकुलोत्पन्न दधीचपुत्र सारस्वत हा त्यांचा पूर्वज असावा असा माझा तर्क आहे. उत्तर हिंदुस्थानांत बारा वर्षांचा मोठा दुष्काळ पडल्यामुळे चंद्रगुप्त मौर्य आपल्या जैन धर्मगुरूंसह दक्षिणेत आला, त्या वेळी सारस्वत इकडे आले असावे, असाही एका संशोधकाचा अंदाज आहे. कदम्बांनी हविक व सारस्वत ब्राह्मण यज्ञकर्मासाठी दक्षिणेत आणले आणि त्यांना आश्रय दिला, अशीही परंपरा आहे. हा सिद्धान्त मान्य करण्याजोगा आहे. महाराष्ट्रीय जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत सारस्वतांनी नांव गाजविलेले आहे.

चित्पावन जमातीचे आद्य पुरुष हे परशुरामाच्या क्षत्रिय संहार-कार्यांतले त्याचे सहकारी असावेत असे मला वाटते. परशुरामाचे सहकार्य हा वर आहे, तसाच शापही आहे. परशुरामाची अघोरी वृत्ति अंशरूपाने चित्पावनांमध्ये अजूनही आहे. प्राचीन किंवा मध्य-युगीन काळांत चित्पावनांना राजाश्रय मिळाला नाही. याने मुख्य कारण त्यांनी वसाहतीसाठी निवडलेला अलंध्य प्रदेश. महाराष्ट्राच्या अर्वाचीन इतिहासावर मात्र चित्पावनांच्या कर्तृत्वाची एवढी छाप आहे की मराठेशाहीच्या इतिहासाच्या पेशवाई-कालखण्डाला एका विख्यात इतिहासकाराने 'चित्पावन एपिक' असे शीर्षक दिलेले आहे. दुसरा बाजीराव व बाळाजीपंत नातू यांची पापे लोकमान्य टिळकांनी, निदान महात्मा रानडे यांनी धुऊन काढलेली आहेत. असे म्हणावे न म्हणावे तोंच आणखी पापे व पुण्ये नजरेसमोर उभी राहतात आणि वाचा कुंठित होते ! ज्वालामुखीतून उफाळलेल्या तप्त रसासारखी, अजूनही अधूनमधून धगधगणारी, तप्त भागी उपद्रवकारक आणि शांत भागी मानवी जीवनाला पोषक अशी ही अद्वितीय जमात आहे.

चित्पावनांच्या एका व्युत्पत्तीचा मला अनेक वेळां मोह वाटलेला आहे. मला वाटते ही संज्ञा क्षत्रपावन या संज्ञेचा अपभ्रंश असावा. साधनांची चिकित्सा करून ही व्युत्पत्ति मी अद्याप पडताळून पाहिलेली नाही.

सह्याद्रीच्या घाटमाथ्यावर व लगतच्या प्रदेशांत मुख्य वस्ती कोळी व भिल्ल या वन्य जमातींची आहे. मुंबई इलाख्यांतील महाराष्ट्राच्या प्रत्येक जिल्ह्यांत कोळ्यांची वस्ती आहे. कर्नाटकांत कोळी फारसे नाहीतच. मुंबई इलाख्यांत सर्व कोळ्यांची मिळून संख्या अकरा लक्ष सत्तर हजार असून त्यांपैकी सात लक्ष अठ्ठ्याहत्तर हजार कोळी गुजरातेंत आहेत. मुंबई इलाख्यांत भिल्लांची संख्या सहा लक्ष सात हजार असून त्यांपैकी सुमारे दोन लाख गुजरातेंत आहेत. गुजरातेंतील त्यांची वस्ती मुख्यत्वेकरून भडोच व पंचमहाल जिल्ह्यांत आहे. राजपुतान्यांत साडेसहा लक्ष व मध्यार्हिंदुस्थानांतील संस्थानांत साडेतीन लक्ष अशी भिल्लांची संख्या आहे. यांखेरीज कातकरी, कातवडी, कोंकणी, ठाकूर व वारली या वन्य जमातींची वस्ती सह्याद्रीच्या परिसरांत आहे. यांपैकी कांहीं जमातींच्या जिल्हावार विभागणीचे कोष्टक पुढे दिले आहे :—

या कोष्टकावरून दिसून येते की महाराष्ट्रांतील भिल्लांची बहुसंख्या नगर, नाशिक व खानदेश या जिल्ह्यांत आहे आणि कोळ्यांची बहुसंख्या या आणि ठाणे जिल्ह्यांत आहे. शिरगणतीच्या अहवालांत गुजराती व खानदेशी कोळ्यांना स्वतंत्र सदरे दिलेली आहेत. कोळ्यांपैकी सोनकोळी ठाणे, कुलाबा व रत्नागिरी ह्या जिल्ह्यांत आहेत ; महादेवकोळी नगर, नाशिक व पुणे जिल्ह्यांत आणि मल्हारकोळी ठाणे जिल्ह्यांत. जव्हार संस्थान मल्हारकोळ्यांचेच होते.

महाभारत व गाथासप्तशति या प्राचीन संस्कृत व प्राकृत ग्रंथांत भिल्लांचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत. गाथासप्तशतीतील त्यांचे उल्लेख विन्ध्य पर्वताच्या साहचर्यांत आलेले आहेत. या सुभाषितसंग्रहांत विन्ध्य ही संज्ञा इन्ध्याद्रि पर्वताला अनुलक्षून वापरलेली आहे. रजपूत राजे राज्यारोहणाचे वेळीं भिल्लांच्या रक्ताचा टिळा लावतात. यावरून अनुमान होते की राजपुतान्यांत स्थायिक होते वेळीं रजपुतांनीं भिल्लांचीं राज्ये नष्ट केलीं आणि त्यांच्या कत्तली केल्या. यामुळेच भिल्लांनीं अरण्यांचा आश्रय केला असावा. माळव्यांतील भिलसा हे ग्रामनाम या जमातीवरूनच पडलेले असणे संभवनीय आहे. खानदेशांत

सह्याद्रीच्या परिसरातील आदिवासींची जिल्हावार सख्या.

वन्य जमात.	मुंबई इलाखा संख्या	पैकी गुजरातेंत	ठाणे जिल्हा.	कुलाबा जिल्हा.	नाशिक जिल्हा.	खानदेश जिल्हा.	नगर जिल्हा.	पुणे जिल्हा.
कातकरी	६६१९६	७८	२२५९३	३६१६७	१५१	२७	८९	५८८
कातवडी	१८५४२	०	१४४५६	३८२	१०८८	१०७७	३००	८७९
कोकणा	९०१०५	२०	९२४८	०	४५९६१	२९६२६	५	४३९
कोळी	११६९५७९	७७३२९४	६९५०१	३०३६	११०३८३	८४११८	१३३४०	३३२५४
ठाकूर	९९३३६	५३१	२२१६९	२२१८२	१८१५१	६६१३	७०९	५३०
भिछ	६०७४५८	१९९८५९	२१२	०	७७४८४	३०२५०१	२६२७२	८०४
वारली	१४२७४०	४१६	१२४८४७	०	१२०१९	२०	०	२

त्याची बहुसंख्या आहे. यावरून अनुमान होते की महेश्वरानजीकचा नर्मदेचा उतार ओलांडून भिल्ल दक्षिणेत आले असावे. मार्गदर्शन व संरक्षण यांच्या मोबदल्यांत प्रवाशांकडून कर वसूल करणे आणि आजूबाजूच्या प्रदेशांत दरोडे घालणे हे भिल्लांचे मुख्य व्यवसाय ; पेंढाऱ्यांच्या घामधुमीच्या काळांत त्यांनी खानदेशांत कहर केला. त्यांना माणसाळविण्यासाठी सरकारला नाना प्रकारचे उपाय योजावे लागले. भिल्लांहून कोळी हे मराठी गांवगाड्याला अधिक जवळचे. ब्राह्मण-क्षत्रियांनाही त्यांच्या हातचें पाणी चाले. शालिवाहनाचे पदरी असलेल्या एका कोळी सरदारानें पंढरपूर गांव वसविलें, अशी दंतकथा आहे. सर्व कोळ्यांत मल्हारकोळी हे उच्च व निर्मळ. मल्हारकोळी व महादेवकोळी यांचें मराठ्यांशी विशेष साम्य आहे. कदम, जाधव, पवार, शिरके वगैरे मराठा आडनांवें कोळ्यांतही आढळतात. महादेवकोळी स्वातंत्र्यप्रिय, शूर व देखणे असून त्यांच्या स्त्रियांचें सौंदर्य वाखाणण्याजोगें असतें. सह्याद्रीच्या सातमळा, बालाघाट व महादेव या श्रेणीतील घाटमाथ्याला व त्यालगतच्या पठारी भागाला कोळवण असें नांव होते. या भागांतील डोंगरी किल्ल्यांवर कोळ्यांचा अधिकार होता. दक्षिणेंतील पहिल्या मुसलमान आक्रमकांशी कोळ्यांनीं केलेलीं निकराचीं युद्धे इतिहासांत नमूद आहेत. यावरून त्यांचें यादव राजवटीतील स्थान समजतें. 'बारा बारा जण कोळी, पहिल्या दरवाजाचे गेटकरी' या पोवाड्यांतील उल्लेखावरून (ऐतिहासिक प्रसिद्ध पुरुषांचे पोवाडे : सं. ओकवर्थ व शालिग्राम : पृ. ४१) त्यांचें मराठी राजवटीतील स्थान समजतें. तरीही कोळी कोणत्याही राजवटीशीं समरस झाले नाहींत. राज्यकर्त्यांना त्यांच्या बंडखोरीचा आणि प्रजेला लूटमारीचा उपद्रव समुद्रावर, कोंकणांत आणि देशावरही भोगावा लागलेला आहे. राज्यकर्त्यांविरुद्ध बंड करतो तो दडपशाहीला तोंड देण्याला तयार असतोच. या न्यायानें कोळ्यांवर वेळोवेळीं जुलूमजबरदस्ती, कैदफांशी झालेली आहे. कुलाबकर आंगऱ्यांनीं तर सोनकोळ्यांच्या बायकांवर जोबनपट्टी नांवाचा कर बसविला होता. या छळामुळें कुलाब्यांच्या

थळ भागांतील कोळी वस्ती उठवून ठाणें, वेसावें या बाजूकडे रहावयास गेले. आगरी लोकांची मुख्य वस्ती अंबा नदीच्या आसमंतात आहे. ठाणें व कुलाबा या जिल्ह्यांत त्यांची वस्ती अनुक्रमे सुमारे एक लाख व दीड लाख आहे. आगरी लोकही या भागांत पैठणकडून प्रतापबिंबाबरोबर आले अशी आख्यायिका आहे. आपण गुजराततून उत्तर कोंकणांत आलों असें कातकरी सांगतात. श्री. राजवाडे सांगतात : सध्यांचे डोंगरी कोळी हे पुरातन कोल लोकांचे वंशज आहेत. महाराष्ट्रीसम प्राकृत भाषा घेऊन वारली उत्तरेकडून कोंकणांत शिरला. वरुड नामेंकरून कोणी एक अनार्य जात होती. तिच्यापासून वारुडकि ऊर्फ वारली ही जात झाली. कातवडी हे सह्याद्रीच्या आसपासच्या प्रदेशांतील अत्यंत जुनाट लोक आहेत. कातवडी हा मराठी अपभ्रंश कृत्तिपट्टिन् ह्या संस्कृत शब्दाचा होणें शक्य आहे. कृत्ति म्हणजे कातडें व पट्ट म्हणजे वस्त्र. कातड्याचें वस्त्र पांघरणारा तो कृत्तिपट्टिन्. (महिकावतीची बंखर : प्रस्तावना : पृ. ८३-४) डॉ. विल्सन यांचा अंदाज आहे की वारली हे मूळचे वराली, उंचवट्यावर राहणारे. श्री. सावे (The Warli : P. 4.) यावरून अनुमान करतात की कोंकणच्या एका भागाला प्राचीन काळी वरालाट अशी संज्ञा होती, ती वारल्यांवरून पडलेली असणें संभवनीय आहे. कात्यायनाच्या वार्तिकांतील तस्कर हे ठाकर, तेही उत्तरेकडून आले, असा श्री. राजवाडे यांचा कयास आहे. कोंकणांत भंडाऱ्यांची मोठी वस्ती आहे. त्यांचा मुख्य भरणा मुंबई (३५६२९), ठाणें जिल्हा (१५९२१) व रत्नागिरी जिल्हा (५३७७४) या भागांत आहे. पैठणचे आंध्रभृत्य व गोमंतकाचे कदम्ब या राजवंशांशी ते दंतकथेच्या आधारानें माण्डलिकीचा संबंध जोडतात. शिवशाहींत भंडाऱ्यांनी दर्यावर महत्त्वाची कामगिरी केलेली आहे. महाराष्ट्रीय राज्यकर्त्यांचें नौकानयनाकडे दुर्लक्ष झालें तेव्हांपासून हे लोक मद्यनिर्मितीच्या मार्गाला लागले. अलीकडे स्थानिक मद्यनिर्मिति बंद झाल्यामुळें त्यांचा तोही धंदा नष्ट झालेला आहे आणि बेकारीमुळें

ते बेकायदेशीर मार्गांचा अवलंब करतील अशी घास्तीची परिस्थिति निर्माण झालेली आहे.

मुंबई ते पुणे व मुंबई ते नाशिक या आगगाडीच्या आणि या व मुंबई ते रत्नागिरी या तेलगाडीच्या प्रवासांत आजूबाजूला नजर टाकली तर यांपैकी बहुतेक जमातींचे प्रतिनिधि दृष्टीस पडतात आणि थोडीबहुत सवड मिळाली तर त्यांच्याबद्दलची माहिती मिळवितां येते. एवढ्या थोड्या अंतरांत व काळांत आपण संस्कृतीच्या किती थरांतून व इतिहासाच्या केवढ्या कालखण्डांतून प्रवास करीत असतो याची आपल्याला जाणीवही नसते. सृष्टीच्या हल्ली अस्तित्वांत असलेल्या स्थितीचा सह्याद्रि हा एक मूल प्रदेश. एका काळीं येथें ज्वालामुखीचा तप्त रस खदखदत होता. या घटनेच्या खाणाखुणा आजही येथें दृष्टोत्पत्तीस येतात. आदिमानव जेथें उत्क्रांत झाले त्यांपैकी सह्याद्रि हें एक आद्यस्थान असावें. या आद्य मानवजातीचे चालतेबोलते अवशेष अजूनही येथें वावरत आहेत. या भागांत उक्रान्त व स्थायिक झालेल्या जमाती वांशिक दृष्ट्या भिन्न आहेत हें वरवर पाहणारालाही पटतें. या भासाला शास्त्रीय आधार आहे काय ?

वंशशास्त्रोक्त मोजमापें घेऊन डॉ. इरावती कर्वे यांनी (मराठी लोकांची संस्कृति : पृ. १४६) मराठी समाजाचे तीन मुख्य गट पाडले आहेत. त्यांपैकीं फक्त सह्याद्रीच्या परिसरांतील जातीजमाती आणि त्यांबद्दलचे लेखिकेचे निष्कर्ष येथें देतो :

- (१) लहान डोकी : आगरी, कोळी, ठाकूर, भिल्ल, महार, मांग, वारली.
- (२) मध्यम डोकी : कायस्थ प्रभु, पाठारे क्षत्रिय, चरक व देशस्थ ऋग्वेदी आणि माध्यंदिन ब्राह्मण, मराठे, माळी, लेवा.
- (३) मोठी डोकी : कऱ्हाडे, चित्पावन व सारस्वत ब्राह्मण, पाठारे प्रभु, सोनकोळी.

“ महाराष्ट्राच्या उत्तर सीमेवर, वायव्य कोपऱ्यांत व मधल्या डोंगरांच्या रांगांत राहणारे वन्य लोक इतर सर्व महाराष्ट्रीय जनतेपासून

वेगळे पडतात. भिल्ल, वारली वगैरे वन्य जमाती बहुधा मध्य हिंदु-स्थानच्या अरण्यांतील मूळच्या रहिवासी असाव्यात. एके काळीं कदाचित् ते हिंदुस्थानभर पसरलेले असतील व शेतकीप्रधान लोकांनीं जंगलांची तोड केली तसतसे ते निविड अरण्यांत शिरले असावे. महाराष्ट्रीय जातींत त्यांचें मिश्रण झालें असावें. आज ज्या सामाजिक क्रिया-प्रतिक्रिया चालल्या आहेत त्या पूर्वीही चालत असल्या पाहिजेत. हल्लींच्या सर्व जातींमध्ये अल्प प्रमाणांत वन्य जातींचें मिश्रण आढळतें. महाराष्ट्रांतील बलाढ्य शेतकरी जात मध्यम कपाळ, उंच नाकाची अशी आहे. माध्यंदिन हा बहुसंख्य ब्राह्मणवर्ग सर्वस्वी मराठ्यांसारखाच आहे. रजपूत लोक दीर्घमस्तक आहेत असें निरनिराळ्या संशोधकांच्या मापांवरून दिसतें, त्या अर्थी मराठे रजपूत खासच नव्हेत. रजपूत लोक हिंदुस्थानांत येण्याच्या आधीं कित्येक शतके मराठी लोक महाराष्ट्रांत स्थायिक होऊन राज्यें स्थापून राहिले होते.”

सह्याद्रीच्या परिसरांत स्थायिक झालेल्या स्थानिक जमातींच्या अस्तित्वा-मुळे निरनिराळे प्रश्न उपस्थित होतात, त्यांचा विचार केला पाहिजे.

महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांमध्ये माध्यंदिन शुक्ल यजुर्वेदी बहुसंख्य आहेत ; मात्र त्यांची बहुसंख्या मुख्यत्वेकरून मराठवाडा, वऱ्हाड व त्यांलगतचे प्रदेश यांमध्ये स्थायिक झालेली आहे. त्यांच्या वसाहतीची दक्षिण मर्यादा कोणी गोदावरीपर्यंत मानतात, तर कोणी भीमेपर्यंत. सह्याद्रीच्या परिसरांत स्थायिक झालेल्या ब्राह्मणांमध्ये ऋग्वेदी देशस्थ बहुसंख्य आहेत. दक्षिणेकडे जावें तसतशी ऋग्वेद्यांची संख्या वाढत जाते आणि उत्तर-पूर्वेकडे यजुर्वेद्यांची. म्हणूनच वर म्हटलें आहे कीं सह्याद्री हा ऋग्वेदी आहे आणि सातपुडा हा यजुर्वेदी. माध्यंदिन हा ब्राह्मणवर्ग बहुसंख्य व वांशिक्य दृष्ट्या मराठ्यांसारखा असला तरी मराठ्यांच्या आचारांवर त्यांच्यापेक्षां ऋग्वेद्यांचीच जास्त छाप आहे.

माझ्या ह्या निष्कर्षाला महाराष्ट्रांत प्रचलित असलेला मातुलकन्या-परिणय हा एक आधार आहे.

उत्तर हिंदुस्थानांत शुक्ल यजुर्वेदी जास्त ; ऋग्वेदी किंवा कृष्ण यजुर्वेदी कमी. मामा, आत्या व मावशी यांच्या अपत्यांशी लग्न

करण्याचा प्रघात उत्तरेकडे नाही. दक्षिणात्य माध्यंदिनांत आतेच्या व मामाच्या मुलीशी लग्न होत नाही. एवढेंच नव्हे, नवरामुलगा मुलीच्या मामाशी सगोत्रीय असूनही चालत नाही. मामाच्या मुलीशी लग्न करण्याचा प्रघात, एकदोन जाती वगळल्यास महाराष्ट्रांत सर्वत्र आहे. आतेच्या मुलीशी लग्न करण्याची पध्दत महाराष्ट्रांत नाही; एकदोन जातीतच अशी लग्ने होतात. ऋग्वेदी देशस्थांत मामाच्या मुलीशी लग्न होतें, इतकेंच नव्हे, दक्षिण महाराष्ट्रांत व कर्नाटकांत आत्याच्या मुलीशी व बहिणीच्या मुलीशीही लग्न करण्याचा प्रघात दिसतो. अशी पध्दत उत्तरेकडे नाही. दक्षिणेकडे द्राविड देशांत सर्वत्र आहे.

डॉ. इरावती कर्वे यांच्या 'मराठी लोकांची संस्कृति' या ग्रंथावरून आणि सरकारी शिरगणतीच्या अहवालांतील वांशिक विभागावरून (Census of India, 1911 Vol. VII, Bombay, Part I, Report.) वैवाहिक निषिद्धतेचे पुढील कोष्टक तयार केलेले आहे.

जमात	मामेबहीण	आतेबहीण	विधवाविवाह	विधवेचा धाकट्या दिराशी विवाह
अहीर.	×	×	✓	✓
आगरी.	✓	×	✓	×
कातकरी.	×	×	✓	×
कायस्थ प्रमु.	✓	×
खत्री.	×	×
खैरे कुणबी.	×	×	✓	✓
गवळी.	✓	...	✓	✓
गावित.	✓	×	✓	...
गुजर.	×	×	✓	...
गुरव.	✓	...	✓	×
चांभार.	✓	...	✓	...
चित्पावन.	×
ठाकर.	✓	×	✓	...

जमात	मामेबहीण	आतेबहीण	विधवाविवाह	विधवेचा धाकट्या दिराशी विवाह
त्वष्टा कासार.	✓	...	×	...
तेली.	✓	✓ (क्वचित्)	✓	×
देशस्थ ऋग्वेदी.	✓	✓ (कुंतल व कर्नाटक)
दैवज्ञ.	✓
धनगर.	✓	×	✓	...
धनोजे कुणबी.	×	...	✓	✓
पाचकळशी.	✓	×
पाठारे प्रभु.	×	×
पारधी.	✓	✓	✓	✓
पोवार.	×	×	✓	×
मल्हार कोळी.	✓	✓	✓	✓
माना कुणबी.	×
भंडारी.	✓	×	✓	...
भिल्ल : गुजरात.	×	×	✓	✓
” महाराष्ट्र.	✓	✓
मराठा.	✓	✓ (गौण)	✓	×
महार.	✓	×	✓	×
माध्यंदिन.	×	×
माळी.	✓	...	✓	...
मांग.	✓	×
रामोशी.	✓	✓
लेवा कुणबी.	×	×
वणजारी.	×	...	✓	✓
वारली.	✓	✓	✓	×
सारस्वत.	✓	✓
साळी.	✓	✓	✓	×
सुतार.	✓	✓
सोनकोळी.	✓	...	✓	×
सोनार.	✓	×

या कोष्टकांत नमूद केलेल्या जमातींपैकी अहीर व लेवा कुणबी यांची मुख्य वस्ती खानदेशांत आहे. सौराष्ट्रांतील अशोककालीन शिलालेखांत अहीरांचा उल्लेख आढळतो आणि महाराष्ट्रांतील सातवाहनोत्तरकालीन शिलालेखांत. या उल्लेखांवरून त्यांचा वसाहतकाल निश्चित करतां येतो. या दोन्ही जमाती गुजरातेंतून तापी खोऱ्यांतून महाराष्ट्रांत येऊन स्थायिक झालेल्या असाव्यात असें त्यांच्या इतिहासावरून व भाषेवरून दिसते. कुणव्यांपैकी खैरे, धनोजे व माना या जमातींची वस्ती नागपूर भागांत आहे आणि माध्यंदिनांचीही मुख्य वस्ती याच भागांत आहे.

या कोष्टकावरून निष्कर्ष निघतो, की ज्या जमातींवर माध्यंदिन यजुर्वेद्यांची छाप आहे, त्यांमध्ये आतेबहीण व मामेबहीण यांशीं विवाह होत नाहींत ; अशा जमाती मुख्यत्वेकरून मराठवाडा व नागपूर या भागांत स्थायिक आहेत. यावरून दिसते की महाराष्ट्राच्या ज्या भागांत माध्यंदिन बहुसंख्य आहेत किंवा त्यांचें वर्चस्व आहे तेथील जमातींमध्ये आतेबहीण व मामेबहीण यांशीं विवाह होत नाहींत ; आणि जेथें ऋग्वेदी देशस्थ बहुसंख्य आहेत किंवा त्यांचें वर्चस्व आहे तेथें मामेबहिणीशीं विवाह होतात आणि ज्या ऋग्वेदी देशस्थांवर द्राविडांची छाप आहे तेथें आतेबहिणीशींही विवाह होतात.

या भेदाचें मूलकारण कोणतें ?

डॉ. इरावती कर्वे सांगतात : महाराष्ट्रांत “ दोन-चार जाती वगळल्यास इतर सर्व जातीत मामाच्या मुलीशीं लग्न करण्याची पद्धत आहे. आतेच्या मुलीशीं लग्न होतां कामा नये असा दंडक आहे ... साटेंलोटें पद्धतीनें विवाह ज्या समाजांत होईल तेथें आत्याचा नवरा मामा व मामाची बायको आत्या हें समीकरण जुळेल. अशी पद्धत उत्तरेकडे नाहीं. दक्षिणेकडे द्राविड देशांत अब्राह्मणांत सर्वत्र आहे ... कर्नाटकांत ... जर आत्या मामाची बायको नसेल तर आत्याच्याच मुलीशीं लग्न करणें योग्य समजतात. साटेंलोटें हा प्रकार समान हक्काचा, समान देवघेवीचा असा आहे ... कोठचेही दोन समाज एकत्र आले किंवा त्यांचा संघर्ष झाला तर जेत्यांनीं जितांच्या स्त्रिया बायका म्हणून करणें हा जेत्यांचा हक्क असतो ... ह्या उलट जेते जितांना आपल्या मुली कदापि

देत नाहीत ... एखादा समाज उच्च-कनिष्ठ जातीत विभागलेला असला किंवा एखादी जात उच्च-कनिष्ठ कुळांची मिळून झालेली असेल, तर त्यांतही वरील तत्वावर लक्ष होतात. मराठ्यांतही जातीची विभागणी उच्च-नीच कुळांत झालेली आहे ... आईचें कूळ आपल्या कुळांपेक्षा कमी असण्याचा संभव असल्यामुळे तिच्या कुळांतून मुलगी करून घेण्यास हरकत नाही. पण तिच्या कुळांत मुलगी घावयाची नाही अशी चाल पडली. जेत्यांनी एतद्देशीयांच्या मुली केल्या; पण आपल्या होतां होईतो दिल्या नाहीत, असा ह्या चालीचा ऐतिहासिक अर्थ निघतो. द्राविड देशांतील चाल त्यांनी उचलली; पण सार्टेलोट्टे जित-जेते संबंधामुळे मान्य झाले नाही व आत्याच्या मुलीशी लग्न त्याच कारणामुळे रूढ झाले नाही.”

मराठी कुटुंबव्यवस्था हें उत्तर व दक्षिण भारतीयांच्या संघर्षांचें प्रतीक आहे असे डॉ. कर्वे यांचें मत आहे. तें ग्राह्य आहे असे मला वाटत नाही. मराठ्यांनी महाराष्ट्रांत वसाहती केल्या त्या काळांत येथे द्राविडांची वस्ती होती. मराठ्यांनी त्यांना जिंकले, त्यांवर अनेक शतके जेते या नात्याने राज्य केले, या काळांत त्यांच्या कन्यांचा व कांहीं रीतरिवाजांचा स्वीकार केला व आपले व्यक्तिमत्त्व टिकविले आणि अखेरीस त्यांना अति दक्षिणेकडे हुसकले, अशी परिस्थिति व इतिहास या सिद्धान्तासाठी गृहीत घरावे लागतात. याला कांहीं पुरावा नाही. महाराष्ट्रीयांच्या पूर्वजांनी वसाहती केव्हां केल्या आणि केल्या तेव्हां येथे काय परिस्थिति होती याबद्दल अनुमाने करावयास साधने नाहीत. आद्य वसाहतकारांनी एतद्देशीयांच्या कन्यांशी लग्न केलीं असलीं पाहिजेत, हें निर्विवाद. हे वसाहतकार विजेते असते तर जितांनी त्यांच्या संस्कारांचें ग्रहण केले असतें. या बाबतीत उलटापालट संभवत नाही. शिवाय मातुलकन्यापरिणय हा प्रघात उत्तर भारतीय यादवांत प्रचलित होताच. यासाठी संस्कारांची देवाण-घेवाण होण्या-इतका दीर्घकालीन आर्यद्राविड संघर्ष कल्पण्याचें कारण नाही. मला वाटते, मातुलकन्यापरिणय हें पितृप्रधान व मातृप्रधान कुटुंबपद्धतीच्या समन्वयाचें प्रतीक आहे. भारतीय कुटुंबपद्धति साधारणतः पितृप्रधान

असल्यामुळे आणि आतेबहिणीच्या शरीरांत आजचे प्रत्यक्ष रक्त खेळत असल्यामुळे असा विवाह निषिद्ध मानण्यांत आला असावा.

मराठ्यांचा द्राविडांशी संसर्ग फार थोडा ; ऋग्वेदी देशस्थांचा संबंध अधिक. द्राविडांचे संस्कार महाराष्ट्रांत आले असलेच तर ते ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मणांच्या मार्फतच आले असले पाहिजेत. मराठ्यांची विवाह-पद्धति देवकांवर आधारलेली आहे आणि ब्राह्मणांची गोत्रांवर. मराठ्यांच्या वन्य जमातींशी असलेल्या संबंधांचे देवक हे प्रतीक. मराठी दरबार व समाज यांवरील ब्राह्मणांचे धार्मिक प्रभुत्व अलीकडे भासविण्यांत येते तितके अर्वाचीन नाही. ख्रि. पू. तिसऱ्या शतकाचे सुमारास महाराष्ट्र-सम्राट् सातवाहनांनी जुन्नरनजीक अनेक यज्ञ केले असे नाणेघाटांतील नायनिकेच्या लेखावरून सिद्ध होते. यज्ञासाठी चारी वेदांचे अनुयायी अवश्य असतात. खुद्द सातवाहन हे ब्राह्मण होते आणि गोतमीपुत्र सातकर्णीने चातुर्वर्ण्यसंस्कार विनिवर्तित केला असे नाशिकच्या पांडणवलेण्यांतील गोतमी बालश्रीच्या शिलालेखावरून सिद्ध होते. माध्यंदिनांचे महाराष्ट्रांतील आगमन बरेच उत्तरकालीन आहे. ते आले तेव्हां त्यांची कुटुंबपद्धति नियमबद्ध झालेली होती. म्हणूनच एतद्देशीयांच्या सहवासांत ती ढिली झाली नाही, एवढेच नव्हे, ज्या स्थानिक जमातींशी त्यांचा निकट संबंध आला त्यांनीही माध्यंदिनांच्या संस्कारांचा स्वीकार केला.

डॉ. इरावती कर्वे (पूर्वोक्त. पृ. १६५) सांगतात : दियेरवट्टं ही चाल पूर्व महाराष्ट्रांतील जवळजवळ सर्व अब्राह्मण जातींत दिसून येते. उत्तर हिंदुस्थानांत नवऱ्याच्या थोरल्या भावाला जेठ (ज्येष्ठ) व धाकट्याला देवर म्हणतात. जेठाची बायको जेठाणी व देवराची देवराणी. देवराणीला जेठ हा सासऱ्यासारखा आणि ती त्याला सुने-सारखी. त्यांनी एकामेकांशी मर्यादा पाळावयाची. जेठाणी ही देवराची भाभी : जेठाणी विधवा झाली की तिचा पुनर्विवाह धाकट्या दिराशीच व्हावयाचा. या प्रघाताचे नांव दियेरवट्टं. ' धाकट्याने थोरल्याच्या मागून त्याच्या स्त्रीला भोगल्याने थोरल्याची प्रतिष्ठा कमी होत नाही. पण धाकट्याच्या मागून थोरल्याने तसे करणे विधीला

घरून नाहीं, ' असें घर्मराजाचें वचन (महाभारत : १. २०५. २७) आहे. जेठाणी व देवर हीं सामान्यतः समवयस्क असल्यामुळे पितृ-प्रधान एकत्र कुटुंबांत त्यांची मैत्री होतेच. दीरभावजर्षींचे अनेक प्रेम-प्रसंग गाथासतशतींत वर्णिलेले आहेत ; आणि मराठी लावण्यांतही. जिह्वाळ्याच्या भावना प्राकृतांतच व्यक्त व्हावयाच्या. मोठ्या भावाच्या हयातीतील व्यभिचाराला त्याच्या मृत्यूनंतर दीर-भावजर्षींनीं विवाहबद्ध होऊन धार्मिक मान्यता मिळवावयाची, एवढाच या प्रघाताचा अभिप्रेत अर्थ, असें मानण्याचें कारण नाहीं. केरलांतील नंबुद्रि ब्राह्मणांत फक्त थोरल्या भावानें नंबुद्रि स्त्रीशीं विवाह करावयाचा व धाकट्या भावांनीं इतर जातींच्या स्त्रियांशीं विवाह करावयाचा अशी प्रथा आहे ; कारण ते या भागांत प्रथम आले तेव्हां त्यांच्याबरोबर आलेल्या स्त्रियांची संख्या पुरुषांच्या मानानें अल्प होती. (कुरल प्रांतांतील नंबुद्रि ब्राह्मण : प्रा. नंबुद्रिपाद, एम्. ए., ज्ञानेश्वर त्रैमासिक : वर्ष ४, अंक ४.) उत्तर हिंदुस्थानांत आर्यांनीं वसाहती केल्या तेव्हांही अशीच परिस्थिति असली पाहिजे. ज्येष्ठाची पत्नी आर्या व इतर भावांच्या आनार्या असाव्यात. आर्यांची प्रतिष्ठा रहावी म्हणून किंवा आर्येविषयीं विशेष आपुलकी असल्यामुळे प्राचीन आर्य समाजांत ही पद्धत प्रचलित झाली असली पाहिजे. आर्यांची संख्या वाढल्यानंतर ही प्रथा लुप्त झाली. त्यांचें अनुकरण करणाऱ्या कांहीं अन्य जमातींत मात्र ती आतां अस्तित्वांत आहे.

सह्याद्रीच्या परिसरांत स्थायिक झालेल्या जमातींपैकी ज्या स्वयंभू किंवा आद्य आहेत त्या सर्वस्वी वन्य आहेत. त्यांची सांस्कृतिक अवस्था जवळजवळ शून्यांशावर आहे. वन्य जमातींपैकी ज्या उत्तर काळांत उत्तरेकडून आल्या व सह्याद्रीच्या उत्तर भागांत स्थिरावल्या त्यांपैकीं मुख्यत्वेकरून भिल्ल व कोळी जमातींतिल बहुसंख्य प्रजा गुजरात व राजस्थान भागांत रहात असल्यामुळे त्यांवर मध्यभारतीय संस्कृतीची छाया पडलेली आहे ; येथें स्थायिक झालेल्यांचें मराठीकरण आजवर पुरेसें झालेलें नाहीं आणि या परिस्थितीचा फायदा घेण्याला परप्रांतीय उत्सुक व सज्ज आहेत. यामुळे या जमातींचें अस्तित्व हा

महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणाच्या मार्गातील एक अडथळा होऊन बसलेला आहे. या वन्य जमातींच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या आपण सोडविल्याच पाहिजेत. या जमातींचा काल अद्याप महाराष्ट्राला अनुकूल आहे, तोंवरच स्वार्थत्यागपूर्वक, शिकस्तीने, सतत, संघटित प्रयत्न केला पाहिजे. नाही तर महाराष्ट्राची घडगत नाही !

अपरांतांतील व सह्याद्रीच्या परिसरांतील कांहीं जमाती राजकीय किंवा धार्मिक जुलमामुळे निर्वासित होऊन येथे आलेल्या आहेत. कोणी उन्मत्तांचा जुलूम असह्य झाल्यामुळे, कोणी प्रतिकारार्थे पारिपत्य चुकविण्यासाठी, तर कोणी प्रतिकार सुसंघटित करण्यासाठी ; कोणी परशुरामाच्या काळांत, कोणी शालिवाहनांच्या अमदानांत ; बौद्धांच्या धर्मचक्राची आवर्तने असह्य झाली तेव्हां किंवा पुराणांत वर्णिलेले शक व हूण यांचे अत्याचार असह्य झाले तेव्हां. धार्मिक व राजकीय जुलमामुळे छळ टाळण्यासाठी एखाद्या जमातीला जातगोतासह स्वदेशत्याग करून परप्रांती स्थायिक व्हावे लागणे ही घटना कांहीं वर्षांपूर्वी असंभवनीय वाटत होती. आतां अशा घटनांची सत्यता आणि त्यांमागील घोर अत्याचारांची परंपरा प्रत्ययास आलेली आहे. सह्याद्रीने पुरातन काळापासून निर्वासितांना आश्रय दिलेला आहे ; आश्रयार्थ आलेल्या जमातींना संरक्षण दिले व त्यांचा योगक्षेम चालविला, त्यांना स्वतंत्रपणे व सन्मानाने जगण्यास सवड दिली हे निर्विवाद आहे.

सह्याद्रीच्या परिसरांत स्थायिक झालेल्या रहिवाशांची आर्थिक अवस्था निकृष्ट दर्जाची आहे. अपरिमित पर्जन्य पडत असला तरी जमिनीच्या ठेवणीमुळे मौल्यवान् पिके काढतां येत नाहीत. कंदमुळे, कोयी व आठळ्या आणि कडधान्ये यांवर गुजारा करावा लागतो. गेल्या शतकांतील औद्योगिक क्रांतीनंतर जीवनकलहाची तीव्रता वृद्धिगत झाल्यामुळे सामान्यतः प्रत्येक कुटुंबांतील कर्त्या पुरुषांना देशांतर करावे लागत आहे ; त्यांच्या प्राप्तीतील अंशावर येथील घराटी तग धरतात आणि शेतसारा भरला जातो. शिरगणतींतील स्त्री-पुरुषांच्या स्थानिक संख्येवरून या विधानाची सत्यता प्रत्ययास येते. नमुन्यासाठी

हैं कोष्टक पहा : यांतील आंकडे Caste Table - Bombay Province : 1941 Census वरून घेतले आहेत :

		कुळवाडी	भंडारी	मराठा	महार	सारस्वत
मुंबई शहर	पु.	१६३१२	२०२९०	१८९३७८	३५३३३	१४४६९
	स्त्री	४९३९	१३६६०	११०५८८	२७८२२	१०७१६
रत्नागिरी जिल्हा	पु.	१४४११०	४५४२६	१५७६५२	४९८०१	
	स्त्री	३५३७७१	५३७७४	१८६९१४	५४५३२	
कानडा जिल्हा	पु.					१२९२३
	स्त्री					१३१४८

सह्याद्रीच्या राजकीय इतिहासावरून दिसते की हा प्रदेश स्वातंत्र्याला पोषक असला तरी येथे स्वतंत्र व समर्थ साम्राज्याच्या स्थापनेला किंवा विकासाला अवसर नाही. कोंकणांतील व घाटावरील राज्ये सामन्तांचीच होती. महाराष्ट्रांतील आजवरची सर्व साम्राज्ये मैदानी. त्यांपैकी कोणाच्याही राशियतीत मराठी लोक एकजीव झाले नाहीत, त्यांपैकी कोणालाही किनारी सामन्तांवर किंवा अधिकाऱ्यांवर पुरेसे नियंत्रण ठेवतां आले नाही; शिवाय प्राचीन व मध्ययुगीन मराठी राजांनी दर्यावर्दी व्यापाराकडे व आरमाराकडे दुर्लक्ष केले. यामुळे अपरान्ताचा किनारा स्वकीय व परकीय चांचांच्या हाती गेला व परक्यांची राज्ये अपरान्तांत रुजली.

सह्याद्रीच्या परिसरांत स्थायिक झालेल्या कांही जमातींना प्रभावी व्यक्तिमत्त्व असले तरी पठारी महाराष्ट्राचा पाठिंबा मिळत नाही तोवर ते निष्क्रिय राहते. प्रादेशिक वैशिष्ट्यांचा विकास आणि स्थानिक कर्तृत्वाचा परिपोष यांवरच राष्ट्राचे भवितव्य अवलंबून असते.

सह्याद्रीशीं सहकार्य :

सह्याद्रि हा महाराष्ट्राचा निर्माता आहे ; रक्षण, धारण व पोषणकर्ता आहे. सह्याद्रि हे महाराष्ट्राचे एकच एक महान् भौगोलिक सत्त्व आहे.

भूप्रदेशाची जशी मांडणी व ठेवण तशी तेथील रहिवाशांची शक्ति व वृत्ति. प्रत्येक देशानें, स्वयंपूर्ण राष्ट्रानें किंवा संघराज्याच्या सदस्यानें, त्यांच्या अनुरोधानें राजकारणाचें व समाजकारणाचें धोरण आंखलें पाहिजे.

भूगोलशास्त्र व सामुद्रिकशास्त्र यांत बरेच साम्य आहे. तळहाताचा आकार व पोत आणि त्यावरील उंचवटे, रेखा व चिन्हे यांवरून ही सांकेतिक लिपि जाणणाऱ्या सामुद्रिकाला व्यक्तीचें भूतभविष्य जाणतां व वर्तवितां येतें ; गतायुष्याचा पडताळा मिळाला म्हणजे भविष्य विशेष निश्चयानें सांगतां येतें. विशिष्ट प्रदेशाची भूतलावरील स्थिति, त्याचा आकार, त्यावरील पर्वत व पठारे, जमिनीचा पोत व नद्या या साधनांवरून भूगोलशास्त्रज्ञाला राष्ट्रानें भूतभविष्य स्थूलमानानें वर्तवितां येतें. अशा राष्ट्राचा इतिहास माहीत असला तर भवितव्याबद्दलची अनुमानें विशेष निश्चयानें करतां येतात. नैसर्गिक शक्तींवरून प्रवृत्ति व प्रगति यांबद्दल अनुमानें करतां येतात. मानवी कर्तृत्वाला अवसर आहे हें हीं दोन्ही शास्त्रे कळूळ करतात. मात्र कर्तृत्व हेंही नैसर्गिक शक्तींच्या व प्रवृत्तींच्याच अनुरोधानें प्रकट होत असतें. वैयक्तिक कर्तृत्वाच्या अनुरोधानें हातावरील रेषा बदलतात, कांहीं अस्पष्ट होतात व कांहीं उमटतात, असें सामुद्रिक सांगतात ; मुख्य रेषा आणि उंचवटे मात्र स्थिर राहतात. त्याचप्रमाणें कर्तृत्ववान् राष्ट्राला प्रदेशाची ठेवण व मूलभूत शक्ति हीं बदलतां आलीं नाहींत तरी भाग्यरेखा स्पष्टतर व कार्यक्षम करतां येतात आणि दुर्भाग्याचीं चिन्हे नष्ट करतां येतात.

मानवी समतेचें तत्त्व शिष्टसंमत असलें तरी शास्त्रसंमत नाहीं. व्यक्तिमात्राचे अंगी नैसर्गिक शक्ति व प्रवृत्ति असतात. त्या मूलतः भिन्न नसल्या तरी त्यांची कार्यक्षमता कमीअधिक असते. क्रियेच्या पुनरावृत्तीमुळे तिची प्रक्रिया स्वभावांत अनुस्यूत होते. इच्छाशक्तीच्या प्रकर्षानें जें आजचें संपादित तें त्या व्यक्तीपुरतें उद्यांचें स्वाभाविक आणि त्या व्यक्तीच्या वंशजांमध्ये पूर्वजार्जित ; अशा व्यक्ति ज्या समाजाच्या घटक असतील त्यांमध्ये परंपराप्राप्त. मजातंतूना स्वतंत्र संवेदनाग्रहणशक्ति असते, कृतीची स्मृति धारण करण्याची शक्ति असते. हीच व्यक्तिमत्त्वाची

बीजशक्ति. व्यक्तीच्या स्वकष्टार्जित गुणसमुच्चयाचा अंश वंशजांना निसर्गतः प्राप्त होतो, ही आनुवंशिकतेची बीजशक्ति. कर्तृत्ववान् व्यक्तीचें अनुकरण होतें आणि अनुसरण होतें. यामुळें जें आजचें वैयक्तिक व अपवादात्मक तें उद्यांचें सार्वत्रिक व स्वाभाविक. व्यक्तीनें किंवा समकालीनांनीं प्रयत्नपूर्वक संपादन केलेल्या शक्तींना संभवजन्य परंपरागतता प्राप्त होणें हीच संस्कृतीची आदिशक्ति ; विकासासाठीं सर्वांना समान संधि उपलब्ध करणें आणि संचित व संपादित शक्तींची संघटना करणें हेंच राजकारण.

राजकीय, धार्मिक व ऐहिक सत्ताधाऱ्यांनीं ग्रासलेल्या युरोपांत, फ्रेंच राज्यक्रान्तीचे वेळीं, मानवी स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव या युगप्रवर्तक महातत्त्वांची घोषणा झाली. या व्यापक तत्त्वांच्या मर्यादित सिद्धीनें व्यावहारिक साधन म्हणून राष्ट्रीयत्वाचें तत्त्व इटालियन राज्यक्रान्तीचे वेळीं निर्माण झालें. पहिल्या महायुद्धाचे वेळीं प्रादेशिक स्वयंनिर्णयाचें तत्त्व उत्क्रांत झालें. आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेमुळें व संघर्षामुळें निर्माण झालेल्या खड्या व थंड्या युद्धजन्य परिस्थितीला तोंड देण्यासाठीं चालू शतकाच्या दुसऱ्या चतुष्टकांत राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय नियोजन व नियंत्रण हीं तत्त्वे निर्माण झालीं. या तत्त्वांचीं आत्यंतिक व विकृत रूपेही या काळांत निर्माण झालेलीं आहेत.

राष्ट्र हीं विशिष्ट प्रदेशांत स्थायिक झालेल्या रहिवाशांची स्वतंत्र राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक संघटना ; स्वतंत्र, कारण स्वातंत्र्य हें राष्ट्रीयत्वाचें मानचिन्ह आहे ; राजकीय, कारण राजकीय संघटनेवर राष्ट्राचें व्यक्तिमत्त्व अवलंबून असतें ; आर्थिक, कारण स्वयंपूर्णतेवर स्वातंत्र्याचें अधिष्ठान आहे ; सांस्कृतिक, कारण सुसंस्कृतता हा मानवतेच्या बंधुभावाचा आविष्कार आहे. संघटना, कारण राष्ट्रीयत्व हें जनतेच्या संघशक्तीचें मूर्त स्वरूप आहे. राष्ट्राचें अस्तित्व नागरिकांच्या निष्ठेवर, सामर्थ्य संघटनेवर आणि उत्कर्ष नेत्यांच्या योजकतेवर अवलंबून असतात. व्यक्तीला संयम व व्यायाम तशीं राष्ट्राला शिस्त व संघटना. व्यायामानें सामर्थ्य प्राप्त होतें आणि संयमानें सामर्थ्य कार्यक्षम होतें. त्यांच्या अभावीं मनुष्य क्षुद्र स्पर्धांचें व क्षणिक

भावनांचें खेळणें होतो. लष्करी सामर्थ्य हें राष्ट्रीय शिस्तीचें प्रधान व्यक्त-स्वरूप आणि कायद्याचें प्रभुत्व हें राष्ट्रीय संघटनेचें. राष्ट्राच्या शक्तीच्या समन्वयानेंच मानवजातीची प्रगति शक्य आहे. शिस्त व संघटना हाच प्राचीन राज्ये व अर्वाचीन राष्ट्रे यांमधील मुख्य फरक. आधुनिक राष्ट्रे प्रजेच्या संघक्रियेमुळे निर्माण झालेली आहेत आणि त्यांचें अस्तित्व नागरिकांच्या संघसामर्थ्यावर अवलंबून आहे. आधुनिक राष्ट्रांची निर्भिति क्रांतिजन्य आहे आणि त्यांचा उत्कर्ष उत्क्रांतिजन्य आहे. शिस्तीचे अभावीं राष्ट्र स्वातंत्र्याला मुकेल आणि संघटनेचे अभावीं राष्ट्रीयत्व नष्ट होईल. राष्ट्राचें लष्करी सामर्थ्य व कायद्याचें प्रभुत्व ह्या संस्थांच्या कार्यक्षमतेवर नागरिकांचें स्वास्थ्य व उत्कर्ष अवलंबून असतात. या संस्थांची कार्यक्षमता नागरिकांच्या निष्ठेवर व संयमावर अवलंबून असते आणि नागरिकांची निष्ठा राज्यकर्त्यांच्या न्यायबुद्धीवर, राज्यकारभाराच्या कार्यक्षमतेवर व लोकमतानुवर्तित्वावर. या शक्तीचा तोल बिघडला, कीं प्रथम व्यक्तिस्वातंत्र्य नष्ट होतें; यामुळे अराजक निर्माण होतें आणि नंतर क्रान्ति होते.

शास्त्रांच्या साहाय्याने आपण निसर्गावर जय मिळविला आहे अशी मनुष्याची शेखी आहे; पण शास्त्र ज्या शक्तीवर आधारलेलें आहे त्याही नैसर्गिकच आहेत. मनुष्य त्यांचें परिवर्तन व संवर्धन करूं शकतो आणि निसर्गाशी सहकार्य करून आपलें सामर्थ्य वाढवूं शकतो, एवढेंच. अखेरीस मनुष्याचें कार्यक्षेत्र व कर्तृत्वक्षेत्र हीं निसर्गावरच अवलंबून असतात.

ही तत्त्वे लक्षांत घेऊन आपण संभूयसमुत्थानाच्या योजना आंखल्या पाहिजेत.

सह्याद्रि व सातपुडा यांचा गाभा एकच आहे असें वर सांगितलें. उद्रेकजन्य कृष्णप्रस्तर प्रदेशाचें अस्तित्व व विस्तार या भौगोलिक सत्त्यावर संयुक्त महाराष्ट्राचें ऐक्य आधारलेलें आहे. महाराष्ट्राचें ऐक्य ही सृष्टिनिर्मात्याची योजना आहे; हें परमेश्वराचें वचन आहे. ही योजना अद्वितीय आहे; कारण अशी नैसर्गिक अनुकूलता इतरत्र कोठेही आढळत

नाहीं. संपूर्ण हिंदुस्थानला मूलाधार असलेल्या सह्याद्रीच्या पुरातन व प्रचण्ड ढालीवर स्थायिक झालेले आपण सारे मराठी लोक अंतर्ग्रामी एकच आहोत; आमचे आपसांतील भेदभाव व संघर्ष क्षुल्लक व क्षणिक आहेत. या प्रदेशांतील कांहीं रहिवाशांना उच्च गंडानें पछाडलेलें आहे आणि कांहींना न्यूनगंडानें. शिष्टांना अशिष्टांशी समरस होतांना संकोच वाटावयाचाच. असे क्षुद्र विकल्प दूर करून महाराष्ट्राच्या नैसर्गिक ऐक्याला मूर्त व संघटित राष्ट्रीय स्वरूप देणें हें आपलें आद्य कर्तव्य आहे.

अपरान्त, घाटमाथा व पठार हे महाराष्ट्राचे मुख्य नैसर्गिक विभाग. सह्याद्रि हा महाराष्ट्राच्या ऐक्याचा सूत्रधार, त्याचप्रमाणें या विभाजनाचें आदिकारण. निसर्गाच्या प्रेरणेमुळे व मानवी प्रतिक्रियेमुळे किनारी, डोंगरी व पठारी या तीन वृत्ति महाराष्ट्रांत आढळतात. म्हणूनच महाराष्ट्राचा त्रिमहाराष्ट्रक असा उल्लेख आढळतो आणि त्रिमूर्ति हें महाराष्ट्राचें प्रतीक मानण्यांत येतें ! चिरस्थायी यशप्राप्तीसाठीं राजकारणांत, अर्थकारणांत व समाजकारणांत या तिन्ही वृत्तींचा समन्वय साधला पाहिजे.

महाराष्ट्राच्या पठारावरील रहिवासी बहुसंख्य, सुसंपन्न आहेत. मैदानावरील रहिवाशांची वृत्ति सहकार्यप्रवण असते. म्हणून महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणाची जबाबदारी मुख्यत्वेकरून त्यांचीच आहे. हें आजचें पठारी राजकारण. घाटमाथावरील झुंडशाहीचें समाप्तीकरण, स्थानिक तेजस्वितेचें राष्ट्रीयीकरण आणि वन्य जमातींचें मराठीकरण व संस्कृतीकरण हें आजचें डोंगरी राज व समाज कारण. संयुक्त महाराष्ट्रांत मुंबईचें समावेशन, अपरान्तांतील जमातींचें दर्यावर्दी संघटन आणि दमण-गोव्याचें विलीनीकरण हें आजचें किनारी राजकारण आहे.

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या दृष्टीनें मुंबईसारखें सोईचें बंदर हिंदुस्थानांत नाहीं. हें आमचें भाग्य व दुर्भाग्यही ! दुर्भाग्य, कारण जें निसर्गतः आमचें, तें आमचें नाहीं, दुसऱ्या कोणाचें तरी आहे, तसें नसेल तर अखिल भारताचें आहे, असें ठरविण्याची बौद्धिक राष्ट्रीय चळवळ सुरू झालेली आहे. यासाठीं वंश व भाषा, इतिहास व कायदा यांचा आधार घेण्यांत येत आहे. मुंबईचा विस्तार व वैभव हीं वाढत आहेत, त्याच प्रमाणांत मुंबई महाराष्ट्रापासून अलग होण्याचा धोका

वाढत आहे. महाराष्ट्रांतील सर्व रस्ते मुंबईकडे धांवतात. या मार्गावरच मुंबईची भरभराट अवलंबून आहे. मुंबई हें महाराष्ट्राचें औद्योगिक व सांस्कृतिक केंद्र आहे. जीवनासाठी मुंबई महाराष्ट्रावर आणि महाराष्ट्र मुंबईवर अवलंबून आहे. मुंबई हें महाराष्ट्राचें एकच एक बंदर आहे. सातवाहनांपासून यादवांपर्यंत मुंबईची परंपरा महाराष्ट्राशी निगडित आहे. मुंबई हें महाराष्ट्राचें नाकेंच नव्हे, नाकही आहे. आम्ही झोपेत होतो तोंवर त्यावर माशा बसू दिल्या ; म्हणून शरीराचा अवयवावरील अधिकार नष्ट झाला की काय ? भोंवतालच्या प्रदेशांपासून राजधानी अलग करून शहराला स्वतंत्र प्रांताचा दर्जा देणें हें आक्रमणकारांनी एखादें शहर मुक्त ठराविण्याइतकें घातुक व नामर्दपणाचें द्योतक आहे. पुणे व कोल्हापूर, पैठण व नागपूर यांचा समन्वय करणारी शक्ति मुंबईच्या अंगी आहे आणि तिच्या अभावी महाराष्ट्राचें संयुक्तीकरण तोकडेंच राहिल.

महाराष्ट्रानें राजकीय जीवनाच्या आरंभापासून किनारी राजकारणाकडे दुर्लक्ष केलेलें आहे. नौकाचिन्हांकित मुद्रा पाडणारा सातकर्णी, गोपकपट्टणाची प्रस्थापना करणारा जयकेशी कदम्ब आणि शिवाजी व कान्होजी आंगरे एवढेच आमच्या दोन हजार वर्षांच्या इतिहासांतले अपवाद. अपरान्ताची दर्यावर्दी परंपरा स्थानिक राज्यकर्ते व व्यापारी यांनी निर्माण केलेली आहे. मध्यवर्ती सत्तांनी या उद्योगाला प्रोत्साहन दिलें नाहीं, कारण त्यांच्या राजकारणाला किनारी धोरणाचा संपर्कही नव्हता. स्मृतिकारांनी तत्कालीन परिस्थित्यनुसार हिंदु समाजाची उभारणी चातुर्वर्ण्यावर केली आणि समुद्र हा उच्चनीच भावाचा उच्छेदक असल्यामुळें समुद्रपर्यटणावर निर्बंध घातला. यामुळें अधिकृत शास्त्रधारी व शस्त्रधारी वर्ग या उद्योगांत सामील झाले नाहींत. या सर्व कारणांमुळें अपरान्ताच्या दर्यावर्दी परंपरेला चांचेगिरीचें हीन स्वरूप प्राप्त झालें. डोंगरी राजकारणाचें व युद्धपद्धतीचें विस्मरण झाल्यामुळें आपण पानिपतला मार खाल्ला आणि किनारी राजकारणाचें व्यवधान व समुद्री युद्धाचें साहित्य न सांभाळल्यामुळें इंग्रजांनी मराठ्यांचा

पाडाव केला. विघटनेच्या काळांत फिरंग्यांनी महाराष्ट्राचा लचका तोडला व स्थानिक दर्यावर्दी परंपरा नष्ट केली. याचा परिणाम, क्षुल्लक हबशांनी आमच्या तोंडाला काळें फांसलें ! आतां आमचे जातिवंत दर्यावर्दी क्षुद्र स्वरूपाची किनारी वाहतूक व मर्यादित मागणी भागविणारी मच्छीमारी करीत आहेत. पठारावरले लोक कोळ्यांसह मच्छीमारीचा उपहास करीत आहेत आणि माहितगार खलाशांसाठी स्वतंत्र भारताला पाकिस्तानवर अवलंबून रहावें लागत आहे !

हिंदुस्थान हें द्वीप नसलें तरी द्वीपकल्प आहे. स्वतंत्र व समर्थ आरमार सज्ज ठेवणें हिंदुस्थानच्या अस्तित्वाला अवश्य आहे. अहिंसेचें राजकारण मैदानी आहे. तें समुद्रावर यशस्वी होणें अशक्य आहे. ज्या जमातींना दर्यावर्दी परंपरा आहे त्यांनाच आपल्या राष्ट्रीय आरमारांत आद्यस्थान दिलें पाहिजे. म्हणजेच आगरी, भंडारी, हेटकरी वगैरे मागासलेल्या दर्यावर्दी जमातींची उन्नति होईल, त्यांना राष्ट्रांत मानाचें स्थान प्राप्त होईल आणि त्यांच्या आनुवंशिक गुणसमुच्चयाचा देशाला उपयोग होईल.

महाराष्ट्रांतील बहुसंख्य लोक मत्स्याहारी आहेत ; बंगालच्या खालोखाल. अहिंसेच्या प्रादुर्भावामुळें गुजरातेंतील परिस्थिति वेगळी आहे, किनारी भागांतही. अन्नधान्याच्या तुटवड्यामुळें आहारांतील मत्स्यांचें प्रमाण वाढविणें लवकरच अपरिहार्य होणार आहे. कोंकण-किनार्यावर त्यांचा पुरवठा अपरंपार आहे. कोंकणपट्टीतील सुमारे दीड लाख लोक चरितार्थासाठी मच्छीमारी धंद्यांवर अवलंबून आहेत ; जोडधंद्यांत आणखी हजारों लोकांना उद्योग मिळणें शक्य आहे. असें आहे तरीही अपरान्ताचें व महाराष्ट्राचें या उद्योगाकडे असावें तितकें लक्ष नाही. मच्छीमाऱ्यांच्या जीवनाबद्दल उथळ सहानुभूतिपर किंवा लंपट कविता व गोष्टी मात्र भरपूर निर्माण होत आहेत !

ही परिस्थिति बदललीच पाहिजे. नाशवंत मालाच्या पैदाशीची, रक्षणाची व वाहतुकीची साधनें, जोडधंद्यांची सशास्त्र व सप्रयोग माहिती या व्यवसायांना उपलब्ध झालीच पाहिजेत, तरच कोंकणची अर्थव्यवस्था स्वावलंबी होईल.

मुख्य जरूर आहे वाहतुकीच्या साधनांची. कोंकणच्या बंदरांचे देशावरील बाजारपेठांबरोबरच दळणवळण सह्याद्रीतील घाटांमार्फत प्राचीन काळापासून चालू आहे. कोंकणच्या प्रत्येक टापूंत एक तरी नामांकित बंदर होते. अफजलखानाच्या पोवाड्यांत कोंकणच्या बारा मराठी बंदरांचा उल्लेख आहे. ऑकवर्थने (Ballads of the Marathas, P. 119) टीपेत त्यांची यादी दिली आहे. ती अशी : अलीबाग, रेवडंडा, बाणकोट, हर्णई, दाभोळ, जयगड, रत्नागिरी, जैतापूर, विजयदुर्ग, देवगड, मालवण आणि वेंगुर्ला. ह्या बंदरांची भरभराट देशावरील राजधान्यांवर अवलंबून होती. एकेका राजवटीत एकेका बंदराची भरभराट होते असे दिसते त्याचे हेच मूलकारण. आर्थिक क्रान्तीनंतर ज्या बंदरांना पठाराशी जोडणाऱ्या आगगाडीच्या मार्गाची जोड मिळाली त्यांची विशेष भरभराट झाली. मुंबई, गोवे, मंगलूर व कोचीन या बंदरांची वाढ व भरभराट मुख्यत्वेकरून यामुळेच झाली. मुंबईपासून गोव्यापर्यंत आगगाडी नसल्यामुळे या भागांतील बंदरे मागासली आणि स्थानिक उद्योगधंद्यांची गळचेपी झाली.

ऐकीव माहितीवर अवलंबून राहणारांना वाटते की सह्याद्रीचे अगणित फांटे आणि किनारा फोडून आंत लांबवर घुसलेल्या असंख्य खाड्या यामुळे कोंकणांत रूळरस्ते तयार करणे अशक्यप्राय आहे. वस्तुस्थिति इतकी बिकट नाही हे या भागांत तेलगाडीने प्रवास केल्याने प्रत्ययास येते.

दुसरी काल्पनिक अडचण संचालक शक्तीची. कारण आक्षेपक सांगतात, सह्याद्रीत दगडी कोळसा सांपडत नाही. यामुळे या डोंगराळ भागांत आगगाडी चालविणे परवडणार नाही. सह्याद्रीत कृष्णशक्ति नाही, हे खरे; पण श्वेतशक्ति भरपूर आहे. औद्योगीकरणानंतरही संबंध महाराष्ट्राला पुरून उरेल एवढी वीज निर्माण करण्याची शक्ति सह्याद्रीचे अंगी आहे.

सह्याद्रीची जलविद्युत्-निर्मितीची व्यक्त व अव्यक्त शक्ति हिंदुस्थानांत अद्वितीय आहे; एवढेच नव्हे, जगांतील उकृष्ट शक्तिस्थानांत सह्याद्रीची गणना करण्यांत येते; कारण औद्योगिक केंद्रांनजीक,

एवढ्या सरळ उंचीवर, एवढे मोठे जलाशय इतरत्र कोठेही नाहीत ! पूर्वी मावळांना राजकीय महत्त्व होते ; आतां त्यांना आर्थिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. पूर्वी त्यांनी विजेंसारखे चपळ सैनिक पुरविले, आतां ती महाराष्ट्राला पाणी व वीज पुरवीत आहेत. पाटपाणी व पाणवीज यामुळे महाराष्ट्राच्या औद्योगिक जीवनांत क्रांति घडून आलेली आहे. महाराष्ट्राने सहकार्य केले तर दारिद्र्य व दुष्काळ यांना जिकणारी चिच्छक्ति अपरंपार प्रमाणांत पुरविण्यास सह्याद्रि समर्थ आहे.

एक काळ असा होता, आणि हा काळ फार दूरवरचा आहे अशांतला भाग नाही, कीं जेव्हां सह्याद्रीचा परिसर गर्द झाडीने आच्छादलेला होता. सह्याद्रीचा कांही भाग हल्लीही दाट जंगलांसाठी विख्यात आहे. तशीच परिस्थिति पूर्वी सर्वत्र होती. तेव्हां पाऊस देशभर वेळेवर व भरपूर पडत होता. ही वस्तुस्थिति प्रत्यक्ष पाहिलेल्या व्यक्ति अद्याप हयात आहेत. इमारती लांकडांसाठी व जळाऊ सरपणासाठी हपापलेल्या नागरिकांची मागणी पुरविण्याकरितां ठेकेदारांनी सह्याद्रि नागवला आहे, जवळ जवळ निर्वृक्ष केलेला आहे. या अदूरदृष्टीचे परिणाम महाराष्ट्राला आता भोगावे लागत आहेत. जंगली जमातींनी अधूनमधून लहानसहान खेडी लुटली किंवा एखाद्या दुसऱ्या संपन्न सावकाराच्या कोठ्यावर दरोडा घातला म्हणजे केवढा गाजावाजा होतो ! याहून सहस्रावधि पटींनी हानिकारक स्वरूपाची लुटालूट व जाळपोळ नागरिकांच्या प्रोत्साहनाने, सरकारच्या मंजूरीने, सह्याद्रीच्या जंगलांत झालेली आहे आणि रोज राजरोस चाललेली आहे. यामुळे पावसाचे मान कमी व अनिश्चित झाले आहे ; झरे कोरडे पडले आहेत व नद्या रोडावल्या आहेत ; जमिनीचा कस धुपून जात आहे आणि सह्याद्रीच्या परिसरांतील कहाली दर हंगामी वाढत आहे.

ही परिस्थिति बदललीच पाहिजे. झालेली हानि भरून काढण्याची जबाबदारी महाराष्ट्रावर आहे, सरकारवर आणि व्यक्तिमात्रावर. सह्याद्रि पूर्ववत् गर्द झाडीने आच्छादला जाईपर्यंत त्यावर वृक्षारोपण करित राहिले पाहिजे ; एखाद्या मंत्र्याने उठवलेल्या हुलीमुळे समारंभपूर्वक किंवा क्षणिक उचलीसरशीं देखल्या देवा दंडवत म्हणून नव्हे ; अहोरात्र समोर उभ्या

असलेल्या ह्या महादेवाची सार्वत्रिक व वैयक्तिक आराधना म्हणून ; अंतःकरणपूर्वक व सातत्याने ; सह्याद्रीच्या परिसरांत पडणाऱ्या अपरिमित पर्जन्याचे पाणी कोरड्या दऱ्यांमध्ये बारमहा सांचून राहीपर्यंत, घाटमाथा व पठार यांच्या अंतर्यामांतील कोरडे पडलेले झरे पूर्ववत् वाहू लागेपर्यंत, सह्याद्रीचे विख्यात समशीतोष्ण वातावरण परत येईपर्यंत ; सह्याद्रीचा उजाड परिसर सजल, सफल, सतेज व शीतल होईपर्यंत ! हीच सह्याद्रीची खरीखुरी आराधना.

सांखळीच्या दुव्यांपैकी जो सर्वांत दुबळा असतो त्याच्या कुवती-इतकीच सांखळीची ताण सोसण्याची ताकत असते.

सह्याद्रीतील वन्य जमाती हा महाराष्ट्राचा सगळ्यांत दुबळा दुवा. नर्मदेच्या परिसरांतील त्यांच्या जमातवाल्यांच्या जोरावर आणि भाषेतील लकबींच्या आधारावर महागुजरात त्यांना आपल्यात ओढू पहात आहे ; सह्याद्रीतील त्यांचा रहिवास आणि त्यांच्या भोंवताली पडलेले मराठ्यांचे कडे यांच्या जोरावर संयुक्त महाराष्ट्र त्यांच्यावर इकड सांगत आहे. दोघांनाही त्यांनी व्यापलेला प्रदेश धनशोषणासाठी हवा आहे, त्यासाठीच या कष्टाळू अल्पसंतुष्टांचे सवंग श्रम हवे आहेत आणि निवडणुकीचे वेळी त्यांची मते हवी आहेत ! दोहोंमध्ये फरक एवढाच की गुजरात्यांचे हात ओले व ओशट आहेत आणि मराठ्यांचे हात कोरडे व कठोर आहेत !

वन्य जमातींची समस्या सुटणार नाही तोंवर महाराष्ट्र दुमंगलेला व दुबळाच राहणार !

ही परिस्थिति बदललीच पाहिजे.

गेल्या शतकाच्या अखेरच्या चतुष्टकांत स्वार्थत्यागी महाराष्ट्रीयानीं स्वावलंबी शिक्षणसंस्था निर्माण करून महत्त्वाचे देशकार्य केले हे निर्विवाद आहे. सांस्कृतिक शिक्षणाची ओढ आवरली पाहिजे असें या क्षेत्रांतील अनुभवी तज्ज्ञांनाही आतां वाटू लागले आहे ; कीं जनतेत प्राथमिक शिक्षणाची समान पातळी निर्माण झाल्यावांचून व्यावसायिक व उच्च शिक्षण इष्ट फलप्रद होणें अशक्य आहे. यापुढें उपयुक्त राष्ट्रीय शैक्षणिक कार्य करणें असेल तर त्याची व्याप्ति वन्य जमातीपुरती

मर्यादित ठेवली पाहिजे आणि यासाठी स्वयंसेवकांनी स्वतंत्र, स्वावलंबी संघटना निर्माण करून सह्याद्रीच्या जंगलांतच घुसलें पाहिजे. तूपरोटीचे दिवस राहिले नाहीत, कण्याभाकरीचे दिवस आले आहेत. सह्याद्रीएवढे कामाचे डोंगर येथे ताटकळत आहेत. द्विपादांना मनुष्यत्व व मनुष्याला देवत्व प्राप्त करून द्यावयाचें महाकार्य येथे खोळंबलें आहे. धनुष्याच्या दोरीचें जानवें धारण करणारा किरातस्वरूपी महादेव, हातीं फरशी असलेला परशुराम, खांद्यावर वाकळ टाकलेला विठोबा, सह्याद्रीच्या अंतर्भागांत भक्तांची वाट पहात खोळंबले आहेत ! शिळा झालेली अहिल्या रामचंद्राची वाट पहात झाडाझुडपांत, दगडमार्तीत, उन्हा-तान्हांत पडली आहे ; त्याच्या चरणस्पर्शानें तिचा उद्धार व्हावा असा संकेत आहे. यासाठी रामचंद्राला राज्यत्याग करून वनवासी झालेंच पाहिजे !

महाराष्ट्राच्या स्वार्थत्यागी परंपरेला हें सह्याद्रीचें आव्हान आहे. तें स्वीकारलेंच पाहिजे !

आणि हें कार्य लांबणीवर पडलें तर ?

तर वन्य जमाती हिंदु धर्माला पारख्या होतील ; महाराष्ट्राच्या कुशांत सलत राहतील ; विध्वंसकांचे हातीं गेल्या तर त्या आपलें नागरी व तकलुपी सांस्कृतिक जीवन उध्वस्त करतील !

सह्याद्रीच्या परिसरांत अस्पृश्य जमातींची मोठी वस्ती आहे. स्मृति-कारांनी प्राचीन काळीं तत्कालीन परिस्थितीच्या अनुरोधानें समाज-स्वास्थ्यासाठीं वर्गविभागणीची योजना केली. या योजनेमुळें स्वास्थ्य मिळालें, स्थैर्य लाधलें, प्रगति साधली ; पण व्यावहारिक फळें पडलीं फक्त उच्चवर्णीय ब्राह्मण-क्षत्रियांच्या हातीं. या पापाचें खापर केवळ ब्राह्मणांच्या शिरावर फोडून चालणार नाही. गांवगाड्याच्या अस्तित्वाला अत्यावश्य असलेल्या अस्पृश्य जमातींना स्पृश्य समाजानें अत्यंत अन्यायानें वागविलेलें आहे. प्रत्येक बाबतींत महाराष्ट्राची गुजरातशी तुलना करण्याची प्रथा अलीकडे सुरू झालेली आहे ; विशेषतः आमची पीछेहाट स्पष्ट करण्यासाठीं आणि आमची वैगुण्ये ठळक करण्यासाठीं ; म्हणूनच सांगतो ; समाधानाची गोष्ट एवढीच कीं त्यांच्याबद्दलची आमची वृत्ति सौराष्ट्राइतकी कडू, तिखट व मर्मभेदक नाही. सामाजिक

व धार्मिक बहिष्कार या जमातीपैकी कोणाला विशेष सलत असेल तर तो महारांना. गांवगाड्यांत ही जमात सर्वांत बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान्. आतां त्यांचा स्थाभिमान जागृत झालेला आहे. स्वावलंबनाच्या जोरावर त्यांनीं औद्योगिक क्रान्तीचा शक्य तेवढा फायदा करून घेतलेला आहे. संघटनेच्या जोरावर त्यांनीं राजकारणांत स्वतंत्र स्थान मिळविलेले आहे. बहिष्काराची कोंडी फोडून ते आक्रमक पावलें टाकूं लागले आहेत.

सह्याद्रीच्या प्रभावामुळे महाराष्ट्राची मनोवृत्ति सरंजामशाहीला अनुकूल आहे; कारण डोंगरी राजकारणाचा कल सरंजामशाहीकडे, सर्वसत्ताकेंद्रीकरणकडे असतो. आम्ही लोकशाहीचा घोष करतो, पण अंतर्गामी सरंजामशाहीला अनुकूल असतो. अलंघ्य चातुर्वर्ण्यव्यवस्था ही धार्मिक आणि वतनदारी ही राजकीय सरंजामशाही. वर्गविद्वेष आणि जातीयता यांवर आधारलेले राजकारण हे या व्यवस्थेच्या कुजलेल्या अवस्थेचे प्रत्यंतर. कुजलेली सरंजामशाही आणि सडलेली लोकशाही यांच्या संकराचे झुंडशाही हे फळ, जिचा प्रत्यय महाराष्ट्रांतील अल्पसंख्यांना व विधायक कार्यकर्त्यांना वारंवार येत आहे !

दर्यावर चांचेगिरीला वाव राहिलेला नाही; तसाच घाटमाथ्यावर शिलेदारीला अवसर राहिलेला नाही. एकांड्या राजकारणाचा काळ संपला आहे. लोकशाहीत सत्ताभिलाषी जातीयतेला स्थान नाही.

महाराष्ट्रांत वन्य जमातीपैकी वारली व कातकरी यांशिवाय स्वयंभू असे कोणीच नाहीत; आणि वंशाने शुद्ध असे कोणीही नाहीत.

महाराष्ट्रांत जातीयतेचा आरोप करण्यांत येतो मुख्यत्वेकरून अल्पसंख्य ब्राह्मणांवर व प्रभूंवर. यांची जातीयता स्वसंतुष्ट आहे. बहुसंख्य मराठ्यांची जातीयता आक्रमक व उपद्रवकारक आहे, म्हणून प्रक्षोभक व हानिकारक आहे. यामुळे इतर जमाती राष्ट्रकार्यापासून परावृत्त किंवा निवृत्त होत आहेत. महाराष्ट्राच्या मराठेकरणाच्या चळवळीचे व समरसतेच्या तत्त्वज्ञानाचे एक आद्य पुरस्कर्ते श्री. भास्करराव जाधव (मराठे आणि त्यांची भाषा : पृ. ८३-४) सांगतात : 'मराठा ही प्रमुख

मर्यादित ठेवली पाहिजे आणि यासाठी स्वयंसेवकांनी स्वतंत्र, स्वावलंबी संघटना निर्माण करून सह्याद्रीच्या जंगलांतच घुसलें पाहिजे. तूपरोटीचे दिवस राहिले नाहीत, कण्याभाकरीचे दिवस आले आहेत. सह्याद्रीएवढे कामाचे डोंगर येथे ताटकळत आहेत. द्विपादांना मनुष्यत्व व मनुष्याला देवत्व प्राप्त करून द्यावयाचें महाकार्य येथे खोळंबलें आहे. धनुष्याच्या दोरीचें जानवें धारण करणारा किरातस्वरूपी महादेव, हातीं फरशी असलेला परशुराम, खांद्यावर वाकळ टाकलेला विठोबा, सह्याद्रीच्या अंतर्भागांत भक्तांची वाट पहात खोळंबले आहेत ! शिळा झालेली अहिल्या रामचंद्राची वाट पहात झाडाझुडपांत, दगडमार्तीत, उन्हा-तान्हांत पडली आहे ; त्याच्या चरणस्पर्शानें तिचा उद्धार व्हावा असा संकेत आहे. यासाठी रामचंद्राला राज्यत्याग करून वनवासी झालेंच पाहिजे !

महाराष्ट्राच्या स्वार्थत्यागी परंपरेला हें सह्याद्रीचें आव्हान आहे. तें स्वीकारलेंच पाहिजे !

आणि हें कार्य लांबणीवर पडलें तर ?

तर वन्य जमाती हिंदु धर्माला पारख्या होतील ; महाराष्ट्राच्या कुशांत सलत राहतिल ; विध्वंसकांचे हातीं गेल्या तर त्या आपलें नागरी व तकळपी सांस्कृतिक जीवन उध्वस्त करतील !

सह्याद्रीच्या परिसरांत अस्पृश्य जमातींची मोठी वस्ती आहे. स्मृति-कारांनी प्राचीन काळीं तत्कालीन परिस्थितीच्या अनुरोधानें समाज-स्वास्थ्यासाठीं वर्गविभागणीची योजना केली. या योजनेमुळें स्वास्थ्य मिळालें, स्थैर्य लाधलें, प्रगति साधली ; पण व्यावहारिक फळें पडलीं फक्त उच्चवर्णीय ब्राह्मण-क्षत्रियांच्या हातीं. या पापाचें खापर केवळ ब्राह्मणांच्या शिरावर फोडून चालणार नाही. गांवगाड्याच्या अस्तित्वाला अत्यावश्य असलेल्या अस्पृश्य जमातींना स्पृश्य समाजानें अत्यंत अन्यायानें वागविलेलें आहे. प्रत्येक बाबतींत महाराष्ट्राची गुजरातशी तुलना करण्याची प्रथा अलीकडे सुरू झालेली आहे ; विशेषतः आमची पीछेहाट स्पष्ट करण्यासाठीं आणि आमची वैगुण्ये ठळक करण्यासाठीं ; म्हणूनच सांगतो ; समाधानाची गोष्ट एवढीच की त्यांच्याबद्दलची आमची वृत्ति सौराष्ट्राइतकी कडू, तिखट व मर्मभेदक नाही. सामाजिक

व धार्मिक बहिष्कार या जमातीपैकी कोणाला विशेष सलत असेल तर तो महारांना. गांवगाड्यांत ही जमात सर्वांत बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान्. आतां त्यांचा स्वाभिमान जागृत झालेला आहे. स्वावलंबनाच्या जोरावर त्यांनी औद्योगिक क्रान्तीचा शक्य तेवढा फायदा करून घेतलेला आहे. संघटनेच्या जोरावर त्यांनी राजकारणांत स्वतंत्र स्थान मिळविलेले आहे. बहिष्काराची कोंडी फोडून ते आक्रमक पावलें टाकूं लागले आहेत.

सह्याद्रीच्या प्रभावामुळे महाराष्ट्राची मनोवृत्ति सरंजामशाहीला अनुकूल आहे; कारण डोंगरी राजकारणाचा कल सरंजामशाहीकडे, सर्वसत्ताकेंद्रीकरणकडे असतो. आम्ही लोकशाहीचा घोष करतो, पण अंतर्गामी सरंजामशाहीला अनुकूल असतो. अलंघ्य चातुर्वर्ण्यव्यवस्था ही धार्मिक आणि वतनदारी ही राजकीय सरंजामशाही. वर्गविद्वेष आणि जातीयता यांवर आधारलेले राजकारण हे या व्यवस्थेच्या कुजलेल्या अवस्थेचे प्रत्यंतर. कुजलेली सरंजामशाही आणि सडलेली लोकशाही यांच्या संकराचे झुंडशाही हे फळ, जिचा प्रत्यय महाराष्ट्रांतील अल्पसंख्यांना व विधायक कार्यकर्त्यांना वारंवार येत आहे !

दर्यावर चांचेगिरीला वाव राहिलेला नाही; तसाच घाटमाथ्यावर शिलेदारीला अवसर राहिलेला नाही. एकांड्या राजकारणाचा काळ संपला आहे. लोकशाहीत सत्ताभिलाषी जातीयतेला स्थान नाही.

महाराष्ट्रांत वन्य जमातीपैकी वारली व कातकरी यांशिवाय स्वयंभू असे कोणीच नाहीत; आणि वंशाने शुद्ध असे कोणीही नाहीत.

महाराष्ट्रांत जातीयतेचा आरोप करण्यांत येतो मुख्यत्वेकरून अल्पसंख्य ब्राह्मणांवर व प्रभूंवर. यांची जातीयता स्वसंतुष्ट आहे. बहुसंख्य मराठ्यांची जातीयता आक्रमक व उपद्रवकारक आहे, म्हणून प्रक्षोभक व हानिकारक आहे. यामुळे इतर जमाती राष्ट्रकार्यापासून परावृत्त किंवा निवृत्त होत आहेत. महाराष्ट्राच्या मराठेकरणाच्या चळवळीचे व समरसतेच्या तत्त्वज्ञानाचे एक आद्य पुरस्कर्ते श्री. भास्करराव जाधव (मराठे आणि त्यांची भाषा : पृ. ८३-४) सांगतात : 'मराठा ही प्रमुख

जात इतर जातींसारखी एकलकोंडी नाही...राष्ट्रीय जात संग्राहक असते...संग्राहकपणाच्या गुणामुळे या राष्ट्रीय जातीची संख्या हळूहळू वाढतच जाणार...लहान जातींनी योग्य प्रयत्न केल्यास व मराठी रीतिरिवाज स्वीकारल्यास त्यांचा ओढा या जातगंगेत मिळून त्याला गंगात्व मिळेल. लहान जाती या दिवसांत टिकणे कठीण आहे. त्यांनी एक नाहीसे तरी व्हावे किंवा दुसऱ्या जातीत मिसळून तरी जावे. '

या तत्त्वज्ञानामुळे आणि तज्जन्य झुंडशाहीमुळे अल्पसंख्य जातींना महाराष्ट्रांतील खेड्यापाड्यांत राहणे अशक्यप्राय होत चालले आहे. लोकशाही बहुमतानुवर्ती असल्यामुळे झुंडशाहीला जणुं राजाश्रय मिळालेला आहे. दुर्बलांनाही सुरक्षितता व विश्वास वाटेल अशाच पद्धतीने राज्यकारभार चालला पाहिजे; त्यांना बहुसंख्यांशी समरस होणे भाग पाडून नव्हे, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व कायम ठेवून. जगांत आजवर झालेली सर्व महत्कार्ये अल्पसंख्यांनी व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रभावावर केलेली आहेत हे ध्यानांत बाळगले पाहिजे.

जगांत आजवर कोठेही संकरप्रयोग यशस्वी झालेला नाही ; संस्कार दृढ झालेल्या हिंदुस्थानसारख्या देशांत तर नाहीच नाही ! संकराची घातुकता इतिहासांत जागोजाग प्रत्ययास आलेली आहे. जातीयता नष्ट करणे वेगळे व जाती नष्ट करणे वेगळे. आंतरजातीय विवाह हा जातीयतेविरुद्ध तोडगा सुचविण्यांत आलेला आहे. हा उपाय अव्यवहार्य आहे. ही प्रथा सर्वमान्य होणे शक्य नाही. मानवजात ही काय सत्ताधाऱ्यांची प्रयोगशाळा आहे ? आणि मुले व मुली काय रेडेम्हशी आहेत की त्यांना कोणत्याही गोठ्यांत बांधावे ? बैल खरेदी करतांनाही आपण त्यांच्या जातीकडे पाहतो ; जातिवंत वळूविषयी दक्ष असतो. जातीयता नष्ट करावयाची म्हणजे उच्च-नीच गंड नष्ट करावयाचा ; सार्वजनिक संघटना सुकर व्हावी, सहजीवन प्रगतिक व सुरक्षित व्हावे, एवढ्याचसाठी. एका वर्गाच्या बलसंघटनेसाठी इतरांचे बलिदान केव्हांहि होतां कामा नये.

अल्पसंख्य अणुरेणूंसारखे आहेत म्हणून त्यांची उपेक्षा किंवा

अवहेलना करून चालणार नाही. वर्गविद्वेष फोंफावला तर वरिष्ठ व कनिष्ठ अल्पसंख्य जमातींची संयुक्त आघाडी निर्माण होईल. मग या अणूंचे स्फोट होतील; थंड झालेल्या ज्वालामुखींचे उद्रेक होतील; प्याद्यांचे फर्जी होतील आणि माजलेलीं मोहरीं नष्ट होतील.

एकट्या पुण्याला कोणी जुमानीत नाही आणि नुसत्या साताऱ्याला कोणी विचारीत नाही; पुणे-साताऱ्याच्या जुटीचा दरारा मात्र सर्वत्र आहे. विशेषतः परप्रांतांत. या वृत्तीचें रहस्य अद्याप आमच्या राजकारणी म्हणवून घेणाऱ्या मुत्सद्यांच्या ध्यानांत आलेलें दिसत नाही.

सह्याद्रीतील बौद्ध लेणी ही महाराष्ट्राच्या प्राचीन संस्कृतीची प्रतीकें; वेरूळचें कैलास हें ब्राह्मणी लेणें मध्ययुगाच्या प्रथमार्धाच्या संस्कृतीचें प्रतीक आणि हेमाडपंती मंदिरे हीं मध्ययुगाच्या उत्तरार्धाच्या संस्कृतीचीं प्रतीकें. मध्ययुगाच्या प्रथमार्धापर्यंत महाराष्ट्राची बांधणी एकसंधी होती. मोठमोठे दगड शास्त्रशुद्ध योजनेनुसार केवळ एकमेकांवर रचून हेमाडपंती मंदिरे उभारलेलीं असतात. त्यांच्या उभारणींत चुन्याचा उपयोग कोठेंही केलेला नसतो. क्वचित् एखाद्या कोपऱ्यांत कांहीं दगड लोखंडी सळ्यांनीं एकमेकांत गुंतविलेले असतात. हीं मंदिरे दिसतात तेवढीं मजघूत नसतात; कारण त्यांचे दगड एकामेकांशीं संलग्न झालेले नसतात. म्हणून कालप्रभावानें एखादा दगड कुजला किंवा खचला कीं तोल बिघडतो आणि सारे मंदिर पत्त्याच्या बंगल्यासारखें कोलमडून पडते. हीं मंदिरे यादवांच्या अमदानांत उभारण्यांत आलीं. त्यांच्या राज्याची घटना अशीच होती. अपरान्ताचा किनारा, सह्याद्रीचा घाटमाथा, देशाचें पठार व वऱ्हाड-कर्नाटकाचीं भेदानें या प्रदेशांवर त्यांचें राज्य होतें; पण येथील सामन्तांवर किंवा राजप्रतिनिधींवर केंद्रसत्तेचें कार्यक्षम नियंत्रण नव्हतें; त्यांच्या राज्यकारभाराला दर्यावर्दी धोरण नव्हतें; डोंगरी धोरण यथातथाच होतें. राज्यकर्ते व प्रजा आणि वरिष्ठ व कनिष्ठ वर्ग एकमेकांच्या स्वास्थ्याविषयी व उत्कर्षा-विषयी उदासिन होते. हेमाडपंती मंदिराप्रमाणेच यादवांचें राज्य एकाएकी कोलमडलें.

विधायक व विघातक शक्तींच्या मर्यादा विचारांत घेऊन आपण

महाराष्ट्र-मंदिर उभारलें पाहिजे. तें तेव्हांच चिरस्थायी होईल व तोंवर स्थिर राहील कीं जेव्हां व जोंवर आपण किनारी, डोंगरी व मैदानी राजकारणांचा समन्वय करूं शकूं आणि आपल्या कार्याची उभारणी सह्याद्रीच्या सहकार्यानें करूं.

सह्याद्रि-माहात्म्य :

हिंदुस्थानांत सात कुलपर्वत आहेत, त्यांमध्ये सह्य व विन्ध्य हे मुख्य आहेत आणि कुलपर्वतांमधील हिमालयाचें स्थान वैकल्पिक आहे, असें वर सांगितलें. आतां सह्याद्रीचें माहात्म्य सांगतो.

कुलपर्वतांपैकी सह्य व विन्ध्य यांची माहात्म्ये प्रसिद्ध झालेली आहेत. (स्कन्दपुराणांतर्गत सह्याद्रिखण्ड : संपादक श्री. J. Gerson Da Cunha. 1887. Bombay ; विन्ध्यमाहात्म्यम् : संशोधक व प्रकाशक : पण्डित विश्वेश्वर दयालुजी वैद्यराज, बरालोकपूर, इटावा). हे दोन्ही ग्रंथ अर्वाचीन आहेत. नर्मदेची पारंपारिक परिक्रमा अव्याहत चालू असल्यामुळे विन्ध्य व सातपुडा या पर्वतांचा परिसर भाविक प्रवाशांना परिचित आहे. ह्या परिक्रमेतील पवित्र तीर्थस्थाने नर्मदापंचांगांत नमूद केलेली आहेत. सह्याद्रिखण्डाची रचना संकीर्ण आहे ; स्थल-माहात्म्यवर्णनापेक्षां चित्पावनादि जार्तीच्या निर्भत्सनेवर विशेष भर दिलेला आहे. हा ग्रंथ कोणी केला याबद्दल कांहींही माहिती उपलब्ध नाही. ग्रंथकार कोणत्या जातीचा असावा याबद्दल अंतर्गत पुराव्यावरून अनुमान करणें शक्य आहे ; पण हा अंदाज सशब्द करणें अशक्य आहे. वाटते कीं हा ग्रंथ पेशवाई नांवारूपाला आल्यानंतर रचण्यांत आलेला असावा. कारण यापूर्वी चित्पावनांना निंदा करण्याइतकेही महत्त्व नव्हतें. सांगण्यांत येतें कीं पेशवाईच्या अखेरच्या काळांत हा ग्रंथ नष्ट करण्यासाठीं चित्पावनांनीं हातीं असलेल्या राज्याधिकाराचा उपयोग केला ; ज्यांचे संग्रही सह्याद्रिखण्ड सांपडलें त्यांना जबर शिक्षा दिल्या. अभिशंसनासाठीं का होईना, विशिष्ट प्रदेशांत स्थायिक झालेल्या मानववंशांवर लक्ष केंद्रित करणारा हा एकमेव पुराणग्रंथ आहे, यांत संशय नाही. जातिनिंदेमुळेच ह्या ग्रंथाचा व्हावा तसा अभ्यास अद्याप झालेला नाही, असें वाटते.

कुलाचलांपैकी सह्य व विन्ध्य हे मुख्य होत असं वर सांगितलं. वस्तुतः विन्ध्य हा पर्वत नसून मध्य हिंदुस्थानच्या पठाराचा किनारा मात्र आहे. नर्मदेच्या तीरानजीक त्याची उभारणी तटबंदीसारखी दिसते, म्हणूनच त्याला पर्वत म्हणावयाचं. विन्ध्य पर्वताचे अंगी व्यक्तिमत्त्व यत्किंचितही नाही. पुराणं सांगतात की एका काळी स्वतःच्या माहात्म्याबद्दल अवास्तव कल्पना करून घेतल्यामुळे विन्ध्याद्रीची महत्त्वाकांक्षा अनावर झाली, सृष्टीला तापदायक झाली; शेवटी जगाच्या कल्याणासाठी अगस्तीने त्याला नमविलं; तेव्हांपासून त्याची उंची कमी झाली आणि साष्टांग दंडवत घातल्यामुळे विस्तार मात्र वृद्धिंगत झाला. तेव्हांपासून विन्ध्याद्रीवरून रहदारी सुरू झाली. विन्ध्याद्रीहून सह्याद्रीचं माहात्म्य मोठं आणि व्यक्तिमत्त्व प्रखर; पण सह्याद्रि सृष्टीला उपद्रवकारक झाला नाही, हिंदुस्थानचं धारण करीत राहिला आणि कोणालाही कधीही शरण गेला नाही.

कुलाचलांपैकी बाकीचे पर्वत क्षुद्र आहेत. सह्याद्रीशी तुलना करावयाजोगा कोणता पर्वत असेल तर तो हिमालयच!

कविकुलगुरु कालिदासाने कुमारसंभवाच्या आरंभी नगाधिराज हिमालयाला आवाहन केलेलं आहे :

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा

हिमालयो नाम नगाधिराजः ।

पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्य-

स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥

“ हिमालय हा जगुं पर्वतांचा सम्राट् आहे. तो पूर्व समुद्रापासून पश्चिम समुद्रापर्यंत पसरलेला आहे. जगुं पृथ्वी मोजण्याचा हा मानदण्ड आहे. हिमालय हा देवतात्मा आहे. ”

हिमालयाचा विस्तार पूर्व समुद्रापासून पश्चिम समुद्रापर्यंत आहे हे कालिदासाचं विधान बरोबर नाही. विस्ताराच्या व उंचीच्या दृष्टीने हिमालय हा पर्वतांचा सम्राट् आहे, हे मात्र खरं. हिमालय हा सह्याद्रीहून

प्रचण्ड व उत्तुंग असला तरी वयोमानाच्या दृष्टीने सह्याद्रि हाच अधिक पुरातन आहे. हिमालयाला स्वतंत्र अस्तित्व नाही. हिमालय ही मेरूची शाखा मात्र आहे. सह्याद्रि स्वतंत्र व स्वयंसिद्ध आहे ; एवढेच नव्हे, हिंदुस्थानच्या भूमीचा मूलाधार आहे. दक्षिणापथाच्या पश्चिम भागी कुशीवर कलंडलेल्या ह्या पुराणपुरुषाचे प्राचीनत्व शाल्मसिद्ध आहे !

हिमालयाचे शरीर प्रचण्ड व उत्तुंग आहे, त्याचा विस्तार आसमुद्र आहे किंवा तेथील वनश्री अद्वितीय आहे, म्हणून नव्हे, हिमालयावर देवदेवतांचे अधिष्ठान आहे, हिमालय हा देवतात्मा आहे, म्हणूनच कालिदासाने त्याला पर्वतांचे सम्राट्पद दिलेले आहे.

हिमालय ही देवभूमि आहे, हेच हिमालयाचे वैशिष्ट्य. जे अगम्य व अज्ञात तेथे देवाचे स्थान असे मानण्याकडे मानवाची प्रवृत्ति असते. गौरीशंकर व कैलास ह्या हिमालयाच्या शिखरांवर शंकराचे वास्तव्य आहे असे इतिहासपुराणे सांगतात. या शिखरांवर आजवर मानवी पदन्यास झालेला नाही. ती अगम्य आहेत, म्हणूनच येथील कृत्रिम देवस्थानांची स्थापना या व अशा शिखरांच्या पायथ्यांलगत दऱ्याखोऱ्यांतून करण्यांत आलेली आहे. सह्याद्रीची शिखरे इतकी उंच नाहीत. कळसुबाई हे मराठी सह्याद्रीचे अत्युच्च शिखर. त्याची उंची कैलासच्या पंचमांशाएवढी आहे. सह्याद्रीची शिखरे अलंघ्य होण्याइतकी दुर्घट नाहीत. सह्याद्रीवरही अनेक देवस्थाने आहेत आणि ती त्याच्या पायथ्याशी नव्हे, शिखरावर अधिष्ठित आहेत. फार काय, सह्याद्रीची शिखरे हीच जगुं निसर्गनिर्मित देवस्थाने आहेत. महाराष्ट्राची देवस्थाने सह्याद्रीने शिखरावर धारण केलेली आहेत. ही सर्व मंदिरे शंकराची, पुरुषाची व प्रकृतीची. फार काय, सह्याद्रीवर जगुं दुसऱ्या कोणा देवाला वा देवतेला मान्यताच नाही ; आणि ह्या देवदेवेश्वराना सर्व वर्णांची व जमातींची पूर्ण मान्यता आहे ; प्रत्यक्ष विष्णूच्या अवतारांचीही. परशुराम व रामचंद्र हे दोघेही विष्णूचे अवतार. या उभयतांनी सह्याद्रीच्या परिसरांत अनेक शिवलिंगे स्थापन केलेली आहेत. सह्याद्रीच्या प्रत्येक टापूंत विविध स्थानिक नांवांनी ओळखले जाणारे शंकराचे मंदिर अगर स्थान असतेच. सह्याद्रीच्या रांगा व शिखरे यांकडे आकाशा-

तून पाहतांना वाटते की जणुं सृष्टिनिर्माणकार्ळां ज्वालामुखींच्या उद्रेकांनीं तस झालेल्या भूमीला शांत करण्यासाठीं प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानें येथें पार्थिव-पूजा केलेली असावी ! सह्याद्रीवरील देवस्थानें बहुजनसमाजाला ज्ञात व गम्य अशा शिखरांवर आहेत. अपूर्व साहस व संघटना यांवांचून हिमालयाच्या शिखरांवरील पावेत्र स्थानांचें दर्शन घेणें मनुष्याला अशक्य आहे. हिमालयावरील तीर्थक्षेत्रांच्या यात्रा सर्वसंगपरित्यागी व सर्वार्पण-सिद्ध तापसांनाच शक्य आहेत ; किंवा सर्वसमर्थ धनिकांना ; त्यांनाही या यात्रांना जमावानें जावें लागतें. सह्याद्रीवरील देवदेवतांचें दर्शन कोणीही, केव्हांही घेऊं शकतो. बहुजनसमाजाचीं दैवतें व्यक्तिमात्राच्या आटोक्यांत ठेवणें हें सह्याद्रीचें वैशिष्ट्य ; आणि महाराष्ट्राचेंही !

सह्याद्रीनें शंकराला शिरावर धारण केलें आहे, आणि हिमालयानें स्कंधांवर ; म्हणूनच कीं काय कोण जाणे, भारतांतील अधिकृत-ज्योतिर्लिंगांपैकीं फक्त एकच हिमालयाच्या वांट्याला आलेलें आहे आणि बहुसंख्य ज्योतिर्लिंगे सह्याद्रीच्या वांट्याला आलेली आहेत.

ज्योतिर्लिंगे हें तर सह्याद्रीचें वैशिष्ट्य आहे. हीं सह्याद्रीच्या निर्मितीचीं प्रतीके आहेत ; सह्याद्रीच्या अंतर्गामाचीं द्योतक आहेत. दक्षिणेंतील ज्वालामुखी थंड झालेले असल्यामुळें त्यांच्या उद्रेककेंद्रांचा मागमूसही राहिलेला नाही. संभवनीय आहे कीं ज्योतिर्लिंगांचा संकेत ह्या केंद्रांचा द्योतक आहे आणि नैसर्गिक शक्तींच्या पूजेचें हें आद्यस्वरूप आहे. हिमालयांत कांगडा येथें असें एकच एक ज्योतिस्थान आहे. भूगर्भातील घडामोडींचे प्रतिध्वनि व अंतर्गामांतील अग्नीच्या ज्वाला सह्याद्रीतील ज्योतिर्लिंगांतून वेळोवेळीं प्रकट होत असल्याच्या आख्यायिका या व अशा स्थानांच्या माहात्म्यांत नमूद आहेत आणि त्यांचा प्रत्यय सामान्य जनांना येतोही. पृथ्वीवरील प्रळयांचें कर्तृत्व शंकराकडे असल्यामुळें या उद्रेककेंद्रांचे जागीं ज्योतिर्लिंगाची स्थापना व्हावी हें सयुक्तिक आहे ; इतकेंच नव्हे, सप्रमाण व सशास्त्र आहे.

शिवाय बौद्धांचीं प्राचीन, बहुसंख्य व उत्तमोत्तम लेणीं सह्याद्रीतच आहेत. सह्याद्रीतच हीं लेणीं खोदण्यांत आलीं ; कारण हिंदुस्थानांतील सर्व पर्वतांत त्याचाच गाभा निर्मळ, एकसंध व कणखर आहे.

हिमालयाचा गाभा गढूळ, ठिसूळ व संकीर्ण आहे. म्हणूनच, बौद्ध-धर्माचा उद्भव व विकास हिमालयाच्या परिसरांत झालेला असला तरीही आद्य बौद्धांनी त्याच्या उतारावर स्तूपांचे ढिगारे मात्र उभारले ; अशोकाने कोठे कोठे धर्मस्तंभही उभारले आहेत ; पण ते त्याला लांब-वरून वाहून आणावे लागले आहेत.

शंकराचा असहिष्णु हिंसाधर्म, परशुरामाचा वैयक्तिक क्रान्तिधर्म आणि बुद्धाचा सहिष्णु अहिंसाधर्म, या सर्वांना सह्याद्रीनेच स्थान दिलेले आहे.

आतां सांगा, हिंदुस्थानची देवभूमि सह्याद्रि की हिमालय ? सह्याद्रि अधिक पवित्र व पूज्य की हिमालय ?

हिमाच्छादित शुभ्र पृष्ठभाग, प्रचण्ड व उत्तुंग शिखरे, विस्तीर्ण व निर्मळ सरोवरे, दऱ्याखोऱ्यांतील सदैव हिरवीगार वनश्री, चारमहा वाहणारे स्वच्छ प्रवाह आणि जागोजाग कोसळणारे प्रपात, यांच्या समुच्चयामुळे हिमालयाचे सौंदर्य जगांत अद्वितीय आहे, यांत संशय नाही. पर्वतांवरील बर्फाचे आच्छादन व त्यामुळे निर्माण होणारे विशिष्ट वातावरण, हेच त्यांचे सौंदर्य अजमावण्याचे खरे परिमाण आहे, असा पाश्चात्य प्रवाशांचा दण्डक आहे. हिंदुस्थानांतल्या तापलेल्या भूदानांतून उन्हाळ्यांत गिरिशिखरांकडे विश्रांतीसाठी घांव घेणारे सुखवस्तु सुशिक्षित याच दृष्टीने हिमालयाकडे पाहतात. हिमालयाच्या खोऱ्यांतील व चढणींवरील वनश्रीचे अपरिचित व अपरंपार वैभव पाहून अंतःकरण प्रसन्न होते, मन भारले जाते. काश्मीर हे हिंदुस्थानचे नंदनवन आहे. तेथील अद्वितीय सृष्टिसौंदर्याचा उपभोग मनुष्याला थोड्याफार प्रयासाने घेतां येतो. हिमालयाच्या अंतर्भागांतील सौंदर्याच्या वेग-वेगळ्या कलांच्या दर्शनाचा आनंद अनुभविले कष्टसाध्य आहे. सृष्टि-सौंदर्याकडे ज्यांचे लक्ष क्वचितच जाते असे यात्रेकरूच या भागांत बहु-संख्येने प्रवास करतात. देवभूमीच्या दर्शनासाठी कष्टांना सज्ज असलेल्या या भाविकांना मार्गावरील हिमप्रस्तर संकटांसारखे वाटतात. प्राचीन हिंदी कवींची दृष्टीही अशीच होती. कारण पाश्चात्य प्रवाशांनी लिहिलेली

आल्पत पर्वताची वणने त्यांनी वाचलेली नव्हती. हिमालयाचे हिमाच्छादन हा कालिदासालाही त्याचा दोषच वाटतो. तो सांगतो :

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य

हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम्
एको हि दोषो गुणसंनिपाते

निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥

हिमालयाचे अंगी इतके गुण आहेत की त्यांत हा दोष लोपून जातो आणि त्याचे अंगी हा एकच दोष असल्यामुळे त्याचे माहात्म्य मुळीच कमी होत नाही. सह्याद्रि मात्र ह्या दोषापासून सर्वस्वी अलिप्त आहे. हिमाच्छादन हे सौंदर्याचे परिमाण मानले तर सह्याद्रीचे अंगी सौंदर्याचा लेशही नाही असेच म्हणावे लागेल ; कारण येथे फार तर दंव पडते, बर्फ कधीच पडत नाही ; यामुळे त्याचा वर्ण पांढुरका होतो, पांढरा फटक होत नाही. पर्वतांचे सौंदर्य त्यांच्यावरील हिमावरणावरून मोजावयाचे, मग प्रसाधनासाठी चोपडलेल्या मुखरागांच्या लेपांवरून स्त्रियांचे सौंदर्य कां अजमावयाचे नाही ? मनुष्याला गौरवर्ण साधारणतः विशेष आकर्षक वाटतो ; विशेषतः उन्हाच्या झळींनी काळवंडलेल्यांना. स्वाभाविक आवड कशीही असली तरीही श्यामल वर्णांतही माधुरी असते, हे निःसंशय. श्यामलेनें मुखावरून सौंदर्यरजांचा पुसता हात फिरविला म्हणजे अशी शोभा येते की वाटते जणुं सह्याद्रीच्या कड्याला शरद्-ऋतूतील विरल व शुभ्र असा मेघच लपेटलेला आहे !

श्री. राजारामशास्त्री भागवत सांगतात त्याप्रमाणे कालिदासाची वृत्ति लंपट, हेंच खरे ; नाही तर त्याला मलयदर्दुर हे पर्वत क्षितीच्या स्तनांसारखे व सह्याद्रीची रांग नितंबासारखी भासली नसती. की प्रकृतीकडे पुरुषाच्या नजरेनें पाहण्याइतकी त्याची दृष्टि दिव्य झाली होती ? सह्याद्रींतही अशा आवळ्या-जावळ्या टेंकड्या अनेक आहेत. दिग्विजयार्थ निघालेला रघुराजा दक्षिणेकडील देश जिंकून सह्याद्रीसमीप आला तेव्हाचे वर्णन करतांना कालिदास रघुवंशात (रघुदिग्विजय : सर्ग ४) सांगतो :—

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ॥
 स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥५१॥
 असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।
 नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥५२॥
 तस्यानीकैविसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतेः ।
 रामास्रोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णव ॥५३॥

श्री. गणेशशास्त्री लेले, त्र्यंबककर, ह्यांनी केलेले या भागाचे पद्यात्मक
 भाषांतर (निर्णसागर-शके १८०५. पृ. ४७-४८) पहा :

विमल चंदन ज्यावरि साजिरे,
 मलय दर्दुर नामक शैल रे,
 युवति दिक् विलसे जणुं दक्षिणा,
 कुच तिचेचि जयां प्रति हो गणां,
 कामी निजस्त्री कुचकुड्मलाचा
 जसा करी तो उपभोग साचा,
 यथैच्छ तैसा उपभोग त्यांचा,
 करोनिया तो अधिप प्रजांचा
 सहाय्य जो पर्वत थोर आहे,
 नितंब जाणों क्षितिचाच पाहे,
 समुद्ररूपी बहु भव्य वस्त्र,
 राहे दुरी सोडुनि ज्या विचित्र ;
 स्त्रीच्या नितंबाप्रति वस्त्रहीना
 पती जसा आक्रमितो सुजाणा,
 तसा तया आक्रमुनी विशाल,
 सेनेसर्वे जाय तई नृपाल. (५२)

त्याची विस्तीर्ण सेना बहुत पसरली पश्चिमेलागिं जेव्हां,
आशंका थोर जाली सकलहि जगतीवासि लोकांसि तेव्हां ;
कीं पूर्वीं जामंदग्न्यें जलधि हटविला कोंकणांतील दूर,
तो आतां सह्य शैलावधि वरि जणुं ये, येवुनी त्यास पूर. (५३)

कालिदासाहून भवभूतीची वृत्ति अधिक गंभीर. उत्तररामचरिताच्या दुसऱ्या अंकांत त्यानें नाशिकनजीकच्या सह्याद्रीच्या परिसराचें वर्णन केलेलें आहे. मूळ मजकूर जागोजाग पांगलेला असल्यामुळें त्याचें संकलित भाषांतर तेवढें येथें देतो. भवभूति सांगतो, “जलानें भरलेल्या मेघांच्या मालेप्रमाणें दिसणारा हा पर्वत—” कारण सह्याद्रीचा वर्ण मेघश्याम आहे, “ज्यावरिल गर्द वृक्षांची छाया गोदावरीच्या निर्मळ प्रवाहांत प्रतिबिंबित झालेली आहे, गजगंडर्षणानें ज्यांची पुष्पें गळून पडतांना ते जणुं गोदावरीला पूजाच अर्पण करीत आहेत असें वाटतें ... हें दण्डकारण्य, कोठें स्निग्ध आणि श्याम, कोठें रुक्ष आणि भीषण !”

भवभूतीनें वर्णिलेल्या या प्रदेशाबद्दल पुराणांनीं काढलेले उद्गार पहा :—

“सह्यस्य चोत्तरार्धे तु यत्र गोदावरी नदी ।

पृथिव्यामिह कृत्स्नाया स प्रदेशो मनोरमः ॥

वायुपुराण : पूर्वार्ध-अ. ४५-११२.

मूळ पुराण कोणतें कोण जाणे, सर्व पुराणांनीं हेच उद्गार याच शब्दांत काढले आहेत, एवढें मात्र खरें.

अमरकंटक व कळसूबाई हीं उत्तुंग शिखरें, तोरणमाळ व महाबळेश्वर हीं प्रशान्त पठारें, गोदावरी व कृष्णा यांचीं मनोहर खोरीं, दूधसागर व जोग येथील रम्य व प्रचण्ड प्रपात, आंबेनळी व आंबोली येथील प्रदीर्घ घाट, जावळी व कारवार येथील घनदाट अरण्ये, दामोळ व गोकर्ण-महाबळेश्वर येथील सुंदर समुद्रकिनारे, किती किती उदाहरणें सांगावीत ! सृष्टिसौंदर्याच्या बाबतींत सह्याद्रि कोणालाही हार जाणार नाही !

कोणी आक्षेप घेतील की मी कड घेऊन सह्याद्रीची बाजू रंगवून सांगत आहे, गुणांना अतिशयोक्तीने उठाव देत आहे आणि दोषांची वाच्यता टाळीत आहे. कोठे हिमालय आणि कोठे सह्याद्रि ! हिमालया-एवढा विशाल व उत्तुंग पर्वत जगांत दुसरा नाही ; त्याचे सौंदर्य अद्वितीय नसले तरी अव्वल दर्जाचे आहे आणि त्याचे पावित्र्य अखिल भारतीय स्वरूपाचे आहे. हिमालय हेच भारताचे भूषण आहे. सह्याद्रि जगाच्या गणतीतही नाही ; कोठे गौरीशंकर आणि कोठे महाबलेश्वर ! असा उत्तरपक्ष करणे सोपे आहे. विशालता व उत्तुंगता, पावित्र्य व सौंदर्य यांचे अधिष्ठान असणे, एवढेच पर्वतांचे माहात्म्य असे मानावयाचे की काय ? नाही. पर्वतांचे माहात्म्य त्यांवरील रहिवाशांच्या माहात्म्यावर अवलंबून असते. हिमालय हा जसा देवतात्मा आहे तसा सह्याद्रि हा वीरात्मा आहे ; सह्याद्रीचा पिंड स्वातंत्र्योन्मुख व युद्धप्रधान आहे ; हीच त्याच्या माहात्म्याची परिसीमा आहे !

महाकवि भारवि किरातार्जुनीयांत (१८ : ५) सांगतो :

उरासि शूलमृतः प्रहिता मुहुः

प्रतिहतिं ययुरर्जुनमुष्टयः ।

भृशरया इव सह्यमहीमृतः

पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्मयः ॥

अर्जुन व शंकर हे कसलेले योद्धे. द्वंद्वयुद्धांत अर्जुनाने किराताच्या उरावर दणकावलेले मुष्टिप्रहार निष्प्रभ झाले आणि माघारे फिरले ; कसे ? सागराच्या प्रचंड लाटा सह्याद्रीच्या तटावर आवेशाने धडाडतात आणि निकराच्या अशा अनेक प्रहारांनीही त्याचा कणखर कडा कोसळत नाही, हे निदर्शनास आल्यामुळे हताशपणे माघाच्या फिरतात, त्याप्रमाणे !

सह्याद्रीवर सागर अनंत काळापासून धडका मारीत आहे, तरीही सह्याद्रि कोसळला नाही ; इतकेच नव्हे, सह्याद्रीने सागरालाच माघार घ्यावयास लावले आहे. सह्याद्रीच्या शिखरावरून परशुरामाने भिरकावलेल्या बाणाच्या किंवा परशूच्या प्रभावामुळे सागरच दोन पावले हटला.

सागरानें सह्याद्रीला अपरान्ताचा प्रदेश खंडणीदाखल दिला. सौराष्ट्रांतून महाराष्ट्रांत घुसलेल्या शकांपासून गंगायमुना मैदानांतून दक्षिणेंत लोटलेल्या यवभांपर्यंत अनेक आक्रमकांनी सह्याद्रीवर धडका मारल्या ; पण सह्याद्रि डरला नाही, नमला नाही ! थोडा वेळ जरासा मार्ग सरलासा भासला ; पण तो केवळ उसळीच्या उशीसाठी ; प्रतिकाराच्या संघटनेसाठी ; कारण सह्याद्रि हा वीरात्मा आहे आणि स्वातंत्र्य हाच त्याचा स्थायीभाव आहे ; आणि ह्यांतच त्याचें माहात्म्यसर्वस्व सामावलेलें आहे !

या दृष्टीने पाहतां पामीर व कॉकेशस् यांशिवाय जगांतील इतर कोणतेही पर्वत सह्याद्रीशी तुलनेलाही उभे राहूं शकत नाहीत.

हिमालयांत अनेक जातीजमातींची वस्ती आहे. पैकीं कांहीं पूर्वी सुसंस्कृततेसाठीं विख्यात होत्या. लम्पटतेमुळे त्यांची संस्कृति लयाला गेली आणि भ्रष्टतेमुळे त्यांचें स्वातंत्र्य नष्ट झालें. कांहीं जमाती शरीर-सौष्ठवासाठीं विख्यात आहेत, त्यांच्याविषयीं न बोललेलेंच बरें ; आणि कांहीं जमाती शौर्यासाठीं. तेथील लढाऊ जातींच्या शौर्याचा विशेष बोलबाला झाला ब्रिटिशांच्या अमदानति ; कारण जेत्यांना आपल्या शत्रूशीं झुंझावयास भाडोत्री लढवय्ये हवे असतात. कोणी म्हणतील, 'चिरंजीव त्यांचें जर्गी नाम आहे !' माझे एक मित्र समस्यापूर्ति करतात, 'कुणासाठीं मेले, तुझे तूंच पाहे !' या जमाती लढाऊ व इमानी स्वऱ्या, पण स्वत्वशून्य व भाडोत्री ! अलीकडे ठिक-ठिकाणीं गुरखे पहारेकरी नेमण्यांत येतात याचें रहस्य हेंच आहे. विंध्य पर्वतांतील जमातींना व्यक्तिमत्त्वच नाही. येथील वन्य जमातींनीं राज्यकर्त्यां रजपुतांना वेळप्रसंगीं मदत करून इमान राखले आहे ; पण नांव घेण्याजोगें शौर्य कधीं गाजविलें नाही किंवा स्वतंत्र कर्तृत्वाची प्रथा प्रस्थापित केली नाही. सह्याद्रीप्रमाणेंच अरवली हाही वीरात्मा आहे. हिंदुस्थानला अभिमान वाटावा अशा रीतीनें येथील वीरांनीं स्वत्वाचें संरक्षण व स्वातंत्र्याचें संपादन केलेलें आहे ; पण अर्वाचीन काळच्या प्रभावानें अरवली स्तिमित झालेला आहे.

अधूचा पहाड पुराणप्रसिद्ध आहे. अर्बुदाचलावर विश्वामित्रानें प्रज्व-

लित केलेल्या यज्ञकुंडांतून चार क्षत्रिय अशिकुलें निर्माण झालीं अशी कथा आहे. हा पहाड विशेष प्रसिद्ध आहे त्यावरील जैन मंदिरांसाठी. त्यांची उभारणी व त्यांतील कोरीव काम जगांत शिद्धितीय आहे. यांपैकी एक मंदिर भीमदेव सोळंकी (१०२२ ते १०६४) याचा मंत्री विमल साह यानें १०३२ सालीं अठरा कोट रुपये खर्चून उभारलें ; आणि दुसरें वस्तुपाल व तेजपाल या बंधूनीं ११९७ ते १२४७ या अर्धशतकांत उभारलें. हे दोघे वीरधवल वाघेल याचे मंत्री होते. ह्या मंदिरांची उभारणी झाली ते कालखंड हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अत्यंत आणीबाणीचे होते. अकराव्या शतकाच्या आरंभी महमूद गझनी याच्या नेतृत्वाखाली अफगाणांनीं हिंदुस्थानवरील वार्षिक मोहिमाची प्रथा सुरू केली. पहिल्या पंचवीस वर्षांत त्यांनीं येथील अनेक पुरातन शहरें व पवित्र मंदिरे लुटलीं व उध्वस्त केलीं, येथील मूर्तींचीं शकलें मशिदींच्या पायऱ्यांना लावण्यासाठीं गझनीस वाहून नेलीं. १०२४ सालीं त्यांनीं सोमनाथाचें मंदिर उध्वस्त केलें. धर्माच्या नांवानें मुसलमानांशीं निकराचें युद्ध करावयास रणांत सज्ज झालेल्या हिंदु राजांच्या संघांत भीमदेव सामील झाला नाहीं ; एवढेंच नव्हे, जीव बचावण्यासाठीं तो राज्यत्याग करून पळून गेला आणि स्वारी माघारी जाईपर्यंत कच्छच्या रणांत छपून राहिला ! इकडे या घडामोडी चालल्या होत्या तेव्हां तिकडे अशूच्या पहाडावर भीमदेवाचे मंत्रिमहाशय मंदिरासाठीं संगमरवर कोरणाच्या कुशल कारागिरांना त्यांनीं कोरून काढलेल्या चुऱ्याच्या भारंभार सोनें तोलून देण्यांत चूर होते ! सोमनाथावरील स्वारीच्या वेळीं या मंदिराचें काम चालू असलेंच पाहिजे ; कारण त्यानंतर आठच वर्षांनीं तें पुरें झालेलें आहे. वस्तुपाल व तेजपाल या बंधूनीं दिलवाड्यावरील मंदिरे उभारण्यास सुरुवात केली त्याच सालीं दिल्ली सुलतान मुहम्मद इब्न साम याचा सेनापति कुतबुद्दीन ऐबक यानें अनहिलवाड्याची लूट केली आणि तेथील मंदिरांची धूळघाण केली. यानंतर तीन वर्षांनीं त्यानें दिल्ली व अजमीर येथील हिंदु मंदिरांच्या मशिदी केल्या १२३४ सालीं दिल्ली सुलतान इल्तामिश यानें उजैन येथील महाकालाचें पुरातन मंदिर उध्वस्त केलें. इकडे या घडामोडी चालल्या

होत्या तेव्हां वीरधवलाचे मंत्री सौराष्ट्राची संपत्ति अश्रूच्या पहाडावरील कलेच्या आवर्तांत ओतीत होते !

आणि या मंदिरांच्या निर्मितीसाठी लागलेलें द्रव्य कोठून आलें ?

दंतकथा सांगते कीं अश्रूचा राज्यपाल विमल साह याला त्याच्याच संरक्षणाखाली सोळंकी राज्यांत लूटमार करणाऱ्या दरोडेखोरांपासून मंदिराच्या उभारणीसाठी जरूर असलेलें अगणित द्रव्य प्राप्त झालें ! वस्तुपाल व तेजपाल यांना प्राप्त झालेला व्यापारी लुटीतील हिस्ता ते काठेवाडांत हडालक येथे पुरून ठेवण्याच्या खटपटीत असतांना त्यांना तेथे आणखी गुप्त द्रव्य सांपडलें. त्यांना लक्ष्मीनें झपाटलें ! अचानक प्राप्त झालेल्या या संपत्तीमुळे त्यांना झोंप येईना. तेव्हां वस्तुपालाची पत्नी ललिता व तेजपालाची पत्नी अनुपमा यांनी त्यांना मनःस्वास्थ्यासाठीं अश्रू, गिरनार व शत्रुंजय येथे मंदिरे उभारण्यांत संपत्तीचा व्यय करावयास सांगितलें. त्यावरून यांनीं हीं मंदिरे उभारलीं !

आक्रमकांना कसून विरोध करणारी पुरातन राजघराणीं नष्ट होत होती आणि त्यांचेच मंत्री राजकीय आपत्कारांनीं क्रोडां रुपयांचा व्यय करून मंदिरे उभारीत होते ! हिंदूंनीं पवित्र मानलेलीं संपन्न मंदिरे उध्वस्त होत होती, त्याच काळांत जैनांचीं अतुल्य मंदिरे निर्माण होत होती ! या घटनांवरून अनेक विपरीत निष्कर्ष निघूं शकतात. मूर्तिभंजक मुसलमानांच्या विध्वंसनांतून हीं मंदिरे कशीं बचावलीं ? जैनांच्या ऐहिक इतिहासांतलीं हें एक उघडें गुपित आहे.

सह्याद्रीच्या परिसरांत अशीं मंदिरे नाहींत. आंतरराष्ट्रीय किंवा आंतरप्रांतीय, मानवतेच्या किंवा कलेच्या दृष्टीनें हें आमचें दुर्भाग्य ; पण राष्ट्रीयत्वाच्या आणि स्वाभिमानाच्या दृष्टीनें हेंच आमचें महत्-भाग्य ! आमचीं खरीं मंदिरे म्हणजे सह्याद्रीवरील किल्ले. चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलाहार, यादव वगैरे प्राचीन व मध्ययुगीन सम्राट् व मांडलिक राज्यकर्त्यांनीं सह्याद्रीवर व सह्याद्रीच्या परिसरांत अनेक स्वातंत्र्यमंदिरे उभारलीं. त्यांनीं याच प्रदेशांत अनेक शिवमंदिरेही उभारलीं आहेत ; त्यांत व्यक्त होणारें कलाकौशल्य व त्यांवर खर्च झालेले द्रव्य दिलवाड्याच्या पासंगालाही पुरणार नाहीं ; मात्र हीं मंदिरे

उभारण्यासाठी त्यांनी दरवडेखोराशीं भागीदारी केली नाही ; शिवाय ती त्यांनी स्वास्थ्याच्या काळांत उभारली. त्याचप्रमाणे राष्ट्राच्या रक्षणासाठी मंदिरांहून अधिक किल्ले उभारले, मुख्यत्वेकरून सह्याद्रीवर. भवानीच्या प्रसादाने मालोजीला वारुळांत धन सांपडले, त्याचा व्यय त्याने घोडदळाच्या उभारणीत केला. शिवाजीला जागोजाग गुप्त धन सांपडले, त्याने जागोजाग लुटालूट करून अपरंपार द्रव्य संपादन केले. तरीही तो लक्ष्मीच्या आहारी गेला नाही. या द्रव्यप्राप्तीमुळे शिवाजीची झोंप उडाली नाही. त्याची झोंप अगोदरच उडाली होती ; स्वातंत्र्यसंपादनाच्या तळमळीमुळे, आक्रमकांवर झेंप घेण्याच्या अधीर आवेशामुळे. स्वसंपादित द्रव्याचा व्यय शिवाजीने स्वातंत्र्यसंपादनासाठी किल्ल्यांच्या उभारणीत केला. त्याने असे केले नसते तरच त्याची संपत्ति ही हरामकमाई ठरली असती. शिवाजीने अशी तरतूद करून ठेवली, म्हणूनच पुढे महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण होऊ शकले. काय त्याला संगमवरी मंदिरें उभारतां आली नसती? यासाठी पुरेशी संपत्ति त्याच्या हाती होती, हे निश्चित. महाराष्ट्रांत संगमवर अनुपलब्ध आहे आणि हा रांगडी सुलूख कलाकौशल्यापासून अलिप्त आहे, म्हणून त्याने अशीं मंदिरें उभारलीं नाहींत कीं काय? दगड व कारागीर कोठूनही आणवितां आले असते. काय त्याने अशीं मंदिरें व राजवैभव पाहिलेंच नव्हतें? दिल्लीच्या सुलतानांची सत्ता नष्ट होऊन अनेक वर्षे लोटली आहेत, त्यांच्या किंवा त्यांच्या वंशजांच्या नांवाने वेळींअवेळीं तर्पण करणाऱ्या त्यांच्या पक्षपात्यांच्या हाती ती सत्ता अंशरूपानेही फिरून येण्याचा यत्किंचितही संभव राहिलेला नाही ; तरीही दिल्ली व आग्रा येथील निर्मनुष्य शाही किल्ले व त्यांतील महाल पाहतांना आतांही छाती दडपून जाते ! सुलतानांची सत्ता, सामर्थ्य व वैभव यांची आतां कल्पनाही करतां येणार नाही इतकी ती अपरंपार असली पाहिजेत. ती पराकाष्ठेला पोचली होती तेव्हां जिवावर व धर्मावर उठलेल्या शत्रूंनीं भरलेल्या भर दरबारांत एकाकी शिवाजी दिपून गेला नाही, दिल्लीश्वराच्या विश्वासघातामुळे हतबुद्ध झाला नाही ; त्याने औरंगजेबाच्या नजरेला नजर मिडविली, आवेशाने

फुगलेल्या छातीवर त्वेषानें आंढळलेली मूठ आपटून तरवारीला हात घातला व या छोट्या मराठ्यानें बड्या बादशाहीला आव्हान दिलें ; आणि हें सारें वैभव पाहून मायदेशीं परत आल्यावर स्वतःसाठीं शाही धर्तीचा संगमरवरी रंगमहाल उभारण्याचा विचारही मनांत न आणतां किल्लेकोटांच्या व आरमाराच्या उभारणीवर त्यानें आपलें सर्व द्रव्य व दक्ष लक्ष केंद्रित केलें ; यांतच शिवाजीच्या निष्ठेचें व उद्दिष्टांचें सार आहे असें मला वाटतें. शिवाजीची बुद्धि चळली नाहीं ; कारण तो सह्याद्रीचा सुपुत्र होता. अष्टू पहाडावर अद्वितीय मंदिरें उभारण्यासाठीं उधळण्यांत आलेली संपत्ति किल्ले व सैन्यें उभारण्यांत खर्च झाली असती तर सौराष्ट्राचें स्वातंत्र्य व वीर्य एवढ्या तडकाफडकीं नष्ट झालें नसतें. सह्याद्रीच्या प्रेरणेनें शिवाजीनें जागोजाग दुर्ग उभारले, शेतकऱ्यांचें शौर्य जागृत केलें, शूरांचें कर्तृत्व स्वातंत्र्योन्मुख केलें. त्यानें महाराष्ट्राला संजीवनी महामंत्र दिला. यामुळें आत्मसमर्पणाला सदैव सज्ज असलेल्या वीरांचें सहकार्य त्याला प्राप्त झालें ; यामुळें महाराष्ट्रांत वीरात्म्यांची व हुतात्म्यांची अखंडित परंपरा निर्माण झाली. हा सह्याद्रीचा प्रसाद !

सह्याद्रीनें महाराष्ट्राच्या भूमीची घडण केलेली आहे, इतकेंच नव्हे, महाराष्ट्राच्या मनोभूमीचीही. बाह्यतः खडबडीत, पण अंतर्दामी एक-निष्ठ ; बाह्यतः निर्जल, अंतर्दामी वत्सल ! सह्याद्रि हें या वृत्तीचें आदिकारण. म्हणूनच सह्याद्रि परम पवित्र आहे, हिंदुस्थानातलि पर्वतांत अद्वितीय आहे.

सह्याद्रि-स्तोत्र :

पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश हीं पांच महातत्त्वे. चैतन्य हें त्यांचें समीकरण. युगायुगांच्या प्रक्रियेनें मानवदेह उत्क्रांत झाला ; युगायुगांच्या संस्कारांनीं संस्कृति उत्क्रांत झाली. मनुष्य स्थलजन्य आहे, स्थलचर आहे. मानवी शरीराचे सर्व रासायनिक घटक मृत्तिकेंत आहेत. मनुष्य ज्या भूमीवर जन्माला येतो तिचे गुणधर्म त्याला जन्मतः प्राप्त होतात, तिच्या प्रभावामुळेच त्यांचें संवर्धन होतें. म्हणूनच आपण

मृत्तिकेच्या पार्थिवाची व ग्रामदेवतेच्या पाषाणाची पूजा करतो. मातेची पूजा ही जगन्मातेची पूजा, मानवतेची पूजा ; त्याचप्रमाणे ग्रामदेवतेची पूजा ही मातृभूमीची पूजा, धरित्रीमातेची पूजा. वैयक्तिक पूजनासाठी या आदिशक्तीची व्याप्ति आपण आपल्या सामर्थ्याच्या प्रमाणांत मर्यादित करीत असतो. आदिशक्तीचे ध्यान अज्ञ भक्त नाममात्राने करतो आणि शांता सहस्रनामांनी. ध्यानाची सांगता व्याप्तीवर नव्हे, उत्कटतेवर, तन्मयतेवर अवलंबून असते.

सह्याद्रीची पूजा ही मातृभूमीची पूजा ; भारतमातेची पूजा.

आम्ही सह्याद्रीची पूजा करतो ; कारण तोच आम्हांला जन्म देतो व आमचे पोषण करतो ; आणि अखेरीस आम्हांला त्यांतच विलीन व्हावयाचे आहे !

सह्याद्रीकडे पाहून कोणाही महाराष्ट्रीयाने म्हणावे,

आहे रक्त तुझेच खेळत पहा या रोमरोमांतुनी !

हिंदुस्थानचा मूलाधार असलेल्या ह्या परमसमर्थ महाराष्ट्रपित्याचे पूजन कसे करावयाचे ? त्याची प्रतीके कोणती ? या आराधनेचे फल काय ? त्याचे स्तोत्र कोणते ?

भूप्रदेशांचे जे स्वाभाविक वैशिष्ट्य किंवा तेथे स्थायिक झालेल्यांच्या अंतर्त्यामाची व कर्तृत्वाची जी निशाणी, ती त्या प्रदेशाची प्रतीके.

काळ्याभोर कड्यांनी वेढलेली उचुंग शिखरे हे सह्याद्रीचे वैशिष्ट्य.

अग्रभागी देवदेवेश्वर महादेवाची किंवा देवदेवेश्वरी महाशक्तीची मंदिरे धारण करणारी शिखरे ही सह्याद्रीच्या पावित्र्याची प्रतीके.

सह्याद्रीच्या शिखरांवरील मंदिरे अगदी सार्धी व छोटी आहेत ; आमच्या बांध्यांशी सदृश, आमच्या वृत्तीशी अनुरूप व ऐपतीला साजेशी. ही बहुजनसमाजाची पूजास्थाने. येथे त्यांना अगम्य असलेल्या सुसंस्कृतांच्या अगाध ज्ञानाचा मागमूसही नाही, त्यांना अपरिचित असलेल्या सुसंपन्नांच्या अपरंपार वैभवाचा बडिवार नाही ; भक्त व देव यांमध्ये त्रयस्थाची मध्यस्थी नाही. या स्वयंभू देवतांच्या दर्शनाला दिवसा-उजेडी गाई येतात, त्यांवर दुधाचा अभिषेक करून जातात ;

रार्त्री-अपरार्त्री व्याघ्र येतात आणि देवाच्या द्वारी घटकाभर बसून परत जातात ; माणसाची चाहूल नसेल तेव्हां नागराज त्यांना प्रदक्षिणा घालतात आणि त्यांवर फणा धरतात ! मंदिरांभोंवतालच्या गर्द वृक्षांवर वसंत ताज्जीतवानी पालवी उमलवतो ; त्यांच्या परिसरांत वर्षा फुल्ले फुलवितो ; हीं मंदिरे अधिष्ठित असलेल्या शिखरांच्या स्कंधांवर शरद् शुभ्र मेघमाला चढवितो !

सचेतन व अचेतन सृष्टि ज्याची आराधना करते अशा या महास्थानांचें दर्शन हें सह्याद्रीच्या पावित्र्याचें पूजन !

घाटमाथ्यावरील गडेकोट हीं सह्याद्रीच्या स्वातंत्र्यप्रेरकतेचीं प्रतीके ; महाराष्ट्राच्या धारणा व प्रतिकारशक्तीचीं. त्यांची व्यावहारिक उपयुक्तता नष्ट झाली हा काळाचा महिमा ! म्हणून त्यांचें माहात्म्य नष्ट झालें कीं काय ? नाही. समतावादी, विश्वशांतीचे पुरस्कर्ते व नवयुगाचे प्रवर्तक सांगतील कीं हीं मृत मध्ययुगाचीं हाडके आहेत. असतील ; मात्र तीं या चालत्याबोलत्या सांगाड्यांहून अधिक जिवंत आहेत. अस्थि असल्याच तर त्या दधीचाच्या आहेत.

गडेकोटांचें दर्शन हें सह्याद्रीच्या स्वातंत्र्यप्रेरकतेचें पूजन !

सह्याद्रीतील लेणी हीं महाराष्ट्राच्या सुसंस्कृततेचीं प्रतीके ; सह्याद्रीच्या कणखर पण निर्मळ अंतरात्म्याचीं ; महाराष्ट्राच्या जयघोषाचीं व सहिष्णुतेचीं ; श्रमसातत्याचीं व कलात्मकतेचीं.

त्यांचें दर्शन हें सह्याद्रीच्या संस्कृतीचें पूजन !

महाराष्ट्राच्या उज्वल भूतकाळाच्या या प्रतीकांनजीकच आमच्या भावी वैभवार्ची मूलस्थाने आहेत.

सह्याद्रीची वृत्ति प्रतिसहकारी आहे ; मळईमैदानांइतकी सहकारी नाही ; खाऱ्या वाळवंटांइतकी असहकारी नाही. पाटपाणी व पाणवीज यांच्या संचयाची व निर्मितीची अनेक स्थाने सह्याद्रीत आहेत.

त्यांचें दर्शन हें सह्याद्रीच्या आदिशक्तीचें पूजन !

प्रतीकांचें माहात्म्य मनीं आणून या महास्थानांचें दर्शन घ्यावें व मनोमन पूजन करावें. पूजन करतांना भक्तिभावानें श्रीफल अर्पावें. एवढाच या महापूजेचा विधि !

श्रीफल अर्पावे, कारण श्रीफल हें सह्याद्रीचें प्रतीक आहे. सह्याद्रीच्या परिसरांत तांदूळ व श्रीफल हीं सर्वत्र व सदैव पैदा होतात. हींच अपरांताचीं प्रतीके. सर्वांरंभीं तांदूळ व प्रत्येक संस्कारांत श्रीफल हीं लागतातच. नारळीला कोंकणांत कल्पवृक्ष म्हणतात. जितका सुंदर तितकाच उपयुक्त ; गंभीर व सात्त्विक ; सडपातळ व चिरंजीव. खाऱ्या वाऱ्यावर पोसतो पण गोडींत अमृताला लाजवतो !

सह्याद्रि हा दुर्बल वन्यांचा आणि निर्वासितांचा आश्रयदाता. अपरान्तांत स्थायिक झालेल्या निर्वासितांची महाराष्ट्र हीच मातृभूमि. ही वृत्ति प्राप्त करून घेण्यासाठी त्यांनीं अग्निपानीय व्रत केलेलें आहे. सह्याद्रीचें औदार्य ध्यानांत घेऊन आपण सह्याद्रिखण्डाची वृत्ति नष्ट केली पाहिजे. वन्य जमातींच्या मराठीकरणावर शक्तिसर्वस्व एकत्रित केले पाहिजे.

या दृष्टीने व हेतूने जो जें करील तें सह्याद्रीचें खरेंखुरें पूजन !

परशुराम हा विष्णूचा अवतार. परशु व वेदि हीं त्याचीं प्रतीके ; रक्तरंजित परशु नव्हे, दुर्बलांच्या परित्राणासाठी व दुष्कृतांच्या उच्छेदासाठी उगारलेला विद्युत्प्रभ परशु. शिवाजी हा शंकराचा अवतार. गडेकोट व भवानी तलवार हीं त्याचीं प्रतीके ; वाघनख नव्हे. हे दोघे एकांमेकांना किती जवळचे आहेत याची आपणांस जाणीवही राहिलेली नाही. शिवाजीचा जन्म वैशाख शुद्ध द्वितीयेचा आणि परशुरामाचा वैशाख शुद्ध तृतीयेचा. तिथिक्षय झाला तर दोघांच्याही जयंती एकाच दिवशीं येतात. दोघेही मातृभक्त. दोघांच्याही पित्यांना उन्मत्तांचा उपसर्ग कमीअधिक प्रमाणांत पोचलेला. दोघेही शंकराचे भक्त. दोघांनाही पुरुषप्रकृतीपासून दिव्य अस्त्रें प्राप्त झालीं. दोघेही एकाच युद्धपद्धतीचे पुरस्कर्ते ; दलितांचे उद्धारक ; उन्मत्तांचे उच्छेदक, साम्राज्यांचे विध्वंसक, स्वातंत्र्याचे प्रस्थापक ; आणि अपरान्ताचे स्वामी. दोघांनींही सागराला जिंकले. जिंकलेली पृथ्वी परशुरामानें कश्यपाला दान दिली आणि शिवाजीनें रामदासाला. आणि दोघांचींही निवासस्थानें सह्याद्रींत !

या दोघांच्याही जयंती सह्याद्रीच्या परिसरांत सर्वत्र साजऱ्या केल्या

पाहिजेत. वैशाख शुद्ध द्वितीयेच्या रात्रीच्या प्रथमार्धी शिवाजीची व उत्तरार्धी परशुरामाची.

भगवा झेंडा हें मराठी क्षात्रवृत्तीचें प्रतीक ; आणि मराठी भक्ति-भावाचेंही. संन्यस्त ज्ञानेश्वरांच्या वस्त्रांचा वर्ण भगवा, रामदासांच्या छाटीचा रंग भगवा. हें मराठी बहुजनसमाजाच्या स्थायीभावाचें प्रतीक. सह्याद्रींतील मंदिरांच्या शिखरांवर, येथून आघाडीवर निघणाऱ्या मराठी सैन्यांच्या अग्रभार्गी, पंढरीकडे लोटणाऱ्या वारकऱ्यांच्या खांद्यांवर भगवे झेंडे फडकत असतात. उत्तर हिंदुस्थानी भगव्यांत गुलाबी छटा असते. मराठी भगवा हा साध्या गेरुचा गडद रंग ; हा सह्याद्रीच्या परिसरांतील तांबडमातीचा रंग. सह्याद्रीवर कोठेंही उभें राहून पहा, आसमंतांत भगवा झेंडा डोलतांना दिसतोच. सकाळीं-संध्याकाळीं तर भगवा झेंडा आभाळांत फडकतांना दिसतो ! म्हणूनच सह्याद्रीचें ध्यान करतांना महाराष्ट्रभक्त म्हणतो,

जे झेंडे दिसतात नाचत तुला ते तेच माझ्या मनीं !

वस्तुतः या झेंड्याचा मराठ्यांनीच आग्रह धरावयास हवा, विशेषतः महाराष्ट्राच्या लोकप्रतिनिधींनी व भारताच्या सैन्यांत सामील झालेल्या महाराष्ट्रीयानीं, कीं मराठ्यांचें नांव धारण करणाऱ्या पलटणींच्या अग्रभार्गी भगवा झेंडाच असला पाहिजे ! पण दुर्दैवानें हा झेंडा आतां त्यांचा त्यांनाच नकोसा झालेला आहे. कारण, नवयुगाचे प्रवर्तक सांगतात, भगव्या झेंड्याला ब्राह्मण्याचा उग्र दर्प येतो, हिंदुत्वाची कुबट घाण येते ! ज्यांच्या नांवानें नवयुगाची प्रस्थापना करण्यासाठीं राष्ट्रीय कार्यकर्ते झटत आहेत ते भगवान् बुद्ध कषायवस्त्रें परिधान करीत होते, बौद्ध भिक्षु अजूनही भगवीं वस्त्रें धारण करतात, असें सांगितलें तरी त्यांची या बाबतची शिसारी नाहीशी होत नाही. संयम व साहिष्णुता यांचे गोडवे गाणाऱ्या बहुजनसमाजाचा या पुरातन व पवित्र प्रतीकाविरुद्ध आवेश किती ज्वलंत ! घरावर भगवा झेंडा लावणें म्हणजे आपखुशीनें जाणूनबुजून अग्न्यस्त्राला आवाहन करणें !

वेदि हें परशुरामाच्या सर्वसंग्रहपरित्यागाचें व पृथ्वीदानाच्या महा-पुण्याचें प्रतीक ; पण या धगधगत्या यज्ञकुंडाचें अधिष्ठान 'शापादपि

शरादपि' अशा जाज्वल्य ब्राह्मण्यावर आहे ; आणि अलीकडे ब्राह्मण्याची वैयक्तिक जाणीव निःशब्द असली तरी तिरस्करणीय बाब झालेली आहे. परशुरामाचा परशु, शालिवाहनाचे धनुष्य आणि शिवाजीची तलवार यांचे अधिष्ठान हिंसाप्रधान आक्रमक क्षात्रवृत्तीवर आहे ; पण अलीकडे, अलीकडच्या भाषेत सांगतो, क्षात्रवृत्ति मंदीत आहे ! गडेकोटांचे बुरुज व महाद्वारे ही अतिक्रामक साम्राज्यवृत्तीची प्रतीके ; चैत्यगवाक्ष हे मृत्यूचे आणि निदान हिंदुस्थानांत तरी मृतवत् व बहिष्कृत धर्माचे प्रतीक. अतएव ही प्रतीके त्याज्य, निदान अमान्य.

मग संपूर्ण महाराष्ट्राला मान्य होण्याजोगे, जातीयता व प्रांतीयता यांपासून सर्वस्वी अलिप्त आणि वैशिष्ट्यपूर्ण असे सह्याद्रीचे प्रतीक कोणते ?

दीपमालि !

दीपमालि हे महाराष्ट्राचे शिल्पवैशिष्ट्य. सह्याद्रीच्या एकाकी सुळक्याचे प्रात्यक्षिक. आद्य धर्मभावनेचे प्रतीक !

सह्याद्रीत अशी अनेक मंदिरे आहेत, मुख्यत्वेकरून शक्तिमंदिरे, की ज्यांच्या नजीक अलंध्य उचुंग सुळके आहेत. कपारतून सरसर चढणाऱ्या सराईतांना दिवसाउजेडीही त्यांवर जाता येत नाही. महोत्सवाच्या मध्यरात्री अंगा अज्ञात शक्तीचा संचार झालेला भक्त, अंधारांत, एकटा या सुळक्यावर चढून जातो, झेंडा रोवतो, चूड पेटवितो आणि पहाटेच्या आंत परत येतो.

सह्याद्रीच्या या आद्य व वन्य पूजेच्या प्रथेची दीपस्तंभ व दीपमालि ही ग्रामीण व नागरी, प्राकृत व संस्कृत स्वरूपे.

महाराष्ट्राला हे वैशिष्ट्यपूर्ण प्रतीक सह्याद्रीच्या कृपेने प्राप्त झालेले आहे.

सह्याद्रीच्या विविध शक्तींचे दर्शन व पूजन, ध्यान व आराधना केल्याने फलप्राप्ति काय होते ?

शरीर कणखर होते ; कणा ताठ होतो, छाती रुंदावते. मन प्रसन्न होते, चित्त शुद्ध होते. दृष्टिक्षेत्र विस्तारते, आकांक्षा उंचावतात. शौर्य व धैर्य प्राप्त होते. निष्ठा दृढ होते, कर्तृत्व प्रखर होते. श्रमशक्ति

वृद्धिगत होते. प्रतिकारशक्ति प्रज्वलित होते. दारिद्र्याची कदर व संकटांची डर नष्ट होते. स्वार्थत्यागाची व अंगीकृत कार्यांवर लक्ष केंद्रित करण्याची प्रेरणा होते. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे या व्रतांमुळे अंगी मराठी बाणा येतो आणि हा ज्याच्या अंगी असेल त्याचे जवळ नाही असे असण्यासारखे जगांत काय आहे?

अखेरीस सह्याद्रीचे स्तोत्र सांगतो —

सह्याद्रि नामा नग हा प्रचण्ड,
हा दक्षिणेचा अभिमानदण्ड ।
ज्वालामुखींनीं जरि निर्मियेला,
पवित्र तो रामपदे जहाला ॥

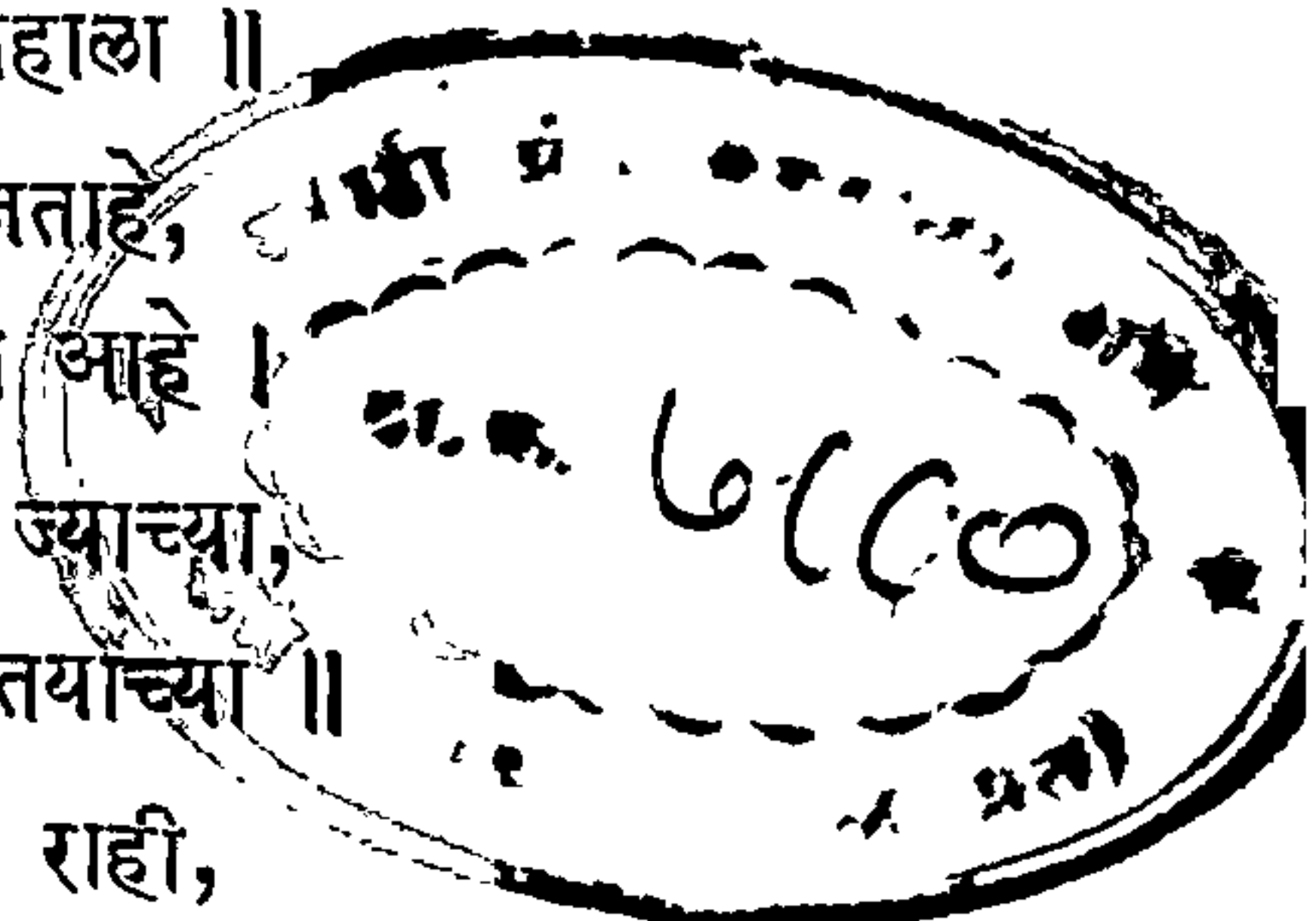
शिरावरी शंभु विराजताहे,
कन्याकुमारी पद धूत आहे ।
स्कंधांवरी दुर्गम दुर्ग ज्याच्या,
हातीं झळाले परशू त्याच्या ॥

उन्मत्त-निर्दालन-दक्ष राही,
निर्वासितां आश्रय लाभ देई ।

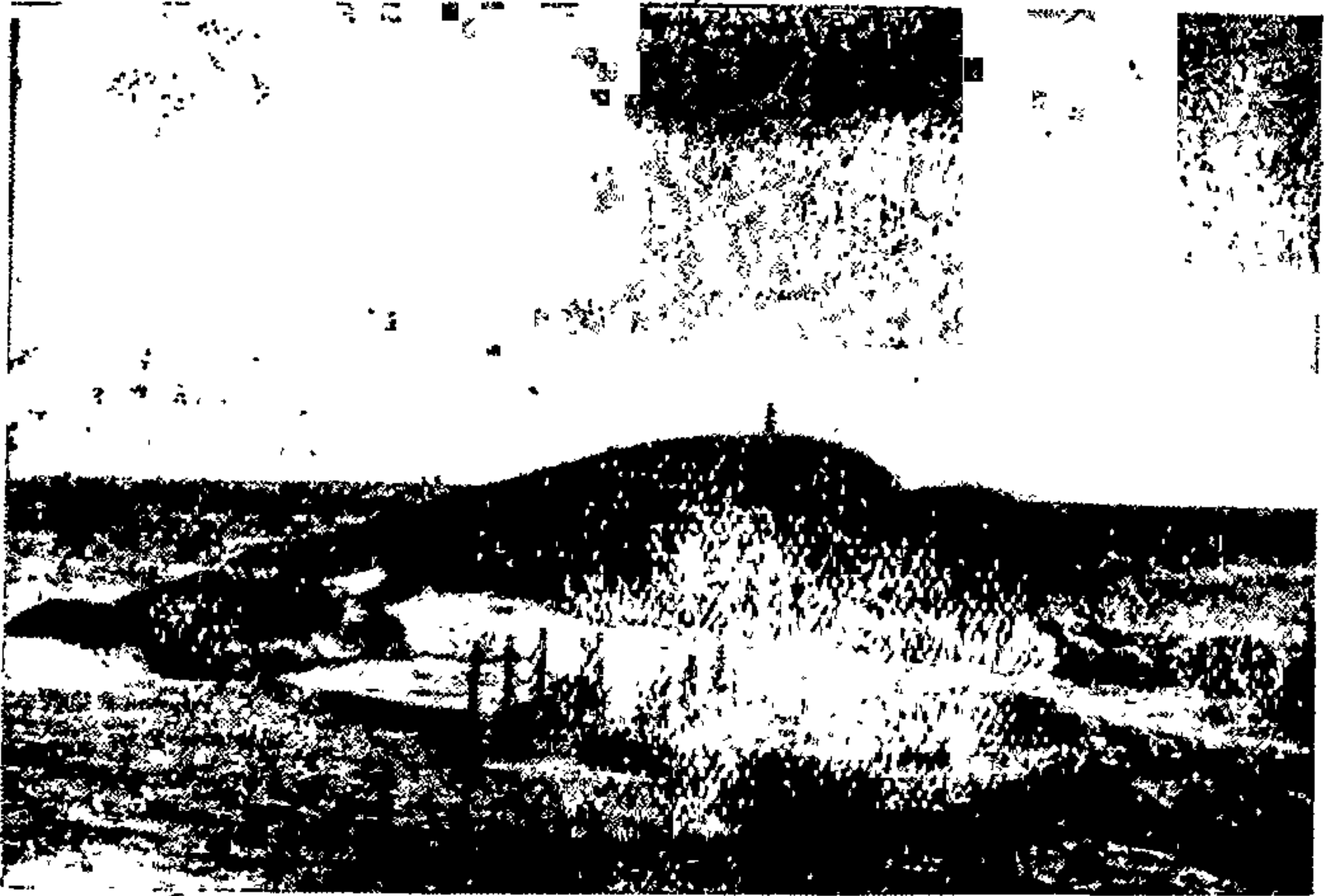
ही पुण्यभूमी तशी त्यागभूमी
स्वातंत्र्यभूमी तशी कर्मभूमी ॥

आधार, आदर्श हि भारताला,
प्रसाद त्याचाच अम्हां मिळाला ।

झेंडा त्याचा भगवा विराजे,
तयापुढें मस्तक नम्र माझे ॥

REFBK-0007880

— सह्याद्रीचा अंतिम प्रस्तर —
कन्याकुमारी

प्रा. सोनोपंत दांडेकरांचें
प्रसाद-मासिक

संपादक : प्रा. दांडेकर, स. आ. जोगळेकर,
य. गो. जोशी यांनीं हें मासिक गेलीं पांच वर्षे
नियमानें चालविलें आहे. यांत प्रा. दांडेकर नियमानें
लिहित असतात. वार्षिक वर्गणी फक्त ६ रुपये.
कोणत्याही अंकापासून वर्गणीदार होतां येतें किंवा
आपण फक्त आमच्याकडे

पांच वर्षे मुदतीनें शंभर रुपयांची ठेव ठेवल्यास

पांच वर्षे व्याज म्हणून प्रसाद-मासिक आपणांस भेट
म्हणून पाठविलें जाईल व पांच वर्षांनंतर आपली रक्कम
आपणांस परत मिळेल.

★ आम्ही प्रा. दांडेकर यांची ज्ञानेश्वरी, प्रि. आपटे
यांचे संस्कृत कोश, श्री. जोगळेकर यांची गाथा
सप्तशती इत्यादि सुमारे दोन लाख रुपये खर्च येणारीं
प्रकाशनें हातीं घेतलीं आहेत. त्या कार्याकरितां ही
रक्कम पाहिजे आहे. अधिक खुलाशाकरितां पत्रव्यवहार
करावा.

★

यशवंत गोपाळ जोशी,

प्रसाद-प्रकाशन, ६२३/१५ सदाशिव पेठ, पुणे २.

ह. भ. प. प्राचार्य सोनोपंत दांडेकर यांच्या
प्रकट प्रवचनाच्या आधारे लिहिलेले

श्री ज्ञानेश्वरी

अध्याय पांचवा किं. ३॥ रु.

अध्याय नववा (भाग १ व २) किं. ३॥ रु. ४॥ रु.

अध्याय बारावा किं. ३ रु. (प्रथम आवृत्ति समाप्त)

[मूळ ओव्या, अन्वय, अर्थ, टीपा, विस्तृत निरूपण,
व्याकरण, शब्दकोश, एकनाथ, तुकारामादि संतांचीं समानार्थक
वचनें वगैरेसह.]

संपादक :

ह. भ. प. गोपाळराव रिसबूड

श्री. ल. वि. कर्वे, बी. ए.

हे ग्रंथ ज्ञानेश्वरीच्या सांप्रदायिक व चिकित्सक अभ्यासकांस
मार्गदर्शक होणारे म्हणून उपयुक्त व संग्रहणीय असे आहेत.

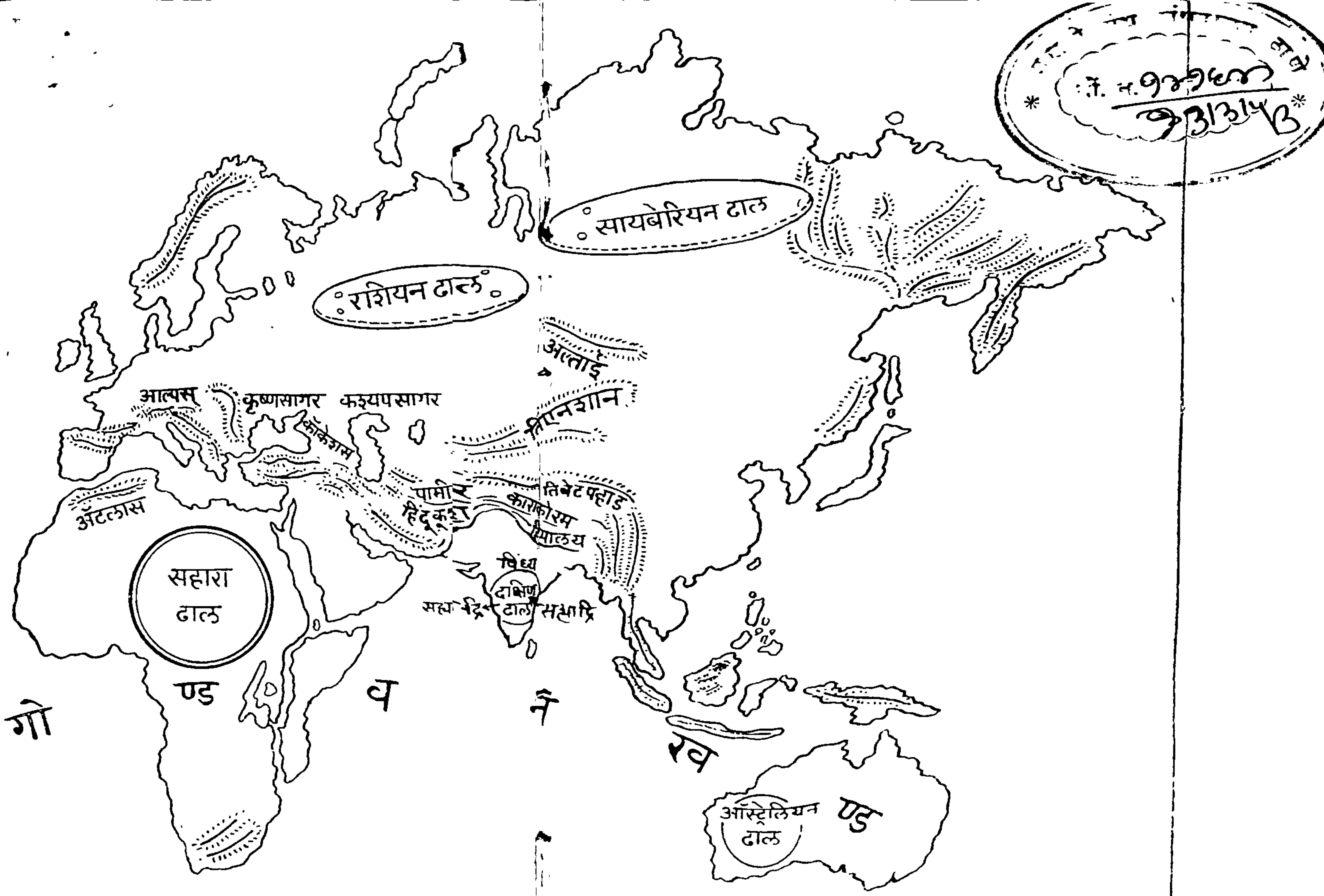
★ ★ ★

मिळण्याची ठिकाणे :—

श्री. शं. मो. देवधर, कुंभारघाट, पंढरपूर.

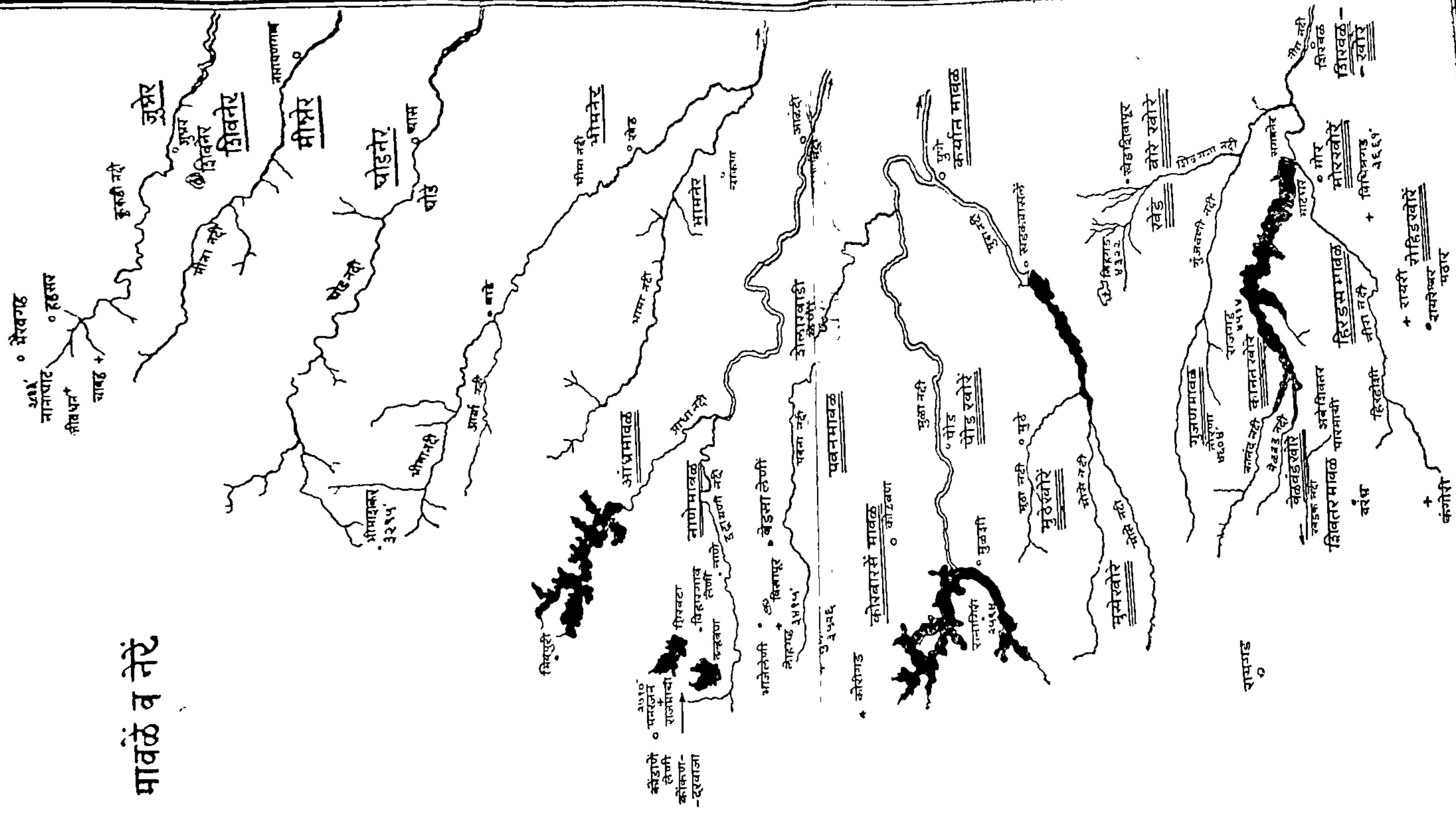
वारकरी शिक्षणसंस्था, आळंदी.

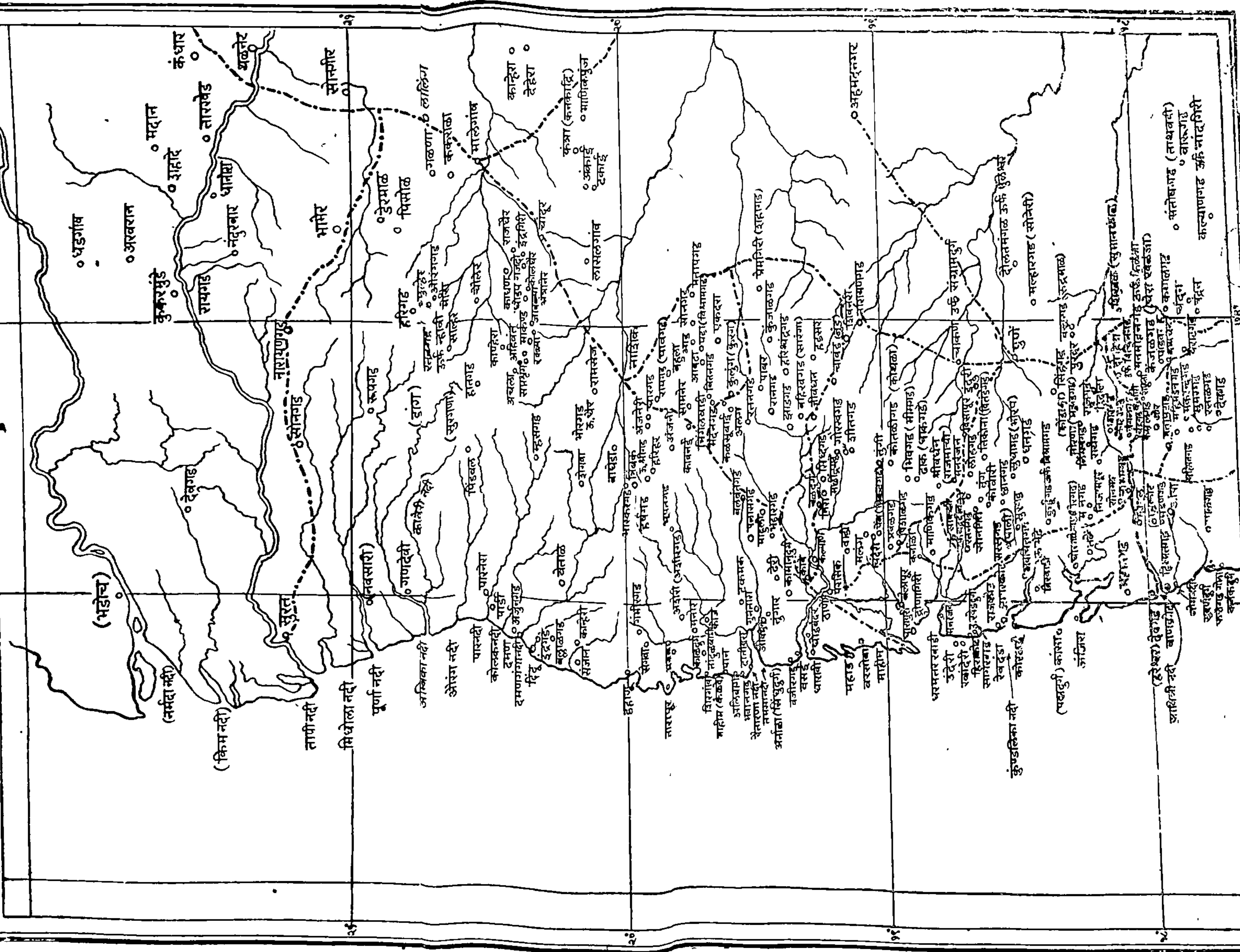
श्री. गो. पु. रिसबूड, ६४ नारायण, पुणे २.

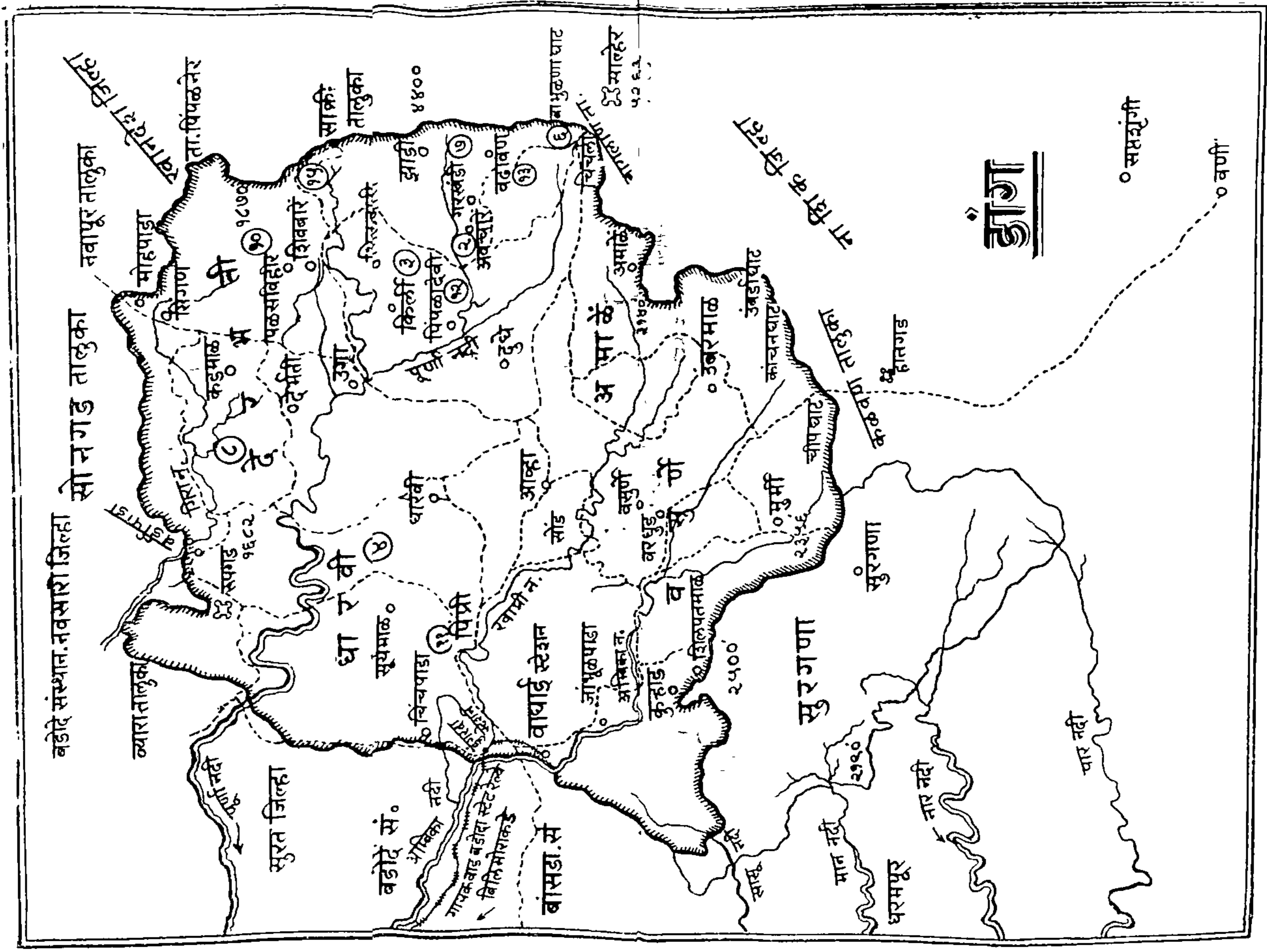

या नकाशात कॅनडा व ब्राझील या ठाली दाखविलेल्या नाहींत. नकाशातील आफ्रिका खण्डाची परिस्थिति अति प्राचीन आहे. या काळांत
 सिंध व गंगा यांची मैदाने भरून आलेली नव्हती.

मावळें व नेरें

डोंग

○ सप्तशृंगी
○ वणी